

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

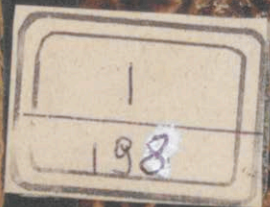
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

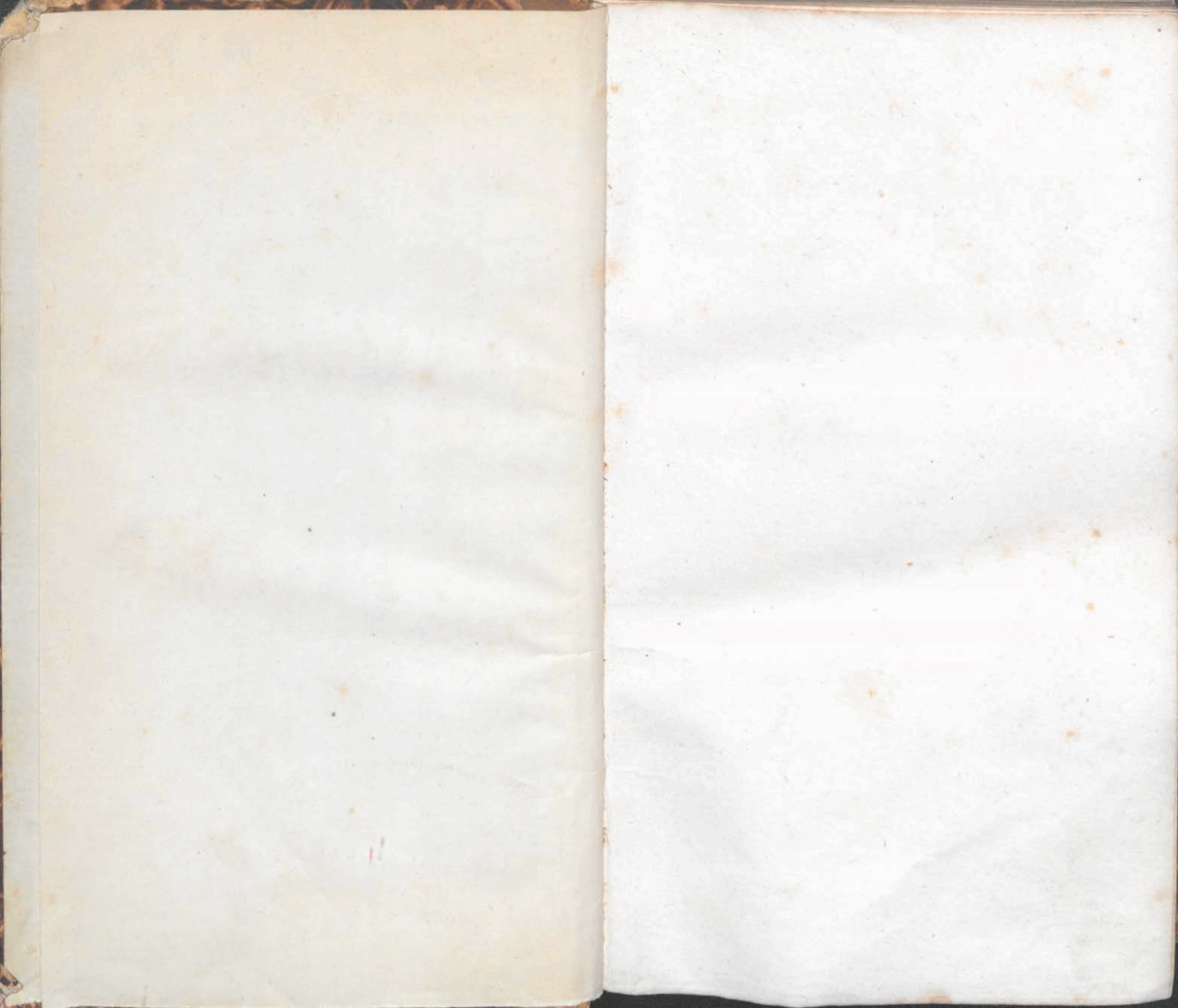
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

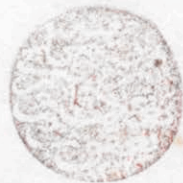
04 NOV 2009

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՈՑ

ՀԱՏՈՐԱ

281.6

7-50

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՈՑ

ՏԵԱՌՆ ԴԻՈՆԵՍԻՈՍԻ ՅՐԷՍԻՆՈՒ

ՀԵՐՄՈՊՈԼԻՏՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԹԱՐԳՄԱՆՆԱՑ

Հ. ԱԻԲԵՆՏԻՈՍ Վ. ԳՈՒՐԳԵՆԵԱՆ

Ի ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԹՏԷ

Ի հարկումս միութիւն, յերկայս
ազատութիւն, յամենայն սէր.

Հատոր Ա.

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1866

3 APR 2013

55186-66

1-193 ա

ԲՆԾԱՅԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԻՆ ԱՌԹԱԳԱՌՈՐՆ

Տէր Արքայ

Յականատես լինել առն հաւատացելոյ վերահաս աղետից, որ յատուածամարտ ամբարշտութենէ յանցեալ ժամանակն, չմարթի աներկեան գոլ և սակա հանդեր ձերոցն. այլ յակնկալին լինի քաջայայտ ի դարձուցանել անդ զաչս իւր յաթող սրբոյն Լուդովիկոսի, զորոյ շուրջ զան զգահոյիքն տակաւին յետ բազմադարեան առաջ ժամանակաց հօրամոյն որդւոյ հանդիտապատիւ առաքինութիւնք. որով և կատարածէ իսկ ոչ զի հաւատք հայրենաւանդք ի սպառ եղծեալ ջնջեցին յազգի անդ՝ որում չնորհեն երկինք սոյնօրինակ գահակալ:

Երանեալ է ազգ՝ որոյ կարեւորագոյն պիտոյիցն՝ այսինքն է հաւատոց, նեցուկք և պաշտպան կան վեհագոյն օրինակք, բան

նրբահայեաց կենցաղագիտութիւն որոց
նմին իշխիցեն:

Ահա և մեզ սրբութեան կրօնիցս պաշ-
տօնէից՝ յատենի ճշմարտութեան եհաս
պաշտպան կալ այնմ, և զպատասխանա-
տութիւնս զայսոսիկ որ յաղմկայոյզ ա-
ւուրս սկզբնաւորեալն էր՝ յառաջ վարե-
ցաք յանդորր ժամանակիս, և այժմ յամ-
բոկ գործոյն ժամանեալ քանի՞օն միսիթա-
րութեան ոչ իցէ հրապարակել գնոսին
և ՚ի լոյս ածել ընդ հովանաւորութեամբ
վեհափառ Թագաւորիդ. յորում փայլէ
վեհմականն և ճշմարիտ աստուածապաշտու-
թիւն, և զոր քարոզք Աւետարանին մար-
թին աներկմիտ յանդիման առնել և ա-
տելեացն և սիրողաց քրիստոսագիր ա-
նուանն.

Այլ ինքն Հայրն լուսոյ և Աստուած զծ-
րութեանց՝ արժանաւորս արասցէ զբա-
նախօսութիւնս լինել ՚ի յաղթանակ ան-
բիծ վարդապետութեանցն, որ անսուտ և
անպատիր երաշխաւորք են և հպատակու-
թեան ժողովրդոց և արդարութեան Թա-
գաւորաց:

Խոստովանեալ զանձն մեծարանօք,
Տէր Արքայ, մնամ

Քում վեհափառ Թագաւորութեանդ

Խոնարհ և հնազանդ և հաւատարիմ հպատակ
† ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԵՐՄՈՊՈԼԻՏՈՅ

ԱՌ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԳՈՒՐԳԵՆԵԱՆ

ՅԵԴԵՄԱԿԱՆՆ

ԼՈՒՅՑԻՔԱ ԱՅՐԻԱՅԵԱՆ ԿՈՂԱԿԻՅ

Որ է սեր իւր կողածնին Դրախտին զվայելս անուշաբոյր,
Եւք Հայր մեր նախաստեղծ եւ ըզլաւէժ կեանս անթաւամս,
Եւ փշարեր զերկրի զվաստակս ընդ վարդենեաց փոխեալ խընամս՝
Զի մի քաղցր ամուսնոյն լըբցէ զգգուանս գրկահամբոյր.

Իսկ Դու յինէն տարագէժ ի հանգրուանըս երջանկաց
Փութացեալ սաւառնաթեւ ընդ Եդեմին անցեր պատուար,
Ըզգուգակից քո թողեալ ի յերախեպս անմըխթար՝
Ոչ ընդ վայելըս քոյին, այլ ընդ մընալ իւր տարակաց:

Այլ ոչ եւ իմ են ձեռատուէնք ի յայդ սահմանս
բարունակք,
Զոր ի հըրճուանս ի միասին քեւ տնկեցաք զեղածե-
ծալ,
Եւ ի սուգ գառնակակիծ ուռգեցաք յարտօսը, աւանդ,
Ոյց եւ քոյովբդ կարօտիւ հառաջս հեծեմ անփա-
ռունակ:

Բայց ահա զչգլթայս ոսկի յերկինս ձգել ես նկրտիմ,
Օն ըղծադն ամրապինդ բուռն ի բուռնս գուք կալա-
րուք
Անձկալիդ իմ կողակից, Որդեակ չքնալ, Դստերք
սիրունք,
Եւ ես վեցեակ հարազատովքդ՝ ընդ այն յերկինս վե-
րաբերիմ:

Եւ Թէ զձեզ յաղցաւոր ի կեանս ձգել յանհնարից,
Այլ յափ յափոց անդ ի յելս՝ յերկնից վայելու ժա-
մանեալ՝
Ըզջամբոյրս կարօտազեղ ի շուրթն ու ի գէմնդ լու-
սափայլ
Դրողմեսցուք, ձեօք յաւեժից պարուց գորով խրախ-
ձանակից:

ԳՈՎԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՅ

ՏԵԱՌՆ ՖՐԷՍԻՆՈՒ

ԶՈՐ ԽՕՍԵՅԱՆ Տ. ԲԱՔԻՆ Ի ԿԱՃԱՌԻ ՓՐԱՆԿԱԿԱՆ

ձԵՄԱՐԱՆԻՆ 18 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1842

Ի ՅԱԶՈՐԵՆԸ ԱՆԳ Ի ՏԵՂԻ ՆՈՐԱ Ի ՆՈՑՆ ԱԹՈՒ

Ահաւասիկ, տեսարք, ամիսք տասն՝ յորմէ-
հետէ ձերովդ ընտրութեամբ հաճեցայք մե-
ծարեւ զիս լինել կաճաւորդ հոյակապ աղբիւ-
րիս. և լուութիւնս իմ ցայս վայր զարժանա-
ւորն ընծայել պաշտօն իմոյ նախորդիս՝ հարկ
առնէ ինձ առաջի առնել ձեզ զպատճառս այ-
նորիկ: Արդ նախ քան զամենայն հրամանք
պատուիրանի ստիպեցին զիս կալ մնալ ա-
ւարտելոյ օրէնսդիր ժողովոյն, և յետ այնու-
րիկ աղետալի իմն անցք՝ որ ի սուգ համակեաց
զփրանկիւս ողջոյն, արգել լինէր ինձ և խա-
փան համարձակագոյնս յանդիման առնելոյ
ձեզ զխորհուրդս մտացս. քանզի յայնժամ
ոչ գուք թերեւս յունկնդրութիւն ինձ յօժարա-
զոյնք, և ոչ ես ի խօսել պատկանաւոր գտա-
նէի և ըմբոն առաջի խմաստսէր կաճաւորի:

Ոչ յերկարեցայք, տեսարք, ի շնորհակա-
լեաց բանս՝ զորս պարտիմ ձեզ, և զորոց ոչ
դք թերեւս երկմտեսցէ: Ոչ ապաքէն միշտ ըղ-
ձակերտ լիցին մարդիկ փառացս՝ զորս ընդու-

ներմ ես ի ձեռն այսօր, որպէս և եղեն իսկ
ցարդ ի սկզբանէ: . . . Այլ շատ համարեալ
զասացեալքս զանձնէս, փութացայց հաս-
նել յառաջադրեալս բան, յոր խրախուսեցէ
զիս անշուշտ և ձերդ յօժարամտութիւն:

Արդ Տէր Ֆրէսինուս (Գիտնեսիոս Գուկաս
ծնեալ ի Ֆիւրիէր յ9 մայիսի 1765) Եպիսկո-
պոս Հերմոպօլսոյ էր հայրենեօք ի դաւառէն
Աւէրրոնի՝ որոյ բնակչացն անգականդմ և ան-
մեղկելի բնութիւն խորախորհուրդս գործէ
զնոսա և քաջայարմարս ի սպասաւորութիւն
սեղանոյն և ի կատարումն պարտուց նորա:
Աշահա և յաւուրս մերթուէ եկեղեցին Փրան-
կիոյ երիս արքեպիսկոպոսունս, յորոց մին
դասուեալ իսկ է ծիրանեօք, և չորս եպիսկո-
պոսունս՝ ծնեալս և սնեալս ի վայրսն յայնո-
սիկ՝ ուր անցուցեալ էր տեառն Ֆրէսինուս զամս
ուսումնատենէ մանկութեանն: Գոյով նորա
որդի անդրանիկ և աղնուազարմ տոհմի ծը-
նունդ՝ ոչ ինչ պակասէր նմա վայելել ի բար-
գաւածանս իւրոյ պայմանին: Բայց այն ինչ
հասեալ ի չափ հասակի ընտրութեանն՝ աս-
տուածային և երկնաւոր շնորհ կոչմանն հրա-
ւիրէր զնա ի վիճակաւորութիւն սուրբ եկե-
ղեցւոյ, և հասեալ ի քաղաքս բարիդասցոց
մտանէր ի Մխարանութիւնն առաջնորդեալ ի
վարդապետաց սրբոյն Սուրբիկիոսի: Ուր և
ձեռնադրեցաւ քահանայ յամի տեառն 1789,
գոգցես աւուրք ինչ յառաջ քան զչուկ ահա
զին մարտին որ ընդ մէջ յետասմիտ նորոգո-
ղաց դարուն և ընդ այնոսիկ որք ճգնէին յան-
քոյթ կացուցանել զսկզբունս և զպատուի-
րանս հայրենաւանդ կրօնից, յորոց չէր մարթ
ժառանգաւորաց արտաքս օցտել և կամ ստե-
րիւրել: Ապաքէն ծանօթ է ձեզ թէ որպիսի

հալածումն մեծ զհետ եկն աստուածամարտ
պատերազմիս:

Եւ քանզի ոչ գոյով նորա վերաւեալ ցայն-
վայր ի պաշտօն ինչ ականաւոր չե էր տուեալ
զերգումն զոր պահանջէին քաղաքական սահ-
մանադրութիւնք վիճակաւորաց, վասն որոյ և
ի յառնել մեծի յեղափոխութեանն ահագին
իմն շառաչմամբ, կարաց սա դիւրադոյնս ճո-
ղալրել զանձն, և փախուցեալ ապաստան ան-
կաւ յերկիրն հայրենի, ուր արար իւր ապաւէն
զյերինս Ռուբրիկայ, անկասկած ի ծոց ընտա-
նեացն, ուրանօր ապաւինեալ էր և այլ ոմն
յաղգահացայ իւրոց և յերիցակցաց՝ նմանօրի-
նակ փախստեալս յերեսաց վերահաս վտան-
գին, որոց և կեանք՝ երկոցունցն անբաժանք
յայնմ հետէ, և ի հանդերձեալսն իսկ անան-
ջառք կացին յիրերաց: . . . Յանդորրաւէտ
միայնութեան անդ և ընկերակցութեամբ այն
պիսեոյ բարեկամի՝ զարգացան և զօրացան
խորհուրդք մտաց նորա, որք և ընդ բովան-
դակ կեանս նորա յամենայն դործս իւր բացա-
վայելցին: Քանզի և կարի կարեօրս և արժա-
նիս խորագնին տեսութեանց ընծայէին նիւթս՝
ժամանակքն այն բազմալէպ՝ այնպիսեոյ մը-
տաց որ դեռ ևս կարող էր անաչառ արգարու-
թեամբ խորհել զնոցանէ, և ազատութեամբ
մտաց դատաստան առնել զանցիցն անցելոց:

Այլ իբրեւ հասանէր վարձանս խաժաղութ
դարուն՝ որ ի վայրագ գաղանութիւն դարձու-
ցեալ էր զբարեկարգութիւն վայելչութեան
փրանկական զարմիս, ներեցաւ նմա զհո-
գարարձութեանն խոնարհ սպասաւորութիւն
յանձն առնուլ ի թեմի անդ յոր բնակէր, ուր
և եկաց զամս ութ: Այլ ոչ ումպէտ եղև միայ-
նութիւն նորա անձանօթ ի մարդկանէ, այլ և

կարի յանկաւոր ուսումնական պարագմանցն՝ որով հրահանգեալ սպառազինեցաւ յառաքելութիւնն որում նուիրելոցն էր . և թուի թէ 'ի վաղուց անտի ժամանակաց յերկրեալ էր 'ի մտի զստուերագիր բանախօսութեանցս :

Իսկ յամին 1801 հրաւէր գայր առ նա՝ գնալ 'ի Բարիդ և ձեռնտու լինել երիցանց վարդապետանոցին Ս . Սուլալիկիտսի 'ի բարձրագոյն հրահանգս աստուածաբանական մակացու թեանց . ուր յեղաշրջեալ եգիտ զամենայն և տարօրինակ յայնցանէ՝ յորս ստիպեալ էր ելանել և մեկնել անտի . զի իշխանութիւն ժամանակին պաշտպան և ապաւէն կայր այնոցիկ՝ որք հպատակէին նմա և ընդ օրինօք նորա մշտանել յանձն առնուին : Խելամուտ լեալ էր և աղզն եթէ մեծապէս պէտք էին նմա անվորդով խաղաղութեան . բայց տակաւին բազում ինչ պակասեր առ 'ի ցանկալին յայն հասանել պայման : Եւ այնչափ ինչ էին չարիք և վատ թարութիւնք ճարակեալք յընկերութեան՝ զի և թագաւորն ինքնին ամենայն զօրութեամբն և կամակար յօժարութեամբ չմարթէր դարմանել այնոցիկ անձամբ անձին : Փանգի պարտ էր նախ զմիտս համոզել այնոցիկ զորս հպատակել կամէր 'ի հնադանդութիւն . և զհարց մարթ էր այսմ՝ ժամանել չև հաստարմատ մուրութեանց քանցեալ 'ի բաց , և վեասաբեր վարդապետութեանց յաղթահարեալ և տարադրեալ , և կոյր և զաչացու կրից զինաթափ լեալ 'ի սպառազինութեանցն , զորս չէ հնար վճարել հրովարտակօք թագաւորաց և օրէնադրութեամբ իշխանաց . և յորս այնպիսի արգելք ընդդիմակայք ընդ առաջ ելանն և կարի իսկ բռնն հրամանատարաց , զորս յաղթել 'ի վեր է քան զզօրութիւն նոցա . այլ հարկ է օժան

դակութիւնս ունել յերկնից 'ի վերուստ , զորս և 'ի պատրաստի ունի Ստուած յիւրում անբաւ բարութեանն՝ 'ի մատակարարել զնոսա 'ի սահմանեալ ժամուն 'ի ձեռն արանց ընտրելոց՝ յորս շնչեալ զոգի շնորհաց իւրոց տայ նոցա զզօրութիւն և զիրաւունս լուսաւորելոյ զմիտս և հաւանեցուցանելոյ . որք և կարի աննախանձ առատութեամբ ընձեռեցան դարուն՝ զորմէ մեր բանքս են :

Բազումք յարիասիրտ և 'ի կորովամիտ արանց յառաջ մատեան 'ի փորձ իրացն , այլ ըզկարեւորութիւն կրօնից և զի նմանէ յառաջ եկեալ զբարեզարդութիւնսն տալ իբր 'ի նկարի՝ անթերի յամենայն մատունս մեծվայելչութեանն , կարօտանայր ձեռին ճարտարի , և հարկ էր զամենայն ճիգն արուեստին թափել 'ի նմա . և առ զիտաւորեալն հասանել վախճան ոչ շատ համարէր և ամենայն իսկ ճոխութիւն պերճախօսութեան՝ որչափ ինչ միտք և հանճար արգասաբեր քերթողութեան մարթին շնորհել ումեք :

Եւ ահա յամին 1801 շոինդն հարաւ հրապարակելոյ մատենի միոյ առն երեւելոյ , զոր ուրեմն տարաշխարհիկ գաւառք դարձուցանէին 'ի հայրենիս . որ և ճոխացեալ ամենայն բարեմասնութեամբք զորս կարեւոր դատեցաք , և 'ի կորով երիտասարդական հասակին՝ ածեալ բերէր ընդ իւր դանսպառ գանձս եռանդուն զգածմանց և արգար և անդրգուն լի և խորախորհուրդ մտաց՝ յորս սնեալ և զարգացեալ էր 'ի բաղմարկածեան կեանս իւրում , որով հասեալ էր 'ի խելամուտութիւն վեհագունիցն ճշմարտութեանց , զորս թերեւս սղզողազոյնս ուսուցանեն անատոք Սմերիկոյ՝ քան եթէ դամարճալքն իմաստունք բաղմամարդ և բարգաւաճ քաղաքացն Եւրոպայ :

Ապարէն իմացայք, տեսաք, եթէ զգրիշ Ոգայ բրիստնեւորեան ակնարկնն բանքս (զՃաթոպրիան) . և արդարեւ 'ի շարս անդ անթիւ գրոց' որովք պարծի հանճար մարդոյ, և որ 'ի յանկաւոր ժամանակի ընծայեալ իցեն 'ի լոյս, սակաւք են որ իբրեւ զսահասեալք իցեն անխոտոր 'ի վախճանն զիտաւորեալ ըստ պիտոյից և ըստ գիպաց ժամանակին : Քանզի այնպէս իմն հրաշարի էր ազգեցութիւն հոգեակաւոր մատենիս' զի և անցոյց զանցոյց քան զակնկալութիւն այնոցիկ' որք գուշակ կացեալ էին օգտակարութեանց նորա . յամենայն դասս ընթերցանելեաց ծաւալեցաւ յարգ նորա, և թէպէտ քրննարանք օխերիմք զամենայն ճիգն 'ի գործ արկին առ ազարտել զնա և նսնմացուցանել ըզփառս նորա, այլ ընդ ազգն ամենայն սփռեցաւ մատեանն, և ընթերցումն գրոցն այնոցիկ կերպարանափոխ արար զՓրանկիա, և 'ի նոր դար պայծառագոյն հորդեաց նմա չարիչ :

Ոչ յամեցին արգասիք արդեանցն դալ յեղեան . բազումք 'ի հանճարամիտ արանց թոթափեալ զուծ ամբարշտութեանն, զոր յակամայս յանձն առեալ էր, 'ի խնդիր լինէին հաւատոցն, զոր ոչ բնաւ ուրացեալ էին 'ի սրտէ, որովհետեւ հաղիւ ուրեմն ծանուցեալ էին զնա, և զոր գողացեալ էին 'ի նոցանէ ամբարշտութիւնք դարուն' զանխուլ 'ի նոցանէ : Ապա հասեալ էր ժամ պաշտօնէին Աստուծոյ ճշմարտի՝ ձեռն 'ի գործ արկանել 'ի վատաւս, քանզի և նմա միայնոյ անկ էր յօգուտ 'ի գործ վարել զգեղեցիկ շնորհացն զեղմունս' 'ի քարոզել և 'ի հուանեցուցանել յորս ազգմունքն երկնազդեցիկք նկատէին : Յայնմ հետէ հասեալ էր և ժամ տեսուն Յրէսինոս, որ և ել զառաջինն յամի 1803 'ի բեմ Ս . Սուր-

պիկիտսի սկիզբն առնել բանախօսութեանցն որ անմահացուցանելոց էին զանուն նորա . քանզի և չէր մարթ հնարել այլ իմն ազգ հակաճառութեան ճահողագոյն մտաց և հոգեւոյ այնժամու որերոյն . զի ոչ եթէ 'ի հաշտութիւն խոնարհել արժան էր ընդ ապականութիւնս դարուն, այլ առ 'ի մարտնչել ընդ նմա' կարեւոր էր խնամով զննել տեսանել զընթացս նորա . և առ յուզցութիւն ածելոյ զնա և վերանորոգելոյ՝ հարկ էր գիտել զտկարագոյն և զգիւրամատոյց կողմանն 'ի խրամատութիւն . և հարկ էր նորանոր հնարել եղանակս վիճմանց, և զդարձուածս իսկ բանիցն պատկանաւորս յօրինել նորօրինակ մարտագրութեանն :

Եւ կարի իսկ քաջ յաջողեցաւ Յրէսինոս 'ի խորհուրդս մտացն, և հանճարոյն գերազանցութիւն այնպէս գերահռչակ հանդիսացաւ մինչև ոչ ումք համարձակել կապտել 'ի նմանէ զգերակայութեան փառսն . որովանդէն և անդ խուռնըմփաց դիմէին յոտս բեմոց նորա՝ ոչ միայն երիտասարդք ուսումնաւանչք՝ որք շուրջ բնակեալ էին 'ի թաղին յայնմ ուսմանց և գիտութեանց, այլ և նոքին իսկ որ 'ի հեշտալիս կենցաղիս պատաղեալք՝ թուէր իմն անբերելի գոլ նոցա հրահանգք խորախորհուրդք . և յետինքս, սրպէս և առաջինքն, երկիւրք մտադրութեամբ ունկն դնէին նորոյ վարդապետին :

Եւ ձայն իսկ նորա իշխանական իմն հնչէր . որ յազգել անդ զպատկառանս՝ և վստահութիւն յունկնդիրսն սուլաւորէր : Յամենայն բանս նորա ակն յոյսնի երևէր լիութիւն և անթերի խելամուտութիւն տապելոցն, որ պարգտթեամբն ազգոգազոյն ևս ներգործէր 'ի հո-

գիւս. և 'ի տեսիլ և եթ խառն բաղմութեան մանկաւոյն՝ որ կուտի գուժարէր զնովաւ՝ յայտնի տեսանիւր՝ եթէ կարի յանկուորք էին բանախօսութիւնքն երիտասարդական հասակին, զոր թէ և մօրքեցուցանել հնարեացին պատրանք կրից, այլ գողցես միշտ զիրամատոյց է և հեշտալուր ցուցակութեան բանից և ձեռնարկութեանց՝ յորտ ակներե տեսանիցի անկեղծութիւն։ Այն անագանեցին զալ յունկնդրութիւն բանից նորա և արբ աւարտահասակք, և անուանիք յամենայն ազգս արուեստից և գիտութեանց և յամենայն պայմանաց, և անձամբ իսկ դատաստան առնել զհանձարոյ առնն և զհրահանգաց նորա, զորոյ լսէին զհռչակ համբաւոյն. և վկայութիւն նոցա անսոյթաբ հաստատութիւն էր՝ աղղեցութեանն 'ի հողիս նոցա սպաւորելոյ։

Կարի զգուշաւոր էր նա 'ի բանս իւր և 'ի սնոտի պաճուճանաց ճարտարախօսութեան 'ի գեղաւորել զնոսս ըստ աշխարհի հաճոյից, և ոչ այլ իւրի ճգնէր յաջողել 'ի պաշտամանն, բայց պարզաբար յանդիման կացուցանելով զվարդապետութիւնս կրօնից հինաւանդս և պատկառելիս, զորս ամբարեալ ունէր յառձեռն պատրաստ սպասաւորութիւն. սակայն և այնպէս յունկնդրութիւն բանիցն ճգէր զաւանանիւն՝ իբրու նորահնար իմն բանից պատմող. քանզի քարոզէր զաւետարանն և զյայտնեալ կրօնից վարդապետէր, և զխորհրդոց և զբարոյական կարգաց և զաստուածային պաշտամանց 'ի սկզբան անդ թիւ դարուս, և առաջի ունկնդրաց՝ որք զեռ և ամօթահար պատկառէին և տիրապէիս յոգւոյ հանէին 'ի յիշել անդ զանցեալ աղէտս և զքարուակահարութիւնս, որով ազգ փրանկաց ստիպեալ էր

պաշտօնակից լինել պղծութեանցն 'ի բազինս անդ Բանին. և 'ի յուշ բերեալ զի ընդ հովանեաւ կամարաց տաճարին՝ յորում հնչէր յայնժամ՝ ձայն քրիստոնեայ ճարտարախօսին, անգանոր հնչեալ էին երգք դեւաշունչք ինքնահնար և աղիկամի կրօնիցն զոր ստեղծ տաճար որ ապիրատ, որ այնչափ անմտացաւ մինչև համարել զանձն բաւական հիմն արկանել նորոյ պաշտաման։ . . .

Այլ խափան և զեղեցիկ հրահանգացն ողբալին այն տարածայնութիւն որ 'ի բաղմաց հետէ զաղեալ կայր ընդ մէջ՝ Նափոյէտնի և սրբոյ Վահուն, և որ սաստկագոյն ևս բորբոքեցաւ յամին 1809. այլ զկնի ամաց ինչ այն է 'ի 1814 վերստին ձեռն արկեալ 'ի նոսին և աւարտեաց 'ի 1822, զորս և 'ի մի հաւարեալ անուանեաց զնոսա Պաշտպանութիւն քրիստոսական հաւատոց, իրաւամբ յայս անուն վերակոչեալ զնոսա. քանզի և ո՞ր բաց 'ի նմանէ համարձակէր դրոշմել զանուն իւր 'ի ճակատ գրոցն։

Ի քննել ուրուր զմեծութիւն և զանբաւութիւն նիւթոց ճառիցս՝ հիանաւ միտք մարդոյ ընդ ճոխութիւնն անբաւ և ընդ իմաստուն տրոհումն նոցին, որով ոչ իւրի զկարեւորաց զանց արարեալ է՝ որ ինչ պատկանաւորքն էին մեծի ստուերազրին զոր երկնեալ էր 'ի միտս, և յորս չիք ինչ կրճիմն զժուարութեան՝ զոր անտես արարեալ իցէ. ուր ամենայն կանոնք հաւատոց յանշարժական հիմունս հաստատեալ են, և վարդապետութիւն պայծառաբարոյ լուսաբանեալ. ոչ ինչ անյիշատակ թողեալ 'ի պատուիրանացն որ հիմունք են անբստղիւտ ողորդական վարուց. և զհուսկնասել կրօնք յամենայնի զուգաձայն երեւեալ զերա

Հանճար մտայ և օգնական տկարաց. չիք ինչ
'ի նմա անտեսութիւն և զանցառութիւն կա-
րեցրաց. զի անդ է գտանել զհերձուածս Հաս-
տարմատ մուրտութեանց՝ որոց ախտ տարա-
փոխիկ երկիւղալի ևս է. անդանօր պարզա-
բար առաջի զնին և կարի իսկ դժուարալըն-
ճիւն խնդիրք, զորս պարզել տազնապեցան
միտք իմաստնոց ամենայն դարուց հնոցն և
արդեանցս, և զորոց զլուծումն տայ նա ըստ
սկզբանց յաւիտենական իմաստութեանն և
մշտնջենաւոր արդարութեան՝ զորս օրէնք
քրիստոսականք յաղթականս Հանդիսացու-
ցին յաշխարհի:

Այսորիկ են ճշմարիտ փառք նորա անկա-
պտօտ. ինքն առաջնորդ և հեղինակ եկաց գե-
ղեցիկ արշաւանին, որ ոչ երբէք նահանջեաց
յետս զկնի նորա, և զոր յաջորդք նորին ար-
ժանաժառանգք՝ նորանոր վաստակովք զար-
գացուցին, որք և ցարդ իսկ ոչ զաղարեն դը-
ռոյթ տալոյ 'ի տաճարս մեր բարեպաշտօն հօ-
տին՝ որք անպակաս առաջիկայ գտանին յա-
մենայն աշխարհախումբ պաշտամունս:

Յետ սպասահարկութեան եկեղեցւոյ՝ որում
բոլորանուէր ընծայեալն էր, առաջին պաշտօն
տեսուն Ֆրէսինու եղև տեսչութիւն Ալեգրե-
միային բարիզացւոյ՝ յոր կոչեաց զնա տէր
տը Ֆոնթան առ 'ի խաղաղացուցանել ըզ-
գժգմութիւն ժողովրդեանն սակա դադարե-
լոյ բանախօսութեանցն 'ի 1809: Էւ յառաջին
ամիսս նոյն տարւոյ՝ ի թախանձանաց քեռւոյն
Նախիդէոնի, այն ինքն է ծիրանաւորն Ֆէշ, և
նորին զահեկրիցութեամբն, և զորժակցու-
թեամբ արժանհատաւ առնն իմաստնոյ, որ-
պիսի դը էր տէր Էմիլ ընդ հանրական առաջ-
նորդ վարդապետանցի Ա. Սուլպիկիստի,

խորհրդակից եղև յորոշմունս յանձնաժողո-
վոյ իրիք կարգելոյ ընդ այլ երկուց ծիրանա-
ւորաց և նախապատիւ եպիսկոպոսաց՝ սա-
կըս պաշտպանութեան իրաւանց եկեղեցւոյ,
որ 'ի վտանգի մեծի կային անդատին 'ի բա-
ղում ժամանակաց: քանզի ցնորք իմն մտաց
վնասարեւ' մղէր զՆախիդէոն անտեսելոյն առ-
նել զգեղեցիկ միաձայնութիւնն՝ որ Հաստա-
տեալն էր կանխաւ 'ի մէջ Փրանկիոյ և սրբոյ
Գահուն. իսկ թէ ցոր վայր ածեալ ձգեցին
զնա պատրանք մուրտութեանն՝ քաջայայտ է ա-
մենեցուն: . . .

Ի յետին ամս կայսերութեանն ոչ գտաւ
Ֆրէսինուս 'ի քաղաքամայր աշխարհիս, այլ
էր 'ի լեռնակողմանս հայրենի դաւառին: Բայց
դարձ արարեալ նորա անդրէն 'ի 1814 յամ-
սեանն հոկտեմբերի՝ սկիզբն արար միւսան-
գամ բանախօսութեանցն, և առ վայր մի դա-
դարեալ 'ի ժխորս նորոգ տարւոյն, 'ի նոյնս
վերադարձաւ յամսեան փետրուարի յետագայ
ամին: Այլ ամառ յառաջ արքայն Լուդովի-
կոս ԺԲ պատուաւորեալաց զնա՝ կոչելով 'ի խոր
հըրդակցութիւն յանձնաժողովի կրթութեան
ազգին՝ որում աւանդեալ էր իշխանութիւնն
այն, որ յառաջ ժամանակաւ էր իշխանութիւնն
մեծի Վարդապետին և խորհրդոյ համալսարա-
նին: . . . Կրթութիւն Հասարակաց աւանդեալ
'ի ձեռս ականաւոր արանց ժամանակին, որ-
պիսիք ոմանք էին՝ Քիւպիէ և տը Սասի և Կէ-
նոյ տը Միւսի, որոց պարագլուխ էր Ֆրէսի-
նուս, միշտ յանձին երեւր զգորշմն աղգային,
և անխախտ պահեցաւ 'ի նմա սկիզբն այն միու-
թեան՝ որ գիտէ ուղղել զնա ըստ պիտոյից ժա-
մանակացն և ըստ կարօտութեան ազգին՝ որ
վայելելոցն է յարդիւնս նորա: Այսու ղեկա-

վարութեամբ ընդարձակեալ ծառայեցան զիտութիւնք և հաստարմատ զօրացան, և օրքան զօր առաւել ևս ապաւորեալ երեւեցան 'ի նոսին փրկաւէտ ազգմունք կրօնից, զորոյ զգօրութիւն այնպէս իշխանութեամբ ուսուցանէր Ֆրէսինու: . . .

Յամին 1818 ատենաբանեաց զգամբանաւ կան իշխանին Բոնտէի, և 'ի նմին ամի ետ 'ի լոյս զգիրսն Յարազս ձյւարխտ սկզբանց զաղդիական եկեղեցոյ, զորոյ զբարեմասնութիւնսն չէ տեղւոյս 'ի համար ամել, զայս և եթ շատ համարեալ ասել զի 'ի խնդիր այնպիսի՝ յոր եռանդեամբ բորբոքէին իմաստունք առ հասարակ, խոհականութիւն նորա սեպհական՝ յօգուտ խաղաղութեան եկեղեցւոյ և պետութեան 'ի վար էարկ զխորազնին տեսութիւնս իւր և զանհերքելին գիտութիւն և զիշխանութիւն: Իսկ 'ի դամբանականի անդ ակն յայտնի տեսաւ իմաստութիւն նորա և չափաւորութիւն, որով քաջայարմար հանգիստանայր 'ի խօսել զայնպիսեաց՝ յորս բազում զգուշութեանց պէտք էին առ 'ի չզայրացուցանելոյ զգիւրազրգիւ միտս յիշատակաւ անցելոց: . . .

Յուցաւ 'ի վեր անդր եթէ ոչ պակասեցին պատիւք տեսան Ֆրէսինու, թէպէտ և ինքն ոչ հետամուտ էր այնոցիկ, այլ և խուսափէր իսկ ըստ կարի, որպէս և 'ի բազում դէպս ընդդէմ եկաց մարդասէր հաճոյից Աուգովիկոսի ժխ՝ որով կամէր մեծարել զնա: Այլ 'ի վերջ կոյս 1821 ամի ուր ուրեմն տեղի ետ թախանձանաց արքայի և յանձն էառ զանուանակոչութիւն գրաններկցութեան արքունեաց և արքայական տոհմին. և յայնմ հետէ արագ արագ յառաջ խաղաց 'ի նորահանդէս ասպարիզին. իսկ յեպիսկոպոսութեան քան զամենայն ինչ

իսթալի էր նմա հոգաբարձութիւն հոգւոց. և առ 'ի գիւրեւ այսմ տուաւ նմա և եթ անթեմ վիճակ եպիսկոպոսութեան Հերմոպօլսոյ յամին 1822. 'ի նմին ամի կոչեցաւ և 'ի վերա տեսչութիւն Համալսարանին և 'ի կաճառորդութիւն շէմարանին, յաւելաւ նմա և սինկզիտոսութեանն պատիւ 'ի ծերակոյտ ժողովին. և յետ երկուց ամաց 'ի հաստատել տեսչութեան եկեղեցական իրաց՝ նմա հաւատացաւ պաշտօնն:

Իսկ արքայ՝ որ այնքան փառօք մեծարեալ էր զնա, հասեալ 'ի վախճանել, 'ի նա ինքն յեպիսկոպոս Հերմոպօլսոյ յանձն արարաւ յետինն այն հարկ զամբանականին յեկեղեցւոյ սրբոյն Գիոնեսիոսի. քանզի և չէր իսկ հնար գտանել զայլ որ զիտակ ամենայնի և հաղորդմաց և խորհրդոց վախճանելոյն, որով հարկ է ատենախօսին լի գոլ յայնպիսում մեծահանդէս սպասաւորութեանն. արդ նմա որ մինչև ցշունչն յետին աւրեթեր կացեալ էր նորա՝ առաջի կայր հոշակել զգովութիւն նորա և զգեղեցիկ բարեմասնութիւնսն զորս 'ի բազում դէպս տեսեալ էր, և զհանճար մտաց նորա՝ որ 'ի բազում իրս 'ի համբոյր եկեալ էր ընդ իւրումն մտաց և խորհրդոց: . . .

Կարօլոս Ժ. թագաւորեալ ընդ նորա՝ ոչ վերջացաւ զանկեղծաւոր հաւաստիս մտերմութեան ցուցանել հովուին Հերմոպօլսոյ, որով տա առաջնութիւն պատուեալն էր. եկեղեցական իրաց պաշտօն պահեցաւ նմա, որում կցորդէին պարտք ծանունք և բազմագիծիք. բայց դժուարագոյնն 'ի նոսա, որպէս բազում անգամ խոստովանէր և ինքն, այն էր խնդիր առնել իւրաքանչիւր արժանեաց առ ընծայել զնոսա յընտրութիւն արքայի յառաջ կոչելով

ի տեսչութիւն Հայրապետական աթոռոց . և
յայտնի է ամենեցուն անաչառ արդարութիւն
նորա , որով մերժէր զամենայն ակնառութիւն
ի կշռելն զարժանիս ի կշիռս սրբութեան . նո-
րին երախտեաց և արթուն հոկողութեանն զրէ
եկեղեցին Փրանկիոյ զբազումն ի հովուաց և
յառաջնորդաց՝ որով պարծի ցայսօր , և որոց
առաքինութիւնք և հանճար այնպէս քաջա-
բեղունս պողարերեն : . . .

Յարտաճառութիւնս խորհրդարանին յորս
ձգեցաւ՝ հարկ եղև նմա տանել բազմազմի
դժուարութեանց՝ որ անհրաժեշտ և անան-
ջատք էին ի բախելոյ երկուստեք ընդդիմա-
մարտկարծեաց քրիստոնեայ բնասացի և քա-
ջաբազէտ ճարտարախօսի : Կարի ծանր հա-
կառակութիւնք կրբեցան ընդդէմ նորա , ո-
րոց թէպէտ և բազում անգամ գերագոյն
հանդիսացաւ , այլ ոչ միշտ յաղթող դուռ
կարծեաց նորա հաստատութիւն : Այլ բաւա-
կան համարէր զայն զի և կարի իսկ ռիւերիմք
ի հակառակորդաց նորա խոստովան լինէին
դուղդութիւն փաստիցն և զանկեղծութիւն մը-
տաց նորա : Միշտ եռանդուն էին բանախօսու-
թիւնք նորա , և փաստք գերահարաչ պայծա-
ռութեամբ ընդ միմեանս շարայարեալք որով
և յորովք յատենախօսութեանցն արժանիք են
յօրինակս ընծայելոյ հզօր հակաճառութեանց
և ճարտար տրամախոհութեան . յորս առան-
ձինն իմն յիշատակաց արժանի են զորս խօսե-
ցաւ նա ի խորհրդարանի նուիրակաց ազգին
յաման 1825, և 26, և յաղագս հասից եկեղե-
ցական պիտոյից ի տարեկորական կանխահա-
շուի պետութեանս : . . . Քանզի ի գեղեցիկ
արտայայտութիւնսն հրաշալի իմն կցորդու-
թիւն նշմարի ի բանս քահանայի և եպիսկո-

պոսի և ընդ խօսս պաշտօնէի պետութեան և
կենցաղագիրտի , որք և միմեանց սատարք լի-
նին փրկուէտ օժանդակութեամբ :

Ի վերահաս փոփոխութեան պաշտօնէից
պետութեան յամի 1829 թողաւ նմա միայն
պաշտօն յառաջ կոչելոյ յեկեղեցական աստի-
ճանս , և այս ևեթ էր զործ նորա յորժամ ի
վերայ եհաս յեղափոխութիւնն մեծ յամի 1830,
որ թէպէտ տաղնապեցոյց առ վայր մի գալ-
խարհս , այլ քաջայաղթ հանդիսացեալ յայնմ
յայտնի ևս ցուցաւ զօրութիւն նորա և իմաս-
տութիւն և կարողութիւն : Յայնմ հետէ խոր-
հեցաւ Ֆրէսինուս թէ չէր պարտ նմա դեգե-
րել այլ ևս ի կենցաղագիրտութեան աշխար-
հի : Վասն որոյ և հրաժարեցաւ իսկ բարձակից
լինել ի խորհրդարանի սինկղիտոսացի : Այլ
քանզի ոչ ի կրից ուստեք բերեալ էր յայն ո-
րոշումն մտաց , վասն որոյ ոչ իւրիք չրջեցաւ
յուզղադատութենէն որ բնաձիր տուրք էին
նորա . որպէս քաջայայտ եկաց այս ի գէպս
ուրեք՝ յորում հարցաւ նմա խորհուրդ ի կա-
րէոր ինչ ձեռնարկս : և ոչ յանդգնութիւն
ինձ գրեացի ասել եթէ կարի փրկուէտ եղեն
ազդեցութիւնք խրատուց նորա ի վերայ այ-
նոցիկ որ զկարևոր իշխանութիւնս ունէին
յայնժամ ի վարչութեան եկեղեցւոյ :

Ազատացեալ միանգամ ի կենցաղական հո-
գոց՝ յուղի անկաւ գնալ յոտս Հովուապետին
տիեզերաց՝ մատուցանել նմա զանձնանուէր
յարգանս : . . . Ի դարձին իւրում յուղեորու-
թենէս՝ կամեցեալ յայնմ հետէ կեալ յանդոր-
րու , դէմ եղեալ գնաց ի հայրենիս իւր , և
համարէր ոչ ևս լքանել զվայրսն զայնոսիկ և
զանդորր միայնութիւն , յորս ի յուշ սիրե-
լեաց զօղեալ էր , յետ անցանելոյ ընդ երկար

ասպարէզ կենացն, յորում լցեալ էր անթե-
րի զպարտս մարդկութեան և քրիստոնէու-
թեան, քաղաքացւոյ և քահանայի: Այլ չև
ևս հասեալ էր ժամն ներեալ նմա զանձինն
և եթ հոգալ, յոր խորհուրդք մտացն միշտ յա-
ծէին: Ձի հրաւէր իմն անակնկալ՝ զոր պա-
տուէր հրամանի ինքեան համարէր անխուա-
փելի, հասանէր նմա յամսեանն սեպտեմբե-
րի յամի 1833. և թէպէտ հիւանդաբայք՝ յուղի
անկանէր զնալ ՚ի Բրակա . . . ՚ի լրումն տալ
կրօնական դաստիարակութեան և հրահան-
գաց արքայազուն իշխանին և պալատպատի, զո-
րոյ օրհնեալ էր զխանձարուրս: . . .

Այլ բաղմալցատակ կեանք նորա տակաւ
խաթարեալ էր զառողջութիւն նորա, և բաղ-
մամեայ ալեորութիւն ընկճէին զնա ընդ բն-
ութեւ, և թէպէտ անձնեայ էր և թիկնաւէտ,
այլ ախտ իմն զժնդակ նեղէր զնա ՚ի բաղմաց
հետէ, և յանջատելն ՚ի հայրենեաց ոչ ևս յու-
սայր տեսանել զնա միւսանգամ, զոր սիրէր
զորովանօք: . . . Այլ դէպք ետուն նմա դառ-
նալ անդրէն ՚ի վերջ կոյս 1838 ամին, կատա-
րեալ զպարտսն կամակարգութեամբ յանձն ա-
ռեալս: Եկեալ նորա ՚ի Բարիզ, և եկաց ան-
դէն ոչ երկայն ինչ ժամանակաւ. այլ զկնի
տարւոյ միոյ ել դառնալ ՚ի հայրենիս իւր յԱ-
ւերբոն՝ դարման տանել խօթութեանն և տա-
ծել զալեորեալ ծերութիւն իւր: Ապա յայնմ
հետէ յանդորրաւէտ վայրսն յայնոսիկ անցու-
ցանէր զաւուրս իւր մինչև ՚ի կատարած կե-
նացն, ուրանօր խնդրեալ էր միշտ տեղի տալա-
ւինի յամենայն արկածս բաղդին. (ուր և մե-
ռաւ իսկ ՚ի Սէն-ժէնիէ 182 գեկտեմբերի ՚ի
1842:

Աւելորդ է թերևս ինձ ասել և ձեզ ՚ի գի-

տել զամենայն ցոյցս մտերմութեան և յար-
գանաց՝ որով պատուեալն էր յամենեցունց,
և զամենայն խնամս զոր պաշտեցին նմա և
րախտագէտ շնորհակալիք բարեկամացն. որ-
պէս և զվախճան նորա սրբութեամբ ՚ի չքնաղ
օրինակ հաւատացելոյ. զի չէր իսկ մարթ այլ
իմն ելից ակն ունել յետ այսօրինակ կենաց,
և տարօրինակ վախճանի այնպիսոյ արդասա-
րեր կենդանութեան:

Են թաղձութիւնք զորս ընդերկար կրեն
սիրտք ՚ի բառնալ ևս արտաքին հանդերձա-
նաց սգոյ և տրամութեան. և Ռոտէղ քաղաք
յիշատակեցէ միշտ զօրն դառնաղէտ՝ յորում
զրկեցաւ յայնպիսոյ առնէն: Ժողովուրդն
համօրէն ոչ ինչ մնացեալ կոչոյ հրաւիրանաց՝
խուռնրնթաց զիմեցին յուղարկ թաղմանն, որ
կատարեցաւ ՚ի բաղմագումար դասուց քահա-
նայից ժողովելոց ոչ միայն ՚ի վիճակէ անտի
այլ և ՚ի շրջակայից: Ի խառն անդ բաղմու-
թեան նշմարէին ալեորեալք ոմանք և ծերու-
նիք անպաճոցք և անդարդք, մնացորդ նախ-
կին հօտին՝ զորս տեառն Ֆրէսինու խնամեալ
էր խորհրդովքն և հրահանգեալ օրինակօք յա-
ղետալի յամսն անցեալս, որք և ոգի ՚ի բոլին
և զհիւժեալ և զհինինեալ զգորութիւն ծերու-
թեանն յօգն կոչէին՝ տանել ՚ի շիրիմ՝ անդր
հովուին զբարեպաշտօն շնորհակալիս իւրեանց՝
սակս բաղմապատիկ օժանդակութեանցն զոր
ընկալեալ էին ՚ի նմանէ ՚ի հոգաբարձութեան
անդ իւրում զառաջինն:

Ոչ ապաքէն, տեարք, հանգոյցս այս բնա-
կան և սրտառուչ սխրալի համառօտութիւն
իմն է կենաց նորա, որ ընդ շարս ամաց բաղ-
մաց անվրէպ կատարեալ էր զայնքան զանա-
զան և զժանրատաղտուկ պարտս՝ անխոնջելի

արութեամբ և եռանդեամբ, դիմամարտելով
ամենայն արկածից բաղդին, և գեղեցիկ յա-
ջողուածով՝ որ վարձ արժանաւոր էր իւրոյ
ինքնանուէր և անթերի կամակարութեանն:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐԾՆԻՅ

ԲԱՆ ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Յանարկել խնամ, տեարք, 'ի ժողով ունինդ բացդ
որ այնքան տարօրինակ է յակրմբեցն որ 'ի տաճարս
մեր գումարին, անհար է ինձ չածել ընդ միտս, և թէ
են աներկբայ 'ի գեոաճաս յերեսասարդ յունկնդ իրող
իմ որք խաբեալք 'ի ստապատին իմաստասիրութենէ,
գայթ 'ի գայթս իմն և կեզակարծս զկրօնիցս մտաբերեն.
նա մանաւանդ և զկարի իսկ զեական և զսրբանուէր
ճշմարտութիւնն 'ի բնակարծեացն դասեն համարի,
և կանխակալոյ պատրանաց ուսմին զենն զուգահա-
ւասարս: Ա՛յ որպէս յեզափոխեցան ժամանակք և
բարոյք, որչափ հեռի գտանիմք 'ի հետոյ հարցն մե-
րոյ առաջնոց և 'ի նոցին պաշտօնասեր հաւատակու-
թենէն: Քանզի յերբեմն ժամանակի Փրանիք պանծա-
նօք հաւատոցն իբրև ճշմարտիւ քրիստոնէայք ազա-
տաբար խոստովան լինէին զյանցուածս իւրեանց. և
'ի գթել անդ ևս 'ի պահպանութիւնս պատուիրա-
նացն, պատկառ. կային հանապաղ կրօնիցն սրբու-
թեան. և թէպէտ բազում անգամ ոչ հանդիտապատիւ
հաւատոցն անարատ էր և քաղաքավարութիւն նոցա,
և կամէին իմն զքրիստոնէութիւն ընդ հաճոյականացն
զուգակցել և զստուածապաշտութիւն ընդ մնտի հեշ-
տութիւնս, բայց գոնեայ 'ի չքմեղանս անձանց ոչ 'ի
հայհոյութիւնս յանդգնէին. անկանել անկանէին սրբ-

տիւն 'ի հրապարակս պատրանաց, այլ միտք նոցա հաւատակային օրինաց: 'Կոյնօրինակ համարձակութեամբ պատուէին զիրօնս, որով սիրէին զԹաղաւոր իւրեանց և զհայրենիս: մինչ զի մարմ էր հաւատովքն՝ զախտս ցանկութեանն յարգարեւ, և անբժուլթեամբ օրինաց հայրենատուր կրօնիցն՝ ճահողակի զգէմ ունել ապականութեան բարուցն: որով շատ իսկ էր յուշ անել նոցին զհաւատս՝ առ ածել զնոսս յուղղութիւն:

Այլ այսօր ըստ սրտից ապականեցան և միտք, և անկարգութիւն վրդովեալ ունի առ հասարակ զիտր. հուրդս և զվարս: Իմաստունք ելով 'ի չարիս, հետ իմք արգարացուցանել զնոսին. առաւելեալք 'ի բարեանցս սնտախ և նուազեալք 'ի բանական մտաց, կամակար իսկ ընդ վախս ապականեալ բնութեանս ընթանամք, որով և զատուածանգիտութիւն և զանաւակութիւն 'ի բանս և 'ի գործս յօրինաւորացն սակի համարիմք: Եւ ահա այսօր յայն ժամանեցաք հարկ անհրաժեշտ, զի յառաջ քան ընդ անտիցն մաքառել պէտք իցեն ցուցանելոյ եթէ առաքնութիւն ոչ անգոյ ինչ է և անէակ. և քան զքրիստոնէական վարդապետութիւնսն քարոզել՝ ստիպիմք կանխել 'ի պաշտպանութիւն նորին, և 'ի ջատագով մտանել կրօնից առաջի նորին իսկ որդւոց, որպէս առնէին երբեմն Որդինեանք և Տերաւոլիանք յանդիման հրէից և հէթանոսաց իւրոց թշնամեաց: Եւ արդարեւ չէր բնաւ կրօնիցս այնպէս յարհամարհս եղեալ և առ ամբողջ կացեալ յամբարշտաց՝ որպէս յառաջս մեր. զի նուիրական սրբութիւնքն մեր մտանեցան յանարգութիւն, և պաշտամունքն նախահարցն մերոց յայսն նախատեսաց յորդւոց նոցին համարեցան. տակաւ ամբարշտութիւն 'ի Ժողովուրդն սարկեցաւ, և 'ի քաղաքս և 'ի գիւղօրէս առ հասարակ ճարակեցաւ: Եւ նոցա որք անուաղութեան հրահանգացն զիւրալուր ևս հարկ էր լինել, նոքին երբեմն առաւել ևս յամոռեալք պընդին յերկնամարտ ապատամբութեանն, և 'ի ազիտութեան անդ իբրև զմայրապետան իմաստութեամբ իւրօրիտան. զի ցաւէ յոյժ աւետարանին պաշտօնից գտանել յամբոյն ռամկին հողիս ոչ միայն մայրեալս, այլ և ծանրալուրս և խտտացեալս ձայնի ճշմարտութեան:

Արդարեւ ծանուցել և բթուցիւք են ասացեալքս ճարտարախօսացն քրիստոնէից. քանզի ո՞ր անկալութիւն առաջի կայցէ մեզ ածել ընդ դրօշու հաւատոց զամբոխ թիկնադարձոյց վախսակցն. և իցէ թէ ճիգն մեր զգէմ ունիցի զրահնդեղ ամբարշտութեանցն: Մեծ են, տեսաք, մեծ են արդարեւ արկածք չարեացն. այլ իցէ թէ անհնարին առ 'ի բժշկութիւն, և ապատամբ 'ի հնարից համարեցուք զհարուածս. և զինորդ ապա, ձեռն աստուածահրաշ որ զՓրանկիս 'ի խորոցն անդրնդոց արտակիտեաց, ո՞չ 'ի կատար անդր ժամանեցուցէ զիւր պանդելիս:

Աստանօր ահա և 'ի միջի ձերում, տեսաք, անուշակ անկալիք զանձն իմ սպորինս. քանզի զինչ տեսանեմ ես 'ի սրովբէալիակ սրահս յայտոսիկ, բայց կաճառս իմն բազմահոյլ և ազնուատուհմ՝ երիտասարդաց, որ 'ի ձայն կրօնից 'ի բաց եղեալ զաշխարհական զբաղանս և զօտարոտի հրահանգս, իմբին 'ի վէճավայր տաճարիս, և հոճեալք խռնեալք շուրջ զաւետարանական բեմովքս, անն ունին յագեցուցանել զմիտս իւրեանց և զսիրտս, ճշմարտութեամբ կրօնից և վարուց ուղղութեան. տեսարան չքնաղ և մտիթաւ, որ յուսադիր լինի մեզ, եթէ կրօնք չեն 'ի սպառ 'ի մոռացօնս վեալ 'ի հայրենի աշխարհիս մերում, և հուրն սրբանուէր չէ չնկալ ամենեկն, և թէ հնար է նորանորջանիւք միւսանգամ գնոյն արծարծել և բորբոքել: Եթէ արբունք երիտասարդ հասակին բազում անգամ միջկալից կրից է անձնամասն և աղետաբեր նաւաբեկութեանց նշաւակ, բայց սակայն նա ինքն է վարձեալ դէպ ժամանակ դեղեցիկ աղատութեան և վստմական խորհրդոց. յայնմ հասակի զիւրազգածք և ևս գասանին սիրաբ ձայնի ճշմարտութեան. յորում առաւել թիկնադարձոյց են, քան թշնամիք առաքնութեան. երանի իցէ մեզ եթէ մերոս պաշտամամբ 'ի թիկոնս հասանել կարացուք դեղեցիկ յօժարութեան նոցա, և ամէլ յուղիղ վարդապետութիւն զերիտասարդս վարեալս 'ի կրից և 'ի պատրանաց, փորկեալ զօմանս 'ի խթից և 'ի նաւաբեկութենէն, և այլոց ձեռն տալ մի անձնամասն 'ի նոյնս դահավէժ անկանելու:

Ի սերկեանս աւուր, տեսաք, ոչ ինչ ճառեցուք

առանձինն յայնցանէ որք նիւթ մատակարարեցեն
մերոցս հրահանգաց, այլ իբրեւ 'ի կանխաբանութեան
բանս' դիցուք զպատճառս և զնիւթս բանախօսու-
թեանցս և ապա զկերպարանս նոցին և զնկարագիրս :

Ա.

Պատճառք և նիւթ յանախօսարեանցս .

Ի դարս իւրաքանչիւր երեւել երևեցան ոգիք ամբա-
րիշտք և աղակալոյղք, թշնամիք կրօնից և իշխանու-
թեանց . քանզի և ամբարտաւանութիւն՝ որ տնկակից
է բնութեանս միշտ և ամենուրեք, պատճառք եկաց
բարձրավիշ պատամբութեան, հակառակ Աստուծոյ
և մարդոյ . այլ է երբէք զի 'ի դարս գարս 'ի պատճա-
ռաց ինչ՝ ընդաբոյսս այս խմոր ապականութեան է-
ռացեալ զեռացեալ 'ի վերայ ածէ աղէտս անհարկիս :
Քանզի ահա 'ի վախճան թագաւորութեան Մեծին
Լուսովիկոսի առաւել իմն թափով բերէր որեարն 'ի
նորաշնար և 'ի կեղակարծ վարդապետութիւնս քան
յառաջն . որ և այնչափ ևս ծաւալեալ ճարակէր, որ-
չափ զի և քաղաքավարութիւն ժամանակին նմին լի-
նէր ձեռնկալու . ընդ հրահանգս հանձնարոյ որ յընդ-
հանուրս ծաւալէր, զեղեալ յորդէր և սուտանուէն
խմատութիւն . որ 'ի զիւտ և եթ ընդգիմաբանութեանցն
և դժուարութեանց գոլով ճարտար, իսկ 'ի լուծուածն
նոցին անբաւական, որ և յաւելլով յունայնամտու-
թիւն ազգիս որ 'ի բնէ նանրասէրն է, անհաւան և ապ-
երասան զնոյն առադրէր : Բարդաւաճութեամբ գի-
տութեանց և արուեստից և ճարտարութեան՝ զբո-
ղանք 'ի բարս սպրդեցին, և կենցաղ զբօսասէր զեղ-
խութեան լծնկեց արար զմարդիկ 'ի փրկաւէտ ճըշ-
մարտութեանց, և եպիկուրեայն ազատութիւն բա-
րուց 'ի ներքս երեք զանաանձ ազատութիւն մտաց և
կարծեաց : Անբաւին յայնց ժամանակաց մատենա-
գիրք ոմանք օտարազնիք կամ մերայնիք, հրապուրեալ

էին զճոգիս բազմաց 'ի սէր անիշխան ազատութեան .
և Ֆէնիւն ազգէ մեզ 'ի ճառս իւրուզմ, եթէ հնչուին
իմն անհաւատութեան հասանէր յունին նորա . և
Լէյսիկց որ այնչափ կանխատեսն էր և բարձրահայ-
եաց, զգողանի հարեալ վրդովէր 'ի մոլորոյցան հրա-
պուրանցն որ ճարակէին տակաւ, և սպառնային չա-
րիս մեծամեծս, և թէ չգտանէր դք որ զնորին ընթացն
նշանջէր :

Այլ այս ինչ յայտնի է, զի չարագոյժ վարդապե-
տութիւնն չն էր տակաւին ճարակեալ յընդհանուրս,
և ոչ դեռ ևս գրաւեալ զմիտս գերահանձոր որերոյն :
Արդարեւ կարի հաւաստի է ասացեալն եթէ միտք և
խորճուրդք ազգի միւր ուղոյն և դարու՝ առ ժամանա-
կակից մատենագիրսն ինդրելից իցեն, և զի մատենա-
գրութիւն յայտարար իմն է ընկերութեան, որպէս
ասաց յաւուրս մեր ոմն 'ի քաջաց անտի մատենա-
գրաց . արդ որչափ ինչ միանգամ արգ գերահամբաւք
կացին առ Լուսովիկոսի ժյ, խմատունք և իմաստա-
սէլք, բարոյակոսք և քերթողք, ճարտարակոսք և մա-
տենագիւրք, առ հասարակ ամենեւին պատկառ կացին
կրօնից, և մատենաք նոցին ակորժ ընծայեալք ժողո-
րէին զմտս, և Փրանկիս ուղոյն անասան կայր 'ի սկրզ-
բունս և 'ի հաւատոյս : Կա և կանանցն ազգ, որ նան-
րասէր 'ի բնէ, ընդէլանայր 'ի լուր ծանուցց պատ-
գամաց արանց հանձնարեղաց . և չէք իսկ անդէտք եթէ
քանի անձկանք գիմէր 'ի լուր բեմբասացութեանցն
Պուրտալուի արկինն (Սէվինե), որոյ Կամականին 'ի
դասս գերահռչակ մատենագրաց զնա բարձրացոյց :
Եւ կարի իրաւապէս . զի անհնար և ժողովրդեան լի-
նէլ ամբարկչտ, մինչ անկեղծաւորն աստուածապա-
տութիւն առաջնորդ իցէ այնոցիկ, որք սահմանեալք
են 'ի վարչութիւն մտաց և յուղութիւն խորհրդոց
նոցա . զի ակնաակեալք ելով ակունք աղբերացն, և
ջուրք որ 'ի նոցանէ՝ զկեանս և զարդասաւորութիւն
առեալ բերեն ընդ իւրեանս :

Այլ յայնցանել ժամանակաց փոխեցան և սովո-
րոյթք : Յիշանել ժյին Լուսովիկոսի 'ի գերեզման,
զողցեն առեալ տանէր ընդ իւր և զոգի դարուն իւ-
րոյ . վաղահաս մահու գբսն Պուրկոնիկ յաջորդեաց

յնամասեան պետութիւն. յայնժամ՝ ապա առ ուն հարան օրէնք պատշաճլցն, անկրօնութիւն և անառակութիւն անպատուհաս անկրօնացաւ, ձեռնարկք յանդգուեք և չարութիւն հնարաղիտութիւնք և անխրտիր արհամարհութիւն առ ամբուր եհար զպաշտամունս, զսահմանս և զօրէնս հայրենեաց, և սերմն ապականարար որ ծածկեալ կայր 'ի մարդիկ, աճուսն առնոյր և ծաւալէր ընդ վարչութեամբ իշխանին՝ որոյ խորհուրդք և օրինակք յօրէնս կարգէին զսանձարձակ անկրօնութիւն. և հանձար մտաց որ 'ի զինուորութիւն ճմարտութեանն հասեցաւ և 'ի վայելչութիւն առաքինութեան, ցածեաւ խոնարհեցաւ 'ի շողովն զյետասամուտիւն մարդկանն փոխանակ ընդ դէմ 'նմին ողորդէր, և նշաւակիւք խոյստակեցաւ և համարեցաւ 'ի մոլութիւն և 'ի ստութիւն: Քանի՜ տեսիլ սրատոռչոր յանդիման առնէն մեզ մատենադիրք դարուն, որոց այնչափ աղքեցութիւն էր 'ի միտս մարդկանն:

Մոնղէպքիւօ 'ի զառանցանս անխորհուրդ էրիտասարգութեանն 'ի լոյս եհան զլաճակնէն, յորում բնատուր հանձարոյն նշլլ ազօտացեալ տեսնի յանառակ ցոփութենէն, այսպանէ որ ինչ մեծարոյք են ի մասնոց, և նորադարձ և զկծեցուցիչ ասացուածովքն՝ արկանէ 'ի սիրոյ ընթերցողին վարարթոյնս յանդուին և մահառիթ վարդապետութեանց:

Վշղէն գերահաւ հանձարով ճոխացեալ 'ի բնէ, 'ի ծաղր յեղաշրջել զսրբանուէր խորհուրդս հաւատոց, զցօփութիւն դեղերեսէ հայայոյութեամբ, և զհայայոյութիւն ցօփութեամբ, և չարանիւթ հնարիւքն կամակորէ զքրիստոնէութիւն, զգիրս նորա սուրբս և ըզպատմութիւն նորին՝ ծաւալէ 'ի լրութիւն աղզին զօգին սկեպտական, զնանրասիրութեան և զժաղքածութեան: որ ոչ իմք զաւատայ, զամենայնիւ այսն առնէ, ընդ արտաւ և ընդ մոլորութիւնս մարդկանն խնդայ, լծուլացուցանէ զերկիւզ եղեռանց, խզէ ըզկապանս և զզօգ ընկերութեան, և զամենայն ինչ պատրաստէ յեղծումն և յապականութիւն բարուց և օրինաց:

Նրեն անդէն Յովհանն-Յակոբ (Ռուսոյ) մին 'ի պերճաբանս արանց ժամանակին 'ի զլրումն նոցին պատ-

րաստեալ: 'ի պաշտպանել անդ բուռն զօրութեամբ ճմարտութեանց ոմանց, յորոց չեք ինչ անկալել օրտութեան, ծաւալեալ կուռտէ ստութիւնս խաբուսիկս որք հրապուրեն զինթերցանելան, յանդուին և անհետեւ ձեռնարկութեամբն և խանդիւ հանձարոյն նուաճէ զմիտս, և զարն այն որ անձնապանծ պարծանօքն լուսաւորեալն կոչեցաւ՝ տուսի անկալէր այլալեզու իմաստակին, որ օտարտախ իմն և վարդա վարդապետէր զգիտութեանց, զգարութեանց, զլատարակութեան և զընկերութեան:

Մարթ էր ինձ կարգել աստէն և զանուանս բաղմոց ստորնագունից քան զնոսա, որք ընդ դրօշակաւ առաջնոցն փալանգ իմն կաղմեցին ընդդէմ կրօնից և իշխանութեան՝ մտահաճութիւն 'ի նոցանէ ձայնիւր: Խաբեցան նոքա յանձինս 'ի կարծել զինքեանս արս հոյակապս. զի զանուան կրէին զիմաստասիրի, այլ ժամանակն որ արդարադատ դատաւորն է, իւրաքանչիւրոցն 'ի նոցանէ սահմանեաց զվայր սեպհական: Մի անիրաւեսցուք անձանթ լինել զրաւորական արդեանց բաղմոց 'ի նոցանէ, այլ գիտացուք զի հանձար մտաց ոչ գուզնաբեայ ինչ է. և ոչ պարզմտութեամբ հրաշասցուք ընդ մատենադիրոյ որոց առաւել հանձար էր քան միտք ուղղադատ, և որ առաւել իմաստակք էին քան իմաստասէրք, առաւել ճամարտակք քան եթէ ճարտարախօսք:

Այսպէս ահա յրնթացս ութնամեաներորդի դարուն յարեաւ ամբոխ մատենագրաց սնաստուածից, տարրապաշտից, բաշխականաց, աստուածեանց, մարտրականաց և նորախրօնից. յորոց 'ի գիրս բան մտաց ընդ յեղուաց խանդարեցաւ, և սրբութիւնք մեծարոյք ժողովրդեանն՝ այլնգայլոյ անուանակոչութեամբ 'ի դարչանս համարեցան. զի կրօնք յեռանդ միլինիսանձ գրեցաւ, և իշխանութիւն 'ի բռնաւորութիւն: Այս խոհէք պապականեաց սրտից և մտաց ծաւալէր յարգասաւոր դրաց նոցին, և մամուլք բիւրապատիկ ժայթքէին զնոսն յամենայն դէս Յերոսոյ: Յետ այնորիկ ոչ յուսումնական եւթ մտանաւս պարզերէր ամբարշտութիւն, տակաւուց եւթ ծանօթից, այլ յանձն առնոյր զամենայն դէմս և զկերպարանս հրապուրիչս, զիւրաւորացս և ձեռնամբն ամե-

նայն հասակի և պայմանի, և ճարտիւր թոյնն 'ի մարդաշատ քաղաքաց մինչև յանդուք տաղաւարս: Ապաքէն անդամին 'ի սկզբանէ բաղմագէմ պատերազմաց ակոյան հանդիսացան հաւատք, այլ ոչ երբեք այնչափ յաճախեցին ընդգէմ 'նորա յարձակմունք թշնամեաց և գաւառք նեղեղապատիր, որպէս յուր թեւամաներորդուն դարու: Ամենայն ինչ հակառակաւ մարտ կրօնիցն փորձեցաւ, առ առեւի և այգանեւի ցուցանելոյ դայն և զպաշտօնեայս նորա, ոչ միայն նորբազնին առարկուածք մտաւորականք, այլ և ճարտարիտութեանն և քերթողութեան զքօսանք, վէպք հոյակապ արանց, և հնաւանդ անցք ակեղերաց, վերատաւութիւնք զաւելտարարք և զառնագառն երգիծաբանութիւնք, վեպասանութիւնք հրաշաճաւք և հրապուրելիք: մինչ զի 'ի խորհել անդ զգրահէկեղ ըզգայոս ամբարիշտ գրեկոյն որ 'ի վերջինս ողորդեցին զՓրականիս, հրաշանայ մարդ ոչ զի սակաւ են հաւատք այժմուս քան առ յՎ. լուգովիկոսիւ, այլ զի յետ այնչափ ճգանց առ 'ի սպառ զնոյն չե՞նուցանելոյ, տակաւին մնացեալ իցեն 'ի նմանէ 'նշոյք առկայծեալ:

Այնչափ էր խեղացնորութիւն մարդկանն, զի անկարանային 'ի միտ առնուլ զճշմարտութիւն, զօգտակարութիւն և զկարեւորութիւն կրօնից, և ոչ իսկ զմեծարոյ և զփրկուէտ և զանովկանդ հաստատութիւն սահմանադրութեանց, օրինաց և սովորութեանց: վասն որոյ ոչ եւս յուղղութիւն նոցին մտաբերեն այլ 'ի բնաջինջ բարձունք, ոչ 'ի օրեւ զժառն այլ 'ի խել արմատաքի: ամենայն ինչ գրգեալ զգորգի, և միահեծան պետութիւն չորբքատասն դարուց փրուդեալ կործանի ահեղագոյ գործգմամբ, որ յետ երեսուն ամաց հնէ տակաւին ընդ ակեղերս: Աւասիկ, առաքել, բաղմաց 'ի ձէնջ խանձարուրք կային առ ժամանակից այնց յեղափոխութեանց, որ վեր 'ի վայր վերջովեաց զհաւատս և զփետութիւնս: և աղգ մի ողջոյն անաւք և զարգացեալք 'ի ծոց աղմկայոյղ շփոթից, և 'ի յարբուն անաղաղի հասակին մղեալք 'ի քաղաքս ապաւանարարս և կամ 'ի ցփութիւնս մարտից ճակատուց: Թերակատար և եւթ դաստարակութեան ժամանեաց: այնպէս զի կրօնք հայրենատուր անծանօթ իմն գիտութիւն է առ 'նոսա: Այլ քանիք ոմանք, որ

թէպէտ առանց հաւատոց և աստուածանդէտք չըլինին, այլ քանիք ոչ կամակար մտօք յամբարշտութիւն հատեալ են, ճշմարտութեանն և եւթ լուսոյ սպասեն առ անխոտոր զհէտ 'նորին գնալոյ: Իցեն թերեւս և այլք, որոց թէպէտ և քաջիկ դաստարակեալ 'ի մանկութենէ, այլ 'ի գնէլ անդ զոսս 'ի քաղաքս աշխարհամուտ, կորուսեալ և 'ի մոռացոնս զարձուցեալ ըզգեղեցիկ հրահանգ ընդասունս, և 'ի զիմեւ անդ յաղբերակս խմաստից, զթոյն մահաբեր, զսոսկալի անհաւատութեանն զիցեն: Այնչափ ինչ յաճախեցին որոմնացան վարդապետութիւնք 'ի մատանս և բաղմացան նոցին վարդապետք, զի վտանդ մեծ առաջի կայ հաւատոյ երկոտարդական հասակին, եւթ ոչ լուսաւորեցին և հաստատեցին ողջամիտ հրահանգօք ճոխագոյն քան որ երբեմն: Փանդի որ ինչ շատ համարէր յառաջ քան զամս հարիւր, այսօր չէ ինչ բաւական: և որ 'ի միջի վտանգաց անօրէն և ապականեալ աշխարհիս կայ՝ անծանօթ կրօնից և 'նորին անդորդութիւն հաստատութեանն, նման է նա զօրականի որ առանց զի նուցն պատասպարութեան յանդգնաբար խառնէ զանձն 'ի վաշտս թշնամեաց:

Խելամուտ լեալ ամենայնի այսոցիկ 'ի մտի եղաք հորդեւ և զիւրեւ առաջի երկոտարդաց զաւաղս՝ հասանելոյ 'ի ծանօթութիւն հիմանց կրօնից և բարոյից: առաջի առնելով շարս իմն հրահանգաց կանոնաւորս, յորում մէն մի 'ի մասանց մեկին լուսաբանեալ 'ի հաւան ամցեն զմիտս բանաւորս՝ 'ի զերծուցանել զնոսա կամ՝ զգուշացուցանել 'ի հաղբից պատրանաց: Եւ զինչ արգելուցու զմեզ կարգել աստանօր ճեմարան իմն քրիստոսական, յորում հասակն երկոտարդական գայցէ 'ի լուր վեհագունիցն խնդրոց՝ քան որ 'ի յայլն ճառիցին Ժորղոս, 'ի ճարտարաբան լեզուաց, և հրաշաճաւ: ճշմարտութեանց որ յառաքինութիւն անդր վերաբերեն զմարդիկ: Եւր երբեմն 'ի հնումն քաղաք անուանի, յանուանէ կառուցողին առեալ զյորջորջումն, չբեւ՝ ճսխութեամբն վաճառականութեամբ, և մարդաշատ բնակութեամբ: նոյն աշխարհաբարոյ յառաջին ժամանակս քրիստոնէութեան, և 'ի զբաւրութիւնս և 'ի զխառնութիւնս համբաւատենք, ուրանօր քրիստոնէայք բնակակիցք էին հրեից և հեթանոսաց,

վնասներ և ռիսկիմ լծնամեաց • զԱլեքսանդրիա ա՛ն սեմ՝ անդանոր ահա հաստեցաւ վարժարան քրիստոսական իմաստասիրութեան և երևեցան արք հոյաւ կապք իմաստութեամբ • անդանոր յաշակերտութիւն հպատակեալք զառաջինն, ապա՝ ի վարդապետութիւն հոգեցան և Վղէմէս Ալեքսանդրացի և Որոգլինէս • ուր անբժ վարուքն, բազմադան զիտութեամբքն և գեղով հանձարոյն՝ յինքն ձգէր զնոսին իսկ զհեթանոսս և զիմաստասէրս : Արդ ոչ ապաքնն նոյնօրինակ նրբահան շար և վնասաբեր լծնամբք առաջի կան կրօնիցս յառուս մեր, որպէս զիմաստակն հեթանոսութեանն : Այլ զինչ ասեմ, տեաքք, երկնակազունի քան զմեզ վիճակեալ բաղդի նախնի այն պատասխանատուք, որոց առաջի կայր մարանել ընդ անհեթեթ զիցամուլութեանն ևեթ • մեք արդ ի վեգ եկեալ կամք ընդ այնոսիկ, որոց ապակիտութիւն և ի գիտութիւնս ևս ճարակեալ՝ անկեալ կան ի նրբագունիցն ինդիրս, որ առաւել մահաբեր է և անգարմանելի քան զսփականն տգիտութիւն :

Ոչ ինչ ամենեւին արգելուն հաւատք որոց կամիցին տալ զանձինս ի հրահանգս զպրութեանց և ի հնարս արուեստից և ի գաղտնիս բարձրագոյնից մակացութեանց լինել խորամուխ, որ ամենայնիւ գովելիք են և դրուատելիք • ոչ միայն չեպերեն հաւատք որ ինչ օգտակար զբօսանս մարդկան մատուցանեն և որ զարգս և բարգաւաճանս յաւելուն ընկերութեան, և որ բարօրութեան հասարակաց լինին ձեռնկալու, այլ նա մանաւանդ համարին զայնս սուրբս և նուիրականս • և զտգիտութիւն և զմտահաճութիւն ևեթ հաշտելն նոցա ի նիստ • և ի պահանջել անդ յաշակերտաց իւրոց զհպատակութիւն մտաց և զանբժութիւն սրտից, բանան առաջի նոցա զամենայն գանձս մարդկայնոյ իմաստութեանն, որպէս և վեպք անցն լոյն վկայեն • զի առաջին արկայնք ընդդէմ խժարութեան տգիտութեան, կացին նոքին իսկ նախկին քահանայապետք եկեղեցւոյ • նոքն վառեցին զխանդ զպրութեանց և արուեստից, նոքն մատուցին քաջալերս քաջահանձար որբոյ, և գեղեցկագունիցն զարուց նորոյս Եւրոպայ կային վերածնողք : Այլ ամենայնի չափ է և սահման • որպէս և գիտութեանց եռանդն օրի-

նաւոր, է և նախանձ մոլեգին : Զգոյշ կացոյք ի ծայրայեղ զանգաւանաց, և մի ի գիտելն զվէպս բուսոց և կենդանեաց և զկանոնս գեղեցկին, համարեսցոք ամենայնի լեալ խելամուռ որ ինչ մարդուան պատկանիցեն : Մարթ է, և ներելոյ արժանի, անդէտ լինել սքանչելեաց բնութեան և օրինաց արուեստի ճարտարիտութեան, զորս բազումք ի մարդկանն անպատահաս անգիտանան : Պատրել պատրեցան իմաստունք, և տակաւին կան ի նոյնօրինակ պատրանս զճրշմարիտ գրից բնական աշխարհիս, և զպատճառաց երևութիցն զորս մեզ առաջի առնեն, այլ ոչ իւրք այնու աղարա ինչ է հնա աղբի մարդկութեանս, և կամ զկայ հաւ յիւրոց վարուեստն օրինաց աշխարհս քաղաքական և բարոյական : Այլ չեք ինչ որ ազատ կացուցէ զոք ի լինելոյ այր արգար, ի ճանաչելոյ ըզպարտս իւր և ի կատարելոյ զնոսին • և մարթ իսկ է առանց մտահաճութեան ասել եթէ վայելեալոյն ի գիտութիւնս մարդոյ ինքն իսկ է մարդն :

Պարծիմք ընդ բան մեզ անկակից, և ընդ միտս ուրով գերիվերոյ ճորտացեալ է բնութիւնս մեր, այլ իցէ մեզ հնար յառաւել վսեմական զնոյն ի վարար կանել քան ի ճանաչելն նովաւ և յիմանալ զմեծաւ մեծար ճամարութիւնս բարոյականս և կրօնականս, որք սանձահարեն զսխտս, շնեն ի հոգիս զվէհանձնական առաքինութիւնս, մատուցանեն վշտաց միսիթաւրութիւնս անարեւիս, և ոչ առ այլ ինչ յորդորեն զմեզ ի բարին, բայց առ երկնակագոյնս զմեզ յարգելոյ : Քանի ողբոց է արժանի յետսամտութիւն մարդոյ, որ ամենայնի զհեա կրթի բուռն տենչանք, բայց յայնմանէ որ իւրոյ անձինն կարեւորաբոյն է : Ի դեպ իցէ ապաքնն զվարդապետի ուրումն՝ և եկեղեցւոյ Բերկ սոփի զբանս առ ձեզ բարբառել • «Արդարեւ նշոյլ իմն նախալաւիտեան լուսոյն է բանն որ զմեզ լուսաւորէնովաւ մարդ զինք աստուածութեանն գրոյմեալ ունի յանձին, և ի վեր քան զնշաւորս համօրեն, և լծաբաւոր կացեալ տիեզերաց • նովաւ տկարն մարմնով զհօր զօրութիւն ամէհէ անսանոյն հպատակէ, զգոյ պարանոց ի լուծ խնարհեցոյց և զերիվար խստերախ

սանձինն նուաճեաց . նովուս խառնէ զանձն 'ի դբասանս ուլիանու չնչին փայտին ապաւինեալ, չափէ դբարձրութիւնս երկնից և հաշուէ զըջնանս աստեղաց : Այլ զխնդր իմաստունս այս և նրբահամար արարած ոչ կամի հրահանգել 'ի ճշմարիտ բարին և յօրէնս անվըկանդ իմաստութեան : Ընդէր, հարցաբանն սուրբ վարդապետն, ճոխացեալք մտօք և բանիւ, ոչ երանէք 'ի խնդիր այնոցիկ որք պատկանաւորք են ձերոյ բնութեանդ, և որ 'ի վախճան անդր զձեզ տարեալ ժամանեցուցանեն . անդէպք ձերոյ հանգերձեցող և ոչ իսկ անձամբ զանձինս հարցաբանեք 'ի լուութեան կրիցդ « Զինչ էմ, և զինչ լինեց էմ էս » :

Իսկ և յաւուրս մեր որպիսի արձամարջանօք և տըքիտութեամբ բերիմք յամենայնի որ հարցն կրօնից պատկանիցին : Եթէ յիշեցուցանեմք զվեմական և զըջձակաթ խորհուրդս կրօնից, զմիայն արժանիս բարութեանն Աստուծոյ և զպանծալիս վասն մարդոյ, թուի իմն այնպէս եթէ զիցաբանութիւն իմն իցէ հանդոյն առասպելեացն Յովնայ և Հնդկաց : Եթէ դաստակութիւն օրինացն և պարտուց 'ի համար ածեմք և զբազմադէմ դժուարութիւնս, յորս արժան է շահտակել, աղիկամի ինքնօրէն իմն հրամանս զնոսս համարեմք, խորհուրդս մանաւանդ քան պատուերս : Եւ եթէ զմեծութիւն խոստացեցող աւետեացն և զաստակութիւն սարանացեցողն պատուհասից ճառիցեմք, համարեմք զնոսին ջնորս և զիւսս առասպելեաց որպէս Եղիսէական և Տարաքոսին : Համառօտ ասել ճամբրիմք զկրօնս որպէս զառամեալ ինչ և հնացեալ, և զարմանամք ևս զի իցեն թերեւս որ 'ի Զատագովութիւն նորին պնդագոյնս վաստակիցեն :

Ահաւասիկ, տեարս, զլինասաբեր չարիս և դամբարիչու բնակարծիս առաջիկայ մեզ նշաւակել, և զերկատասարդս մորթեալս 'ի ստապատիրն իմաստասիրութենէ, յողջամիտ լուսաւորութիւն անդր վերածել 'ի խոհական կշռութիւն մտաց նոցա մատուցանել զինդիք այնպիսի՝ որ ոչ միայն աներկիւզ դայ 'ի քրննութիւն, այլ մանաւանդ և յորդորէ զմեզ 'ի նոյն, վստահացեալ 'ի յաղթութիւն իւր առաջի ուղղադատ մտաց : Տկարութիւն ևեթ Զատագովեալացն նորա թերեւս ստգիւտ տկարութեան արկցէ զնովուս և

արդարեւ կարի մեղապարտ համարեալք զանձինս, և թէ անդէտ թերութեանս՝ ամենայնիւ բաւական կարծեալք զանձինս 'ի պաշտպանութիւն հրաշալի դատիս անցանել որպէս արժանն է : Քանզի 'ի յիշել անդ զհոյակապ արան որք այնպէս հմարար, ճոխագոյնս և վեմականս զկրօնիցս ճառեցին, անձնագատ գիտակցութիւն տկարութեան զխորհուրդս պաշարեն, և խոստովանութիւն անբաւականութեանս՝ ոչ 'ի պարծանս զգոնամիտ ցածութեան գրելի է : Այլ այս ինչ իւրախուսէ զմեզ զի մեք նովին իսկ ճշմարտութեանն զնուս վառեալ էմք, և աներկբայ հաստատութեամբ որ հեռի է ամենին յանհաւատէն . դարձեալ առձեռն պատրաստ կան մեզ աւար ճոխ արանց հանձարեղաց որ զբրիտոսական կրօնս դաւանեցին և նմին պաշտպան կային փառօք և յաղթութեամբ : Գարձեալ 'ի լուսաւորել զմիտս և 'ի գորովել զսիրտս, չափական պաշտօնից աւետարանին, օժանդակութիւնք այնր, որոյ ձայն շարժէ զանապատն և խորանիցն զմայրս Լիբանանու, և որոյ անուն ոչ յուճակեսու կոչի Հայր լուսոյ և Աստուած զօրութեանց : Այս օրինակ վառեալ զնուս և քաջայոյս յօժանդակութիւնս՝ սրտադնդիմք մոռանել աներկիւզ յասպարէշ : Այլ ինչ երկմտեմք եթէ 'ի քաջայաղթ փառս ճշմարտութեան, կարեւոր իցէ հաշակել զնոյն այնու պանծանոր և զօրութեամբ որ սեպհական իսկ է նմին . այլ հզօր է զօրութիւն նորա՝ թէ և բանաւորապէս ևեթ առաջի ընծայեցի . անթաքէլի է լոյս փառաց նորա, և ոչ իսկ անտես ամենին և յայնոցիկ որոց ծածկել յայնմանն կամիցեն : Վերին ընդգէմ՝ նորա աստից ցանկութիւնք, այլ նոյն ինքն սանձակոծեալ նոյնն մեծաւ փառս երեսաց նորա յաւելան, մարթէ մեզ մթափնել զլոյս նորա՝ 'ի մթարս նոր բամիտ և իմաստասի՝ ձեռնարկութեանց, այլ անհասր է յիշուցանել զնա 'ի սպաս, և զօրել զցոյցոյս նորա լուսաւորս՝ որք մերթ ընդ մերթ ցոյանան . նա ինքն է անխարեուն որ ճանապարհ գործէ 'ի միջոյ թանձրամած գորշեաց երկրի, և ցուցանէ զերեսս իւր նշուշաւցոյս յաչս չափեալս :

Տեսէք ահա զպատճառս և զվախճան մերոյ բանախոսութեանցս . ցուցցօք արդ զկերպարանս նոցին և զեպհական նկարագիրս :

Բ

Կերպարանք ընդին և և կարագիր .

Քրիստոսական բեմքս այսոքիկ սահմանեցան 'ի քա-
րոցութիւն խորհրդոց հաւատոց, պատուիրանաց ա-
ւետարանին, և պարտուց և հրահանգաց բարեպաշ-
տութեան . որք և սղբա ամենեքեան այնպէս վսեմական
խմաստիւք և զօրութեամբ պատճառաց, և վայելչա-
կան պերճախօտութեամբ ճառեցան յառաջնոց մե-
րոց ատենախօսաց, զի բանախօտութիւնք նոցա արժա-
նապէս դասեցան 'ի շարս հրաշագիծ մատենից մարդ-
կայնոց պերճախօտութեան : Այլ մեք, տեաք, ընդ
այլ իմն ճանապարհ հետեւեցուք . շատ լիցի մեզ 'նկա-
տել զկրօնիցն սրբութիւն 'ի սկզբունս նորին հիմնա-
կանս, յրնծայութիւնն որ զձմարտութիւն նորին
հաւաստիցեն, յրնդգիմագրութիւնս՝ զորս արտաճա-
ռիցեն թշնամիք . և յայսմ ամենայնի ջան զիցուք պաշտ-
պանել նմին 'ի մարտակուի մաքառմանց յանհաւա-
տից : Տեսանիցէք մերթ ընդ մերթ զի իմաստասիրա-
կանք և եթ են բանախօտութիւնքս, և պատկանաւորք
յընթերցումն 'ի կաճառս ձեմարանի, որպէս 'ի բեմ
եկեղեցւոյս . նա սախլիմ իսկ 'ի խոտովանութիւն
պատկառանաց՝ հայեցեալ 'ի սրբութիւն տեղւոյս, ուր
եկեղեցացեալս եմք, և յանձնաւ մեր 'ի պաշտօնեայս
կրօնից և 'ի զմեզ արկեալս պատմութեան, խօսելոյ յա-
ւետարանական ատենէս զեզու անարժան՝ որ ամ-
նէին իսկ օտարոտի թերւոյս համարեցի : Այլ որ ար-
գարացուցանէն զմեզ՝ այս է . զի առաջիկայ ժամանակք
զայլ իմն և զնորքինսկ խնդրեն հրահանգս . և ար-
ժան իսկ է բժշկին ըստ պիտոյիցն և ըստ խառնուա-
ծոյ արտակրին մատակարել զհնարան . այլ արդ այն
պիտի ինչ է յայժմուս արտ հոգւոց, զի չմարթի բու-
ժել զնոսին, բայց նորահետ իմն ճանապարհաւ : Եւ
եթէ ոչ անօգուտս հանդիպեցին լինել մեր բանախօ-
տութիւնքս, 'ներելոյ արժանի արասցեն զմեզ սակս

նորքինսկ վարդապետութեանս որ օտարն է յրնտե-
րական քարոզութեանէ քրիստոսական բեմոյս . և վըս-
տահ իսկ եմ զի առ յԱստուծոյ և 'ի մարդկանէ հան-
գիպեցուք անպաշտածիցն թողութեան, և թէ ստու-
գիւ օգտակարք սովին բնծայեցին :

Մի համարիցիք, տեաք, եթէ 'ի ջատագով կալ
կրօնիցս, յրնդունայն և 'ի սնտոխապատուաւ ճա-
ռատանս յարձակիցիմք ընդդէմ անուանեալ իմաստա-
սիրութեան ութնատաներորդի դարուս . զամենայն
ինչ յանդիման անելով և ինչ ոչ հաստատելով . զան
զօր ցուցակութիւնն ստուարացուցանելով, և զմե-
ծամեծ առարկուածն կամակար լռելով . դատա մեր
այս, որոյ 'ի պաշտպանութիւն անցեալ կամք, անկա-
րօտ է պատ 'ի պատ բանից և հնարագիտութեանց ա-
րուեստական արքամարանութեան . այլ մեր շաւիղ ու-
ղիլ և անխտոր իցէ, որպէս նոյն ինքն ճամարտու-
թեանն : Յամենայն խնդիրս՝ այս կարգ առ 'ի մէջ պա-
հեցի . նախ 'ի սկզբունս անգր խնդրոցն մատչել, և 'ի
նոցանէ յառաջ անել զհետեւութիւնն, կարգել զենդ-
գիմագրութիւնս և լուծանել զնոսին : Չիք երկիւղ
կրօնից 'ի բացայայտ յանդիմանութեանէն, նա և արտ-
ժական իսկ է նմա գալ յակներև տեսութիւն . նոյն
ինքն հրաւիրէ զմեզ մատչել 'ի նորին քննութիւն, նա
մանաւանդ հրամայէ . եթէ անարդանք են նմա հայ-
հոյճացն ամբարհաւածութիւն, բայց ոչ և փառս ինչ
համարի զմեծարանս խօթածիտ թերահաւանու-
թեանն . ոչ այդպէս, ոչ 'ի մի համարի են աշակերտք
աւետարանին և աշակերտք Վուրանին :

Ի հրահանգել և 'ի լուսաւորել զակն եղեալ, ջան զի-
ցուք հաւանեցուցանել զմեզ և ոչ և եթէ բռնադատեալ
նա մանաւանդ բռնադատեցուք զմեզ նովին իսկ հա-
ւանութեամբն : Ոչ ինչ համարեցուք զմեզ զվարանցիկ և
զսրտառուչ խանդաղատանս . քանզի ոչ և եթէ 'ի գործս
ինչ բարեաց յորդորել զմեզ առաջի կայցէ մեզ, կամ
'ի վսեմական ինչ բայց հարեանցիկ շահատակու-
թիւնս, այլ պնդել զմեզ ընդ կրօնից խորամուխ և մը-
տադիր հաւանութեանն զօգիւք . երանի է մեզ եթէ
մէն մի 'ի ճառիցս փարատել 'ի ձեռք կանխակալոյ ինչ
կարծիս, կամ աղգէր 'ի մեզ երկիւղ ընդ անդգայու-
թիւնոյ յոր ցարդն կեցէք, և արտապնդեր զմեզ 'ի կա-

րեւոր հրահանգան թեւակոխել: այնպէս զի 'ի մեկնեղ ձեր 'ի խմբարանէ Ժողովոյս՝ յանձնաւ ձեր առեալ տա-
նէիք զճշմարտութեանն խայթա աղգարարս:

Իսկ եթէ ուրիշ երբեք սաստկութիւն բանից 'ի խօսս մեր խառնեցի, աղաչեմ յիշել զի ոչ առ այս դե
և առ այն ուղղեալ էմք զբանս, այլ 'ի դրութիւնան
զորս արժան իսկ է մեզ համարել աղետաբերս և բա-
րուց և ընկերութեան: Զոր ոչն ունինք 'ի սրտի ըզ-
թոյն դառնութեան, և ոչ 'ի բանս մեր խառնեցուք:
Թշուառական մոլորեալն, կարեկցութեան մանաւանդ
քան թէ սաստից է արժանի: Ի տեսիլ անհաւատին
զառաքելականն արժան է մեզ յիշել զբանս. « Որ հա-
մարիցի կանգունն կալ, զգոյշ լիցի գուցէ անկանիցի »:
և ցանկ 'ի մտի ունել զի թէ կրօնք անողորբելիք էն մո-
լորութեանց, զի ինքն իսկ ճշմարտութիւն է, այլ նա
ինքն դարձեալ լի է կարեկից զթով առ մոլորեալս,
զի ինքն իսկ զթութիւն է: Այլ միտ զիք զի ոչ եթէ
տկարութիւն ինչ իցէ զթութիւն, ոչ, ներողութեամբն
զգուէ զկիրս: և 'ի խանդաղատիլ անդ ընդ մոլորելոցն
վտանգս, հօգորագոյնս գիտէ վըզովել զմահագոյժն նո-
ցին անցագոյութիւն: նա ինքն երկնազդեցիկ կարեկ-
ցութեամբն զճշմարիտ ջօղուտ մարդկանն անօրինէ, 'ի
ճշմարիտն երջանկութիւն զնա ժամանեցուցանէ, 'ի
բաց պարուրեալ զնոցս խառնաբարս, որք էն ասիւք
և մոլորութիւնք: և քանզի զթութիւն ճշմարտին սի-
րելի առնէ զմարդիկ, վասն այն և հօգորագոյնս մար-
տնչի ընդ խաբէութեան և ընդ կրից՝ որ զնայն հրա-
պուրեն:

Ոչ ինչ անգիտանամք եթէ յանխարութեան դա-
րուս՝ մոլեգնութիւն, նախանձ կրօնիցն ձայնիցի՝ բայց
և զայն գիտեմք զի աղաւաղութիւն իմն է այն բարբա-
ռոյ և անուանադրութիւն այնչափ և ևս անիրաւ որ-
չափ և ատելի: Քանզի որ այն հեռ իցէ և մոլեհախանձ
վրէժխնդրութիւն՝ եթէ զէն ոչ այլ ինչ բայց զպա-
ճառաբանութեանն զնուորիցիմք և զհաւանութեան,
և 'ի բաց պարուրելիմք 'ի բանիցս՝ որչափ ինչ 'ի նա-
խառնն անձանց բերիցին, և զբանս մեր իրացն հա-
ւատուք հաւատարմացուցանիցիմք և զօրաւորս զմի-
ջեմք: Աղէ ասա. ոչ ապաքնն բանաւոր զնախանձն իմ
վարկանիք եթէ բուռն սաստկութեամբ հակառակ

գողութեան և սպանութեան, երգմաղանցութեան և
զապարտութեան մեղաւեր. արդ մոլեհախանձ իմն
համարիմ զի ընդ փնտաբեր մոլորութեանն մարտն-
չիմ. որպիսի՝ չմիաբանութիւն: Զի չարութոյն վարդա-
պետութիւն քան զգործն ասկորտապոյն է. օրինակք
չարեաց անել անէն զմարդ 'ի յանցանս, այլ ոչ ար-
գարացուցանեն զնոսին. առաւելուն զանգղիութիւն,
այլ ոչ չիմացանեն զխայթա խաշէ: Իսկ վատթար վար-
դապետութիւնք հնարին օրինաւորս և սրբանուէրս
համարել զոճիրս եղեռանց, կամակար մաք չարա-
գործս անենն զմարդիկ, և զանգործութիւնն շնորհէն
ախտից ցանկութեան: Բան մնաց օրէնս համարեալ
է 'ի մարդկանէ բարւոյն և գեղեցիկն, նմին ինքեան
յանձն և կառավարութիւն արկածից պետութեանց,
որպէս և գերդաստանաց և առանձնականաց բաղդի
արդ զորպիսի շիթթա խառնակութեանց ոչ 'ի ներքս
անկից անբարկանն անխարութիւն՝ յորժամ զնոյն
ինքն զբան մնաց աղաւաղել հնարիցի, և զլցս նորին
աղօտացուցանել, և ընդ մի համար դասել զբրան և
զանիրաւ. որով և 'ի բռն անդ խաղաղարար որբոյ,
յամենայն դասս մարդկանն ծաւալել գառանցանաց
մնաց և ճշմարտութեանն այլակերպութիւն. որ զար-
դիս էն աղքէ՝ յարամիլ զմոլորութիւնս սերմանեա-
ցեն, և աղքէ որ դաւոյց էն հնձեպէն զոճիրսն և զա-
ղէտան, և 'ի խմորոյ ձախողակ վարդապետութեանն
որ առ վայր մի ծածկիցի, ընձիւղեպին ճիւղաք կըր-
կին՝ անաստուածութեան և անիշխանութեան. յայն
ժամ ապա 'ի միտ առնուցուն մարդիկք զի նախանձ
ընդդէմ՝ մոլորութեանց՝ խնաստութիւն էր և ոչ նա-
խանալոյղ մոլեգնութիւն:

Անհիմն զբխասութիւն համարիցի դարձեալ ատել
եթէ մեք յանիրաւ ընդ խնաստարութեանն մարտն-
չիցիմք, իբրեւ զի զամենայն խնաստարութիւն ան-
պատել և անարժանս համարել մերոյ մեծարանացս,
և յայտմ ևս մեկնապոյն զմիտ մեր կարկեսցուք 'ի խե-
ղամտութիւն ունկնդրացդ. քանզի և կարի իսկ հեռի
խնաստարականաց դասնեք շաւոյց՝ եթէ 'ի սնո-
տխապատուաստ բանից երկմտութեանց պատրւաք:
Քանզի զոյ խնաստարութիւն արժանաւոր մերոցս
մեծարանաց, զի 'ի խնաստարութիւն անգր զմարդիկ

1-992ab

(55186-66)

նկրախի ժամանեցուցանել. և է դարձեալ արժանի եւ պերանայ, զի յապահանութիւն մարդկութեանս բերի. է սուտ խմաստախրութիւն որ զմարդիկ իմաստակա առնէ, որպէս և սուտ ճարտարխոսութիւն՝ ճողովմանս. խմաստակերն՝ յուղիւն վարի բանիւն, իսկ խմաստակն զեծանի նովաւ. և ահա ըստ առաջնոյ խմացուածոյ բանին՝ խմաստաօխրութիւնն կոչի սեր խմաստութեան։ Յամենայն դարս կային ճշմարիտ և սուտանուն խմաստունք ընդգիմամարտք 'ի վարդապետութիւնս՝ պաշտպանք և թշնամիք ճշմարտութեանց բարուց և կրօնից. և այս իսկ է միտքն չարասեր որ մարտնչի միշտ ընդ բարեսեր մտաց։ Առ հինան խմաստանք կային Սոկրատ, Պլատոն, Կիկերոն և Մարկոս Արելիոս, ոչ զի ամենայն վարդապետութիւնք նոցա և կենցաղ անպարտաւք իցեն, այլ զի տեսանի 'ի գիրն նոցա և թէ սիրողք էին արդարութեան և գեղեցիկութեան. մինչ զի 'ի դէպ հիանալ մեզ և թէ զնորդ 'ի խաւարի անդ եղծագործն հեծանոսութեան կարտցին վերանալ նոքա յայն բարձրութիւն մտաց և 'ի վեմութիւն խորհրդոց։ Իսկ զարդիս խմաստանք կային Պաքոն և Բաստալ, Տէգարդ և Կետոն, Լոգ, Մալպրանշ, Պոսիւէ և Լէյսիւից. զի թէպէտ ոչ ամենեքին զբանիցալ մասուն ճշմարտութեան խոստովանեցան, բայց յայտնագոյնս տեսանի թէ զխորդ մերժէին դարձին 'ի վարդապետութեանցն՝ որ ճարակեալն են յաւուրս մեր, որք ոչ յալ ինչ բերին, բայց 'ի ջատակովէլ զախտս ցանկութեանց և հիմն 'ի վեր տապալել զամենայն առաքինութիւնս. և յանուանեալն անդ յարս արդարեւ գերահամբաւս՝ չիք և ոչ մի, որ ոչ զպարտ և պատշաճ մեծարանան հարեալ իցէ քրիստոսական կրօնից՝ որպէս արդարեւ կրօնք աստուածադոճք։

Ապա ուրեմն զոյ ճշմարտիւ խմաստախրութիւն խոհական և զգաստաւեր, որ և միայն արժանապէս տանի զիւրն անուն. լուսաւոր, բայց ոչ անձնահաճ, որ 'ի դնել անդ զխմացութեան մարդոյն զգորութիւնս և զնեղագործութիւնս՝ ոչ բարբառնջէ զանդէպն և զանարդ տարրապաշտութիւն. 'ի քննել անդ զչրաշալիս և զօրէնս տիեզերաց՝ ոչ հակառակ արարչին ապարթանս. 'ի յուղել զբաղաբականն և զնորին հնարագի-

տութիւնն՝ ոչ զզորդէ զհիմունս ընկերութեանս. 'ի ճառել զբարոյից և զպատուիրանաց՝ ոչ յուրաստ ընի զխտի բարուց և չարի. այս ահա խմաստախրութիւն արժանապարտ ջանից արանց հանձարեղաց։ Բայց է և այլ իմն խմաստախրութիւն զխմամարտ Աստուծոյ և նորին տեսչութեանն, որ անբանից կենդանեաց հաւատարէ զմարդիկ, և զքրիստոնէութիւն հրնարս մարդկայինս համարի. այս իսկ է խմաստախրութիւն բազմաց 'ի մատենագրաց դարուս. յորոց յուր վազոյնք իսկ ոչ միայն ինքեանք ինքեանց կացին անասունաճք, տարրապաշտք և աստուածեանք, այլ և մարդնութեամբ իմն բերին առնել իւրեանց եկամունս. և ահա սղբին թշնամիք Աստուծոյ և հանդերձելոց կենաց և քրիստոսական կրօնից՝ ինքնանուն կոչեցան խմաստանք։ Այս ստուգաբան ինչ էին նոքա 'ի վարդապետութիւնս, այլ ամենեցուն նոցա սեպական ինչ կարծիք էին՝ զորս համարէին արժանագով և յաղթական ընծայել. և գոցցես որչափ վարդապետքն էին նոյնչափ և գալոցք։ Չէք ինչ անգամք ընդգիմամարտ վարդապետութեանց նոցա զբարոյից, զբաղաբականն, զգաստարակութեան և զմակացութեանց՝ յորս ոչ այլ ինչ է տեսանել բայց շիտիս իմն այլնոյալս դրութեանց. 'ի մին և է թ միաբանելով յաւեր կամ յարձմարհանս կրօնից առհասարակ և առանձինն քրիստոսականին, այսպնէլով ամբարհաւաճ դարս վանօք զվարդապետութիւնս նորին և զօրէնս. և այսու և է թ համարէին զանձինս կորովալիտս, ազատս 'ի կանխամուտ կարծեաց և արդարեւ խմաստաւերս։ Եւ թնկատաներորդումն դարու շնորհեալ ընձեռեցին զանուն խանդից, զպրութեանց և արուեստից. իսկ ու թնկատաներորդումն միայն պարագրեցին զբանս, զլուսաւորութիւն, և համառօտ՝ զխմաստախրութիւն. զոր աղաւաղութիւն համարիմ գեղեցիկ անուանակոչուեալն, որ մինչև ցայնվայր զխմաստախրութիւն 'ի վարս և զվեմաբերձն 'ի խորհուրդս անխաղէր. և սովորոյթ՝ որ օրինադիրն է բարբառուց, զանունս յախշտակեալ յերուսուս համարեցաւ։ Որոց գոյնն ինչ տեղեակք իցեն զբաւորական միպաղ վերջնոյ դարուս, յայտնի է զի ոսոխք քրիստոսական կրօնից միշտ 'ի բերան ունէին և 'ի գիր զանունդ Խմաստախրութիւն, որ առ նոսա

համարաբառ համարեր ընդ անհասարակէան: Ժամանակ
այդ կարի անդէպ է հարցուած ոմանց առ ջատագովս
կրօնից թէ զինչ խմանայցեն ասել խմատասիրութիւն
և խմատասեր ութնասներորդի դարու:

Կա քրթմնչին իսկ երբեմն իբրու զինկրտիմք ստուե-
րածս զնոսա ցուցանել, և 'ի զէմն ամեն զխմատու-
թիւն նոցին և զբարերարութիւնս և զընդերակից ա-
ռաքնութիւնս: այլ մինչև ցերբ, տեսրբ, մեծարել
արժան իցէ յաճորդաց զխնատակ առն որ թիւր կար-
ծեզք իցէ մոլորեալ: Օն անգր 'ի մէնջ և ստուեբք ան-
գամ անիրաւութեան: Բայ իսկ զիտակբ եմք մեք
խտիր զնեւ ընդ հանձարնոցին և յորս նովին վարեցան,
և որոշել 'ի վատասկս նոցա զգատուականն յանար-
գէն: այլ զնորք հնար իցէ առ կարի ներողամտութեան
անտեսել զիրաւունս արդարութեան: և որպէս պա-
հանիցեք 'ի մէնջ գովասան լինել զայնպիսեաց, որոց
վարդապետութիւնք ոչ յայլ ինչ ճգնին բայց բա-
րեքել զախտս ցանկութեանց և աղմուկս բաղմնապա-
տիկ յուզել 'ի տունս և յաշխարհախումբք բնկերու-
թեան: և այս' սակս հանձարեղ գրուութեանց ինչ նոցա
յարձակն և 'ի չափական, և ճարտարահիւս ինչ իլից
և կամ' սակս անջան առաքնութեանց ինչ հանդիսից և
հաճոյական բնդերութեանց 'ի կենցաղիս: Ոչ ապա-
քէն զհանձար' յուզելն վարչութեան և եթ թելադրէ
մեզ մեծարել, բանն ընդաբոյս նա զի այնչափ և ևս յան
ցաւորք են բարոգրք այդ նորակրօնք, որչափ 'ի բնէ
հանձարեղք էին և ուշխմամբք: Կր երբեմն զի 'ի մո-
լորութիւնս անդ հեթանոսութեան գուն զնեին ի-
մաստասերք առ 'ի ճշմարտութիւն անգր Ժամանել,
իսկ մեքն 'ի միջի անդ լուսապայծառ քրիստոնէու-
թեան ճգնին ձգել յիբրեանս զխաւարն թանձրամած.
ով աղետիցս, և յաղորեցան նոքա 'ի խորհուրդս, և
յանգունեղս անյատակս առեալ ձգելոյն զմեզ:

Թերեւս ստիցեն 'ի չքմեղանս նոցին եթէ յառաջ քան
զնոսա ճարակեալ էին յազգին յանդուգն վարդա-
պետութիւնք, և ոգի դարուն որում ոչ էին ինքեանք
ստեղծիչք, առեալ վարեաց և զնոսա: Այլ զուր բա-
ղաք են: զի ողւոյ գարուն բաղմնալուսանք է ազդեցու-
թիւն, բայց ոչ և անսարսեղի: զի ոչ և թէ անհրա-
ժեշտ բաշխք ինչ իցեն մատենագրաց և համարել այն

պիտի' աղետաբեր է և անհանձար: զի գրէի քաջա-
բարոյի պարտք են ընդդէմ զբանհեղեղ մոլորութեանցն
մաքառել: Իսկ 'ի նոյն յորձանս և զանձն խոսնել որ,
չափ զիւրազոյն է նոյնչափ և ամթեահար: զի առ այս
ոչ հանձարոյ պէտք են և ոչ առաքնութեան: Այր
մատենագիր ճոխացեալ 'ի բնէ ձրեւք հանձարոյ' եթէ
փոխանակ յուզելն ամեղս, զժամանակակիցսն մեղ-
րեալս, ընդ նոցին հետեւեցի խոսող պողոտայ, այն-
պիսին անդէս է արժանապատուութեանս յոր կոչեցաւ,
և մատնու իւրումն պաշտաման: Իսկ եթէ ըստ ձա-
խողակ բաղդի հասցէ նմին ծնանել 'ի մէջ խեղաթիւր
ազգին, և ևս քաջապինդ արիւթութեան պէտք են նմա
ընդդէմ կալ յորձնեւանդն մեղեգնութեանն: և 'ի մեղ-
կանող անդ 'ի խորհրդոյն սակաւամեղ միայն համա-
րին, բայց ոչ բնաւ անտգիւսա: քանից պարտի գիտակ
լինել զի ինքն իսկ է ջատագով ճշմարտութեան և ա-
ռաքնութեան: և զի հանձար մտաց աւանդեցաւ նմա
'ի շահ օգտի իւրոց նմանեաց, որպէս և իշխանութիւն:
և առ հասարակ արգելեալ է չարաչար վարել հանձա-
րով 'ի խորդաւանել զմարդիկ, և իշխանութեամբ'
յրնկծել զնոսին: Այլ եթ թոյլ տուեալ էր որոմնացան
քարոզացոյ անսարսառ զանձնս ցուցանել իբրու զի
յատարտի իմն ազդեցութեան յայնս ձգեցան, յայն-
ժամ ապա և ևղեւնագործքն անգամ 'ի մարդկանն ան-
բաւար զանձնս համարելն, սակս անժոյժ բնաւորու-
թեանցն, սակս հարկի կարօտութեանն և անհրաժեշտ
զխալաց հասելոց: Այսն այսորիկ յայր գրագէտ առա-
ջն ինձ ինդրելի մարդն է առաքնիկ: և անհանդու-
ժելի է ինձ առ ականէ մտաց հանձարոյ անտակել
զախտս և զատութիւն: և թէ թոյն մահաբեր է խա-
նեալն' զինչ շահ է թէ յոսկի նուագս մատուակեա-
յն: Վայ Ժամանակաց' յորս հանձար յամենայնի մեծա-
րոյ, և արգարութիւն առ ոչ ինչ համարեցի: զի յոր-
ժամ յայս անարարութիւն մուտար և բարոյական խո-
նարհեցի ազգ' կամ' անհրաժեշտ կորոնտումն առաջի
կայ նմին, կամ' ճիգն անհանարին 'ի վերագարծս իմա-
տութեան և ճշմարտութեան ճանապարհին:

Ահաւասիկ, տեսրբ, մարթ է ձեզ այժմէն 'ի միտ
առնուել, եթէ զխորդ ընթանայցեն մեր բանախոսու-
թիւնքս: և թերեւս այժմէն իսկ հաշուելիք ոչ ամե-

նիւն յանօգուտս պատահէլ ձեզ այսոցիկ : Օ՛հ եկայք 'ի լուր նոցին ոչ 'ի յաղուրդ մնտի հարցասիրութեան, այլ յիղձս անկեղծաւորս 'ի գիտութիւն ճիշմարտութեան : որոյ սիրելութիւն 'ի դիւրագիւտ ըզնոյն գործէ : և առ այս ներեցէք ինձ յուշ առնել զոր զՊապիոսէ պատմեն Պրակք առաքելոցն, որոյ յընթացս աւետարանական քարոզութեանն եկեալ հասեալ 'ի քաղաքամայրն Ելլադայ, որ այնչափ դերապանն էր զպրութեամբն և իմաստասիրութեամբ, որչափ և հոռվմայեցեաց քաղաքն իւրով աշխարհակալ իշխանութեամբն, 'ի մտանել անդ յԱթէնս, ընդ բովանդակ իսկ քաղաքն տեսանէ կանգնեալս զբոլեացս աստուածոց : գոգցես մեհեան իմն էր և խմբարան դիցն պաշտամանս : յայն տեսել վառեալ բորբոքն 'ի նախանձ կրօնիցն, ընթանայ 'ի հրապարակ անդր՝ ուր խուռն գիմէ Ժողովուրդն 'ի լուր բանից նորա առ ընդաբոյս հարցասիրութեանն : զի և յայնժամ, որպէս առ Դեմոսթենէսաւ, Աթենացիք ոչ յայլ ինչ պարսպէին բայց 'ի լուել նորադոյնս : և նա խօսէր ընդ ազգս ազգս իմաստասիրացն, ընդ եպիկուրեայս որք ոչ հաւատային 'ի տեսչութիւն իննամարկութեանն Աստուծոյ և 'ի կեանս հանդերձեալս, ընդ ստոյիկեանս որք յամենայնի հարկս իմն անհրաժեշտս համարէին, որպէս բաշխականքն յաւուր մեր : Հարցաբանէ այր ջրնիկէր իւր եթէ զինչ նորալուր վարդապետութիւն համարիցի քարոզել այրն եկամուտ, և առեալ ածեն զնա յատեն Արիստոպոլիս : ոչ ինչ վրդովի առաքեալն 'ի տեսել մեծարոյ ակմբին, այլ գեղեցիկ իմն հնարիմացութեամբ ոչ անդէն և անդ հոգանէ իմաստնոյն հեթանոսաց զերկնաբերձ խորհուրդս քրիստոսական կրօնիցն : այլ յեւտատի առնէ նախ սկզբնաւ կան ճշմարտութեանն որովք հորդի ճանապարհն ճիշմարտութեան : և խժական ինչքեկ բարբառովն զայս օրինակ հեղինարանէ առ նոսա թսելով. « Արք աթենացիք, ըստ ամենայնի իբրեւ պաշտօնասէրս տեսնեմ զձեզ, քանզի չըբեալ և տեսեալ զպաշտամունս ձեր, գտի բազին մի յորում գրեալ էր. Անձանօթի Աստուծոյ : զոր դուք յանձնաօթս պաշտէք, ես զնոյն պատմեմ ձեզ : Աստուած որ արար զաշխարհս և զամենայն որ 'ի նմա, նա երկնից և երկրի է Տէր . . . նա

սայ ամենայնի կեանս և շունչ և զամենայն ինչ . . . : Բայց զժամանակս անդիտութեանն անտես արարեալ Աստուծոյ, արդ զայս պատուելի մարդկան՝ ամենայն ումք ապաշխարել : Քանզի հաստատեաց օր, յորում պարտ է դատել զաշխարհս : Եւ եթէ զինչ յետ բանից առաքելոյն, զնոյն պատմէ մեզ գեղեցիկ պարզութեամբն նոյն ինքն գրիչն աստուածախօս. « Ումանք, ասէ, ծաղր առնէին զնա : կեպքն ասէին. լուիցուք 'ի քէն վասն այդորիկ միւսանդամ » : Բայց և ումանք արք անկեալք 'ի նա հաւատացին : Ընդ որս էր և Դիոնեսիոս արիտապագայի, յատենակալաց ատենին :

Եւ ինչ քաժին վիճակի պաշտամանն Պապիոսի, առաջիկայ, տեսալք, և ամենայն քարոզացն ճշմարտութեան : զոր քարոզէր նա երբեմն յԱթէնս, զնոյն վարդապետութիւն յետ ութնամասն գարուց անցանելոյ քարոզեմք և մէք 'ի քաղաքամայր աշխարհիս, որ ըստ քրեւապարար հաճոյիցն և կենցաղատէրն զբօսանաց և փառազարդ շքեղութեանն Աթենացեաց քաղաքին յանդիման առնէ մեզ այժմ՝ զնկարագիր : Եւ զինչ շահ 'ի քարոզութեանն բանին լինիցի : Բայց զի և այժմ 'ի ցէն որք ծաղու զմերովք բանիքս գայցեն, և զվարդապետութիւնս մեր յաւաստելս մնողիս համարեցին : և այլք՝ որք եթպէտ սրտաւթեք 'ի բանիցն, այլ անգորք և սիրողք հաճոյից՝ այլում գիտողագոյն ժամանակի զկարեւոր խորհուրդսն ապապրիցեն : Իւրեցուք 'ի քէն վասն այդորիկ միւսանդամ » : Բայց յուսամք 'ի գթութիւնն Աստուծոյ, զի իցեն և այլք որ 'ի ճանապարհ անդր ճշմարտութեան մուտ արարեալ և անդարձ 'ի նմին յառաջ խաղաացն մինչև ցիտարած : և եթէ մի միայն զգտանիցի 'ի ծովածաւալ քաղաքիս որ եկեալ յոսա բեմոցս հրաժարեացի յիւրոց մղորութեանց, և առաւելու իսկ համարեալ ցուք ընկալեալ զհատուցումն ճգանց մերոց և վաստակոց :

ՅԱՂԱԳՍ ՃԴՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ

Եթէ առ վայր մի ուշ եղեալ յանձինս հայկցիմք, տեաքք, առ 'ի զբնութեանս մերոյ զճաճոյս և զբնդէ լակից իղձան քննելոյ, անդէն և անդ քաջիկ խելամը տեմք եթէ ճշմարտութեան սակս ծնեալ եմք. և յա կամայ կամս ստիպիմք անդէպս ինչ համարել զան հանգործեմքն զայն աղանդ պիւռոտական, որ ոչ խաբէ զսուտ 'ի ճշմարտէն. այլ զամենայնի համարի գոլ կեղակարծ երկմտութիւն: Արգարե անգամին յեռութենէս վարեալ բերիմ' առ ճշմարտութիւն, որպէս 'ի կենդորն ըզձիցս և յօժարութեանց. նովաւ միայն հո գեորին միտք, և սպարանք ոչ այլով իւնք հաճոյական մեզ ընծային' բայց գեղապաճնեալ յերանդս նորին. ծարաւի են միտք իմ ճշմարտութեան, որպէս և սիրտ անձկայ զհետ երջանկութեան. և զոր օրինակ անհարէ և ինձ մերկանալ 'ի սիրոյ անձինս, նոյնպէս և 'ի սիրոյ ճշմարտին. խելամտութիւն' որով ճօնացեալս եմ 'ի բնութենէ, ոչ յայլ ինչ հաստեալ է յիս բայց 'ի տե սանեւ և 'ի ճանաչել և յոնարել զիրս, և խորել զոր ինչ էնն' յայնմանէ որ չէն, զճշմարտութիւն 'ի պատ լատաց. այսու և եթ համարիմ' ես բանական, և մինչև 'ի ստացումն ճշմարտութեանն ժամանեալ' կամ զոր այնպիսի համարիմ, յոր 'ի վըգովման տարուբերիմ':

Այլէ հայեաց թէ զխաբք բացածանօթ յանդիմանի սեր ճշմարտութեան յամենայն հասակս և յամենայն պայմանս կենաց. զի ուստ ուստեք իցէ 'ի մանկուսն բնականիցդ. այդ հարցասիրութիւն, և անյազ տենչ գիտելոյ, և անդու յօժարութիւն ուսանելոյ զանդի տեւմն: Ընդէր այնչափ խորշնին մարդիկ 'ի սրտա-

պատիր և յերկեսոս արանց, մինչ զի անարգազոյն և արհամարհազոյն քան զամենայն ախտս համարել ըզկեղծաւորութիւն և զստութիւն. ուստի յառաջ գայցէ ճիշդ մտաց 'ի փարատել զմտայլ ապիտութեան և 'ի վայելել 'ի լոյսն համասփիւռ. զինչ խնդրիցէ 'ի մաստունն 'ի հասարակել անդ զգիշերն պնտութեամբ, զինչ ճանապարհորդն յուղեւորութիւնն 'ի տար աշխարհս, զինչ բնապատումն 'ի խուզարկութիւնն, և օրէնս գէտն 'ի զուգահեռութիւնս օրինացն և 'ի քննադատութիւնս գործոց: Իւրաքանչիւր որ 'ի սոցանէ 'ի ծա նօթութիւն ճշմարտին վաստակին, առ 'ի հաստատել, և զնոյն հաւատաւ և իւրեանց նմանեացն: Ամենայն որ' նա և լրբագոյնքն յիմաստակո' բարեկամս ճշմարտութեան համարին զանձինս, և անաստուածք անգամ քարոզս լուսոյ ճշմարտութեան զանձինս վերա կոչեն. գիտակ են զի 'ի սպառ յաղարտ վարի նոցին վար գապետութիւն' եթէ սեպհական անուամբն զնոյն աւանդեացեն, այս է' իբրու ցնորս ստապատիր կրից ցան կաւթեանց:

Ապա ուրեմն 'ի ճշմարտութեան սակս ստեղծեալ եմք. այլ զխաբք համարելի էր այդ, և եթ չէին մեզ հնարք ճանաչելոյ զնոյն. մարթ ինչ էր բնութեան անձեռնհաս առնել զմեզ յայն' ոյր վասն ստեղծեալն էր զմեզ, և 'ի ցուցանել անդ զվարձանն յոր պարտեցիմն գիմել խոսս անյաղթելիս բնդդեմ' ամբառնալ, արգարե կարի անհանձար ընէր գործն. եթէ բովանդակ աղգ մարդկան կոյր էին, ոչ հաւատարմ ստեղծեալ նուցա 'ի վայելումն լուսոյ. և եթէ ամենեւեան համր էին, մարթ ինչ էր կարծել զնոսս բաւականս 'ի յայնտութիւն խորհրդոց 'ի ձեռն բարբառոյ. ապա զխաբք և սակս ճշմարտութեան համարէր ստեղծեալ մարդ' եթէ չբաւորէր 'ի հնարից առ 'ի զնոյն ճանաչելոյ:

Այս և եթ խորհրդածութիւն չառ է 'ի հաւանեւ ցուցանել զմիտս իմ եթէ գոնեա 'ի բազում ինչ իրս ոչ 'ի բազմադէմ' կարծիս մտորասէտ ընթանալ դաւադարտեալ իցէն միտք մարդոյ, և յերկմիտ խորհորդս հաւանութեան և անաստուգութեան տարուբերել, նա այժմէն իսկ սկսանիմ երկմտել, զի փաստք սկեպտականք սակս 'ի սպառ անկարութեան մտաց

մարդկան՝ ճառատանք և եթ իցեն հռետորաց և նրբախօսութիւնք իմաստակաց :

Զգրեմք, տեսրք, եթէ երբեք հարցաբանեալ իցէ ձեր անձամբ զանձինս եթէ Զինչ է ճշմարտութիւն, և եթէ ՚ի պատասխանին նորին պարագեալն : Գրեմք, առնութիւն՝ հասարակարար և ինքնուրոյն առեալ՝ այն է որ ինչ էն, որպէս և ստութիւն՝ այն որ չէն : որ ինչ գոյ այժմ կամ մարթի լինել առ յապա, ճշմարիտ այն է : իսկ որ չգոյն և չկարէն լինել՝ սուտ : իսկ ՚ի մեզ յորժամ մօտ կայցէ և մոզք ըմբռնիցի՝ ծանօթութիւն իրին առի ճշմարտութիւն : Եթէ հաստատեմ որ ինչ էն ճշմարտագէտ, և մերժեմ որ ինչ ոչ է, ապա կամ ՚ի ճշմարտութեան : իսկ եթէ ՚ի հակառակն բերիցիմ, կամ ՚ի ստութեան : ճշմարտութիւն գոյակ ինչ է, իսկ ստութիւն զառանցանք մտաց : ոչ ինչ առաւել բնդ գիմատիւք են լոյս և խաւար, կեանք և մահ, էն և ոչէն՝ քան զճշմարտութիւն և զստութիւն :

Այլ չգուցէ արդեօք խախտի ՚ի ճշմարտութիւնս յայտասիկ, և ամենեքեան միօրինակ համանշոյլ պայծառութեամբն փայլելին : և եթէ իցեն ոմանք որք անմատոյցք մեզ իցեն, որ ճանապարհ առ այն զմեզ ածիցէ : գուցէն ճշմարտութիւնք նախնականք և որ իցեն նոցին յայտարարք : իցէ արժան և ճշմարտութիւնս ինչ զնեւ յառաջագոյնալ, և իւրիւր գայցեն մեզ ՚ի ծանօթութիւն : զերկոսին զայսոսիկ խոգիրս առաջի կայ մեզ բացայայտել ՚ի բանախօսութիւնս : Տաբաղիր լիցին ՚ի բանիցս այն ամենայն որ պարտասցուցանեն զմիտս առանց լուսաբանութիւն ինչ ՚ի խնդիրն յաւելոյ : զի խրթնաբանութիւն անպէտ յամենայնի՝ և ևս առաւել անձաճաւոր է ՚ի յատենաբանութիւնս : հեռի լիցին դարձեալ ՚ի մենք յիմաստասիրական և եթ ճառիս՝ և ամենայն բառք ուսումնականք, որ ոչ միայն ինքնուրոյն չեն գիտութիւնք՝ այլ իր ՚ի բաղումս բարբանջք սնտիք :

II.

Գուցեն ճշմարտութիւնք նախնականք, և որ իցեն իցին յայտարարք :

Անդալին ՚ի սկզբանէ յորժամ մարդ անձամբ անձին իւրամտել սկսաւ, յարեան արք զերահանձարք և նրբամիտք՝ որք հոգ յանձին կալան տալ զնկարագիր հոգւոյ և զկարողութեանց նորա, զժողովանէ գաղափարաց և զգաղանեաց մտաց, և գոգցէս ՚ի խորս անդ իմացութեանն իրեալ կամեցան իմն զներքինս նորա իմանալ զներգործութիւնս, և յարմատ անդր ծանօթութեանցս մերոց ժամանել : որպէս զիմաստունան զայնոսիկ որ յաւելս անդ երկրի գլեղանակ կաղմութեան մեռաղաց քննիցեն, և լծէ զխորք սնուցանիցէ զբոյսս գաղաբոյ վերաբուսեալս ինքնեն : բայց որպէս բնականն՝ նոյնպէս և իմացականն բնութիւն զիւրն ունի խորհուրդս գաղափարածածուկս՝ զոր ձեռն մարդոյ չկարացէ հոգանել գլխովին : Այլ այս իսկ է աւաղելին զի միտք մեր բնդ սահմանօք պարտադրեալ, այլ հարցասիրութիւն մեր անպարագիր է առնելին : աստի ահա յառաջ զան ճգունք անհնարինք առ ՚ի զանցանել բնդ անանց արգելս տկարութեան մերոյ : յորս բաղում այն է զի յանդգնութիւն միջորեալ նշաւակեցաւ : Պատմութիւն իմաստասիրութեան ոչ այլ ինչ առաջի աննէ մեզ բայց դրութիւնս նորանորս և գիմամարտս իրերաց, որք փոխանակեցին զմիմեանս ՚ի վարժարանս : և մարդ բնդ ամենայն միջութիւնսն արահետ ընթացաւ, որոց հետք յերկուս յայտասիկ յանգեալ աւարտին, ՚ի տարրապաշտականն և ՚ի գաղափարական : Յորոց առաջինն եղծիչ է հոգւոյ, և ՚ի մարդումս ոչ այլ ինչ նկատէ՝ բայց զգործարանս, և զնոյն ինքն մասն ինչ ՚ի մեծատարք մենքնայէ տիեզերաց : իսկ երկրորդն հոգւոյս և եթ չնորհեալ կենդանութիւն, բառնայ ՚ի միջոյ զնութեան աշ :

խորհիւ, և պատկեր իմն համարի զնոյն առեւելոյթ կերպարանաց: Այլ ընդ մէջ ծայրայեղ խտորմանցս՝ են և գրութիւնք գովելիք որ շատ և որ սակաւ:

Այլ ոչ ՚ի գէպ է վարս պաշտպան կալ նոյն և կամ գառապարտել. այլ համարիմ թէ օգտակարաւ գոյն ևս իցէ առաջին տունէ ձեզ զվարդապետութիւնս՝ որոց պարս է հպատակել ամենայն մասց և յամենայն վարժեալս խոստովանել, եթէ ոչ կամիցիմք ՚ի զառանցանս մտաց շնորհէ. որք և են այսոքիկ:

Յայսմ աշխարհի ամենայն էակք ղերեանցն ունին զսեպական բնութիւնս, և զհանգամանս լինելութեանն, և առանց որոց անշար է ՚ի միտ առնուլ զնոսին: Ոչ ինչ առաւել ստուգազոյն է գոյութիւն արեւելոցք քան զառաքինութեանն. գոյութիւն ՚ի գոյաւորութեան և եթ ջուլցանի, որպէս և առաքինութեանն ստուգութիւն յայր առաքինի. գոյացեալքն անշարք միայն են, և ՚ի սեպական հանգամանաց իւրացեալիւրոց առեալ լինի նոյնի գոյութիւն: Արդարեւ է ինչ որով էակք լինին որ ինչ են, որով մարդն ասի մարդ, և առնկն տունկ, և վէմն վէմ. եթէ ՚ի մարդն զմարմինն միայն նկատիցեմք, առաւաւեն ոչ այլ ինչ համարելի է այն բայց միայն անասուն. իսկ եթէ զճոգին և եթ, և այն՝ ողի աննիրթ է և կամ՝ հրեշտակ. իսկ մարդ ասեմ՝ զարարած բանական միացեալ ՚ի մարմնոց և ՚ի հոգւոյ՝ յօդեալ ՚ի միասին խորհրդական և ստոյգ զօգիւք՝ թէ և իցէ այն մեզ անձառեւի:

Իտրծեալ ոչ է մեզ հար խելամուտ գոյութեանէս մերեմ արտաքոյ բերումս պայմանի կամ՝ յայլ ինչ հանգամանս իրաց քան յորս եմք զարդիս. զոր օրինակ որպիսի լինելոց էր աղքեցութիւնս այն եթէ գոյր ՚ի մեզ և վեցերորդ իմն զգայութիւն, կամ եթէ կառարեւոյցն ևս լինէին միտք մեր և գործարանք քան որ այժմս են. զի մարդ ելով՝ անհնար է ի մանալ, ահասնել և խորհել ՚ի վեր քան զմարդ. և սեպական նկարագիրք բնութեանս ոչ ընդ մերով են իշխանութեամբ, և ոչ մարդոյ ինչ արարածք են միտք և մարմին. և եթէ հնար ևս իցէ նմա զարգացուցանել զմիտն ուսմամբ, խորհրդաւորութեամբ և փորձաւորութեամբ, որպէս և կարող է զօրացուցանել զմարմինն մարդիւք և փրկեալէս Ժողովարութեամբ, բայց ոչ

եթէ այսու համարիցի արարիչ գոլ իւրոց իմացու թեանն. և ոչ եթէ ինքնին առեալ իցէ զստուերաւ զիր նորին՝ որպէս առնէ իւրոց դասասակերաւց. և զոր օրինակ անհնար է նմին երրորդ իմն այս յաւելուլ ՚ի գլուխն, այնպէս և հոգւոյն նորօրինակ իմն սալ կաւորութիւնս: Արդ զմարդ ՚ի հանգամանս անդ մարդկութեանն նկատեալ՝ ղինչ արդեօք ՚ի նմին նշմարիցեմք:

Մարդ անգամն ՚ի ծննդէնէ իւրմէ առեալ բերէ յանձին հաճոյս և յօժարութիւնս և կարողութիւնս հաւասարս իւրոց իմացութեանն, որպէս և զայլ յուրմս որ նորա նիւթական բնութեանն պատշաճին. է նմա բնատուր իմն բերումն ՚ի ճշմարտութիւն անդր, և զօրութիւն ճանաչելոյ զնա և ՚ի միտ առնել, և այս կարողութիւնք յայնմն և բարգաւաճին, բայց իբր ՚ի բազումս անգիտելի մնան ՚ի նոցուն իսկ ՚ի ճարտարագունիցն խուզարկուաց. քանզի և միտք ՚ի տեսութիւն ճշմարտութեան ստեղծեալ են, որպէս և աչք ՚ի տեսութիւն լուսոյ: Մի համարեացոք իշխան հրամանաւ տար լինել մերոց իմաստութեանն՝ որպէս ինքնահնար ինչ գործւոյ. և ըստ հաճոյս մեր վարել զնոյն և թիւրել, որպէս առնեմք իսկ ընդ գործին, զորոյ ՚ի մեր ձեռս է զօդել և քակել զանուոցն յօրինուածութիւն. իսկ իմացութիւն զիւրն ունի սկզբունս և զօրէնս, որովք վարին և պահպանի, և զորս չէ մարթաղարտել առանց յեղծումն զնոյն կարգելոյ. որպէս և մարմնոց է ինչ յօրինուած՝ առանց որոց անհնար է նմա տեսել և բաւել:

Ապաքեն սովոր իսկ եմք ասել եթէ սովորութ երկրորդ իմն բնութիւն է, և թէ մանկունք կազմազոյն են քան զմեմ, յորս գիւրին է ըստ կամս ապաւորել զոր ինչ և ոք կամիցի. բայց գիտացուք զի ոչ ճշգրտոյն ինչ է օրինակս. քանզի մեմ ՚ի բնէ անխտիր է ՚ի ձեռս զորմամաց, ոչ զայս ինչ բնգունելով և ոչ զայն մեր Ժեւով, այլ զվերջին բնկալեալն պահելով. այլ ոչ այսպէս և զհոգւոյ մարթ իցէ կարծել. զի ոչ միայն չէ անխտիր բնդ իրան և բնդ անիրաւ, այլ և բնդ առաջնոյն սերտիւ բերեալ, և յերկրորդէն խորշի և մերժի. և է ՚ի նմա ներքին իմն զօրութիւն որ գեր ՚ի վեր ամբաւայ զնա քան զանգործ գաղաբումն. զգայու-

Թիւն, դաստիարակութիւն և փորձ իրաց լինել լինին նմա յորդոր 'ի գործ, և զկարողութիւնն նորա շարժեն, և գողցես պատրաստեն նմին նիւթս 'ի շինութիւն իւրոց ծանօթութեանց. այլ ինքն որպէս շինող ճարտարապետ քննէ, դասի և ընտրել և կարգէ զատաղձ շինութեանն որ կայ առաջի, ըստ կանխողէտ ծանօթութեանն զոր ունի զկարգաց և զպիտակցութեանց, զորս նիւթոց անհնար է նմին ընծանել:

Այլ առ դու 'ի ձեռն արձան կճեայ, և գրեցես 'ի նմա որչափ և կամիս բանս ցնորական և հակառակա մարտս մտաց, որպէս եթէ բողբոսին ձե ինն է քառակուսի, երկիցս երկու լինին հինգ, և այլն. ոչ է 'ի վէճն զօրութիւն յանդիմանելոյ զստայօդ բանսդ. այլ զուցցէ զնոյն ամենայն ակնարկողաց, մինչև յանցանել ժամանակաց քննեալ եղծանիցի. այլ ընդհակառակն 'ի զուր ճգնեսցի իմաստակն զնոյն արձանացուցանել 'ի տախտակս մտաց, և աւանդել ազգի մարդկան. զի անասնի ազգեցործութիւն ցուցցէ մեզ հանապազօր եթէ չըջանակն բոլորակ է, և երկիցս երկու չորս: Ճոխ և զօրաւոր է հոգիս մեր, և ծածկեալ կայ 'ի նմա գտնձ զգայութեանց, ծանօթութեանց և ճշմարտութեանց, որք յայտնին 'ի դէպ ժամանակի, և մերթ հաճողական և մերթ անհաճոյ նմին ընծային ըստ հանգամանացն, և լուսաւորեալ ուղղեն զգառատաւն մըտաց: Չեն ինձ պէտք ճանել ձեզ այժմ զծագմանէ նորա և թէ երբ 'ի յայտ գայցէ և բարգաւաճիցի և 'ի լուսաւորութիւն սկզբանց ժամանակէ, և ոչ դարձեալ թէ բաձիւն իցեն այնք, իբրու զի մանկունք անդէն 'ի ծննդեան զնոյն ունիցին ինքեանս զծանօթութիւն. այլ զայն եւեթ զի 'ի հոգւոյ մարդոյն ծածկեալ կան նորին, և դէպ ժամանակի եւեթ միան յայանելոյ. որպէս կայծակն որ յերակունս կայծաբարանց զօրեալ կայցէ, և որ 'ի սակաւ բաղկմանն արտաքս ցայտիցէ. կամ որպէս զեղեարն 'ի խաւարցոյն տեղոյ որ իբրեւ չեղեալս մեզ համարին մինչև ճառագայթից լուսոյ 'ի յայտ ածեալ զնոս: Արդարեւ անմատոյց խորհուրդք են մեզ, եթէ զխորդ նախկին այն զգացմունք որ ներհնալ 'ի հոգւոյն համարեն, զարթիցեն և գայցեն 'ի կենդանութիւն:

Ի թիւս նախկին ազգմանցս այսոցիկ՝ որ այնպէս

բնածինք են 'ի մեզ, զի զնոյնս յամենայն ուրեք է տեսանել 'ի մարդիկ, թէ և մերթ մթինս և մերթ բացալ յայտս, կարգեմք զազգմունս գայութեան անձանց մերոց և այլոց էակոյց արտաքոյ քան զանձինս մեր, ըզսէր որով բերիմք 'ի մեզ ինքեանս, և զսէր որդիական, և դարձեալ զազգմունս կարգաց, պատճառաց և արգասեաց, զծանօթութիւն աստուածութեան և զկենաց հանդերձելոց, զբարւոյ և չարի, զստուգութեան և զառաջօք երևութից, զժամանակի և զտեղւոյ: Ամենայն ուրեք հաւատս ընծայեցին մարդիկ գոյութեանն Աստուծոյ, յուսացան 'ի կեանս հանդերձեալս, պարտ համարեցան որդւոյ սիրել զծնողս իւր, չափեցին զժամանակս, բաժանեցին զմիջոցս, որոց սակս յամենայն լեզուս գտանին բազբ բացայայտիչք նոյնս: Արդ համարեցուք եթէ եկեալ ոմն իմաստակ փորձ փորձիցէ ցուցանել եթէ մեր ոչ կամք, կամ ձեք այլ արարած բաց 'ի մենջ, թէ շարժումն անհնար ինչ է, կամ թէ տուն ինքեան իցէ կառուցեալ, կամ թէ անշորհակալութիւն առաքելութիւն իցէ. արդարեւ վարանել վարանեցուցէ զմիտս մեր իւրովք նրբախօսութեամբք, այլ բնութիւնս մարդկային հաւատակ սնտոի և ստայօդ փաստիցն յարուցեալ, 'ի ճշմարտութիւն իրացն հաստատեցի 'ի նախկին սկզբանց զորս 'ի միասն զբոլորաւ ունիցի:

Ի նախկին ազգմանցս այսոցիկ մի է և անբաւութիւնն որ թէպէտ անբաժան է 'ի մտաց մարդոյն, բայց չհարէ ինքամեալ այնմ, և այս հասարակ է և վայրենեացն և հրահանգելոց ժողովրդոց, որ և 'ի բազում իրս յայանեալ ցուցանի: Այլ յանդիման արս մարդոյն զընդարձակածաւալ տեսիլ բնութեան, զընդարձակութիւն աստղադարձ երկնից, զտարածութիւն անեղ ծովու, զբարձրութիւն երկնաբերձ լեւանց ուրոց կատարք յամպս ծրարիցն, և տեսչես զնա յերկիւզ միասնգամայն և 'ի գորով հարեալ. նա՛ այնչափ առաւել խանդավառեցի թերեւս ընդ տեսիլ սրանչէ լեւանց, որչափ ևս անծանօթ իցէ պատճառացն որովք զչաւն սիրտ նորա. յափշտակին միտք նորա անգրքան գտեալ հրաշիցն, և հիւսնայ ընդ այնչափ և ընդ անսահման էութիւնն, և համառօտ ասել ընդ անբաւութիւն նոցն:

Այլ զնախկին ազդմունս զայստիկ՝ որ առհասարակ ամենայն մարդոյ շնորհեալ են, չէ պարտ ընդ մի հա մարել ընդ վերապիր գաղափարաց, այլ հարկ է դնու ատուր գործիսն որ ի մեզ, որոշել ի կատարելութեանցն՝ յոր ամեւ զնոսին կարող է մարդս։ Արիստոտէլ, Պաքոն և Կարդեստոս, Փաքալ և Մալպարտի, Լոք և Լէյպնից զիտել զկապիւնն օրէնս սահմանել իմացութեանս, ի փորձ հանդիսից զմարդն կոչել, ի ճարտարահար իմն յերկմտութիւն ամեւ զմարդ՝ առ ի հրաւիրել զնո սա անձամբ անձին ամենայնի լինել խելամուտ, ի սկիզբն անդր մատչել զազատարաց, և ճառել զյայտ նեացն թէ զիսորդ և որով եղանակաւ տեսանիցեմք մէք զէական, և համառօտ անել զկարել կարացին ճարտար յեղանակօք և դասաւորութեամբ, և ակներև դրու թեամբք ծանօթութեանց իրութեանացս՝ օժանդակել մեզ և առաջնորդել ի գիւտ ճշմարտութեան, բայց սկզբունքդ այդքիկ կանխաւ իսկ գոյնն յառաջ քան զնոսս և առանց նոցա։ Բանիւ մտաց զիտել կա միմք եթէ գուցէն արդեօք նախնական սկզբունք, և ոչք իցեն քաջ առ ի մասիրոջ լինել, հնարս մտա խոհութեան արժան է ունել և ի խնդրելն միայն թէ գուցէն արդեօք, համարմիք գոլ զնոսս։ Արժան է միտ դնել զի յամենայն դրութիւնս պարտ է պատ ճառացն ի սկիզբն ինչ անդարձ և անժխտելն ունել զհաստատութիւն և անցեալ ընդ գաղափարս և ընդ մտադատութիւնս՝ ի նախնական ինչ ճշմարտութիւն զկայ առնուլ, զոր առաւել զգալ և տեսանել քան ե թէ ցուցանել հնար է մարդոյ քանդի և անհնարից լինել ատուրել ինչ, եթէ չէր սկիզբն կամ գործ ան կարօտ ցուցմանց, յոր վերայ հաստատիցին ամենայն պատճառք և ընծայութիւնք։

Արդ մարթ ինչ իցէ արդեօք ճշգրտոյնս սահմանել զհանգամանս նախկին գաղափարաց քաջ ամենակն, որք և լստ իս չորք համարմիք՝ պարճաւութիւն, հնու թիւն, ընդհանրականութիւն և անփոփոխութիւն։

Պայծառ են նոքա և ինքնափայլ լուսաւորութեամբն, և նոյրիւք շարացանքն զմիտս որպէս ճառագայթք արեգական զաւս մարմնոյ քանդի ո՞ այն որ իցէ որ ընդ անձին գոյութիւն երկմալիցէ, և ընդդէմ կարիցէ կալ ազգման սեւջական գոյութեանն։ Ճշմարտութեան

թիւնքս այդքիկ անկարօտ են, նա մանաւանդ մերժեն իսկ զամենայն ցուցակութիւն և հաստատին եւթ բայց ոչ բնաւ ցուցանին առ ի չգոյէ այլոց պայծառագոյն ևս սկզբանց քան զնոսս, յորոց մարթ իցի զք պատ ճառս ի ներքս ընծայել բայց և մերժել զնոսին ան հնարիցն է, քանդի և ի բնութեանն սաստկապահանջ հրամանաց ի նոյնիս քամք հաւանութիւն և ոյր վասն ասաց Փաքալ զհզոր բանսն « Գոյ զգրութիւն իմն ճշմարտութեան որ անասանն է յամենայն սկեպտա կան կարծեաց, և անհնարիցն է անսահմանելի զնոյն ցուցանել յամենայն իմաստարկութեանց »։ Ապա ուրեմն մի ի հանգամանաց նախկին ճշմարտութեանց է այնպէս պայծառ լինել յինքեան, զի անմարթ իցէ այլով պայծառագոյն ևս սկզբամբ զնոյն հաստատել, որպիսի ինչ է սեւջական մերս գոյութիւն և քանդի ինքեանք իսկ հիմունք են գաղաղութեան մտաց մերոց՝ վասն այսորիկ և չեն ներքոյ անկեալ այնմ։

Երկրորդ անգամ՝ հիմունքդ են նոքա և սկզբնակից մարդկութեանս և զի որչափ և ի վեր անդր մատչելիս տեսանես զնոսս ամենուրեք ծաւալեալս։ Քանդի զհարց մարթ էր մեզ ծանօթս ունել զնութեան, եթէ ոչ էին և ի մեզ նոյնն նախնական սկզբունք որք եղեն և առ նոսս և ոչ ի մարդկանն ինչ հնարեցան նոքա, այլ մարդ անգամն ի ծննդենն իւրմէ ծանօթ եղև նո ցուն, որք և ապա ի գիպաց ինչ եւթ եկին ի յայտ նութիւն ամենայն ճշմարտութիւն երկցադոյն ունի զիւր սկիզբն, և յայտնութիւն նորին եւթ սակաւ ժամանակեան է, նա մանաւանդ ծածկեալ կայր նա ի մեզ իբրև ընծիւղ ի սերմանս բուսոց և ճշմարտութիւն յայնժամ եւթ հաջոյ ընծայի յորժամ անու մաս մերոց նախնին զգայութեանցս գայլէ՝ զոր զնմանէն ունէաք և զոր օրինակ ոչ Բոլոմպոս էր որ հնարեաց զԱմբրիկա, այսպէս ոչ է մտաց մարդոյ հնարագիւտ լինել ճշմարտութեան և այլ ծանօ թութիւն ամեւ զնա, և զաշխարհի ընդման, որպէս աչք որ ի նոյլ լուսոյ զուարճանս և որով ի ծագել ճշմարտութեանն տարփմամբ մեծաւ բերի առ նա որ պէս ի միակ ցանկալին և Էւ միտք համբարեալ ունին յինքեանս զսկիզբն ամենայնի զորս փորձ իրացն ուսու ցանեն նոցա և որպէս և իրաւամբ անէր Պոնէթընէլ իբր

զի համարինք յայնժամ ճանաչել զճմարտութիւն յորժամ զառաջինն մեզ յայտնեալ ծանուցանի :

Երբորդ անգամ՝ Հանրական են ճմարտութիւնքս և առ հասարակ ծանուցեալ յամենայն տեղեաց և յազգաց . բանզի յոր վայր և երթիցէ որ՝ ի բազում ինչ իրս զնոյն ազգմունս և գաղափարս ընդ նմանեաց ունիցի : այնպէս զի դիւրին լինել նոցա հաղորդել միմեանց զորս զգանն ի սրտի . և չէ ինչ եթէ բաժանեալ իցեն ի միմեանց ազգք, նա և հակառակք իսկ յորէնս և ի սովորոյթս և ի կենցաղս, զի յիրս իրս միաբանին նոքա ի կարծիս ծագաց ի ծագս տիեզերաց : Զխորդ այր խմստուն խօսակից լինիցի ընդ անդիսին, ընդէր իցէ զի տարբք երկրաչափութեան նոյն իցեն ի ծագս արեւելց և որ յաշխարհ Եւրոպայ . բանզի ամենայն ուրեք և ըստ ամենայնի նոյն մարդիկ են, և յանցնիւր բնութենէ ունին զհանրական ազգմունս : Ամենայն ի մացութիւն զիւրն ունի սկիզբն . և եթէ ոչ հանրական էր սկիզբն՝ յոչ ինչ իրս միաբանելին մարդիկ . աստի ահա վերաձայնեալն ուղղագաղտութիւն և բան հասարակաց այսպէս կոչեցեալ, զի ի հանրական գաղափարաց ուսան մարդիկ զնոսին :

Զհուսկն ասել՝ անիոփոխ են ճմարտութիւնքս . զի զոր օրինակ անհնար է մարդկան ստեղծուլ զնոսա, նոյնպէս և ջնջել . նոքին են մտաց կենդանութիւն, և անաղարտելի ժամանակացն երկարութեան և անըստգիւտ ի ագիտութենէ, ի բնակարծեաց և ի կրից : Առանց նոցին անհնար է մարդոց կեալ . և զոր օրինակ չէ կարող հրամայել ազգաց հանդերձեւոց ոչ ուտել և ոչ բմակել, սոյնպէս և չկարացէ զի առ յապայտ առանց պատճառաց արգասիք յառաջ գայցեն :

Այսոքիկ են ահա սեպհական հանգամանք ազգմանցս որ ընդէլակից են մարդոյն . հնար է նոցա նկրճել այլ ոչ բնաւ չիջնել, այլ անդէն ի կոչն զարթնուցուն ի լինել մեզ լոյս և առաջնորդ . գանձեալ պահէ զնոսին հոգիս մեր առ ի ըստ պէտս վարելոյ, զի նովաւ տեսանէ նա, գատի և ինելամտէ . այս է իսկութիւն մարդոյն, որով ճանաչէ զանձն, զազգեցութիւնս սրն, զգարածիս և զգործս . ի սոսին հաստատեալ են պատճառք մտաց որովք ի յայտնութիւն անձաւնով ճմարտութեանց լինի ի խնդիր . ի կերպս կերպս

փոփոխին ըստ հանգամանաց, այլ ըստ էութեանն մնան անփոփոխ, և ընդ անցելոց յիշատակաց զարդիս կոչեն ի զուգակշիռս . հայելի իմն է անշարժ յորում հետգնեան անցեալ նկարին պատկերք փոփոխեալացս . այլ հայելի կենդանի որ ինքն իսկ աեսանէ զնկարեալն, մերժէ, կոչէ, գատի և տեսանի ինքն իսկ ի նմին . սրան չելիք հինաւանդ և միշտ նորահնար, զոր անտես ասնէ մարդ սակս միշտ նկատելոյն : Արդարեւ առ սակաւ մի հայեցեալ մարդոյն ընդ մտացն ներդործութիւնս և կարողութիւն և ընդ յիշատակական զօրութիւն, իբրեւ ընդ անձաւելի խորհուրդս կրօնից հետեալ սքանչաւսցի և գոչեսցէ . Որպէս զի անձառահնարք են և գաղտնիք խորախորհուրդք :

Ապա գոն ճմարտութիւնք նախապախտեանականք որ վարեն զմտաւոր և զբարոյական աշխարհս, զոր օրինակ գոն և հանրական օրէնք շարժման վարիցք նիւթական տիեզերացս . նոքին սահմանեն մտաց օրէնս անշարժս ընդ որս անհնար է անցանել . և զոր օրինակ ի նիւթական աշխարհիս տարեք հակառակամարդք և խառնաշփոթք սպառնան խարդաւանել զտիեզերս յանդուռնոյս յաւիտեանական, սոյն օրինակ և շփոթք և ակտք և մոլորութիւնք գողցես վեր ի վայր զմտաւորական աշխարհս և հիմնայատակ զնոյն կամին կացուցանել : Այլ հիմունք հաստատութեանն կան և մնան անասանելիք, որովք և միւսանգամ ամենայն ինչ յանցնիւր կայանս սահմանին . սոքա են բւեռք անշարժք յորոց վերաց թաւալի աշխարհ բարոյական . որպէս ասէ օտարոտի ոմն գրիչ . « Ի յետին ճիշն մտաց յայտ յանդիման տեսանի զի ի նախնական ճմարտութիւնս հարկէ լինել ապաստան, զորս չէ մարթ բանիւք մտաց հաւատաւել, և զորս նեքքին իմն անտութեամբ և եթ կամ թէ առել մտացն հայեցուածովք հնար է բմբռնել ¹ » :

Ոչ եթէ առաջիկ կայր մեզ աստէն զնախնական ծանօթութեանցս տալ զբացայայտութիւն, այլ հաստատել և եթ զգոյութիւն նոցին և զհանգամանս, զոր և հա-

¹ Անսխուն իմբազորութիւն իմաստասիրական և բանասիրական :

մարիմը վճարեալ ալ սակաւութեամբ բացայայտեցուք և զժողովուն նոցին :

Աստուած ինքնազոյ, տեսող իւրոյ էութեանն և ամենայնի որ հնարաւորն է, 'ի ստեղծանելն անդ զմեզ հաղորդակիցս ասնել կամեցաւ իւրոյ անբաւ իմաստութեանն, որով միտք մեր նշոյլ իմն ճառագայթից աստուածական մասոյն համարի, և լոյս որ 'ի միասմեր' շող անստեղծական և անսարքական լուսոյն : Ծանոթութիւնք ճշմարտութեան և կարգաց ուղղութեան որ 'ի մեզ' 'ի յաւիտենից պարագրեալ կան յայնմ որ ինքն իսկ ճշմարտութիւնն է, անհամեմատ կատարելութեամբ. ըստ այսմ իմանալ արժան է ըզյաւէժական խորհուրդսն՝ զորոց խօսի Պղատոն և ըզհետ նորա Ֆելէոն 'ի միտմ' 'ի Տրամախօտութեանցն : Զայս աւասիկ յայտնեցին մեզ, տեսաք, մատենաբս մեր Աստուածաշունչք յասել անդ « Ըստ պատկերի իւրոյ արար Աստուած զմարգն » զորոյ զիմացուածն լաւ և բացայայտէ ինքնին մարգն, քան և թէ ամենայն իմաստունք հնոց և արդեաց : Այժմէն հիւսցուք ընդ կրօնիցս սրբութիւն՝ որոյ վարդապետութիւնք այսպէս գեղեցիկս զուգակցին ընդ բարձրագոյն իմաստից բնագանցականին, զոր օրինակ և բարոյական նորին ընդ անարատագունիցն յանկութեանց . զոր և գեղեցիկի կնքեաց գերմանացի ոմն խորհրդածու յասելն . « Չիք ալ իմաստասիրութիւն բաց 'ի քրիստոսական կրօնից » :

Այլ միթէ բաց 'ի նախնական և 'ի յայտնագոյն ճիշմարտութեանցս, զդուցին արդեօք և ալ ճշմարտութիւնք յառաջագայեալք կամ թէ ասել ընդ բանադատութեամբ. և որ հնարք մեզ 'ի ճանաչել զնոսա . զայսոսիկ արդ առաջիկայ մեզ արտայայտել :

Ի

իցե՞ արժան և ճշմարտութիւնս ինչ դնել յառաջագայեալս, և ինչ խիք զայցնել մեզ 'ի ծանօթութիւն .

Ահաւասիկ հաւաստեցաք, տեսաք, և թէ հարկ է մեզ ընդունել ճշմարտութեանս սկզբնականս, որք անդէն 'ի յայտնելն և ծանուցանին և ազգին, և զորս չէ մարթ հաւաստեօք ընծայեցուցանել, զի ինքեանք իսկ են ամենայնի հաւաստիք . սկզբնականք են նորա ըստ գոյութեանն, զի կանխին քան զկիրաւութիւն բանաւոր մտաց, որպէս ընծիւղ բուզոց որ կանխագոյն է քան զտունին որ 'ի նմանէ վերնծիւղեալ բարդաւաճէ . սկզբնականք ըստ կարեւորութեան, զի հիմունք են երկանց հանձարոյ, ամենայն խուզարկութեանց ամենայնի գիւտից հնարից . սկզբնականք ըստ զօրութեանն և ազգեցութեան, զի անկախից համարին ազգի մարդկութեանս ըստ հնութեանն, ըստ ընդարձակութեանն և մշտնջենաւորութեան : Իմաստութիւն է ըզնոսին ընդգրկել, իսկ յիմարութիւն խտորել 'ի նոցանէ : Այս նախնական սկզբունք խորխոս են ապաստանի մտաց մարդոյ, որ առանց նորա օժանդակութեանն՝ ծփեալ ծածանի յանդուռն երկմտութեանց :

Բայց հարկ է մեզ և զայն խոստովանել, զի և թէ միայն նախնական սկզբունքն էին՝ կարի ստժմանափակ պարփակել ծանօթութիւն . և զի ամենեցուն հասու են իրքն, վասն որոյ և ամենեքեան միօրինակ հրահանգեալ լինելին, և 'ի յաւէժական գոգցես մանկութեան դադարէր ազգ մարդկան : Այլ նախնական ճշմարտութիւնքս արմատք են ծառոյն գիտութեան, զոր մշակութիւն բարդաւաճէ, և ծաղկազուարճս և պտղալիցս զնորին գործէ զոսոս բազմաճիւղս . քանի՞ զուարճութիւնք ոչ ծածկեալ գտանին յընդարձակ դառն հանձարոյ մարդոյն, 'ի բնական ասեմ մեկուզութիւնս, յերկրաշափականին և 'ի քաղաքականին, 'ի կրօնական և 'ի բարոյականս, որք ոչ անձամբ դան

յերևան, և ոչ իսկ հաւանելիք թուին յառաջնում՝
յայտնութեան, այլ 'ի ձեռն մտադիւր և եթ քննու-
թեան յայն ժամանակէ: Այլ մինչև յառաջ ընթա-
ցեալ բանիս, և ցուցեալ զմիջնորդս՝ ածելոյ զնոսս 'ի
սեւտութիւն, կարծիս իմն խեղճմտութիւն կայ մեզ ա-
ռաջի, որ յամենայն ազգս ծանօթութեանց անխտիր
պատկանի. զի որ և է ճշմարտութիւն 'ի հոգւոյս նը-
կատեալ, յորժամ ճանաչել և տեսնի 'ի մէնծ' ներ-
քին ազգեցութեամբ մայ մեզ հաւանել ընդ իւր գո-
ւութիւն: Ճշմարտութիւն որիւ է և ազատ 'ի հա-
ստութեանէ մտացս, որպէս և լոյս արեգական յաւացս
գործարանաց: Բայց զոր օրինակ լոյս յայնժամ լոյս
համարի վասն իմ, յորժամ ազգէն և լուսաւորեն
զայն, նոյնպէս և ճշմարտութիւն յազգեցութեան անդ
իւրում 'ի հոգւոյս իմանի: Ունին զնեմ, այո, մտադիւր
իմաստասիրին՝ որ ճառիցէ զԱստուծոյ և զաստուածայ-
նոցն ստորոգելեաց, զհոգւոյ և զկարողութեանցն, ըզ-
բարոյականէն և զպատուիրանացն, զիրօնից և զհա-
ստութեանցն: Ըսեմ իմաստնոյն որ զօրէնս բնու-
թեան և զերեւոյթս նորին, և զգիւտս զարգասիս իւրոց
խուզարկութեանցն ինձ յանդիման նկարէ. և երկրա-
ջաի ճարտարին որ մեկնէ ինձ զննդիւրս և զհետեանս
մակացութեանն. և հոգեաւորին որ ուսուցանէ ինձ ըզ-
կանոնս ճարտարաստութեանն, և թէ զիսրդ հաւանե-
ցուցանել արժան իցէ և զայլս ընդ այն, ընդ որ ինքն
լցէ հաւանեալ. և զաստարանին որ ակներև ինձ ցու-
ցանիցէ գլխատակարանս անցից պատմելեաց, և բուռն
արասցէ ինձ ճանաչել զնոցա զօրութիւն, և միտ զնեմ
նոցա կարգի բանիցն հետեւել, յորոց և խորհուրդք և
մտախոհութիւնք 'ի միտս իմ ծնանին, և ազգումն 'ի
հոգւոյս ընդդիմաբանելոյ ասացելոցն և կամ հաւա-
նելոյ. և ոչ այլով իւրք հաւատս ընծայեմ՝ նոցա գրու-
թեանցն, բայց 'ի ներքին իմն աղքատն բերեալ որ
բուռն առնէ ինձ սակ եթէ ճշմարիտ է զոր ասեն:

Բայց և անխելեալ կանոնաց պէտք են 'ի գատաստանս
մտաց, և անփոփոխ սկիզբն ստուգութեան, որ ուզլա-
դատութիւն ճշմարտութեան վերաձայնի. և ուր ար-
դեք արժան իցէ զոյն ինդրել, ընտրեցէք, արդեօք
ի կատարեալ անդ կերպակցութեան արդեանց ընդ նախ
նական ճշմարտութեան ուստի յառաջ խաղաղէ,

կամ թէ ասել 'ի նոյնութեանն. արդեօք 'ի փորձ ի-
րացն, եթէ յիշխանութեանն: Ի զնեւ ուրուք առաջի
իմ զինն, իբրու զսկիզբն ճշմարտութեան, հարկ իսկ է
զի ծանօթ իցէ այն մտացս և ընդունելի, և ներքին իմն
ազգեցութիւն երաջխաւորեաց ընդ ստուգութիւն
այսր կանոնի ճշմարտութեան և ճշգրիտ յարմարու-
թեանն 'ի վարեն նովա: Եթէ ինդրեցես գերել զմիտս
իմ աստուածային յայտնութեամբ և կամ յնդհան-
րական հաւանութեանէ ազգի մարդկան, հարկ է զի
յայտնութիւնդ այդ և հաւանութիւն՝ կանխածանօթ
ինձ իցէ որպէս և զօրութիւն նոցին և անհրաժեշտ իշ-
խանութիւն. հարկ է զի գիտակցութիւնս իմ՝ ինձ ազ-
գեացէ եթէ այս ինչ յԱստուծոյ յայտնեալ է և 'ի
հաւատոց ազգի մարդկան վկայեալ, ապա անմտու-
թիւն է ոչ ըստ նոցա մտաց ընթանալ: Այլ եթէ յԱ-
ստուած անգր անհասանելին և յաղբւրն ամենայն
ճշմարտութեանց ճշնիցիս զիս հանել, հարկ է ինձ
նախ ճանաչել զԱստուած, և իմանալ յիս զնեւքին
հաւանութիւն գոյութեան նորա. բայց զիսրդ հա-
ւաստի լինել ընդ գոյութիւնն Աստուծոյ, եթէ և զան-
ձին գոյութեանէ իցեմ ես յերկբայս: Արդ ոչ այլով ի-
ւրք աներկիմ եմ ընդ գոյութիւն անձինս, բայց այ-
նու և եթ զի զգամ գոյ. ահա զայսօրինակ միշտ 'ի ներ-
քին զգացումն մեր բերիմք: Առ 'ի զգալ և ճանաչել
հարկ իսկ է գոյ. զի ոչինչ չզգայ ինչ և չճանաչէ,
աներկիմ եմ զի եթէ չէր Աստուած, և ոչ իսկ ես
լինելի. և զանձինս գոյութիւն ոչ իւրք կարեմ առնու-
լի միտ բայց գոյութեամբ էին բնաւից՝ որ ես ինձ զգոյ.
ոչ նախաւորութիւն գոյութեան ինդրելի է աստա-
ւոր, այլ ծանօթութեան երկցութիւն՝ զի նախ քան
գիտել թէ գոյ Աստուած, հարկ է գիտել զիմ գոյու-
թիւն. և ահա ինքնին իսկ երկբայութիւն ընդ գոյու-
թիւնս իմ՝ ցոյց և նշանակ է այնմ. զի երկմտութիւն
յեւակ գոյաւորեալս միայն է. զի ոչինչ չկարէ իսկ
երկմտել:

Այսպէս ահա, տեսաք, եթէ 'ի բաց միանգամ բարձ-
ցուք զպատրանս նորահար գրութեանց, ամենայն ինչ
յանդեալ աւարտի յազգումն ներքին ծանօթութեանս
մեր և որոց 'ի մեզ ներգործիցին, առ 'ի հաւատալ ա-
ռաջադրութեան իմք 'ի ներքս ընծայելոյ բազմազմի

խորհրդածութեամբ և պատճառանք, վերբին և անհրաժեարելին փաստ՝ ներքին զգացումն է նորա ճշմարտութեանն։ Չէ մեզ կարելորդ ի դիտել թէ՛ն զնորդ խորհուրդք և զգացմունք ի հոգեւոյն զարթիցեն, կալցի դժգոհ անործք և չէ ինչ թէ անպիտանացեմք յաղղմանէ՝ արգելք թէ՛ ի բանէ խորհուրդք ի մեզ ծնանկցին, թէ այլով իմն ճանապարհաւ։ Բայց ոչ այլ օրինակ տալաւորին յիս խորհուրդք կամ ճշմարտութիւնք, և որ և է այլ իրաց կերպարանք, բայց ըստ աղբեցութեանն յիս ներգործելոյ։ Ըստ այսմ՝ յայտնի է ապա զի սկիզբն հաւանութեանն յիս է և ոչ արտաբոյ։ զարտաբնոյն ընկալեալ զաղբումն՝ կշռադատեմ զնոսին, եթէ ճշմարտութեանն աղբեցութիւն կարի լուսաւոր իցէ և խորամուխ և անդրադուելի և բուռն ի հաւանեցուցանել զիս, յայնժամ համարեմ երեւալ ի հաւանութիւն ի ի ստուգութիւն։ որ ոչ այլ ինչ է բայց համբոյր կցորդութիւն մտաց ընդ առաջիկայ եղեալ իրաց։

Բայց իցէ մեզ հնար զնոյն լուսաւորութիւն ներքին աղբեցութեանն որով հաւաստին սկզբնական ճշմարտութիւնք, դասնել և յայն՝ որ ի բնէ չիցեն այնպէս լուսաւոր։ Եւ կարի իսկ բաւ։ զի եթէ զմտաւորականաց բանք իցեն, զոր օրինակ զերկրաչափականաց, հաստատեալ միանգամ մտաց յանշարժ հանդիտութիւն, տեսանեն նախ զնախնական սկզբունս, և ապա ի ձեռն բանին յառաջ ամեն զհետեւնս։ եթէ զնիւթական և զզգալեաց իցեն, օրպիսիք են երևոյթեալ արբերուն բնութեանս, և նոքա ի յայտ դան մեզ ի ձեռն զգայութեանց։ եթէ զանցից ինչ եղելոյ, զոր օրինակ զգայութեանէ և զմահճուն Կետարուն, և այնք ի ձեռն վկայութեանց հաւատարմիք մեզ ընծային։ արդ տեսցուք թէ՛ն զնորդ անստերիւր առաջնորդք իցեն մեզ բանն և զգայութիւնք և վկայութիւն, առ ածել կացուցանել զմեզ ի ճշմարտութիւն անդր։

Ոչ անպիտանամ թէ՛ն բազում անդամ բանիւ և հաւատակ իսկ բանի վարին մարդիկ և ոչ դարձեալ թէ՛ն զուրբ բան պատիր, օրպէս և ստուծիւն ի չափս և ի կշիռս։ և զի բազում ուրեք միտքին միտք մարդոյ և գահալէ՛ժ անկանին, և զշամանգաղ աղօտ ի լոյս պայծառ համարին։ յայտ սակս և յառանձինն ուրեք ի

յայտ ածցուք զպատճառս մերոյ վերջանացս։ Բայց սակայն հաւաստեալ դիտեմք թէ՛ն դրամ անպատեւ ոչ ապախտ առնէ և զարգոյն, և ոչ ինչ արգելու ի տեսանելոյ ի նմա զյայտարար նշանս ստուգադիր գրոյմածին որով ի խանգարացն բացորոշի։ այսպէս իմա և զբազմաց, զորոյ ի խուզարկութիւն հետամտէ բանն։ Իբր ի բազումս հնար է մեզ յանդրդուելի և յանդիմարած սկզբունս ի վեր ելանել յորս զօրեալ կայ ամենայն, և հասանել ի կանուխ և յինքնալոյս ծանօթութիւնսն, զորոյ ի վեր անդր յիշատակեցաք։ Արդ առհասարակ հրաշալի են ինչ և նախնականքն այնորիկ սկզբունք ի սեպհական պայծառութեանն, և եթէ նոցին հետևութիւնք որք ի նոցանէ զլոյս ընդունին, և երկոքեան իսկ բուռն առնեն մտացս ի հաւանութիւն։ քանզի և հետևութիւն ոչ այլ ինչ է բայց սկիզբն պարզաբանեալ։ Ահա տեսանեմ զի սեպհական կնիք չըջանակին է ընեն բոլորչի, և զի արամագիծն բաժանէ զնոյն յերկուս մասունս հաւասարաբաժինս, զի շառաւիղն կէս արամագիծն է, և զի ամենայն կէտք ի չըջանակին հաւասար հեռի են ի կնիքորոնէն։ և եթէ այր երկրաչափ յակններ և ծանօթութեանցս յայտցանէ յառաջ բերցէ այլ դիտելիս որ յառաջնոց անախ զծագումն ունիցին, առհասարակ ստուգադոյնս համարեմ և դառաջնան և զհետևորդոց։ Ի զուր իցէ իմաստակաց նրբախոսութիւն ի սասանել զիմ հաւատա։ զի ցանց համարեցայոյ ես զչըջանակն բոլորչի։ և ճշմարտութիւն իբրին այնպէս խորագոյնս յիս ապաւորեցին զի զգեմ ունել այնմ և կամակար իսկ անկարացոյց, և յակամոյս եղեց համոզիկեր ոչ միայն որոց ակներև տեսանեմ հանգամանաց չըջանակին, այլ և որոց ինչ մեկնութեամբն բացաճանուցան։ Ըստ այսմ եթէ կարդ պատճառաց իբրև չըթայս շարադարեցին ի սկիզբն անշարժ և անփոփոխ զծագն ամրապնդեալ և չըթայաշար զօրեալ յեւեալ ընդ միմեանս, յայնժամ ապա և վերջինն իսկ ի հետևութեանցն ընդ իւրոյ սկզբանն ամրապնդ զօրեալ կայցի։

Չիք ինչ երկրապնդութիւն թէ՛ն կարի տարանջատք իցին ի միմեանց սկզբունք գրահալու դիտութեան և նորին առաջարկութեանցն լուծմունք, սապէս և զիւրահաս ճշմարտութիւնքս քան, քան և իւրեղի՛ժ յանհա-

սկսեց տեսութեանց. զի 'ի մէջ երկոցունց ծայրայեղ աւարտիցդ բազում պատճառաբանութիւնք են միջ նորդականք և զօգաւորիչք. զօգցես անծանօթ իմն ճանապարհ է, ընդ որ հարկ իցէ գիշերախառն ընթաց. նայ. այլ եթէ անգէն ուստի մեկնիմն մերձ ընդ մերձ զամբարս դասնիցեմ վառեալս, առաջինն անցէ զիս յերկրորդն, և սա յերրորդն առաջնորդեացէ մինչև ե. կեալ հասից յայն՝ որ է վախճան ուրույս. զնոյն է ա. սել զօգցես և զշարայարեալն պատճառաց ընդ ի. րեարս զօգեւոյ. մէն մի յառաջարկութեանցն հետս իմն լուսաւորս 'ի հոգեւոյս տալաւորէ. ապա այնու. հետև ընդ լուսաշաւիղ հետս ճշմարտութեանցն ան. ցեալ ներքինս, ուր ուրեմն հասանեմ 'ի ճշմարտութեան անգր՝ ոյր երեւ իսկ եմ 'ի խոյրիւր:

Տեսցուք արդ և զգգայութեանցս ազգումն. նախ հաւանիմ ասել զի զգայարանքս, զոր օրինակ տեսանե. լիք և լսելիք, բազում անգամ պատճառք պատրանաց դասն յանդուգն և ասկերասան մտաց, ոչ ահա զիւսք նորահաւք այլ ընդգայլոյ մեզ ցուցին զմանուցեալն յառաջագոյն. զի և փորձք իրաց որ ամենեւին աներկ. միտ համարեին, դասն պակասեալ: Եւ զի՞նչ ապա ա. սել իցէ, բայց զի զբուշանալ հարկ է և անձնապահ լինել 'ի դահալէժ դատմանց, և մինչև խորազնին քրն. նութեամբ 'ի վերայ հասեալ ճշմարտութեանն՝ ոչ 'ի վճիռն վարկադել: Բայց մարթ ի՞նչ իցէ արդեօք ոչ հաւանել վկայութեանց զգայարանաց, յորժամ ազ. դեցութիւն նոցին անգործեւ իցէ և միօրինակ, և բազմապատիկ փորձք հանդիպոյ զնոյն արգիւնս հաս. տատիցեն, և յորժամ ըստ ամենայն տեսութեանց նոյն կերպարանք առաջն նկարեացին զգալիք և շօշա. փելիք, զորս 'ի տեսանել և 'ի լսել շատ է ունել աչս և ասկանդ. քանզի զիարդ զանայցէ որ հաւատս ըն. ծայել յետ բազում անգամ ընդ փորձն անցանելոյ եթէ ջուր ծանրագոյն է քան զօդ, և օդ քան զջուր առաջագոյն. եթէ հեղանիւթը մակաւասար տարա. ծանին, և զի աստեղաբաշխն դիտակ է գաղտնեաց ճրշ. դիւ գտակաւ զգարեա խաւարմանցն գուշակելոյ, և զի իւրաքանչիւր արուեստից ճարտարութեան հետք զուգայարմարք գնն 'ի կատարումն արդեանցն գոր. ծոց. զի զիարդ անհաւան գոյն որ զցայդ՝ ցերեկ հա.

մարել և զախն գիշեր, և զի չիցէ շարժումն 'ի տիւ. զերիս. յայտմ անմարթ է ինձ երկմտել, և անձամբ անձին պատկառեցից եթէ առ վայր մի ընդ այն յեր. կուանայցեմ. և եթէ բիւր Զէնտեանք նախնիք և ար. զիք գուն զիցեն բազմագիսի նրբաբանութեամբքն 'ի շարժման գոյութեանն յուրատա կալ, և ճմարթիցիմ՝ զնոցա փաստս արտաճառել, բայց և այնպէս անմտա. գոյն յոյժ գանձն իմ վարկայց 'ի հաւատս ընծայել նոցա բանիցն. այլ ոտն առեալ գոչեցից. է իսկ ապա հնարաւոր գոյ շարժման:

Իսկ զի՞նչ ասիցեմք զվկայութեանց. և նախ զայն իսկ զի բազում անգամ և կեղակարծ վկայութիւնք յաներկբայս համարեցան. և բազում այն է զի 'ի պատ. մակնա՝ անցք ստայօգք զօգեալք 'ի խաղեպատիր մարդկանէ և ընկիւսալք խօթամիտ ռամկէն, տոխն հաստատութիւն. բայց զայն չէ պարտ անգիտանալ եթէ են և ստուգադոյն կանոնք քննաբանութեան 'ի հաստատութիւն վկայութեանց, և այնպիսի է նոցին զօրութիւն, զի չէ մարթ յապախտս համարել. բայց զայսմանէ այլուր տացի մեզ պատեհ ճառել ընդ. արձակագոյնս. բայց այժմ յատեան մտացդ ձերոց բողբեմ, տեալք, իցէ որ 'ի ձեզ որ հաւատս ընծայ. եացէ սուտանուն իմաստասիրի որ ճգնիցի ցուցա. նել եթէ Մեծն այն Միկեքսանդր՝ անուանեալն Մա. կեդոն՝ 'ի գիւցազանցն իցէ ստայօգ առասպելեաց, և զի Մեծն Վարդլոս մտացածին որ իցէ 'ի վկայասանից մերոց ստեղծագործեալ, և կամ զի քաղաքն Հռով. մայ յաշխարհացոյց եթէ տախտակս դասնիցի. իցէ թէ մի միայն որ այլ յերրօպէ հաւատս բերելք բա. նիցն, և 'ի հասարակաց կարծեաց չըջիցի. նա ոչ ա. պաքէն բախածի և խելացնորի ընկալցի նա դանուն: Եւ սակայն զայս ամենայն 'ի վկայութեան եթէ մարդոյ հաստատեալ գիտեմք, և ընդ գոյութիւն Հռովմայ, զոր չիք իմքնաւ տեսեալայնպէս ճշմարտապէս հաւատամք՝ որպէս ընդ հաւասարութիւն չորից կողմանց քառա. կուսին ձեւոյ. ոչ ապաքէն և դուք գնոյն ազգեցութիւն ճշմարտութեան համարիք ընդունել եթէ ասացէ որ ձեզ թէ գոյ յառաջա քաղաքն յորդրեալ Հռ. ուովմ. և գարձեալ եթէ Քառեակ կողմանք քառա. կուսոյ հաւասարք են իրերաց, երկմտիցիք ինչ ընդ

այն. և եթէ առ վայր մի վարանիցիք, ոչ ապաքէն իբրաւ բացած առօթք իրացն համարիք զանձինս ընդիմաւ կայս և աննպաստ ձայնի գիտացուածեանդ, թէ և ոչ ձեռովք իսկ աչքք տեսեալ իցէք զբարդքն: Բայց սաւ կայն ոչ ի հաշիւ համարոյ գայ իրդ, և ոչ յերկրաւ չափական ցուցմունս պարաբերի. և զոր զՀոռմայ ասացից, ասացից և զՎոստանդունապօլսոյ, և զՓիլիս, գեւորից, և զՓէքինէ. և զարձեալ զգոյութենէ Փրան, կիսկոսի Ա. զՎրլեայ, զԻճոդոսէ, զՄարկոսէ Արեւլոսէ և զՎեսարոս. նա և զառանձինն իսկ անցից, զոր օրինակ զպատերազմաց Գոնդընուայ, Իվիսայ, Բալիսայ, Բարսաղայ և Ախիոնի. իսկ արդ. ո՞րք ոչ խեղցնոր համարեցի յոն ընծայել հաւատս ամենայնի այսոցն. լուարուք զինչ վասն այսորիկ ասիցէ գերահանձար որ այր, որ փառս յաւել տտեռակալացս Փրանիկայ, նա ինքն է ա՛ Վիլսայ՝ ի բնազանցական խորհրդածութիւնսն¹. « Գիտեմ զի բազում այն է որ ի վկայութենէն եւթ մարդոց հաւատեալ են առ իս, բայց սակայն և զնոցանէ այնեան զԺուարին է ինձ երկմտել, որպէս զայստանագոյն ճշմարտութեանց, որ պիտիք են երկրաչափականքն. զի հնար ինչ իցէ ինձ երկբայել ընդ գոյութիւն քաղաքին Հոռմայ, թէ և չեմ լեալ բնաւ ի նմա. մարթ ինչ իցէ ինձ և վարս նեւ անգամ ի կարծիս թէ խաբեսցէ զիս պատմագիրն կամ թէ ինքն իսկ խաբեալ իցէ, յասելն եթէ Ազոս, առաւելին եկայ ի կայսերս Հոռմայ, և թէ Գըրիսապիոր Գոլղամպոս գալիս եղև Նորոյ աշխարհին: Եթէ երկրաչափական ճշմարտութիւնք առաւել լուսաւորք են՝ զի ծանօթ են ինձ սկզբունքն, սակայն և սքա գիւրրնդէք են և հասարակ իսկ մտաց, և խորագոյնս ի հոգիս տպաւորեալք և անջնջելիք. ոչ ահա զոր ամենայն վէճք և կազք յուշին սակա երկրաչափական ինդրոց և ստուգութեան նոցա. բայց իցեն լեալ ցարդ վարանք եւթ զգոյութենէ Հոռմայ. և եթէ լեալ ևս իցեն արք՝ որք զայսօրինակ ճշմարտութիւնս յերկրայս համարեցին, զայնպիսին ծաղրէ աշխարհ որպէս զնեղացնորս, կամ արհամարհէ որպէս զա-

նարդ իմաստակա՝ որ զնբբութիւն մտացն հանձարոյ խեղաթիւրեալ կամարերն »:

Տեսէք ահա, տեսալք, եթէ զիսորդ ազգս ազգս ծանօթութեանց մատակարարն մեզ բանն և զգայութիւն վկայութիւն միահամուռ առեալք և կամ առանձինն, բայց ոչ եթէ սքիմք աներկան ամենեւին համարես. զին մարդիկ և անմարդ, որպէս և առաքինութեանն հրահանքք ոչ բնաւ աննեղանկարան զնոյն արասցեն, զի ոչ աստէն տուեալ է մեզ հասանել ի Ժառանգութիւն բովանդակ ճշմարտութեան, որպէս և ոչ անթիւթի խեղաթիւրութեան: Բանական է մարդս, բայց և սղատ միանգամայն. և մարթ է նմա ըստ կամս վարել զիւրն անձնիշխան ազատութիւն առ չարն կամ առ բարին՝ որպէս ի կենցաղական վարան, նոյնպէս և ի խնդիր ճշմարտութեան. ընդունակ լիցին ի ձեռին նորս անստերիւր միջնորդք ճշմարտութեան, եթէ ապախա արասցէ վարել զնոսին, և կամ թիւրեացեն զնոցա սատարութիւն, ակաթ ցանկութեանց և ամբարաւանութիւն: Ի վնասաբեր պատրանս ըմբռնեալ կայ՝ որ որ ի լուսաւորութիւն մտացն Ժամանեալ, համարեցի զանձն ամենայն ճշմարտութեանց լինել խելամուտ. զայս ինչ անդապէս ի միտս գրոշմեսցուք զի թշնամիք անհաշտք են ցանկութիւնք մեր ճշմարտութեան. և ցորչափ մարդիկ իցեն յաշխարհի. ոչ բնաւ զազարեացեն մոլորութիւնք, որպէս և ոչ ակտաբեր յօժարութիւնք: Բայց միթէ առ ի չգիտելոյ զամենայն բովանդակ՝ և ոչ ինչ իմիք գիտակ համարեցին մարդիկ. և զի առ յաճախութեան ստապատիր մոլորութեանց՝ արժանի ինչ իցէ ասել եթէ չգուցեն բնաւ ստուգագիր ճշմարտութիւնք. որպէս թէ ասել՝ չիք բնաւ առաքինութիւն, զի ակաթ բազմապատիկ ապականեցին զաշխարհս. և կամ ոչ ինչ զլայն համարել, զի բազում անգամ կամք ի խաւարի: Այլ մեք անձնապահ՝ ի ծայրայեղ մոլորութեանցն՝ ի միջակին կացցուք շաւիղ իմաստութեան, և զոր երբեմն բարբառէր ոմն ուրեմն պաշտպան կրօնիցս՝ ի գերահանձարիցն համարեալ արանց իւրոյ դարուն, ասասցուք ընդ Վսկանախոսի. « Ոմանք յիմաստասիրաց անմտագոյնք՝ համարեցան գիտել զամենայն, և այլք ոչ ինչ գիտել ամենեւին, և սքա ոչ ինչ իմաստասիրոց

1 Խորհրդածութիւն Գ., հատ. Բ. էջ 144:

քան զառաջինն : Կորս յոյժ առաւել մարդոյ ըն-
ծայեցին, և յետինքս յոյժ նուազագոյն քան զար-
ժանն, և երկորեան միանգամայն 'ի ծայրայեղ խտտո-
րմունս դանդաչեցին : Եւ ուր ուրէք ապա իմաստու-
թիւն օթեանի, յայն իսկ՝ զի մի համարեցիս գիտել
զամենայն, որ Աստուծոյ միայնոյ է • և ոչ դարձեալ
անգէտ լինել ամենայնի՝ որ անասնոց է սեպհական • 'ի
մէջ երկուց ընդգիմաստիս ծայրից խտտումանց միջս
կիտին հաստեցաւ մարդ, յորում գիտութիւն խառն
ընդ ստուերաց, և գոգցես ընդ սգիտութեան ամո-
քեալ յարգարի » :

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՏՃԱՌՈՅ ՄՈՂՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄՏԱՅ ՄԱՐԴԻԱՆՏ

Առաջին 'ի պէտս մարդոյ որպէս և նախկինն 'ի բա-
րիս՝ ճմարտութիւնն է • ճմարտութիւն ասեմ 'ի հա-
ւատոյս՝ որ զաստուածային էութենէն բարձրագոյնս
և սրբագոյնս ճառելով, ուսուցանէ մեզ դարձեալ
ւորն նմին ընծայել զպաշտօն • Ճմարտութիւն 'ի բա-
րոյականս՝ որ իւրաքանչիւր պայմանի կենաց զպարտս
սահմանէ առանց խտամբեր և կամ մարդեղոյ վար-
դապետութեանց • Ճմարտութիւն 'ի քաղաքականս՝
որ զիշխանութիւն՝ արդարութեան հպատակելով, և
զորս ընդ իշխանութեամբ են՝ 'ի հնազանդութիւն,
փրկէ զպետութիւնս 'ի կրից ամբոխին, և զամբոխ ժո-
ղովրդոց 'ի հարստահարութենէ պետութեանց • Ճըշ-
մարտութիւն յատենս գատաստանաց, որ ամե-
հար զկիրս և աներկեան զանմեղութիւնն արարեալ,
յաղթող պսակէ զարդարութիւն • Ճմարտութիւն 'ի
դաստիարակութեան՝ որ զվարդապետութիւն ընդ
բարեկրօն վարուցն զուգակցեալ, զհրահանգիւն վար-
ժապէտ՝ միանգամայն և օրինակ կացուցանէ մանկանց
և պատանեաց • Ճմարտութիւն 'ի գալութիւնս և յա-
լուեստս, որովք պաշտպանին 'ի ձախողակ և յանձա-
շակն նարախլութենէ, 'ի խանդար զարգուց և 'ի սրտա-
պատիր իմաստից • Ճմարտութիւն 'ի կենցաղականս՝
որ տարագիր զինչգութիւնսն արարեալ և զխաբէտ-
թիւնս, յապաշտի կացուցանէ զմարդկան միաբանու-
թիւնս • Ճմարտութիւն յամենայնի և յառաջ քան
զամենայն, որում յանմատոյց իրէս սրտին շըջի 'ի իրն •

դիր ազգ մարդկան առ հասարակ, ստուգութեամբ 'ի վերայ հասեալ օգտից ճշմարտութեան, և 'ի հակառակէն իրասարեք արդեանց ստուգեան:

Ազգայն յորժամ ճշմարտութեան վարդապետութիւն առ հասարակ ծաւալեցի և յամենեցուն 'ի սիրտս վառեալ բորբոքեցի, թէպէտ և ոչ բնական զգեմ կայցի սանձարձակ ազատութեան, այլ կարծել կարծեսցէ զնոսա. նովաւ բարդաւաճեցնին փեմական խորհուրդք և առաքինութեան շահատակութիւնք, և 'ի միտ առնուցուն մարդիկ եթէ ճշմարտութիւն չունչ կենդանութեան է ընկերական մարմնոյս. ուր ընդհակառակն եթէ միանգամ պատրանք զմիտ մարդկան զբաւեսցեն 'ի կարեւորագոյնս, մանաւանդ որոց առաջնորդ և օրինակ համարեալ իցեն, անդէն 'ի խտտոր և յանել շաւղոյ դանդաջեցեն, և զմիտս և զըզգայութիւնս և զգործսն միանգամայն խանգարելով՝ յեղծումն և 'ի մահ զբաղաբաժնով ընկերութիւն հաստեցեն:

Ի հարիւրոց ամաց հետէ քանի՛ կարծեաց մտաւ մտնք ոչ 'ի վեր երեցան յազգիս մերում, քանի՛ դուրսութիւնք կործանեալք յալոց վերահասից, և քանի՛ սկզբունք հակառակամարտք մտաց 'ի վեր ընծիւղեալք. զինչ այլ ինչ իցէ պատմութիւնս փրանկաց՝ ըստ կրօնից, ըստ տեսութեան և ըստ դպրութեան 'ի հարիւրոց ամաց հետէ, բայց եթէ վեպք ազգի ազգի մուրումնաց ընդ ամենայն ազգս ճշմարտութեանց 'ի ձակատ յարգարեւոյ. պատերազմ որ նախ գրեաւ սկսեալ, և ապա 'ի սուր և 'ի հուր եղիտ իւր զօրաշինչ, և վախճանն զինչ, բայց բնաջինջ բարձունս առ վայր մի և կրօնից և միահեծան տեսութեանն: Աստուծոյ արժանի խելամուտութէն զի ամենայն մարտակիցք՝ հերձեալն և ուղղափառ, իմաստակն և իմաստասեր, ամբարշտն որպէս և քրիստոնեայն, դարանակալն աթոռոյ արքայութեան որպէս և որ նմին պաշտպան համարէր, և միանգամայն ամենայն ոք ընդ դրօշու ճշմարտութեան զանձն զինուորեալ համարէր, և որք հակառակամարտ նմին ամբարձեալ էին՝ անձամբ զանձնոս պարտեալս համարէին, եթէ միանգամ ծանուցեալ էր նոցա զանձնս զինուորեալս ընդ գրօշակաւ ստութեան:

Այլ զկարգ իցէ զի սեր ճշմարտութեան 'ի սիրտս ամենեցուն օթեանեալ, և սակայն մուրումնութիւն և պատրանք ծաւալեալ ճարակին, և զիմաստունն և ըզխօթամիտ առ հասարակ կուրացուցանեն. միթէ չիցէ հնար անդր 'ի պատճառս նոցին 'ի վեր ելանել, և քաջ 'ի վերայ հասանել նոցա, առ անձնապաշտնելոյ 'ի նոցին ազգեցուն եկնէ. գիտեմք զի և 'ի ցուցանել անդ զամենայն խութն ժայռից առ որովք խորտակի մարդկայինս բան, ոչ 'ի սպառ զամենայն նաւաբեկութիւնս արդելուցումք, բայց զոնեա օժանդակել բազմաց կարիցեմք. յայս միտս և 'ի յոյս՝ խորհեցայ առաջի նկարել ունեցողայցդ 'ի սերկեանս առուր զսովորական պատճառս մուրումնեան մտաց մարդկան որք և են այսոքիկ. Տկարութիւն բանի, Տգիտութիւն, Թերակասար իմաստութիւն, Գիտութիւն ինքնին, Թիւր յարմարութիւն ճշմարիտ սկզբանց, Կտախաբութիւն, Ընդվայրաբնին հետաքոտութիւն և Յանկութիւն կրից, զորս տեսցուք մի առ մի սկսեալ 'ի տկարութենէ մտաց և բանի:

II.

Տկարութիւն բանի .

Կարգ, եթէ արժան իցէ այսպէս ասել, ընդ մեջ ոչնչի և ընչի կացեալ, իւրովք կարողութեամբք 'ի բաշում ինչ իրս բերէ յանձնն զնկարագիր իւրումն Աբարչի, բայց և առ նմին տեսանին 'ի նմա թերութիւնք և աղէտք արարածական բնութեանն. բանաւոր է, բայց միայն նորա սահմանափակ պարագրեալ. ոչ է անգոր յիմանալ զոր և է ճշմարտութիւնս, բայց արկարանայ 'ի տեսանել և 'ի ձանաչել զամենայն միտն դամայն. ընդ վայր միմուայ ամբարտաւանդ ընդ շրջափակ սահմանս մտացն, զի չկարէ ասպարէլ քան զի զնոսին. և զոր օրինակ չկարէ անմահ զմարմինն կացուցանել, ասպէս և մտացն զանսահման զօրութիւն շնորհէ. և քանզի մահկանացու է, զինչ

գարմանը իցեն եթէ և դիւրապատիր ևս իցէ : Ապա ուրեմն են վրիպանք որոց պատճառք նոյն ինքն մտացս է տկարութիւն . և այս խոստովանութիւն ոչ եթէ լքեալ սրտաբեկեացէ ինչ զմեզ, այլ զգոյշ և աշակերտ զմեզ արտաքէ չխտահել յանձին դօրութիւն :

Համարեալիք աղէ, տեալք, յայր մի մտքը խորախորհուրդ, և 'ի սիրտ արգարագատ, և գիտութեամբ ճոխացեալ քան զբնական . բայց զոր ինչ և կամիցիք, սակայն մարդ է՝ սահմանաւոր կարողութեամբն պարագրեալ . ունել ունի կարողութիւն զուգակշիռ առնելոյ զիրս, համեմատելոյ և յարգելոյ, և խուսելոյ 'ի վրիպանացն յոր բերին 'ի դատմունս մտաց . բայց և այս կար դօրութեան ընդ որ պարծին՝ զնորին տկարութիւն յանդիմանէ : Եթէ 'ի բաց բարձցես 'ի մտաց նորա զինքնաւոյս ճշմարտութիւնս սկզբնականն, որ իբրեւ զարեգակն նշողիւքն զաջս՝ ստպէ և սղբա զմիտն լուսաւորեն, մարդոյ անհնար է անխայտնի և պարզաբար զամենայն նկատել . զի զլոյզս 'ի ծանօթութեանցն զգմնապատիկ համեմատութեամբ և տաժանելի ճըգամբք ստանայ, և ընդ բազում մոլորահետ շաւիղս անցեալ մտաց՝ ապա ուրեմն հասանէ 'ի սահմանս ճշմարտութեան . արդ մի միայն անզգուշութիւն, առ վայր մի և եթ մոռացումն և քնեածութիւն մտացն, բաւական է մուտ տալ պատրանաց սուրբելոյ 'ի ներքեւ յարամբի, 'ի վախճան գործոյն և ճգանցն : Վասն որոյ չեն բաւական համար և ուղղութիւն մտաց 'ի պատրանացս զմեզ պահելոյ . ոչ է հնար մարդոյ ազատ կացուցանել զանձն յամենայն սխալանաց, որպէս և ոչ կեալ անստղիւտ յամենայն յանցուածոց : Ո՞ւր այն խմատուն քննաբան իցէ որ չի գէ բնաւ վրիպեալ 'ի մանրապատում ինչ գէպս վիւպաց, թէ և ճգբառապատում որ իցէ և մտադիր 'ի ծանա վատասիոց . ո՞ր յատենակարաց 'ի մտացեացն իսկ և 'ի խոհականագութեան՝ որ 'ի վերջ հասեալ գեղապանած ասպարիպին, կարացէ ասել եթէ ոչ բնաւ անն առեալ իցէ օրինաց արգարութեան : Հարկ 'ի վերայ կայ մարդոյ յամենայնի խրում տկար բնութեանն հարկանել զհարկս . զախտս զայս անհնար է բուժել յարմատոց, և այս միայն գարման իրացն իցէ՝ դուն գործել զօրհանապաղ 'ի կարեւորացն գիտութիւն

մարդէլ զանձն, և զնուորել զմիտս 'ի խորհուրդս և 'ի փորձ հանդիպից, և զդոյշ կալ անձին յամենայն պատրանաց : Այլ յարգահաստութիւն տկար բնութեանս և զայս ինչ խոստովանել է՝ զի պատրանք բնատուգապէս տկամացք ոչ 'ի յանցանս համարին 'ի վեհապոյն դատաւորեն :

Բ

Տգիտութիւն .

Ոչ միայն սահմանափակ են միտք 'ի ծանուցեալսն և թերիք և անկատար, և ստապատիրք նոցին կերպարանք, այլ բազում ինչ է զորս 'ի սպառ անգիտանաց : Գիտութիւն անգաստան իմն է լայնարձակ՝ զորս թողին երկնիք 'ի խնամս մեր և 'ի վատասկս . է ուրեք զի ինքնեկ պտուղքն արգասաւորին . բայց իբր 'ի բազումս քրտանց պէտք են և ճգանք 'ի բեղմնաւորել զնոյն . և ոչ բնաւ բաւեացէ մարդ որ առանձինն զբովանդակն մշակել : Իսկ արդ զխորդ իցէ հնար զանծանօթիցն լինել ուղղադատ . տես աղէ դատմիկն՝ որ անգէտ է օրինաց բնութեան և կարգաց, որ 'ի միաբանութիւն յարմարութեանս պահեն զախեղութիւն, և զպատճառս երկնայնոցն երևութից և հրաշքեաց որ զաջս նորա զօրոտեն, և առ 'ի մեկնութիւն հրաշքեաց պակասեն նմա մակաղութեանցն օժանդակութիւնք, որչափ զիւրացոյնս լինի խաղաղիկ զգայութեանցն և ցնորից մտաց . վասն որոյ 'ի պատճառս ինչ և մեկնութեանս բոս մտի կարկատէ գտեսելոցն, յորմէ 'ի վեր ելանեն ծաղկականքն և անոտիապատուառտ կարծիք զնոցանէ . և յորով 'ի նրբահանար կարծեցելոց ոչ ինչ օտար 'ի ռամկէն վաղվաղեն 'ի դատաստանս, և զանգիտելեաց վճիռ հատանեն համարձակ : Ստեղծագիտութիւն ևս արք գիտակց ամենայնի . բերթոյ անուանի մարթի անգիտանալ զգաղանիս բարձրահայեաց գիտութեանց . այր երկրաշափ անգէտ է զազանեաց սրտի մարդոյ . և եթէ կամեսցի որ 'ի սոցանէ անդր քան ըլ-

ասհման իւրոց ծանօթութեանցն արշաւել՝ զինչ զարմանք են եւթէ զրահեա մարդեացի : Յորովագոյնք 'ի սուա կարծեաց անհետ իսկ լինէին, եւթէ իւրաքանչիւր ոք զծանուցեալն եւեթ դասեր, և ոչ զանծանօթիցն բարբանքէր, որ և ճմարիտ իմաստութեան է : Եւ ահա այս ինչ առեալ ածէ զմեզ յերկրորդ պատճառ աղետիցս որ է թերահատարն իմաստութիւն :

Գ.

Թերահատար իմաստութիւն .

Զօրհանապազ տեսանեմք արս դուզնաբեայս որ շատացեալ ընդ վտարանդի ինչ և հարեանցիկ գիտութիւնս, և որք զերեսօք եւեթ բերեալ ամենայնի և ոչ ինչ իրից մահացութեանն 'ի խորս զանձինս խառնեալք, և սակայն յանգագոյնս ըստ կամի զձիւ հառանեն 'ի բանս հատուա, որչափ զն պարտ էր նոցա ըսող լինել և ունկնդիր . է սոցա և ախտ անբուժելի՝ յամենայնի խելամուռ զանձինս համարել և վարդապետս ինքնաձենադրելիս, և յայնս իսկ՝ յորս թերահատար է յոյժ նոցա ծանօթութիւն . 'ի սոցանէ ահա ճարտարապետեալ կազմեցան 'ի հարիւրոց ամաց հեռէ յոքնագիտի դուրթիւնքն աշխարհադորձանք 'ի բարոյականս, 'ի բարաբարական և 'ի գաստխարակութեան . և զորոց ճահողագոյնս բարբառի Բարսեղ յԺԹում խորհրդոյն . « Ի վերինն երեսս գիտութեամբ պաշտօնեալ՝ իմաստունս զանձինս ընծայեցուցանեն և վրդովեն զաշխարհս, և քան զայլս ամենեւին վատթարագոյն բերին 'ի գաստաստանս » : Վասն որոյ ընտրեալ գոյն է ինքնադատ աղիտութիւն, քան զիմաստութիւն սնապարծիկ . զի որ հանձարեղն է՝ ճանաչէ զանձին տկարութիւն և լինի խոստովան, և ոչ յանձն իւր լըստահացեալ ապարթանէ, իսկ որ թերիմաստն է, մը տահաճ՝ ընդ գիտութիւնն՝ և զոր չունին և ընդ այն ամբարշտաճէ . որով ոչ զհանձարեղացն ունի զզգօնութիւն 'ի չափութորն պայմանի և ոչ զլուսաւորու-

թիւն մտաց թարթափեւոցն 'ի խորս իմաստից . և 'ի պնդել անդ զհեա աղօտ նշուլից իւրոց խելացն՝ մոլորեալ զանդաչէ . ապա ոչ այն որ ոչն գիտէ ազեա համարել իցէ, այլ որ ստութեամբ գիտուն զանձն կարծէ . ուստի և յառաջ զան սյականի ժիւնքն և փնասարբեր մտահաճութիւնք և ձեններիցութիւնք . զի զխորդ հնար իցէ ինձ, տեսար, ծայրիւ եւեթ մատին հուպ լեալ զպրութեանց և համարել զանձն իմբաւական՝ կալ գատաւոր հնոց և արդեաց, իբրու զհնոցեալն 'ի պարտապ վարժից բանասէր հրահանգաց . և հազիւ ուրեմն օրինական գիտութեանցն կօխեալ զանդատաւս, եւթէ համարիցիմ զանձն օրէնագէտ իբրեւ զՏոմս և 'տՎլբոյ, ոչ ապաքէն խելաբաս զնս համարիցիք . և նման առն ցնորելոյ որ 'ի ստորոտ լերինն կացեալ՝ այնչափ լայնարձակ զիւրեւ նշմարել հաշուիցի՝ որչափ զկացեալն 'ի գլուխ անդր լերինն : Արդ զուրք ինքնին դատ արարեք եւթէ զինչ արժան իցէ համարել զյետսամիտան զայնոսիկ, որք այլ ընդ այլոյ զկրօնիցս իմանալով, և զհնոսի ընդգիմաբանութիւնս կակաղելով՝ որք նուրահնարք առ նոսա համարին, հակառակ քրիստոսական կրօնիցս յանդգնին մարտնչել, և զոր ոչն գիտեն հայհոյեն : Եւ զխորդ չիցէ ապերաւասն յանդգնութիւն՝ ըստ մասնէ եւեթ ծանօթութեամբ զկրօնից և զճագմանէ նորին և զխորդապետութեանցն և զանցից պատմութեանցն՝ յանհաւատութեանն թեր կալ և կուսակից . իցէ թէ այսօրինակ յողորոյ մտօք բերիցիմք յայնն՝ ուր բանք իցեն զպատուոյ անձանց, զկենաց և զստացուածոց :

Դ

Գիտարարին ինքնին .

Մերթ ևս նոյն ինքն գիտութիւն պատճառ համա-
րի վերականաց . երանի՜ է արդարեւ այնոցիկ՝ որոց միտք
յերկար դեգերանս ուսմանցն ճոխացեալք՝ բովս իմն
անապառելիս ընձեռեն նոյա՝ միշտ նորանոր գանձս
բարեաց մատակարարելով . զի յորժամ բազմապա-
տիկ հմտութեանց մերձ կայցեն միտք ուղղագատ և
հանձար վսեմաբերք՝ յայնժամ և որ՝ ի նոցանէ յա-
ռաջ գան արգասիք՝ մեծարոյք համարին . բայց տկա-
րամտացն՝ բեռ ինչ է անբերելի հմտութեանց ճոխու-
թիւն . զի շեղձակոյտ ծանօթութեանց յոչինչ են պի-
տանացու , եթէ ոչ զոյգ նմին դուցէ և մտաց զօրու-
թիւն առ որոշել զնոսին և ըստ պէտս վարել . իբրեւ զի
իցեն մթեւը ատաղձիցն , և ոչ ոք ճարտարապետ ի
մաստունն ի կանգնել զշինուածն . զի գիտութիւն ա-
ռանց բանին օժանդակութեան մոլորեցուցանէ զստա-
ցին իւր , որոյ ի դարձագարձ նշուլիցն շխցեալ՝ ոչ
կարէ հասանել ի գիտութիւն ճշմարտին . և զոր օրի-
նակ կացին քերականք անուանիք՝ այլ ի դպրութիւնս
նուազեալք , այսպէս ևս իմաստունք խորախորհուրդք
որք տկարագոյնք դասն ի դասապնծութիւնս , նա և
երբեմն ի մանկական վրիպանս գթեցին , քանզի դա-
տողականն նոցա ոչ հաւասարէր յիշողականին զօրու-
թեան . որով և յանել բաւական մոլորեցան՝ զառաջ
նորդութեանն լար կորուսեալք : Յայտմանէ ահա մար-
թիմք ի միտ առնուլ եթէ որպէս հանձարեղն այն այր
որպիսի էր Հայրն Հարութուն՝ յայն խոտորնահատ շա-
ւիղան մոլորեցաւ՝ մինչ և ի ծաղր և յողորմուկ զսողան
շարժել . այլ ոմանք յիմաստնոցս մերոցս ժամանակաց
ուսաղագոյնք քան զնա դասն , յայսպանելին միանգա-
մայն է ի փաստաբեր կարծիս դանդաջեալով զհիմնագրէ
քրիստոսական կրօնիցս :

Ե

Թիւր յարմարութիւն ճշմարիտ սկզբանց .

Այլ եկեացուք ի հինգերորդ պատճառս՝ որ է թիւր
յարմարութիւն ճշմարիտ սկզբանց . միտք մարդոյ յար
ի դեգերանս ծանօթութեանց , և աշխարհս ամենայն և
մատուրն և բնական թողեալ նմա՝ ի քննութիւն ամենայն
ուրեք ճշմարտութեանն շրջի ի խնդիր , և ոչ համարի
գանձն հասու լեալ այնմ , մինչև զգածեալ լուսով նո-
րին՝ որ անարդէլ զնա պարագրիցէ . զնեքքինս զայս և
զխորամուխ հաւանութիւն համարի նա անլրելպ ստու-
գութիւն . այլ արժան է նկատել զի ըստ ազգի ազգի
ծանօթութեանց և սեպհականն ընծայութիւնք են սո-
ցա , և ոչ ամենեցուն միօրինակ : Զոր օրինակ առհա-
սարակ ճշմարիտք են առ մեզ ասել՝ եթէ հարկ է որ-
դւոյ սիրել զմայրն . եթէ է յիտալիա քաղաք անուա-
նեալ Հռովմ . և թէ ի բոլորակի՝ երկցս արամագիծ ըզ-
լընպատան բոլորէ . և միօրինակ պատերազմող մտաց
և բերեաց համարեացի , ասել , եթէ տրամագիծն է-
րկցս բոլորեալ հաւասար իցէ շրջապատին , սքոյգ իցէ .
բայց դոյութիւն Հռովմայ ճնարաբարձ . իսկ սէր որդւոյ
առ ծնողն հասանելի և եթէ : Եւ թէպէտ մի է հաւա-
նութիւն մեր և ընդ երինս , և մի ստուգութիւն՝ բայց
ճանապարհք այլ և այլք են հոգւոյ յրմբռնել զնո-
սին . զի չէ հնար ի ձեռն հաշուոց՝ զորդական սէրն
ցուցանել , և ոչ ի ձեռն մտացն խղճի՝ զդոյութիւն
Հռովմայ , և ոչ զհամեմատութիւն տրամագիծին ընդ
շրջապատին՝ ի ձեռն մարդկային վկայութեան . վասն
որոյ ըստ ազգի ծանօթութեանն արժան է և զցուցա-
կութիւնն կարգել , և ոչ զայն որ օտար է ամենեւին .
զոր օրինակ չէ մարթ երկրաջափական ինդրել ցուցա-
կութիւնս յայն ինչ՝ որ օտար է ամենեւին յերկրաջա-
փութեանէ : Ապաքեն ամենայն որ աներկբայ հաւատայ
ընդ գոյութիւն Հենրիկոսի Դ , Վարդուօի Մեծի և Վե-
սարու , որպէս ընդ առաջարկութիւն ինչ Եւկլիդեսայ .

բայց ոչ եթէ երկրաշափականին ցուցմամբ դամբ 'ի հաւանութիւն պատմական անցիցս: Յուշանէ Բաւ-բալ թէ երկրաշափութիւն յակն յայանի սկզբունս ունի զիւր հաստատութիւն: Բայց են և մանրագնին և նրբագոյն իրբ որբ ազդին 'ի մեզ' բայց ոչ և ընդ ա-կամբ անկանին: և երկրաշափօթէն զնոցանէ բնախօ-սել անհնարին է և ծաղրական: զի եթէ գիտակ որ դրահաշիւ մտկացութեան 'նորին սկզբամբն դատել կամեացի զխնացականն, դբանստիրականն, դբարոյա-կանն և զվիպասանականս, ծաղր և ծանակ համարեալ ցին բանասերն և դատաբան զնորա տեսութիւնան: որ պէս և սորա այդանելիք թուեսցին յաչս համարողին եթէ բարոյականին հրահանգօք համարեսցի զնորա առաջարկն լուծանել: նա, համառօտ ասել, զի ամե-նայն իակ գիտութիւնք մարդկային' 'ի մին կեթ պար-փակին, 'ի գիտութիւնն սկզբանց, այն է բնաղանցա-կանն: 'Կա և նոքին երկրաշափական ճշմարտութիւնք' 'ի նախահաւակ ճշմարտութեանց ունին զմագուսն, որբ տալանորագոյն գրողմալ են 'ի միտս մարդոյ: և առաջնոցն ստուգութիւն հաստատէ և զվերջնոցս: վասն որոյ անգիտացան որբ ասացին' յուսողականն և եթ լինել ստուգութեան:

2

Մտախաբութիւն .

Նկեսցուք արգ 'ի վեցերորդ պատճառ վրխաւնացս որ է մտախաբութիւն: զի են ոմանք այնպէս պնդա-գոյնս կապեալք ընդ խորհրդոց ինչ մտաց' որ յաչս նոցա նորահնար ինչ համարին, զի գոգցես անկարա-նան զայլ ինչ բնաւ աւանուլ 'ի միտ: և այնպէս 'ի նո-սին խորասոյդ ընկնին, իբրև զի ոչ ինչ իմիք այնու-հետև հասու լինել և կամ զգալ: և յորժամ զայլոց իրաց բանք ընկնին' որ արտաբոյ իցէ նոցին բերմանց, անհօքք և անփոյթք, չկարեն զկարևոր հանգիստութիւնն և զաղօտ զգաականն նշմարել: յորմէ և ան-

կրտար ծանօթութիւնք յառաջ գան, և 'ի սոցանէ ստատաբար դատաստանք մտաց: այսպիսիք 'ի բնէ սիրողք գտանին և նորանոր դրութեանց յորս բա-զում անգամ մարաւսէտ զարուուղին միտք: զի 'ի խոյզ անկեալ խմաստնոյն գտանել զերկրորդականն պատ-ճառս' որովք վարին բնական և բարոյական աշխարհս, մինչև ստուգագոյնն հասեալ բնութեանց' տե-սութիւնս իմն ընդհանուրս սահմանէ և ընդգրկէ, և փառս ինքեան համարի, և գոգցես խելայեղեալ բերի զնովաւ: և 'ի ցնորս մտացն' ոչ այլ ինչ տեսանէ բայց զիւր մտացն ծնուծօր, և մերժէ որ ինչ հակառակ մը-տացն երևի: և զիւր գրութեանն' և ոչ եթէ զգրու-թիւն իրացն յարմարէ: առաջի ինքնաստեղծ մտացն խորհրդոյ' հարկ է տեղի տալ ցուցակութեանց և յի-շատակարանաց և բանին զվնովին: աստի ծագումն ա-ւին յերազապատում այն քաղութականութիւնք, որ աշխարհի երջանկութիւն խոստացեալ' աղէտից և ար-հաւարաց կացին պատճառք: ընդ սոսա արժան է հա-մարել և զսոսապեւեաց ցնորս' զոր պատմութիւն բնութեանն կոչեն:

Եւ զայն դարձեալ արժան է 'ի միտ առնուլ զի ըստ բազում զիմաց կերպարանին մեզ իրբ, և ամենեցուն նոցա դէտ ակն ունել արժան է, առ չարաբերելոյ յանգղոյշ: և յետ այնորիկ թէ զուղիղ դատաստան 'ի վերայ ածել կարացուք: Յամենայն արարս մարդոյ եթէ յեղանակս վարչութեան աշխարհի, եթէ 'ի սահ-մանագրութիւնս նոցին և յօրէնս, և որ յայլ ինչ քա-ղաքական կենցաղի իրբ, են որ օգտակարք են, և են որ անգեպք: արգ յոր զօգտակարութիւնս և եթ հաշուի-ցի 'ի մնասակարագոյնն արկանէ զանձն խոտորումն: իակ որ անգիպութեանցն և եթ ուշ ունիցի' զօգտա-կարն թերեւս անտեսեցէ: իակ այր խոհական առ բնու-րութիւն բարւոյն' 'ի կշիռս արդարութեան գնէ և զօգտակարութիւնան և զանպատեհութիւնս, ոչ յա-ռաջնոց 'ի խաբուսիկ պատրանացն շլացեալ, և ոչ 'ի վերջնոցս ահաբեկեալ: և այնպէս թէ վստահութեամբ զօգտակարն ընդգրկել մարթացի:

Աճցուք օրինակս ինչ զազգի ազգի մտահաւութեանց 'ի հաստատութիւն ասացելոցս: Եւ յոր օրինակէն տե-սեալ զաղեցութիւն բաժնից երկրի 'ի խոռնուածս

մարդոյ և գործարանաց նորա և ընտել սովորութեանցն, և ըստ նոցանէ ապա և 'ի բարսն և 'ի կենցաղս և յօրէնս, և ևս յառաջ մտացի զպահնեացն լինել խորամուխ և սխրացեալ ընդ խորհուրդս մտացն՝ նոր իմն դրութիւնն հաստատել, համարեալ զամենայն աղղկեցութեան բաժնից և զառաքելութիւնս և զսովորութիւնս յամենայն աղղս ծաւալեալս, ոչ ինչ միտ եղեալ առ մտահաճութեանն՝ եւթ զմարդ զօրաւոր են կրօնք և դաստիարակութիւն, քաղաքականութիւն, վաճառականցութիւն և աշխարհականութիւն՝ այլեւայլել, փոփոխել և քննել իսկ 'ի սպառ զնախկին զայն միտութիւնսն և յանաստեղն ամենայնի այսոցիկ զթեւալ անկանի 'ի ծայրայեղն կարծիս և այն՝ որ 'ի պատշաճ սահմանս պարտաբեալ՝ ճշմարտութիւն էր անաղարտելի, անգր քան զչափն անցեալ համարի բարբաճ սնտի օտարացուցիչ բեղեաց։ Եւ այլ ոք բարոյախօս զնստութիւն օրինացն և եւթ զիտելով և զըստ բառից կատարումն, 'ի տեսականն և եւթ պաշտպի՝ և ոչ բնաւ 'ի գործնականն իճանէ, և ոչ առնաւ անն տկարութեան մարդոյ, և ոչ ինչ փոյթ է նմա զհաստիկ և զնառնուածոյ և զարկածից, որ 'ի գործադրութեան օրինաց ամբքեն զանկրեպ պահպանութիւն կարգաց և այսպէս 'ի սաստկապահանջ անաշառութիւնն հասեալ՝ զյոյս թողութեանն զանայ մեղապարտին, որ միտասկարագոյն է թերեւ քան զթուրութիւն կարգաց և օրինաց։

Կա ուստի՝ յառաջ գալցեն այլ ընդ այլ կարծիք զթաղաւորութենէ Լուդովիկոսի յՎ, արքայութի մեծապաւարդին քան զայլս ամենեւեալ, և որ հաւասարել զեղեցիկագոյն դարուց հանձարոյ մարդոյն, թէ ոչ և քան զնոսա գերազանցիցէ, բայց եւթ 'ի մտահաճութեանն պարտանաց։ Չի զկին բազմալիւրդով ժամանակաց անտիական հասակին՝ ամբառնայ Լուդովիկոս յաթուտարքայութեանն՝ յորմէ 'ի գերեզմանի և եւթ հասցէ նմա հրաժարել քանի պրանկելք թաղաւորութիւնն նորին պայծառացուցանեն։ զի յօժանգակութիւն բարւոյ ժողովգոյ՝ պաշտպան կայ նա կրօնից աստուածապաշտութեան, պայծառացուցանէ զօրինաւորութիւնսն, և զհասարակաց տեսչութեանն մատուան կարգեալ սահմանէ հրամանադրովքն, ընդ որ ցարք հիւ-

նամբ և զարգացուցանէ զգիտութիւնս, զգալութիւնս և զարուեստս, ընդարձակէ զտուրեալս շահալաճառուց, և ամենայն ուրեք հաստատել զարգարութիւն, զօրէնս և զխաղաղութիւն։ առ թաղաւորութեամբն նորա պայծառանան պարծանք Փրանկիլոյ՝ ճարտարախօսք և քերթողք, իմաստունք և իմաստասէրք, տաննակալք և սպարապետք, և դասք առաքելաւորք եպիսկոպոսաց։ Զաւելու Լուդովիկոս վեց զաւառս 'ի հայրենաւանդ թաղաւորութիւնն, և յամուրս ամրոկաւորցս զսահմանս պետութեանն պարտաւ։ Ժառանգեցուցանէ թողինն իւրում զգահն Ապանիացւոց և յալելոյթս ծերութեանն իրկախէ ընդգէմ բռնութեան զաշնակցացն Եւրոպայ արիւտ սիրտ վեհանձնութեամբ և անուէ Փրանկիլո և փառք ինչն և 'ի ծագս աշխարհի սաւառնեալ ընթանին 'ի ձեռն նորա մինչև յայսին լինել ընդ համայն Եւրոպէ գերազանցութիւն մտաց և հանձարոյ զոր ցարք աղղէ Փրանկիլայ զկին հարիւրոց ամաց և բազմալիւրդով յեղափոխութեանց օրպիսի թաղաւորութիւն և քանի փառք պարծանաց, զոր վկայել վկայեցին և այնոքիկ ոք ոչ կեզակարժք յունկնդրաց իմոց համարեացին։ զի և չէր իսկ մարթ հանձարեղկն արանց պարսաւադիր լինել հանձարաշատ գարուն, օրպիսիք կային Մոնգէղիէս, Ալդէս և Ֆրէտերիք։ Իսկ զարդիս յինչ միտս արգեօք զայնց ժամանակաց բերիցին մտահաճիք ինքնապանծք։ յանցանս իմն համարին Լուդովիկեայ զի ոչ արի 'ի կիր զյեզանակա և զտեսչութիւն որ օտարք էին 'ի նորա ժամանակս և մեծաբարբառ յանգիճանին զբաղքական ինչ զառանցանս նորա և զյանցուածս փառասիրութեանն և զանձնական թերութիւնս՝ զոր ինքն իսկ մեծանձնութեամբն դատապարտէր և զոր 'ի սոսկական ոք այր չմարթէ պահանջել յամենայնի անպարտաւ զոյ՝ 'ի սեպհական տնտեսութեանն, կամիցիմք, տեսք, զի զերծ յամենայն արատոյ ինչ արքայութիւն լի փառք և պարծանք ձգեալ ընդ ամս վաթսուս և ինչ այս արգարութիւնս բայց զինչ ամաններ կարիցեն յաշաղանք պարսաւադիտացն անցանեն ընդունայն չարախօսութիւնք և ման փառքն անկապուտ և յաւերժացի անուէ Լուդովիկեայ 'ի վերայ իւրոյ գարուն, և որ գալոց են

աղգք մի դադարեացեն կոչել զնա դար Վուգովիկոսի յՎ, որպէս ցայսօր յեա երկօց հազարաց ամաց ա սեմբ Դար Մագոստեայ. և ինձ խնդուծիւն մեծ է զի 'ի մեծահանգէս հրապարակիս տուա ինձ զէս և սա տես ջատագով կալ յլլատասի մեծին Վուգովիկեայ. նա աւանիկ և եռանդեղ այդ որով զքանա իմ ընկաւ լայք. վկայէ ինձ եթէ գոյ և 'ի ձեզ սիրո հայրենասէր որպէս և յիս:

Է

Ընդիպարքնին հետադարձութիւն.

Կայ մնայ ինձ արդ և յեօթնեքորդն պատրանաց զգուշացուցանել զունկնդիրսդ իմ, այն է վայրաքնին խուզարկուծիւն. զի արդարեւ թերութիւն մեծ է ինձ լամուութեան անգր քան զպահն ձկնել. և ցոյց զգօ նուծեան մտաց՝ զկայ առնու և սանձել զհետաքրն նուծիւն ամբարհաւած՝ որ զանցանել զսահմանօքն բերիցի. քանզի միտք մարդոյ անյազ բերեալ 'ի գիտելիս՝ զայրանայ ընդ արգելս՝ ընդդիմակացս տկաւութեանն իւրոյ, և կամի վազել զնորք. է երբեք զի յաջողէ 'ի խիղախ ձեռնեքիցութեանն, այլ իբր 'ի բազումս գահալէժ անկանի յանդունդս ստուծեան: Ոչ է մարդոյ յանադօտ լոյսն վայելել յաշխարհիս յայս միկ, և ծանօթութիւնքս մեր ստօճերամածք են և մութինք. շատ համարելի են նմին ցոյցք յալծահարիչք և լուսաւորք, թէ և ոչ զամենայն ինչ լուսապօյծառ տեսանիցէ, և չէ պարտ մեքծել զճշմարտութիւնն որ քօղածիւր մեզ յանդիմանեացի. գարձեալ մի սակս ընդդիմութեանց ինչ անլուծանելեաց՝ այսպնէ զնախադասութիւն որ յաներկեցայս հաստատեալ իցէ. որպէս սրտի նոյն և մտաց՝ է անյազ անժուժկալութիւն, և այր զգծնամիտ փախիցէ և յերկոցանցն ևս: Եւ օրինակ մի պարզագոյն զնորհօրդս իմ առաջի աբասցէ. միտք ուղղադատ և հաւատք համօրէն մարդկան ազգի՝ ամենագոյն ապաղակեն եթէ գոյ նիւթ և

աշխարհ տարբեղէն արտաքս քան զմեզ, յորոյ և բնութիւն 'ի հաւանութիւն անդիմադարձ հաւանութեամբ, և զառ աջօք տեսիլս տակ զտիեղբս՝ ցնորք յիմարութեան են և ոչ այլ ինչ, որում և դիմադարձ գոյցին միտք՝ հակառակ ամենայն նրբախօսութեանց իմաստակաց, բայց յարեաւ Մալլարանշ տակ, եթէ Աստուծոյ ամենահար կարողութեանն ոչ ինչ չբաւուրէր այնպէս իմն զշոգիս մեր զգածել՝ իբրեւ համարել մեզ եթէ իցեն մարմինք՝ որ ոչն գոն, և առանց նոցա զոյութեան զնոցա ազդեցութիւնն ազգել 'ի մեզ. մինչև զհետ բերել՝ եթէ զգոյութիւն նիւթոյ չէ մարթ բանիւ և եթէ ցուցանել: Իսկ Պարզի անդրազոյն ևս անցեալ ցուցանէ եթէ սեւահականադոյն որակք մարմնաց՝ ոչ հաստատունք են և անփոփոխելիք. զոր օրինակ ծաւալ մի և նոյն մարմնոյ մերթ մեծ թուի և մերթ փոքր. որով և այս որակ ոչ 'ի մարմնի անդ այլ 'ի մեր միտն է, որպէս զիւրադարանս երազոյ. աստի զլծիւն հաւանէր եթէ զոյութիւն նիւթոյ անհարկն է: Արդ ուստի համարիցիք յառաջ եկեալ զնորական իմաստութիւնագ. ոչ ապաքէն զի և երկրքն իսկ բնազանցքիւ կարի անձնատուրք եղեն 'ի նրբութիւնս արգասաւոր մտաց 'ի գիւտ կարծեաց. և զի մտքեցան յուղղադատ մտաց՝ որ անկաւուց տուա բաժին. և լըքեալ զքնագաւառս ճշմարտութեանն, անկան 'ի սահմանս կեղակարծ ցնորից: Աճցուք և միւս այլ հանգիստութիւն. զի ահա բանն և խիղճ մտաց, և միաձայնութիւն ազգաց, և տիեղբս համօրէն ցուցանեն մեզ ըզգոյութիւն գերազոյն էակի. բայց թէ զինչ նորա գոյութիւնն, որպիսի բնութիւնն, և զխորհ հնար իցէ միանգամայն զամենայն զաստուածայինսն իմասալ ըզկատարելութիւնս. յայստիկ ինդիկս՝ հասանել նիւրստիմք յանհասանելին և իմասալ զանիմանալին 'ի յեութեան. և 'ի նրբաբանելն և ևս՝ և զառաջնորդութեան մտաց կորուսեալ, ապա այնուհետև համարիմք յուրասա կալ յանքնին էութեանն Բարձրելոյն. իբրեւ զի մինչ վայելէի յանդորրու 'ի լոյս արեգական, և օրհնէի զնորա քաղցրաշունչ կենդանութիւն որ յիս ազգեր, յանկարծոյն յայլ իսկս լեալ 'ի հրաբուրբոցն նուրին յառել կերպարանս հաւանիցեաց. և յորժամ աջք իմ տկարագոյն զնորոտ լոյսն տանել 'ի հրացայտ

Ճառագայթիցն խաւարեալ կուրացին, առ անցօր կատարութեանս զլոյս նորին այսմանէ համարեցայց. ճշմարիտ պատկեր լեալ աստուածանգէտ ամբարշտին որ հայհոյէ զանմասնելն բարձրութիւն՝ որ ընկձեալ ընթացիւն զնորա տկարութիւն:

Ը

Յանկոյրիւն կրից.

Բայց կարեորագոյն եւս 'ի խեղամութիւն առաջի կայ մեզ. քանզի 'ի զուր լլցի ինձ զգոյշ կալ 'ի պատրանաց զգայութեանցս և ցնորից մտաց, և 'ի չփոթ բառից և 'ի թիւր ասացումոց, ընդ վայր և գիտութիւնս՝ 'ի վերածութիւնս և 'ի շարդասութիւնս առ 'ի կարգէ և զօրէ և զսորձութեամբ մտաց ընդ միմեանս, և զհետեւութիւնս ընդ սկզբանց կցորդէ, և հրապարակել զթերութիւնս որ 'ի ձեռնարկս և 'ի պատճառաբանութիւնս սպրդեալ անկանիցին, ընդունայն զարձեալ և օժանդակութիւն գրոց Արխանգելի և Կարգեսիոսի, Լոգի և Գոնակեապայ, այս ամենայն առնեմ զուր և ընդ վայր ինձ արբանեկեացին եթէ մոլորեալ 'ի կրից՝ ընդ մտաց բանի զնոսա փոխանակիցեմ. զի եւ և կրից դարձնակալ իմն ձեռնարկք, որ անպիտան կազուցանեն զամենայն կարգս բանական արուեստին: Յետինն դար թէպէտ և բարգաւաճեալ վերլուծութեամբ, բայց և անհետեւ մոլորութիւնք քան յայրս 'ի նմա վերննձեռնելն. զի առ վերահասու զոլ ճշմարտութեանս առ հասարակ՝ պէտք են լուսաւորութեան մտաց և ուղղութեան արտի. առ ինչ իցէ պիտանացու հանձար մտաց առանց արգարութեան: Ապաքէն ասացաւ եթէ աստիճանս՝ այր բարերար է ունող զձիրս բարբառոյ. ոչ արգեօք զնոյն արժան է ասել եթէ այր արամբան՝ բարերար որ է, ունելով շնորհս խելամուտ առնելոյ ճշգուծեալք: Արք որպէս զամպս միժագնին զմիտս, և անջրպետ անկանին բանին և ճշմարտութեան, վրդովն և խռովն զհոգիս,

և տան նմին կորուսանել զմտաղիր քննութիւն, զարգար անաշառութիւն, և զօղջութիւն անորոքելի՝ որք 'ի բաց փարատեն զպատիրս և զսպալանս: Երեւքին այսոքիկ կիրք ցանկութեան շահասիրութիւն, ամբարտաւանութիւն և հեշտութիւն ամենայն մոլորութեց և թիւր գատաստանաց մարդկան պատճառք, յամենայն իսկ կարեորագոյն իրս կենաց ընդխառնին:

Կոյր է և զաչացու շահասիրութիւն, և քան զայլ ամենայն կիրս աղետաբեր մոլար կարծեօք և անիրաւ գործովք, որպէս և փորձ իրացն մեզ յանդիման կացուցանէ. զիցուք եթէ հարցցէ որ զմեզ յայն ինչ որ օտար իցէ 'ի մէնջ և ոչ ամենին շահ օգտի մեզ յայնմանէ. ապաքէն յայնժամ որպէս և ենն տեսանեմք զիրոն, առանց նախագրաւ մտաց, և առանց կրից. և պատասխանիս մեր թէ և ոչ անվրէպ, բայց գլթ ոչ օտար իցէ յանկեղծաւոր սիրոյ ճշմարտութեան: Այլ յորժամ բանք լլցին շահու անձին, 'ի բնէ իսկ միտիմք՝ 'ի մեր օգուտ զմէս կշռոյն խոնարհեցուցանել. և հնարեմք ճարտարիմք բազայս իմն 'ի վերին երեսն կարկատել՝ զորս բանաւոր մեզ ցուցանեն զօլ ցնորք մտացս. որով և ճշմարիտ յոյժ առածն այն յաժեալ 'ի բերանս ամենեցուն եթէ ոչ ումք մարթ է յիրս անձինն կալ գատաւոր. զի երևոյթ եւեթ պատկեր՝ էութիւն մեզ թուի, և անարթ լեալ խորդամբ 'ի պատրանս մտաց, որ աներկանս թերեւ համարէր եթէ ոչ 'ի շահասիրութեան յայն բերեալ էաք:

Չի ուսալի այնչափ կազք և կոխք որ զառեանս հեղեցուցանեն. ուսալի անիրաւ եկակոյք և գատաստանք: Չեմ ինչ անտեղեակ եթէ իցին և խնդրիք զբժուարակնձիւն՝ յորս և խմաստագոյնք անգամ և արդարանք 'ի բաղում կարծիս հատանին. այլ եթէ շահասիրութիւն ոչ պատէր զաչս և կողմանց երկոցուն օգտաւարեանաց՝ ապաքէն յորովք 'ի վիճմանց որ կործանեն զուսն, բառնային 'ի միջոյ: Ի զուր է քեզ իրաւարար կալ կազելոց՝ 'ի ստոյգ յանասան և 'ի լուսաւոր փաստս յեցեալ. զի թէպէտ և զբովանդակ զաշխարհս հաւանեցուցես՝ բայց ոչ բնաւ զայն՝ որում հակառակ է լճիւղ. զի ամենայն ցուցակութիւն աղօտ իմն թուի, զի շահասիրութիւն հայեի պատրոյական է որ ստուարացուցանէ յաչս անձին զիրաւ

առնա մեր, և զայլոցն փոքրկացուցանէ. գողցես մասն անձին համարի մարդ զինչս իւր, և գոյակից զստացուման յորս վայելէ, և հարկ համարի յանձնէ իսկ մերկանալ առ ի բաժանելոյ յընկեցն. վասն որոյ և բիւր բաղայս հարի պահէլ զնոսա. այսպէս ահա օգտածարաւ շահասիրութիւն պատրէ և նենգէ զբնաւորուն ի մեզ զկարգս արգարութեան:

Ալեւ այլ թնամի ճշմարտութեան ամբարտաւանութիւնն է. զի ի բնէ ի սէր անձին բերի մարդս, որ օրինաւոր ինչ է՝ նա մանաւանդ և կարևոր, բայց և զիրաւաս հանգամանքներէ առտի ծագեն գրգանք և հաճութիւն ընդ կարծիս մեր և ընդ խորհուրդս, որով և պատրեալք գեղեցիկս համարինք զայն ինչ զոր այլք թերութիւնս նշմարեն. աստի գրգռիմք և ի նախանձ հակառակ այնչեղի որ մեղմով իմն և իրաւամբ աղգեն մեզ զվերիպանս: Ամբարտաւանութեամբ իշխել ցանկամբ մտաց այլոց և հպատակել զնոսա խորհրդոց մերոց, և ընդհակառակն պարսաւեմք զգիտութիւն այլոց, զվկայութիւն իմաստնոց և զփորձաբութիւն. և գողցես առաւել րաւ համարինք միւր բիւ միայնակ, քան հետեւել շաղկապ իմաստութեան. յառաջ քան զամենայն ամբարտաւանութեամբ հնարիմք առնել մեզ անուն, և բարձր ի գլուխ պանծալ ի մէջ ժողովրդեան. րդձակերոք եմք առաւել ի հռչակ համբաւոյ, քան ի սէր ճշմարտութեան, և խարստիկ երազովք համարինք ժամանել ի փառս և ի պատիւ: Ամբարտաւանութիւն ստեղծիչ օտարաւոր և անհեթեթ կարծեաց, և նոյն ծառայէ զնոսա և պաշտպանէ անասնձ հետտութեամբ, ի նմանէ յառաջ եկին գրգռեք հերձեաց և կուսակցութեանց՝ որ լցին զաշխարհս ի կապ և ի կռիւս արիւնիւղչոս. զի ի սկիզբան անդ յանկորհուրդ կարծիս համարի և խալիք մոլորութիւն. բայց եթէ ոչ անդէն և անդ ճշմարտութիւն գտցէ իւր թիկունս օգնականութեան, յաղթանակէ հերձուածապետն, և յանդգնութիւն նորին յաջողութեամբն առաւելու. և ի գտանել անդ ջատագովոյ, զայլանայ ընդ խորհրդոսն. ի խոստովանութենէ չարեացն խուսափէ և ի նոսն կամակորէ, և որ ակարութիւն միայն էր՝ նոյն համարի նմին պարծանա ի զօրութեան. մոլորութիւնք ի մոլորութիւնս առաջնոր-

դեն, և անդունդք զանդունդս կարդան, որպէս զիւր ասեն, և որ յառաջն կէտ իմն էր մթին յերեսս երկնից, յամալ թխալորդ գումարեցաւ՝ սաստ մերկաց և շանթիս կայծականց ի ծոցն ծրարելով: Ոչ ևս յոյս գոյ դարձի ապերաւան մտացն՝ յառողջ և զգոն կրտսուց, և խոսորհէլոյ ընդ ըմով իշխանութեան, կամ նշանջելոյ յերկիւղէ խռովելոյ զբարոյական և զբաղաբական աշխարհս, և աներասան ամբարտաւանութիւն անկուշեաց ամենայն հնարից. զի բազումք են ապաւամբք ի բանէ, և քննելոն հլու՝ մի միայն: Են արգարեւ միւր հարեալք ի զիւրվինն ամբարտաւանութենէ, որ ի կատարութեամբ իւրեանց խորհրդոց ոչ ինչ յապագեն ի հուր գատել զաշխարհս համօրէն, ասէ իսկ ինքն լէյպից՝ եթէ տեսեալ իցէ ինքն զմանա յայսպիսեալ. և զոր նա ստաց յառաջագոյն, մէք և ընդ փորձ իսկ աղիակիցն անցաք ի մտոյ:

Բայց հարկ է մեզ, տեսաք, և զվերջինն ի պատճառաց մերկանալ՝ որ առ հասարակ պատրէ զսիրտս մեր և զմիտս. և անտա այս քաղցրամբք ըստ վերին կերպարանացն և անգութ ըստ էութեանն որ ընդ ամենայն զգայարանս սողամուտ ընալ՝ պատրէ զհոգիս և շարժարէ, որ արբեցուցանէ զպաշտելին իւր առանց յագեցուցանելոյ երբէք, և զառժամայն հաճոյսն ընդ երկար դառնութեամբք փոխարինէ. անտ որ ի տեւիլ զայ ի թատերս և ի վիպասանութիւնս, մտանէ ի բերթուածս լուրջս և թեթեւ միանդամայն, և զոր յանդիման առնեն կէնայք և պատառք, և որ ի հրապուրել զմարդիկ ի կերպս կերպս փոփոխի, մերթ ի փալեր՝ գէմս և ի լիտի կերպարանս, և մերթ դարձեալ զծնդասէր և զբողաձիղ պարկեշտութիւն յանձն բերելով. զարտս ասեմ որ գրգէ զմարմին և արբուցանէ նմա հրապոյոյս պղտորս հեղատութեանց՝ զանկութիւն: Զի այնչափ բռնացեալ է նա ի մարդիկ, զի և քաջայալով արութիւն Աւետարանին ոչ այլ ինչ է, բայց կործանել զսեղանս կանգնեալս ի պատիւ նորա. նովաւ իշխէ գէտ ևս կուսպաշտութիւն ի բարս, և մարդիկ կամակար յանձն առնուցուն խորտակել զայլ թերափն իւրեանց, թէ միայն թոյլ տացի՝ նոցա ծխել խռնկս ի պատիւ սորա: Սա բազում անգամ և խղճնդոսն է մերոյ պաշտամանս և երկոսասարդք

անըտղ իմն թուին մեզ, և բանքս մեր ծանրալուրբ և խժականք՝ յորժամ առաջի յանդիմանեմք զծանրութիւն արտին: Բայց մի թէ վասն այնորիկ լուիցեմք մաբառել ընդդէմ այնմ, և զվնասակարութիւնս նորա ցուցանել, և համարել զնա պատճառ մերոց սխալանաց:

Ուր և նոքին իսկ հեթանոսք զվնասաբեր աղէտս նորա ողբացին. վկայ մեզ Վիկերոն որ այսօրինակ պատահանէ այնոցիկ՝ որ զծերութիւն անգոսնէին, սակս անձառակն լինելոյ հետուութեանց¹. « Ո՛վ առաւելութեան չնորհի մերոյ հասակիս, որ ազատէն զմեզ յայնմանէ՝ որ յոռեգոյնն է յերկրասարգական ցանկութիւնս. լուարուք ապա, պատանեակք առաքելնիք, ըզհինաւուրց բանս Արքիգասայ ուրումն Տարեհոսոյն» որ երեցագոյնն և առագագոյնն էր ՚ի թիւս որերեցոյն. « Չիք ասա մահազուշակ մարդոյ, ասէր նա, որպէս զհեշտութիւնս մարմնոյ՝ զի ոչ յայլ ինչ հաճոյս այնպէս գահալիւթաբար և մոլեգնութեամբ ընթանայ. աստի մասնաւոր նենգութիւնք, և կործանուծն պետութեանց, և ընդ թշնամեայ եղեռնագործ և գաղան որոգայթ դաւադրութիւնք. չիք ինչ անկղիտութիւն յոր ոչ ձգեսցէ զմարդ վնասաբերս այս աստ. թշնամի է բանին և ապականաբար դատողական դորութեանն, մթապնէ զաչս մտաց, և անհամբոյր կալ ՚ի կցորդութիւն ընդ առաքելութեան »:

Եւ զեարդ աստ այսպիսի՝ որ զամենայն կարողութիւնս հոգեւոյ յեղարկէ, չիցէ և խոցնդոտն մեծ ՚ի ծանոթութիւն ճմարտութեան, և չարգելուցու առնուլ զճաշակ նորին, և խոստովանիլ զկարեւորութիւն պատուիրանաց նորա ծանուցեց: Խմաստութեան ձայն ոչ լինիլ լսելի ՚ի հրապոյրս և ՚ի խոռվս անդ հաճոյից. և ցնորք մտաց ցանկասիրին՝ և զկարել քալաւանանս գիտէ պաճառձել և գեղերեսել, որով և ամենայնի փորձիսն անուանք և կերպարանք. զի ցօփութիւն բնութիւն համարի, և բանք անպարկեշտք ՚ի զաւեշտ, և կալ մնալ ՚ի մոլեգնութեան արտին՝ զվնասակարան հաւատարմութիւն. որ ինչ հաճոյս.

¹ Վիկերոն Բաղդաս ձերութեան. գլ. ԺԳ:

կան է սրտին՝ անբասիր կայ ՚ի մտացն. և ըստ ասից Աւգոստինոսի « Չոր ինչ սիրէ՝ զնոյն օրինաւոր և սրբաբանէր համարի »:

Ի յորովագունից աստի բանից՝ յորս ծաւալեցաւ առաջիկայ բանախօսութիւնս, ընկալցի իւրաքանչիւր որ ՚ի ձէնի, տեսք, զոր անձին սեպհական ճանաչէ, և իցեն թերեւս ոմանք ՚ի ձէնի որ ՚ի մէկնէլ ՚ի վայրացս յանձին զգայցեն դառնալ և քննել միանգամ զինքնօրէն կարծիս՝ յորս կային ցարդ անվրդով՝ առանց ուրոնելոյ երբէք զգաղանի պատճառս նոցին, և յետ այսորիկ զգուշագոյն ևս լինել ՚ի հետախոյզ քննութիւնսն, և մեղմագոյն ՚ի դատաստանս մտաց. թերեւս ՚ի լուր բանախօսութեանս մնայր պատանին ծովածուփ հոգւով ՚ի մէջ ճմարտութեան որ լուսաւորէրն զնա, և հաճոյից որք զնա հրապուրեմին, և տեսչութիւնն աստուածային որ զնորհրդական շաւկիս իւր ծածկէ քօղով մարգկային հնարից, ցուցցէ նմին զճանապարհն ցանկալի: Կնն և տասն ամաց էր Աւգոստինոս, յորժամ զառաջինն ձեռն էարկ լընթութեցուածս գրոցն Վիկերոնի, որ կոչէրն Որգենսիոս, յորդոր յիմաստութիւն, որ չեհաս մինչև առ մեզ. և ինքն իսկ խոստովանի¹ եթէ յընթեռնուքն զգիրսն փութեան յօժարութիւնքն առաջինք, և նորանոր խորհուրդք ՚ի միտան զարթեան, և հարաւ յեռանդն սրտի ճանաչելոյ զիմաստութիւնն անթառամ. և սերմն այն անկեալ ՚ի սիրտ ուղիղ, և յաստուածային շնորհաց ընձիւղեալ բարգաւաճեաց, որ և յաւուր միում բերարեղուն և համեղաճաշակ պտղովքն ընդէ էր զաշխարհս: Ո՞չ նոյնօրինակ և ՚ի վերայ ձեր իշխեսցէ ճմարտութիւն. հինաւուրց է նա, այլ ոչ դառամեալ. մշանընաւոր է որպէս զլսատուած յորմէ աղբերանայն. եթէ և յաւ ձեր զնշարն շղթացուացէ, մի ՚ի բաց դարձուցանէք զերեսս, մի խոռասփէք եթէ ՚ի ինչոր ձեր շղթիցի, զի և յաղթութիւն նորա ՚ի վերայ ձեր երանելիս առնէ զձեզ. զի հակառակել նմին նախապէք էն, և փառք յաղթահարելն ՚ի նմանէ: Յասպարէզ դպրութեանց և գիտութեանց առաջնորդք

¹ Խոստովանութիւնք. գիրք Գ. գլ. Դ:

ուղեցոյցք կան ձեզ առաջի, և եռանդն ձեր ոչ բնաւ շինցի ճանաչել յայնս զճմարտութիւնս. արդ իցէ թէ և ի բարոյականս և ի հաւատոյս, որ հիմունք են ամենայն առաքինութեանց, նոյն եռանդն ի ձեզ վառեացի. մեր իսկ են պարտք քարոզել և ձեր լսել ունկնդրութեամբ. քանզի գրեալ է «Երթունք քահանային զգուշացին զխառութեան, և օրէնս խնդրեցեն ի բերանդ նորա» և վայ է ինձ եթէ զխառութիւն որ օտար է ի նմանէ, կերպարանցից ի բանս, բայց հեռի իցէ յինէն և ամենայն մեղիադէտ կարեկցութիւն, որով ծածկել իմն թուեցայց զերաւոճնս նորին և բոլորով իշխանութեանն: Զի գիւրադոյն ինչ է, տեսքք, սիրել զճմարտութիւն որ գրգէն զմեզ, և յուսուցանել անդ ոչ ինչ պարտա ի մեր վերայ յաւելու. բայց զօրացոյցք սիրել զնա և յայնժամ՝ յորժամ յանդիմանեալ ի նմանէ խրատեսցոյք, և երբ ոչ կամակատար լիցի մերոցս հաճոյլից:

Օհ եկայք, տեսքք, ի լուր բանիցս՝ աննենգաւոր սիրով ճմարտութեան, և յիլձս սրտի տենչանաց հրապատակել ազգմանց նորին, և անվեհեր քաջութեամբ հեռեկեղ շաւղաց նորա, և բառնալոյ զուծն՝ թէ և ոչ այնչափ քաղցր թուեսցի արմուղ բնութեանս. եկայք մտադիւր և յօժարակամ, և լուսաւորեսցիք և ի լաւագոյնսն փոխեսցիք. և միսթարեսցին սիրաբ մեր ի տեսանել անդ եթէ ոչ ընդ վայր՝ բեմ՝ ճմարտութեան կոչեցաւ ատեանս:

ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ Ի ՀԱՒԱՏՈՅ
ԱԶԳԻ ՄԱՐԿԱՆ

Արդարեւ կարի ազդողագոյն ինչ է յաջս ճմարտականատարին միաձայնութիւն ազգի մարդկան ի խոստովանել զդոյութիւն Աստուածութեան, և ի հարկանել նմին զպաշտօն մեծարանաց և երկրպագութեան. ձայնակցութիւն որ անկախից է աշխարհիս, և արեղերական և յաւեժական որպէս զնա. ձայնակցութիւն որ յիմաստուն և ի սինքքոր միօրինակ գտանի և առհասարակ գրաւեալ ունի զկարի իսկ հրահանգեալն յազգաց, որպէս և զկարի խաժաղութան: Քանզի ի սկզբանէ անտի ժամանակաց որչափ ինչ միանգամ արք կացին գերահանձարք, և մարդիկ հոյակապք ի գիտութիւնս և յառաքինութիւնս, յայտ ոչ ինչ այլակերպ քան զուսմին խորհեցան. և զաշխակաւոր յօրինուածութիւն միաձայնութեան բովանդակ աշխարհիս, աննանք ոմանք եւթ մերթ ընդ մերթ երեւալք՝ խանդարել մտաբերեցին աներաժիշտ չարաձայնութիւն. զորս ոչ այլ ինչ արժան է համարել բոս բարոյական կարգաց աշխարհիս, բայց որպէս զճիւղաբերս բնական աշխարհիս, որ օցաւալ իմն տեսանին յօրինաց բնութեան և հրէշքն անուանակոչին: Քառս անձին համարի անաստուածն խառնալ ընդդէմ հաւատաց բովանդակ աշխարհիս, և ի ճարտարամտել անդ խառափել ի լուսոյ ճառագայթիցն, և կամ մըթագնելոյ զայնս ի ձեռն սնտոի խաբէութեան, զողջես պանծայ միայնակ գոլ հակառակ ազգի մարդկան: Վասն որոյ եթէ զընդհանրականութիւն կրօնական

Հաւատոցս 'ի դէմն անցես նմին, ճիշեացի գտանել 'ի խորս ուրեք աշխարհի խաժամուժ խօթամիա՝ յորս գողցես ճիւղմարին Հեռք վարդապետութեանս. եթէ զմիաբան ձայնակցութիւն արգի մարդկան ցուցանիցես նմին դո՛ւ ձայն բնութեան և բանի և ճմարտութեան, Համարեսցի զնոյն 'ի ագիտութենէ և 'ի դիւրախար Համանութենէ. և փոխանակ խորհէրց յայսմ՝ որպէս զայլս 'ի մարդկանէ, լաւ Համարեսցի զամենեցուն միահաւանութիւն ռամկական բնակարծիս առնուանել. և Համառօտ՝ եթէ թախանձիցես և ևս յայտնաբանել զմիտան, և Հարցցես եթէ ուստի ապա յառաջ եկեացեն Հաւատք Հաստարմատք գոյութեանն Աստուծոյ, որ այսպէս ծաւալեալն է և Հինաւանդ, առասցէ եթէ 'ի խռովելոյ մտաց մարդկան, յերկիրդէ, և 'ի կարծեաց 'ի վերայ եկելոց և յօրէնողբայն քաղաքագէտ հարկից ընդմտեալ իցէ այն 'ի մարդիկ: Ապա սնդես, ցուք զՀեա ամբարշտին ընդ այս ամենայն մտորահեա շաւիղս նորա. 'իսկ զառաջն զայն ցուցանել եթէ 'ի Հաւատոց աղգի մարդկան ցուցեալ է գոյութիւն Աստուծոյ, և այս առաջին ճմարտութիւն. երկրորդ անգամ՝ զի այս Հաստատութիւն Հաւատոց 'ի բնութենէ անտի ունի զծաղուսն և յուրրատես մտաց. և երրորդ՝ ունայնութիւն պատճառացն՝ որով կարծէ անաստուածն տալ զմեկնութիւն անխախտելի Հաւատոցս. այս իցէ ահա այժմու բանախօսութեանս նկարագիր:

II.

Թի՛ ե հաւատոց աղգի մարդիկն ցուցեալ է
գոյութիւն Աստուծոյ.

Իրական ինչ են Հաւատք բովանդակ աշխարհիս. և որ իրական՝ ոչ կարծեք Հաւատարի ալ վկայութեամբ. ապա հարկ է մեզ հարցանել զտարեգիրս աշխարհի, և զաղգի աղգի յուշարար յիշատակաբանս պատմականս, և զգրոյցս ճանապարհորդաց. յորոց լիցի մեզ

ուսանել եթէ ազգք և ժամանակք, և աշխարհք երկրքին՝ կանխածանօթն 'ի նորագիւտ՝ միաձայն գտանին 'ի Հաւատս գոյութեանն Աստուծոյ: Այս կարողք իսկ էաք Հարցաբանել նախ զամբարիտան, և ինդրել ցուցանել մեզ զկողմն ինչ աշխարհի՝ զոր մարթ իցէ Հաւաստեօք և ոչ կարծեօք ցուցանել եթէ աստուածանդէտ լեալ իցէ, և 'ի սպառ անմասն 'ի խօթամիտ անգամ ծանօթութեան գոյութեան ուրուք աստուածութեան: Այլ ցարդ 'ի զուր եղեն ճիշն նոցա յայս ազգ վաստակոց, և սուտ յանդիմանեցան նոցա ցուցակութեք. և անկարողութիւն նոցին յառաջ անցնելոյ մեզ աղգ մի ողորն շարեալ յաստուածանդիտութեան՝ Հաւաստէ մեզ եթէ ոչ ուրեք երբէք գտանիցի. զոր արդ լուսապայծառ. յանդիմանեցուք, սկսեալ նախ 'ի Հաւատոց անտի աղգաց երիցադուսից:

Ալէ մատիւր 'ի վեր յամս կանուխ ժամանակաց, և անց ընդ ազգս համբռն բնակեալս յաշխարհի՝ ընդ ժողովուրդս կարի հրահանգեալս և ընդ կարի խժաղութիւն, եթէ կարասցես զազգ մի և եթէ գտանել որոյ չիցէ ծանօթութիւն ինչ աստուածութեանն, որ շատ և որ սակաւ. յայսմ մի ձայնակցութիւն է Փիւնիկեցւոցն և Քալդէացւոց, Եգիպտացւոց, Հնդկաց և Պարսից, և Հայոց Եռնաց և Հռոմոց. զի ահա առասուցեալ յօգն ժամանակք լի և հոծ են 'ի վէպս աստուածոց և կիսաստուածոց. և 'ի գիրս իմաստասիրաց և պատմաբանից, քերթողաց և ճարտարախօսացն Ելլադաց և Հռովմայ՝ որք 'ի մանկութեանն տիոց 'ի ձեռս մեր յաճին, զինչ արժան իցէ նկատել եթէ ոչ Հեա յայտնադոյնս Հաւատոց ամենայն աղգաց աշխարհի. և զինչ նշանակիցեն սեղանք և մեհեանք, զհազործութիւնք և անք կրօնականք, արձանք դրօշելոց և երգք նուիրականք, աստուածարարութիւնք և իւզազկեութիւնք, և Ելիսեանքն և Տարաբարք. ոչ ապաքէն կցորդութիւն ինչ է սոցա ամենայնի ընդ վարդապետութեան Էռեմեանն Աստուծոյ: Ատէր իսկ ինչն Պլուտարքոս. «Հայեաց աղէ ընդ ամենայն երեսս երկրի՝ գտանել գոցես 'ի նմա քաղաքս առանց պատապարտութեան պարսպաց և անհրաժանդս. և ոչ ընդ օրինաւոր իշխանութեամբ հպատակեալս, և ժողովուրդս բնակեալս 'ի նոսա առանց սեղհական դատապետաց և

ասացուածոց, և անկարօտ ձեռագէտ ճարտարութեան պիտոյից զբաւնող, և 'ի սպառ անձնալի գեղեցիկն աւուանեալ արուեստից • բայց սակայն ոչ ուրիշ բնաւ գտցես քաղաքս առանց ծանօթութեան աստուածական էութեան »¹ : Գիտակ իսկ էք և թէ և Կիկերոն² և Սենեկա³ ոչ ինչ օտար յայմանէ բարբառեցան :

Ահաւասիկ վկայութիւնք արժանահաւատք և պատկառելիք խնամանդունիցն այն ժամանակաց • և զինչ առ այսօրիւք բանք միմինք և երկմիտք զբնաց ոմանց անծանօթից յաղագս համարեալն աստուածանդէտութեան ազգաց ոմանց՝ որոց և անուն անգամ չէ ինչ յայտնագոյն : Այլ արժան է խելամեղ, տեսրք, զի մարթ է ազգի և անյանց իսկ յանաստուածութեանն եպերանաց, այնպէս իմն առ արտաքինն երեւէ՝ առ ամբարշտ և դաժան բարունց, որով առ սան հարկանէ զաստուածային և զմարդկային օրէնս մեծաբնալ յայլոց ազգաց, և կամ առ թափառական կենացն և վարագ ապատութեանն ոչ ցուցանելով ցոյցս պաշտօնան և հրապարակական երկրպագութեան, և կամ գարձեալ սակս առ անարգելոյ ըզպաշտամունս աստուածոց ոմանց՝ որք մեծաբնալք իցեն առ մերձաւոր ալինս • և ևս զիսելով չափ զգոյթութիւն գերագոյն իրիք աստուածութեան, և ոչ պաշտելով, և կամ ստորագաս գից երկիր պագանելով, որպէս լեալ ասէն ոմանց առ ազգս խուժագութեա • այսպէս ահա զԵրբայեկոս որ օտար էին կրօնիցն կարգօք 'ի կապարիշտ Ժողովրդոց, աստուածոց արհամարհողս համարեցաւ Պլինիոս⁴ • սապէս և Կիկերոն յառնեալն թեանն սակս փոնտէյոսի⁵ առ 'ի զօրացուցանել զգասն իբրեւ զամբարշտս, անհաւատ և անիրաւս զկեղտոն նկարագրեալ, և յիշատակէ զսեղանակարւտ ասպատակութիւնս նոցին 'ի Գեւրիս • ուր Կեսար, որ ծանօթագոյն ևս էր, ցուցանէ զնոսա և կարի իսկ պաշտօնասէրս լինել • « Ազգ, ասէ, ամենայն

կրօնից պաշտօնատար »¹ • զոր օրինակ և նախկին քրիստոնեայք որք խորէին 'ի գիցն պաշտամանից՝ իբրեւ ամբարիշտս և անաստուածս բամբասէին 'ի հեթանոսաց • ապա մի աստուածանգիտութեան բարսնս փութաս ցուք առ ազգաց՝ զհետ կեղակարծ ինչ յիշատակաց : Եւ արգարեւ այնչափ յրեզնիսն օտարեալ էր առ հին հաւատք աստուածգիտութեան զի Լուկրետիոս խեղակից լինի Եպիկուրեայ իւրումս վարժապետի իբրեւ առաջին նաշատակ լեալ հախառականաբար ազգի մարդկան, և իբրեւ բարձրիգլուխս պանծացեալ 'ի միջոյ Ժողովրդեան կորացելոյ ընդ լծով անտիսպաշտ մոլորութեան² » :

Եւ ոչ այսչափ միայն, զի թէպէտ նախնի ազգք 'ի զարովելի և յայլանդակ նահրահաւատութեանն թաղեալք էին, և զերկինս և զերկիր 'ի հոյս խառնիշաղանձ խելացնոր աստուածոց բնակեցուցեալ, բայց յոյժ առաւելութեամբ քան զոր կարծեմք կանգաղեալ էր 'ի նոսա և ծանօթութիւն գերագոյն իրիք Խակի և վեհագունի Աստուծոյ, որ և Տէրն համարէր աստուածոց և մարդկան : Եւ այս ոչ յիմաստունս եւեթ ազգս այլ և 'ի ասովին Ժողովուրդ :

Եւ այս նախ անախ իսկ յայտ է, զի Հրեայք զմի միայն պաշտէին զԱստուած կենդանի, զարարիչ երկնից և երկրի, զորոյ զմեծվայելութիւնն և զփառս աստուածածախշալ իմն բերթողութեամբ պանծացուցանեն մատենանք նոցա սրբանուէր, մինչ զի առ նուառ ոչ ինչ համարել քերթուածոց Յունաց և Հռոմոց • արգ հնար ինչ է եթէ կցորդութեամբ նոցա ընդ այլոց ազգաց՝ ոչ ծաւալեալ իցէ և 'ի նոսա ծաւթութիւն ճշմարտին Աստուծոյ, և 'ի նոցանէ ստաղեալ երկրպագութեան զի ահա յորժամ բարձրացաւ Սողոմոն յաթոռ արքայութեան՝ գոհանայր զՏեառնէ թաղաւորն Տիւրոսի զի յարոյց Դաւթի Ժառանգն մին արժանաւոր • և Կիւրոս նմին ինքեան Աստուծոյ գրէ շնորհս զաշխարհակալութիւնն • Գարեհ, Արտաշէս և Աստուէրոս պաշտօն նմա մատուցանէին, և

¹ Պլուտ.

² Կիկերոն 'ի Տուսկուլ. խոգիրս • գիրք Ա. թ. 13 :

³ Սենեկա թղթ. 117 :

⁴ Պլին. Բնական պատմ. գիրք ԺԳ. գլ. Դ :

⁵ Յաղագս փոնտէյոսի. թ. 20 և որ զկնի :

¹ Յաղագս պատերազմին գաղղ. գիրք 2. թ. 16 :

² Յաղ. բնութեան արարածոց. գիրք Ա. տողք 65 և որ զկնի :

ն այլ որ իցէ Աստուած որում պարտութիւն խոստովանին իմաստունքն Եգիպտացոց առաքի Փարաւոնի յասելն եթէ « Մասն Աստուծոյ է այդ » :

Եւ զայն արժան է նկատել զի առաւել համբաւաւորք յիմաստասէրս նախնեաց՝ հաւատային յԱստուած գերագոյն, և ի՛ պաշտել անդ առ աշխիւ կամ առ ականէ զաստուածս Ժողովրդեան և կամ ազգին՝ խոստովանէին զմեծութիւն իշխանութեան այնորիկ՝ որ արարչապետն էր տիեզերաց. և եթէ ոմանք ըստ Դեմոկրիտայ և Եպիկուրոսի յաւակնէին զամենայն ինչ յինքնազէպ և ի՛ մենքեանական շարժմանց մեկնութեան, և անպէտ համարէլ զպատճառ գերագոյն իմաստութեան, յառնէին ընդդէմ նոցա այլք որպէս զՊլատոն և զԿլիկերոն, որ զիարեորութիւն նորին հաստատութեամբ ցուցանէին. նա և յեղանակ և խիութիւն վիճմանց նոցա յայտ առնէ, եթէ զխորդ աշխարհամանս թէ ինչ հաւատք գոյութեան իմացական էակին որ վարէն զտիեզերս իմաստութեամբ. և Լակտանտիոս¹ որ ամենայնիւ խելամուտ էր իրացս, ոչ ինչ երկմտէր ասել յառաջ բան զորեքտասան դարս ամաց, եթէ զսոյն վարդապետէին ամենայն դպրոցք. և ամենքին որ իշխանք իմաստասիրութեան համարէին, յառաջ բան զԵպիկուրոս. և առաքեալն Պաւլոս ոչ եթէ զաստուածանդիտութիւն նոցա յանդիմանէ, այլ զի ոչ իբրև զԱստուած փառաւորեցին որպէս արժանն էր. արգարև դպրոցք Վեմնայ և Հընովմայ ոչ բովանդակապէս ծանեան՝ որպէս այսօր, զԱստուածն արարիչ, որ արտակիտեաց զտիեզերս յոնչէ, և որ ի բուն ունի զտարբերէն աշխարհս. հոգի սուրբ և անարատ որ տեսչութեամբն հասանէ և ի մասունս իսկ գործոց մերոց, որ այժմ վկայ նոցին և առ յապայտ լիցի և գատաւոր, և որ համբարեալ վարհէ ի կեանս հանդերձեալս պատուհաս անտից և արձար առաքինութեանց, մի միայն Աստուած ճշմարիտ զոր քրիստոնեայքն պաշտեն. վասն որոց և ամենեկին իսկ սուտ է կարծել եթէ ի ճեթմանոց անախ ընկալեալ իցէ քրիստոնեից զմանսթութիւն տատուածա-

¹ Օրենսդր. աստուածայինք. գիրք Բ. գլ. Ա.

կան էութեանն : Այլ արժան ինչ իցէ անաստուածութիւն համարել զերօնս նախնեաց՝ առ ի ոչ նկատելոյ ի նոսին զուստապայծառ վարդապետութիւն քրիստոնեութեան : Իմաստունքն հեթանոսաց՝ ըստ սրբոյն Աւգոստինոսի¹, համարէին առ հասարակ զԱստուած հոգի աշխարհիս. արգարև խօթամիտ կարծիք որովք մարտ էր ի բազմադէմ մոլորութիւնս սահել անկառնել. բայց յայտ իսկ է զի նոքօք իմանային զէն իմացական որ իւրով զօրութեամբն և խորհրդովք իմաստութեանն և տեսչութեան՝ կենդանութիւն նորհէր աշխարհի և խնամարկէր, որպէս հոգի առաջնորդէ մարմնոցս : Եւ Վարոն, գիտնագոյնն ի հաւովմայեցիս, ասէր եթէ կարի ուղղապէս ի միտ առին նոքա զԱստուծոյ գոյութիւնն, որք յանդիման արարին զնա որպէս զհոգի աննիւթական՝ որ վարիցէ զաշխարհս շարժմամբ և բանիւ² : Եւ արգարև հակառակ իսկ մրտաց և բանի բարբառէր՝ եթէ առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ՝ ի դասս անաստուածից գրէր դը բանս ինչ զԿլիկերոն, յայն սակա՝ զի ոչ տղամտագոյնք են ի վարդապետութիւնս և անայլծաք ի բանս. դատաստան այնչափ անմիտ, որչափ և անիրաւ հակառակ արանցն վեհագունից :

Դիտեալ ինձ դարձեալ զի քերթողք և ճարտարախօսք հռչակեցին զգորութիւն Աստուծոյ որ գերագոյն ուղղիչն է տիեզերացս և մարդկայնոցս իրաց. զայս օրինակ բարբառին հոմեր և Եսիոդոս, Որատ, Վիրգիլ և Ովիդիոս, և այլք բազումք ոչ կամիմ եթէ անդէաք իցէք բարձրաթուիչ վեմնութեանն հոմերի յորժամ սայ բարբառէլ Արամազդայ առ բնակակից դիւն Ուլմաիայ.

¹ Բայց աղէ գուք, զի ծանիկիք, փորձ մի ով դիք, փորձեցէք.

Ոսկի շղթայ կախեալ յերկնից, և գուք ի նոյն բուռն հարկք.

Թափեցէք ճիգն համանդամայն, դիք զիցանոյշք, որ էք սաս,

¹ Յաղագս քաղաքին Աստուծոյ. գիրք Դ. գլ. ԺԲ :

² Անդ գլ. Ա :

Ոչ և այնպէս յերկնից յերկիր ձգեւք ըզմեծն Արա-
մազդ :

Իսկ թէ զըլլածայդ ևս կամիցիմ ձգել առ իս միայ-
նակ ,

Ձըգեմ 'ի վեր , միանգամայն ձըգեմ ըզծով ըզցամար :

Իսկ զլիցայից հանգոյց գործեմ Ոլիւմպոսի 'ի ծոյրին ,
Եւ ծով ցամաք առ հասարակ ընդ օգն անբաւ կախեա-
ցին :

Այնչափ ահա զիցն անմահից ևմ գերագոյն և մարդ-
կան » ¹ :

Այսչափ ինչ շատ իցէ թերեւս յառաջիկայ բանա-
խօսութեանս , առ 'ի ցուցանել եթէ ծանօթութիւն
ճշմարտին Աստուծոյ , թէ և եղծեալ բայց ոչ 'ի սպառ-
ելիեալ էր 'ի միսս գերահամճարիցն և իմաստնոց ա-
րանց հեթանոսաց , և ոչ դարձեալ և 'ի Ժողովրդեանն :
Եղեան էր զկցապաշտութիւն , զի ոչ ճշմարտին Աս-
տուծոյ մատուցանելն զսուրբ և զանարատ պաշտա-
մունս , և պղծելն զփառս միոյն Աստուծոյ տալով ըզ-
նոսս և ողւոյ չարագործոց , և ստորագաս զից և մնա-
տեաց , և զի համարելն աստուածութիւնս ինչ պա-
րագրեալս 'ի վեմն և 'ի փայտս զրօշեալս 'ի նմանու-
թիւն անասնոց և բուսոց : Բայց ռամիկն ինքեմն համ-
բառնայր մերթ ընդ մերթ մտօքն 'ի միմյո մոռախապա-
ստեամտ պաշտամանցն և 'ի տղմոյ ախտից ցանկու-
թեանց , յեութիւն գերաբուն Աստուծոյ իրիք , թէ
և ոչ միայնոյ , բայց գերաբունի քան զայլս յաստուա-
ծոց . զսոյն ահարկեցին մեզ 'ի նախնունս ճատագովք
կրօնիցս , որպէս Ս . Կիպրիանոս 'ի ճառին որ Յաղագս
աստութեան զից' ցուցանէ թէ և սինկբորն խոստովանի
երբեմն զճշմարտի Աստուած 'ի կարգալն մեծաձայն 'ի
բնական իմն ազգմանէ բերեալ , այսպէս « Ով Աս-
տուած , Աստուած տեսանէ , յանձն առնեմ Աստու-
ծոյ » : Եւ բազում անգամ 'ի խօսելն զաստուածութե-
անն ոչ 'ի յոբանկան դէմ վարելն , այլ պարզապէս
ասելն Աստուած . զոր գեղեցիկս կոչէ Տերտուլիանոս
'ի պատասխանաստուածութեանն « Վկայութիւն հոգւոյ
'ի բնէ քրիստոնէի » :

Ի հնագունիցն ազգաց հեթանոսաց անցոյք և յար-
դեացս քննութիւն . ոչ որ յերկուասցի արդեօք ընդ
հաւատս եւրոպական ազգաց' որ յաւերակաց հաով-
մականս պետութեանն 'ի վեր կանգնեցան այս չորեք-
տասան դար . դիտակ էք դարձեալ եթէ առ հասա-
րակ պաշտօնասէրք են Հրէայք և քրիստոնէայք , մահ-
մէտականք և կուսպարկաք , և զի հիմն ամենայն կրօ-
նից 'ի հաւատս գոյութեան Աստուծոյ հաստատեալ
է : Բայց զինչ ասել իցէ զազգաց յայանելոց 'ի յե-
տին Ժամանակաց յերկի հարկւրոց ամաց , 'ի յան-
զուգն ձեռնեղիցութեան ծովաջու ճանապարհորդաց ,
և 'ի նախանձայնոյ ժառատից քարոզաց , որ յան-
մատոյց ըրինս և յանհետ անտառս միեցան . արդ քր-
տաւ ուրեք կողմ' ակարհի' ուր հասին ոտք եւրոպա-
ցւոց , ուր ոչ յառաջ քան զնոսս հաստարմատ դոս-
ներ հաւատք գոյութեանն Աստուծոյ . զի ոչ եթէ Գո-
լմագոս անկեաց զնոյն յԱմերիկայ , և ոչ Մահէլան
յԱւազակացն կզգես :

Ոչ ինչ զանխուլ է յինէն եթէ ճանապարհորդք
յանդգնութեամբ հաստատեցին զայնպիսիս' որոց չէր
մարթնոցս հաւառ լինել և սակս սիւրութեան Ժամա-
նակին և առ 'ի չգոյէ կարեւորագոյն պիտոյից 'ի ստու-
գութիւն իրացն , իբրու եթէ կարծիս անաստուածու-
թեան տալով բնակչացն Անգլիէայց և Բրեսիլիացւոց
և Կանարացւոց , և Հուրոնիայց և Սուրբիկացւոց և հո-
տնետացւոց . ընդ որ հրճուեալ ցնծային սկեպտա-
կանքն մեր և անաստուածք . և Պայլ և Հելլիստիս
թեմային յաղթանակէնորք , յաղթանակ ամօթա-
պարտ և ամենեւին իսկ կեղակարծ և անոյոյ , որպէս
ցուցից ձեզ 'ի մօտոյ : Զի զինչ յետ այնորիկ , բայց
զի զինքնահնար տեղեկութիւնս զառաջինս 'ի սպառ-
ստս յանգիմանեցին հեռեւեալն արժանահաւատք
և մանրախոյզք . և թէպէտ անկերպարան ինչ իցեն
կրօնք ազգացն այնոցիկ , և հաւատքն թանձրամիտք ,
բայց ոչ և անոյոյ բնական . և զի զմին յիւշեցից 'ի բազ-
մաց անտի և 'ի յողովագունից . էր երբեմն զի երկբայա-
կան ինչ էր կրօնք Առախտեանցն , բայց Գուգ և դէտ
նորս Վանգուվէր ստուգութեամբ 'ի վերայ հասին վար-
դապետութեան կրօնից նոցա և պաշտամանց :

Այսպէս ապա ամբարիշտք չհասին չարաշուք միս-

¹ Իղեական զիրք Ը . ըստ Թարգմ . Հ . Ե . Թմամճան :

Թարուծեանն գտանելոյ ազգ մի եւեթ այսչափ վայրա-
գատուն մինչև ամենեւին անծանօթ լինել յԱստուծոյ •
բայց սակայն շնորհէաք նոցա կամակար զվայրենեացն
Յոկա, որք զմարդոյ զկերպարանսն եւեթ բերեն • զի
այսպիսի խնդրոյ արժանաւոր իսկ են բնակք անտա-
ռոց կալ պաշտպանս, քան զորս չիք անարգագոյն և
վատաբարդիկ յազգի մարդկութեանս: Այլ երբ ար-
դեօք սկիզբն արարին մարդիկ դատաւորան սունել և
յօրինակ ածել զգացմանց մարդոյ զայնոսիկ՝ որք զա-
նուն նորին եւեթ կրեն յանձինս • իցէ թէ զխմացութիւն
նորին կամեցեալ պատուասիրել՝ յօրինակ ածիցեմք
զիւնաբարսն՝ որ յոստիկանութենէ քաղաքին յա-
մուր պահանգան պահպանիցին • և ո՞ գարձեալ համա-
բեացի հակառակել Պիւֆֆինի՝ որ այնպէս վսեմա-
գոյնս զմարդն նկարագրէ և զգեղեցկութիւն մասանց
մարմնոյն և կերպարանացն ճրագրէ, յանդիման ածե-
լով նմին զանգեղեցոյ ոմանս և զանհեղեկս ի մարդ-
կանէ: Բայց մէք զվայրենեացն վայրութիւն ոչ յայտ
սակա եւեթ ամաք ի մէջ, նախ զի բազմաց ուրաստ
լեալ էր զնոցա զաստուածամանօթութիւն, և երկ-
րորդ անգամ առ ի ջուլցանել եթէ հաւատք աս-
տուածութեան այնպէս զիւրընդելէ իմացական բնու-
թեանս, զի և ի թանձրագոյն աղիտութեան և յանա-
գորոյն վայրագութեան ևս ընգմտեալ հաստատեալ
կայ:

Այլ ամբարիշտն Եւրոպայ ի ծագս արեւելց յաշ-
խարհին սինեացեալ հեառխոյզ եղեն գտանել իւրեանց
խորհրդոցն հաղորդս, և հաստատեցին եթէ գրաւեալք
աշխարհին ժողով ինչ էր անաստուածից • և թէպէտ
ոչ անաղարտել ինչ իցէ վկայութիւնս, բայց առ վայր
մի ի քնին սուցուք զերան: Մարտ ինչ է զի և ի կար-
ծեցեալ նրբահանձարս Բեզինոյ իցին ոմանք որ ան-
աստուածութեանն թեկն ածիցեն, որպէս և են իսկ ի
միջի մերում յԵւրոպայ • բայց առ ի կնքել եթէ և
համայն իսկ գապ սիրաբանիցն աստուածանդեալք ի-
ցեն՝ անընդիմակ ջուլցակութեանց պէտք են ինձ ի
հաւատալ: Եթէ ոմանք ի քարոզաց համարեցան
զնոսա անաստուածս, բայց և յոյովագոյնք ի նոցանէ՝
որ հմուտք գտան բարբառոյ նոցին և դարութեան, և
ընդ զխաւորաց ի բանասիրաց նոցա եղեն ի կցորդո-

թեան, յոյժ այլապէս յառաջնոցն խորհեցան • լուր
զինչ ասէ մի ոմն յակնաւորացն քարոզաց, առ ինքն
է հայրն Փարանէն, ի թղթին առ Տ • ալ Մէլքրան ուղ-
ղիչ ձեմարանին գիտութեանց¹ • « Այնպէս իմն հա-
մարիմ ես զի որ զանաստուածութեանն եպերանս
արկին ի գրադէտս սինեացեալ, ոչ յայլ պատճառաց
եկին յայն՝ բայց զի ակնկալութիւն շահու էր նոցա ի
կարծեացն զոր հաստատէին • զի ջարդ չատի ես զոր
սինեացի թափուր ի պաշտօնասիրութենէ . . . և սա-
կաւք են նոքա որք աստուածանդէտք կամեցան զան-
ձնն ջուլցանել • և այնք՝ որք ի զիրս իւրեանց զամե-
նայն ինչ ի բնական պատճառաց ասացին լեալ, և ոչ
յիշատակեցին զչն գերագոյն ամենայնի արարիչ, և
նոքին գարձեալ խոստովանին թէ ոչ միայն չիք որ
զհետ նոցին ընթանայցէ, այլ զի և գրադէտք անտեսն
իմն զնոսա »: Եւ զայն ոչ անգիտասցուք, տեաքք, զի
բանասէրքս այսորիկ զոչս ի նոցանէ ոգի երկնից, որ
անկերպարան իմն ծանօթութիւն է անութեան • արդ-
անհանձար ինչ համարէր եթէ ուխտս և պաշտօնս մա-
տուցանէին նոքա ոչնչի, և այնմ որ անկենդանն էր և
էակ անիմաստ:

Այլ ոչ անձահ իցէ անցանել հարեանցիկ իմն բա-
նիւք և զգրոցն անուանելոց Բառաբան անաստուածից, և
զնորին Յաւելաւաճոյն, յորս արձանագրեալ կան ամե-
նայն արք նրբահանձարք՝ որք կացին յայլեայլ գարս,
սկսեալ ի Ս • Ազգասիրնոսէ մինչև յՊապիւս • կամ իցէ
ձեղ, տեաքք, զիտել եթէ լինչ յանգիցին ճառա-
տանքս • յոչ այլ ինչ բայց ի ջուլցանել եթէ ի գիրս
գերահանձարիցն արանց գտանիցին հետք նոցա ամ-
բարշտութեանցն • զոր օրինակ յատել մեր եթէ ամեն-
ուրեք է Աստուած, և երկնիք և երկիր լի են յերեսաց
զօրութեան նորա, և ամենայնի նա ինքն է շունչ և
կենդանութիւն և լոյս որ զմիտս լուսաւորէ, և թէ
բան նորա արգասաբեր է և բերաբերգուն, և բազուկ
նորա թօթափէ շանթիս կայծականց, և թէ ի հայեւ նո-

¹ Թուղթք հոգեւաչք և հետաքննականք, տպեալ ի 1781,
հտ. ԲԱ. էջ 495: Ի Բեզինոյ ի 11 օգոստ 1730:

րա դգորդեալ գողայ երկիր՝ այս ամենայն բանք՝ որ առ մեզ տխուք էն բանից 'ի յայտ ածել զանսահման կատարելութիւնս Աստուծոյ, և հեռի յոյժ 'ի թանձրամիան խորհրդոց վարդապետութեանցն Սղինոս զայ՝ համարել զաստուածութիւնն էակ մարմնեղէն՝ հնթականայն չափուց և բաժանմանց ներքոյ անկեալ, որով և զԱստուած ընդ մի համարել ընդ տարբական արեգեցաւ և սակայն գրիչ բառարանիդ և շարայարոյ նորին այնպէս իսկ իմացան և ասն որոյ և յամենայն պնակիրսն արձանագրեցին զանուն Ս • Յովհաննու աւետարանչի, իբր զի ասացեալ էր եւթ լոյս է Աստուած՝ որ լուսաւոր ասնի զմարդիկ • զՍ • Պաւլոս, զի 'ի հնթականաց առեալ յիշէ եւթէ 'ի նմա շարժիմք և եմք • զԿեստոն զի զնոյն իմաստ ընդարձակաբոյն մեկնաբանէ ։ Բայց գիտէք քաջ զի 'ի կրճատելն և 'ի կամակորելն և 'ի յատուել զբանս գրեաց, և յընդգրկելն զամենայն կեղծուպատիր բանս և զնկքնահնար վէպս զնոցանէ՝ ոչ ոք 'ի ճմարիտ յերկրպագուաց աստուածութեանն աներկիւնս գտցի 'ի համարելոյ անաստուած • և ահա սակայն այսպիսեալ անարժան խորհաւանութեամբ զաստուածանդիտութեան բարուրս շիւղելն ժպիրհք և յանդգուել զՍ • Գրիգորի 'Կաղիանդացոյ, զՍսկեբարանէ, զՎարդեսիոսէ, զԴասաբալայ, զՊոսիւէէ, զՅիւնեղոնէ և զայլոց ։ Այլ լուսութեք զայսմանէ զնորալուր խոստովանութիւն գրողին զՅաւելոսի՝ նորին իսկ բանիք ¹ • « Բամբասն զմեզ ոմանք իբրու զի քաղզումն 'ի մարդկանէ 'ի կարգ անաստուածիցն դասեալ իցեղք ըստ կեղծակարծ եւթ վերջաւթեանց, և ըստ անհաւատի բանից ինչ նոցա, և կամ ըստ անաղղգ համբաւոյ նոցին ։ Արդարեւ յանցաւոր զանձինս դատեալք՝ եւթէ չարախօսութիւն ինչէր բանս մեր, բայց քանզի համարեալք զովել զնոսա, վասն որոյ ոչ արժան համարեցաք ասուգութեանն պատկառ կալ » ։ Վսշ անկեղծ խոստովանութեանս • զի այսու անպատրուակ իսկ ասէ եւթէ 'ի գրութեան բառարանին ոչ ինչ վնցիմ տարան ճմարաւթութեան վիպելոյն, այլ միայն ուշ ունէին զցուցակ անաստուա-

¹ Առաջին յաւելում էջ 15 :

ծից ստուարացուցանելոյ ։ Աղորութիւն դարձանաց և զթութեան արժանի • բայց ինչ եւթէ և ոչ 'ի զայրոյժ բորբոքեցի 'ի արի իւրում՝ այր զգնեամիտ, և ո՞ արգելուցու զմեզ 'ի դամն խորհրդոց 'ի վերայ մարդութեան դարու միոյ՝ յորում մատենագիրք պարճանս անձանց համարեցան 'ի լոյս ընծայել զայսորինակ քաւրուկանութիւնս ։ Որպիսի անաւօթ յանդիմութիւն խռովել զոսկերս վեհագունիցն 'ի մարդկանէ, և զանկեղծաւոր պաշտօնասէրս աստուածութեանն համարել մեծարել՝ գրելով նոցա զայնորինակ անօրէն կարծիս յորոց դարչելն և մերժելն ։ Յայտ իսկ է աղաւթ եւթէ անաստուածն ինքնադատ անձամբ յանձնէ երկնչի, և հնարի զնոտարել զանձն հակառակ բարձրագոյ աղաղակի խղճին տաղնապելոյ • գոչին բովանդակ արեգեցաւ հնչէն յունին նորա, և ահաբեկ լեալ հնարի յոգն գոչել և յօժանդակութիւն իւրոց անհեղեղ կարծեանց զմեծարոյ անուանս անցելոց աղգաց ։ Առաջին զարհուրեալ մոլորի, և ստուերք թանձրամաճք զմիտան պատեն • և յայս սոսկ զնախանձաւոր պաշտօնասէրս աստուածութեանն համարի թիկունս իւրոց ամբարշտութեանն, ոչ ինչ ակն առեալ ընծայութեանց, հակառակ ստուգութեան, հակառակ ճմարաստապատում վիպաց, հակառակ յայնապոյն վիպութեան գրոց նոցա, և հակառակ առաքելի վաստակոց նոցին յորս շահատակեցան՝ յեցեալք 'ի զօրութիւն հաւատոց ։ Անգ աղա պահեալ էին, երկինք, 'ի վախճան ժամանակաց, ակնապտեւ լինել միանգամայն անկայն հուլից եղևուրդ • այսչափ ուրեքն արդասաւոր են 'ի վերայ երկրի ծնունդք ամբարշտութեան • և յիշատակ արանց վեհագունից թշնամանեալ անգոսներ յայնժամ մինչեղև և գերեզմանք նոցա յանուրէն ձևաց պղծելն ։ Բայց չգիտեմ, տեսաք, եւթէ որ յերկրոցնցս առաւել 'ի զայրոյժ զմեզ զրգուեցէ, արդեօք գերեզմանակրկիտ ամբարշտութիւնդ՝ որ զուկերս թաղաւորացն պիտելով և արեւու ցուցանելով՝ արկանէին զնոսա յայսին և 'ի նախադիմա պիւրասան զպղծութեանն, և եթ պիտի հայհոյութիւն զարձարոյ և առաքելութեանն՝ որ գողցեն կոչելն իմն 'ի մեռելոց զՊոսիւէս և զՅիւնեղոնս առ 'ի նշաւակել զնոսա սոսկ հայհոյութեան անաստուած ամբարշտութեանն ։

Բայց արդ զի աներկբայ հաստատեցան հաւատք բովանդակ ազգի մարդկութեանս սակս գոյութեանն Աստուծոյ, տեսցուք այժմ՝ եթէ ուստի արդեօք այնք բիւղեմն, ի կանխակալ կարծեաց արդեօք եւ ի կրկն, թէ ի բնութենէ եւ ի բանէ, զոր առաջի կայ մեզ լուսաբանել:

Բ

Հաստատոյրիւս այս հաւատոց ՚ի բնութենէ ունի զծագումն եւ յաղարկուս մտաց:

Արդ հարցարանեմ ես զանձն իմ, որպիսի ինչ իցէ վարդապետութիւնս այս՝ որ կանխածանօթ քան ըզգրաւորական ժամանակն՝ հնազանդեցոյց զիմաստանն եւ զաւովին, եւ անց յաղթական ընդ ամենայն յեղափոխութիւնսն որ խռովեցին զայլարհս, որ առ հասարակ արմատացեալ գտանի ՚ի ջոկս վայրենեաց եւ յազինս հրահանգեալս, եւ որ պոյծ առաքալ էրևի ՚ի ժամանակս վայրենամիտ խժդոնութեան՝ որպէս եւ ՚ի դարս լուսաւորեալս: փոփոխին կենցաղք, եղծանին օրէնք, կործանին պետութիւնք, եւ սա կայ անասան ՚ի մէջ աւերակաց եւ վրդովմանց մարդկայնոց իրաց: Թող յուղեացին կրկն ցատուներ ընդդէմ նորա, եւ աղիտութիւն մթաղենացէ զպայծառութիւնն, եւ ամբարկշտն սնտոի ճարտարմտութեամբն ընդհարցի, այլ զգորութիւն նորա ոչ որ է որ սասանեցուցէ, նա այնչափ առաւել ցուցի ի պետութիւն նորա, որչափ առաւել ՚ի թշնամեացն անդամեացի: Վայ ազգին որ անտես զնա արացէ, զի աղետք չարեաց միանգամայն ՚ի վերայ նորա տեղացեն: Արդք եւ աղին աշխարհի հակառակամարտ միմեանց ՚ի կենցաղս եւ ՚ի լեզուս, եւ անջրպետեալք ՚ի միմեանց անբաւութիւն անեղր ծովուց, եւ արկնըռուշտ թշնամութիւնք ընդ իրեարս իմացեալք, այլ ՚ի հաւատաւ անութեան ամենեքին ընդ միմեանս զուգաձայնին: անման են, այո, կարծիք նոցա զմմանէ, եւ պաշտամունքն զանազանք, եւ տարօրինակ ձև եւ խոր-

հուրքք կրօնիցն, այլ հիմն վարդապետութեանն նոյն յամենեւին եւ յամենայն ուրեք: Արդ ուստի ծագիցի միութիւն, հանրականութիւն եւ անփոփոխութիւն վարդապետութեանս յաղհս եւ յաղինս բաժանեալս ՚ի միմեանց յայլ ամենայն իրս: Ի՞նչ այն զօրութիւն իցէ որ զաղհս եւ զժամանակս ՚ի նոյն հաւատս պնդեալ ունիցի: ուստի դաշնակալութիւնս միաձայնութիւնն ՚ի գովեստ փառաց աստուածութեանն: զի արդ իցէ զի մարդ որպէս ՚ի բնէ բանաւորն է, այսպէս եւ ՚ի բնէ իցէ աստուածապաշտ: Իսկ արդ անայլալիկ եւ անեղերական արգասեաց՝ հարկ է եւ պատճառացն գոյ անայլալիկ եւ անեղերական: Եւ մարթ իցէ անխող լինել յայսմ՝ ձայնի բնութեան եւ ճմարտութեան, որ հինչէն ընդ անեղերս եւ լեւել լինի ՚ի սիրտս ամենեցուն:

Չեն ինձ կամք աստեանօր յառաջ ածել զպատճառան՝ յորոց ՚ի հաւանութիւն հաւատոց գերեցան միտք մարդկան: ոչ կարեւոր ինչ է զիտե՛լ՝ ՚ի բնատուր աղմանէ արդեօք, եթէ ՚ի բանէ եւ կամ ՚ի տեսչեն անեղերաց, եւ կամ յազգեցութենէ այսոցիկ ամենեցուն միանգամայն եւ ՚ի դատարարականութենէ հաստատեցան միտք նոցա: Բայց զինչ եւ իցէ, ոչ ապաքն եւ պատճառքս այսոցիկ խորարմատք բնութեանն են անկակից, եւ հիմն նոցին է անաղտոտ լինն ճմարտութիւն, եւ անանշատք ՚ի մերմէ բնութենէս, որովք խնտորհեցան միտք մարդոյ ՚ի հնազանդութիւն: զի ոչ եթէ հայեցական եւ վարկսլարաղի խնդիր առաջի կայցէ, թողեալ ՚ի պալլար ընդվայրայտոյ մտաց: այլ վարդապետութիւն որ ամենեցուն միօրինակ պատկանի եւ անմեկին կցորդեալ է ընդ մարդկայնոցս գնաջից, ընդ որում հարկ է նմա փոխանակել զամենայն շահս օգտի անձինն: վարդապետութիւն՝ զորմէ յիշատակ արարին ՚ի գիրս իւրեանց ամենայն իմաստունք աշխարհի: վարդապետութիւն՝ որ բազում անգամ ընդ փորձ հանդիսից անցեալ վիճմանց եւ մրցանաց, եւ միշտ յաղթող հանդիսացաւ: Ապա եւ զծագումն նորա հարկ է համարել կամ ՚ի կրկն եւ ՚ի կանխակալ կարծեաց ամենեցուն միանգամայն եւ կամ յուղաց դատ մտաց բովանդակ մարդկութեանս: Ոչինչ երկուսնամբ եթէ մարթ է կրկն եւ բնակարծեաց՝ մոլորութիւնս ՚ի ներքս ածել, եւ զհիմն վարդապետու-

Թեանն աղաւաղել. բայց զՀիմունն Հաւատոցս ոչ այլով իւրք հնար է պարզաբանել բայց 'ի ձեռն բանին: Չոր օրինակ ոչ ինչ օտար է 'ի մնաց եթէ մարդիկ վերպահանձար մտօք հնարեցին զԱստուածս նիւթէ պէնս. զի պատրանք իմն զգայութեանց են իբրն, նըմանօրինակ այնմ որով կարծեմք եթէ արեգակն զերկրաւ բոլորիցի. զի որովհետեւ տարրեղէն արարածք շուրջ պատեալ են զմեզ, վասն որոյ անհաս է 'ի մնաց հոգեղէն գոյացութիւն. և եթէ մեք քրիստոնէայք որոց չէ ինչ օտար յստակ տեսութիւն անմահական հոգւոյս, չկարեմք նկարել զնա 'ի միտս՝ բայց 'ի սիւստ տարրականս, զինչ զարմանք իցեն եթէ հէմանոյք զկերպարանս և զճոխութիւն պետութեանց երկրի շնորհեալ իցեն իւրեանց աստուածոց:

Գարձեալ զի մարդիկ վերպակաբար կարծեք բազմացուցին զթիւս աստուածոց, և զայն խոստովանիմ, զի յիւրմէ անկարութեան է յայն մտորութիւն ասհեալ անկան. զի կամ անբաւական համարէին դարաբնական տիեզերացս 'ի միայնակ տեսչութեանն, և համարէին զնա օրպէս Թագաւոր ինքնագոր, որ 'ի դիւր անձինն ընդ բազմաց այլոց բաժանեցէ զեշխանութիւն իւրոյ պետութեանս. և կամ հեռագոյն յինքեանց զնա նկատեալ, աստուածս ինչ մերձադոյրնս հնաբեցան և իբր ընտանիս. վասն որոյ և իւրաքանչիւր ազգի և քաղաքի, նա և տանց իսկ աստուածք և թեւրաք սեպհականք էին, և աշխարհս ոչ այլ ինչ՝ բայց մեհանն իմն զից և գրօշնոց:

Այ ինչ երկուանամ գարձեալ եթէ մարդ յետս միտ, և զաստուածսն պղծագործս հնարեցաւ, 'ի մտորութեան և 'ի կրից ցանկութեանց յայն մտաբերեալ. զի զիւրագոյն էր օրինակաւ անմահիցն զանաստութիւն բնութեանն իւրոյ արգարացուցանել, և քարուականութեանց աշխարհի չքմեղանս գտանել 'ի բնակչացն Ալիւմեղեայ. և զի քաղցրանայր նմա կրօնք 'ի հեշտութիւնս հաճոյից և յիւժս սրտի. որով և մեն մի 'ի կրից յաստուածս համարեցաւ. այսպէս ահա զիւրագոյն ինչ է տալ պատշաճ բազմաստուածութեանն կարծեաց, այն ինքն է տկարութիւն և անպակասութիւն բնութեան մարդոյ: Այլ ուստի արդեօք յառաջ գայցէ նախկին խորհուրդ գոյութեանն Աստու-

ծոյ՝ որ 'ի միջոյ անտիապաշտ մտորութեանցն չաւիղ գործեալ, զորանայ իբրեւ գնդոյս ճառագայթից 'ի միջոյ ամպոց: Գարշանք սնտուեացն որ զճշմարտութիւնն աղաւաղէ՝ յապականելոյ սրտից մարդկան. իսկ հիմն նորին ոչ յայլ ուստեք բայց 'ի բանն և 'ի բնութեանն:

Յաւանիցիք որ արդեօք յօրինակէ ոմանց յանտառանակ վայրենեաց՝ որ ոչ ինչ գիտակ իցեն զաստուածայինն եւութեանն, ցուցանէ եթէ ճանօթութիւն Աստուծոյ ոչ բնատուր իցէ 'ի մարդիկ. այլ ահա վայրագասուն այն մարդ՝ ոչ իբրեւ զմեզ բարբառի, ինչէ թէ որ ասիցէ եթէ ոչ բնական ինչ է մարդոյ 'ի ձեռնխօսից զմիտս յայտնել, և մարդ խօսուն էակ հաւանականարտ է բնութեան. գարձեալ ոչ իբրեւ զմեզ խելամոհ և դատի խժաղուծն այն, և մի թէ այս ընծայութիւն ինչ իցէ չլինելոյ մարդոյն 'ի բնէ բանական և խոհական: Որքանիչ ուղղագատութեան հրահանգք. զի մինչ մեք զբանն և զբնութեանն ճառ արկանեմք, առաջի առնեն մեզ զարս ոմանս որոց բարոյականքն և խնդական կարողութիւնք ընդարմացեալ իմն են և զողցես մեռեալ: Ասացից և ես զի մարդ 'ի բնէ ոչ 'ի քայլել հաստեցաւ՝ զի 'ի մատաղ աղայութեանն 'ի վերայ Թաթիցն 'ի քարչ գնալ բնաւորեցաւ: Փոխանակ զի պարտ էր ասել, եթէ այնպիսի ինչ է բնութեանս պարման, զի միտքս մեր կերպարանի և զարգանայ 'ի ձեռն գաստխարակութեանն հրահանգաց, մարդից և 'ի փորձ հանգիսից. նա անդաստան իմն է յարգաստեղծութիւն պատրաստական, այլ առ 'ի չգոյէ երկոց բնութեան կայ մնայ անբեր և անպատու՝ իբրեւ երկրի անխիժապարտ: Իսկ այն եթէ ինքնածին ինչ իցէ 'ի մեզ ճանօթութիւն Աստուծոյ եթէ ոչ վարկապարզի ինչ ինչիւր է և օտար 'ի զխաւորութեանն բանիս. բայց այս ճմարիտ է եթէ այնպէս հանդիսակիւն է մտաք մտորց և բնութեանն, զի ուր ուրեք գտանին մարդիկ, անդանօր և սա մերձ կայ նմին. վասն որոյ և հարկ է գտնել զսա 'ի նախնական, տիեզերական և յայնկրկ ազգմունան՝ որ սեպհական կրիք են ազգի մարդկութեանս. այնպէս զի անհնար է մարդոյ յուրաստ կալ Աստուծոյ, առանց ուրանալոյ և զանձին բնութիւն:

Աստուծութեամբ ասեմ եթէ անկակից բնութեան մարդոյ է հաւատալ Աստուած, որպէս 'ի բնութեան

մանկանն ազդեցութիւն երախտապարտութեանն և սիրոյ՝ որոյց ետուն նմին զկեանս և զարեւ. աղէ ընկիճեաց և փորձ փորձեաց՝ ի հաւանութիւն ամենայն զաղայ մաւնուկ ի բաց քեցել ի սիրելոյ զմայրն իւր. անդէն և անդ ըմբոստանայ բնութիւնն, և ահարեկ սարաջիցի նա ի քէն. և եթէ ունկնդիր ևս եղիցի չար խրատաւուն, վրդովել վրդովեցիլ առ վայր մի ուժգնութիւն սիրոյն, այլ ոչ բնաւ չիմանիցի, և յաւարտ ահագնալուր խրատուն՝ զարհուրեալ ի գիւրաւոր ունկնդրութենէ, վազս առեալ ի գիրկս մօրն անկանիցի, զհաւաստիս սիրոյն խրոյ առ նա ցուցանելով. այսպէս ահա ի լուր զարհուրագին վարդապետութեանց աստուածանդէտ ամբարշտին, սոսկան միտք և խռովին. և եթէ ունկն դնիցեմ նորա յանդիմանութեանցն՝ մութագնեալ միտագնեցեն զվարճուրդս իմ մաւրք ցուցակութեանց նորա, այլ ի մեկնելս իմ ի նմանէ, և չալեցեալ ընդ երկինս՝ իջանեմ ի խորս սրտիս, և անդ դաանեմ զՄատուածն իմ զոր գողանալ յինէն կամեր ամբարշտին:

Հօւակ ապա, տեալք, է միւս և այլ ընծայութիւն՝ որ հաւատաւ ազգի մարդկան ցուցանէ զոյ ի բանաւոր մտաց. այս է ունայնութիւն պատճառաց զոր հնարեցին անաստուածք ի մեկնել զնոյն հաւատս. և այս իսկ է երրորդ և վերջին հաստատութիւն բանիցս:

Գ.

Որեւայնոք իւն պատճառաց և որով կարծե՛ս անաստուածն տալ զմեկնոք իւն սակախտկի հաշտացու.

Աղէ լուսորոք զհրաշաճաւ վէպս զոր հնարեցին ամբարշտք ի ցուցանել զհաւատաւ ազգի մարդկան ի գոյութիւնն Աստուծոյ. էր երբեմն, ասեն, զի մարդիկ անմասն ի կրօնից և յԱստուծոյ, հիացան ընդ անաստուոր տեսիլս բնութեան. աստուութիւնք երկրի և ջրի. հեղեղք ջուրց, և այլ չարեաց աղետք ահարեկ արարին զսիրտս նոցա. և մարդիկ անգետք զօրութեան տա-

րերաց և պատճառաց վերահաս արկածիցս, կարծեցին յերկինս բնակեալ էակս թշնամիս ազգի մարդկան և զաղտամուտ բանարկուս չարեաց աշխարհի. այսպէս յերկիւղէ չարեաց ծագեցաւ աստուածգիրութիւն, և զոր երկիւղ հնարեցաւ, զիւրահաւան միտք մարդկան յաղագ յաղագ տաւադեցին: Միւս ևս պատճառք հաւատացս քաղաքականն վարչութիւն. զի ի միտ տեսալ մարդկան եթէ քանի հզոր է երկիւղ յԱստուծոյ ի սանձել զապերասան միտս, բըռունք երկրի յօժանդակութիւն իւրեանց կոչեցին զաստուածս երկնաբնակս. և կրօնք յոչ այլ ինչ հնարեցան, բայց զիւրագոյն ևս հպատակել զմարդիկ և ի հարկի ծառայութեան կոչուցանել: Այսպէս երկիւղ և քաղաքականութիւն, և շահ օգտի ընկերութեան հնարեցին զԱստուծոյ և զկրօնս:

Այլ նախ մարթ է մեզ, տեալք, հարցանել ցամբարիշտան եթէ զինչ ընծայութիւնս ունիցին նախկին անաստուածութեան մարդկանն՝ յոր շաղեալ համարին զնոսա. ուր իցեն յուշարար յիշատակք անեղծաւ լիլք տաւջնոյ հանրական անհաւատութեանն, և անցիկ նոցա ի հաւատան ներքինս և անդրդուելիս: Զի ահա ցայս վայր ծանօթ են մեզ ծագումն յորվազու նից յաղագ, և հիմնադիրք պետութեանց, օրէնս զիրք ազանց և դատաւք արուեստից. բայց կամէի իմն զիսել եթէ ի տարեգիրս վաղեմի ազգաց, զոր օրինակ Փիւնիկեացոց և Եգիպտացոց և Սինէպեացոց, գտանիցին արդեօք պատմաբիւք ինչ պատմականք ապրեալք յաւերակաց ժամանակին, որ ցուցանէին մեզ զաղք մարդկան տակաւին յանաստուածութեան՝ զաստուծոյ հրահանգան ընդունելով զգոյութիւնն աստուածութեանն զոր ցայնկայր անգիտանայր. չիք ինչ չիք որեք յայսպիսեաց: Այլ ի մանրախոյզ քննութիւն ընդդիմաբանութեանցն՝ ինձ այժմէն դալ պիտի:

Մարթ էր ինձ հաւանել, եթէ ասեր որ ցիս, եթէ երկիւղ զարթուցանիցե զմարդ ի մտազրութիւն, և յոր դար լիցի ի լուութեան լսել ձայնի ճշմարտութեան, և խորամուխ ընել մտօք յետութիւն աստուածութեան. զի և յայս բազումս երկիւղ և աղետք արկածից լուկիւրն եղև իմաստութեան. այլ ծարաքական ինչ է հաւմարել զնոյնս ստիժս հաստատութեան, և նախկին

պատճառս հիմնականս հաւատաց բովանդակ մարդկան ազգի. որպէս զի զիւրհաւատ իբրեւ զանաստուածն հարկ էր մեզ լինել 'ի հաւատալ այսպիսի անհեղեկ կարծեաց. և զոր նոքա վեր 'ի վայր յեղեղէն «Աստուածոց ստեղծիչ երկիւղ է նախկին» արժաւնաւոր իսկ է առածդ վատագունին 'ի քերթոյս հեծանոսաց: Բայց եթէ արդարեւ այնպէս էր, հարկ էր համարել աստուածս չարարարս և անազորոյնս. բայց սակայն անասնեմք զի 'ի պաշտօն առան աստուածք ինամակայք և ոգիք բարեբարք, և զԱրամազդ կոչեցին Աստուած ամենամեծ և ամենաբարի. նա այնչափ բնատուր իմն համարէին զբարեբարութիւն աստուածական հոգեման, զի անկողորդ նմին համարել զազէաս չարեացն որ զմեզ տառապեցուցանեն, և որիչ 'ի նմանէ զգարի սկիզբն եղին: Դարձեալ եթէ երկիւղ էր աստուածոց արարիչ, հարկ էր մարդկան 'ի յիշատակ նորա ընդ ահիւ և արամութեամբ. և սակայն յորովագոյնք 'ի նախնեացն պաշտամանց հաճոյականք էին և զուարթագոյնք. նա և ցարդ իսկ վայրենիք Ամբիկոյ 'ի կայծա պարուց և 'ի միաձայնութիւնս արուեստականաց յայտ անեն զինգութիւն իւրեանց 'ի պաշտամունս կրօնիցն, ըստ վկայելոյ ուղեւորաց: Նա և 'ի հակառակէն իսկ՝ կարի նորանշան իմն է երկիւղ պատկառանաց՝ որով զգածեալ են աղբք մարդկան առ էութիւն աստուածային, յորմէ 'ի զուր ճգնին քարոզք աստուածանկիտութեանն ազատացուցանել զնոսա. զի 'ի Դեմոկրիտեայ մինչև ցգրիչ Դյուքեան Բուքեան հզորագոյնք յամբարշտաց դուն գործեցին քաջալերել զերկեցութիւն մարդոյն, և սակայն արք վեհագոյնք մտօք և առաքելութեամբք յամենայն ազգին և յամենայն դարս, և միտք գերահանձարք և հրգորք 'ի թօթափել զուժ սնտոյապաշտ կարծեաց Ժողովրդոց, ոչ բնաւ դադարեացն յերկիւղէ և 'ի պատկառանաց և 'ի հաւատաց գոյութեանն Աստուծոյ. և կորովամիտք ոչ ուրեք գաշին յաշխարհի, բայց անաստուածք միայն. վաշ անվհէր արութեանս: — Ոչ ապարէն, ասեն նոքա, եթէ երկիւղ հաւատացեալս առնէ, այլ մանտանոք ասացուք եթէ երկիւղ ամբարշտաց է ծնող. զի գրծեալ մեր օրինաց՝ կամիմք և զծանօթութիւն օրինադրին մերժել 'ի մտաց. քաջութեան

պէտք են 'ի լինել առաքելի. և վասն այնորիկ լինիմք անպիտանք՝ զի չունիմք զօրութիւն 'ի լինել բարի. և չարք վասն այնորիկ՝ զի տկարք եմք և վատախորհորդք. և առ 'ի վկայութիւն իւղճի դադարեցուցանելոյ՝ յամբարշտութեան թեր եղանեմք և 'ի սպառ յուրասա կամք յԱստուծոյ, որոյ ինքնագոյ էութիւն բարութիւնն է, բայց միանգամայն և արգարութիւն. և ըստ մտահարուստ և համեղաձաշակ ասից քերթողն

Առ պղերգութեանն և եթ մարդ գայ 'ի խորիստանս աստուածընդդէմ:

Ոչ զիմամբարտիմք ասել եթ օրէնագիրք՝ 'ի կրօնիցն ամբութիւն առաքարեալ իցեն զօրէնս իւրեանց և բզսահմանագրութիւնս. և զմեծարանս կրօնից՝ զոր 'ի Ժողովրդեան գտն ծաւալեալ, հնարիւք իմն 'ի վարարիւեալ իցեն կնիքս և նշանակէ զդոմէլ նովաւ իւրեանց գործոցն, և ամբել զուժ հնազանդութեանն, և զիշխանութիւն նոյնն և զգօրութիւն ամբապնդել ընդ երկայն Ժամանակս: Այլ ինդիր առաջի կայ մեղ եթէ քաղաքական վարչութիւն արդեօք գտակ լեալ իցէ վարչապետութեանս, և նա ինքն յառաջագոյն պղք մարդկան զանձանօթն 'ի նմանէ յառաջագոյն զգոյնութիւնն Աստուծոյ. և ուր են ընծայութիւնք. արէ ցուցեն մեղ օրէնագիրք որ զառաջինն զայն հաւատաւ ուսուցին: Նա զի և վէպք համօրէն զհակառակին կարծեացդ վկայեն. զի աշա Նուամ 'ի հոովմ, Սոդն յԱլեքս, Լիւդուրկոս 'ի Սպարտայ, Միմոս 'ի Կրեաէ, և Զալէքոս 'ի Լոքրիս քաղաքս հաստատեն, հրահանգեն զմարդիկ, աւանդեալ նոցա օրէնս և զկարգ տեսութեան պետութեան. այլ ոչ աշա ամենեքն միանգամայն գտին զարգան զայնոսիկ կանխաւ իսկ հաւատացեալ յԱստուծոս: Քաղաքագիրտութիւն 'ի հարկի կացոյց զկրօնիցն ազդեցութիւնս որպէս և զմարդախիրութեան ազգամուտ և զպէսա բարբառոյ՝ որք շարկապէն զմարդիկ ընդ միմեանս, բայց ոչ եթէ կրօնից ինքն եղև հնարող, որպէս և ոչ բարբառոյ և մարդկութեան:

Այլ տեսեք աստանօր զանաստուածիցն զկաղ 'ի կաղ դնացս յերկուս հետս. մերթ կամին նոքա զի Աստուած և կրօնք հնարաւորութիւնք իցեն շահու և օգ

տի ընկերութեան, և մերթ գարձեալ 'ի հակառակէն՝ դամենայն զձիգն մտաց և հանձարոյ թափեցին առ 'ի քանդել արմատաքի զհաւատս զայս • Եթէ վնասութեամբ համարեցան անպէտս լինել ընկերութեան մարդկան զայն զոր կարեւոր, հաստատութեան իւրեանց կարծեցին ամենայն օրէնագիրք ազգաց և ժամանակաց, կարի լսիրչ յանդգնութեան էր իրն • Իսկ եթէ գոնեա օգտակար զայս վարդապետութիւն կտրծիցեն, քանի յանցաւորութեան չիցէ վաստակել 'ի կործանումն նորին :

Ապա ճշմարիտ է եթէ ազգ մարդկան հաւատաց և գեռ ևս հաւատայ 'ի գոյութիւնն Աստուծոյ, և զի այս հաւատք անկակից է բանական բնութեանս, և զի ամենայն մեկնութիւնք զոր հնարեցին 'ի մեկնել զայն ամբարիտք՝ անհիմն են և զաղիազփուն : Անցցեն զբրտութիւնք անաստուածից, և հաւատք աստուածութեանն իշխան և տէր ամենայնի՝ ոչ բնաւ դադարեցն 'ի մարդիկ ցաւխառանս ժամանակաց • քանզի և զինչ լինիցի մեզ, անմասն ըսալ միանգամ 'ի վարդապետութեանէ, որ ոչ միայն օգտակարն է այլ և կարեւոր :

Կարեւոր 'ի բարոյականս, զի պատուիրանք նորա ոչ իշխեսցեն մտաց մարդկան, մինչ չն ոչ տեսցի 'ի նոսա կնիք կամայն Աստուծոյ որ վեհագոյն օրէնագիրն է աշխարհիս :

Կարեւոր ընկերութեան, զի թէ բարձցես զազգմունս կրօնից, ապա սանձարձակ վազս առցեն կրից յուզմունք ընդ կապահոտոր պահանգան • Ե զինուորեսցես զնոսա հակառակ ամենայն բարոյ, և զանիշխանութիւն 'ի սիրտս նոցա անկեցես՝ ուստի 'ի գերդաստանս և 'ի քաղաքաժողով ընկերութիւնս հուրն ճարակեսցի :

Կարեւոր թշուառացեւոյն որ բազում անգամ լքեալ թողեալ յաշխարհի, 'ի տեսչութիւն և եթ վերնոյն յոր յուսայ, գտանէ զիւրն ապաւեն,

Կարեւոր ճոխացեւոյն յաշխարհի, զի այսու վարդապետութեամբ կարեկից և ևս գտանին և ձեռնադրեալսն, և աշխուրջ 'ի բարեկենդանութեանն թախարհից :

Կարեւոր և սրտից տենչանաց, զի Աստուծոյ և եթ հնար է զնա ընու, որ է կն անբաւ • զորոյ եթէ գոյսմ

բարձցես 'ի նմանէ, լքեալ թողուս զնա թափուր յամենայնէ, նա մանաւանդ արկեցես զնա 'ի կեղակարծ տագնապա տարակուսի • Ե լինիցի նա այնուհետեւ անզօր և գիւրահաւան և դիւրամեծ յամենայն ազգս սնտիապաշտ մարդութեանց : Այսպէս ահա աստուածանգիտութիւն, որ ոչ ինչ իմիք հաւատայ, առեալ ածէ զմարդ 'ի նախահաւատ պաշտամունս՝ որ ամենայնի հաւատս բնծայէ :

Զհուսկն ասացից. կարեւոր է և գալութեանց և ամուսնից • զի զոր ինչ մարդկայինս հանձարեաց՝ սրբաակաթմս և վսեմականս հնարեաց, և ամենայն ինչ որ մեծն է և գեղեցիկ՝ այնպէս իմն կցորդեալ է ազգեցութեան կրօնից, զի աստուածահրաշ զնոսա սեսմբ գոյ : Ո՛րք յաւազագունկիցն քերթողաց, և ո՛րք 'ի ճարտարախօսաց գաւառ աստուածանգեալ, նա թէ էր իսկ 'ի սրտէ, չէր հնար նմա լինել և յատենախօսութիւնսն : Անաստուածութեանն եղեան • գերեզման է հանձարոյ և առաքինութեան միանգամայն : Զի ո՛ր ուրիշ գտանել մարկ իցէ զբարձրաթմբիչ և զարուեսանդն ազգումնս, որ յափշտակեն և թռչունս գործեն զմիտն, բայց յանպարագիծ աստուածութեանն, որ ամենայն կատարելութեանցն է լրումն • Ե յերկինս անգր զիմել արժան է 'ի գտանել զվեհագոյն ազգմունս և զվսեմական խորհուրդս մտաց • Ե զի նմանութեամբ իմն Պոսիւէի բարբառեցայց, զոր օրինակ 'ի գեռ ինչ մեծ լայն և ընդարձակ և յընթանալն ընդ դաշտորէս՝ տեսանի տակաւին բուռն և զայրացեալ զօրութիւն նորա, զոր առեալ բերէ 'ի ծայրից լեռանց դադաթմանց ուստի առնու զժաղումն, այսպէս և միտք մարդոյ՝ աստուածայնոյ ետութեանն հաղորդակից՝ պահէ զգորութիւնն և զգեղեցիկութիւն զոր բերէ 'ի յերկնից ուստի իջանէն, 'ի կցորդեն ընդ իւրոց նմանեաց :

Ապա որք զանաստուածութիւն քարոզեն անհաշտ թշնամիք են ամենայնի որ ինչ բարին է և որ գեղեցիկ • Ե հաւատք գոյութեանն Աստուծոյ լոյս է մտաց և զօրութիւն • նա և այն բարոյ պատահումն է զի ոչ 'ի ձեռս է մարդոյն չիփուցանել զայս հաւատս, որպէս և անհնար է նմին խաւարեցուցանել զերեւելիս զայս ամբական որ լուսաւորեն զտիեզերս :

ԳՌՅՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ Ի ԿԱՐԳԱՅ
ԵՒ Ի ԳԵՂԵՑԿՈՒԹՆԵՆ ՀԱՄԱԳՈՅԻՑՈՒ

Որպէս զի մեծ և գեղեցիկ է, տեսքը, տեսիլ զոր
յանդիման առնեն մեզ տիեզերք ողջին, և ո՛րքն որ
անկարելիք ականատես եղլի ամենայն սքանչելեացն
միանգամայն՝ որովք զտոռէ միշտ զաչս մեր, և յան-
աստուածս անգամ իցէ որ որ ընդ այնս երբեք չնան-
գաղատեսցի, և յորժամ խաղաղուցեն ի նմա յուզ-
մունք կրից, և բան մտաց յանաղատ լոյսն վառիցի,
ոչ ապաքէն յայնժամ ահաբեկեալ իմն սարսեցի ընդ
ինքնաստեղծ գրութիւնսն, և գիտակցութիւն խզի
մտացն, որ զօրաւորագոյն է քան զամենայն ճարտար-
մտութիւն սնոտի՝ յակամայս յուշ ածցէ նմա զչն
գերաբուն, զոր անշնար է մարդոյ մերժել ի մտաց
իւրոց որպէս և ի բովանդակ տիեզերացս: Այլ մեք
զայնց եւեթ խօսեսցուք որ զիւրալուրքն են և անպէտք
մակալութեանց և բուռն ձգանց: Բայց աւանդ, զի
ընդէլացեալ մեզ սքանչելեացն՝ տկարագոյնս աղբն
ի մեզ: Բայց և այնպէս զորպիսի շարայարութիւնս
հրաշից ոչ յանդիման առնէ մեզ բազմութիւն երկնա-
պարիս աշխարհացն՝ յորոց և մերս է ի համարի, և
զմեզ մինչև յաստուածութիւն անոր վերաբերէ,
զուռքն լուսաւորք որ ի բաղմնոյնով գարուց ժամա-
նակաց ընդ հաստատութիւնն սպաղաքանով պարսպա-
ծեալք, ոչ բնաւ ըստ շնորհմն երանեն և ոչ ընդ մի-
մեանս բախին գուպարն յերկնաձեմ դնացն, և տ-
րեգակն որ իբրև զվամբար հրաբորբոք կախեալ յեր-
կնից կամարաց կենդանութիւն շնորհէ համայն տիե-

զերաց, և ի կէտ միջակին կայ ի լուսաւորել և ի ջե-
ռուցանել զաշխարհս, և ոչ ի տոչորել ի բոցակեղ
կայծակունս. և աստիկն, որում իշխանութիւն գիշերոյ
հաւատացաւ, քօլսաձիգ պայծառութեամբն և պէս
պէս տեսեամբն, և յանհաստատ, բայց միանգամայն
և ի կանոնաւոր յրնթացն, որ և արբանեկէ մար-
դոյն ի բազում պէտս, և երկիր արգաստաւոր՝ յոր ան-
յեղլի օրինոք բազմութիւն կենդանեաց զմիմեանս փո-
խանակեն, հիմնալի զուգաթիւ կշռութեամբ արուաց
և իգաց, մահու և ծննդեան, որով երկիր ոչ մնայ թա-
փուր և կամ անձուկ ի բնակեաց. և ծով անեղր՝ ի
ժամանակեալ և ի խորհրդական զբօսանս. և տարեքը՝
որք խոռնին և փոփոխին և ի կերպս կերպս զօգեալ
շաղկապին, ի մատակարարել զպէտս և զկեանս ան-
թիւ էակեաց՝ զանազանեալս ի միմեանց ըստ կազմու-
թեան և ըստ մեծութեան. հուսի տալս և յեղեղա-
կացն ընթացք կարգաւորք՝ որ զերկիր ի նորանոր
կերպարանս յանդիմանեն, որով և զինի հանգստեան
ձմեռայնոյ պճնի ծաղկազգեստ ի գարնանի, ճոխա-
ցեալ ի հունձս ամառայնոյ, և պահեալ ի պտուղս
աշնայնոյ՝ և այսպէս զողջոյն զտարին ընդ չորանս տես-
լեանց հօրովէ այլափոխս, այլ ոչ խառնաշփոթս, նմա-
նատիպս, բայց ոչ միաձայնս. ոչ ապաքէն զաշխար-
ւոր յարմարութիւն է այս ամենայն և միութիւն մա-
սանց, զորոց և ոչ զմին անկրօնել կարիցես առանց
զտիեզերական ձայնակցութիւնս արւառելոյ: Զխորդ
ապա ոչ աստի ի վեր մատչիցն ի սկիզբն արարել և
պահպանիչ հրաշտի միութեան և ի հոգին անմահա-
կան՝ որ ի տիեզերական նախահայեաց տեսութեանն
պարագրէ զամենայն, և առաջնորդէ ամենայնի զօրու-
թեամբ և իմաստութեամբ:

Սակայն անաստուածութիւն ի ցուրտ և ի խաւա-
րին գրութիւնան այնպէս զաղքմունս մարգոյն բթե-
ցոյց և զմիտան խաւարեցոյց, զի հաւատք գոյութեանն
Նստուծոյ թէ և ոչ ի սպառ անհետացեալ, այլ թու-
լացաւ յոյժ յոյժ. զի ամբարշտութիւն թէպէտ ան-
ձեռնաս առ զամենայն ինչ տաղալել, այլ զամենայն
յեղաշրջեաց. ախտ ապականիչ՝ որ ծաղկնիկէ թար-
լամեցոյց՝ որոց զմահ խնայեաց: Ապա ոչ անդէպ իցէ
ի ներքս ամեղ զընծայութիւն կանխագունին քան

զամենայն ճշմարտութիւնս, առ 'ի ազդողագոյն և ևս մեզ զնոյն գործելոյ, և հրանելոյ ոչ զբողածից պատրուակն, որով միշտ պարսկեացի, այլ զմուսլա մեթուութեանն զոր ամբարշտութիւն արկանէ զնովաւ: Ոչ կամբ էն մեզ ասանոր զհրաշաճառ նկարս գեղեցկութեան տիեզերաց 'ի խանդս ձեր նկարել, այլ ընդ միտս ձեր խօսեացոյք, և զի օրինաւոր կարգովք ընթացի բանս, նախ զայն ցուցցոյք եթէ յամենեցուն միտս՝ նաև ռամկին իսկ գլխովն՝ զոյ ծանօթութիւն կարգաց և գեղեցկութեան, երկրորդ անգամ՝ զի ըստ այնց ծանօթութեանց զիւրին իմն է ամենեցուն 'ի միտ առնուլ եթէ գոն արգարև կարգ յերևելի աշխարհիս, և երրորդ չէ մարթ մեկնաբանել զայս օրէնս կարգաց, բայց 'ի ներդործելոյ իմացական պատճառի, և այս պատճառ ինքն իսկ Աստուած է: Համարեմ եթէ չիցէ մարթ ճշգրտոյնս և ստուգագոյնս քան զայստիկ յառաջ բերել բանս:

Ա.

Յամենեցուն միտս, նաև ռամկին սեղամ, զոչ ծաւորոշրիւն կարգաց և գեղեցկութեան.

Են էն 'ի խորս սրտի մարդոյ ծանօթութիւնք հաստարմատք կարգաց և գեղեցկութեան, որպէս արգարութեան և ճշմարտութեան. ահա և ռամկին ինքնին առանց 'ի վերլուծութիւնս կարողութեանց և ներդործութեանց իմացութեանն ժամանելոյ՝ զգայ, խորհի, համեմատէ և դատի. և բարբառ նորա և գործք և խորհորդք և ամենայն ինչ ցուցանէ 'ի նմա ծանօթութիւնս նախնական կարգաց և իմաստութեան: Այլէ, եթէ կամիս զիրո՞ծ առնուլ հնարագիտութեան խօթամիտ շինականին՝ զարթն 'ի նմա զմեթեալ խորհուրդս մտացն որ վարեն զնա անաղղակ յամենայնի, և տեսցես զի ոչ օտար ինչ էն նմին ծանօթութիւնք կարգի և գեղեցկութեան, զորս օրինակաւ լաւ ևս լուսարանեացոյք:

Համարեացոյք եթէ 'ի սինկբորաց որ ժողովրդեան և այր աղբարմատս՝ յանկարծ վերացի 'ի տուն ուրեք անծանօթ 'ի նմանէ. և ահա ընդ բաղում աւուրս հայեցեալ տեսանէ զհնազանդութիւն որդւոց, զհալա տակութիւն ծառայից, և զգոհութիւն տանուտեստանն, և զմիտարանութիւն և զխաղաղութիւն նոցա ընդ միմեանս, 'ի վերայ հասանէ եթէ ամենայնի ժամ է և ժամանակ, և կարգ ճաշու և վաստակոց և զբօսանաց, և ամենայն ինչ անխուղ և անչիտթ յարմարութեամբն շողկապեալ. արգ 'ի հարցանել քո զայնն տխմար եթէ իցէն կարգք 'ի տան անդ, լուիցես աներկմիտ զնոյն հաստատել:

Կարձեալ և զինուոր կացեալ 'ի հարկի 'ի գնդի ուրեք՝ յորում հրահանգք ամենայն ումբք զսեպհական պահան սահմանեացն, ուր հպատակութիւն, փոյթ և աջալուրջ զսաստակապահանք հրամանսն կատարել սովորեացի, և ամենայն ինչ ճշգիւ և ուղղութեամբ յանկեալ աւարտեացի, եթէ հասցէ նմին յայլ վաշտ ուրեք անցանել՝ ուր ամենայն որ հրամանատարութեան թեկն ամիցէ, և անհպատակութիւն և անաստութիւն զամենեցուն զմիտս ցնորեցուցէ, եթէ հարցցես նմին թէ ուր արդեօք կարգ ուղղութեան կացէ և ուր անկարգութիւն, ոչ բնաւ զուգիւն աղեղնաբանել երկմտեացէ ինչ և կամ վրկայեցի:

Զի յայստիկ նախաժաման կանխէ 'ի մեզ զգայութիւն քան զիմացութիւն. զի ուր ուրեք տեսանեմ զանակաւոր ձայնակցութիւն և կարգս և զօգս մասանց՝ 'ի մի կէտ նպատակին դիտաւորեալ, և զպատշաճ յարմարութիւն միջնորդաց ընդ սակն կարեալ վախճանին, անգանոր ահա նշմարեմ զկարգ և զգեղեցկութիւն. ապա ուրեմն 'ի զուգաձայն միութիւն մասանց 'ի յօրինուած լիութեան բլորին՝ հաստատեալ է կարգ ուղղութեան: Յայս նկարագիր զանազանեմք, օրինակ իմն զլինուած ինչ զուգապիտ և բարեյարմար՝ յայնմանէ որ ոչն է այնպէս, և կամ զճառ և զքերթուած գեղեցկահիւս՝ 'ի միւսմէն որ անկարգն է և աներաժիւտ: Ամենայն գործոց նախագիծ և բնաւորապէր՝ որչափ և մեծ իցէն և բազմակրճիմն, 'ի միութիւն վախճանին զիմել հարկ է, և մի լինել բովանդակութեանն, զայն ծրագրէր մեզ կանոն քեր-

Թողն հաղմայեցի յառաջ քան զպարայածութիւնս ամաց հազարաց երկուց . և Ս . Աւգոստինոս¹ որ արծուածեան խոյանայր յամենայնի, ասէր եթէ « Ամենայն գեղեցկութեանց կերպարան միութիւնն է¹ » . զոր մի դը 'ի գրչացս մերոց բացածանօթ յանգիմանեաց 'ի զերս ուրեք² որ մի է 'ի սկզբնադիր երկոց մերոյ լեզուս :

Եւ մի իցէ մեզ կարծել եթէ ինքնօրէն և աղիկամի ինչ իցեն ծանօթութիւնք կարգաց և գեղեցկութեան 'ի միաս մեր և 'ի ձայնակցութեան պայմանս և եթէ հաստատեալ . զի եթէ նորասիրութեան և քմայարար հաճոյլց կարծիքն էին³ ապա 'ի ձեռս մարդկան եր փոփոխել յայսմ⁴ զխորհուրդս և զբարբառ, և անխորիս ինչ համարել զկարգս և զանկարգս, զյօրինուածութիւն և զչիտութեան, և հաստատել զի յայսմ⁵ հետէ և անդր ոչ ընդ մին հաճեացին միոք և ոչ ընդ միւսն զլրդուեացին . և ո՞ իցէ որ զայսպիսի անխմտտադոյն բանս բարբառիցին : Եթէ այդպէս իցէ . յաւելից և ես ասել, եթէ հնար է մարդկան դաշնաւորել ընդ միմեանս և ասել եթէ յայսմ⁶ հետէ չիցէ ինչ խախտ ընդ խմտտուն և ընդ չխմարութի, ընդ հանձար և ընդ ասլըութի, ընդ ճշմարտութիւն և ընդ ստուութիւն : Բայց արդ յամենայն ժամ և յամենայն տեղիս իցեն ինչ որ խառնաշփոթութեանցին մարդկան, և անհնարին է սովորեցուցանել զմիտս ուղիւս⁷ զնոսս և բարեկարգս համարել . զոր օրինակ կարի պատերազմող մտաց և բեւեաց իցէ 'ի ամեն ուրեք, որդւոյ⁸ սասախ հրամայել, և հօր անասլ գործութե, և գնդի գորաց, փոխան բառ հրամանի առաջնորդին ընթանալոյ⁹ նմին անասառել և 'ի բերթութեամս ուրեք մօր վտառցնելոյ¹⁰ բրբջմայն ծիծաղել իբրև զկանայս 'ի ինծիլ ուրախութեան, կամ խմստուն ալեաց¹¹ առ զեթէթեութիւն և զաշխոյժ երկրասարդական հասակին . և ահա այս ամենայն անկարգ և այլընդայլոյ թուի ամենեցուն որ միտս ունիցին, արդ եթէ անկարգութիւն անհաճոյ ընծայի¹² ոչ ահա և այն իսկ ցոյց է անստեղծ, եթէ գոյ 'ի մեզ և այլ զգայութիւն, որով

հաճոյ թուին մեզ այն ամենայն որ 'ի կարգին իցէ և վայելուչ :

Ոչ անգիտանամ և ես եթէ է ուրեք զի մարդիկ ոչ միշտ զուգածայն գտանին 'ի գտանելն զթերութիւնս և զգեղեցկութիւնս իրաց, զգանազանութիւնս երանգոց, և զարտաքին զարեծեութիւն մարմնոց . և զի յոլովապոյն նուագս ընդ որ հիանայ սա¹³ այլ ոմն գարովէ, և որ ուսմկին հաճոյ է¹⁴ իմաստնոյն անհաճոյ ընծայի . դարձեալ զի են և գեղեցկութիւնք պտտաշառ, կանք և սեպհականք բոս սովորութեանց և բոս վալուց կենցաղի . և զի ծանօթութիւնք կարգի և գեղեցկութեան¹⁵ բոս զօրութեան խմայականութեանն և հրաշանգաց յոմանս առաւելուն և յայս նուագեն, մերթ թերթի և մերթ կատարեալք ընծային, զոր օրինակ այր քաղաքացի բազմօք առաւելու 'ի ծանօթութիւնս յայսմ¹⁶ քան զլեծագուծն, և պատկեր գեղեցկին ոչ այնպէս լուսաւոր է և թափանցանց 'ի միտս շնակակնի ուրուք և մեծին Պոսիւէի . և անուշառ նուագածուն կեղտացի ոչ այնպէս գեղեցկին և գողարականին զիւրաղած էր որպէս զՅիննէրն . բայց սակայն ամենայն ուրեք բացածանօթ երևի նախասկիզբն ծանօթութեան գեղեցկին, և անդրդուելի կայ մնայ 'ի մարդիկ . զի ուր յօրինուածութիւն է և մասանց գաշակցութիւն 'ի մի կէտ վախճանի¹⁷ անդ իսկ ահա և որ անուանեալն է կարգ :

Եւ տեսէք թէ զխորդ յամենայնի ակներև բացափայլէ ծանօթութիւնս այս կարգի, և սերն որով բերին առ նա մարդիկ . եթէ հոյլ մանկաւոյն զլինուութեան մարդկց կամիցին առաջն առնել զհանդէս, անգէն 'ի միտ առնուն եթէ կարեոր է նոցա ունել զգրաւաշնորդ որ ուղղեաց զնոսս, և եթէ ոչ ամենեքեան զանձնիր կայանս առնուցուն, և միշտն զբայլն փոփոխիցեն¹⁸ խանդարուծն հասցէ կարգացն . և 'ի հրեւնուան անգ ինդութեան ընդ աղածրի խաղսն, ուշ ունին կարգացն¹⁹ զորս կարեոր ճանաչեն, առանց որոց զբոսանքն գտանան 'ի շփոթս ամբօրի : Կա և նոքրն իսկ հուղիւհալք²⁰ զիտել գիտացին եթէ անվկանդ հաստատութիւն չար ընկերակութեանն²¹ ջմարթէ ասել բաւել բայց միամիտ ձայնակցութեամբ իւրաքանչիւր ուրուք 'ի նոցանէ, որով վախճան գործոյն

¹ Թուղթք. ԺԸ. Թ. 2 :

անորէն, բայց միջնորդք այնմ կարի պատշաճ յարմարեցան. և ահա այսպէս յանկարգութեան անդ ևս փայլէ ծանօթութիւն և սէր կարգաց: Կարեւոր համարեցալ մինչև յայստիկ նախասկիզբն խորհուրդս 'ի վեր ելանել, զի արդի խնամտակէր ապականիչք բնազանցականին ուղղութեան ոչ ինչ անխորձ թողին առ 'ի մօտյա զնորք արկանելոյ: Ճշմարիտ է ուրեմն և թէ ծանօթութիւն կարգի և գեղեցկութեան յամենայն միտս ծաւալեալ է, որ այն իսկ էր նախկին առաջարկ բանիս. և կեսցուք արդ յերկրորդն, այս է զի ըստ նախկին ծանօթութեանց գիւրին իմն է ամենեցուն նկատել և թէ գոյ արդարեւ կարգ և գեղեցկութիւն յերեւել աշխարհին:

Բ

Ըստ այսոցիկ ծանօթութեանց դիտելն է ամենեցուն 'ի միտ աւելոյ կրե գոյ արդարեւ կարգ յերևելի աշխարհիս.

Ոչ կամիմ, տեսաք, և թէ տգէտք իցէք զի 'ի հնումն և 'ի նորումն արք գերահանձարք յերգս առ ին զպանջելիս բնութեան, այլ մեք զմանրակրկիտ նկարան թողոցուք խորխոսատ բնապատմից, որոց զնանդ քերթովական ընդ նրբազինն խուզարկութեան կցորդեալ միայն կարացնին արժանապէս զայնս հանել 'ի նկար, և մեզ շատ իցէ հարեանցիկ իմն ցուցանել զգեղեցկահայեաց շարգաստորութիւն պատճառաց ընդ արդեանց, որով պահի գաղտնիաւոր զուգաձայնութիւն աշխարհի, և զմիահետ զուգընթացութիւն մասանցն 'ի պահպանութիւն բոլորին, և զազգեցութիւն բովանդակութեան յարգաստորութիւն և 'ի բարգաւաճանս անցնիւր մասանցն: Քանզի և ամենայն ինչ շարայար ընդ միմեանս յեռեալ են յաշխարհի. որ մեքենայ իմն է անհուն՝ յոր այնչափ առաւել հիւսնալի կարգ յօրինուածոյն յանդիմանի, որչափ զի մէն մի յանուոյն բաց 'ի սեպհական հարկէն՝ ունի և բովանդակութեան

բոլորովն արբանեկէ սպասաւորութիւն: Ապուրջ արէ 'ի բնին զնոյն ինչն զմարդոյն յօրինուած. զինչ իցեմ ևս ըստ տարրական էութեանս. առ բովանդակ աշխարհին՝ հիւլէ մի և թ. 'նոյնպէս հիւլեայ մի և երկիր յասպարիսի պարայած մոլորական աստեղացն, յորոց մի և ինքն է. դարձեալ և այն երկնապար դուռն զինչ իցէ առ անբաւ հաստատութեամբ աստեղազարդն երկից, ոչ ապաքէն կէտ մի միայն յանեզր սահման սըն: Ապա որչափ փոքրիկ ինչ իցեմք, և որչափ անհակին մերձաւոր ըստ լուծանելի մասանցս. բայց սահայն գոյութիւնս մեր անմեկին գոգեալ է ընդ գոյութեան բովանդակ արեղբայց. զի երկիր, ծով, և առ յերբ և լոյս և արեգակն 'ի պահպանութիւն անձինս արբանեկէն. հացն զոր ուտեմ՝ 'ի սերմանէն դայ առ իս 'ի ծոց երկրի սերմանելոյ, և երկիր արգաստաւորեալ 'ի ցօղատարափն յանձնելոյ, և անձն 'ի դաւառոց անտի օդոց որ 'ի վեր բարձեալ ունին զամբոս անձնեալն, և ամպք գոլոշեաց յերեսաց ծովուց և գետոց որ 'ի տապոյ արեգականն վերաբերեալ ցոլանան. և այս ամենայն միաբանութիւն առ 'ի զպետս ինձ սպասաւորելոյ: Եւ ահա որ կէտն անտես համարէի 'ի արեգակն, այժմ համարեմ իբրեւ կենդանի՝ յոր ամենայն ինչ յանգեալ աւարտի. և զոր զմարդոյ ասացի, զնոյն է ասել և զայլ ամենայն արարածոց, նա և ըզմանրաձգեացն անտեսից աչաց. և այսպէս ամենայն ինչ շարայարեալ կցորդին 'ի կարի փոքունց և գուշնաբեկց մինչև ցկարի յոյժ մեծամեծան. և որդն որ զերեսոք երկրի սողայ՝ ընդ պայծառագոյն աստեղատանն որ յերկինս շողայ, ունի կցորդութիւն:

Կամիք և յառանձին ինչ ուրեք զհրաշալի կարգ յօրինուածոյ և զգեղեցկութիւնն տեսանել. այլ նոյն հարցանեմ, ոչ ապաքէն աներկբայ ինչ է և թէ աչք 'ի պետս տեսութեան հաստեցաւ. և դարձեալ ոչ տալքէն պանելել իմն զուգաշարժութիւն տեսանիցի ընդ մէջ տեսանելեաց և եղանակի տեսութեան. տեսանելք զմիմեանս և զմիջնորդան պատշաճականս նմին: Այլ խաբիս, ասէ ինձ անաստուածն՝ ժողովորդք յայսմ լուհրեատայ կարծեացն. ոչ և թէ աչք առ 'ի տեսանել կարգեալ իցեն, այլ նիւթն յորմէ արարեալն է գոյակից գոլով այլոց նիւթոց 'ի սկզբանէ, և

ըստ զիւպաց ինչ յանկաւոր լուսոյն գտեալ՝ վասն այն վարեցաւ 'ի մարդկանն 'ի պէտս տեսութեան : Աթէ պղպէս իցէ, ապա տուք ինձ համարձակութիւն, ո՞ տեսաք, ասել է թէ և բուռն տան ոչ սակա ելամտի հաստատեալ իցէ, այլ ըստ զիւպաց ինչ տեսեալ զայն մարդկան, յայն պէտս կարգեցին. կամ լաւ ևս ասել է թէ գործիք որովք վարի արուեստագէտն՝ տալէ, յիկել և 'ի հարթել զձեռակերտս իւր, ոչ յայս սակս արարեալք իցեն, այլ արուեստագիտին տեսեալ զնոսա յայնս պիտանացուս՝ վարեալ իցէ նոքիմք : Այլ բուռն արասցուք յետասմիտ ամբարշտին խոստովանել զշմարտութիւն : Չէ ինչ ինձ կարեւոր աստանոր քննել տեսանել է թէ զիարդ հնար էր մարդոյ լինել է թէ տարօրինակ էր յորինուածութիւն նորա քան որ այժմն է. այլ ըստ արդի պայմանին ամենեկին հաւաստի է և թէ մարդ ստեղծեալ է 'ի տեսանել զարտաքին՝ ակնս. և զինչ լինէր ազգի մարդկան է թէ հարեալ էր ամենեկին կուրուծեամբ, բայց բնալինջ բարձեալ կորնչել. ապա ուրեմն հաստեալ է մարդ 'ի տեսանել : Բայց ո՞ր իցեն տեսութեն զգայարանք. աչքն : Արդ հարցէք ցտեսարան որ ճարտարարուեստ է թէ չիցէ սքանչելի իմն յորինուածութիւն աչաց յայս պէտս յանկաւոր, և չիցէ նորա ակներև կցորդութիւն ընդ զգայութեան տեսութեանն, ըստ գրիցն ուր հաստեսալն է, և ըստ արտեանանցն որ ծածկեն զնա, և ըստ զիւրաշարժ ակնողեացն և բբաց և տեսողական ջրացն : Արդ վախճան տեսութին է, և միջնորդք աչքն. ապա ահա պատշաճադոյն յորմարեցան վախճանին և միջնորդքն. զի զինչ այլ կարեւոր իցէ 'ի հասանել 'ի կէտ նպատակին և 'ի ժամանումն դիտաւորելոյն. և ահա յայտ՝ իսկ է կարգն բարեկայեւուծ : Բայց զոր զաշացս է թէ ասացուք, զնոյն է ասել և զայլ ամենայն զգայութեանց, և զհրաշալի կազմուածոյ մարմնոց և մարդկան և անասնոց և տնիոց : Հարց զիմաստունն խորագրնին կարգաց բնութեան, և լսիցես է թէ յանբաւ շարայարութեան արարածոց չիք և ոչ մի որ չիցէ բարեյօդ յինքեան և զուգաձայն ընդ բովանդակութեան այլոց հակաց : Եւ ո՞ր այլ ուրեք գտանիցին կարգ և գեղեցկութիւն է թէ չգուցեն 'ի գեղեցկահիւս շարս սքանչելեացս :

Եւ արգարե, տեսաք, այնչափ չքնաղ է բնութիւն, և մարդիկ այնքան ընդ գեղ նորա խանդակալք, զի ամենայն ճիգն նոցա յայն բերի՝ յանդիման զնա կաշուցանել, և նմանել նմին յաղթանակ համարեալ է հանձարոյ մասց. ոչ ասպարէն գեղարուեստք նմանութիւն են բնութեան. և նկարիչք և անգրիագործք և քերթող՝ այնչափ առաւել կատարեալք համարին որչափ զի ճշգրտաախլ զգէմն նորա ամեն 'ի տեսիլ. նա այնչափ սխալի է մեզ գեղ բնութեան՝ զի գողցես անմեկին և անանկատ է 'ի մենջ : Ի վաղուց անտի ժամանակաց ցուցեալ է՝ զի մարդ 'ի հրաշակերտս իւրոյ արուեստին, 'ի խաղան և 'ի զբօսանս, և 'ի հանդէսն զապաղար թատերաց, 'ի գաւթիմն և յապարանն դաստակերտս, զբնութեանն ինդրէ գտանել զգեղ հրաշագեղ. և ցանկ կամի տեսանել զնկարս աստղազարդ երկնից և գիւղօրէից և ծաղկանց և պտղոց և թռչնոց. և է թէ յառեցիկ ևս աչքն յարուեստակերտ գեղեցկութիւնս, այլ և յայնժամ զգայ՝ զի աշխուհայն մասն անձինն՝ ընդ սկզբնական գեղեցկութիւնն առաւել լինի բղձակերտ, որոյ անթաւամ զուարթութիւն գողցես միշտ հին է և միշտ նոր :

Արգարե ոչ լիովին հասու եմք բնութեան տիեզերաց, բայց հակառակամարտ իցէ անուշտ ուղիղ մը. ապա յանձանութեան 'ի մենջ որոնել ընդգիմարանութիւնս հակառակ այնոցիկ որ բուռն ծանօթք են մեզ. երբ 'ի լոյս պայծառ շռափել զիսաւար որ կամիցի : Կանոն և առաջնորդ մեզ յայտ՝ կաշուք զհանդիմանութիւն և զհիօրձ հանդիսի. դատ արասցուք զմասանց որք տակաւին անցայտք են 'ի մենջ՝ յայնոցիկ որ ընդերկար քօղարկեալ՝ ապա ուրեմն եկին մեզ 'ի յայտ նութիւն : Ահա յերկա դարս յետինս բնական մակաշուութիւնք զարդացան յոյժ յոյժ, և բարդաւաճ՝ զբանս՝ ի բազմազան զննութիւնս և 'ի նորանոր տեսիլս երևութից. և մեն մի 'ի հնարագիւտ խուզարկութեց գողցես մի մի սքանչելք են յայս մեր. զի Գրիտապիոր Գոլոմպոս 'ի գիւտ Ամերիկոյ գողցես կրկնապատիկ աւար զերկիր բնակութեան մերոյ : Արդ տեսցուք է թէ յերկրորդս յայս կէտ մասն աշխարհիս գտաւ ինչ 'ի դեսու և 'ի լերինս, յանտուս և 'ի բերս երկրին ինչ մի որ արհամարհ զնա կարգեացէ առ հնովս : Ահա են 'ի

կազմածս գործեացն զոր հնարեաց ինքնին, մատեաւ մարդ 'ի մանրախոյզ քննութիւն մասանց տիեզերացս, և գողցես նոր իմն աշխարհ ած 'ի գոյութիւն, անթիւ 'ի բնական ողբ զբիպին յաչաց տեսութենէ. բայց և յայտարի նոր զարմանալիք և նոր սքանչելիք կարգաց և իմաստութեան 'ի վեր երեւեցան: Արդեօք յայցել լուծենէ անտի դիտականն հէրէլի ընդ ասպարէզ երկնից՝ տեսաւ ինչ անդամօր աստտամբ յարարչաւ դիրն հրամանաց. հակառակ ինչ իցեն տիեզերական զաշխակցութեանն մոլորակքն չորք նորագիւտք 'ի վեր ջին ժամանակս. և աստղն նժգէ՜՜¹ որոյ անկարծ եւ բեռնան սքանչացոյց զիմաստունս մեր, երբ ինչ մեզ ընծայութիւնս հակառակ նախահայեաց իմաստութեան արարչապետի աշխարհացս: — Ոչ, ոչ բնաւ. ոչ իբրեւ զճեռակերտս մարդոյ են և գործք բնութեանս. զի 'ի մերս նորանոր լուսաւորութիւնք զհնագոյն պատւաւնս յանդիմանեցին. և յորովք յօրինաց բնաբանութեան յաւուրս մեր՝ եղծուին են հնոցն կարծեաց. զի աշա և յետ ոսկեզարն դպրութեան լեզուիս առ յՎ լուգովիկեաւ, բանի մատեանք՝ հրաշակերտք յաւաջնոցն համարեալք, անկան յանդիտակ մոռացումն: Ընդհակառակն 'ի բնականն, որչափ առաւել զարգանան գիտութիւնք՝ այնչափ առաւել զանպէտ կարծեցեալն ցուցանեն գոլ և կարի շահարբս, և որ թեւ ըին համարեալ են զնոցա զգեղեցիկութիւնն 'ի յայտ ածեալ պատկեն: Կա աւանիկ 'ի գերահանձար միտս անգամ ցուցանի տկարութիւն մարդոյն, իսկ բնութեան դասասկերտք կատարեալք են և անթերիք, և որչափ 'ի խորս ոք մատչիցի, նոյնչափ ևս գեղեցիկաւոյն գոյ զնոսանկատեցէ. զի մանկութիւն նորս անմահ է և գեղեցիկութիւնն անթառամ:

Աւստիկ հաւատացեալք եթէ գոյ կարդ և գեղեցիկութիւն յերեւելի աշխարհիս. յաւելցի ապա ասել եթէ չէ հնար այլ պատճառս 'ի ներքս ածեւ և երկաբան չիւրոցն բայց զպատճառն իմացական:

¹ Գիտաւորն երեւալ յամենան յուլիսի 'ի 1819:

Գ.

Չէ մարք մեկնարանել զայս օրէնս կարգաց՝ բայց 'ի ներգործելոյ իմացական պատճառի, որ է Սատուած:

Յետ միանգամ հաստատութեամբ 'ի վերայ հասանելոյ, տեալք, գոյութեան կարգի 'ի տեսանելի աշխարհիս, տեսցուք արդ եթէ սր այն պատճառն իցէ և անօրէն. արդեօք արժանի իցէ համարել զայն գործանհալ իմաստութեան և իմացութեան, եթէ արդասիս ուսպէտ չանձնաւորի և անիմատ իրիք էակի: Իմաստունք որ յաւուրս մեր կարի պնդապէս յայս ըսկիզբն հաստատեցան՝ եթէ չէ պարտ 'ի կեղակարծ դրութիւնս զմիտս կաշխանել, այլ քննել իմանալ զնոյն ինքն զիրան և զխուզարկութիւնս և զփորձառութիւնս ալլոց. և յուչ առնեն մեզ մի հաւատս ընծաւ. յեւ ամենայն նորահնար կարծեաց՝ որ թէ և փառս յաւելցեն մասց գտակացն, բայց ոչ սարժանաց ինչ են յաչս բնադատում՝ խուզարկուաց: Այլ արդ փորձք հանդիսից դատաւոր կացցեն ընդ մեզ և ընդ անաստուածս. ցուցցեն մեզ աղէ ինչ մի բարեգործութեամբն և գեղեցիկութեամբն ականաւոր՝ որ ոչ իցէ արդասիք իմացական մասց. նախին վէպք և արդեւ բազում ինչ յանդիման առնեն մեզ յորս փայլեն իմաստութիւն և շանձար. և ս' երկմտեսցի եթէ նոքօք առաւել ևս պերճացեալ էին՝ որ նոցին եղեն արարիչ. ուր ուրեք ագէա որ և անիմատ գիտաց տալ 'ի լոյս զՆիլիականն և զԳոթմոյիս քերթուածն: Եթէ երբեք ցուցցեն մեզ զի կոյբք ոմանք 'ի ստուերապրելն բոս կամի 'ի պատտաբի գործս անկերպարանս՝ յանկարծոյն յաջողեալ իցեն զԱ յրակերպութիւնն Ռաֆայելի հանել 'ի նկար. կամ թէ հոգմոյ մըրիկելոյ փութորիկեալ զկոյտս քարանց և զաւազոյ՝ առեալ և հարթեալ և զամենայն ինչ չափակցութեամբ միաւորեալ զմանսօրինակն Մեախիկեայց ապարանիցն 'ի տեսիլ ա.

ծեալ իցէ. և կամ՝ ամբոյն ցնորեւոց յաղաղմաղակէն խառնաշիւթ, զամենայն իսկ զբառս զՏիեզերական¹ պատմութեանն մի առ մի կարգեալ իցէ, յայնժամ և ինձ թերեւ իցէ կարծել եթէ և ի ստեղծուած աշխարհիս և սքանչելաց նորա ձեցէ պէտ լեալ իմաստուն արարչի: Իսկ արդ եթէ յամենայն ուր բարեկարգութեանն կարդ երևի՝ թուով տեսանել ի նոսրին նա և յոչ կամաց և առաջնորդ զը իմացական և մտաւոր, որպէս ի բարեկարգ գերգաւթանս, ի քաղաքս հրահանգեալս, ի գունդս քաջամարգս, և ի շինուածս զուգաշարս յարմարութեամբ մտանցն, ապա հարկ է զի և ի տեսիլ սքանչելի կարգաց տիեզերացս ի միտ առնուցում եթէ գերաբուն մտաց դործ իցէ այն. զի և հանգիստութեանն կանոնը և անյղիկ փորձը հանդիսից յայն ինձ առաջնորդեն: Ապաբէն յիշատակի առ նախնիս՝ զի նկարիչ որ անյոյս լեալ ճշգրտատիպ հանել ի նկար զփրկերեալս ըրձունս երկարի՝ յոլով պիտիան յարշաւանս մրցելոյ՝ առ զայլոյթ սրտին րնկէջ ի տախտակն զգրիչ ձեռինն, և յանցուսից ի վեր քան զանկարութիւնն յաջողեցաւ. բայց ոչ միայն զի անկանոն ինչ է փրկութիւն և ամենեւին խառն ի խռուն, զոր թէ կամիցիք կամակար իսկ զիպաց շնորհեացուք գոլ արգասիս. այլ և այսու ամենայնիւ հարկ էր ընել պատաստ ի պատրաստի, և գեղք նկարուց խառնեալ արուեստիւ, և գրիչ պատշաճ ի պէտս, և ձեռն որ զայն ի պատաստ անպր ձգիցէ:

Եւք ըստ այնմ զոր իմանալմ նորոպէս և դատաստան բերելիք զիրաց, և ըստ նախազիմ պատկերաց որք ի միտս մեր նկարին, և որ կարեւոր հիմունքն են խելամուտութեանս մերոյ. իսկ արդ միտք մարդոյ այնպէս ինչ հաստեցան, զի ըստ այնմ սիղքան դատ առնէ զիրաց. իբր զի ուր կարգ յարդիւնսն երևիցի, անդէն և զիմացութիւն ի պատճառն իմանայ. և ըստ այսոցիկ լուսաւոր, անյղիկ և տիեզերական կարգաց՝ ոչ որ ի միտս ունողաց հաւանեցիկ կարծել, եթէ ըստ զիպայ և խառն ի խռուն զառուս տպագրի ի մի կցորդեալ մարթ իցէ զհամապատիւն Գոթնոյկայ արտաբերել

զբերթուած, թէ և դարձագարձ ի նոյն գործ բերելիք որ ընդ դարս բերաւորս: Եւ արդարեւ ի միտս մեր այնչափ խտրէ ընդ կարգն և ընդ անկարգ, որչափ ընդ իմաստութիւն և ընդ յիմարութիւն, ընդ լցս և ընդ խաւար. և պատճառ կանխագէտ և իմացական՝ անբաւ սահմանօք տարանջատ գտանի ի կոյր և ի չանձնաւոր պատճառէն. և անհնարին է մտաց ընդ մի համարել զբնութիւն նոցին որպէս և զարդիւնս արգասեացն. զի եթէ ի շինուած արուեստակերտ փնտոյ հնարիմաց ճարտարութեան պէտք են՝ առ ի զարթուածս երկնաւորացն ի նմա նկարելոյ, զիարդ ձեցէ կարևոր էակ իմացական ի ստեղծուած երկնաւորիկ աշխարհացն գոյաւորաց, չիմանալմ:

Թուի իմն եթէ անաստուածք վերջնոցս ժամանակայ՝ զամօթի հարեալ իցեն յանկարծադէպս համարել զստեղծուած աշխարհիս. ի միտ առեալ զի գէպք ստուգիւ անձնաւոր ինչ չեն, այլ անզոյ և անէակ է իսկ ի նիւթական աշխարհիս՝ որպէս և արկածից կենաց մարդոյ՝ ամենայնի հաւատիկ պատճառք են թէ և ծածկեալ առ ի մէջը. բայց առ ի բացայայտել զուզութեաց գոյութիւն արարածոյ՝ զոր չէր ուրուք ժամանակեալ, և զարգասիս նոցին՝ զոր ուրուք չէր յառաջագոյն նկատեալ, և սակայն պատճառի խմբ հարկ էր ամել զնոսա ի գոյութիւն, անուս ինչ որ զայն պատճառն ցուցանէր, անուանեալ կոչեցին դէպք կամ՝ զարգաւոր, որ ոչ գործան ինչ է և ոչ պատճառք գործելեաց: Այլ զգէպք անուս ապախտ արարեալ անաստուածից զայս ընդ նմա փոխանակեցին, և մեծաբարբառ քարոզեցին զԲռնիւն և զԳալի որ ցնորագոյն ևս են քան զաստուածութիւնսն հեթանոսաց. և արգաւրն այնպէս զիւրահաւանք են անաստուածք, և մեկնութիւնք նոցա որ զարարչութենէ տիեզերացս այնպէս հակառակամարտ ուղիղ մտաց, զի և քան զամենայն նախահաւատոս նախահաւատագոյն ևս են նոքայ: Քանզի մեր նախաբարբառ հարցումն առ նոսա այս է. զինչ ինչ իմանայցէք դուք ի բնութեանդ անուանէ. եթէ համարիցիք բնութիւն իմաստուն և նախահայեաց, որ զամենայն ինչ ուղղեալ պատրաստել ըստ նախանկատեալ խորհրդոյն, ապա զանուան և եթ փոխէք և զնկուութիւնն բնութիւնք. զի բնութիւնդ այդ

¹ Պատմելի խոսք ի վերայ ազգաց:

պատճառն է իմացական զոր ինդրերնք, այն իսկ է Աստուած: Բայց ոչ այգպէս. առանցեղին յառաջին կարծեացդ երեւելոյ՝ հարկ է ձեզ բնութեանդ անուամբ իմանալ զբովանդակութիւն երեւելի արարածոցս և զօղոյն իսկ գէական, գաիեղերս, զհուսկն ասել՝ զաշխարհս: Բայց ահա զաշխարհս արարիչ ասել կարգի աշխարհիս, յայտնի իսկ զբաբանութիւն է: Ի զօր է ձեզ ցուցանել զգորութիւն բնութեան, ձգողութեան, վանողութեան, յարածգութեան և տարածգութեան. զի յայտմ ամենայնի կարգս և եթ տեսանեմ և հարցանեմ՝ և ուր իցէ կարգապետն. զի սոքա միջնորդք են կարգաց, և ինքեանք իսկ յայտ առնեն զանհրաժեշտ կարեւորութիւն և զգոյութիւն անօրինն:

Բայց և ոչ թէ 'ի հաբն ապաստան անկանիցիս, յաջողագոյն ելցէ քեզ ձեռնարկդ. զգոյշ կացցուք աղաչեմ, և մի գանուանս ընդ արգեանց հաշուելիմք: Համարիք եթէ կարգ որ յայժմուս աշխարհիս՝ 'ի հարկէ իցէ և յինքենէ 'ի սկզբանէ անոր ցայս: Այլ բողոք բառնայ ընդդէմ ձեր երկիր բովանդակ. զի նախնիք և արդիք, իմաստաւորք և ուսմիկք, անասառածք և հաւատացեալք միաձայն հաստատեն՝ եթէ ոչ իբրեւ այժմն էր երկիր 'ի սկզբանէ, և աւանգութիւնք նախնիք անգընդոց ուստ 'ի վեր ելին տիեզերք հրաշակերտք՝ առ ամենայն ազգս գանձեալ պահին: Այամ թէ համարիք եթէ որ այժմուս կարգք իրաց աշխարհիս՝ 'ի մեքենաւան օրինաց անտի երեւելի տիեզերացս ունիցին ըզձաղուսմն: Այլ հարցանեմ, ո՞ր արեօք հաստատեալ իցէ գնախաճկիւրն գորկեալ արգասաբերս հուրից ըսքանեաց. դարձեալ ո՞րնոսա շարամանեաց, և ուստի սկզբուք կարգացդ՝ որոյ և ծաւալեալ՝ յօրինեալ իցին զաշխարհս և 'ի կայսն պահիցեն: Ահա 'ի տեսաւեն իմ զուգնն պարտած զընթանական բողորեալ՝ որ ցուցանէ ինձ ճշդիւ գտաւաւ զժամն օրակիսս, հարցանեմ՝ ո՞ր այն իցէ պատճառ անվրէպ շարժմանս. և լսեմ եթէ այն արգասիք են յօրինուածութեան աշուոյ՝ որ անուես են յաշացս. հաւանիմ ընդ այդ բացք ոչ անգին և անդ 'ի ճարտարարուեստն իմաստուն միտք իմ ընթանան՝ որ յօրինեաց և եզ զարկն և զանուոցն յարմարութիւն: Ահա և վաշտք զինուո-

րաց զգծուարին և զլմաստնագոյն մարդս հրահանգայն անվրէպ 'ի գլուխ տարեալ կատարեն, և հարցեալ զպատճառն լսեմ եթէ ընդ որ հիանամն՝ արգասիք մարտայարգար արուեստին են և հրահանգաց զօրականին. հաւանիմ և ընդ այս. բայց իցէ թէ սովորեալացեալ անպէտ համարեցայց զպարտապետին առ ընթերակաց մերձաւորութիւն որ հրամանահանն է և ուղիչ նոցին շարժմանցն: Այսպէս ահա 'ի զուր է քեզ կուտել գումարել 'ի բնութեան աստ զարժմանս և զանրնդհատ շարայարութիւնս, ուստի հիանալիքն աշաց տեսիլք յանդիման նկարեցին. զի ցանկ հարկ է մեզ 'ի պատճառ նախասկիզբն և արարիչ կարգացս 'ի վեր ելանել, որոյ գործք հրաշակերտք զաջ զօրոտեն. և զոր կանխաւ իսկ ասացաք՝ ուր միութիւն է, հարկ է և սկիզբն ինչ լինել արարիչ և պահպանիչ միութեանն:

Թերևս համարիք բացատրել զարդի զաշխարհիս յօրինուած ինքնօրէն առանց սկզբնահայր իմացական պատճառին սատարութեան 'ի բազմազէմ յեղափոխութեանց զայն համարելով առ 'ի ցուցանել և զուսայնութիւն կարծեացս՝ յօրինակ աճցուք 'ի մէջ զընկերահաշտ մարդկանն կենցաղ. դիք եթէ ոչ ընդ իտաղ ինչ այլ ստուգութեամբ ընդ ձեզ խօսիցիմ: Գիտիցէք եթէ ուստի և զխմրդ փրանկիա յազգ համարեցաւ, և ուստի տեսչութիւն քաղաքական զոր ունիմք այժմ. ասացից ձեզ զերան: Եթէ 'ի վեր 'ի սկիզբն կանուս ժամանակացն ելանիցեն՝ գտանես օրէնս և սովորոյթն, սուրբ և գերգասանմիք զմիմեանս փոխանակեալ, ազգ երկայ և ազգ դայ, 'ի փոխել ժամանակաց փոխփոխին և սովորոյթք և օրէնք, և տեսչութիւն 'ի կերպս կերպս փոփոխի, և հուսկ ուրեմն հասաք 'ի կայս յոր կարգս: Մի թէ շատ համարիցիմք զասացեալս. նա ոչ ապաքէն կարի իրաւանք բարբառիցիք յատել « Գուսա » 'ի զայժմուս պայման աշխարհիս ինձ յանդիմանելոյ՝ յիշատակ ինձ արարեր զօրինաց և զկարգաց, և զյեղափոխութեանց և զուսովութեանց, բայց ոչ ապաքէն պարտ էր քեզ ընդ դարն անցեալս՝ 'ի վեր ելանել 'ի յազգաց յազգս ժամանեալ անդր իսկ 'ի իմանարուստ ազգն մերձեւեալ, և ցուցանել զմարդիկն, զէսն ասեմ խոհականս և իմացականս և նախա-

Հայեացս, որ նախ դառաղինն հինն արկին և հրահան գեցին և առաջնորդեցին աղցին » : Եւ կարի յերաւունս : Այսպէս ահա, տեաք, և սակա տարրական աշխարհիս, համարեցէք որչափ և կամիք արեգահունս զորս շինեալս և զորս բուցեալս, և բաղնունս և գլխորդմունս ի բնութեան, և աշխարհս վերանորոգս յաւերակաց հնոց աշխարհաց : Հաշուեցէք գրութիւնս միահետ շարայարութեանց և անընդհատ յեղափոխութեանց, այլ սակայն հարկ է յարգասեաց յարգասիս և յերեւութից յերեւոյնս վերտանել, և յարար չապեոտ անդր մատչել որ երկցադոյն է քան զբնաւս ի զուգահեռանութեանցդ : զի որչափ և յանհունս ձեռնացն զլլծայս շարայարութեան էակաց, բայց սակայն հասցես ի ծագն անշարժ զորմէ կախեալ կայցէ : Ի բնութեան և յընկերութեան մարդկան հառառաւեալ կան օրէնք, որովք վարի ամենայն և զիւր կասանն պահէ, բայց և յերկրոսն միանգամայն՝ օրէնս գրութիւն զգոյութիւն օրէնսդրին հաւաստեօք ցուցանէ :

Եղեն և ոմանք որք առ անպէտ ցուցանելոյ զընթերակաց մերձաւորութիւն իմացական պատճառին, բլլ Կարդեսիտին զհռչակաւորն բան զնուորեցան ասել՝ « Տուր ինձ զնիւթ և զբարժումն, և ստեղծից քեզ զաշխարհ » : Բայց երբ արդեօք աւելազանցութեան բանք մտացալթեք հանձնարոյ ի ստուգադիր ճմարտութիւն համարեցան : Բայց և այնպէս ոչ սասց Կարդեսիտ էթէ ինքնին յօրինեցի աշխարհ, այլ Նա, ասէ, ստեղծից » : զինքն իսկ ցուցանէր ուղղիչ շարժման և նիւթոյն, որով և զմացական էակին ցուցանէր զպէտս՝ սակայն գիտէք քաջ զի Կարդեսիտս ի կարի իսկ յանկեղծաւորացն էր և ի ջերմագունից ի պաշտօնաւորս՝ աստուածութեանն : զարձեալ նոյն ինքն և յայլ նրապա յաշխարհաստեղծ զբօսանս պարապեցաւ, և գուք ինքնին գիտէք էթէ զխարդ ի նմին յաջողեցաւ՝ մինչ զի չեք որ այժմ՝ որ ընդ նորա կարծիսն զայցէ, և հիւղեայք նորին իբրեւ զամբա թէթիւ հողմալոր ցրուցան : և թէպէտ հանձնարդ էր այրն՝ բայց նոյն բաժին վիճակի էլ և նմա որ ինչ ամենայն աշխարհաստեղծ մտաց հնոց և արդեաց, և ընդունայնացաւ ի խորհուրդս իւր : Այսպէս ապա յամենայնի պարտ և

պատշաճ է ի պատճառ անգր իմացական ի վեր ելանէ :

Իսկ այն էթէ պատճառս այս իմացական ինքն իսկ Աստուած իցէ, կարծեմ և անկարօտ գոլ բացայայտութեան : քանզի մեր ինզիր ընդ անաստուածից այս է էթէ չեցէ այլ որ էակ արտաբոյ քան զաշխարհս, որ և լեալ իցէ սմին արարչապետ : էթէ զոյ ստուգապէս այս էակ, ապա անաստուածք անխառլ հաւատացեն զի առ զամենայն մասունս անասման տիեզերաց սքանչեւապէս կարգելոյ, հարկ է նմին ունէլ զի մացութիւն և զգօրութիւն, զիմաստութիւն և զնախահայեաց տեսութիւն ի վեր քան զամենայն միտս և զբանս, և կատարելութեանց նորա ինկել անպարագիւր և անսահման, և նոյն ինքն էակ անթերի, և բզհուսին ասել՝ ինքն իսկ Աստուած :

Արդ ահա հաւաստեցաք անեղծապէս էթէ յամենեցուն միտս ծաւալեալ է ծանօթութիւն կարգի և գեղեցկութեան : և զի ընդ այսոցիկ ծանօթութեանց ամենայն որ քաջիկ խելամոռէ գոլ բարեկարգութեան կարգաց յերևելի աշխարհիս : և զարձեալ ոչ ուստեք մարթ է մեկնաբանել զայս կարգ գեղեցիկ՝ բայց ի ներգործութէ իմացական իրքը պատճառի՝ որ այն ինքն է Աստուած : ապա ուրեմն զոյ Աստուած : այս է ահա չլլծայաշար շարայարութիւն զորոյ չէ մարթ և զմին յօղակացն խորտակել : Այ անպէտ եմ ընդդիմաբանութեանցն զորս մարթ է պղեղնաբանել հակառակ ճըշմարտութեանցս : որպէս և այնոցիկ որք հակառակք են զոյութեան նիւթոյ, տարածութեան և շարժման : Բայց ո բարեբախտիկ հանդիպութեանս, զի այնչափ բազմազգոյնք են ընծայութիւնք զոյութեանն Աստուծոյ, որչափ և սնտոի խաբէութիւնք անաստուածիցն ի կուրաշաւիլ բնազանցութեանէ յառաջ բերեալս՝ անասանելիք մտաց ռամկին : այնպէս զի նախանձ չար կերեցէ զանաստուածսն ի տեսանել անդ զաղջ մարդկան ընթացեալ միշտ յուղղադատ կարծիս և հաւատս բերեալ Աստուածութեանն :

Այլ շատ իցէ, տեսք, խօսեցեալս ցայս վայր ի միտս ձեր, թոյլ տուք ինձ առ վայր մի և ընդ սիրտս ձեր բարբառել : բազումք ի ձէնջ նորաստեղծիք նորարեւոյն էք, և հոգիք ձեր մատաղաբոյս, ոչ ծաղկն

կէջ թարգմեալ 'ի խորարմատ տնտառաւածութեանն թուինց, ոչ գտացեալ յօգտածարաւ շահուցն ակրն կալուածեանէ, և ոչ խառացեալ յընդերկար հաճոյլիցն ցանկեւթեանց • և յայն հասակ գեղաղէշ հասեալ ձեր յորում խանդք սրաթուիչք և սիրտ դերազգած և արգարսէր, պատրաստականս զձեզ դորձեն և դիրա մատոյցս վեհանան խորհրդոց և անտուա ճշմարտութեան • արդ չիւն բնաւ դիպեալ ձեզ զի առ վայր մի 'ի բաց եղեալ զգիրս և զբանադատութիւն, յառիցիք հիացեալ ընդ մեծազանց տեսիլ բնութե, կարացէք եւ բէք զյոյզս սրտիցդ սանձահարել, և ոչ յափշտակեալ իբր 'ի հիացման 'ի խորոց սրտից ձերոց հառաչեցէք զհառաչս ճշմարտութեան • Որպէս զի մեծ են դորձք, քո, Տէր: Եւ ճշմարտեւ իսկ եթէ զճաշակն առնու կամիցիմք սիրայորգոր յուզմանցս որ յաստուածութեան անդր զմեզ վերաբերեն, թողցուք զքաղաքս և զապարանս մեր, թողցուք զգաւորական ճորտութիւնս մեր և զճարտարադործ վաստակս • զի զբնութիւն ոչ 'ի գործարան իմաստնոյն խնդրելի է, ոչ 'ի թանգարանս հետախուզին, և ոչ յայն որ զմարդկան զօրութիւն և զճարտարութիւն յանդիման առնիցեն • և ոչ դարձեալ ամից զձեզ 'ի շրջափակս պատուարացն, ուր գաղանք Ափրիկոյ և Ասիոյ և անտուա բնակք մայրեաց մերոց 'ի դառագեղան շղթայակապ պահաւանին, զվայրագ աղատութիւնն մոռացեալք • զի արծուին բանտարգել յինքն արգարեւ գաշս իմ ձգեսցէ, բայց ոչ ինչ աղգեսցէ յիս 'ի հիացանց յուզմանց կրից որպէս 'ի տեսանելս իմ զթագաւորն օդոց այլեղայ բարձրաթուիչ և հոլածե խոյացեալ 'ի վերնագաւառոս անդ որտընդոտս շանթից կայծականց • և ոչ դարձեալ ասացից ձեզ զինուորեւ զայս ձեր 'ի գործին հրաշագէտ' և 'ի հաստատութիւն երկնից ասպատակել, զի ոչ միայն պարտաւեցուցից և ականողեաց, այլ և զի ծանր է ինձ զվի միայն կէտ զերկնից նկատել • քան զի ընդարձակատարր երկնից կամարացն փափաքեմ, ուր անեզր աղատութիւն՝ զմոտցս զօրութիւն և զսրբախս զազգմունս անպարագիծ ծաւալեսցէ: Եւ մեր ուրեք գտանիցի, տեալք, բնութիւնն այն՝ որ ազդողագոյն 'ի հոգիս մեր խօսի բան զամենայն մարդկային ճարտարխօսութիւն, եթէ ոչ 'ի մայրիս հովանաւորս

և վեհմականս, ուր միայնութիւն և լուութիւն, և ըստուելք լայնատարածք զխորհրդականն ազդեն 'ի հոգիս զերանանութիւն զերկիւղ սրբանուէր • յեղբս անդ ծովու ետ ընդ ետ զայրացելք և անգորրացելոյ, որոյ ալք զոգցես խաղալք ամենազօր ձեռնին Աստուծոյ՝ զորս բստ կամս խռովեցուցանէ և ցածուցանէ • 'ի կառարս անդ լերանց բարձանց ուր անպարագիծ է աշաց անաւթի, և ընդ եղբս անեղբս բերեալ աշխարհիս, անդանոր մարդ թագաւոր անեղբաց՝ զափ առնուելոյ պետութեան, և հիացեալ իմն ընդ տեսիլ ընդարձակատարր սահմանաց ձորոց և հովտաց, լերանց և դաշտաց, անգաստանաց և մարգաց՝ որ ընդ ոտիք նորա ծաւալին, սլանան միտք նորա յԱրարչապետ անդր սրանցեւեացս: Դարձեալ միւսանդամ զնոյն հարցուած 'ի մէջ առից • Ուր արդեօք զհրաշալիս բնութեանն նկատիցեմք՝ եթէ ոչ յերկինս անդ վերինս • յորժամ գիշեր խաղաղ և պայծառ զնովա անկանի, ցի, և անշունչ լուութիւն զերկիր և զայլոս ունիցի, և լուսին՝ քողածիգ լուսմին գողցես ցողեսցէ աշխարհիս զանդորրութիւն և զսոռոգութիւն • և իցէ թէ որ ընդ միտ ամից 'ի ժամուն եթէ ոչ զոյ Աստուած՝ նա մանաւանդ հեշտ և քաղցր ազդեցութիւնք զհոգիսդ բնուցուն, և արտասուք սրանցանաց և գորովանաց յաշտ ծորեցեն, և 'ի ծունր իջեալ գոցեսցիք • « Որպէս զի հրաշագեղ են գործք, քո, Արարիչ անեղբաց • Աստուած սրտի իմոյ, որպէս զի քաղցր են ինձ հաւատք, քո, և զխորհրդ հար իցէ ինձ անձանթ լինել 'ի քէն, մինչ ամենայն ուրեք փառք և մեծվայելութեանց զքեզ քարոզեն • Աստուած, որ եսդ Մծ բարութեանց զմեզս մանկութեան իմոյ մի յիշեր, և ընկալ զօրդիդ մուրեալ որ 'ի գիրկիդ հայրենի ապաստան անկանի • մեծ է զբնութիւն քոյ յընթացս աստեղաց, այլ մեծագոյն ևս ցուցցիս յուզել զաւել սրտի իմոյ, և 'ի հրաշագեղել զնա միւս օրինաց՝ քոյոյ ամենազօր և երկրպագել տերութեանդ »:

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԴԻՄԱՄԱՐՏ ՊԱՏՃԱՌԱՅ
ԱՆԱՍՏՈՒԱԾԻՅ

Յորժամ զկարևորագոյնն և զհաստարմանն 'ի հաւատոյս՝ զգոյութիւնն ասեմ՝ Աստուծոյ, առաջի կայր մեզ ջնատագոյնէլ 'ի զխմամարտութեանց աստուած ընդդէմ մամբարտութեանն, խորհուրդ 'ի միտս անկաշէր եթէ ոչ ճահողագոյն ևս իցէ արդեօք թողուլ 'ի մուսացութեան զխաւարին առարկուածան քան 'ի լոյս զնոսա յանդիմանել. և ոչ արդեօք 'ի յայտնելն զնոսա մեայլ զճմարտութեամբ արկանիցեմք, որ ինքնալոյս փայլէ որպէս զարեգակն յիւր ակնախտից ճառագայթան, և նոքմեք զրդուեցուցանիցեմք իմն զհաւատս՝ որովք ամբասնդեն կարծեալք: Այլ այս խորհուրդ տեղի ես 'ի մտացս՝ յորժամ միւս այլ զօրաւորագոյն եկն եհաս 'ի վերայ՝ ասեմ՝ եթէ աստուածական գոյութեանն այնչափ թշնամիք յարեան հակառակամարտք, և ընդ համայն Եւրոպէ լսելի արարին զձայնս իւրեանց 'ի բարբառ փողոց, արժանի իսկ է զի և քինախնդիրք նմին յարկեան. զարձեալ զինի գարուց ժամանակաց յորս աստուածամեղիտութիւն պարծանս համարեալ էր իմաստնոց և բանասիրաց աշխարհիս, և որ զանհնարին ճգունս իմաստից և հանձարոյ լծափեալ էին առ անպէտս համարելոյ 'ի բացատրութիւն ամենայնի զպատճառն իմացական և զերազոյն, և յորս բազմազմի երկք վաստակոց զրոշմեալք 'ի դրոշմ՝ ինքնայնոր ամբարշտութեան, յամեն-

նայն պայմանս ընկերութեանն ծաւալէին, անհաւան ինչ էր կարծել եթէ 'ի սպառ անհետ լեալ իցեն փնտառքեր աղդեցութիւնն նա և 'ի մտաց անգամայնոցիկ՝ որ չլցեն 'ի սպառ ապականեալ 'ի մտորացան վարդապետութեանցն. որով և ինամբ 'ի քանցել ըզնոսին յարմատոց ոչ անտեղի ինչ էր և ոչ անպիտան վաստակ. այնչափ խորարմառք են 'ի մեզ հետք ամբարշտութեանն աղիտից: Զի որ ինչ երբեմն գունուրեք երեւեր և ահարեկէլն զմեզ, այժմ ընդեկան ինչ մեզ թուի. և եթէ Պոսիւէ 'ի մեռելոց առ մեզ եկաւորեր, չէր մարթ նմա ասել զոր զիւրոց ժամանակացն բարբառեցաւ, եթէ « Սակաւք են յաշխարհի ինչացնորք այնպիսիք որ 'ի պետութեանն Աստուծոյ և 'ի վայելս անդ գործոց նորա և բարութեանց յաւակնիցին ասել եթէ ոչ գոյ Աստուած. և եթէ 'ի մեծապայծառ լոյս քրիստոսական կրօնից այնպիսի որ գտանիցի, պարտ է նշովս և զաղութիւն զայնպիսին համարել »: Ապա ուրեմն և զընդդիմաբանութիւնս անաստուածիցն արտաճուել՝ օգտակար հանդիպեցի, թերևս և առ 'ի զմահացան աղդեցութիւնսն բառնալոյ, և ասկա զառաջս առնլոյ չարեացն. այս իսկ է, տեսք, միակ վախճան բանախօսութեանս:

Եթէ ունին մասուսցուք ամբարշտաց վերջնոց ժամանակաց, զայս ինչ 'ի բանից նոցա և 'ի գրոց ի մտացուք. « Զինչ իցէ աղէ էակդ այդ որիչ 'ի տեղեւրացս զոր կոչէք Աստուած, և ուր իցեն կայք նորա: Համարիք զնա միտս զերաբուն ասեղծիչ նիւթոյ, և շարժման. և զիսորդ 'ի միտ առնուցումք զգոյութիւն նորա յունչէ. զի մարթ ինչ իցէ յունչէ լինել իմիք. զարձեալ ո յանդիման առնիցէ մեզ զբնութիւն նորա, և զիսորդ 'ի միտ մեր զնա նկարեցուք: Եթէ մեայլ է վարդապետութիւնս մեր, իցէ ինչ ձեռք լուսաւորագոյն, և անաստուածութիւն անխմանալի ինչ իցէ քան զԱստուած զոր դուքն պաշտէք: Համարիք զնա էակ անասնման բարի և իմաստուն և արդար. բայց առաւել ևս լինէր այնպէս որպէս ասեք, եթէ ջուլաներ զինքն յաչս աղի մարդկան. զի յայնժամ

1 Բարոզ առաջին յիսնակաց:

յամենեցունց ընդունէր զարմանաւ և զփառս, ուր այժմ՝ բազումք են որք զնա ոչ ճանաչեն, նա և նորին իսկ որոց միտք լուսաւորագոյն են և մեծափափայլ տենչմամբ բերեալք 'ի ծանթութիւն ճշմարտութեան • ապա ընդէր ծածկիցի, և 'ի խուզարկութեանց մերոց խոստովիցէ : Դուք առ 'ի զարարչութիւն երևելի արեգեւորաց մեկնաբանելոյ՝ յատուածութիւն անգր դիմեալ ընթանայք • այլ զուր է ջան ձեր և վաստակ • զի համարեցէք առ վայր մի յաւիտեական զաշխարհս, և զշարժումն անանջատ 'ի նիւթոյ, և շարայարութիւնս ինչ միշտ նորանորս այլազան և այլակերպ էակաց՝ զանոցանալս ըստ բնական յատկութեանցն, զամեն յարաձիգս և զայլս տարաձիգս, որք բերին առ միմեանս և որք բաժանին, և ճգնին հասանել 'ի մի միութիւն՝ ուր ամենեքեան զսահմանեալ կայանն առնուցուն • և ահա ելցէ կանգնեացի աշխարհս բնական առ մենայն գեղեցկութեամբն բարեգորդեալ, և անառ նովք և մարդկամբ բնակջօք երկրի : Այսպէս ամենայնի լուծումն հնարաւոր է առանց Աստուծոյ, և անգիտութիւն բնական պատճառաց՝ ստեղծ զինացականն պատճառ » : Այսպիսիք են, տեաւոր, կարճառօտիւ անաստուածիցն ձեռնարկք, և առ 'ի բովանդակել զնոսա նովին իսկ բանիւք իմաստնոյ ուրումն՝ որ եկաց յաւուրս մեր, և ընդ բովանդակ կեանսն աստուածանգիտութեամբն գտաւ ականաւոր, ասացուք զԱստուծոյ. « Չ'ի անհաս է նա 'ի մէջ, զի անառ է, և զի ամենայն ինչ առանց նորս բացայայտ ցուցանի ¹ » : Ապա ուրեմն կտրի անոր և անյոյս իցէ դատ անաստուածութեանն, եթէ յետ յիմաստայ ջանից և վաստակոց՝ այնպիսի որ այր իմաստուն զայստոյն և եթէ գտանիցէ նեցուկս նմին ջախջախս և զազիպղիկունս :

¹ Եւրոպայի, Յաւելուած երկրորդ Բառարանին անաստուածից. էջ 90 :

Ա. ԱՌԱՐԿՈՒԱԾ

Չի տեսնուալի է Աստուած .

Առաջին ընդգիմաբանութիւն այն է և եթէ չմարթին միտք հասու լինել Աստուծոյ • արդարեւ անհասանելի է Աստուած զոր մէքս պաշտեմք, և ընդ այս ոչ միայն չպատկառեմք, այլ և պանծամք իսկ • զի եթէ և ճանաչեմք զնա, որպէս ցուցուք 'ի մօտոյ, այլ խեղամուս լինել յանհնարիցն է • քանզի և կատարելութիւնը նորա յոյժ 'ի վերջ են քան զանցօր կարողութի մտաց մերոց : Եթէ ունէիր զվսեմութիւն տեսանողացն Խորայելի, և զինաստութիւն ամենայն գերաշնորհ մտաց որք ընդ ազգս և ընդ ժամանակս հրաշացան, և զնորութիւնն լինել հրեղինաց՝ որք զաթոռովք Յաւիտեականին պար առեալ պաշտեն զսուրբ կամս նորա, սակայն և այնպէս 'ի կամելն քո 'ի համար արկանել զնորա զանբաւ կատարելութիւնն միտք քո և բանք տարանջատք յոյժ գտանէին 'ի մեծ վայելութենէ փառաց նորա, և յետ միանգամ զամենայն զձիգն մտաց թափելոյ, բերուողապետի խոստովան լինել եթէ չէ մարթ ճահողապոյն ևս զԱստուծոյ բնութիւնն ցուցանել, բայց կոչելով զնա անհասանելի յեութեան : Աստուած միայն ճանաչէ զանձն անկթար գիտութեամբ • քանզի և անհնար է սահմանաւոր մտաց զանսահման իմանալ զբութեան և իմաստութիւն և բարութիւն • զի եթէ հասանելի որ էր Աստուած, ապա չէր Աստուած ճիշմարեալ, այլ ստեղծական մտաց մարդկան • որպիսի և յանեղբաւական յառաջ իսկայցես չգացես բնաւ զսահման այսորիկ որ անսահման է • զի ծով իմն ընդարձակաւոր է անյատակ և անեզր • և անհասութիւն այնպէս անանջատ է յատուածական բնութեանն, զի չհաւատալ Աստուած սակա անհասութեանն, է յուրապա կալ Աստուծոյ՝ սակա լինելոյն Աստուած • ձեռնարկ արդարեւ գեղեցիկ :

Անհաս է Աստուած, և առ 'ի զընդունայն խնդիրն կարճելոյ՝ պարզեացուք զբանս • զի հասու լինել Աս-

տուժոյ՝ է անթերի խելամուտէլ այնմ, և իմանալ զքնու-
թիւն նորա և ի խորս մեծութեանն ժամանել, և ան-
աղօտ տեսնել զգեղեցիկ միաբանութիւն կառարե-
լութեանց նորա, որ և ի վեր է քան զհասողութիւն
տկար և չափաւոր մտաց մարդոյ: Իսկ ճանաչել զԱս-
տուած՝ է գիտել զգոյութիւն նորա. և փոքր ի շատե
խելամուտէ կառարելութեանց նորա, ոչ բովանդակա-
պէս, բայց այնչափ միայն յառակատես և պարզ, որ-
չափ յիմանալ որ ինչ էն և որ առ մեզ պատկանիցի,
և մերոյս առ նա նկատութիւնն իցէ բաւական, առ ի
մաստութեամբ և ուղղութեամբ զնմանէ խօսելոյ. զի
ընդերքին և զանդրդուելն ունիցիմք հաստատութիւն
լնդ գոյութիւն նորա և ընդ զօրութիւն, ընդ իմաս-
տութիւն, ընդ բարութիւն և ընդ արգարութիւն, այլ
ոչ իբրեւ եթէ բովանդակ էութեան նորա ի վերայ
հասանել կարիցեմք. այս է ահա մերս պայման ի վե-
րայ երկրի: Եւ զի՞նչ համարիք, տեսիք. միթէ անուշն
Աստուծոյ կոչեալ յաշխարհ ձեր, վարկայարազն հըն,
չիւն ինչ իցէ ընդ օդս ցրուեալ, ոչ ինչ զարթուեցէ
նա խորհուրդս ի միտս ձեր, և ազցմունս ի հոգիս:
Եւ զիարդ անխմանալի ձեզ թուեսցին բանքս, իբրեւ
եթէ յօտարոտի իմն լիզուս անձանթս ի ձէնը բար-
բառիցիմք, ի խօսելս մեր առ ձեզ և ի ցուցանել զէն
յաւիտենական, անսկիզբն և անվախճան, որոյ բնու-
թիւն՝ ինքն իսկ գոյութիւնն է, և էութիւնն այնպէս
անանջատ ի նմանէ որպէս չըմանակին լինելն բոլորակ,
որ ազատ յամենայն օտար պատճառաց, ոչ յուժնք
առեալ ինչ, և ոչ ինչ ընդ իրուեալսն զեղայցէ. որ
միշտ անփոփոխ է և անալլալակ, և ոչ որպէս զաշ-
խարհի իրս որ անշանեն, և իբրեւ զծրծս մաշեցին. որ
ինքն միայն է ինքնագոյ, զի այլքն ամենայն ի նմանէ
առին զգոյութիւն. յաշխարհ յոյնչէ համարին տիե-
զեքը, և ազգք ամենայն որպէս թէ չիցեն. և որ միայն
կարողն է ասել զանձնէ զոր մատենաք մեր սուրբք
բարբառեցան. « Ես եմ որ էն ». նա ինքն էն ամենա-
զօր՝ որ ետ ամենայնի, որ ընդ տիեզերս են, զարթուեմ
և զինեղանութիւն, որում միօրինակ զիւրին ինչ է
ստեղծուլ զարքիս և զօրդուն. որ հոսեաց զատեղս
ընդ երկինս որպէս զիօշն ի գաշտս մեր. և որ յարար-
չագործել ոչ այլ իմիք ունի պէտս, բայց իւրոց կա-

մաց, որ և ի սկզբան ժամանակաց ասաց « Եղիցի լոյս,
և եղև լոյս. » նոյն ինքն էն ամենխմանտ որ ի ձեռն պարզ
և արգասաբեր օրինաց վարէ զերեւելի աշխարհս, և ո-
րոյ տեսչութիւն խնամոց անաշխատ յամենեւին հա-
սանէ յատեղագործք աշխարհաց ի գայարս մարման-
դից, ի միահեծան պետութեանց մինչև ցախլեռն ան-
նշան. որ հզօր զօրութեամբ և հեշա քաջցրութիւն վարէ
զիւր զարարածս իմացականս ի վախճանն երկրպագե-
լի, և ուրախ լինի ի գործս ձեռաց իւրոց յանսահման
վայրս տիեզերաց. հոսի ապա՝ Աստուած արդարա-
դատ որ յամենայնի զէտ երթաց զերաբուն և անվերջ
մտայն. Աստուած սուրբ, որդեալ մեկնեալ ի չարէն
անձուն բացակայութեամբ. Աստուած բարերար որ
ինքն երանաւեալ յէութեանն, և զարարածս իւրոյ ան-
կաթօտ մեծութեանն առնէ հաղորդս: Արդ այս ամե-
նայն բանք իցեն ինչ օտար ի խորհրդոց ձերոց և ի
սրտից: Համարիցիք զայստակ այնպէս անհեգեգս և
ցնորականս, իբրեւ եթէ բանս արկանեալ բանդագու-
շանաց ասել օրինակ իմն զըմանակէն լինել բաւա-
կուսի կամ քառակողմն զբոլորակ: Կա ոչ ապաքէն
այնպէս բանաւոր իմն է գոյութիւնն Աստուծոյ, զի
զիւրամատոյց է մտաց ամենեցուն, և առ ամենայն
ազգս աշխարհի ծաւալեալ առաւել և կամ նուազ, և
անուն նորա գտանի յամենայն բարբառս, և ի գործս
զերահանձարից արանց աշխարհի, և ի սահմանադրու-
թիւնս ամենայն ականաւոր օրէնագրաց, և ի նուե-
րական երգս ամենայն ազանց, և ամենայն ժամանա-
կաց. անշնորհի է յիշատակ նորա, և ծանօթու-
թիւն նորա թէ և ոչ անթերի, այլ կարի իսկ բացա-
լայտ է առ անստերիւր ուղղութիւն գործոց մարդ-
կան: Այլ տէր ասա. արդեօք ընդ մի համար զասելի
ինչն վարդապետութիւնք իմացական պատճառի
յանկարծադեպ պատահարի, հզօր և իմաստուն էա-
կի՝ որ զամենայն ինչ ընտրանք և բանեւ գործիցէ,
ընդ կոյր և զաչացու հարկին, Աստուծոյ արարել կար-
գաց և բարեղարգութեան տիեզերաց՝ և աշխարհիս
ծաղեալ ի խառնիխուռն և յինքնադեպ կցորդութենէ
նիւթոյն շարժականի. մի թէ և երկոքն զնոյն միտս
բերիցեն. նա ոչ ապաքէն գուք ինքնին ուղիղ գատագ-
տան բերէք զնոցանէ եթէ հակառակամարտ իւրեաց

են և երկորին: Եւ չիցէ ինձ մարթ 'ի տեսիլ սքանչելա-
րուեստ նկարու, կերպարանի յիս' թէ և ոչ անովմար'
զհանձար և զհրաշալի ճարտարութիւն նկարչին, թէ
և չմարթիցիս' ճշգիւ գլափ առնուլ մտաց նորա, և ոչ
'ի վերայ կալ եթէ զհարգ զայնովսի շունչ կենդանա-
տիպ տալաւորեալ իցէ 'ի պատառնի, և զանցեալն
իրեն կենդանիս 'ի յաչ մեր նկարեալ: Դարձեալ 'ի
տեսիլ արձակալայր քաղաքի յորում ամենայն ինչ 'ի
խաղաղութեան բնակիցէ, և անձանց և գոյից ամուր ա-
պաւէն կացցէ օրինացն հովանաւորութի, և ուր ազա-
տութի ոչ բնաւ քան զսահմանն օցտեալ դառնայ յա-
պարասանութիւն, ո' արգելեցու զնս նկատելոյ զկա-
ռավարն անտեսանելի որ 'ի բռին ունի զսանձս խնայ-
տուն տեսչութեանն, թէ և անգէտ իցեմ' թէ զհարգ
նորիմք վարիցի, և 'ի շահ օգտի ամենեղուն առաջ-
նորդիցէ: Եւ եթէ արգարն ոչ այլ ինչ իցէ աշխարհս
եթէ ոչ շարայարութիւն երկրորդական պատճառաց
և նոցին արգասեաց չիցէ ինձ մարթ 'ի նախկին պառ-
ճառ անդր 'ի վեր ելանել յէն յարարիւ և 'ի գերա-
զոյն վարիչն ամենայնի, թէպէտ անհասանելի իցէ ինձ
յեղանակ գոյութեան նորա և տեսչութեան: Ապա
մարթ է ըմբռնել զԱստուած թէ և անհասանելի իցէ.
նա ոչ ապաքէն և գիտելն իսկ թէ անհաս է ընծայու-
թիւն գաւանդութեան է նորա էութեանն:

Աստուած, ասեն, անհաս է. և կարի իսկ քաջ, զի
չէք խելամուտ մշտնջենաւորութե նորա. բայց մշտնջե-
նաւորութիւն իրեք էակի և կարի իսկ ճշգիւ ստուգու-
թեամբ յուցեալ է. զի որովհետեւ գոյ այժմ' ինչ, ապա
հարկ էր 'ի յաւիտենից լինել իմիք. զի եթէ յառաջ
քան զամենայն սկիզբն լինելութեան չէր ինչ ուրեք,
ապա ուրեմն ոչ ինչ էր, և եթէ ոչինչ էր, ապա և
ցարդ բայց յոչնէ չմարթիք լինել իմիք. զի ոչինչ ան-
արգասաւոր է և անբաւական ամէլ ինչ 'ի գոյ:
Ապա ուրեմն գոյ էակ անստեղծ և մշտնջենաւոր և
ինքնագոյ յառաջ քան զամենայն յաւիտենա, ոչ
սկիզբն առեալ երբեք լինելու, և ոչ բնաւ լիցի վախ-
ճան կատարածի. զի չափ առաջնոյ մշտնջենաւորու-
թեանն յաւիտենականութիւնն է, նոյնպէս և որ յետ
այսորիկ նոյն մշտնջենաւորութիւն անվախճան առա-
ջի կայ նմա. ոյր վասն ասաց Բաղդաւ, « Եթէ 'ի մեջ

երկուց յաւիտենաց կէտ մի եթէ է մարդս »: Չէ
տեղւոյս առնուլ 'ի քնին թէ Աստուած իցէ էակս այս
յաւիտենական եթէ նիւթն. զի որ զինչ և իցէ, բուռն
աննէ անաստուածից խոստովանել եթէ գոյ էակ ինչ
'ի յաւիտենից. և ասկայն զինչ քան զայս անհասա-
նելի կայցէ: Չհարեք հասուլ լինել արարչութեանն
Աստուծոյ, և ոչ թէ զհարգ յոչնչէ 'ի վեր ելին տիե-
ղեք. այլ զգոյշ լերուք անհէգեղ կարծիս ցնորականս
համարել գրել յանիրաւի երկրպագուաց աստուածու-
թեանն: Ոչ ասեն նոքա եթէ ոչինչն պատճառ արգա-
տեք իցէ ծնող աշխարհիս, և ոչ գարձեալ եթէ ոչ
ինչն նիւթաբեր լեալ իցէ ինքեան, և զի նիւթն յան-
զընգոյ ոչնչին իցէ պեղեալ, որպէս հասին մետաղք 'ի
բովուց յորս ծածկեալ կան. զի յայնժամ չմարա-
նուլ թիւն լինէին բանքն և ցնորականք ամենին. այլ
ասեն եթէ Աստուած իւրով ամենագոր զօրութեամբն
եւ զգոյութիւն այնմ' որ չունենք, և որ հնարաւորն
էր յամենահնար միտս աստուածութեանն, երբ զայն
յարգիւնս զօրութեամբ կամաց իւրոց: Ոչ է մեզ ար-
գարն հասու լինել այսօրինակ արարչութեան, զի 'ի
ծոյ անդ աստուածութեանն հարկ էր լինել առ 'ի
վերայ կալ եթէ զհարգ կամիցի Աստուած, և զինչ
իցէ զօրութիւն կամաց նորա: Չի եթէ ոչ 'ի սեպ-
հական փորձոյ և յազգեցութեանէս մերմէ գիտեալք թէ
զինչ իցէ կամեն 'ի մարդիկ, անհնարին ինչ էր առ-
նուլ զայն 'ի միտ. որպէս խլին 'ի ծնէ չէ հնար զձայնս
խմանալ, և 'ի ծնէ կուրաց զերանգոցն բերել զաստա-
սան: Իսկ զմարդկայինսն աստուածութեանն վերա-
դրել անարգ և երկրաբար խորհուրդք են. զի յամե-
նայն չափաւոր է մարդս որպէս 'ի կարողութեանն
այսպէս և 'ի խելամուտութեան. զի կարող է մարդս նո-
բանոր կերպարանս առ նովագոյանս արարածոց, և
'ի յարգ 'ի զարգ զնիւթն բերել, բայց ոչ 'ի չգոյէ
առնել ինչ. բայց Աստուած որոյ անասման է կա-
րողութիւն՝ արգեամբ իսկ ապ զգոյութիւն այնմ,
որ զհնարաւորն եթէ ունէր զգոյութիւն, և այս իսկ
է զոր ասեմքս ստեղծուլ և կոչել 'ի չգոյէն 'ի գոյ: Ոչ
ապաքէն հարկ էր անբաւ խափր լինել ընդ կարողու-
թիւնն Աստուծոյ և ընդ կարողութիւն մարդոյ. իսկ
եթէ կարողութիւն բաւական՝ կերպարանս իրաց կա-

րէ ստեղծանել, ընդէր ամենազօր կարողութիւն զէս ստեղծուլ չկարիցէ. նա 'ի մեզ իսկ տեսանի ազօտ պատկեր արարչական զօրութեանս. ահա համարիմ, եթէ բազուկ իմ անշարժ կայցէ. այս դադարումն ան- գոյութիւն շարժմանն է կամ թէ ասել ոչինչն. 'ի կամեալ, և ահա շարժի բազուկ իմ. զի հնարաւորն նո- րա շարժումն եկն 'ի գոյութիւն. և շարժումն նորին որ գողցես յոնջութեան պայմանին եր' ակնարկու- թեամբ կամայս ել անտի և ընչացաւ. արարչութիւն թերի և կիսամասնեայ, այլ պատկեր անթերի արար- չութեանն, որ Աստուծոյ միայն է հնարաւոր:

Անհաս է Աստուած. այլ հասու ինչ իցէ, եթէ զհարզ յիշողականք. ձեր առաջի ձեզ նկարեացէ զան- ցեալն որ չեն 'ի միջի, կամ զհարզ խորհուրդք ձեր միանգամայն ընդ ամենայն աշխարհս յածիցին, կամ որպէս հոգիք ձեր զամենայն մասունս մարմնոյդ հա- մանգամայն կենդանացուցէ. որպէս զի շուրջ զմեզք պատեալ են անհասանելիք: Այլ անաստուածից ա- մենեկն իսկ անպատեհ է զանհասութեանէ Աստուծոյ խօսել, նոցա որոց գրութիւնք ոչ այլ ինչ են բայց չեղձակոյտ բանից անկցորդեւեաց, և ընդդիմադարս և խեղացնոր իմաստից. և վարդապետութիւն նոցա այն- պէս չաւատալի զի դուն ուրեմն ընդունելի գոյ 'ի միտս ոմանց նորասիրաց. այնպէս զի չէ մարթ յառ- տուածանգիտութեան յամբարշտութիւն հատանել առանց կարի իսկ դիւրահաւատութեան. այլ զայսմա նէ այլուր ըլցի մեզ բան արհանել: Եկեացուք արդ յերկրորդ առարկուածս անաստուածիցն:

Բ. ԱՌԱՐԿՈՒԱԾ

Զի անտես է Աստուած.

Աստուած անտես է յաչաց. եթէ Արարչի բնու- թեանս չէր տպաւորեալ 'ի գործս ձեռաց իւրոց զիւ- նիքն աստուածագրում, եթէ չէր վկայեալ զանձնէ յայտնելով զիւր ստորոգելիս՝ որ զամենայն միտս բա-

նաւորս գերեն 'ի հնարանգութիւն, տպաբէն 'ի կեղա- կարծ վարկածս և եթ տաղնապէսք, և ծփէաք յալիս անաստուգութեան և 'ի կոշակս հակառակամարտ գը- րութեանց մտաց մարդոյ. այլ եթէ ամենայն ինչ յայտ առնէ մեզ զմեծ վայելչութիւն փառաց նորս, և գոյչեն աղաղակի բանաւոր մտաց, և ազգի մարդկան և ողջոյն իսկ տիեզերաց ցուցանեն մեզ եթէ է Աս- տուած արարիչ ամենայնի, սիրոյս մերոյ և երկրպա- դութեան արժանաւոր, զիսրդ յանդգնիմք հարցաբա- նել եթէ ընդէր չիցէ յայտնեալ մեզ և ես, և զառա- լելութիւն լուսաւորութեան 'ի նմանէ պահանջել, փոխանակ զնորհեալն երախտապարտ մտք ընդունե- ւոյ: Ասմիք զի առաւել ևս յայտնեալ էր Աստուծոյ զանձն իւր. բայց մինչև ցո՞ր վայր կամէիք զյայտնու- թիւնդ: Ապաբէն չամբիւք յաւակնել խնդրել եթէ ին անաստանս ստիպիցի ինչ յայտնել զինքն՝ յանբաւ մեծութեանն և 'ի մեծ վայելչութեանն, անզոր էակի որպիսի էքդ: Ամբ թէ համարէիք եթէ գոյութիւն նորս այնպէս զգալի ինչ էր ձեզ, որպէս արեգա- կանն և ձերոյ մարմնոյդ. և ո՞ր յայնժամ արդիւնք հաւատոց. զի զինչ վարձք իցեն ձեր հաւատալ 'ի գոյութիւն արեգական զոր աչօքդ իսկ տեսանէք: Այլ ահա Աստուած որ արգարն է և բարի, բայց նոյն և անձնիչիսն, տէր և թագաւոր արարածոց և նախան- ձող փառացն զոր ընդունին յուղիւ և աննենդ սրտից, այնչափ լուսաւորագոյնս մեզ յանդիմանի, զի կարաս- ցուք զնա տեսնել, դարձեալ և այնչափ 'ի ստուեր քօղարկեալ՝ զի զվարձս հաւատոցն չորուսանիցեմք: Համարիք դուք եթէ Աստուած բարի՝ բարեգոյն ևս լինէր 'ի դոյն և ևս զգալի. բայց Աստուած որ ինքն իսկ բարութիւնն է, նոյն դարձեալ իմաստութիւն է ան- հուն, և զինչ գիտէք եթէ ոչ իմաստնաբար իցէ անօ- բնեալ 'ի յաւիտեական խորհուրդս իւր, ոչ առա- լել բան որ այժմս յայտնել զանձն: Դու համարէիր զԱստուած բարեգոյն՝ եթէ զգալի ևս լեալ էր, և այլ ոչ համարէր զնա նոյնպէս՝ և եթէ տուեալ էր նմա առա- լելութիւն զօրութե և. հանձնարոյ և մտաց և կորովու- թեան և այսպէս աստուածականն էութիւն ընդ հաճո- յիւք մարդկանն գրաւէր, և աղիկամի միտք նոցա հա- մարէին կանոն այնմ՝ որ միտքն է գերաբուն: Անուշ

ամենում՝ ի միտ եթէ զհարգ Աստուած միանգամայն երևելի իցէ և աներևոյթ՝ երևելի ՚ի գործս իւր, ուրոյ մէն մի իբրև ընդ հայելի օրինակաւ զնորա պաշտելի կատարելութիւնսն ցոլացուցանեն, և աներևոյթ սակս ստուերայն որ շուրջ պատեն զնորա զանհասն մեծ վայելութիւն, որպէս ամպք քօղածիդ արեգականն նշողից։ Եթէ հեռագոյն ևս էր ՚ի մենջ Աստուած՝ և յաչաց իսկ թերևս վերպէր. իսկ եթէ և ևս մօտագոյն՝ այնպէս սաստկութեամբ զօրութեանն ձգէր զմեզ, որ և զինքն իշխանութիւն բառնայր ՚ի մարդկանէ, և համայն անտեսութիւն արդի աշխարհիս վեր ՚ի վայր վերովէր։ Զի յաչս արգարադատ դատաւորին ոչ այլով իւրիք հաճոյ գտանիմք՝ բայց ուղղութեամբ սրտի և միամտութեամբ հաւատոց, և յանկեղծաւոր իղծս ճանաչելոյ զճնարտութիւն. և որ միամտութեամբ սրտի զնա խնդրեսցէ, անդէն և անդ գտանիցէ։ Կարի ՚ի դէպ է յիշատակեալ սասանոր զբանս Ս. Աւգոստինոսի, զյիշատակեալն բազում անգամ, և միշտ անկեալ ՚ի մոռացութիւն՝ զոր գեղեցիկ պարզբանէ մեզ բապալ՝ « Ըստ իսկ է լոյսն՝ որոց տեսանելն կամիցին, և շատ խաւար՝ որոց կամոտելոյ յօժարիցին »։

Յայտմ ահա, որպէս և յամենայնի կարի իսկ բանաւոր ընծային կրօնք քրիստոսականք. և նկատել արժան է, զի զոր ուզիլ միտք ընծայեցուցին, զնոյն հաւատաւ մեզ յայտնութիւն, և սրբէ զնա և ՚ի կատար հասուցանէ. զի ուսուցանէ մեզ եթէ զարդիս ժամ ստուերաց է և մթութեան և ոչ լուսաւաճանչ պայծաութեան. և զի հարկ է սկիզբն առնել ՚ի հաւատոց առ ՚ի անաղօտ տեսութեանն արժանաւորելոյ. և զի եկեացէ ժամանակ զի վերացի առաքատսն որ քօղարկէն ՚ի մենջ զգոյութիւն սաստաւածութեանն. և իբրև զայդն որ աւետէ զգալուստ արեգական, այժմու ժամանակս արշարլոյս է մշանքնաւոր աւուրն յաւիտենից։ Եկեացուք արդ յերբորդ մասն պաշարիւած լիցն, որ ասէն՝ եթէ մարթ է անպէտ համարել զԱստուած, զի առանց նորա հնար է մեկնաբանել զամենայն։

Գ. ԱՌԱՐՀՈՒԱԾ

Չի ամենայն ինչ տաւեց ետրս բացայայտ ցուցանի.

Ոչ անգէտ ինչ էք, տեաքք, եթէ զհարգ անձնաւոր մնապարծութեամբ պերճանային անաստուածք վերջնոցս ժամանակաց ընդ իմաստութիւն իւրեանց և ընդ լուսաւորութիւն. եթէ ունին տացես բանից նոցա՝ լսես զի համարին զանձինս միտս գերաթիւսս որ ՚ի հօլաթեան հանձարոյ սրացեալք, անգր քան զբնաւ կարծիս ռամկին վերձեմեալ ճարիրցեն. և թէ երբէք թողեալ զբարձունսն զիմանէին ՚ի մերս ձեռնառութիւն, և այն գթութիւն ինչ էր ամբարհաւաճ, զոր բնաւ չկամէին թողուլ ՚ի բաց. յանդիմանէին զմեզ սասախ իբրու մոտիւրապաշտս, կանխակալ մտքք և զիւրահաւատաս. բամբասէին զմեզ իբր զի ընդ խաւթարեալ ուղին ընդ քարշ ածիցիմք, և հրապուրէին զմեզ խղել իբրև զնոսս զամօթապարտ չղծայս գերութեան։ Երգ ոչ ապաբէն զարմանաց ինչ ձեզ թուեսցի եթէ սողիւտ զիւրահաւատութեան, զոր արկանն նորա զմեք, միանգամայն ՚ի վերայ նոցա անկանիցի. և զօրութիւն մտաց և կորով զմեր կողմն զնուորեացէ, և զնոցին ճիշնայէ տկարութիւն և ունայնամբութիւն. և ոչ այլով իւրիք տուաւէ մարթ է հաւանեցուցանել զնոսս ընդ այս, բայց նոցին իսկ յաւակնութեամբն մեկնորանելոյ զամենայն առանց Աստուծոյ։ Բանդի և զիւրագոյն է ցուցանել եթէ առանց նորա անհնար է տալ զպաաճառս ոչ զգոյութեան նիւթոյ, ոչ զգոյութեան շարժման, և ոչ առանձինն զգոյութեան մարդոյ։

Ապացի նախ եթէ անաստուածութեանն կարծեք չէ մարթ մեկնել զգոյութիւն նիւթոյն, մարմնոցս աւետ որ ՚ի զգալի արեգերս իցին. զի թէ արդարև նիւթոյն ոչ ստեղծուած իցէ Աստուծոյ արարչի, ում ապա համարել արժան իցէ զգոյութիւն նորա. ոչ ոչնչին,

զի ոչինչն անարդասաւոր է. ապա հարկ է ասել եթէ ինքնագոյ իցէ և յաւիտեանական, և զի բնութիւն նորա ինչ գոլ 'ի հարկէ, և ըստ բնազանցելն ասելոյ՝ նա ինքն իցէ Խալն հարկաւոր: Այլ այս վարկած ոչ միայն մտա-
ցածին ինչ է, այլ և ընդգիմամօրա մտաց: Զի նախ զայն արժան է նկատել զի ոչ կեղծիք ինչ է նիւթն մտաց մերոց, այլ էական ինչ, զանցուած բազում մասանց ընդ միմեանս զօրելոց. ապա ուրեմն եթէ նիւթոյն գոյութիւն հարկաւոր է, ապա և միոյ միոյ 'ի մասանցն է գոյութիւն հարկաւոր. այնպէս զի անհնար է համարել զնա ոչ գոյացեալ, առանց անձնադաս երևելոյ. ապա ուրեմն չիք և ոչ հատ մի աւագոյ և ուսմոյ մի օգոյ և հիւղեալ մի 'նիւթոյ, որոյ գոյութիւն չիցէ այնպէս էական, որպէս չբնանակի լինելն բոլորակ: Զի այնպէս անանջադէ էն 'ի միտս պատկերը չբնանակի և բոլորակի, զի բաժանել զնոսա անհնարին է, առանց ընդ անձին մտքաւորելոյ: Արդ հարցանեմ եթէ արդեօք նոյնօրինակ անանջադէ իցեն 'ի միտս մեր պատկեր միոյ հիւղէի և նորա գոյութիւն. և իւ իւրք էութիւն իրաց աղաւաղեցի եթէ զհիւղն զայն համարեցայ թէ ոչ ևս իցէ. ապա ուրեմն ոչ 'ի հարկէ էր գոյութիւն հիւղէին. և զոր զմիոյն ասացի, զնոյն մարթիմ ասել և զամենեցուն՝ ապա ուրեմն գոյ Աստուած: Դարձեալ և զայն արժան է 'ի միտս առնուլ զի գերագոյն կատարելութիւն այն է լինելն ինքնագոյ և ինքնաբաւ. և էակն որ ինքնագոյ է՝ է միանգամայն և ինքնիշխան և ամենայնի բաւական. զի և չէ ինչ որ չափ և սահման նմին կարգիցէ. վասն որոյ և 'ի բնազանցութեան անգիմագարձ ցուցեալ է եթէ Խալն հարկաւոր զամենայն իսկ զկատարելութիւնս բոլանգակեալ ունի յինքեան և զխնայութիւն և զմաստութիւն և զբարութիւն և զազատութիւն և ամենայնութիւն. արդ եթէ նիւթն էր էակն այն հարկաւոր, նմա պարտ էր համարել զայս ամենայն կատարելութիւնս. և հնար ինչ էր յանդէպսն քան զայս զմիտս բռնադատել: Բայց ոչ այսչափ միայն. այլ քանզի միոյ միոյ 'ի մասանց նիւթոյն կարեւոր գոյութիւն էր, ապա իւրաքանչեւրում 'ի նոյնանէ հարկ էր սեպհական իւր ունել զգերագոյն կատարելութիւն և լինել Աստուած. տես ահա եթէ զխորդ 'ի մերժել անաստուածին ըզ-

ղծմարիտն Աստուած, և զբովանգակ տիեզերս ընդր աստուածովք: Դարձեալ զի գոյութեան նիւթոյ ընթացակից էն և ինչ ինչ յատկութիւնք որ ընտանիք են նմա, որպէս մասնականց յօրինուածութիւն, կամ ձև և կերպարանք և որ այլ ևս էութեանն յեղանակ. իսկ արդ չէր հնար նիւթոյ լինել 'ի յաւիտեանց առանց սահմանաւոր ինչ ձևոյ, որում հարկ էր մշտնընկաւոր լինել որպէս զնա, որով և անեղծ և անփոփոխ. և սակայն զանփոփոխութիւնս զայս զօր ամենայն 'ի դերև ելեալ տեսանեմք սակա բազմապատիկ փոփոխութեան կերպարանացն: Այլ այս ամենայն զոր ասացին ճահողագոյնս 'ի զիրս աւանդի, յորս և խորհել պարագով հնար է մարդոյ, քան յատենաբանութեանս՝ ուր բանք սրաթուիչ անցեալ գնան. վասն որոյ և 'ի համառօտն փութամ. ուչ արարեալ միանգամ զի այս ամենայն յանդիմագարձ կանոնս բնազանցականին հաստատեալ է, և եթէ ինդրիցէ ոք գայէ զայն ճոխագոյն 'ի գիրսն Գլարգեայ¹:

Ասացի երկրորդ եթէ անհնար է զպատճառս չարժմանն տալ առանց աստուածայնոյ կարողութեանն: Մի 'ի սեպհականութեանց մարմնոց է փոփոխելի գոլ 'ի տեղւոյն 'ի տեղի կամ թէ ասել տեղափոխել, այս իսկ է զոր չարժումն անուանեմք. արդ հարցուք եթէ ուստի՞ իցէ չարժումն 'ի նիւթն. ընտրեցէք զսր յերկացունցս կամիցիք՝ կամ զի չարժումն 'ի սկզբանէ տրւաւ նմա, և կամ էական իցէ չարժումն 'ի նմա: Եթէ ասիցէք եթէ չարժումն տուեալ իցէ նմա, ապա հարցանեմ. և ուստի զնոյն ընկալաւ. ոչ յինքեանէ, զի ոչ յինքեան ինչ է չարժումն. ապա ուրեմն 'ի զատ ինչ և անբաւ պատճառէ, 'ի չարժիչ պատճառէ, և ահա առաջին չարժիչ 'ի զատ 'ի նիւթոյն Աստուած է: Ի զուր է ասել եթէ չարժումն 'ի միոյ մասնէ նիւթոյն 'ի միւսն փոխանցեալ, առանց նախկին և ինքնագոյ պատճառի, և զի անլախճան իմն չարայարութիւն չարժման իցէ որ 'ի միոյ մարմնոյ յայլ մարմն հարորեցի: զի և այդ անձնամասն և ինքնախոր պատրանք

¹ Ճառ յաղագս գոյութեանն Աստուծոյ. հատ. Ա. դ. Բ. և որ գհեմ:

են. զի 'ի վախճանի հարկ է հասանել 'ի նախկին այն հիւղն որում տուաւ շարժումն. որով և զնոյն հարցուած կրկնեցից' եթէ ո՞ր այն գործօն պատճառ եկաց այնմ: — Եթէ այդ անխուսափելի է, ասեք, ապա համարիմք և մեք եթէ շարժումն էական և անբաժ իցէ 'ի նիւթոյ. և ես համարիմ եթէ ասվին ոչ նուազ քան առաջնուն ըմբռնիցիք յանել վարանս. քանզի է յիս պատկեր մարմնոյ և պատկեր շարժման, և մարմին՝ զատանել զտոս 'ի միմեանց. հետք է ինձ համարել զմարմին 'ի գազարման առանց զնոյն եղծանկոյ. նա և փորձիւ իսկ տեսանեմ զի մարմին անշարժ գազարէ, եթէ չեցէ այլ մարմին որ զնա շարժիցէ. ապա պատկեր մարմնոյ ոչ անանջառ է 'ի պատկերի շարժման. ապա մարմինը զբովանդակն իսկ ունին զխրեանց եռութիւն, և առանց շարժումն ինչ 'ի նոսա համարելոյ. ապա ուրեմն շարժումն չէ նոցա էական և սեպհական. ապա ուրեմն այն տուեալ է նոցա 'ի նախազոյակ ինչ պատճառէ, որ այն ինքն է պատճառ նախախնդրէն՝ Աստուած: Մարմն է ինձ բազում խելամուռութիւնս կարգել կուածն աստանօր, այլ երկնիմ 'ի պարտասեղուցանելոյ զձեզ 'ի կարի յոյժ զմիտան ձկտեցուցանելոյ: Եւ լաւ ես համարիմ առաքել ըզձեզ առ Ֆինէլոն, որ 'ի ճառին Յաղագս Գոյութեանն Աբուճոյ յորովագոյն զուրիս հաստահիմն և լուսաւոր բանից կարգեաց եզ զինգրոյս ¹:

Հուսի ապա առանց Աստուծոյ չէ մարմն զգոյութեան մարդոյն հաւատալ զպատճառս. զի անցեալ ընդ շարս ազգաց և ժամանակաց՝ հարկ ուրեմն է 'ի վախճանի զիսպ աւուր, հասեալ 'ի ծագ մարդկութեւ, յոմն որ յառաջ քան զամենայնի գտաւ յաշխարհի, նմանօրինակ մեզ և կազմութեամբ մարմնոյն և կենացն և զգայութեանց, այլ ոչ ծնեալ իբրեւ զմեզ 'ի նախա, հաւն ծնողաց. զի 'ի զուր է ընդ մոացածին ժամա. նախ զզվժայս սերնդոյ մարդկանն ձգել, զի վաղ կամ անազան հարկ է հասանել յառաջինն օղակացն: Ապա ուրեմն սկիզբն ինչ լեալ է ազգի մարդկան, և համարիմ թէ ոչ որ յաւանկեացի ասել, եթէ 'ի յաւիտե-

նից լեալ իցեն ոմանք յազգէս մերմէ ինքնապոյ և հարկաւոր եռութեամբն, որք և լեալ իցեն արմատք հանուրց մարդկութեանս. քանզի հարկ էր նոցա կալմաստ մինչև զաւուրս մեր. զի որոյ գոյութիւն բնութեան հարկաւոր է, զմարմն գազարել 'ի լինելոյ. արդ ուր իցեն յաւեժանիքոյ այդոքիկ մարդիկ. ոչ ապա քեն կարի անհեղեղ իցեն բանքն: Ապա ուրեմն սկիզբն լեալ է ազգի մարդկութեանս: Բայց ո՞ր այն ծագումն իցէ և պատճառ: Մէք զոր տեսնք և հաւատամք այս է՝ զի Աստուած արարիչ էա նախաստեղծ մարդոյն բոլրացութիւն և զիւրանս, որ իւրով հզօր զօրութեամբն հրաշակերտ զմարմին նորա յօրինեաց, որպէս բրուտ որ զիւրն ըմէ և կակղէ, և ապա կենդանացոյց զնա ի մայրութեամբն, որ նշուլ է աստուածային լուսոյն, և որով մարդ պատկեր է իւրոյ արարչին:

Իսկ յանաստուածից են որք ասեն եթէ բնութիւն անկեաց զմարդիկ 'ի զանազան կողմանս աշխարհի. բայց յորժամ յուրաստ կայցէ որ Աստուծոյ, բնութեանդ անունն ոչ այլ ինչ յուցանէ բայց զպիեղերս և զբովանդակութիւն ամենայն էից: Արդ եթէ որ ասացէ եթէ բովանդակութիւն էակաց անկազործեաց զմարդիկ. ապաքեն ժուտք բարբառել յախանջս մեր փրանիւրեմն, և ոչ յաղխարոյղ բարբառ զանհեթեթ կարծիսն բարբառնել: Վանիսա ուրեմն ասել Ղուկիւսիս, եթէ 'ի սկզբան ժամանակաց սերմն կենդանեաց յարմանցն ջով առեալ ընդ երկրի՝ իբրեւ զբոյսս բնձեղէին. այլ կամիլ իմն տեսնել եթէ ուր իցեն յիշատակք պատմական որ զաճուուն մարդասանկոյ յիշատակիցեն. այլ մի վկայ իրացն ինդրիցեմք. զի այն յայնժամ և անդանօր հրաշագործէր, յորս և ծագք իօսէին, և Ամիսոն 'ի ձայն քնարին զվազերս ամբէր և զապառաժան կտիկէր. այսինքն է 'ի դարս և 'ի դաւառս եղծերուաբարն Գիմերայց: Եթէ էր երբեմն զի մարդիկ տակ առնուին ընդ հողոյ որպէս զբոյսս, և զարմատս արձակէին, զի է զի ոչ նոյնպէս կան և մընան. և եթէ երկիր որպէս զբոյսս աճեցուցանէր երբեմն զմարդիկ, զի է զի ոչ նոյնօրինակ և այժմ արդատաւորէ. զի այլ ամենայն բերք արդեանոյ որ 'ի բնութեանէ՝ որպէս հանք և առնիք՝ նոյնօրինակ մշտնջենաւորեն. և ընդէր իցէ այս փոփոխութիւն 'ի ծննդեան

¹ Տես 'ի մասն Ա. գլ. Գ. և 'ի մասն Բ. գլ. Գ.:

մարդոյն. ընդէր որ երբեմն լինէին այնպիսի բաղկացութիւնք, ոչ ևս արդ լինիցին:

Ի զուր են բանք ձեր զայլափոխ կերպարանաց ջրածին գեւնոյն որ 'ի ճաշիձն կարկաշէն, և ոչ վաստակասէր որդանն' որ զշիրիմ իւր հիւսէ, և որ երբեմն ընդ քարշ ամէր սողալով՝ արփաթեւեալ թռանի թիւթեռն. զի այս ամենայն այլակերպութիւնք որպէս այժմ' նոյնպէս և եղին ընդ ամենայն ժամանակ. և միշտ նոյնօրինակ յառաջ եկին նորա, որպէս փորձք հաստատութեան իրացն ամենուրեք հաւաստեն. այնպէս զի ըստ օրինաց հանգիստութեան, եթէ և մարդ նոյնօրինակ այլափոխութեամբն լեալ էր, հարկ էր և այժմ' ըստ նմին օրինակի գալ 'ի կենդանութիւն':

Յերևել նախկին մարդոյն յաշխարհի՝ յոր պայմանս հասակի արդեօք գտանէր. ընտրեսցեն անասունաձեք զոր և կամին՝ զմանկական, զմարդոյ կատարելոյ, կամ զի տակաւ 'ի զարգացումն ընթացելոյ. առցուք 'ի բնին և զերեսին զայտոսիկ: Եթէ ասէի ձեզ եթէ առաջին անհասան մերոյ աղգիւն երևեալ իցէ յաշխարհի 'ի տխեղծ և յանգոր և 'ի կարօտ հասակի մատալ մանկութեան, տագնապէալ վրդովէիք իմն ընդ պահպանութիւն կենաց նորա. և հարցանէիք եթէ ո՞ր եկաց նմա մայր ստնառ, և որ ձեռն զարեգորով ըզտխեղծ մարմին նորա 'ի մշտասկաբայն զգուշացաւ: այլ մի ինչ վրդովէք. զի աստուածանգէտն Ղուկրեախոս կանխեաց եզ զնմամեն 'ի գեղեցիկ տոլս յայտարիկ. զի ըստ նորա

« Երկիր մանկանն ըզնունդ իւր, և հանգերծիկ օգրն թեթեւ,

Եւ զալարիբընթուշ լառատ՝ նմին զորքանսն պատրաստէր » 1:

Խոստովանիմ, տեաքք, եթէ չլք իմ տեսեալ բնազայտսիկ, և թէպէտ ճշմարիտ չլցեն, բայց յոյժ բերթողական են բանքդ. զի Ղուկրեախոս գոնեա լուսա-

ւոր ոք է և գեղաւոր, իսկ արդի անասունաձեք իւրեանց ստուերամած բնազանցութեամբն՝ գիշերադէմ են որպէս զխաւար:

Իսկ եթէ ասիցէք եթէ յանկարծ իմն ելեալ իցէ մարդն 'ի կատարեալ հասակի՝ 'ի մօրուտ ինչ ճահ. ճաց յարեգական ճառագայթիցն տապալցելոյ, այնպիսի ինչ ասացեալք իցեն, զորոյ զստութիւն նշաւալեալ խայտառակէ իրացն ստուգութիւն. զի հակառակ է հանգիստութեանն օրինաց և փորձոյ բարուց ժամանակաց և տեղեաց արագ արագ յօրինուածութիւնդ կենդանոյ, որով վաղվաղակի յանթերի պայման կազմուածոյն ժամանակաց, որպէս եթէ փութանակի ստեղծագործութեամբ:

Ապա մնայ ձեզ ասէլ եթէ մարդ տակաւ կազմեալ իցէ 'ի յաւելուածոյ մասանց առ իրեարս ձգելոյ. և այս նոր հէթեթանք. զի մարմին գործարանական ինքն յինքեան ունի զամենայն մասանցն բովանդակութիւն. և կենդանին ոչ իբրեւ զազ կազմիցի վերադրութեամբ մասանց 'ի մի կցորդելոյ. այլ յօրինուած իմն է բազմապատիկ անուող որոյ անանջատ է ընդ միմեանս կրճորդութիւն և զօգ ներքին անխզելի, և միմեանց ձեռնկալու, և զօրութիւն ամենեցուն յընդհանուր բարին բերեալ աննահանջ: Այս բովանդակութիւն ընդարձակի և առաւելու մեծութեամբ. բայց ըստ յօշիւնուածոյ մենքենային նոյն է 'ի փոքու անդ' որ ինչ լինցի առ յապա 'ի մեծութեանն: Բայց և այնպէս եթէ հաւատացիւ ևս լեալ մարդոյ երբեմն այսօրինակ, սակայն հարցից. զի է զի երկիր որ 'ի նախադոյակ սերմանէ բուսուցանէր երբեմն զմարդիկ, ոչ և այժմ' նոյնօրինակ արգասաւորեսցէ:

Տեսցուք զինչ առ այս ասիցեն անասունաձեք. զի երկիր զառամեալ է, ասեն, և հիւծեալ և կորուսեալ զարգասաւորութիւնն զառաջն. արգարեւ արժանաւոր պատասխանի իւրեանց անձահ զրութեանցն: — Եւ որ իցէ հաստատութիւն բանիցդ: Այ ինչ ամենեկին 'ի հաւանեւացն. զի ոչ ևս այլ արդեօք գտանիցի սիկ և երկիր տղմուտ և մօրուտ, և արեգակն 'ի ջնուռցանէլ զնոսին. այլ նոյն նիւթ կայ և մնայ. նախ բնութիւն արգասաբեր և ևս այժմ' էր լինելոյ յայսօրի. նախ բերս արդեանց. զի յետ այսբանեաց զարուց ժա-

1 Յաղագս բնութեան արարածոյ. գիրք Ե', տողք 814 և 815:

մանակաց, անբաւ մեռելոց 'ի հող երկրի թաղեալք, սերմն որ զնոսա ած 'ի դոյ ընդ համայն կողմանս ծաւալեցաւ, և ամբարեալ կան 'ի նմա նշխարքն պատուականք. ապա ուրեմն մեռեալք՝ սերմանք կենդանեացն ընկելն, և զերեզմանք՝ իրեն զհամբարս նիւթաբեր բնութեանն առ յորինել զմարդիկ. զայսարկնակ խորհրդածեն յազգելը¹ և Ֆրոդընէ²: Դարձեալ յաւուրս մեր 'ի նորոգել և այն կարծեաց էթէ մանրաճճիքն երևեալք մանրացուցիւ 'ի նեխութենէ և 'ի փրտոյ ունիցին զծագումն, զհետ բերեն լծէ և մարդոյ այսպիսի ինչ սկիզբն լեալ իցէ. բայց նախ հարկ է ցուցանել էթէ մանրաճճիքդ այդպիսի ոչ 'ի նախագոյակ սերմանէ յառաջ գալցեն, և զի սերմն այն չիցէ 'ի ձձւոյն որ յառաջ քան զսերմն իցէ. զոր ոչ որ ցարդ ստուգապէս իմացաւ: Բայց զի՞նչ շահ իցէ 'ի կարծեացդ, լծէ և չհամարիցիմք զնոյն դոյ մտացածին և իրենաստեղծ: Ապաբէն զոն և այլ էակք որք ոչ իրեն զստոս աճեն և բազմանան. զի ոչ ուրեք երևեցաւ ինչ այսպիսի 'ի ծնունդս առիւծու, փղի և մարդոյ. որով և միշտ 'ի վերայ բերից զառաքին զայն հարցուածս, էթէ ո՞ր արգեօք ետ զգոյութիւն առաջնոյ անհատին էակացս այսոցիկ: Արդարեւ անաստուածքդ՝ մարդանկողքդ և այլափոխութեամբ որովք ճշմննալ զպատճառս ծագման աղբի մարդկան, յոյժ առաւել զիւրահաւաս երկին քան զողայս և զմանկունս որ հաւատս բերեն այլակերպութեանցն գործեցելոց 'ի զիւթական դաւաղանս աճարարացն, և էթէ զուղիկն լսել կամիցիք, հաճոյադոյն ևս են ինձ հրաշագատում՝ այն վէպք պառաւանջ զոր 'ի մանկութեանն արտրժաւար լեւաք, քան կեղծիքդ այդքիկ բնականք՝ որ զմարդ յանարգութիւն իջուցանեն, և զսիրտս ցամաքեալս լի աւնեն արհաւիրք արամութեան և մահու:

Վասն որոյ հեռի 'ի մէջ ասել էթէ զամենայն ինչ առանց Աստուծոյ մարթ իցէ պարզաբանել. նա մա-

նաւանդ ընդ լէյսնիդեայ գոհեցուք էթէ « Առաջին և նախակիցն պատճառ իրաց Աստուած է »¹:

Եւ արդ չիցէ այս, տեալք, ժամ բարեպատէ հրաժարելոյ 'ի խաւարային կարծեացս, և յայնասպէս յօժանդակութիւն սրբանուէր ճշմարտութեանցն զիմելոյ, զորս պաշտօնցն աղբք և ժամանակք որպէս զանասան հիմունս բարոյական աշխարհիս, և թափելոյ զանձինս բովանդակ 'ի բռնաւոր պետութենէ սուտ իմաստութեանն, որ զտէրութիւն յոչ այլ ինչ էհան յափշտակեաց 'ի ճշմարտութենէն բայց առ 'ի զմեզ հարտաահարելոյ, և թագաւորեաց առ 'ի բնաջինջ զմեզ կորուսանելոյ. խոտացաւ զթողութիւն ներքութեան առ 'ի սպառ ստատակելոյ, և զազատութիւն՝ առ 'ի ծառայութիւն և յանիշխանութիւն զմեզ գահալիւծելոյ: Արդ էթէ անաստուածութիւն աղբիւր է ամենայն չարեաց, ապա աստուածապաշտութիւն սկիզբն և ծագումն ամենայն բարեաց. անիղբելի իմն շարայարութիւն է Աստուծոյ և տեղութեան և կենաց հանդերձելոյ և կրօնից որ բարեգորգեն զմիտս և զփրտ, որ զախտն կարճեն և զառաքինութիւնս պակեն. և ապա ուղղադաս մտաց էթ պէտք են 'ի հաւատոց միոյն Աստուծոյ՝ որ հայն է ամենեցուն, դալ 'ի հաւատս Յոն Բրիտտոսի, որ նորոգեացն զտիւնդերս, իցէ լծէ ընդ ձեզ ընդ բովանդակ ուղին անցուք որ անջրպետն է 'ի մէջ երկոցունց: Չանկեղծաւորն 'ի ձէնք եւթ ինդրեւմ զսէր, սիրելիք, 'ի լուր ճշմարտութեան, և զքաջութիւն յնդուսն զնոյն 'ի ճանաչելոյ՝ լծէ և հասցէ ձեզ նուիրել նմին զհաճոյս ձեր և զսովորոյթս:

Ազոտախնոս մինչև ցերիտասարգութեանն հասակ 'ի գերութեան կացեալ պատրանաց և հեշտութեանց, եկեալ հասանէ 'ի մեղիւրանացեոյ քաղաքն, որոյ հովութեանն տեսութիւն յանձն էր մեծին Ամբրոսիոսի, և երթայ յունկնիդութիւն բանից իմաստուն և նախնածայոյդ քահանայապետին 'ի մեկնելն նորա առ ժողովուրդն զգիրս սուրբս և զվարդապետութիւն քրիստոսական կրօնիցս: Եւ ահա տակաւ փարատին

¹ Ճառ. յաղագս գոյութեանն Աստուծոյ. Բանախոս. Բ. ԳԼ Ե. հատ. Բ. էջ 242:

² Եղազս գոյութեանն Աստուծոյ հտ. Գ. էջ 252 գործոցն:

¹ Ճաշակ Բնական աստուածաբանութեան. մասն Ա. Թ. 71:

'ի մտացն մնայլք կանխամուտ կարծեացն . և հաւատք նորահրաշ լուսով զիւրամատոյց և ևս նմին տեսանի . և յետ միանգամ յամենայն յիմաստասիրացն կարծիւ և 'ի հեշտ ցանկութիւնն զեզեբեղոյ, թուի ինն նկատել զայն ինչ զոր ընդվայր 'ի բազմաց հետէ խնդրեալն էր : Անտի և Մոնիկա մայրն նորա ոչ դադարէր յարտատուածոր թախանձանաց ժառելով յերկնից լուսաւորել զորդին իւր սիրելի, և մեծանել զնա 'ի գիրկի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ . ոչ ընդ վայր անկցին հառաչանք նորա և արտասուք : Այլ Ազգոսախնոս տեսանէ զճմարտութիւն, այլ մերժէ, յողն կայ . ամացն ընդ ցոփութիւնն, այլ չկարէ ընդգէմ կալ հրապուրանաց հեշտութեան, և մարտք հակառակամարտք յուզեն զնա և տաղնապէն : Եւ յաւուր միում անձնաբեկ սրախ և մայրոյց խորհրդով մեկնի հեռանայ յիւրոց ծանօթից, և նստի պարտասեալ ընդ հովանեաւ ծառոց միոյ . անդէն փութորիեալ ալիք զշողի նորա խոսվեցուցանեն, և հեղեղք արտասուաց իջանեն յաջացն . միայք նորա լուսաւորին և սիրան փոփոխի : Տեսանէ մայրն երանելի զիղճս սրախն կատարեալ և յետ սակաւուց մեռանի, ընդ իւր տանելով 'ի գերեզման անգր զանճառելին ցնծութիւն տեսանելով զորդին մտեալ 'ի շաւիղս արգարութեան և առաքելնութեան : Տեսալք իմ, Ամբոստիոս չէ 'ի միջի, այլ չիցեն յունկնդիրսդ իմ երեսասարգք ոմանք հանգոյն Ազգոսախնոսի 'ի կապանս կրից պարաւանդեալք, ամօթապարտք, այո ընդ շղթայն զորս տանին, այլ անգորք 'ի խղել զնոսա . և այն ինչ բազեալ զայս իւրեանց 'ի լոյս' և անդէն փակելով . նմանք քնեածին՝ որ առ վայր մի զարթուցեալ, սակաւ մի յորայ, և անդէն միւսանգամ ծանրաքնեալ անկանի : Այլ արգեօք և յաշխարհամուտ քաղաքիս և ընդ աշխարհս մեր, գլխաւնիցին մարք տառապեալք, զորգեոցն զանկարտ վարս և զանհաւատութիւնն ողբալով, որք թերեւս առաւն 'ի լուր բանիցս, ընդ սիրտս իւրեանց ասացեն « Ասան իմ է բանս » : Երանի զանձինս կարգայտք և թէ երկինք զմեր պաշտամունս 'ի ձեռն առնուին 'ի բանալ զմիտս նոցա 'ի ճմարտութիւն' և զսիրտս յառաքելնութիւն : Իցէ թէ 'ի միտ առնուին նոցա և թէ երկնակութիւն զոր խնդրեն՝ ոչ աուրք են կրից ցան .

կութեանց, այլ երկնաւոր կրօնիցն, որ էջն 'ի յերկիր' աղէտից մարդոցն առեւերելով զգարմանս հնարից, որ զմտացն երկնաւորութիւնս լուսաւոր տանէ և ամրացուցանէ 'ի ձեռն հաւատոց, միութարէ և քաջաբեք զհոգիս 'ի ձեռն յուսոյ, և սրբագործէ և կատարեալս առջնէ զսիրտս 'ի ձեռն սիրոյ . և անխորտակ ցամենեսին . « Եկայք առ իս ամենայն աշխատեալք յաղէտս կենաց, և բեռնաւորք 'ի գիմամարտն կարծեաց, և ես հանգուցից զձեզ » :

ՅԱՂԱԳԻ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ԲԱՐՈՅԱ-
ԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԱՇԽԱՐՀԻ

Եթէ որ հարցանէ մեզ եթէ իցէ տեսչութիւն եղևոյց յաշխարհի, ապաքէն զայն կամի գիտել եթէ Աստուած խնամեացէ՞ զարարածս իւր, և վարիցէ՞ զաշխարհս նորին օրինոց զորս ինքնին սահմանեալ է. եթէ սահմանիցէ՞ զվիճակ մարդկանս առանձինն, որպէս և զճախատագիր ազգաց և ազանց, և եթէ անշարժ և հանրական տեսչութեամբ առաջնորդիցէ՞ ամենայնի 'ի վախճան անդր որ իւրոյ գերագոյն խնաստութեանն իցէ պատկանաւոր: Արդ զխորհ հնար իցէ, տեսարբ, երկմտել ընդ այստօնի. հնար ինչ իցէ ոչ ճանաչել ըզձեռն հզոր որ կարեալ ունի զսանձս պետութեան արեւ գերաց' և 'ի մի կէտ վախճանին զամենեւեան ընթացողցանէ, և զամենայն ինչ 'ի գեղեցկութիւն, 'ի միաձայնութիւն և 'ի մշտնջենաւորութիւն գործոց իւրոց ժամանեցուցանէ: Դարձեալ և առանձինն իմն օրինակաւ, զխորհ հնար է չհաւատալ. եթէ Աստուած միտ եղեալ հոյիցի 'ի մարդն, յարարածն այն մասաւոր, որ աշխուագոյնն է յեակաւ որք բնակէն 'ի յերկրի. և զի ոչ միայն չէ թողեալ զնա 'ի հաճոյս անխմանալի և կոյր զիպաց, այլ զի և կարգէ և ուղղէ զբաղդս նորա և զգնացս յառանձինն խնամս: Զի ահա և ամենայն ինչ վկայէ ինձ եթէ գոյ արդարեւ տեսչութիւն 'ի բարոյական կարգս աշխարհի:

Եթէ հարցանեմ զվկայս ազգի մարդկան, տեսանեմ զնա յամենայն ուրեք և յամենայն ժամանակի հաւատս բերեալ տեսչութեանն Աստուծոյ. քանզի և

լաշխաւորեն ինձ տաճարք և մեղանք, զոհք և երգք սրբանուէրք, պաշտամունք և համայն ասել կրօնք հաւատոց, որ առ հասարակ գտանին 'ի հնունս աշխարհի և 'ի նորումս: Արդ եթէ ոչ ինչ փոյթ էր Աստուծոյ գործեցելոցն 'ի յերկրի, ոչ միայն անօգուտ իմն էր այս ամենայն, այլ և անմտութեան գործ: Առ ժամանակք հեթանոսութեն' մնորեալ մտաց մարդկան բաժանեցին զբարոյական և զբնական աշխարհս իւրաքանչիւրումն 'ի նոցանէ աստուածս խնամակալ կարգեալ և սահմանեալ. էին նոցա աստուածք ազգայինք, և աստուածք անայինք, աստուածք ծննդոց և աստուածք մեռելոց, և խաղաղութեան և պատեւ բազմաց, որպէս և աստեղաց և ծովուց և հնձոց և ծաղկանց և պտղոց մայրեաց և աղբերաց: Ո՞ր ոչ գիտիցէ եթէ կարի խօթամտութեան էր մնորութիւնն, բայց և 'ի միջոյ անտխապատուապա պաշտամանն, յայնմագոյն երևէին հաւատք Աստուծոյ որ ամենավայրն էր և ամենելկան, զամենայն ինչ ուղղեալ ըստ գերագոյն կամոցն: Օրէնագիրք ամենայն և ամենայն ճմարիտ խմատուէրք, և աւագագոյնքն յիմաստասէրս նախկին հեթանոսաց, և զպրոցք նոցին հռչակաւորք, որպէս Պիւթագորէոյն և Պլատոնականք խոստովան եղին եթէ է Աստուած ուղղիչ գերագոյն մարդկայնոցս իրաց. և Եսիկուրոս զի յուրաստ եկաց 'ի տեսչութենն' իբրեւ ամբարիշտ համարեցաւ յաչս ամենեցուն: Եւ Կիկերոն ասէ. Առաջին ճմարտութիւն' ուրում պարտ է Ժողովրդեան խելամուտ լինել, այս է՝ զի աստուածք տէր և իշխան են ամենայնի, և ամենայն ինչ 'ի նոցանէ ուղղեալ տնօրինի, և զի տեսանեն նոցա զնորհուրդս և զգործս մարդկան, և ընտրեն զարգարն և զամբարիշտ¹: Կա ոչ անդէտք էք զի կրսէրն Պլեյնոս անտի իսկ սկիզբն առնէ իւրոյ հռչակաւոր ներբողին Տրայիանոս եթէ « Զաստուածուստ շնորհեցաւ մեզ իշխանս մեր »:

Կա եթէ և ուղղախոհ բանին ունին գնիցեմ, լսեմ զի ասէ՝ եթէ գերագոյն խնաստութեանն Աստուծոյ հարկ էր առ վախճան ինչ ասեղծուէր զմարդ, և ասել զնա առ այն ընդ շաւիղս արժանաւորս իւրոյ մեծ վայ-

¹ Յաղագս օրինաց գիրք Բ. Թ. 7:

եղութեանն. և զի արդարադատն և ուղղատեան ամենայնի Նստուած չմարթի ընդ մի համարել զգանցաւորս պատուիրանացն իւրոց և զայնոսիկ որոց հաւատարմութեամբ 'ի նոցին պահպանութիւն ճգնիցին. և զի անհնար է Նստուծոյ բարւոյ՝ չարել զիւր արաբաւս, այլ սիրէ յոյժ 'ի նոսա զօրատեի իւր և զձիր պարգեւացն՝ որովք ճոխացոյց զնոսա. և զի Աժ ամենաւկարող՝ ոչ է իբրեւ զմարդ՝ որոյ գործք՝ որպէս և մտացն զօրութիւն սահմանաւոր իմն է, այլ 'ի մի եւեթ հայեցուած՝ զամենայն տեսանէ և գործէ և ունի, և ոչ երկրիւ ինչ իցէ նմա 'ի վարդութեանէ բովանդակ աշխարհիս պարտասելոյ, և կամ 'ի մանրախոյղ հոգոցն տեսչութեան վրդովելոյ, զի որպէս ասաց՝ և ամենայն ինչ եղև, այսպէս և կամ 'ի ամենայն ինչ կատարի: Արդ և կարի յօտարտաի և 'ի չմիաբան կարծիս որ անկասկի եթէ ունեւոյ չարի զայսպիսի ծանօթս զաստուածութեանն, և զիմաստութեանն նորին և զարդարութեանն, զբարութեանն և զգօրութեանն, զասցի հաւատաւ ընդ տէրութիւն նորա և ընդ տեսչութիւն 'ի վերայ մարդկան, այսինքն է՝ 'ի նախախնամութիւն նորա 'ի բարոյսական կարգս աշխարհի:

Զի զինչ շահ իցէ քեզ հաւատաւ Նստուած, եւ թէ համարեցիս զնա որպէս զգիս որ 'ի խորս Ողիւս պեայ վտարեալս, որ աչս ունիցի և ոչ տեսանիցէ, և անանկս և ոչ բուհցէ. զինչ օգուտ իցէ եթէ զարդարութիւն 'ի նմանէ մերկացիս, եթէ համարիցիս զնա հայր առանց բարութեան, թաքաւոր առանց իշխանութեան, և դատաւոր առանց արդարութեան. զի յայնժամ զանունն եւեթ Նստուծոյ ունիս և զգործս անաստուածից. զի Նստուած որ անիւրթ իցէ ընդ զեւացս մարդկան, այնպէս է որպէս թէ չէր լեալ: Այլ աստացոյք մանաւանդ՝ եթէ Նստուած առանց տեսչութեան խնամոյ՝ հրէջ իմն է 'ի ցնորելոց կրից կերպացեալ՝ որոց անբերելի է լուծ պատուիրանաց նորա՝ անաստուածութիւն իմն է գործնական՝ առաւել անխորհուրդ. քան զառաջինն, բայց ոչ ինչ նուազ յանաստուածութեանն կարծեաց աղիտաբեր մարդկութեանն:

Այսպէս ահա միաձայնութիւն բանին և աղաղակ համօրէն ազգի մարդկան վկայեն եթէ գոյ տեսչու-

թիւն. վասն որոյ առաւել կարեւոր համարիմ՝ այսօր զմեայս մթութեանցն մերժել որովք նկարին մթադնել զնա սուտանուն իմաստուծոյ, քան յառաջ ածել զընծայութիւնս ողեշահ վարդապետութեանս: Ոչ կամիմք զգժուարութիւնսն պատրուակել, այլ անկեղծ մտօք պարզեցոյրք զնոսա. զի բազում անգամ ստապախիւր վարդապետութիւնք զճմարիտն 'ի յայտ ածեն, որպէս խաւար որ պայծառազոյն զլցան ցոլացանէ: Ապա վախճան բանախօսութեան իցէ պաշտպան կալ տեսչութեանն Նստուծոյ 'ի բարոյական կարգս աշխարհի՝ 'ի զիմամարտութեանց անհաւատից:

Թուիմ իմն աստանօր ըսել զճայն ուրուք յաշակերտաց Եպիկուրեայ և կամ Պայլի ասել. Արժանի է յարգեանց անտի զպատճառն իմանալ, և ըստ ուսմիլին ներեալ բարբառել, 'ի գործոյն զգործօնն ճանաչել: Արդ ուր ուրեք երկիցին յաշխարհիս յայտարարք բարութեան, իմաստութեան և արդարութեան՝ որ վարկիցեն զմարդկան ընծացս: Եթէ արդար իցէ Աստուած՝ ուստի 'ի մարդիկ անհաւատար բաշիք ձրից մեռաց և մարմնոյ, բարձից և պայմանաց, բարեաց և աղիւսից. ոչ անխառութիւն իցէ տալ միումն որ ինչ զացաւ այլում: Եթէ բարի իցէ Նստուած՝ ընդէր իցեն վիշտք և նեղութիւնք, որք վայր արտասուաց կացուցանեն զերկիր: Եթէ իմաստութիւն և արութիւն է Նստուած, որպէս անկարգութիւնք և անտրէ և ոչ ձրիք զազգս մարդկան ապականիցեն, և ուստի չարիք: Զիմարդ բարի իցէ Նստուած՝ եթէ չկամեցաւ արդելու զնոսա, և եթէ կամեցաւ՝ և չկարաց, ուր իցէ սպա զօրութիւն նորա: Զի ոչ թէթեւ ինչ արկածք են չարեացն, և անձեռնհաս 'ի վրդովել զնապարկութիւն ամենեցուն. զի ահա տեսանեմք եթէ վեպք մարդկութեան ոչ այլ ինչ են բայց անցք անտից նոցա և աղիւսից. նա զի բազում անգամ և տեսանեմք իսկ զի վիճակ բարւոյն վատթարագոյն ևս է քան ըզհարազործին. և զինչ քան զայս անտրժան կայցէ ամենակատար խակին որ անօրէնն է աշխարհիս: Արդ զինչ պատասխանի իցէ ձեր առ այստիկ, պաշտօնս սերբզ տեսչութեան: Այս բարբառ է, տեսք, ամբարհաւած՝ նրբամիտի՝ մոլորելոյ յամբարտաւանութեան և 'ի ցոփութեանն:

Ազգա ուրեմն այսօրիկ են առարկուածք նոցա զորս
հակառակամարտա համարին տեսուծեանն Աստու-
ծոյ . նախ անհաւասարութիւն ձրից շնորհեւոց մարդ-
կան յարարէն , և վիճակի և պայմանի կենաց 'ի քա-
ղաքաժողով ընկերութեան , երկրորդ անգամ՝ չարիք և
աղէտք որք չուսուացուցանեն զմեզ . և երրորդ՝ անկար-
գութիւն և անտը ապականարարք ծաւալեալք 'ի մար-
դիկ : Այլ այս ամենայն արտուածք նոցա անհետ լինին
եթէ ոք հայեսցի 'ի կեանս յայս որպէս յանցս ինչ
լաւագունիցն կենաց , և եթէ հաւատասցէ զոչ և աշ-
խարհ հանդերձեալ՝ յորում բովանդակապէս լիցի հա-
տուցումն ամենայնի որ զարգին հակառակ մեզ թուին
'ի վերին երես : Բայց մինչ չև մեր 'ի բարձրագոյնս
յայս ելեալ խորհուրդ , որ վերջին լուծումն է ամե-
նայն գժուարութեանց , ածցուք 'ի մէջ զմի մի 'ի վե-
րոգրելոցդ առարկուածից հակառակ տեսուծեանն
Աստուծոյ , և ցուցցուք զի մերթ ամենեկն իսկ անի-
րաւք են , և եթէ ոչ այնպէս՝ գտնեա միշտ կուտակու-
թիւն բանից :

Ա. ԱՌԱՂԿՈՒԱԾ

Անհաւատար թախտուն ձրից և պարզեաց .

Առաջին խեթ հոգած որտի և անխորհուրդ մաաց
անհաւատայն է անհաւատարութիւն ձրից բնութեան ,
և կարգաց և պայմանի կենաց երևեալ 'ի մարդիկ . որք
կամենին իմն զի ամենեքեան գնոյն զօրութիւն խառնու-
ածոյ ունիցին 'ի ծննդեան , և զնոյն վայելութիւն բա-
րեյօգութեան մարմնոց , զոյգ նմին և զլուսաւորութիւն
մաաց , և զվայելս արոց բաղդին : Բայց ընդէր զայսպի-
սի սաստկապահանջ ճշգրութի պահանջիցի յԱստուած
'ի ձրիատուր պարզեացն բաշխումն . և որով իրա-
ւամբ էն գերաբուն և ինքնիշխան չափ և կշիռ իւրոց
շնորհացն առնուցու՝ զիզն մեր անյապ . և չիցէ նմա
իշխանութիւն յոմանս առատացել ևս լինել՝ առանց
յայլն անիրաւելոյ : Զգոյշ լիցուք մի այլ ընդ այլոյ

զարդարութիւն խմանալ . զի եթէ չէր տուեալ քեզ զոր
պարտ էր , կամ թէ դրժող գտանէր խոտմանցն առ
քեզ , և ոչ ըստ արժանեացդ զարիտուն շնորհէր ,
յայնժամ և եթ մարթ էր ասել՝ եթէ յիրաւունս քո
մեղուցեալ իցէ , և արդար բողբ քրթմնջանացդ :
Բայց , աղէ ասա , մինչդեռ տակաւին յոչեութեանն
անդ էաք , պարտակաւն ինչ էր Արարիչն հանել զմեզ
անտի , և 'ի կոչէն 'ի կեանս՝ ստիպէր ինչ յանդարձ և
'ի սահմանեալ կատարելութիւն ուրեք և յերջանկու-
թիւն զմեզ ժամանեցուցանել . մի թէ ընդ դաշն մը-
տեալ իցէ ընդ մեզ զի գանվրէպ պահպանութիւն նո-
րա իրաւամբ պահանջեցինք . 'ի բաց տար զբանդադոյշ
խորհուրդս : Այլ միտ զիք , տեարք , աղաչեմ . զի
Աստուած ապենիազ յիրում՝ երանաւէտ էութեանն՝
անկարօտ էր և 'ի գրուատ ինդրել իւր երջանկութիւն ,
և ազատ ամենեկն 'ի տալ մեզ զգոյութիւն կամ թո-
ղու՜ զմեզ յոչեութեան . զի գոյութիւն ձրիատուր
պարզ և է իւրաքանչիւր ումք 'ի մէջ՝ որում չմար-
թեաք լինել արժանի , և զոր յաննախանձ առատու-
թենէ և եթ Արարչին ընկալաք : Արդ եթէ տէր էր Աս-
տուած չտալ մեզ զգոյութիւն , ապա և ազատ էր տալ
մեզ զնոյն նուազութեամբ իմն և առաւելութեամբ , և
չափ և սահման կարգել կարողութեանց հոգւոյ և մար-
մնոյ . այնպէս զի փոխանակ ընդ չառելոցն քրթմնջե-
լոյ , պարտ է մեզ մանաւանդ օրհնել զնա վասն պար-
զելոցն շնորհաց : Եթէ դատաւոր որ ըստ պաշտա-
մանն ամենեցուն է պարտաւոր՝ անկ առնուցու իրա-
ւանց աղքատին , և զարանց աւազաց և եթ հոգայցէ ,
այս է ահա աննառութիւն զարովելի . զարձեալ անի-
րաւութիւն մեծ է եթէ մեծատունն զլասցի զվարձս
աւուրն շնորհել վաստակաւորի՝ փոխանակ քրտանցն .
բայց ոչ նոյնպէս իցէ և 'ի ինդիրս որ առաջի կայ . զի
ոչ սակ ինչ արկեալ էր ընդ մեզ Արարչին , և չարա-
տէր ինչ մեզ , և ոչ անգամ զգոյութիւն . և զվարդ ա-
յա անիրաւութիւն իցէ ոչ միօրինակ վարել զարա-
ւածս՝ որոց չէր ինչ պարտաւոր : Ոչ ապաքէն անշնոր-
հակալու մաաց է անտեսել դատեալ բարին՝ իլզ լեալ
մեծագունին՝ զոր պահանջել չեն ինչ մեր իրաւունք
արդարութեան :

Այլ հարցցուք միանգամ այնոցիկ՝ որոց զհաւասար

բարաշխ արդարութիւնն կամիցին 'ի բարոյական աշխարհիս. կամեմք արդեօք եթէ և 'ի տարրեղէն աշխարհիս ամենայն ինչ առ հասարակ լինէր գեղեցիկ, և էակեք յերիս պետութիւնս բնութեանն միօրինակ. որպէս զի ամենայն ժայռից կիճս լինել, և ամենայն անասնոց առիւծս, և ամենայն տարբրաց հուր. և ուր ապա յայնժամ սքանչելիս այս գունակ գունակ փոփոխութիւն, որ զարդն է գեղեցկութեան արեգեբաց. և յորում մեծապայծառ փայլէ իմաստութիւն և զօրութիւն և անսպառ արդաստաւորութիւն Արարչին. և ընդէր ոչ նշնայէս բազմադէմ իցէ և մտաւոր և բարոյական աշխարհիս յօրինուածութիւն. զի և անձահիմն է ինդրել եթէ ամենայն սպարապետք հանգիտապատիւ իցեն Գիւրենայ, և ամենայն իմաստասէրք Կարգեփոսի, և ամենայն ճարտարախօսք Պոսիւէի, և ամենայն իմաստաւորք Կեանի: Զի եթէ ըստ ձերոց մըտաց ամենայն ինչ հաւատար էր՝ կարծիք 'ի ներքս անկանէին զԱստուծոյ սահմանաւոր 'ի խորհուրդսն և 'ի զօրութեանն լինելոյ. կամ զի ոչ ազատ էր յանելն զարարածս, և հարկ անհրաժեշտ խափան կայր նմին. ուր ահա և նոյն ինքն փոփոխութիւն՝ զազատութիւն նորա յանդիմանէ, և զզօրութիւն, որ ըստ իւրոց հաճոյցին վարէր զմտաւոր աշխարհս որպէս և գէակս տարրեղէնս:

Այլ ձեր ցարդ զանպատեհութիւնս անհաւատար անաշուժեան նկատեալ է միայն, այլ աղէ տեսէ, և զհաս օգտիցն որ 'ի նմանէ, և յարգեանցն իսկ զառաւելութիւն փառաց Արարչին, միանգամայն և մարդոյն. տեսէք զհարգ 'ի գանաւոր զուգաձայնութիւն արարածոյն իւրոց վարէ Աստուած զաղքատութիւն և զմոխութիւն, զաղքատութիւն և զհանձար, զաղքատութիւն և զզօրութիւն. և զհարգ զհրաշալիս զայն պահպանէ 'ի միջի մերում զգանազանութիւնս հաճոյցի և ձրից և արուեստից, որ զամենայն պէտս մարդկանն լլուցանեն, և 'ի պէտպէս հնարս նա և հակառակ իսկ իրերաց 'ի մի կէտ վախճանին զիմեալ հասանեն, այսինքն 'ի պահպանութիւն մարդաժողով ընկերութեան: Հիմապս գու ընդ մեծանձնութիւն մարդոյ և ընդ արիւտութիւն նորա և զգաստութիւն, և պանծալիք քեզ թուին ամենայն. այլ 'ի զուգակշիռ հա-

ւասարութեանն՝ չտայցին փայլք առաքինութեանցս. որպէս զի գեղեցիկ է տեսնել զայր ճոխ մերկացեալ յրեւից առ 'ի զաղքատսն օժանդակելոյ. բայց զի՞նչ արդեօք մեծանձնութիւնն լինէր եթէ չէր 'ի մին ճոխութիւն և 'ի միւսումն կարօտութիւն. գեղեցիկ զարձեալ հորին 'ի պաշտպանութիւն տարին զնոսրել, և եթէ պետք ինչ լինիցին և դանձն ևս գնէ 'ի վերայ. բայց զի՞նչ լինէր վսեմականն հովանաւորութիւն առանց ակարութեան և զօրութեան. զարձեալ և ժուժկալութիւն 'ի պակասութեան պիտոյիցն երկի, որպէս և զգոնութիւն՝ յառաւելութեան հանձարոյ. և ահա պանծալիք մարդկութեանս առաքինութիւնք յանհաւատար բաշխից անտի ունին զծաւորումն. որ և խնարհ առնէ զաւարտաւանութիւն այնոցիկ՝ որ ոչ 'ի բարձրագոյն տեղւոյն իցեն: Ապա ուրեմն ընդունայն քրթմնյիւնք են՝ բարբառք անտիք սակս անհաւասարութեան մարդկայնոցս կենաց և պայմանի զանազանութեանց:

Այլ անգէտ ինչ եմ եթէ յանհաւատարութեան աստի վիճակի կենաց՝ խորի մեծ թուելի ծագել երբանկութեան և թշուառութեան. և զառաջինն այնպէս իմն թուեսցի եթէ ոմանց բարեացն և եթ վայելք արւեալ իցեն, և այլոց աղէտք չարեաց. որ կարի իսկ պատերազմոյ մտաց է: Այլ թողոյք 'ի բաց, տեսար, և յայտմ զաստարութիւն բանից. զի բազում այն է զի երևոյթք պատրեն զմեզ, և զգայութիւնք և խորհուրդք զմիտսն միլորեցուցանեն, և զհեղձիս մտաց և զցնորս իբրեւ զստուգութիւնս ասն մեզ ընդգրկել: Եւ զի՞նչ արդեօք նշմարիցեմք 'ի պատառել անդ ըզպատրուակն որ ծածկեալ ունի զպայմանս վիճակի կենաց մարդոյն. զայս ինչ, տեսար, զի բազում անգամ որոց ընդ գեղափայլ բազմն խանգամբ, նուազեալ են յոյժ բան զմեզ յերբանկութեանէ: Ի մերում վիճակի ամենայն ինչ խստամբեր թուի, և յօտարինսն ամենայն ինչ հեշտ և ցանկալի. տեսանեմք զմարդկս նոցոյն, և զնայեմ փշոյն չնմանամք. և կեղծիք վրկպա կահեաք զփոփոխումն վիճակին յերազեն, որ թերեւ 'ի ստուգելն՝ աղէտիցս լիցին պատճառք. և այս յանբուժիցն է յախտից մտաց՝ տժգոհ լինել ընդ որ ունին, և խանդալ զոր չունին. 'ի ստացեալսն չլայե-

ելէ, և ընդ ըզձայեալսն հաշիւ և մաշիւ, զոր 'ի վաղուց ուրեմն ողբայր քերթոյն հռոմայեցի: Զի որ յաշխարհի արարա իցէ պատարեալ, նախանձ ընդ միայնաւորն բերէ. և երբէք զի և սա ցանկայ 'ի չփոթիս և յամբոխս աշխարհի զանձն խառնել և մշակն հողագործ 'ի տեսիլ կարկտահար և հողմալար հնձոցն՝ յողբոց հանէ զհեա քաղաքացեացն կենաց, զոր բարեբաւան համարի. այսպէս առաջնապեալ տատանի մարդ առ 'ի լինել այնպէս, որպէս չեն: Այլ եթէ անկեղծք լինեալք, մարթ էր զիւրաւ հաւանել եթէ ամենայն ինչ այնպէս կարգեալ յորինեալ է, մինչ զի յոյժ առաւել քան զկարծեցեալն զուգահիշու է ամենեցուն երջանկութիւն: Այլ ցնորական ինչ են բանքս, և ոչ եթէ ինքնօրէն կարծեօք միջիթարութիւն սուս հնարիցիմք մատուցանել. վասն որոյ չասեմ եթէ 'ի զանազան պայմանս ճշգիր զուգահաւասարք իցեն հատուածներն. և կամ զի չափ չարեաց և բարեաց նոյն իցէ ամենեւին իւրաքանչիւրոյ 'ի մարդկանէ. բայց զայն՝ թէ խափն ոչ այնչափ մեծ է, որչափ զառաջինն թուի լինել: Օրինակ իմն զիւրի է արդարեւ աղքատն 'ի վայելից մեծատանն, բայց ոչ աղքաքն աղատ է և յանձ կութեանց և 'ի հոգոց ամբարտաւանութեան. ոչ բնդմի 'ի սեղան մեծահաց, այլ վաստակք քաղցրացուցանեն նմա զնոյրոր պէտս սննդեանն, որով անձաւոթ են նմին խօթութիւնք՝ որովք տառապին փափկասունքն և գրգռանքք: Կա քանիք 'ի դատապարտեւոցն 'ի շքեղ ցոյցս ճոխութեան հառաչեն զհեա ստակական կենացն քաղցրութեան. ոչ աղաքէն մերթ և բռնաք աշխարհի կամարեալ խնդութեամբ մերկանան յանձանց զմեծութիւնս, առ յանդորրու հրճութեանն վայելելոյ. ո՞ր ոչ զուարճացեալ սխրասցի 'ի սրափն 'ի լուր պարզունակ և սակաւապէտ կենաց՝ հեռի 'ի ծփանաց արքունեաց և քաղաքաց: Աղաքէն երջանկութիւն մարդոյ ոչ 'ի փառս անդ հաստատեալ է, ցոփութիւն յափրացուցանէ, մեծութիւն տաղաւորեալ ածէ, և համբաւ պարատեսցուցանէ: Աւանայնութիւն են հաճոյքն, ունայնութիւն են ճոխութիւնք, ունայնութիւն և գիտութիւնք, որպէս կնքեաց իմաստունն յառաջ քան զամս երեք հազար, և զոր ցայժմ՝ և մեք տեսանեմք. և այսպէս ահա յանհաւասարութեան

անդ պայմանի կենացն, յոյժ առաւել զուգահաւասարք են մարդիկ քան որ թուինք լինել: Ապա կարի հաստատութեամբ էր ասացեալս եթէ յոյժ ստուարաբանութիւն իցէ որ սակս անհաւասար պայմանի կենաց մարդկանն տրտունջ քրթմնջանաց:

Բ. ԱՌԱՐԿՈՒՄԸ

Չարիր և աղետք որ ևնդեն զմեզ.

Այլ թէ և սակաւ իցէ անհաւասարութիւն պայմանի կենաց, ասացէ որ, քան զոր թուինք մեղ լինել, բայց այս ինչ անժխտելի է եթէ ըստ այժմու կենցաղիս կարգաց՝ չուսուողոյն է մարդս. զի ամենայն ուսակք արամութիւնք, խօթութիւնք և արկածք չարեաց ընկձնէ զնա և վնասդնեն. և զխաբդ 'ի բարեգութիւնս մեծութեանն Աստուծոյ որ անօրէնն է աշխարհիս, մարթ իցէ մարդկանն յայսպիսի աղէտս անկանել:

Այլ նախ զչափ առցուք նորոց քրթմնջանացս և 'ի ստոյգ սահմանին գնտա նկատեսցուք: Հաւանիմ առնել եթէ չվայելիցէ մարդ 'ի վերայ երկրի յանխառն և յանապակ երջանկութեան. բայց քանզի արարած է մարդս, սակս այսորիկ և ըստ ամենայն մասանցն չափաւոր և սահմանաւոր. վասն որոյ ոչ օտար ինչ համարի մարդոյ չլինել այնչափ մտացի՝ մինչև 'ի մի հայեցուած տեսանել ընթովանդակ զամենայն ճշմարտութիւնս միանդամայն. և զարձեալ թէ չիցէ այնչափ կարող՝ մինչև հրամայել ըստ հաճոյս իւր համօրէն ախելեաց. և չլինել այնչափ առաքինի՝ մինչև յանձն ունել զամենայն բարեմասնութիւնս 'ի գերագոյն կատարելութեան անմեքծ և 'ի ստուերաց անդամ թութեանց. և համառօտ ասել յոյժ 'ի գէալ թուի մեղ անանել զմարդ նուազեալ 'ի լուսոյ, 'ի զօրութենէ և յառաքինութեանց. ապա զխաբդ կամիցիմք անկարող լինել 'ի հաճոյս, 'ի քաջութեան և յերջանկութեան: Դիցուք եթէ ընդ ամս հարիւր կեցեալ ուրուք յանրնդհատ յերջանկութեան, առ անդամ

մի ևեթ թեթևագոյնս վառագնեցի • անշուշտ ոչ սակա
գամ մի վառացն՝ զՄատուծոյ զբարութիւնն դարձուա-
ցէ 'ի մոռացութիւն • Եթէ ոչ նմանեցի առնն գարովե-
լոյ՝ զորմէ առաւելքն ասեն Եթէ կծեալ 'ի ճճուոյ
միոյ զայրանայր՝ Եթէ զխորդ Արամագոյ ոչ զլեւեռն
խնդրեսցէ շանթաւար սատակեալ զորդն մեղապարտ •
Արդ Եթէ հնար է Մատուծոյ՝ առանց նուազելոյ 'ի
բարութենէն թոյլ տալ առ վայր մի նեղութեան,
ընդէր ոչ այնպէս և առ ժամ մի և առ օր մի • և զխորդ
հնար իցէ 'ի հաշիւ և 'ի համար արկանել զխորս ան-
հաս իմաստութեանն :

Աղէ կուտեցէք, որչափ և կամիք, զաղէտս մարդ-
կանն • Բայց սակայն սակաւագոյնք յոյժ գտցին չուա-
ռականք այնպիսիք որ մահու իղծ լինիցին, և լաւ հա-
մարեսցին զոչութիւնն զառաջին՝ քան զայժմու ըջ-
կենցաղս • նա զի և յոյժացս կենաց բազում այն է
զի և հաճոյցն և հրճուանաց առնումք զճաշակ • և
զի վելտք մեր և նեղութիւնք ավառ 'ի միսիժարու-
թեանց ինչ ամորին, և կամ գէթ 'ի յուսոյ : Թշուա-
ռական է մարդս • Բայց սակայն աղէտք չարեաց նուի-
րագործեն և կատարեն զառաքինութիւնս նորա, և
զամենայն զբարեմասնութիւնս մտաց և հոգւոյն զար-
գացուցանեն, մինչև բաւական առնել զնոսա 'ի գերա-
ծայր շահատակութիւնսն ժամանել • և ըստ այսմ
դէպս իմն երջանիկս զաղէտսն համարեցայց որ 'ի հայ-
րախնամ տեսութեան աստուածային բարութեանն
յառաւելութիւն բարեաց արարածոցն յեղաշնորհ :
Թշուառ է, ասեն, մարդս, Բայց ընդէր աստուածու-
թեանն գրե՛լ Եթէ իւրոցն աղետից և չարեաց ինքն խոյ
է պատճառ • որպէս զի և բազում անգամ անձամբ
անձին արժան էր մարդոյ մեղ զնեւ : Աղէ չափով բեր-
ցուք 'ի ցանկալան, համ գիցուք բանից բերանոյ, և
բանաւորք 'ի խորհուրդս մտաց, սակաւապէտք և
ժուժկալք, փախիլուք 'ի ցոփութեանց և յախտից
որ մեղկեն զհոգիս և զմարմնս, և ահա տեղի տուեալ
անհետացցին յովովագոյնք 'ի չարեացն որք նեղենն ըջ-
մեղ : Թշուառ է, ասեն, մարդս, այլ զցոյժ լիցուք այլ
ընդ այլոյ զերթանկութիւնն կարծել զի ոչ ճոխութիւն
և ոչ փառք, ոչ գիտութիւն և ոչ հաճոյականք աշ-
խարհի և ոչ միայնութիւն՝ ոչ կարեն երջանիկս առ-

նեւ զմեղ, այլ անաղիւտ ևեթ վկայութիւն մտաց, յո-
րում է ճմարիտն խաղաղութիւն և անվրդով հաճոյք
հոգւոյ և երջանկութիւն • յորում գերածայրեալք
հանգիստացան սրբազան գրեջք մեր քան զամենայն ի-
մաստունս հնոցն ժամանակաց : Այս երջանկութիւն
առեւուն և մերձ է ամենեցուն, և չիք որ զնոյն 'ի մէնջ
կապտել կարիցէ • ոչ ինչ արկածք կենաց կարիցեն
նմին ասնանել, և 'ի կորնչել ամենայնի որ զմեզք, ինքն
կայ մնայ ընդ մեզ մինչև յաւիտեան : Վշտանայ, այո,
և այր առաքինի, Բայց 'ի խաղաղութեան անդ անվեր-
դով հոգւոյն ոչ բնաւ կամեսցի փոխանակել զիւր
կեանս ընդ ապրիտալն՝ որ երջանկագոյնն թուեսցի լի-
նել 'ի մահկանացուս, և շղթայք որք թերեւս զնա կաշ-
կանդեն՝ քաղցրագոյն ևս նմա համարեսցին քան զա-
մենայն պատիս յաղթականս որովք պարծին ամբա-
րիշտք :

Մինչև զայս վայր ցուցանել կամք եղեն մեզ Եթէ
քանի՛ անիրաւ և աւելաբանութեան բարբառնք իցեն
արտունջք հակառակ տեսութեանն Մատուծոյ, և
սակս անհաւատարն լինելոյ պայմանի կենաց յամենե-
սեան, և սակս աղետից և թշուառութեանց մարդ-
կանն • այժմ 'ի լուծանել անդ գերբորդն յառարկուա-
ծից, պատասխանեսցուք և այնմ որ արդարացի թուի
լինել որ է այս • Ընդէր, ասեն, Մատուած որ սուրբն է
և բարի, և իմաստուն և արդար, թոյլ տայցէ անկար-
գութեանց և եղևանաց, զորս դիւրաբոյն ինչ էր նմին
արգելու • որք ապականեն զաշխարհս, և զառաքինի
կեանս չուառագոյն ևս ցուցանեն լինել քան զախտա-
ւորն • և համառօտ ասել, ուստի՛ իցեն չարիք բարոյա-
կանք, զայս ահա առաջի կայ մեղ առնուլ 'ի քնին :

Գ. ԱՌԱՐԿՈՒԱԾ

Անկարգութիւնք և անարդարացիութիւնք որ պղծեն զաշխարհս .

Այս կամով եթէ անգէտք իցէք, տեսաք, զի 'ի խնդիր գոյութեան և ծագման չարին պարապեցին յուրովք յիմաստասիրաց և յաստուածաբանից հնոցն և արդեաց . և անգանօր իբրև ընդ ժայտ ինչ բաղնեալ փրցեցաւ միայն մարդկան՝ որոց կամեցան յամենայնի ինկամուտ լինել . ուստի և մէք ոչ ինչ երկմտիմք առնել եթէ անհարկն իմն է 'ի սպառ փարատել զմեզ մեծութեան որ պատեալ կայ զինդրովս : Զի եթէ 'ի խուզարկութիւնս երևուիմք անասնելն աշխարհիս բազում անգամ այնպիսի ինչ իբք ընդ առաջ ելանեն՝ մինչև զկարև իսկ զհամաշխարհ իմաստնոցն զմիտս ցնորեցուցանել, որք և յամենայն իսկ զօրութենէ մտացն չբաւեն ապա նոցին զպատճառսն, զիարդ ոչ և 'ի կարև յոյժ վսեմագունիցն 'ի խնդիրս, և 'ի մտաւոր և 'ի բարոյական աշխարհիս չգտանիցին գեր 'ի վերջք քան զհաստուութիւն մտաց : Եւ զինչ ասնել իցէ յայտեամբայց հիանալ ընդ տեսութիւնն Աստուծոյ յայնս յորս երևի զօրութիւն նորս և իմաստութիւն, և զարձեալ յորս ծածկին 'ի մենջ՝ զբանչելի զնա խոստովանել : Զի որպիսի մտեղնութիւն և եթէ յաստուած անգիտութիւն անկանիցիք . իսկ եթէ խոստովանեսցիք լինել Աստուած, բայց առանց տեսութեան, և այն որպիսի չմիտարնութիւն, և զարձեալ որպիսի կուրութիւն եթէ ասիցէք թէ չիք խոիր ընդ բարին և ընդ չար : Ապա ուրեմն զոչ արգարև տեսութիւն որ վարէ զաշխարհս, և զարձեալ զոն չարիք 'ի նմա . երկրքն միանգամայն անհերքելի ճշմարտութիւնք . բայց զկարծ միաբանիցին սոքա ընդ միմեանս : Մարթ ել ինձ բաւական համարել ասել եթէ չգիտեմ ինչ բնաւ, և յուշ առնել ձեզ միայն զգերաշնանարկն արանց բլբանս, որպիսիք եղեն Վարդեսիոս և Դավթ և Պոսեւ :

Եթէ չէ որստ ամենին մերժել զճշմարտութիւնս ամբաստնող հաստատեալս, սակա զժուարութեանց որք անլուծանելիք թուիցին գուշի առանց այսր՝ ամենայն ինչ յերկրայս անկանէր, նա և երկրաշարժան կանն անգամ մահացութիւն . զոր օրինակ եւլեր վեհադոյնն յերկրաշարժս վերջնոյ դարուս խոստովանի եթէ հակառակ գիտութեանս « Այնպիսի պատիւր զբժուարութիւնք հնարեան՝ զի բազում ճգանց և մըտադիր կորովատեսութեան պէտք են 'ի հերքել զնոսին որպէս պարան է » : Ըստ այսմ ապա և 'ի չկարել իմում լուսաւորել ըստ բաւականին զինդիրն զոյութեան և թողութեան չարեայ 'ի վերայ երկրի, ոչ թուրամոմ այնու 'ի հաւատոց տեսութեանն Աստուծոյ : Եւ 'ի կալ մնալ անդ անասան 'ի ճշմարտութեանն, անկեղծ մտք և զաղիտութիւն իմ խոստովանել ոչ պատկառեցից . և 'ի խոնարհել անդ առաջն անհաս բարձրութեան գիտութեանն Աստուծոյ՝ ոչ արհամարհեցից զազդեցութիւնսն որ յուղի մնաց յիս ծագեցին . բայց յամենայնի, տեսաք, կարեւոր է կալ 'ի չափոյան, քանզի և անվրէպ զօրութիւն 'ի միջնակին կայ՝ որպէս 'ի զգալիս՝ նոյնպէս և 'ի մտաւորականն :

Ապա մի երկիցուք 'ի քննութիւն խնդրոցս զանձինս խոռնել . և թէպէս չհամարիմք զամենայն զմայլս մեծութեանն 'ի բաց մերժել, բայց այնչափ ինչ լուսաւորեցուք զի ողմխոս՝ և հլու մտաց շատ իցէ տեսանել եթէ չարիք որ յաշխարհիս ոչ ինչ ամենին հակառակ ելանին սրբութեանն Աստուծոյ, և բարութեան և իմաստութեան և արգարութեան այնմ՝ որ անմարար առաջնորդն է կենաց և վախճանի մարդոյ :

Աներկբայ ճշմարտութիւն է եթէ երեքսրեան տեսութիւնն Աստուծոյ, որպէս կոչեն զնա Աստուածաշունչ մեր մտեանք, անմերձ և անհպելի է յամենայն արատոյ յիւրում աստուածային ետեմեանն . և անհնարին իմն է նմա առնել ինչ մի որ անարժան իցէ իւրոց կատարելութեանցն . իսկ չարիք զարարածս և եթէ պղծեն՝ որք դործենն զայնոսիկ, և աստուածական էութիւն մնայ անապական յիւրում սրբութեանն անշարժս 'ի նոցա յանցուածոցն : Եւ մի զԱստուած համարեցուք պատճառ մեզացն՝ զորս թողա-

ցուցանէ. զի ոչ իբրև զբնական աշխարհս իցէ և բարոյականն. զի յայնմ ամենայն ինչ գործի և կատարի 'ի մենքենական և եւթ շարժմանց, և մարմ է մեզ գործս Աստուծոյ համարել զամենայն երևոյթս բնութեանն՝ յորժամ յաստուածադիր օրինաց անտի ունեցին անվրէպ զճաղատն : Բայց ոչ այսպէս արժան է իմանալ զգործս որ 'ի մասաւոր և յազատ արարածոցն գործիցն. զի մարդոյ կարողութիւն է բոս մտացն և բոս ընտրութեանն գործել. զի գերագոյն կարողութիւն է նմա 'ի համեմատութիւն ամէլ և խորհել և որոշել. և յայտմ իսկ է նորա էութիւն և այսու կոչի և է բանաւոր : Ազատութի տուածնմա յընտրութիւն բարոյցն զի զվարձս գործելեացն շահեցի. և արգարև առ ազատն գորոյ յընտրութիւն ախտից և առաքինութեան՝ մարմ է նմա յանարժանսն բերիլ իւրոց ցանկութեանց և հաճել ընդ այնոսիկ որ արգելեալ են, և գործել զար. բայց ոչ եթէ առ այս ազատ արար Աստուած գործողն. ազատութիւն Աստուծոյ է, իսկ 'ի չարն վարել նովաւ 'ի մարդոյն, և 'ի ինամս չարին ընթաւ, նալ, նորին իսկ գործ է : Եւ այնչափ հեգիւն յարարէն մտաց չարեացն դէպք, զի նա հաստատաց 'ի մարդն զգիտութիւն բարոյն, զիսկը՝ մտաց և զգիտակցութիւն և զբան առ որոշելոյ զառաքինութիւնս 'ի մղուութեանց, առ 'ի զհետ երթալ միումն՝ և 'ի միւսմէն հեռանալ. նա և հաւատք ցուցանեն մեզ զամենայն օժանդակութիւնս որովք ձեռնառու լինի տեսչութիւն բարեգիտութեանն Աստուծոյ տկարացեալ բնութեանս : առ 'ի լուսաւորել զմիտս մեր և յորդորել զսիրտս : Դարձեալ ո՞ դր անդիտանայէ և թէ թողացուցանել զմեզ ոչ նոյն ինչ է ընդ կամելոյն և առնելոյն : Միթէ վարժապետ բանական արուեստին և ճարտարիտաութեան իցէ պատճառ միտառն եթէ որ 'ի չարն վարես. զի նոյնն հրահանգօքն 'ի պաշտպանութիւնս ախտից և ստութեանց :

Բայց ասացէ որ թերևս. զիմորդ Աստուած, որ ամենակար բարութիւնն է ոչ արդելուցու զամենայն միտասերս որ յինքնիշխան ազատութենէ մարդոյ ծաւիցին, զոր և առնէլ զիւրագոյն ինչ էր նմա : Արգարև, տեսքը, Աստուծոյ բարոյ հարկ է յայանի գթ իւրովք բարեբարութեամբք, և ամենայնիւ որ զնորա

անկորոս մեծութեանն բերեցեն զգրոյն. այլ աղաչեմ ուշիւ 'ի միտ առնուլ զկարեւորս զայս և զհաստութեամբութիւնս, այս և զի բարութիւնս յԱստուած ոչ միտումն ինչ է և անընտրող յօժարութիւն, և առանց ուղղութեան բերեալ 'ի բարեբարութեան արարածոց՝ անտեսելով զայլ աստուածային կատարելութիւնս : Զի 'ի վարչութեանն Աստուծոյ և 'ի գործս նորա չէ շատ զնորա բարութեան և եթ տեսանել զըշանակս, այլ և զիմաստութեանն և զարգարութեան, զինքնիշխանութեանն և ամենակար պետութեանն 'ի վերայ ամենայնի որ կեայն և շնչէ : Արգ ոչ ապաքեն հարկ է գործոց նորա զամենայն իսկ զաստուածականն ետութիւն յինքեանս երեւցուցանել, և աստուածապէս վարել յամենայնի. ապա ուրեմն չէ բաւական նկատել 'ի նմա զհայրականն և եթ գիտութիւնս այլ հարկ է ճանաչել զտէրութիւն նորա 'ի վերայ ամենայն տիեզերաց. զի հայր գորով նորա հանուրց մարդկութեանս, ամենեցուն իսկ պարտ է զսիրելոյ հանդէս ցուցանել. բայց միանգամայն զի թագաւոր է և օրէնսդիր գերագոյն, զիմորդ չկարիցէ կարգել մեզ օրէնս, և պահանջել 'ի մենք զպարտս հպատակութեան և երախտագիտութեան, և զերջանկութիւն բոս չափու հաւատարմութեանս մեր պարգեւել : Ինքնիշխան ազատութեանն չարաչար կիրառութիւն՝ որ աղբիւրն է ամենայն չարեաց՝ կարի ողբոց է արժանի, որպէս և տկարութիւն մտաց զորութեան՝ որ բազում պատրանաց է պատճառ՝ յոյժ նուաստացուցիչ է բնութեանս, բայց եթէ ոչ ընդ հարկաւ գրաւեալ է Աստուած անասերիւր զգառաստան մտացս գործել, զիմորդ մարմ իցէ զնա բռնադատել անմեղանչականս առնել զմեզ 'ի գործս մեր : Կամեիք արդեօք զի 'ի կարճէլ զչարին զազատութիւն մեր կաշկանդէր, և ինքնաչարժ մեքենայս ինչ գործել զմեզ 'ի հարկէ և եթ եկեալ 'ի բարեգործութիւնս. և ուր յայնժամ առաքինութեանն արժանիք. զի կարողութիւնն գործելոյ զար է՝ որ արժանագով առնէ զմեր հաւատարմութիւն, և զհրահանգս առաքինութեանց արժանաւորս վարձուց վասն մեր, և փառս աստուածութեանն : Իսկ մեք կամիմք զբարութիւն և եթ նկատել յԱստուած զի նովաւ 'ի խոտոր ընթացս մեր յամիցեմք

և մոռանամք զիշխանութիւն նորա, զի երկեզուկս արկանէ ցանկութեանցս մերոց • բայց եթէ ոչ կամիցինք յանձնախար պատրանս անկանել ըստ մտի ընդարձակելով զբարութեանն Աստուծոյ զպարտս, ապա չե՛հնար մեզ անջատել յԱստուած զանուանս ամենաբարեւոյ և ամենամեծի:

Բայց եթէ այլապէս որ պնդեցին Հարցանել եթէ զհարգ Աստուած ամենիմաստ արարիչ իցէ լեալ խառնալար աշխարհիս, մեր պատասխանի այս է՝ զի Աստուած յոյժ զօրաւոր է զսարն 'ի բարին յեղաշրջել մեծագոյն ևս բարին 'ի նմանէ ցուցանելով • և թողա-ցութիւն չարի՛ զոր Հակառակ Համարին խնաստութեան նորա՝ առաւել ևս պայծառ փայլեցուցանէ ըզնոյն • նա և 'ի բազում ինչ իրս ինքն իսկ չարիք 'ի գեղեցկութիւն և 'ի կատարելութիւն բարոյական աշխարհիս արբանեկէն: Քանզի ո՞ր որ ոչ զարմացն, առաքը, եթէ զհարգ Աստուած վարեցէ զայնչափ բազմութիւն ազատ կամաց Հակառակամարացի, և զստերիւր զընթացս նոցին ամեւ յուղղութիւն, և զանկարգ գնացն 'ի կարգս տիեզերաց, և յաղատա-նի պահէլ զմարգագողով ընկերութիւնս Հակառակ ընդդիմամարտ բախմանց կրից, որ յապկանութիւն և 'ի կործանումն նորին նկատին: Քանզի ձեռ միշտ յեութիւն անտիցն և չարեաց ակն եղեալ՝ Համարիք զնոսա որպէս և ենն իսկապէս նշաւաւորութիւնս և Հասրուածս ազգի մարդկան • և ոչ հայլք տեսանել զի որ ստուգապէս չարն է բազում անգամ փոխարկի 'ի բարի • զի եթէ չէին չարիք յաշխարհի, ոչ մեծագոյն ինչ և արժանի վարձուց Համարէր բարին, և նուաբիւր յարգ մեծարանացն • զի անտք զառաքինութիւնսն պայծառագոյն ցուցանեն, որպէս մերիկ զգուարթա-զին աւուրց զգեղեցկութիւն, զոր օրինակ առատա-ձեւնութիւն փայլէ յորժամ աղաչութիւն մերձ կայցէ, և զդատութիւն վարուց առ ցոփական կենաց, և մեծանձն ներդրամութիւն 'ի բորբոքեալ կիբս վնէժինդրութեան, և ընտանին խաղաղութիւն սերտ-յորդոր ևս ընծայի 'ի հեռ և 'ի գծաութեան որ բա-զում անգամ վրդովն զառնա: Այսն որոյ և առանց իսկ աւերաբանութեան մարթ է ստել եթէ և 'ի բա-րոյական աշխարհիս որպէս և 'ի բնականին է աղբ ինչ

զեղեցկութեան որ 'ի Հակառակաց անտի և 'ի չմիտ-բանութեանց աւետ զծագումն:

Յաւելից և զայլ ևս իտեւաժողութիւն որով իմանալ կարիցեմք եթէ զհարգ պարտ իցէ մեզ անձնապահ լի-նել մի յախուռն բերիլ 'ի դատաստան զաստուածայ-նոյ անտեսութեանն խորհրդոյ, և 'ի ցուցանել զե-մաստութիւն Հնարիցն զոր 'ի վար արկանէ նա առ 'ի հասանել 'ի ժամանակակէտ վախճանին զոր գիտէն 'ի վերայ երկրի: Չի 'ի մի եթէ կէտ ժամանակի և տե-ղոյ կացեալ մեր, զայն վայր և զժամանակ եթէ ու-նիմք Հանդէպ աշացս, ուր հարկ էր մեզ առաջի ու-նել զամենայն շարայարութիւնս դարուց և ժամանա-կաց • և առ վաղանցուկ կենացս՝ առաջիկայ չարեաց եթէ զփորձ տեսել չմարթիմք առնուլ 'ի միտ զգոյ անկուածոյն որով կցորդին այնք ընդ տիեզերական բարոյն • և զի ոչ ըստ մերոց ըզձիցս փութայ երագէ 'ի խորհուրդս իւր տեսչութիւնն Աստուծոյ, վասն ո-րոյ և պառձառիմք լեզուաբարել ընդդէմ նորա • զի խորհուրդք Աստուծոյ Հանրածաւալք են, և տեսու-թիւնք մեր 'ի սուղ սահմանի պարփակեալ իցեմք ինչ յոսակատեւք 'ի գիտել եթէ զինչ կցորդութիւն իցէ այնմ որ էն այժմ ընդ անցւելոցն և ընդ հանդերձելոց • իցեմք ինչ լիովին տեղեակք զօրիցն և վախճանի գոր-ծոց Յաւիտենականին, առ 'ի դատաստան զնոսա կո-չելոյ 'ի միտս մեր: 'Կա բազում անգամ՝ յետ յորովա-գոյն ժամանակաց 'ի յոյս դայ վաղձան դիպացն ան-ցելոց • և որ ժամանակակից մարդկան անմկնել լի թուի զոր տեսանենն, դիւրինաց ևս ընծայեցին պապայայիցն եկեղոց: Այսպէս ահա Հակառակամարտ մտաց թուին լինել անցք որ ընդ անմեղ որդին Յակոբայ անցանկին և զորոյ զարտառուց վէպն աւանդէն մատենաբ մեր աստուածաշուէնք, վաճառումն նորա յեղբարն, գե-րեւն 'ի յեղիպատս, և կալանաւորելն 'ի բանդի • բայց իցէ թէ ոչ 'ի զարմանս մանաւանդ քան 'ի արտունչս հատանիցիմք 'ի տեսանել անդ եթէ արկածք չարեացն զողջես 'ի վերելեակս նմին Համարեցան անդ 'ի կատար փառացն ժամանելոյ, յորում փրկիչ ցուցաւ և է-գիպապեւոյ և իւրոյ ազգին • և աղեաքն վաղանցիկ իբ-բն զբեւեռս առանցից զորմք յորովք բազդ աղբի միոյ ողմն: Այսպէս որչափ և յաճախ են արտունջս նոյնչափ ևս անիրաւք են և անխորհուրդք:

Իբ երբեմն զիսուժագուժ աղջիկ հիւսիսականք գրո՛ւս տուեալ 'ի դաւառս հուովմէական պետութեան, մինչդեռ աղէտս անհնարինս հասուցանելին ուղղափառ ժողովրդոց Կեդտաց, Սպանիոյ և Իսպանիոյ, սակաւահաստ քրիստոնէայք ժամանակին հարցանելին իմն զարմացմամբ 'եթէ զինքդ աղջիկ հաւատացեալք կոխան ոտից լինիցին հերձուածողաց և ամբարշտոց . յայնժամ յարեաւ Սպլիւնիոս երեց ճարտարախօս 'ի Մարսիոյ, և պաշտպան եկաց տեսչութեան Աստուծոյ 'ի քրթմնջանացն, զորոյ ցարդ ունիմք զորինսկն : Բանիք ոմանք և 'ի Փրանկացս յաւուրս մեր ականատեպք քաղաքական և կրօնական զղբումնց, և ամենայն ահագնալուր չարեացս, ոչ գրգռուցան և զթեյան և անկղիտացան ասել եթէ ոչ ինչ ինչ փղթ Աստուծոյ զորոց յերկրի աստ դուժիցին : ո՞ղբ 'ի մէնջ չիցէ լուեալ զայսոսիկ բանքս : Ի՞նչ սակայն զինչ ինչ այս ամենայն յաչս այնորիկ որ թագաւորն է յաւիտենից . ոչ ալ իմիք նմանիմք մեք՝ յորժամ 'ի արտուժ և 'ի հայհոյանս բերիմք ընդդէմ՝ Արարչին, բայց միջմանն որ զարխարս համարեն վեր 'ի վայր կործանեալ համարիցի եթէ ուրեք երբէք չիթ մի ջրոյ յամբար նորին մշեացի : Աներկբայ ինչ է եթէ խռովութեանցն այնոցիկ, որ մերթ ընդ մերթ զգէմն աղգացն յեղափոխեն յաշխարհի՝ խորհուրդ իմն է ծածկեալ առ 'ի մէնջ, զոր եթէ բանային մեզ երկինք՝ տեսանէաք եթէ քանի խորք են ի մաստուութեանն Աստուծոյ : Կա և մեք իսկ որոյ միտք սահմանաւոր իմն է՝ չկարիցեմք տալ զպատճառս խռովութեանցն որք վրդովեն զազգս : Առաջի խռովութիւնք, տեսաք . ոչ ապաքեն 'ի պատուհաս աղգաց յանցաւորաց . զի արդարութիւնն Աստուծոյ 'ի հանդերձեալ կեանսն առաւելապէս յառանձինն մարդի լուծանն զվրէժ արդարութեանն, իսկ յաղգաց և 'ի ժողովրդոց՝ միայն յայսմ՝ յաւիտենիս : Զի յորժամ ապականութիւն և ամբարշտութիւն ըստ չափն ելանիցէ յիշխանս և 'ի մեծամեծս և 'ի ժողովրդեանն, յայնժամ յայտնի և վրէժինդրութիւն տեսան . և զինտախանձաւոր է հրապարակական պաշտաման աղգաց, վասն որոյ և զաններև պատուհասն ածէ՝ սակս ապրտամբութեան նոցա և անարանորհ խառնադրութեանն . յուցանէ հզօրաց եթէ ոչ առանց պատժոց լինիցի օ :

Ընեալ ցոխութեանն և ամբարշտութեան զոր ասն նոքա ժողովրդոց, և սոցա զի ոչ անպատահաս անցցեն 'ի նմանել անդ փնասարեր հրապուրանացն : Առաջի խռովութիւնք . բայց 'ի ցուցանել այնոցիկ որոց անձանութն լինել համարեացին Աստուծոյ, զի տէր դուրի նորա վեհազոյն, մեռուցանէ յորժամ կամի զթագաւորութիւն որպէս զմարդիկ, և աղջ առնել մեզ հարստել զյոյս մեր անդր քան զերկիրս ուր ամենայն աղմուկ ինչ է և անստուգութի . և առ 'ի վերածնանել զժողովուրդ ապականեալ և խռովանացեալ 'ի կրից, և զարթուցանել զնոսս 'ի մահաբեր թմբրութեանէն . քանզի ոմանք այնպէս ծանրաքնեալ խորդան յանխրտութեանն, զի որոտընդոստ փոթորկաց պէտք են 'ի զարթուցանել զնոսս : Առաջի խռովութիւնք . բայց առ ածել զազգս մոլորեալ 'ի ստութեանէ 'ի ծանոթութիւն կարեւորագոյն վարդապետութեանց՝ զորս ընդերկար անտես արարին . զի զիսրդ հնար ինչ այլորինակ զմտաց պատրանս ուղղել, յորժամ մոլորացան վարդապետութիւնք ածեալ և զարգացեալ, և սկզբունք պահպանիչք բարոյական և քաղաքական կարգաց առ ոսն հարեան, և սովորեալ մարդկան զարն բարի ասել և զբարին չար : Արդեօք 'ի ձեռն բանի մրտաց . այլ անուր է 'ի խառնափոխ աղաղակի անդ կրից շղթայազերծ զայրացելոց . մի՞ եթէ 'ի ձեռն զօրութեան փորձն հանդիսից . այլ և սոքա բնականորէն համարին, և տգիտութեան և դիւրահաւատութեան ծնունդք . արդեօք յիմաստանցն օրինակաց . բայց սոքա տկարամիտք ոմանք համարին երկչոտք և գերիք հնուախ սկզբանց : Ո՛ւր ապա ինչ դտանել զղեղ զարմանոյ ցուռց խելաց . առ 'ի բուժել զնոսս պէտք են մօտաւոր, աղգու և զգալի փորձոյ : Զինչ ապա զոր ինչ տեսչութիւնն Աստուծոյ . կարձէ զձեռն իւր 'ի մարդկանէ, և թողու զնոսս յանասնձ գիտութեանն իւրեանց . և թոյլ տայ վարել 'ի փոթորկեալ յուզմանց մտաց և զահալիւթել անդր քան զնուիրական պատուարս կրօնից և առաքինութեան . անդին և անդ յուղեալ տառանի բարոյական և քաղաքական աշխարհս, խորտակին ապաւանդալին, գրգուլն մոլթիք զերանացն, և չնուած քաղաքաժողով ընկերութեանն խրամատեալ կործանի 'ի վերայ հիմանցն զրգուռեցն .

լոյց. և անդունդք անառակութեան և ամբարշտութեան բանան առաջի: Բայց սակայն նոյն ինքն մեծութիւն անկողնութեան չարեացն հասանէ նմա՝ ի թիւ կունս օգնականութեան, զի ի միջոյ սանձարձակ անխնայութեանն և յորդախաղաց չարեացն՝ ի միա առնու մարդ եթէ երասանաց պէտք են և խնամակալ պետութեան. և աչք ամենեցուն դառնան առնա որ հրաման տայ հոգմեց և մերկաց: Լուսաւորի երկիր յիւրոց այրացաւ եր աղետիցն, և ի մեծութենէ չարեացն զոր կրէ՝ միւսանգամ վերանորոգի, և ի միջոյ աւերակաց խորխալելոյ աշխարհին ձայն ահագնալուր հնչէ տարփոդելով: «Արդ Թագաւորք զայս ի միա առեք, և խրատեցարոք ամենեքեան որք դատիք զերկիր»¹:

Արդ ահաւասիկ ցուցաք, և թէ զիւրդ անխորհուրդք ինչ իցէ զթողացութիւն չարի հակառակ առե սրբութեան, բարութեան և խնաստութեանն Աստուծոյ: Բայց Ժոնն ևս ոմանք ասել, որ և է վերջին կնձիւն խնդրոյս. Աստուծ, ասեն, ոչ միայն ներէ բոլրին չարեացն, այլ և Թողացուցանէ այնպէս զի առաքինւոյն բազմ վատթարագոյն իցէ. քան զխոստաւորին, որ ապաքեն հակառակ Աստուծոյ արդարութեանն է: Առաջիկայս պատասխանի վերջնոյ բրթմանքն անոնց՝ և զառաջնոցն զթերին լրացուցէ, միանգամայն և զայլս ամենայն հանցէ ի գերեւ որ արդարն թուիցին ընենէ:

Արդարեւ իսկ թէ ձեզ տեսնել զամեթապարտ լլէկանս առաքինութեան և զյաջորդութիւն յալթական մուրութեանց. բայց իցէ թէ յաւանիկցիք ասել եթէ չբաւորիցին Աստուծ գտանել ի գանձս իւրոյ մեծութեանն և խնաստութեանն զհնարս փոխարինելոյ աղկնայանի չարեացս: Եթէ հաւատայք եթէ խնաստուն է քան զմիսս և զխորհուրդս, հաւատացէք և ևս զի ի խոռոնովար անկարգութեանն անդ որ զայս ձեր մթաղենն, զոյ կարդ քրանելի ծածկեալ առ ի ձենջ: Ի զուր է ձեզ, ի զուր և սուտանուն իմաստնոց ճիշդ՝ հեղձուցանել ի ձեզ զձայն բնութեան և իղձի մտացդ և զձայն բովանդակ մարդկութեանս և

թէ զոյ տեսչութիւն որ խնամէն զայնարհս: Եւ եթէ չիցեն ի ձեզ միտք յատակաւս միաբանելոյ ընդ արդարութեանն Աստուծոյ և զվիճակ պայմանի ախտից և առաքինութեանց, խոչակահաղոյն ևս է խոստովանել զձերդ անբաւականութիւն, քան եթէ ընդունայն պատճառանօքն ընդդէմ մաքառել. զի սակա մթութեանց ինչ որ պատին զնովաւ՝ յուրաստ կալ ի լուսապայծառ ճշմարտութեան տեսչութեանն, այսպէս է, իբրու եթէ զգոյուցութիւն արեգականն որ ուրասցի՝ զի մերթ ընդ ամպովք ծածկիցի: Կա զի եթէ մի միայն ընծայութիւն էր արդարագասն տեսչութեան, հարկ էր քեզ ընդդիմել զնա անձկանք, քան յանօգուտ քրթմնիւնս լուծանել: Արդ չիցէ ինչ մարթ եթէ զոր տեսանեալ այժմ՝ ընդ այլոց ինչ կրաց ունիցի զկոյոր դուրթիւն՝ որ տակաւին անտես է ի քէն. և աշխարհս այս թերի ի կարգաց՝ տուուր ինչ իցէ անթերի լուծեան այլոյ աշխարհի, յորում ամենայնի սահմանեալ կայցէ վայր անբոյթ և անյեղական. զիւրդ չհամարիցիս ընենէ անասնձանէ կակին խորհուրդս անասնձանս. և որ մշանջեաւորն է, ոչ ապաքեն սակա մշանջեաւորին խորհիցի. եթէ այսու մտք ընդ եղեալս հայիս, ամենայն երկմտութիւնք ի քէն ի բաց փարատեսցին: Այլ զինչ պատճառք քրթմնիւնացի իցեն. յաջորդութիւն արտից. բայց վաղանցիկ են, և ամեթա հար զնոսս արասցեն առաջի անաչառ ատենի վեհադոյն դատաւորին. կորսնք առաքինութեանն. բայց կայ միայն նոցա պատին անմահութեան. թերեւ արդեօք վերջոք արդարոցն, այլ համարեացին նոցա այնք ի մեծութիւն փառաց և երանութեան:

Այլ աստանոր՝ հարեանցիկ անցեալ բանիւք, հիացեալ զարմանամ ընդ կրօնս բրիտառական, որ ի ցուցանել անդ զպատճառ աղետիցս, զանկուռն ասեմ ի նախկին փառացն¹, ընդ նմին և զգարմանս հնարիցն մերձ գնէ. և ի բան մտաց՝ նորանոր յաւելեալ լուսաւորութիւնս, ի ստուգութիւն փոխարկէ զիւրկարծ թուիս մարդկայնոյ խնաստասիրութեան:

¹ Ի բանախօսութեան անդ որ Յաղագհ Խորհրդոյ լուսարանացուր զիմաստ խորհրդոյս:

Թեանն, հաստատե զմիտս ամենեցուն 'ի հաւատս
կենաց հանգերձեւոյ, և այսպէս զայժմու աշխար-
հոս հանգերձելովն մեկնաբանէ, և ուսուցանէ մեզ
եթէ Թեթևագոյնքն անգամ 'ի Թերուծեանց աշխար-
հիս՝ յարբայուծեան անդ մշտնջնաւոր արդարու-
ծեանն ուղղեալ նորոգեացն:

Ըստ իսկ ցայս վայր արդարացաւ, տեաքք, տես-
չութիւնն աստուածային, և ոչ մնացին այլ մնայլք
մթուծեան բայց որ անմեկին են յամենայն բարձրա-
գոնիցն ճառից՝ զորովք յածել մարԹ է մտաց մար-
դոյ: Այլ արդ լռեսցուք յընգվայր քրԹմիջնաց, և
'ի գանգատանաց խնայեսցուք զլեզուս. և Թէ երջանիկ
իցեմք՝ փառս տացուք տեսչութեանն սակս երանու-
ծեանս մերոյ. իսկ եթէ Թշուառք՝ հեծեմեսցուք ընդ
աղետս մեր, այլ վստահք իցեմք յԱստուած զի ոչ
հարկանէ զմեզ բայց առ 'ի փրկել. մի ևս զխաղոյ բաղ-
դին շարժադիւսեցուք, այլ յամենայնի զքերաբուռն ի-
մաստուծեանն նկատեսցուք զյայտնի և զգաղտնի խոր-
հուրդս: Քանզի որ 'ի յերկինս բարձունս բնակեալ
է՝ արարածովք աշխարհիս զբաղնու, և յիւրում ան-
պարագիր տեսչութեանն խնամ՝ ամէ որդանն որ ընդ
գալարեօք զեռայ, և արեգականն որ զմեզ լուսաւորէ,
հովուին որ 'ի տաղաւարս օթեանի և Թագաւորին որ
'ի գահոյն բազմիցի. մեծ է յարգարուծեանն 'ի հար-
կանել անդ զազգս, և մեծ 'ի զԹուծեանն՝ յորժամ
յարուցանէ զնոսս. մեծ յայսմ աշխարհիս որ ստուեր
է յաւիտենական խորհրդոց նորա, և առաւել մեծ 'ի
հանգերձելումն, յորում՝ յաւարտ հասուցէ զհաս-
տուածս ձեռաց իւրոց. միշտ և ամենայն ուրեք ար-
ժանի է նա երկրպագութեանս մերոյ և սիրոյ. ինքն
միայն կայ և մնայ, մինչդեռ ամենայն ինչ անցանէ ա-
ռաջի աջաց նորա, և ամրագոյնքն 'ի ձեռակերտս մարդ-
կան 'ի կործան անկանել անդ վաղ և կամ անաղան
զաշխարհահնչիւն մեծարանս մատուցանեն նորա ան-
յեղական և անտարրական էութեանն:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՆԻԻԹԱԿԱՆ ԷՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՈՑ

Եթէ ոմանք յիմաստնոց անխոնջ Զանիւ 'ի քննու-
ծիւն կազմուածոյ մարդկայնոյ մարմնոյս պարագե-
ցին և գործարանաց նորա և յորինուածոյն՝ առ 'ի
լաւ ևս ճանաչելոյ զհնարս պահպանելոյ և նորոգելոյ
զնոցա զորութիւն, և առ 'ի գառաջս առնելոյ և կամ
Թեթևացուցանելոյ զցաւս զժողակս, նա և եզին ո-
մանք որ 'ի սակաւ յօգտակարոն բերեալք՝ ոչ յայլ
ինչ միտ եզին բայց 'ի զննել զգումոցն զանաղանու-
ծիւնս, որպէս և զկերպարանացն և զբնական ստ-
ւորութեանց զայլայլութիւն, զորոց և բազումս նը-
կարագրեցին, որպէս գտնից և զկենդանեաց. իցէ՞
Թէ 'ի սպառ անօգուտ և զերկ 'ի հաճոյից համա-
րեսցի դիտութիւն այնք մասին մարդոյ՝ որ առաւել
վեճմականն է և բարձրանկատ 'ի սեպհականութիւնս
մտացն, ասեմ, և սրտին: Եւ իցէ՞ Թէ այնչափ 'ի տար-
բականն և եթ յառիցիմք, մինչև ցնորս համարել զա-
մենայն որ ինչ 'ի վեր իցէ քան զզգայութիւնս, և կամ
այնպէս 'ի հաշիւս և 'ի խօթամիտ յընծայութիւնս
կապեալք՝ մինչև հակառակել և արհամարհել մեզ
զբարոյական և զնորոգելն գոյացութիւնս՝ որք Թէ-
պէտ չիցեն այնպէս շօշափելի, բայց ոչ նուազ ճշմա-
րեալ են և հակահր: Եւ արդարեւ Թուի իմն այնպէս
յաւուրս մեր՝ իրր զի զամենայն զկարողութիւնս մեր
սպասեցաք Թափեալ զձիգն 'ի կազմել և 'ի լուծանել
զմարմնս, կամ Թէ ասել՝ 'ի վարել զբնական լարնն,
և 'ի մանրախոյզ քննութիւնս պարագել ամբաւութե-
տարերբաց և մասանց երևելի աշխարհի, և սուգել 'ի

Հաշիւս անվանաւոր, և յնմի որ օտարք են 'ի մեր պարտուցս. և այժմ գողցես չեն մտաց այլ խորհուրդք, և սրաի այլ գգադողութիւնք, և երեսակերպութե այլ աշխոյժք ոչ յարարչապետն ամի վերանալոյ, և 'ի միտ առնելոյ զմեծութիւն նորա և զկարողութիւն և զբարութիւն, և ոչ զարձեալ կար զօրութեան՝ մտախոր լինելոյ յանձինս մեր զմեջ և զհնդկոյս մերմէ և զկարողութեանց նորա և զհանդերձեալ վախճանէն. և սակայն իցեն ինչ քան զայստիկ մերոց մտացս և քննութեան խորհուրդք պատահաւորք: Հապա 'ի բայ թողցուք, տեալք, զնշուարն զայն իմաստասիրութիւն որ զինդպիտական մասն և եւթ զմարդոյ յարգլ և մեծարոյ Համարի, և մեք իբրեւ ճշմարիտ իմաստասիրք զլիմացութիւն նորա առցուք 'ի քննի, որով է նա թագաւոր տիեզերոց. զհնդկութիւն նորա ընդ աստուածական էութեանն՝ որով փառաւորեալն է և յօրմէ յառաջ քան պարսք կրօնական պաշտամանց 'ի նմա. զհնդկութիւնն ընդ իւրոյ նմանեաց որով զօգեալն է ընդ համօրեն մարդկութեանս, և յօրոյ ծագեն պարսք նորա անական և բողաքականք: Ա'ի զկայ առցուք յարաքիայարգար զարդս տաճարիս, այլ մացուք 'ի ներքին սրբութիւնն և հիւսցեալ բարանչապոք ընդ ճոխութիւնն և ընդ մեծափառ շքեղութիւնս: Զ 'ի մեծութիւն մարդոյ ոչ 'ի կորստական և 'ի մահականացութե մասին է, զի ըստ այսմ չէ ինչ օտար յանաննոց անբանից, իբրեւ զնա կեցեալ և կորուսեալ՝ այլ ճշմարիտ մեծութիւն նորա իմացականութեանն է հաստատեալ: Եւ զկարգ չիցէ արժանաւորագոյն մերոցս խորհրդոց հոգիս մեր՝ որ յիսն կեայ և խորհի՝ որ քան զբոց թեթեւագոյն է և քան զկայծակն աբազագոյն, մեծ ևս քան զախեղերս զոր բովանդակէ և չափէ 'ի միտսն. հոգիս այս՝ որ գողցես բաղմապատիկ է, և համանդամացն յամենայն ժամանակս և յամենայն վայրս մերձուր որ 'ի ներկայումս կեայ այժմու աղգեցութեամբն, յանցեալն յիստական, և 'ի հանդերձելումս յառաջագոյն նկատմամբ, և որ անդի քան զսահմանս ժամանակաց և տեղեաց սրացեալ՝ 'ի յանաահմանն խոյանոյ. ուր մարմին ոչ այլ ինչ է 'ի վախճանի՝ բայց հոգ անարդ և փոշի ցնդեալ յօգս:

Իսկ և թէ հարցն որ եթէ զինչ իմանամ ևս յատել

հոգի՝ որով կենդանի է մարդս. պատասխանեմ անկեղակարծ. էութիւն իմացական, անմասն 'ի նիւթոյ, և էակ իսկական որ ոչն է մարմին. այս իսկ է զոր կոչեմ ես հոգի: Ա'ի թէ այնչափ վերջացեալ իցեմք յիմաստասիրութեանն մինչև ցնորս համարել զամենայն որ ինչ չեն նիւթական. և կեղակարծ պատրաստ համարել զխորհուրդս իմացական մտաց: Ա'ի թէ վասն այն յաստուածանդիտութիւն հատանիցեմք՝ զի անմարթ է մեզ զտարած և զտեպհականութիւնս նիւթոյ աստուածութեանն գրեւ և խորհուրդ մեր ոչեւութիւն ինչ իցէ, և թէ իր իսկական. և սակայն ո' կարացն բղբալի օրինակօք զնոյն առաջի առնել, համարել նմին ձեւ քառակուսի և կամ՝ կիկլոս, և դարձեալ 'ի դեղս ներկերանդս նկարել զնա 'ի պատասխի: Վասն որոյ հեռի 'ի մէջը խօթամուտեան այն կարծիք եթէ չիցէ ինչ ստոյգ և իսկական, բայց զոր մարթ իցէ մտօք բովբռնել. զի թէպէս և զանմարմին էակացն զնմութիւն չմարթէք բաշ 'ի միտ առնուլ, այլ իցէ թէ զգալի մարմնացն իմանալոց զգոյութիւն, զի զոր տեսանեք սեպհականութիւնք նոցա ևն բաժանելութիւն, տերաութիւն և շարժութիւն. այլ գիտեցէք զինչ իցէ հիմն նոցին, և զինչ ներքին էութիւն նիւթոյն որ յինքեան ունի զայստիկ որակս. ո' այն բնաբանն իցէ որ համարիցի հաստ լեալ խորհրդոցս: Զ 'ի եթէ զարազիր և կամ զպարզ նիւթս տեսանիցեմք՝ զնորա որակն և եւթ մարթիք 'ի միտ առնուլ, և յերկոսին ևս նիւթն որ ևն թակայացեալն է որակացն անձանթ է 'ի մէջը: Այլ այսօր, տեալք, առաջի կայ ինձ հաստատել և թէ հոգի այլ էակ իցէ որիչ 'ի մարմնոց և անտարրական: Չիք ինչ լուսաւորագոյն քան զընծայութիւնս վարդապետութեանս, որպէս և չիք ինչ զաղիաղիօն քան զառարկուածս նմին զիմամարտս:

1 Գոնախագ. հրահանքք գիտութեանց. հատ. Ա. Երեւան. կան դասք, էջ 60:

Ա.

Չիր ինչ լուսաւորագոյն քան զընծայութիւնս
փարդասկտութիւնս :

Գոյ յանձին իւրաքանչիւր էակ ինչ որ զգայ, խոր-
հի, և դատէ. նա ինքն է անուանեալս մեր հոգի. արդ
եթէ վայր մի և եթէ կամայիմք առնուլ 'ի քնին զերիս
զայտոսիկ կատարելութիւնս նորա՝ որով զգայ ազգե-
ցութեանց, յղանայ զխորհուրդս և կազմէ զգառաս-
տան, գտանեմք զնոսա երեակ ընծայութիւնս պար-
զութեան նորա, և աննիւթական էութեանն կամ թէ
ասել հոգեղնութեան, որ զմի և զնոյն ընծայեացեն
մեզ իմաստս յառաջիկայ բանիս :

Արդարեւ մարդս 'ի ձեռն զգայութեանցն՝ աչաց,
ասեմ, և ահանջաց և հոտոտեւեաց և ճաշակեւեաց
և շօշափեւեաց հաղորդի ընդ արտաքին նիւթոց որ
են 'ի արեգերս. այլ հարկ է քաջ զգուշութեամբ
զիրան պարզել և որոշել. զի մի որ լոկ բնական ինչ
է ընդ մի համարեացի այնմ որ միայն իմացական է :
Եւ արդարեւ զիցուք եթէ լուսացայտ ինչ մարմին
յաչս իմ հարկանի, և հնչեզ մարմին յականջս իմ ազ-
գէ, և համարեացուք եթէ և երկոքին այտոքիկ՝ ազգե-
ցութիւնք բնականք՝ մինչև ցուղեզն իմ հասանիրցեն. և
հաւանեացուք ասել եթէ անդանօր նեարդք ինչ ան-
ծանօթք յինէն թրթռայցեն, բայց ընդ մէջ ազգեցու-
թեանս կամ արագ և կամ դանդաղ ցնցմանս, և զգա-
ցողութեանն զոր ընդունի հոգիս՝ կարի ընդարձակ
ասարեւէզ գոյ 'ի միջի : Զի արժան է ուշով խելա-
մտել այսմ եթէ ազգեցութիւն 'ի գործարանս մեր ազ-
գեալ՝ ոչ փոխարիկ 'ի զգացութիւն, եթէ չիցէ իմա-
ցեալ զայն սկիզբնն զգացող. զոր օրինակ եթէ մարմին
օտար թեթեւազոյնս յիս հպեցի, եթէ իմանամ ես՝
ապա և հոգիս զգայ և ընդունի զգացութիւնս այնորիկ.
Իսկ և այլ մարմին հզորագոյնս ինձ ընդհարկանի, բայց
քանզի 'ի քուն կամ հիացեալ և ցնդեալ մտօք՝ չզգամ

ինչ հարուածոյն. և ահա յայսմ գոյ ազգեցութիւն
բայց ոչ զգացութիւն : Ըստ հասարակ կարծեաց արիւն
շրջան առնուլ յերակոնս մեր, որով և շարժումն.
Բայց քանզի անազգ է մեզ, վասն որոյ ոչ որ համա-
րեացի ասել եթէ զգացութիւն ինչ իցէ : Եւ արդարեւ ոչ
զոյս արեգականն տեսանեմ, ոչ զձայն փողոյ լսեմ, և
ոչ զհոտ վարդին առնում. եթէ չիմանամ զտեսանելն
իմ, զլսելս և զհոտոտելս. և եթէ չունիմ զգիտակցու-
թիւն զգացման, չունիմ և զգացութիւն, ոչ ինչ ընդհատ
'ի մտնոյ յոր տպաւորեացի ինչ գրում կ'ըլլայ :

Բայց զգոյշ լիցուք և 'ի յետսամիս մոլորութեանէ.
մի համարեացուք եթէ որչափ գործարանք իցեն մեր,
նոյնչափ և կայանք զգացութեան. զի ահա արտաքին
զգայարանք՝ զոր օրինակ աչք և ահանջք և հոտոտելք
ընդունին զբնական ազգմունս նիւթոց, բայց ինքեանք
անծանօթ են այնոցիկ. այսպէս աչք ընդունին զազգե-
ցութիւն լուսաւոր ճառագայթից, բայց չունին զգացու-
թիւն լուսոյ. և ահանջ թրթռայ 'ի հնչեզ մարմնոյ,
բայց չունի ծանօթս զհնչմանէ. աչք անզեպք են գոր-
ծեցիւղն յականջս, և ահանջք անծանօթք որ յաչս
ազգիցին : Այլ ամենայն ազգեցութիւնք 'ի զգայարա-
նաց անտի ընկալեալք հաւաքին 'ի սկիզբն ինչ միակ,
որ ընդունի զգացութիւնն նոցին, և համեմատէ զնոսա և
կուսագատէ. և ահա այս հանէ զմեզ 'ի ստուգութիւն
աննիւթ եութեան հոգւոյ :

Ոչ միայն գիտակ եմք զգացմանց մերոց, և խոր-
հիմք զորս առաջի առնեն մեզ նոքին, այլ բազում ան-
գամ և 'ի գուգալիւ համեմատութիւն կոչեմք զնոսա :
Եւ ուրեք զի համեմատայն ընդունիմ բազում զգա-
ցմունս, նա և երբեմն 'ի նմին իսկ նիւթոց. զոր օրինակ
միանգամայն և տեսանեմ և ճաշակեմ և հոտոտեմ
զիւրակուր խահամբ. լսեմ և շուշափեմ զգործիս ինչ
նուագաց : Դարձեալ և յայլ նուագս որիւ որիւ ինչ
իւրք զայլ և այլ զգայարանս իմ բաղնեն. զոր օրինակ
'ի միւսմ և եթէ նուագի լսեմ զերաժշտութիւնս, տե-
սանեմ զմարդիկ, զգամ զիւրմութիւն հրոյ, առնում
զհոտ, ճաշակեմ զպառուզ ինչ. և անթերի որոշեմ զմի
մի 'ի զգացմանցս, համեմատեմ զնոսա, և իմանամ
եթէ որ 'ի նոցանէ ազգողագոյն և հաճողագոյն ինձ
թուիցի. զայս քան զայն վերագասեմ, և բնաբութիւն

առնելով 'ի նստին: Արդ անհա այս որ զբաղմանով զըզ-
գացմունան համեմատե ընդ միմեանս՝ անշուշտ պար-
զական ինչ էակ է: զի եթէ յօգուածոյ էր, յայլ և
այլ մասունան զայլ և այլ աղգեցութիւնսն ընդու-
նէր, որք հազարդէին նմա 'ի զգայարանացն: իբր զի
Վիզբ աչացն 'ի մասն մի անձինն աղգեցութիւնս ան-
սողութեանն ամէկն, և Վիզբ լսելեաց յայլ մասն ան-
ձինն զաղգեցութիւնս լսելութեանն, և այլք ըստ նո-
ցանէ: Արդ եթէ բնական զգայարանացն մասունք՝ օ-
րինակ իմն ուղղոյն՝ ընդունէին որիչ որիչ զգացմունան
անճատս, զհարգ հետք էր նոցին զուգադրութիւն և
համեմատութիւն: զի աս 'ի լինել զուգահեռութեան,
հարկ է թէ իցէ որ զուգակիւն, և դատարանն առանց
միակ դատարանի անմարթ է: Արդ չմարթէ այսմ գոր-
ծոյ կատարել: Եթէ ոչ և ամենայն իսկ զգացողութիւնք
հաւաքելին յեակ ինչ պարզ և աննիւթական: Յա-
ծելն զայսոսիկ փաստս՝ ոմն 'ի մատենագրաց, որ ոչ
կեղտկարծ որ թուեցին անուշտ անհաւատից, զայս
օրինակ բարբառի. « Զէ ինչ աւելարանութեան ասել
եթէ այնպէս ստուգադոյն է ընծայութիւնս, որպէս
երկրաչափականքն » 1:

Բայց որչափ լուսավայրմառ ևս յանդիմանեցի խըն-
դիրս, եթէ խորհեցուք և զխորդութիւն հոգւոյն 'ի
խորհէ:

Առ 'ի վեր ելանել 'ի նախասարերս խնդրոյս՝ ասելի
է, եթէ մեք չմարթեմք այլազգ դատարանն բերել
զիրաց բայց ըստ կերպարանացն զոր ունիցեմք զայն-
ցանէ, և որոշեմք զէս առ հասարակ 'ի ճիշդ և յան-
վրէպ ծանօթութեանցն որ են 'ի մեզ, որով զհանդի-
սութիւն նոցին և զանհանգիստութիւն անսանեմք:
Եւ արդ չեք սկիզբն պարզազոյն և պայծառազոյն, քան
զայս: Յորժամ երկուց որ և է իրաց սահմանք, սեպ-
հականութիւնք և արգիւնք հակառակ են իրերաց,
այնպէս զի զոր զմիոյն հետք իցէ ասել՝ անմարթ իցէ
յարմարել միւսոյն, յայնժամ ասեմք եթէ երկոքեան

1 Տես 'ի Տ. ար լա Վիզբն. ճառ յաղագս աննիւթական
էութեան հոգւոյ. էջ 85 և որ զհետ. և զճանօթ. յորում յիշէ
և զվայր:

այնոքիկ իբր զանազանն 'ի միմեանց ըստ անսակի և
ըստ բնութեան: Եւ ահա միակ կանոնիս այսոք որո-
շեմք զոր և է էական: Զոր օրինակ եթէ հարցանեմ ձեզ
թէ ընդէր քարն ոչ ծառ իցէ, և քուրն հուր, չմար-
թեք այլ պատճառս տալ, բայց զի կերպարանք նոցին
և սահմանք և սեպհականութիւնք և արգասիք զանա-
զանք են: Արդ ամէք միանգամ առաջի աչաց զամե-
նայն զանցեղիկ և զծանօթազոյն որակս նիւթոյն, և ան-
սէք եթէ չեցեն այնոքիկ հակառակ խորհրդոյ. և եթէ
իցէ այնպէս՝ ապա 'ի վերայ բերէք եթէ որ խորհին ոչ
նիւթ է և տարր. աղէ մացուք 'ի քննութիւն իրաց:

Տարած և բաղկացու է նիւթն 'ի շարադիր մանր-
կանց կազմեալ մի զէնս միոյ եզեւոյ. իսկ զխորհուրդ
ոչ զիտիցէ պարզ և անյօդուածոյ զոր և առանց ո-
րիչ մասնականց. զի տարրեղէն նիւթոյ՝ յորոց խոր-
հուրդքն ծաղիցին, մարթ է լինել քանակութեամբն
մեծ և կամ փոքր. բայց հասողութիւնս որ զնոցանէ՝
ոչ նոցին մեծութեամբն չափիցի. և արեգական կեր-
պարան 'ի միսս իմ ոչ ինչ ընդհատ իցէ 'ի կերպարա-
նաց ծաղիկ միոյ տար երկայնութեան կամ ըստ լայ-
նութեան. զի և ընդդիմամարտ պատերազմող մտաց
է ասել խորհուրդ զծաշափ մի երկայն և բեծաշափ մի
'ի թանձրութիւն. զի թէ և ասիցեմք երբեմն խոր-
հուրդ լայն և ընդարձակ և խորին, բայց այլարանու-
նութիւնք իմն են՝ առ 'ի զգալիս մեզ առնելոյ զգործս
մտաւորականս և իմացականս:

Վննայն նիւթոյ կերպարանք իմն են և ձև և գոյն.
Իսկ խորհրդոյ զինչ կերպարանք իցեն. բոլորան եթէ
քառակուսի, կիլիմս եթէ եռանկիւնի. արդեօք երկնա-
գոյն կապուտանի իցէ խորհրդոյն երանդ, եթէ կարմիր
ծիրանի: Ահա պարզէն ծաղիկան և այգյանելի ին-
քեան համարեցի և իսթամիան անգամ՝ լինական է.
Թէ հարցանիցես թէ արդեօք խորհուրդք նորա կանա-
չազոյնք իցեն իբրե զգալարիս մարդաց, կամ՝ քառա-
կուսի իբրե գտուն նորա. և համարիցի ծաղր լինել
սակա աղիտութեանն. այնչափ հակառակամարտ են
հարցուածք ուղիւ մտաց համարակոյց:

Կարձեալ բաժանելի է նիւթս, և մարթ է 'ի բա-
ղամ յանճատ մասունս զնա արոշել. իսկ ընդհակա-
ռակն անբաժանելի են խորհուրդք մտաց, միաբոլոր

է և կամ չէ բնութեամբ որոյ անբաժնի իմն է ասել կէսն կամ երրորդ մասն, կամ քառորդ մի խորհրդոյ: Ահա այսպէս ամենայն անանձատ սեպհականութիւնը նիւթոյն որք ծանօթ են ամենեցուն, օտար և հակառակ են յայնչանէ զոր ունիմք զխորհրդոյ: Ի զուրբ է ձեզ համարել եթէ գուցէ թերևս ի նիւթն ծածուկ իմն սեպհականութիւն որ մարթուն արացէ զնա խոհական դուր. քանզի նախ և ամենին իսկ ինքնահար կարծիք են անյայտ և սքանչելի որակիդ գոյութիւն, և զծանօթն անծանօթիւն մերժել կարի օտարացուցիլ և լսելեաց և ուղղախոհութեանն կանոնաց: Դարձեալ զի զոր և անանձատ և ծածուկ որակս հաշուելիս նիւթոյն մնայ նոյնպէս նիւթ տարած, կերպաւոր և բաժանելի, որոց և բնաւքն անկյորդ են ընդ ի մացական էութեան: Մի ասացես զարձեալ եթէ տակաւին անծանօթ է ի մէնը եթէ անհար իցէ Աստուծոյ իւրով ամենակարող զօրութեամբն՝ տալ նիւթոյ զնոցականութիւն՝ զի ոչ եթէ ամենակարողութեանն Աստուծոյ չափ ինչ գնել իցէ՝ ասել եթէ անհար իցէ նմա առնել ինչ որ չմարանութիւն իցէ՝ նա զի և թշնամանս համարեցի իմաստութեան նորա՝ կարծել եթէ զանհեղեղս ինչ խորհել մարթ իցէ նմա՝ այսպէս անհար է ամենահար Արարչին առնել զի որ էն և չիցէ, և քառակուսոյն լինել բոլորակ, և բոլորակին լինել քառակուսի: Խորհուրդ և տարածութիւն հակառակ են միմեանց ըստ տեսակին, որպէս ձայնք և երանք. օրինակ իմն չէ մարթ զձայն միողոյ պաշտօնէլ գեղովք, կամ զանուշահոտութիւն ծաղկի ձայնեղ դործել: Այսպէս և ի միում ենթակայի անմարթ է միաւորել նիւթոյն ընդ աննիւթին, ասարածին և անտարածին: Անհար է գոյութիւն եսկի առանց ունելոյ զիւր զնական որակն. և ոչ զարձեալ այնպիսի որակօք՝ որ ի հարկէ եղծիք են իրեքաց. ապա ուրեմն, եթէ տարած է՝ հարկ է թէ անխորհուրդ իցէ՝ իսկ եթէ խոհական՝ հարկ է նմին անտարած գոյ: Չայսպիսի ծանօթ տան մեզ միտք ուղղադատք, և եթէ ներեալ էր մեզ մերժել զնոսա իրեղկարծիս անոտիս, իմաստութիւն էր յայնժամ և զամենայն ինչ կեղակարծ համարել. և սակայն և այս լբութեան է յիմարութեան մտաց և զառանցանաց:

Հուսկ ուրեմն ընդունակ շարժման է նիւթն. և շարժումն օտար է ամենին ի խորհրդոյ. զի է յիս պատկեր յոտակ և պայծառ շարժման նիւթոյ, և զարձեալ ունիմ զզգացումն խորհրդոց, և զհերքործութեանց իմացութեանս, և զհաշիւիցն և զգառատանաց. և տեսանեմ զի սոքա օտարաբուրք են ի միմեանց: Չի շարժումն ոչ այլ ինչ է, բայց տառանումն, տեղափոխութիւն մասանց, և անցանել աստի անդր. արդ հարցից ցայր որ ուղղագաւտ է եթէ մարմն շարժուն իցէ խորհուրդ նորա: Եւ աստանոր չէ արժան ընդ մի համարել զշարժումն որ առ արտաքս, ընդ կերպարանացն և ընդ ծանօթութեան զոր ունիմ գնմանէ: Չի յորժամ զշարժումն ինչ նկատեմ՝ միտք իմ՝ յանդիման ունին զմարմին ինչ որ մերժ աստ է և մերժ անդ. բայց յորժամ գնեղործութիւնս անձինս նկատեմ՝ որովք կամիմ կամ չկամիմ, խորհրդածեմ և գատեմ, իցէ թէ համարեցայց ի միտք իմ՝ նիւթ ինչ ի շարժման: Եթէ որ ասացէ ինձ եթէ քերտողական գեղեցկութիւնը Ա իրղիւնայ, իմաստասկործութիւն Արարեալիս, գիւրք հնարից Նևտոնի, վեմական ճարտարախօսութիւն Պոսելի, ոչ այլ ինչ էին բայց հիւղեայք նիւթոց ծփելոց յուղեղ նոյն, և արգասիք նոյնն մեծութեանն, զանգուածոյն, արագութեանն և կցորդութեան, արգարե կարի յոյժ օտարացուցիլ և անհեղեղ ինձ հնչել բանքն, և համարել եթէ անհար ինչ իցէ ազգի մարդկան խօսել և ի միտ առնուլ զայնպիսի ինչ: Չի ոչ անձա՛հ իցէ ասել եթէ գիտակցութիւն անձին՝ տեղափոխութիւն ինչ իցէ, և զգացմունք երախտագիտութեան և բարեկամութեան՝ անցք ինչ վայրաց ի վայրս. և սակայն այսպէս էր անշուք և եթէ շարժումն ինչ էր խորհուրդ:

Այլ տարբապաշտքն պատճառասէք յաւուրս մեր պատճառին իմն ասել, եթէ չէ պարտ ընդ մի համարել զնիւթ անարգ և անգործ ընդ նիւթոյ կերպաւորելոյ. քանզի մարթ է նմա յայսմ նորոգ պայմանի ստանալ որակս նորանոր զօրս չունէր յառաջն. զոր օրինակ է ի խառնուածոյ բազում նիւթոց՝ նորատեսակ ինչ նիւթք յառաջ գան, զոր ի կալն առանձինն չէր ուրուք ի նոցանէ հնարաւոր յառաջ ածել այնպիսի ինչ: Այլ այս պատճառք, տեսաք, քան զայն ա-

մենայն պատրանախ խօթամտազոյն է. զի ո՞ր այն յօրինուածութիւն իցէ որ տայցէ խորհուրդս նիւթոյն. արդեօք բուսոցն. բայց արգարե տնհաւատալի է ինձ կարծել էթէ գեղազարդեալն և յոյժ անուշաբոյրն 'ի մանկական էակ ինչ իցէ խոհական. նա զի և զանաւորոցն խոհականութենէ կարծիք միայն են և ոչ բանից հաստատութիւն: Այս ուրեմն զմարդկային մարմնոցս յօրինուածութիւն ասացեալ համարեցուք զայդ. բայց և այն որչափ և կատարեալ իցէ և անթերի, զինչ իցէ. բայց զուգաշարժ յարմարութիւն մտանց նիւթոյն, առանձինն իմն չափակեցութեամբ և սեպհական ինչ արգասեօք և շարժմամբ յարմարեալ: Այս տեսանել տեսանեմ զնորանոր յարադրութիւնս տարբական նիւթոց. բայց և նոցա արգասեօք ոչ այլ ինչ են բայց նիւթ տարած, կերպուոր և բաժանելի. և 'ի զուր և ինձ որոնել 'ի նոսրն զխոհականութիւն: Պարզ և լուսաւոր է այս սկիզբն եթէ չիք արդասեօք առանց պատճառի. իսկ արդ որ ինչ յարգիւնս դասի, հարկ է գոլ և 'ի պատճառի անդ նոցուն: Ահա քեզ բազմութիւն կուրաց, տուր նոցա զոր յօրինուածութիւն և կամիցիս, բայց ոչ բնաւ յաճոյնցիս կաղմել 'ի նոցանէ մարդ մի սրտան. զի չիք ուրուք 'ի կուրացս յարմարութիւն ընդունելոյ զազդեցութիւնս լուսոյ, որչափ և ընդ այլոց 'ի յարմարութեան զայցէ. այսպէս և 'ի զուգադրութենէ անխոհական մտանց չմարժիցիս բնաւ ունել էակ ինչ խոհական: Իսկ բազկացութիւնք բնաւորմանք զսեպհական զրութիւնս մտանցն ընդ միմեանս չափապէս, այնպէս զի մին զմիւս մեղաւ՝ ամենեքեան ճշմին 'ի կատարումն արգասեացն ժամանել. և բազկացութիւն նիւթոցն զնախագոյնին եթէ յերեան ամէ զգորութիւն՝ որ պէտս ունէր ձեռնառութեան առ 'ի զանդործութիւնն մերկանալոյ. այսպէս ծծումբն վառեալ՝ արձակէ զօդն խառցեալ որ 'ի բորակին, և օդն անգայտ՝ հպատակեալ առաձգութեանն բնական օրինաց, և ճայթիւն զէնէ գոյ: Արդ եթէ խորհուրդ յառաջ գայր 'ի զուգադրութեանց ինչ կերպարանեալ նիւթոյն, հարկ էր նիւթոյ ունել յինքեան զկար ընել խոհական, և միջնորդի եթէ կարօտ առ 'ի յայնի երեւել: Իսկ արդ զկար խորհելոյ չէ մարթ գտանել յայն ինչ որ տա-

րածն է և կերպաւոր և բաժանելի. զի սորա միմեանց հակառակ են: Զի եթէ հնար էր այդմ ընել, ապա և ինձ ներեալ էր ասել եթէ 'ի գոյնս անդ ծաղկանց դասնիցն զգորութիւն ձայնեղն ընելոյ:

Երաւուր իմն է կերպարանաբանիցն արդեաց դիւար հանձարոյ 'ի մեկնել զգորութիւն խոհականութեան 'ի ձեռն մենքեանական ինչ շարժմանց: Աճից 'ի մեզ բան առ բան զիսոսս նոցա, որք եթէ և օտարք յայլ ասեալ, բանութիւնս թուիցին, բայց ոչ անձա՛հ իցեն 'ի մեր բանախօսութիւնս: Այլ լուարուք զբանս վարդապետաց տարրապաշտ մտորութեանն 'ի գիրսն որ զնորթնաց խմատութեան բերեն յինքեանս զփայ կերպարանաց. « Ուղեղն, ասեն, առանձինն գործարան է սեպհականեալ յարաբերութիւն խորհրդոց, որպէս ստամոքսն և աղիք սահմանեալ են հալել զանունգ կերակրոյ. և զոր օրինակ կերակուր 'ի բնիկ որակն անկեալ 'ի ստամոքսն, և եւանէ անտի նորանորս առեալ որակն 'ի ստամոքսին որ հալէ զիսոսս, այսպէս և աղիքեցութիւնք 'ի ձեռն թղաց հասանեն յուղեղն. և սորա ներդրութեամբ վաղվաղակի փոխարկին 'ի պատկերս մնաց կամ 'ի դաղապարս. որում մարթ է մեղ ստուգազոյնս զէնտ բերել, եթէ բոս իմիք ուղեղն հալէ զազդեցութիւնս, և իբրե 'ի գործարանն արտաւէ զազդեցութիւնս, և իբրե 'ի գործարանն բառիցն, հոսէ զկղկպանս խորհրդոց »¹: Ըստ թուոյ բառիցն, տեսրք, նոյնչափ և վտարանդութիւնք և լրիւպանք են 'ի բանիս. ուր և ստութեան անզօր տկարութիւն իայլ ստուակեալ յանդիմանի, որ յամենայն կողմանց 'ի յանհնարս անկեալ՝ յերկիստութիւնս և 'ի կեղակարծ իրժնարանութիւնս ապաստան անկանի:

Զի մարթ էր ինձ հասու ընել, թէ ասել որ ցիս, եթէ յեա կցորդութեան հոգւոյ և մարմնոյ՝ պէտք էին հոգւոյ և ուղիղն գործարանաց՝ առ 'ի կատարել զիւր գործս, որպէս կայ և մեզ զնոյն ցուցանել առ յապա. բայց կարի օտարախորթ է զինքն իսկ զուղեղն համարել գործարան խորհրդոյ: Ահա զուսկաբէն, եթէ ուղեղն հալէ զազդեցութիւնս ոյք առ

¹ Քապանիս Համեմատութիւն բնական և բարդական հանգամանաց մարդոյ, հատ. II, էջ 132:

նա հասանէն . բայց զինչ այլ իցեն ազդեցութիւնք 'ի գործարանս մեր , բայց ազդեցութիւնք , ընդլայնումն և ձկառումն , թրթռումն և տեղաշարժութիւն մասանց նիւթոյն , և համառօտ ասել՝ տեղափոխութիւն , ապա ուրեմն ասել և թէ ուղեղն հալէ զազդեցութիւնս ոչ այլ ինչ իմանի եթէ ոչ զի հալէ զարժմունս . և իցէ արդեօք լեալ բնաւ խժգժագոյն յեղանակ խորհելոյ և խօսելոյ : Դարձեալ համարիս եթէ նոյն կցորդութիւն է ուղղոյ ընդ ազդեցութեանց՝ որ ինչ ստամոքաց ընդ աննդական կերակրոց . այլ կայ անյեղի 'ի բանիդ , և ցվախճան հասո զնմանութիւնդ : Զ 'ի'նչ իցէ աղէ ստա . մոքացն ներգործութիւն . այդ , կերպարանափոխ առնէ նա զնունդն զոր ընդունի . բայց որակքն զորս շնորհէ նոցա չեն ինչ օտար 'ի նիւթեղինաց , և չէ ինչ որ ար . զընդու աննդոցն կալ և մնալ 'ի տարրական նիւթոցն գործարարութեան . ըստ սմին օրինակի հարկ էր ասել եթէ ներգործութեամբ ուղղոյն այլափոխեալ և կերպաւորեալ շարժմանցն որք առ նա հասանէն , կացցեն մը . նասցեն 'ի շարժմանն և եթ պայմանի , և յառաջագայեալն 'ի նոցանէ՝ շարժումն միայն իցէ . այլ արդ ցուցալ 'ի վեր անդի եթէ ոչ շարժումն ինչ են խորհուրդք մտաց : Արեւ դարձեալ եթէ ուղեղն այլափոխէ զազդեցութիւնսն 'ի դադափարս . բայց հարցանեմ՝ ուստի ամուռցուն տիպք դադափարացս , զի հարկ է թէ ուրեք գուցեն . զի զոր օրինակ շարժումն 'ի շարժա . կան մարմնի է , նոյնպէս և խորհուրդք 'ի խոհական էակին . և ահա նոյն հարցուած ամենայն ուրեք ընդ . գէմ՝ երանէ . թէ որպիսի ինչ էակ իցէ այն որ զայս ա . մենայն պատկերս յինքեան ունիցի : Եթէ ասեք թէ տարրական է , զնոյն անվանող զընծայութիւնս իմ ձեզ յանդիման կացուցից՝ որովք ցուցալք հակառակ լինել նիւթոյ և խորհրդոյ : Տեսէք և թէ զնարդ 'ի մանրութիւն քննութիւնս յանդիմանեալ զընթեանդ մեքենա . պէս զխորհուրդս մեկնաբանելոյ , ոչ այլ ինչ գտաւ 'ի նոսա բայց բանք աննշանք , և ցնորք անհնթեթք շօշափեմք : Արդ կամեցեալ մեր համառօտել զընծայութիւնս զայս աննիւթ էութեան հոգւոյ՝ որ 'ի խորհրդոց մտաց , ասասցուք . որ ինչ անտարածն է և անկերպարան և անբաժանելի , որպէս զխորհուրդ միտաց , չմարթէ մի համարել ընդ այնմ որ տարածն իցէ

և կերպաւոր և բաժանելի , որպիսի է նիւթն . ապա որ խորհին չէ նիւթ տարրական :

Եթէ զգայութիւնք և գաղափարք՝ առանց հետս ինչ թողլոյ յիս անցեալ դիպին , և 'ի հոգիս մեր չմընային յիշատակք նոցին , յոչինչ պէտս արբանեկէին նմին ծանօթութիւնքն վազանցիկ՝ 'ի ստանալն և եղծեալք . և հոգիս մեր չմարթէր համեմատել զնոսա , դատել և խորհել : Բայց սակայն է նորա դերագոյն իմն կարողութիւն՝ որով գողցես վերածնանի զծանօթութիւնսն որք երբեմն անցեալ իցեն ընդ նա , և միւսանգամ կոչէ զնոսա առաջի , համեմատէ , և կարգէ 'ի միասին , հաստատէ զսկզբունս , և յառաջ բերէ զհետեւութիւնս . և համառօտ ասել՝ դատի և խորհի , որք են նորանոր կարողութիւնք հոգւոյս մերոյ , և Յոյց նորա պարզական էութեանն :

Համարիմ՝ և թէ իցէք ճոխացեալ բազմապատիկ ծանօթութեամբք . ոչ ինչ օտար են 'ի ձէնը պատմութիւն , գիտութիւնք , դպրութիւնք , արուեստք և քաղաքագիտութիւն . բայց աւանդապա՛հ՝ յոլովագոյն զգացմանցդ զոր զգացիք , գաղափարաց զոր 'ի միտ ձեր յղացայք , և խորհրդածութեանց զոր զնոցանէ արարէք , մի և եթ սկիզբն է . ոչ այլ սկիզբն է 'ի ձեզ սակա զգացմանց , և այլ սկիզբն սակա գաղափարաց , և միւս այլ յաղագս գատմանց . ոչ յոլով անշնչ են 'ի ձեզ , այլ մի միայն . զի մի և նոյն անշնչ է՝ որ տեսանէ զաշխարհս , ճանաչէ զբարեգարգութիւն նորա , և դատի եթէ արարիչ նմին կացեալ իցէ էակ որ իմանալի : Եւ այս վերջին ներգործութիւն մտաց՝ որով վերաբերեալ սրանայ մինչև յԱստուած և յանբաւ կատարելութիւնս նորա , և 'ի պարտս պաշտամանց որ 'ի ծանօթութեան անտի յառաջ գայցեն , այս ներգործութիւն ասեմ՝ գատման՝ բազումն ունիցի ինքեան ըզգացութիւնս և գաղափարս յառաջընթացս , և գատմունս մասնականս . և ըստ այսմ՝ ներքին ձեր գատումն յօղուածոյ իցէ , բայց գործն ինքնին որով միտք դաւանի և որոշեն՝ մի միայն է . մտաւորականս այս ներգործութիւն անբաժանելի է : Այսպէս ահա ամենայն անանջատ ներգործութիւնք մտաց մերոյ և խոհակա . նութեան՝ զնորա զաննիւթական էութիւնս յայտ առնեն մեզ :

Այս կամիմատանօր զսրովել և գատել զգիտութիւն և զՀանձար վարդապետացն տարրապաշտից, զի զգատատան գրոց նոցին բառ այսմ զլնոյ՝ թողից որոց իւրաւունք են գատելոյ քանդի և չեմ իսկ անգէտ եթէ և նզովել իսկ բնազանցութեամբ յաղապս Հոգւոյ և ներգործութեանց նորա, մարթ է ունել զխորամուխ գիտութիւն զմարմնոյս և զցաւոցն որք նկնեն զնա: Պատուականք են մեզ և յարդոյ գիտութիւնք և Հանձար և վաստակ ճգանց ուր և գացին օյլ զկարեւորագոյնն յարաւաճառութեան նիւթս՝ չմարթեմք շնորհել վարդապետացդ տարրապաշտից, զնոհակա նին ասեմ զկանոնս և զուղղական բնազանցութիւն, և զՀանձար իմաստաւորս, և զանվրէպ կցորդութիւն գաղափարաց մտաց, և զարայարութիւն ստոյգ հետեւութեանց ընդ սկզբանց ճգիւ հաստատելոց: Չարմանամ էթէ զհարգ այնչափ հետեւոյս գատնիցեն անհեղէ գրութիւնքս բնազանցականք և բարոյից իւրապեք: Այլ մի ինչ զարմացուք ընդ այդ և զվարդապետութիւնդ աշագնալուր ոչ նոր ինչ է, զի ի կրից անտի ցանկութեանց ամուռ զծագումն՝ որք հրնադոյնք են քան զնա: Բայց գէթ յայնժամ ի վերս ինչ և էթ ծածկեալ կայր որ ոչ ի ձեռս ամենեցուն յաճէին, այլ այսօր յամենայն վաստակս իմաստնոյն և բանասիրաց ճարակեալ՝ աղիտաբեր յոյժ կարգի երկատարգական հասակին և զի և տեղմամբ բերի յայն ամենայն որ հրապուրեն զնա ի հաճոյական անձինն, բթացուցանեն զնայթս խղձին, աներկիւզ զհոգին գործեն, և ի յոյս անպատուհաս ազատութեան համարձակ տան նոցա անկողիտանալ յամենայն բան և ի գործս: Այլ այլուր տացի մեզ պատեհ զամենայն զլնասաբեր արգասիս վարդապետութեանդ մերկանալ արթմ տեսցուք զկարեւոր ընդդիմադրութիւնս տարրապաշտիցն:

Բ

Չիք ինչ զաղիտարիւն քան զառարկուածս նմին յիմամարտս:

Չամենայն ճիգն ճգնեցան նիւթապաշտք առ ի զօրացուցանելոյ զերեւանց վարդապետութիւն, և կռնցին յօժանդակութիւն նմին զվկայութիւնս նախ նեւոյ, զփորձառութիւն և զՀանգիտութիւնս և զամենայն ինչ:

Եւ նախ յեցեալք յոգացեալք ի վկայութիւն նախնեաց՝ ասեն էթէ «Վարդապետութիւն աննիւթական լինելոյ հոգւոյ՝ նորահար ինչ իցէ օմնչ զիչգիտէին զնոյն և նոքին իսկ հարք քրիստոսական եկեղեցւոյ և վկայք երաջխաւորեն այսմ Տերաւզկանոս, Ս. Ամբրոսիոս և Ս. Հիլարիոս որ մարմնաւոր զհոգին ասացին, և Ս. Աղգոստինոս որ և զրեաց գիրս հարապ չափուց հոգւոց: Կա զի և աշխարհածանօթ է Նոգին առարկուած էթէ «Արդեօք չիցէ հարաւասուծոյ տալ նիւթոյ զնոհականութիւն »:

Իսկ և զփորձառութիւն ի մէջ բերեալ ասեն. «Տեսէք զհարգ զգայ հոգին զայլափոխութիւնս և զարկածս մարմնոյ քոզցես ընդ նմա ծնանի, աճէ և զաւաճի և բանն ընդ զգայարանաց զարգանայ և սկարանայ օմնանգէտ իցէ ազդեցութեանցն ի զգացութիւնս և ի խորհուրդս հոգւոյն, խառնուածոց բնութեան, և հասակի, և տեղւոյ և բաժնից երկրի, և զաստիարակութեան, և սովորութեանց, և սննդոց: Չիցէ ձեր բնաւ նկատեալ զանվրէպ զօգաձայնութիւն բարոյական և բնական հանգամանաց մարդոյն և չիցէ մեզ պարտ մի ինչ զնոսա համարել ընդ զանազան կերպարանք »:

Դարձեալ և զՀանգիտութիւն յառաջ աճեն ասելով. «Հայեցարուք ընդ անասնոցն ջոկս զհարգ ցուցանեն ձեզ զյայտարար նշանս զգայուն, խոհուն և բաւարար եակաց և սակայն զինչ այլ իցեն նորա բայց

մենքենայք բարեյօգք. Համարեցիք թէ իցեն և 'ի նո. սա հոգիք. այլ քրիստոնէականն աստուածաբանութիւն հակառակ այգժ՝ ելանէ: Ապա ուրեմն հնար է թէ և 'ի մարգ՝ ամենայն ինչ 'ի բնական կազմութեան յառաջ գայցէ: Տեսեք աղէ, տեսաք, զի ոչ ինչ ոչ ծածկեմ՝ ամենին և կամ թաքուցանեմ: Այլ արդ 'ի բնութիւն անցուք զասացեալս:

Համարեք եթէ վարդապետութիւն աննիւթական էութեան հոգւոյ անծանօթ էր վարդապետաց եկեղեցւոյն Քրիստոսի. այլ ուր իցեն ընծայութիւնք ալիկամի Հաստատութեանդ. բայց յերկմիտ բանս ինչ եթէ: Ապրքէն 'ի խօսելն նոցա չհոգւոյ մարդոյն՝ այն պիտի ինչ բանս 'ի վար արկին երբեմն, որոց չէր ճշգրութիւն և բնախօսութիւն բնազանցական, զոր կամիմք մեք յառաջիկայս խնդիր. բայց օտար էին ամենին 'ի նոցանէ զազոնորագայթ վարդապետութիւնք խաւարին, զոր Համարին ամբարիշտք ընծայել նոցա: Եւ արդարեւ եղեն ոմանք որք կարծեցին եթէ բաց յերեւելի մարմնոյս՝ իցէ հոգւոյ և այլ իմն օգեղէն պատրուակ՝ որով Հազորդիցի ընդ անհարթ զգայաւորան մարմնոյս. այլ յայսմ ոչ այլ ինչ ասէին նոքա բայց զի հոգին ունէր և զմարմին, որ ոչ ինչ խափանէր նմին գոլ էութիւն իմացական և անտարրական: Իսկ և այլք առ 'ի ցուցանել եթէ իսկական ինչ էր հոգին և գոյացական, և ոչ եթէ պարզապէս որակ մարմնոյ, ասէին եթէ մարմին ինչ է, և զնոյն իմանային զոր մեք այժմ ձայնեմք գոյութիւն: Եւ քանզի բազմապատիկ կատարելութիւնս 'ի հոգին նմարեին՝ որպէս միտք, կամք և յիշողական զօրութիւն, վասն որոյ և պատճառս առին յօդուածոյ զնոյն Համարելոյ 'ի յորովագոյն մասանցն պատկանեալ: Զայս ամենայն բացայայտագոյնս է տեսանել 'ի Բառարանին Պերժիէի, կամ 'ի Հերձուածոց բառագիրս, զոր յօրինեալք Բիւլգէ:

Այլ արժան է խելամոռել, տեսաք, եթէ քրիստոնէայք էին անուշառ վարդապետաց եկեղեցւոյ, ճանաչէին և խոստովան լինէին զսկզբուս կրօնիցս, և որպէս աներկբայ ցուցեալ է աներկմիտք էին 'ի հաւատս հանդերձեալ կենաց: Արդ զի փոյթ է եթէ մարմնաւոր իցէ հոգին, եթէ արդարեւ անմահ էր և սահմա-

նեալ էր նմին ընդունել 'ի հանդերձելումն զպատու հաս ախտից և զվարձս իւրոց առաքինութեանց: Իսկ զՍ. Աւգոստինոս 'ի տարրապաշտս Համարել՝ այն մերոց աւուրցս քարոտականութեան էր. զի են նորա արամախօսութեան ինչ զիբք, յորում ձգնի ցուցաւնել եթէ զհոգւոյն մեծութիւն և զկարողութիւն՝ ոչ իբրեւ զմարմնոց իմանալի է. և զի ոչ ըստ տարրականացն չափուց բաժանելի ինչ իցէ և հոգւոյն չափ, յորմէ և Յաղագս չափուց հոգւոյ էառ մատեանն ըզյորջորջումն անուան. և նոյն սկզբունք են Ս. Աւգոստինոսի, զոր յետոյ պանծանօք իմն պարզաբանեաց Կարգեախոս. և զարմանք մի մեծ այս են, զի 'ի գրոցս յայցանէ՝ որ Զաղիսիչ է նոցա մոլորութեանն՝ պատճառս առնուն տարրապաշտք Համարել զԱւգոստինոս իւրեանց յետամտութեանն Հեղինակ. և ցուցանեն եթէ ականջալուր և եթէ են և Հարեանցիկ նոյլին գիտութիւնքն, և ոչ ուրուք 'ի նոցանէ ընթերցեալ զայն բնաւ:

Եւ ուստի՝ արդեօք յառաջ գայցէ նոցա հետաւութիւն 'ի պաշապանել զնիւթականութիւն հոգւոյ. ոչ առ այլ ինչ, տեսաք, բայց զի 'ի վերայ ածիցեն եթէ մահկանացու է հոգին, և եղծեալ ապառի ընդ մարմնոյ. և զի անդր քան զչիրխան գերեզմանին չիցէ ուստեք երկիւղ և կամ ակնկալութիւն: Բայց համարեցուք առ վայր մի եթէ ստուգել մարթ իցէ անկորհուրդ և անխոհական կարծեաց Լոգի. և զի ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ հնարաւոր իցէ նիւթոյ լինել խոհական. բայց և այսու աներկմիտ արդեօք Համարեցին լինել և աներկիւղ 'ի հանդերձելոցն: Եւ ոչ բնաւ երբեք: Ողջ անցուք, տեսաք, ըզլոգին կարծիս. նա ինքն հաստատէ նախ եթէ անհնարին է մտաց ըմբռնել եթէ նիւթն յիբեան իսկ ունիցի զգայութիւնս և ծանօթութիւնս. բայց և առ նմին պաշտօն իմն հարկանել կամեցեալ ամենակարողութեանն Աստուծոյ՝ չհամարձակի առնել եթէ անհնար է Աստուծոյ խոհական զնիւթն գնել: Արդ եթէ Աստուած՝ որպէս կամք են Լոգի

¹ Յաղագս խմացութեան մարդոյ. գիրք Գ. գլ. Գ. 56. և գլ. Ժ. § 10, 15, և այլն:

ասել, այնչափ ամենազօր իցէ մինչև խոհուն առնել զնիւթն, և զործէլ զնա էակ իմացական և ազատ, և բաւական յընտրութիւն բարւոյ և չարի, որով և արժանեաց և չարժանեաց պատկանաւոր, ընդէր ոչ նոյնպէս կարող իցէ Աստուած պահել զէական զայն տարբերէն, և 'ի տարօրինակ կեանս վերբերելով՝ բաւական առնել զնա զգացութեամբ ընդունելոյ զհատուցումն վարձուց և կամ զպատիժ պատուհասի. և զայս այսպէս կնքեցին ականաւորք 'ի բնազանցս, ընդ որս և Վարդու Պոնէ¹: Բայց 'ի նոցունց իսկ 'ի գրոցն Լոգի և 'ի կենացն ցլետին շունչ վախճանին յայտ է, թէ հաւատայր նա անմահութեան հոգւոյ: Այսպէս ահա անհաւատն՝ ըստ իւրոց իսկ կարծեաց՝ չէ ինչ աներկեան ընդ ոչեւութիւնն որում՝ ցանկայ. և որպէս առաջ Պոսիւէ², և եղբւն այն բաժին վիճակի՝ յանցուսին է նմին:

Այլ արդ անցյալք յերկրորդ կրճիմն խնդրոյս որ յազգեցութենէ մարմնոյ 'ի վերայ հոգւոյ, և անանջատ կցորդութեան երկոցունցն, որովք թուի իմն այնպէս: Եթէ մի և նոյն գոյացութիւն իցեն երկոքին:

Պարտ է, առաքբ, մանրատուգիւ զերսն քննել. զի 'ի հաւատալ մեր ընդ խոր զանազանութեան հոգւոյն և մարմնոյ, առ նմին խոստովանիմք եթէ յարարչադիր իմն օրինաց հաստատեալ կայ 'ի մեջ նոցա մշտնջենաւոր իմն միաբանութիւն, որով զօգեալ միացեալ են ընդ միմեանս անանջուրկեա և անանջատելի. զի հոգի վասն մարմնոյ արարեալ է, և մարմին վասն հոգւոյ. հոգին լիազաւորն է, և զգայարանք պաշտօնեայք՝ նորա և սպասահարկութբ ըստ չափու հաւատարմութեանն զանազանեալք: Այլ ուրանիմք եթէ ազգեցութիւնք ազգեալք 'ի զգայարանս չարթմուցանիցեն զգացմունս և դարպարս 'ի հոգւոյ և հաճոյք և յոյզք հոգւոյ չկարտեցուցին զգործարանս մարմնոյ. և զի հոգին պէտա ունիցի առանձինն սպասահարկութեանն ուղղոյ առ 'ի կատարելոյ զխորհրդոցն ներգործութիւն. և զի իցեն սեպհական ինչ կազմութիւնք մարմնոյ՝ որ պատ-

կան և ևս իցեն զարգացման զգացմանց ինչ և խորհրդոյ. և զի մեծապէս ազգիցէ 'ի բարգաւաճանս հոգւոյն՝ բնական յօրինուած մարմնոյ, հասակ կենաց, բաժնիք երկրի, և կերակրոց ժուժկալութիւն. որք և յամենայն ժամանակս գիտեալք և ծանուցեալք են 'ի մարդկանս. և 'ի զուր է յանդիման կացուցանել զնոսա իբրև զնորատեսիլ ինչ կցորդութիւնս հոգւոյ և մարմնոյ: Այս ամենայն հեռուութիւնք են նոցա միութեանն, և յայտարարք նոցա միաբանութեանն, բայց ոչ նոյնութեան: Այլ ոչ 'ի դանաւորութենէ և 'ի հպատակութենէ երկուց նիւթոց արժան իցէ դասել զնոսա զոչ բնութենակիցս, այլ 'ի գաղափարացն, 'ի սեպհականութեանց և յարգասեաց, որպէս և հաստատեցաք 'ի սկիզբն բանախօսութեանս. որ և անշարժ կանոնն է և անվրէպ յուղղլ զատաստան, որով և բանադատեցաք իսկ հաւանել եթէ հոգի տարորիշ իցէ 'ի մարմնոյ: Ահա և պահակերն 'ի տալ որոշեալ ինչ նշանին՝ թողու զվայր պահպանութեանն անվրէպ. միթէ վասն այն ընդ մի համարել ինչ մտաբերիցէք զպահակերն ընդ ազգեցութեանն նշանին:

Նիւթապաշտի ուրուք տեսեալ զի ոգի ըստ մարմնոյ կրիցն ալլայլի, անդէն 'ի վերայ ածէ եթէ նիւթական ինչ է հոգին: Իսկ և հոգեպաշան գիտեալ զի պայման մարմնոյ բազում անգամ 'ի հոգւոյ կրիցն փոփոխի, և զգացութիւնք հաճոյից և ցաւոց, ատելութեան և մեղսելութեան զզգայարանս յուզեն, և զգիմացն տեսիլ փոփոխեն, և իբր 'ի հայելոյ նկարին 'ի նոսա, համարեցի թերեւ՝ զի համարեալս մեր մարմին՝ առաջք ինչ երևոյժ իցէ, և երեակերպութիւն հոգւոյ, իբրև զանսիս անընց: Իսկ մեր կամեցեալ 'ի ծայրս յեղ խոտորմանցս խորշել, ծանկցութբ գիտարգարձ ազգեցութիւնս հոգւոյ և մարմնոյ. և համարեցաք ըզմարդ էակ բանական միացեալ ընդ զգայարանաց. և զմարմին իմացութբ իբրև զգործիս իմն պիտանացութբ որով իմացական կարողութիւնք հոգւոյն վարին և զարգանան: Արգարեա են հոգւոյ կարողութիւնք օտարք 'ի գործարանաց անտի մարմնոյն, բայց առհասարակ 'ի ձեռն զգայարանաց զկար զօրութեանն յայտնեալ ցուցանէ հոգին. և զինչ զարմանք են ապա եթէ յիմացական ներգործութեանն ակներև երևիցին թի-

¹ Տես 'ի խորհրդոյ Այսնիդեայ, հատ. Ա. էջ 164:

² Աստ գաղափարական յիշխանութիւն Պալատինեան:

րութիւնք և անկատարութիւնք և փոփոխութիւնք
զգայարանաց։ Տեսէք զտաւիղդ 'ի մատուռն այնորիկ
որ զնորա լարսն հարկանիցե՝ գեղեցկութեան և դաշ-
նակաւորութեան ձայնիցն մեծապէս օժանդակեն լա-
րիցն թիւ և դաշնակ և կատարելութիւն։ զի եթէ թե-
րակատար իցէ գործին՝ նա և երաժշտագոյնն անգամ
'ի նուագածուաց չարածայնս միայն հնչեցուցէ նը-
ւագս։ և մի թէ վասն այտորիկ արժան իցէ ընդ մի հա-
մարեւ զերգահանն ընդ տաւղին։

Համարիք դուք եթէ հոգին ընդ արկածս մարմնոցն
վարանդի անկանիցի, և ընդ նմին աճեացէ և զառա-
մեցի։ եթէ յընդհանուր միտ առնուցումք զլանդ,
թերևս իցէ 'ի բանիդ նշոյլ իմն ճամարութեան՝ զոր
չկամիք հերքել 'ի սպառ, այլ մի քան զչափն զանցա-
նիցէք, և հետևութիւնս իմն աւելաբանս 'ի նմանե-
քաղիցէք։ Եթէ տկար է երեխայն 'ի խորհուրդս, հա-
մարեցիք զտկարութիւն մտաց նորա միայն 'ի գործա-
րանացն թերութենէ յառաջեալս։ Ո՛չ ապաքէն պատ-
ճառ իցէ այնմ՝ և անխորձն գոլ և անհրաշանդ, և ան-
գէտ բարբառոյն զոր լսէ, և որ չընծայէ նմին պարզա-
գոյն ինչ իմացուածս։ Այլ աղէ համարեացուք թէ
իցեն տղայք երկու հանգուանաւորք միմեանց ամե-
նեին ըստ կազմութեանն։ և միտք միոյն 'ի մատաղ
տիոցն խնամով մշակեացի 'ի մտադիր դաստիարակու-
թենէ, և միւսոյն ոչ ինչ խնամատարութեան փոյլ
լինիցի։ և ահա առաջինն տասնամեկն այնպէս մտա-
վարժ երևեացի մինչև գլել անցանել զերկրորդին որ
'ի քսանամեայ հասակին հասեալ իցէ։

Ապաքէն հրաշալի իմն է ձեզ զուգործաց բարգա-
ւաճութիւն հոգւոյ և մարմնոյ։ բայց զգոյշ լիցուք
ընդհանուր և անեղլի զնոյն կարծել կանոն օրինակ,
զի բազում են յոյժ նորա արտուղութիւնքն։ քանզի
և որչափ հոգիք գեր 'ի վերջք հանգիստացն քան զար-
կածսն ընդ որովք մարմնքն հեծէին, և 'ի տկար մար-
մնս որչափ զօրութիւն և բարձրութիւն խորհրդոյ
երեւցան։ և ընդհակառակս որչափ տկարութիւնք 'ի
կորովի և 'ի կարծիս մարմնն ցուցան։ որչափ արիւ-
թիւն 'ի ծերունիս ոմանս յաւերեալս, և քանի վա-
տուութիւն յարս հասեալս 'ի հասակն այրական։ Եւ
ուստի՝ արդեօք ընդունէին զգիւցազնականն զայն ա-

րութիւն մանկուցն մատաղերամք, կանայքն երկնոց
և ծերութիւնք զառամեալք՝ որք բազում անգամ տան-
ջնաց մահու յաղթականք հանգիստացն, և 'ի ջար-
դէլ, փշրել անդամոցն և 'ի հուր և 'ի սուր մաշել
մարմնոյն՝ զանվիշտով խաղաղութիւն բերեալ յան-
ձինս, ո՛չ ապաքէն ազատ երևէին հոգիք նոցա 'ի մար-
մնոց զգայարանաց։ Ոչ այդպէս, ոչ միշտ արկածք ա-
ղետից մարմնոյ և զհոգիսն նուաստացուցեն։ և այն-
չափ յուրիք են արտուղութիւնք այսօրինակ, մինչ զի
մարթ էր նոցք նորանոր իմն ընծայու[թիւն]ս յառաջ
բերել զանազանութեն որ ընդ մէջ հոգւոյ և մարմնոյ։

Կա փոխանակ նիւթեղէն համարելոյ զհոգի սակս
ոմն առ ոմն և զուգահեռ բարգաւաճանաց ընդ մար-
մնոյն, համարեացուք գործ սքանչելի իմաստութեան
արարչին։ որ նովաւ 'ի գաշնակաւոր զուգաձայնու-
թեանս պահէ զաշխարհս։ Առ այս բերցուք 'ի մէջ ըզ-
միտս և զքանս ուրումն յարգի բնասագոյացն։ Եթէ
միտք մանկանն զիւրն ունէր զանթերի կորովութիւն,
անբերելի ընէր նմին մարմնոյն տկարութիւն։ ոչ 'ի
խնդ և 'ի հրճուանս էր տեսանել զնա 'ի գիրկս մօրն,
այլ արտուժ, անհանգարտ և նախանձոտ՝ ընդ կորով
մարմնոյ հօրն խանգացեալ։ և 'ի խանձարուրտ անդ բե-
րէր յանձին զկիրս և զցնորս մարդոյ 'ի չափ հասելոյ։ և
զայրացեալ ընդ անձեռնհասազատութիւնն՝ օրոցք նո-
րին՝ ուր հանգչի խաղաղիկ, համարէին նմա բանտ ա-
հարկու։ և հօրն ջմնարս այլ ինչ իշխանութիւն, բայց
զօրութեանն եւթ, և ծերութիւնք ոչ ևս պատուէին մե-
ծարանօք յերիտասարգական հասակէն՝ սակս ալեացն
ղօհութեան։ և այսպէս վեր 'ի վայր չըլէին մարդկա-
վիքն համօրէն կարգք և սահմանք¹։ Եւ 'ի համա-
ռօսն կնքեացուք բանիւք մատենագրին որ հերքեաց
ղեթնս Դրութիւն Բաւիւնս՝ հզօրագոյն փաստիւք զնոյն
յաղթահարեալ, արդ առն նա «Արարեալ հոգի և մար-
մն միմեանց հպատակք են»։ բայց հակառակ մտաց էր
'ի հպատակութենէ երկուց իրաց պատճառս կարծել
նշոյնութեան իրացն²։

¹ Ի վերջ Խ. Թ. զմտոց։

² Հոլանտ, խորհրդածութիւնք իմաստաս. զԷ. Է. էջ 64։

Ահաւաստիկ հասարակ զինուորային զորքն էր ի նմանութենէ մարդկան ընդ անասնոց . զի շնորհալ անասնոց զգալութիւն և վնասողութիւն, և ժրխտեն նոցա ունէլ զհոգի անխելութիւն, և ի վերայ ամեն թէ մարմն է նոյնորինակ իմաստասիրել զհոգւոյ մարդոյ : Այլ նախ, տեսաք, կարի անխորհուրդ ինձ թուի ձեռնարկ տարբարաշարից, որք կամին իմն զի բոս անասնոց դատաստան բերցուք և զմարդոյ . զի ծանօթ է ինձ որ ինչ կրի յիս, և գիտակ եմ՝ յատակառեալ զայլութեամբ և խորհրդոց և ներգործութեանց մըտացս . բայց բնական անտեղեակ եմ՝ նոցին սկզբան որ տայ գործել անասնոց . զի թէ գործք նոցին երեւելիք են, բայց պատճառն ծածկեալ ի մերմէ հնարագիտութենէս . և առ ի բաղ դատել զերացս հարկ էր մեզ կեալ յանձն անասնոյն, և զփորձ առնուել և ըզգալ որ ինչ ընդ նա անցանկեցեն ի գործէն : Անմահական բերթոյն Գերա-լուկրեաւայ գրոցն կարի ի ճահ բարբառի առ նոսա յատեն :

« Զանձանօթս ի ծանօթէն գնամք մէք շաւիղ . իսկ դու Կուրնդէ,
հարեալ յիշձ թէ կամիցիս յանձնօթից գնալ ի ծանօթս,
Ապա ուրեմն զերաւայի խոհականին եղծցես դու գիւրդ,
Եւ ի ծոց խաւարի՝ լուսոյ ելցես դու ի խնդիր »¹ :

Զգուգալիս համեմատութիւն կազմութեան անասնոց և մարդկան թողեալ անգամազին խուզարկուաց, առ ի յայտ ածել զնոցա հանգիստութիւն և զանմանութիւն, յայլ ինչ կարեւորագոյն դարձուցուք դետութիւն մտաց . այս ինքն նկատեցուք եթէ յինչ ինչ նմանակից են նոքին միմեանց, և յոր ինչ իր պրանգնապէս երեւեցի զերազանցութիւն մարդոյ :

Զի բնական իմն ազգեցութիւն՝ զօրութիւն անձանթ առ ի մէնջ, վարէ զանասնոյն զգործս, և զորոյ զարդաւիս և եթ նկատեմք մէք . որ և այնչափ զբա-

ցեալ ի նոսա անասնի՝ մինչև նոյնօրինակ գործել նոցա յամենայն ժամ և կամ տեղիս : Ի բազում ինչ իրս է և ի մարդուսն բնական այսպիսի իմն ազգեցութիւն, պատճառ անխորհուրդ և անգէտ որոց գործիցին . այսպիսի է նորածին մանկան զստինս մօրն ճշմելէ առ զկերակրիկն ջամբելոյ, աչաց թարթել ի խելթ հայելոյ լուսոյ նշուիցն, ձեռաց ի պաշտպանութիւն դիտոյն կարկառել յանկանն ի գետն, մարմնոյ ի հակառակ կողմն հակել՝ ի տաննն ինչ ծանրաբեռն միտլ ձեռամբ՝ ի դուգալիկոս մարմնոյն . այսքիկ և այլ յորովագոյնք ի շարժմանց որք կատարին ի մեզ իբրեւ լոկ ի մեքենայէ . և չեք ի նոսա նախահոգակ տեսութիւն . և զարմանք մեծ . զի և խօթամիտն անգամ շինական գիտակ է իրացդ և կատարէ զայն անվեպ, որպէս զիմաստնագոյնն ի մարդկանն և ճարտարաբունսն մեկքենագործ : Ահա այսպէս է ուրիշ զնմանի մարդ անասնոց անբանից ի ձեռն բնական ազգեցութեանցս :

Զինչ զարձեալ նկատիցեք ի մարդն . բայց զի ի ձեռններքին և արտաքին զգայարանացն ընդունի ազգմունս ակամայս, և զգացութիւնս զբառ և տապոյ, ինդուութեան և հաճոյից, սովոր և ծարաւոյ, որոց ամենայնի կցորդութիւն է ընդ բարօրութեան և ընդ պահպանութեան կենացն և առողջութեանն . և համայն ասել է նորա հոգի զգայուն : Այլ ոչ ինչ խափան լինիցի գնոյնօրինակ ազգեցութիւնս և յանառան նկատել, և հաւատալ եթէ հաւատարիմ ուղեկից հովուին զգայցէ ձեռքին որ գնա զգուիցէ, որպէս և որ պատուհաս նմին կապիցէ . և զի երիվար հաճութեամբ իոկ հնազանդեցի ընդ ձեռն առաջնորդին . և անասունք առ հասարակ ունիցին զեպհական զգացմունս բոս անցնիւր բնական պիտոյից և պահպանութեան իւրեանց ազգին . բոս այսմ ապա մարմն է նոցա ունէլ զհոգի ոչ հանդուսառիւ մերումս, այլ ստորեագոյն քան զայն և ունալ զգացմանց . զոր և չգտապարտեն բնաւ կրօնք զայնօրինակ կարծիս . որ և չբառադատէ երբեք հաւատալ եթէ անասունք իբրեւ զտունկա բուսանիցին և աճիցեն, առանց զգայոյ ջերմութեանն որ գնոսա կենդանացուցանէ և անձրեաց որ գնոսա արբուցանեն : Կա և մատենաք մեր

¹ Գիրք 2 . սուղ 592 և հետագայք :

աստուածաշունչք 'ի նկարագրել անդ զգործս արարչութեանն՝ որ սքանչելահրաշք էն 'ի պարզութեան անդ, բաւական համարին ասել եթէ ծածկեաց Աստուած զերկիր 'ի խոտ գալարի, և սերմն նոցին 'ի նոսա առ 'ի վերածնութեան. բայց 'ի խօսել անդ զանասնոց՝ երկցս կոչնն զնոսա ասէ ինչպէս: Ասան որոյ և ոչ ինչ արգելու համարել և անասնոց հոգի զգայական հանգոյն մարդոյն՝ մինչև յորոշեալ սահմանս:

Եւ զինչ խտիր կայցէ ապա ընդ մարդ և ընդ անասուն: Եւ կարի մեծ յոյժ, տեսարք. տեսէք զանասնոցն զնոյս, զի միշտ զնոյն ճանապարհ ընթանան, և գործք նոցա նոյն էն և անփոփոխ յամենայն վայրս աշխարհի. անկարողք 'ի նորանոր զուգադրութիւնս, ոչ ինչ հնարին, և ոչ ինչ բարգաւաճեն. ծնունդք նոցին չեն ինչ քան զհարսն հրահանգեալք. նա զիտեն իսկ առանց երբեք ուսանելոյ: Զի ո՞ր յանասնոց նորօրինակ իմն պաշտպանութիւն անձին հնարեցաւ, կամ՝ յորոգայթից գործեցելոց 'ի մարդկանէ զանձն գիտաց ճորտարել, կամ նորօրինակ կազմել իւր ըզտուն և կեալ 'ի միաժողով յնկերութեան: Ծիծեռն Մօղղաց՝ հանգոյն եւրոպեայցն զբոյն իւր կազմէ. և մեղուն անգր քան զՎխզուլ և քան զԵբրուս միօրինակ և զուգաշափ զկանոնաւոր բլիթն յօրինէ. և կուղք ոչ ինչ առաւելեալ է և կամ նուազեալ 'ի ճարտարութեանն քան որ երն յառաջ քան զամս երկու հազար: Արդ 'ի միօրինակ և յանշարժելի հետոց աստի կենդանեաց, թուի իմն այնպէս եթէ անասունք յօտար իմն զօրութենէ շարժելին՝ որում չիցեն ինքեանք ուղղելք և կառավար, քան եթէ յինքնուրոյն մտաց որ խորհիցին, դատեսցին և որոշեսցեն: Կա և ես ոչ դք յանդգնեցիլ ռաւել եթէ իցէ կարողութիւն անասնոց մինչև յարարիչ իւրեանց 'ի վեր ելանել, և 'ի տեսիլ գեղեցկութեան տիեզերաց զնորա զաստուածային կատարելութիւնն նկատել. և ունել ծանօթս զկարգաց և զառաքինութեանց, և զիտակցութեամբ մեծաց արարչագիր օրինացն հպատակել, և պաշտօն կամակար հարկանել այնմ որ ճարտարապետն եկաց տիեզերաց: Իսկ առ մարդիկ, տեսէք զխորդ սքանչելի պէսպիսութիւնք 'ի գործս նորա նշմարին. զխորդ միշտ նորանորս ճարտարէ. զխորդ 'ի ձեռն արուես-

տից և գիտութեանց 'ի հարկի ծառայութեան զնիւթն կացուցանէ, և կերպարանափոխ անն զերեսս երկրի. զխորդ յածի խորհրդովքն ընդ համբոյն արարչական երա ստեղծութեան, և հիանաց ընդ անձառ իմաստութիւնն որ մերժ յայտ յանդիման փայլատակէ, և մերժ քողածից ծածկի յաջաց, և յերկոսին իսկ մշտապաշտօն երկրպագութեան գորով արժանի. զխորդ համբաւնայ վերաբերեալ 'ի ծանօթութիւն բարւոյն, ճշմարտին և յաւիտեանկանին:

Եւ արդ զիւրին իցէ մեզ զերձինն տարրապաշտիցն լուծանել. քանզի հարցանմբ եթէ համարելովք զանասուն մեքենայս ինչ եւթ առանց խորհրդոց և ըզգացմանց, որպէս Կարգեալայ թուեցան լինել: Եթէ այնպէս իցէ, ապա չիցէ 'ի նոսին հոգի. ապա չիք ինչ նմանութիւն ընդ նոսա և ընդ մեզ՝ որ ստուգապէս զգամք և խորհովք: Այլ ընդհակառակն՝ կամիցովք շնորհել նոցա զգացման և խորհուրդս. եթէ այդպէս համարձակաձայն կարգամբ զձեզ յաստարեզ ցուցանել եթէ չիցէ 'ի նոսա հոգի, ոչ իբրեւ զհոգի մարդոյն անթերի և կատարեալ 'ի կարողութիւնս, այլ այնպիսի որոյ գոյութիւն կենօք անասնոյն չտիեսցի, և ներգործութիւնքն շատ իցեն 'ի պահպանութիւն կենաց և բնական պիտոյից նոցա¹:

Արդարեւ օտարաւոր ինչ է, տեսարք, զի մարդ որ ամբարտաւանութեամբ՝ անձին սեպհական համարի զնկալեալսն յԱրարչն, և որ նախանձաւոր համարի բարւոյ իւրոց նմանեացն, յառուր յայսմիկ զամենայն ճիշն զմտացն և զգիտութեանն թափէ առ 'ի համոզելել լինել անձին եթէ գրաստ անարդ առաւել 'ի համարի իցէ քան զինքն, և զոյգն ինչ իցէ խտիր ընդ ինքն և ընդ անասուն. բայց միանգամայն յիշուցանել անդ զմարդ անարգանօք 'ի գասս անասնոց, նա և բուսոց, կամի իմն յազնուութիւն ամբաւնալ զտոսա՝ տալով սոցա զկարողութիւնս և զինտոցութիւն սեպհականեալս մարդոյ: Մեծաբարբառ հռչակէ զյօժա-

¹ Տես 'ի Պատմ. Գիտութիւն Ստուծոյ և անձին. գլ. Ե. Թ. 15.

րութիւնս և զգացմունս ինչ անկող . հրաշանայ ընդ
համբերատար ժուժկալութիւն և խոհանունութիւն
թռնոյ խօթացելոյ . իսկ պատիւ մարդոյ յերկիր խո-
նարհեցաւ . և իմաստասիրութիւն երկրաքարչ առա-
ւել և ժպիրհ, զողցես ճգնի զերծանել 'ի նմանէ ըզ-
փառս իշխանութեանն, և հակառակ նմին յարուցանել
զամենայն արարածս : Եւ առաանուն իմաստունք 'ի
կարգ տիեզերացս համարին մուծանել զընկերահաշան
աղատութիւն, զոր վաղ ուրեմն մուծեալ էին զնոյն
'ի քաղաքաժողով ընկերութեանն կեղծուպատիր քա-
ղաքագետք . զոր օրինակ ասաց երբեմն ոմն ուրեմն 'ի
մեծահանձար մատենագրաց . « Ստեղծագործութեն
ամբօխ խաժամուժ գաւառանել զողցես խմբէին 'ի
խորդաւանել զթագաւորն իւրեանց » : Բայց ոչ բնա-
կորիցէ թագաւորութիւն մարդոյ . և հակառակ իա-
բեպատիր իմաստունց՝ գիտակ և պաշտպան կայցէ միշտ
իւրոյ մեծութեանն : Վէհագոյն նորա էութիւն յա-
մենայնի արտափայլեալ ցուցանի . 'ի ճոխաձեւ՝ գը-
նացն, 'ի փառս ճակատուն, 'ի վեհ հայեցումս ա-
չացն և 'ի համբառնալ ամբն զօրութեան, զոր ձգէ
ընդ պետութիւն իշխանութեանն . այլ մեծութիւն
իշխանութեան նորա առաւել ևս բացափայլէ 'ի խոր-
հուրդս մտացն, զոր սփռէ զիւրե 'ի ձեռն բարբառոյ,
և 'ի ձեռն գրոց յամենայն սահմանս աշխարհի, և 'ի
հողին՝ որոյ զամենաւերջ տիպս կերպարանացն
յայտ առնեն մեզ Աստուածաշունչ մատենալ յա-
սէն և թէ 'ի պատկեր Աստուծոյ արարաւ մարդս : Եւ
արդարեւ հողին՝ իշխանութեամբն զոր ունի և որով
վարէ զնրութեան մասն մարմնոյն որ անմեկին է 'ի
նմանէ, յանձին գողցես նկարէ զհզոր զօրութիւն այ-
նորիկ՝ որ վարէն զտիեզերս . և սրաթուխ թեզք խոր-
հրդոցն, յիշատակաւ անցելոց, գիտութեամբ առա-
ջնկայիցս, և նախազգածութեամբ հանդերձեցոյն
զողցես յանազանն իմաստութիւն մօտ հասանէ . որ
'ի քթթէլ ական յանգիման ունի աչացն զամենայն
ժամանակս և զամենայն տեղիս : Ուժգնութիւն ան-
յազ տենչանացն, և անսահման ակնկալութեանցն
հաստատութիւն՝ ազգեն նմին եթէ առաջի կայ նմա
ժառանգել շնորհօք զյաւիտենական մշտնջենաւորու-
թիւն, զոր Աստուած բնութեամբն ժառանգէ : Տէր

Աստուած, արարչապետդ տիեզերաց, դու միայն էս
թագաւոր անմահ յաւիտենից, և դու ինքն արժանի
համարեցար կարգել զմարդ թագաւոր երկրիս յորում
բնակէ . և արհամարհութիւն է քոյցդ շնորհաց՝ ան-
գէտ լինել մեծութեան պարգեացն՝ որ 'ի քու մէջան
նախանձ առատութենէդ մեզ շնորհեցան : Որպէս զի
քաղցր իցէ մեզ արքայութիւնս առ 'ի քէն շնորհեալ,
որ և առհաւատեցայն է անվախձան արքայութեանն,
զոր ընդ քեզ բաժանեցուք առ յաղայս 'ի կայանս ան-
մահութեան :

Կախապատիւն յիմաստասէրս, որպէս և 'ի Զարտա-
րախօսս նախնոյն Հռովմայ, կարի բարձրագոյնս և ան-
արատս իմաստասիրէր զբնական օրինաց՝ յասել անդ
իւրում 'ի թէ « Օրէնք ճշմարտութեան՝ ուղղատեսչու-
թիւնն է մտաց, և ձայն բնութեան որ զիւրապօրն է
ամենեցուն • օրէնք անփոխիս և յաւիտենական որ հրա-
մայէ մեզ զպարտս մեր և կարծէ զմեզ յանիրաւութիւն •
ոչ ժողովուրդն և ոչ դատաւորք՝ ազատ բնաւ կացուցեն
զմեզ 'ի նորա իշխանութիւն • Հունի նա պէտս այլոց պաշ-
տօնեից և մեկնցաց բայց զանձինս մեր • և ոչ այլազգ
ինչ իցէ 'ի Հռոմ, և այլազգ յԱթէնս • և ոչ աննման
յանցեալ ժամանակն քան որ այժմս է : Կովաւ խա-
տէ և վարէ Աստուած զամենայն մարդիկ, նա ինքն է
անօրէն նոցա և գառաւոր և վերժինդիր : Եւ որ ոչն
հնազանդի՝ անձամբ անձին հակառակ կայ, և յիւրմէ
բնութենէն ընդվզեալ ապստամբէ • և թէպէտ յամե-
նայն յարժանաչաս պատուհասից 'ի մարդկանէ զեր-
ծեալ ճողոպրեացի՝ բայց 'ի խորս սրտին գացէ զպա-
տիժ իւրոց եղեռանց » : Զայսօրինակ բարբառէր եր-
բեմն Կիկերոն յերրորդ զիրս Հասարակաց պետու-
թեանն • Եւրմէ զպատառիկս աւանդէ մեզ Լակտան-
տիոս ¹, որում այնպէս գեղեցիկ թուեցաւ մատենան՝
մինչև գերահրաշ զնոյն անուանել : Եւ արդարեւ որ-
պիսի բարբառ, և որպիսի նշոյլք լուսոյ յաղջանցի

անդ զիցապաշտ մոլորութեանն • բայց միանգամայն
որչափ զամօթ այսանելի ոչ արկանիցէ յերեսս ապի-
րատ գրութեանցն որ անխորհրտ համարին զսարն և բզ-
բարին, և ինքնակամ՝ զբարեգարգութեան կանոնս վա-
րուց : Եւ այս անհեղեք մոլորութիւնք և 'ի լուսա-
պայծառ վարդապետութեան քրիստոսական կրօնիցս
սպրդեալ նորոգեցան, որք և առ հեթանոսս անգամ
արհամարհ և այսնանախատ համարեալ զառաջինն,
և յետ հաստատելոյն առ Յոյնս և առ Հռովմայեցիս,
զամենայն ինչ յաւեր և յապականութիւն ամեալ՝ և
ինքեանք ընդ նոսին բնաջինջ եղեալ անհետացան :
Որպիսի՝ գաղանորոգայթ ամբարշտութիւնս հասաներ
ինձ հոյանել առաջի ձեր, և թէ կամեցեալ էի ամեղ
զառաքեալ զամենայն աներեսանակ քարուականութե-
թիւնս ամբարիշտ մատենագրաց ժայլօքեալս 'ի նոցա
նէ յաղագս առաքինութեանց և ականից, յաղագս կար-
գաց մարդկայնոցս գործոց, և պատճառաց որովք ուղ-
ղել հարկ է զնոսին : Բայց շատ իցէ գիտել զի ըստ
վարդապետութեան նոցա՝ անտք և առաքինութիւնք
ոչ 'ի բնութեան անդ իրաց սահմանեալ իցեն, այլ
մարթ է նոցա փոփոխել ըստ սովորութիւց և ըստ բաժ-
նից երկրի • զի բարոյականն 'ի քաղաքական տեսչութե-
նէ ունի զծագումն, որպէս օրէնք և դահլիճք • զի շահա-
տակութիւնք առաքինութեանց 'ի կրից անտի յառաջ
դան, և որ անձին մասն լինի 'ի ցանկութիւնս, իմաս-
տուն ևս է զի ոչ յանօգուտ ճգունս մարտի զանձն
խառնէ՝ առ 'ի զլէմ ունել նոցա • զի շրջան արեանն
մերթ զանգաղամած և մերթ գիւրահաս՝ բարիս յա-
ռաւտուն՝ և անտաւորս գործէ զմեզ յերեկոյնի •
և բարոյախօսն որ պատուիրէ շուայտելոյն կալ 'ի
չափոյն, ոչ ինչ ընդհատ է 'ի բժշկէն, որ ասոյցէ
ցախտացեալն թէ մի տեղիկ : Այսպիսիք են զա-
ւանցանք արդի նորասկրօնից • և քանի՜ անտախ խա-
բէութիւնք և սոտ երկմտութիւնք առ գեղերեսելոյ
զնոյնի տգեղութիւն, և առ 'ի ծածկելոյ զաղիտաբեր
դահլիճութեանն, և առ ատելի և զարպիլի ցուցա-
նելոյ զսկզբունս յաւիտենական՝ որ կնիք պաշպա-
նութեան են կարգաց և արդարութեան 'ի վերայ եր-
կրի : Գիտէք իսկ թէ թանկ անպարտութեամբ ունիլն
գիր եղեն սուտանուն վարդապետութեանցս ազգ

¹ Օրենագրութիւնք աստուածայինք • գիրք Ը • գլ • Ը :

մարդկան, և քանի՜ մահադոյժ հարուածք 'ի նոցանց գործեցան: Իսկ այսօր, տեաքք, առաջի կայ մեզ անպատրուակ առաջի առնել ձեզ ճշմարտութիւն, զիարատեալ 'ի նմանէ զմայլս սուտանուն խմատութեան և խաբեպատիր կրից, և հաստատել զիսկական և զհիմնական խտիրն որ ընդ մէջ բարույ և չարի առանց որոյ անհնարին է լինել բարոյական կարգաց և օրինաց և ընկերութեան: Առ այս զերիս զայստիկ ճգնեսցուք ցուցանել, նախ՝ զի գոն օրէնք երկցադոյնք քան զամենայն դաշնակցութիւն մարդկայինս: Երկրորդ անգամ է թէ իրաւամբ Բնական կոչեցան այս օրէնք, և երրորդ՝ զի առաջինն 'ի պարտազոր հրամայեն մեզ օրէնք այս է՝ ուղղել զմեր յօժարութիւնս: սա է ահա բանախօսութեանս նիւթ և կերպարան որ յազգս բնական օրինաց:

Ա.

Կոն օրէնք երկցադոյնք քան զամենայն դաշնակցութիւնս մարդկայինս.

Թէպէտ և 'ի կրօնականս և 'ի բարոյականս՝ անխոր ընդ մի համար սովորեցան դասիլ բանն և գիտակցութիւն և զգայութիւն, կամ գոյզն ինչ 'ի միմեանց զանազանեալ, բայց առ 'ի պարզագոյնս և յոստակագոյնս զխորհուրդս մեր յայտնաբանելոյ՝ աստէն հարկ համարիմք որոշակի կարգել զնոսա:

Բան կոչեմ զլոյսն զայն մտաց՝ որ զսկիզբն իրաց և զկանոնս վարուց յայտնեալ ցուցանէ. գիտակցութիւն զգոտատանն ներքին՝ որով մարդ յետ գործելոյ զինն՝ հաճի և կամ դատապարտէ անձամբ զանձն՝ իսկ զգայութիւնս՝ զազդեցուն սեպհականք են, և նախաժաման քան զխորհրդածութիւնս մտաց, և որ անանջատք են 'ի մերմէ բնութենէս: Արդ զերիս զոսոս՝ ըզբանն, զգիտակցութիւն և զգայութիւն կոչեմ 'ի վերջութիւն առ 'ի հաստատել զիսկական խտիրն բա-

րույ և չարի, և գոյութեան նախասկիզբն կանոնի գործոց մերոց, և օրինաց յառաջ քան զամենայն դաշնակցութիւնս մարդոյ:

Հարցցուք նախ զբան մտաց. գոյ արդարեւ լոյս իմն որ լուսաւոր առնէ զամենայն միտս, և որ ոչ 'ի մարդկանէ երբեք հնարեալ է, որպէս և ոչ լոյսն այն որ զմարմին նորա լուսաւորէ. ամենեցուն սեպհական է, թէ և յոմանս ազոտագոյն և յայլս պայծառագոյն, և որ 'ի յայտ ածէ ամենեցուն զսկիզբնական ճշմարտութիւնսն, որովք յիրս իրս միաբանին ընդ իրեարս ամենայն մարդիկ համօրէն տեղեաց և աշխարհաց, առանց ունելոյ երբեք ծանօթս զերբեաց, և ոչ բարեկամութեան և դատարարականութեանն զօրիւք բնաւ կապելոց. յորս և այնպէս զուգաձայնք գտանին՝ մինչև խելայնորս համարել զայնոսիկ որ ոչ իբրև զայլ 'ի մարդկանէ խորհիլին: Ի բազում ինչ իրս որ նուազ լուսաւորք իցեն, հնար է անմիաբան լինել մարդկանս այլ և այլ դարուց և զանազան աշխարհաց. բայց յամենեւան 'ի նոսա գոյ լուսաւորութիւն ինչ գերագոյն և անթաքէլն որ իշխեն 'ի վերայ նոցա, և զոգցես յանշարժ կէտ միջակիտին կապէ զնոսա, 'ի միութեան անփոփոխ կանոնաց՝ որ նախածանօթ սկզբունքն կոչին. նա և հակառակ իսկ անթիւ այլայլութեանց ըզգացմանց որ գտանին 'ի նոսա ըստ կրից, ըստ շահուց և ըստ հաճոյից իւրաքանչիւր: Առկին լուսով ասէ Յե. նելոն՝ և խօթամիտ վայրաբնակն Կանադայ, բազում ինչ զմտաւ ածէ, զորս թերեւ խորհեալ էին երբեմն խմատունքն Յունաց և Հռոմոց զօրութեամբ խմատութեան իւրեանց և գիտութեանց. նովաւ դարձեալ հաւատան մարդիկ 'ի ճաբոնս որպէս և 'ի Փրանկիա եթէ բոլորն մեծ է քան զմանս իւր. նովաւ երկրաչափք Սինէացուց յիրս իրս զնոյն ճշմարտութիւնս գտին, զոր ինչ և խմատունք Եւրոպայ, մինչ չև ծանուցեալ երկոցուն ազգաց զմիմեանս: Եւս այս ճիշմարտութեան ոչ միայն չէ գրաւեալ ընդ հաճոյիւք մարդկան, այլ և ուղղիչ և առաջնորդ է նոցա. նա ինքն է տէր մեր, և ոչ սպասաւոր. մարթ է մեզ ա-

պըստամբելէ 'ի նորին պետութենէն, բայց ոչ բնաւ բառնալ զնոյն 'ի միջոյն: Հոգաւ համեմատե մարդ զիրս, ընտրէ և գատի. և այս իսկ է լոյսն զոր բան վերախր. չեմք: Նա ինքն է տէր խորհրդոց մերոց և ոստիկան սրտից, և մեզ պարտք էն անառլ ձայնի նորա հեղու. թեամբ, հպատակել նմին և հետևել: ահա այն իսկ է բարին, և անխող լինել և անաստել, նոյն իսկ չա. բիք են: Ապաքէն մարդ և յառաջ քան զամենայն դաշնակցութիւն՝ բանաւոր է ըստ իւրոյ էութեանն, և այլափոխել զբնութիւն մարդոյն ըստ մերոց հաճոյից այնպէս անհնարին է մեզ, որպէս այլայլել զէութիւն չըջանակին. բանաւոր է մարդս 'ի բնէ, որպէս հաւա. սարք են ըստ էութեանն շառաւիղք չըջանակին ընդ միմեանս. և յայտմ իսկ է նորա էութիւն: Ազա ու. րեմն յառաջ քան զամենայն դաշնակցութիւն բանն է նորին օրէնք գերադոյն, 'ի հպատակել բանին՝ արգար է, և յանաստելն չարեացապարտ. և ասել էթէ 'ի դաշնակցութենէ և և թ համարելիմք արդարք և կամ անպիտանք, այնպէս է՝ իբրեւ էթէ ասել որ էթէ 'ի դաշնակցութենէ միայն եմք մեք էակիք բանաւորք. կամ այլապէս՝ մարդ 'ի դաշնակցութենէ և և թ իցէ մարդ, որ յետին ծաղու է արժանի:

Այլ 'ի խորս և ևս իրացն մատիցուք, և տեսցուք զինչ ասիցէ ինձ բանն ողջախոհ. բայց զի Աստուած որ անբաւ խմստութիւնն է, ոչ ըստ զիկացն է ըստ հաճոյից դարձել ինչ բնաւ, այլ յամենայն գործս իւր՝ արժանաւորս իւրոյ էութեանն զխաւարէ խորհուրդս տեսնութեան. որ և յստեղծանելն զմարդ և 'ի նոր հել նմին կարողութիւնս ինչ սահմանէ զնա 'ի վախ. ճան ինչ յոր գիտել պարտք են նմա: Եւ արդա. րի որպէս մարմնոց՝ նոյն և հոգեոց գոն օրէնք. և որպէս տարրական աշխարհիս, նոյնպէս և իմացակա. նին: Ոչ ահա 'ի նիւթեղէն աշխարհիս ամենայն ինչ ընդ իրեարս կցորդեալ և շարայարեալ է, և ամենայն ինչ հրաշալի իմն կարողվք ընթանայ, և զուգահեռ 'ի գեղեցիկութիւն և 'ի դաշնակաւորութիւն տիեզերացս առաջնորդի. երկինք և երկիր, անասունք և առնկիք, և ամենայն արարածք զտեսչական վայրսն ուշին, և զանձնիւր վախճան՝ յոր առաջնորդէ զնոսա ձեռն Ա. մենակալին որ վարէ զտիեզերս. և հնար ինչ իցէ զի

մարդ միայն լքեալ թողեալ 'ի հաճոյս ցնորից մոսացն՝ ստեղծեալ իցէ անմասն 'ի խորհրդոց Արարչին և ա. ռանց ինչ վախճանի. և տշնուագոյնն և անթերին յա. րարածս աշխարհի չունիցի ինչ կարգս ուղղութեան անկակիցս իւրոյ բնութեանն. որպիսի՝ զառանցանաց բանք: Բայց էթէ յիւրախ՝ առ վախճան ինչ ստեղ. ծեալ իցէ մարդն, ապա ոչ անպատու հաս արձակես. ցի 'ի կամելն հետեւ օրինացն. հպատակել այնց պարտք են, և յայտմ իսկ է առաքինութիւն. իսկ կա. մաւորապէս իտեսափել՝ անկարգութիւն, և նոյն ինքն յանցանք մեղանաց: Ապա ուրեմն ոչ 'ի կար մարդոյն է ազատ համարել զանձն յընթանալոյ զհետ չաւաղաց զոր ցուցանէ նմին բանն ողջախոհ, որպէս և չէ նմին զօրութիւնս պատուիրելոյ արեգական մի այլ ևս ծա. ցել յարևելից և խոնարհել յարեմուտս: Ոչ 'ի դաշ. նակցութենէ ինչ իմքէ, այլ յիւրմէ իսկ բնութենէն է մարդոյն լինել զգայուն, ազատ և մաւաւոր. զգայուն զի սիրէ զանձն իւր և իւրոյ երջանկութեանն է ցան. կացող, և 'ի խնդիր երանութեանն երանել պարտք իսկ են նմին. ազատ է զի ոչ 'ի հարկէ ինչ և 'ի բըռ. նադատութենէ բերի 'ի գործ, այլ 'ի ձեռին նորա են կշիտք արգարութեան յխասակարութեանց նոյնն և օգտից, և կարող է խոհական ընտրութեամբ առնուլ զոր կամին. և յայտմ իսկ հպատակէ կարգացն էթէ ոչ զահալեթ գայ և յանխորհուրդ յընթացս կենաց. մաւաւոր է և կարող 'ի տեսանել և յընդգրկել զճը. մարդութիւն, և հրամանք են նմին մի անխտիր ինչ զնոյն համարել, այլ 'ի վեր գասել զնոյն քան զըրտու. թիւն: Պարտքս այսոքի 'ի բնութենան մերմէ և 'ի կա. լողութեանցս յառաջ գան, և որ բանաւոր էութեանս ասեցրածեալ հետևութիւնք են, և ոչ զաշնակից ուխ. տաւորութեան. պարտք՝ որոց սկիզբն կանխագոյն է քան զամենայն դաշնակցութիւն մարդկան, և յորոց յառաջ գան նախկարող գանազանութիւն բարոյական կարգաց և չարեաց, ախտից և առաքինութեանց:

Դարձեալ միւսանգամ զինչ թեւաղիր լինիցի ինձ բանն ողջախոհ՝ բայց զի գոն հայեցողական ինչ ճը. մարտութիւնք՝ որ ոչ ընդ իշխանութեամբ ուրուք են. և յորոց հետևութիւնք յառաջ գան գործնականք, անփոփոխք իբրև զսկզբունսն զայնոսիկ. և զի են կցոր.

գութիւնք ինչ յարարածս որ էականք են և ոչ մաս-
հաճոյք։ Ընդ որոց զօգեալ են և կանոնք պարտուց
մերոց։ Չայս ինչամասութիւն պարզաբանել կարեւոր
է, զոր և արասցուք լուսաւորելով զմիտս ձեր և ըզ-
խորհուրդս։

Աներկեայ իմն է եթէ Աստուած տէր ամենեցուն յիւ-
րում էութեանն՝ կարող էր ոչ բնաւ ստեղծուլ զաշ-
խարհս. և դարձեալ մարմ ի նմին զամենայն ազգ
մարդկան միանգամայն ստեղծանել, միով և եթէ հա-
ճութեամբ կամաց իւրոց. և ևս հնար էր նմա այլ իմն
աշխարհս սահմանել վասն մարդոյ, յորում չէր մար-
դոյ կարեւոր հպատակել անական և ընկերական կե-
նաց։ Բայց քանզի 'ի ստեղծանել Արարչին զմարդն, և
'ի տալ նմին օրէնս սակա մշանջնաւորութեան ազգի
մարդկան, 'ի միաժողով ընկերութիւն հաստատեաց
զնա, ապա 'ի տեսութեանէ աստի և յարդեանց ստեղ-
ծագործութե յառաջ գան կցորդութիւն ընդ Աստուած
և ընդ մարդիկ, ընդ հայր և ընդ որդիս, ընդ տոհմ և ընդ
տոհմ։ կցորդութիւնք ոչ 'ի մարդկանէ հաստատեալք
այլ նախազոյակ քան զնա. ոչ 'ի նորա հաճոյլից փո-
փոխելիք, այլ կարգ և ուղղութիւն զգայութեանց նո-
րա և դործոց. զի 'ի տալ Աստուծոյ մարդոյն զգոյու-
թիւն և զկեանս, նովա իսկ կցորդութիւն 'ի մէջ ան-
կանի հպատակութեան մարդոյ արարածոյ և Աստու-
ծոյ իւրում Արարչի, երախտագիտութեան մարդոյ
ընդունողի զբարիս գոյութեան, և Աստուծոյ իւրոյ
բարերարի։ Եւ չէ մարդոյ ազատութիւն՝ արգելուլ և
կամ խղել զզօս զայս և զկցորդութիւն, և անհնար է
նմա զբնութիւն իրացն այլայլել, և առնել իմն զի ինքն
չիցէ արարած, և ոչ Աստուած արարիչ. և զոր օրի-
նակ ըստ տեսութեան ճշմարիտ է՝ եթէ Աստուած ար-
ւեալ է նմա զգոյութիւն, նոյնպէս ճշմարիտ է ըստ
գործոյն եթէ մարդոյ պարտք են մատուցանել նմին
զպաշտօն երկրպագութեան և զսեր երախտապարտ։
Նոյնպէս յատուածագիր օրինակ հայրական իշխա-
նութեանն ծագէ կցորդութիւն ընդ հայր և ընդ որդիս
'ի բնութեանէ անախ նոյնն հաստատեալ. զի 'ի զեղու-
անդ հարց զորդութե իւրեանց զամենայն խնամս խան-
գաղատանաց, նա և երբեմն դժուարաւանջ հօգս
խնամոց, իցէ ինչ որդւոց իշխանութիւն ոչ այլ ինչ

փոխարինել նոցա բայց զանուէր ապահորհութիւն։
Արդ իցէ թէ 'ի դաշնաց ինչ ուստեք պարտաւորիցի
որդին պատուել և սիրել որ զկեանս նմին հնորէ-
ցին։ Սոյնօրինակ 'ի կոչելն Աստուծոյ զմարդիկ 'ի կե-
նակցութիւն, հարկ է զի կցորդութիւն ինչ իցէ ընդ
մէջ տեսանն և ծառայից, ընդ մէջ իշխանին և հպա-
տակաց. և յառաջ քան զամենայն հարկ է զի օրէնք
արդարութեան հրամանատար լիցին հպատակելոյ իշ-
խանութեան և մեծարելոյ զօրէնս. և ըստ կարգի բա-
րեզարդութեան իցէ ոմանց հրամայել և այլոց հնա-
զանդել։

Ապաքէն մինչ չև ստեղծագործութեանն 'ի վերայ
հասեալ 'ի կարգել զաշխարհս ըստ այժմուս կերպա-
րանացն, այս ամենայն կցորդութիւնք և պարտք հնա-
րաւորք և եթէ էին, և յաստուածեղէն մտացն միայն
ծանուցեալք. և արարութիւն յայտնի կացոյց զնո-
սա և ետ մեզ ճանաչել զնոսին. ետես զնոսա մարդն,
բայց ոչ եթէ ինքն իսկ յօրինիչ եկաց այնոցիկ. զոր
օրինակ 'ի ծրագրել քո զբոլորակ՝ 'ի յայտ ամեա զա-
ռուեղացն նորա զհաւասարութիւն. բայց ոչ եթէ
զու ինքն ստեղծուա զայդ հաւասարութիւն, այլ 'ի
բնութեան անդ նորա է, և անհնարին է քեզ բոլորակ
իմն ծրագրել որոյ անհաւասար իցեն շառաւեղք։ Ոչ
անգիտանամ եթէ մարդիկ և յովազոյնս ինքնաստեղծ
օրինոք զաշխարհին ընդ միմեանս, որք ըստ ժամանա-
կաց, ըստ տեղեաց և ըստ անձանց առնուն փոփո-
խումն. և զի բազում ինչ որ յինքեանս անխախտք են՝
յարգելուլ օրինաց ոչ նոյնպէս համարին. և զի մարդ-
կային և եթէ սահմանագրութիւն և պարզապէս գաշակ-
ցութիւնք միայն՝ են յեզանակք տեսութեան, և պե-
տութեանց ընդ արտաքինոցն վարչութիւն, և օրէնս-
դրութիւնք առօրեայ կենցաղի կենաց, և այլք. բայց
յայտ է եթէ և ինքնակամ այտորիկ զաշխարհութե-
թիւնք 'ի նախազոյակ ինչ սկզբանց կարգաց և արդա-
րութեան ունին զմագումն, որք հաստահիմն առնեն
զնոսա և 'ի պահպանութիւն նոյնն պարտաւորեն։
Վասն որոյ և 'ի սպառ կոյրք են և զաջացուք որ ըզ-
մարդկան օրէնս և եթէ համարին կանոն բարոյ և չա-
րի. զի ոչ տեսանեն եթէ օրէնք մարդկան անզօրք էին
և անիշխանք, եթէ ոչ 'ի կանոնս սկզբունս ինչ յե-

ցեալ ամբայեալ էր . քանզի ե ի հարցանելս իմ նու-
ցա թէ ընդէր պարտիցիմ հնազանդել օրինաց, պա-
տասխանեն զի պարտ յանձին կարար հնազանդել նու-
ցա, և զի գոյով իմ մասն ընկերութեան, պարտիմ մե-
ծարել զօրէնս հաստատեալս: Բայց հարցից և ևս ե-
թէ ընդէր պարտիցիմ հաւատարիմ լինել խոտամանցս
յանձնաւելոց, և ուստի է նոցա զօրութիւն պարտա-
ւորելոյ զիս ի խղճէ մտաց. առ ի լուծումն խնդրոյս,
հարկ է ի սկիզբն ինչ նախկին ի վեր ելանել որ կան-
խաղոյն իցէ քան զօրինադրութիւնս մարդոյ, եթէ
չկամիցիմք աղայաբար դառնալ ի յոռին անուանեալ
շրջան խնաստախրաց: Եւ արդարեւ ոչ առ այլ ինչ
պարտաւորեն զմեզ դաշնակցութեք, բայց զի յառաջ
քան զնոսս սկիզբն ինչ է յաւիտեանական ճշմարտուն,
որ ազգէն մեզ կալ հաւատարիմ ի դաշնս ուխտի:

Ամօք դուք զի օրէնք մարդկան իցեն միակ կանոն
բարւոյ և չարի. եթէ այսպէս էր, ապա ի ձեռս մարդ-
կան էր այլափոխել զամենայն ծանօթութիւնս բարո-
յականին՝ որ յամենեցունց ընկալեալք են. ապա ու-
րեմն՝ կարիցեն առաքինութիւն վերաձայնել զայն ինչ՝
յորմէ մոլութեան անուամբն քարշիկն ցայնակար .
և ախտից եպէրանօք դարովել զգործս՝ զորս միշտ որ-
պէս զառաքինութիւնս վերապատուեցին: Ապա ու-
րեմն մարթ իցէ փոփոխել զգաղափարս, զեզու և
զգնացս ի ցուցանել զայստիկ, որպէս փոփոխին յո-
գուածք դաշնից, յեղանակ բարեմարդիկն ասացուա-
ծոց, և ձեք և տարալք հանդերձից: Իցէ ինչ յիշխա-
նութեան օրէնսդրաց՝ զուղաձայնս ուղից մտաց ցու-
ցանել, և յառաքինութեանց գնել համարի զսպանու-
թիւն, զերգմնահարութիւն, զգաւաձանութիւն, ըզ-
վատութիւն, զհայհոյութիւն, զապերախտութիւն
և զաղաչութիւն: Ապա և ես յանդգնագոյնս ասա-
ցից զի մարթ է ազգաց հրապարակական իմն դաշնակ-
ցութեամբ համարել եթէ տենդ և սրածութիւն ոչ
միասաբեր չարիք ինչ իցեն մարդկան ազգի. և եթէ
օտարալուրք ձեզ թուին ասացեալքս և դատաւարաւ
յուղադատ մտաց, ապա լերուք խոտովան եթէ են
ինչ ինչ հակառակամարտք մտաց և պարտաւելք յա-
ռաջ իսկ քան զդաշնակցութիւնս մարդկայինս: Դիւ-
րին իմն է ձեզ այժմ ի միտ առնուլ զոր ասացն Մոն-

դէսգիւն Ի սկիզբն գրոցն անուանելոյ Ոգի օրինաց¹ :
« Աւանձինն և մտաւոր էակաց են օրէնք ինչ զորս ին-
քեանք սահմանեցին, և ևս այլք ոք ոչ ի նոցանէ
հնարեցան: Մինչ չև գոյացեալ մտաւոր արարածոց,
հնարաւոր էր կամ ներքնգունական նոցա գոյութիւն .
ապա ուրեմն հնարաւոր էր և կցորդութիւն նոցա ընդ
իրեարս, և ըստ այսմ ունէին և օրէնս հնարաւորս. դար-
ձեալ մինչ չև օրինաց սահմանեալ էր՝ գոյին հնարաւոր
կցորդութեք արդարութեք. արդ ստեղծուած մտաւոր
արարածոց՝ յարդիւնս էած զօրէնն, որպէս ծրագրու-
թիւն բոլորակի՝ ճշմարտէ գհաւասարութիւն շառ-
ւելաց նորա: Բայց որ ասիցեն եթէ չեք ինչ արդար
կամ անարդար բայց զոր հրամայեն և արդէլուն օ-
րէնք գրականք, այնպէս համարի իբրու զի յառաջ
քան ի ծանօթութիւնս կալ շրջանակին՝ ամենայն չա-
ռաւելք չէին հաւատարք » :

Այլ արդ ի քննութիւն զիտակցութեանն մատի-
ցուք, և լուիցուք նորա ազդեցութեանն: Այնպէս
հօր է առաքինութեանն զօրութիւն, զի չէ հնար
մեզ անպատուհաս ընդգլգել ի նմանէ. զի յանձինս մեր
զտանեմք զվեթիմդիրն արդարութեան: Ատեան իմն
է զիտակցութիւն ուր ոչ վայրապար հարկանի բոլոր
առաքինութեան, և ձայն նորա զօրաւոր՝ թէ և առ
վայր մի յազմկայոյզ կրիցն ծածկիցի՝ որ զնա կամիցին
հեղձուցանել, բայց սակա ժառութեանն վաղ կամ ա-
նագան զարդարութեան գհատուցումն ընկալցի: Եւ
ոչ մտացածին ինչ ցնոր արժան է կարծել զգիտակ-
ցութիւն՝ ի աւեսանել անգ զապականեալս ոմանս ի
մարդկանէ՝ որ ի սպառ հեղձուցեալ իցէ զնոյն յան-
ձինս իւրեանց. որպէս աղահուցութիւն՝ որ անլսողս առ-
նէ զոմանս կողկողալին հեծութեան աղտից մարդ-
կութեան. այլ պարտ է աւաղել զեղիկեւիսն որ որչափ
ստեղծք են, նոյնչափ և աշագիւնք. զի մարդ ամբա-
լիշտ անադորոյն օտար է ի բնութենէս, որպէս զիտակն
որ ոչ ի մարդկան է համարի: Քանի՜ փոփոխական է
միանգամայն և աշագիւն ներքինս այս դատաւոր որ
հաւանի ընդ գործս մեր և կամ բոլորք հարկանէ, ար-
դարացուցանէ և կամ դատաւարանէ: Սփոխանք ար-

գարոյն՝ զի զվարձա ճգանցն ապա ճաշակել 'ի քաղցր և 'ի սուրբ հրճուանս ուրախութեան . ահագին չարս գործին զի թողու զնա 'ի դառնութեան խղճի մտացն : Բայց եթէ ամենայն ինչ անխտիր իցէ, և ոչ ինչ 'ի բնէ չար և կամ՝ բարի, զիսորդ իցէ զի չարագործն անձամբ անձին կայ և դատախազ և դատինձ . զիսորդ այն պէս սաստկատանջ արգարութեամբ զանձն դատապարտէ . ընդէր տաքնապէն զնա խորհուրդք վրէժխնդիրն Աստուծոյ, և մղեղնութեամբ ընդ անձին ու գորի և թշուառացուցանէ զինքն : Խայթ խղճի զեղեան ինչ գորչուցանէ, և եղեան՝ հարկս իմն և պարտա՝ զոր արժան էր կատարել :

Այլ աեսէք, տեսքք, թէ զինչ հանգամանք իցեն խայթից խղճի, և զինչ զժնդակն այն զգայութիւն . ոչ ցաւ ինչ է որ 'ի խօթութեանց ազդիցի 'ի մեզ, և ոչ արամուծիւն՝ զոր ծնանին 'ի մեզ աղէտք թշուառութեան, այլ անձնագատ իմն յանդիմանութիւն զոր առնէ մարդ անձին իւրում, իմացեալ զի հնազանդել պարտ էր նմա օրինաց, և նա ազատութեամբն ոտրն հար եղև նոցին : Այլ յերկիւղէ պարտաւանաց կամ պատուհասի ծնանի 'ի նմա այս զցացումն, այլ 'ի խոտովանութենէ զոր պարտաւորի առնել մեղապարտն անձին իւրում, եթէ կամաւ եկն 'ի զանցառութիւն պարտուցն . զի ահա յառնելն քոյ գործ ինչ արդարութեան և կամ՝ գթութեան, ոչ բնաւ ընդ գործեցեալդ զըջացիս, թէ և անհորհ ապերախտութիւն հասցէ քեզ ընդ այնր ընդունել, և զատելութիւնս և զգործմանս և եթէ ձգել յանձին . նա թէ և 'ի զբնապարտութիւն ևս համարեցի քեզ առաքնութիւնդ, կամակար զանձն տալ յօժարեցիս անխղճ 'ի մեղաց զխտելով զանձնդ . հեծեծեցես ընդ անխառութիւն մարդկան և ընդ աղետ ճակատագրիդ, բայց խայթ խղճի հեռի իցէ 'ի սրտեդ : Իսկ ընդհակառակն եթէ իւրք գտայց մեղապարտ, թէ և եղեան յանցանաց 'ի կատար փառաց զնա ժամանեցուցէ, և երկիր համարէն ծափաձայն զգովութիւն իմ՝ հնչեցէ, բայց առ նմին խայթ խղճի զտիրա իմ կեղեքեցէ, այսպիսի գեր 'ի վերայ է գիտակցութիւն քան զկարծիս և քան ընդհակացութիւնս մարդկան : Այսպէն գիտակցութիւն և խայթ խղճի ըստ լուսաւորութեան մտաց և

ըստ ճգրիտ կամ՝ աղօտ ծանօթութեան պարտուց մտաց բուռն է և կամ՝ նուազեալ և առաւել քան զառաւել զարգացեալ . բայց միտրութիւն մեծ իցէ ոչ բնածին զգայութիւն համարել զնա 'ի մարդիկ ազատ յազդեցութեանց բաժնից երկրի, և դատախարակութեան և ծննդեան . զի ոչ զազանութիւն իրաց, ոչ ստուերք մթութեան, ոչ օրինաց լուծութիւն և ոչ զօրութիւն իշխանութեան ոչ կարեն զլրիժահան խայթս խղճի եղեանագործին ցածուցանել . և սաստ իշխանութեան թէ և բազում՝ անդամ անպատուհաս զմեղապարտն կացոյց, բայց ոչ բնաւ զլոյզս գիտակցութեանն հանդարտեցոյց . Տիւբեր և Կերոն ծանեան ըզխայթս նորին, և մերթ ընդ մերթ ստրակին երկիւղեւահարեկեալք 'ի յիշատակ եղեանցն գործեցեցոյց : Մարթէ է գիտակցութեանն զբնով անխանել, բայց մեռանել ոչ ևս . նա որչափ ընդ երկար 'ի քուն կացցէ, այնչափ ևս սոցրասուր և զժնդակ խայթոցքն եղիցին, իբրև զառիւծ զարթուցեալ որ 'ի քուն հանդուսեանն նորանոր գորութիւնս զգեցաւ 'ի պատառել զյափշտակութիւնն : Եւ արդարև մտացածին ինչ խօջական էր ներքին այս անձին յանդիմանութիւն, որով ստգտանէ մարդ զանձն իւր, զոր և կոչեմք խիղճ մտաց, եթէ մարթ էր 'ի բաց տարագրել զնախասկիզբն խտիր զանազանութեան բարւոյ և չարի, և եթէ հնար էր զամենայն ինչ ինքնահաճոյս համարել, և զանցակցութիւնս, եթէ այլ եղևաւ չէր ինչ երկիւղ 'ի մարդկանէ, և պարտ էր զմիտան ընդ վայր վրդովեալս անգործացուցանել :

Բայց տեսցուք արդ զինչ տնիցէ և կոչեցեալս զգալութիւն : Ամենայն որ զբնութեանդ անուն վեր 'ի վայր յեղիցեղէ, բայց ուր ուրեք արժան իցէ զնայն զբնական եթէ ոչ յազդեցութիւնս և 'ի միտութիւնս հանրական և միօրինակս զորս անհնար է մարդոց մերկանալ յանձնէ, որ քան զբանն արագագոյն է, և նախաժաման քան զմտացն խորհուրդս, և առհասարակ զբաւեալ ունի զազգ մարդկան : Կա ինքն է զօրութիւն իմն անտեսանելի յորմէ զոգցես բուռն մղեղեալ բերիմք 'ի սիրել ինչ կամ՝ ասուել, յարգել և կամ՝ արհամարհել . 'ի նմանէ յառաջ գայ աստուածութեան պաշտամանն զգայութիւն, սէր որդիական,

և սէր հայրենեաց, զԹուօթիւն առ Թշուառացեայս, և հիասքանչ զարմացումն ընդ առաքինի գործս: Եւ արդարեւ ամենայն ազգք աշխարհի զանազանեալք օրինօք և բնութեամբ և սովորութեամբ՝ առ հասարակ 'ի միտ առին եթէ հարկ է պատուեւ զճնոց, եթէ հար է ապերախութիւն, եթէ հարկ է հաւատարիմ լինել 'ի խոստմանն, և գեղեցիկ է արիութեամբ Թշուառութեանցն տանել, և գովելի՝ ձեռնկալու լինել տառապելոյ, և Թէ չէ պարտ տանել այլոյ զայն ինչ՝ զոր չկամիմք Թէ որ մեզ արասցէ: Եւ ո՞ր իցէ որ յանդգնեացի առել եթէ գաշնակցութեան ինչ առածքդ իցեն, և ոչ 'ի բնութեանն անտի մերմէ յառաջ բխեալք: Մարդիկ Թէ և 'ի խորս չարեաց հասեալք՝ այլ ոչ բնաւ յայանապէս յառաքինութեանն անուն զսխտս վերակոչեցին, և ամբարշտութիւն Թէ և յաղթական՝ 'ի վերին երեսս զբարեպաշտութիւն կեղծաւորեցաւ, անհարկն համարեալ յարգոյ զանձն ընծայել յակնեւրս յանդիմանութեանն: Ոչ ուրեք երբեք դատարդ հաւանեալ կամ զայլ 'ի հաւանութիւն ամեալ եթէ մեծարոյ ևս իցէ նեղաւորն լինել քան անկեղծաւոր, և չարագործ քան բարերար, ցասկոտ քան խաղաղարար. այսպէս բազում ինչ է զոր բնութիւն մարդոյ մերժէ և 'ի բաց ընկենու:

Համարեացուք եթէ մարթ իցէ 'ի մի վայր հաւաքել զբնակիչս ամենայն կողմանց աշխարհի, ըստ զանազան հասակի և պայմանի կենաց, և զիցուք եթէ ամենեքեան նոքա կարիցեն 'ի միտ առնուլ զբարբառ ինչ հասարակաց, և ո՞նն սուսանուծ խնամուռն կացեալ 'ի մէջ աշխարհական և տիեզերաժողով ասենին, ձայն բարձեալ ասիցէ. « Մինչև յայսմաց 'ի վրիպանս եր ազգ մարդկան սակս առաքինութեանց և ախակց. այլ արդ եհաս ժամանակ յայտնելոյ նմա զճմարտապատում՝ կանոնս վարուց նորս և գնացից. լուսաբուք այժմ՝ առ ձեզ հրապարակաբարութեանս որ կարեւորք են 'ի գիտութիւն բովանդակ աշխարհիս: Ոչ ինչ պաշտօն մեծարանաց պարտին մարդիկ մատուցանել մեծ վայելեալութեանն Աստուծոյ, ազատ են որդիք 'ի սիրելոյ Ընծնոցս իւրեանց. ոչ որ պարտական է կալ 'ի հաւատս առելոյ խօսամանցն. առն քաղաքացւոյ մարթ է անյանց զհայրենիս իւր մատնել. և ամենայն որ իլծ լեալ

զի այլք բարերարեացն ինքեան, ազատ է ոչ այլ ինչ հատուցանել նոցա բայց չարս միայն: » Ոչ ապաքէն 'ի ցատումն որամտութեան՝ մերժեաց զօտարալուր վարդապետութիւնն ժողով աշխարհախումբ հրապարակին, և այլ իւրաքանչիւր գարովեալ զատենախոսն ասացեն երթալ ժողովել զարմս և զվագերս և յունկն նոցա քարոզել զօրէնսն անօրէնս: Զի արգարեւ սիրտ յառաքինութիւն հասեցաւ, որպէս միտք 'ի սակս ճշմարտութեան, և յամենեւին 'ի մեզ սիրելութիւն իմն ծածուկ է բարւոյ, որպէս խորշումն անյայտ 'ի չարէն. ազգեցութիւն դերահարչ որ յուշ առնէ մեզ զպարտս մեր, զոր օրինակ են զպացութիւնք յուշաբարք պիտոյից: Ի սոյն ճաշակ առաքինութեան է որով սքանչացեալ հիւանմք 'ի լուր գործոց ինչ սիրաւեաց. որպէս և ճաշակ ճշմարտութեան սիրելի մեզ ընծայէ զանկարգաւ բարս և զմիտս անկեղծաւորս և ուղիղս. որ այն սիրտ իցէ որ ոչ հրճուեացն ընդ յիշատակ առաքինի գործոց, ոչ ձեռնտու լինիցի առաքինութեանն առաջանելոյ, և ոչ զայրապնեացի ընդդէմ զբիողին. զի յարգանք մեծարանաց զօգին մեր դրաւեն 'ի լուր վիպայն փոխինն որ 'ի գնալն 'ի տեղն պատուհասին պատուիրէր որդւոցն մոռանալ գեղեւուն մեծ աննորհալարու հայրենեացն: Մի Թէ դաշնակցութիւն ինչ էր և կամ դաղտ միաբանութիւն հիսսքանչ ծախսաձայնութիւն նախնոյն հռովմայ ընդ բանքերթողին « Թէ մարդ եմ, և ոչ ինչ 'ի մարդկայնոց յանձնէ օտար համարիմ »: Ոչ ապաքէն աղաղակ էր այն բնութեան մարդոյ՝ հնչեալ 'ի բերանոց հռովմեական ազգին:

Արդարեւ է երբեք զի բաղոյականս այս զգոյութիւն՝ որ յառաջ քան զամենայն խորհրդածութիւնս տայ մեզ որոշել զբարին 'ի չարէն, ակարանայ և ազակաւնի, և մերթ ևս ամենեւին չիմանի յերեսաց աղիւտութեան, հասարակաւ կրից, և հակառակ ազգեցութեանց երկարատեւ սովորութեանց: Զի տուեալ մեզ Արարչին կարողութիւնս ինչ ձրիատուր պարգեւս բռնութեան մերոյ, եթող մեզ զհոգ խնամաց մշակելոյ ընտին. զի զոր օրինակ մարմին աճէ և զօրանայ սնունդով և մարդիւք, այսպէս և հոգին բարգաւաճէ խորհրդածութեամբ, կրթութեամբ և փորձառութեամբ:

անդառնալիս 'ի ճննդենէն ունիմք զկարողութիւն լուսաւորելոյ զմեզ, հրահանգելոյ և զարգացուցանելոյ • իսկ 'ի թողուլ անդ անխնամ՝ կարողութիւնքս մեր մնան 'ի թմբիր մահաշանգոյն • և ահա սակս այսորիկ մտրգ վայրագասուն նուագեալ է յերբ արժանապատիւ մեծութենէն, և ոչ հանգիստապատիւ է մերոյ բնութեանս • ծառ իմն է բերարեղուն 'ի բնութենէն, բայց այլոց երկնից և ֆերմնեակ աշխարհաց կարօտ 'ի պլտզաբերել: Սովին յայանապէս ցուցանի եթէ զհարգ զնոյն ունելով զսկզբունս ամենայն ազգաց՝ բայց անմիաբան գտանին 'ի հետեւութիւն նոցին սկզբանց: Ապա անդեպ է ոմանց՝ առ 'ի զվայրութիւն ազգի մարդկանն աղարտելոյ՝ 'ի գէմն ածել եթէ որ ինչ եղեան համարի առ այս ժողովուրդ, առայլ անպարսաւ համարեալ է • և զի յազգս ուրեք համարձակութիւն առաւ գորութեան, և ընկեցիկ առնելոյ զտղայս, և սպանանելոյ զհարս 'ի ծերութեան նոցա, և մարգաղոհ պաշտամանց, և այլոց ազգի ազգի անդթութեանց և քարուականութեանց • յորոց յայտ է թէ ինքնահաճոյ ինչ իցեն բարոյական օրէնք: Այլ նախ զայն հարցոցք, աեաբք, եթէ երբ արդեօք սկիզբն արարին մարդիկ 'ի մոլորութիւնս անդ որոնել զհամարիտ զազգմունս բանաւոր բնութեանս, և 'ի ծայրայեղ չարիսն որ զնա նշաւակեն • մի թէ մարթ ինչ իցէ բղկեղանարար օգոյս, զոր շնչեմք, գառաստան բերել ըստ փրասակար ինչ տեղեաց յորս ժանա ախար զեռասցեն • արդեօք 'ի վերայ մարմնոյ մարդոյ, և 'ի թերութեանց զգայարանաց նորա արժան իցէ զգորութեան նորա առնուլ զառի: Բայց արդ ազգմունք կրօնից և արդարութեան և մարդասիրութեան առ ամենայն ազգս ծաւալեալ էին • և կարգք անյեղլիք սընդեալ էին զնոսա ընդ միմեանս • բայց կամ 'ի կրից և կամ 'ի ազխութենէն մոլորեցան նոքա 'ի գործագրութեան անդ ուղիղ սկզբանցն որ ամենեցուն հասարակ էին • այսպէս վայրենւոյն փութալ կարճել զարեռութեանցն՝ զի հիւանդաբայլ ոտիւք չլարէ միահետ ընթանալ ընդ նմա • արդարեւ խժոժադոյն իմն է, բայց սակայն յազգմանէ կարեկցուէ յառաջ դայ՝ թէ և վտարանդի բերեալ 'ի գործագրութեանն • ստպէս ստակալի իմն է Սինեացւոցն տղայասպան սովորոյթ առ թէթեա-

ցուցանելոյ զաշխարհն 'ի բազմախուռն բնակչաց, բայց առ երկիւղի նուագելոյ կարեւոր պիտոյիցն յայն եղեան մանկակոտոր թուի բերեալ, ապա եթէ ոչ և նոցա քաղցր է ինտմք և մնունդ որդեկաց • սոյնպէս և առաջալին անապատունակ, և սկիւթացին վաչկատուն թէ և առաւել պարծանս անձին համարիցի 'ի յաւարէ յափշտակութեանցն կեալ քան յանձին վաստակոց, բայց ոչ ինչ արգելու զնա յայլ նուագս արդար երեւել և մարգասէր և ասանջական: Գարձեալ անյեղլի սկիզբն է Պատուեալ զտէր 'ի քոց արգար վաստակոց յորոց ունիւր • բայց աես զուղիղ սկզբանս ցտուա գործագրութիւն, որ և եղեան է անհամարին ասել • առ 'ի հաշտ առնել զԱստուած զամենայն ինչ արժան է պատարագել, նա և զոհս 'ի մարդկանէ հանել նմին յողմակեզ: Բայց գիտիցէք, աեաբք, եթէ ուր ուրեք յանդէ զմեզ այսօրինակ արտաշառութիւն ընդգէմ բնական օրինաց, և մտքեղութիւնդ այդ ցուցանելոյ եթէ ոչ 'ի բնութեան մերում իցեն հիմունք բարոյականն, զի յիրս իրս այլապէս խորհին մարդիկ • 'ի հերձիս պիւռնեանց: Իբրեւ զի ասել եթէ չիք այլ ևս ճշմարտութիւն • զի ընդ ամենեցուն նոցա մաքառեցան մարդիկ՝ նա և կարի իսկ նրբահանձնար իմաստութեամբ • և զի չգուցէ այլ ևս իսկական գեղեցկութիւն յաւրուեստս և 'ի վաստակս մտաց մարդոյ, զի աղքէ և ժամանակք ոչ միաբանին ընդ արժանիս այնց վաստակոց: Այլ ապականութիւն մարդոյ, աեաբք, ոչ եղծանէ զկարգս բարոյականս, որպէս և սուտ իմաստասիրութիւն զողջախոհ միտս ամենեցուն: Ապա ուրեմն գոն օրէնք ինչ յառաջ քան զամենայն դաշնակցութիւն մարդկան, որպէս և ցուցաք, այլ արդ աեսցուք եթէ ընդէր բնական կողմին այն:

իրարմէք բնական կոչեցան այս օրերը .

Ի բաց կացցէ 'ի մէջ մանկականն այն վարկած , եթէ էր երբեմն զի առանց Աստուծոյ կէին մարդիկ , անմահն 'ի կրօնական զգացմանց և բարոյական սկզբ բանց . իբր զի աստուածանդէպք 'ի նախնու մն լեալք և 'ի սպառ անասունք , և ոտն առ ոտն անցեալ իցեն 'ի հաւատս ինչ կրօնականս յանաստուած և յանասնական կենաց անտի , և ուր ուրեմն 'ի ծանօթութիւն եկեալ Աստուծոյ և անստութեան նորա և կենաց հանգերձերց և բարոյական կարգաց . զոր օրինակ յետ բազում ճգանց և բազմօրինակ հանդիսից զտան գրա հաշիւ և բնաբլծական մակագութիւնք : Այլ մարդ 'ի բնէ գտով բանաւոր , զգաստ և պաշտօնասէր , առաւել հնարաւոր է զիրկ կալ յամենայն իմացական զօրութենէն քան եթէ 'ի ծանօթութենէն արդարութեան և առաքինութեան . որչափ ընդ հնոցն ժամանակս 'ի վեր ելանիցէք՝ գտիլք միշտ զմարդիկ հաստարմատս 'ի հաւատս սկզբանց կրօնից և բարոյից . յառաջագիւտ լեալ յայտ բնութի քան զմտաց ճարտարութիւն . քանզի մինչդեռ միտք տկար 'ի մտորահօտ և յնդգայրախողջ բնութիւնս զանդաւէլին և կամ ծաղրական գրութիւնս ինչ հնարէին , մատենաբ մեր աստուածաշունչք զողջես մերձ տարեալ կացուցանեն զմեզ 'ի ստեղծագործութիւն աշխարհիս , և ցուցանեն եթէ զիարդ կատարեցան ամենայն . և ահա զոր անգիտանային նախնի իմաստունք , այնո՞ւ և մանկաբն անգամ գիտակ են այժմ : Մարդն նախաստեղծ 'ի կատարեալ հասակի ել 'ի ձեռաց Արարչին , ոչ մանուկ ծնաւ յանգոր և յանդէտաղայութեան . այլ երեւցաւ յաշխարհի մարդ կատարեալ , անդէն 'ի սկզբան գոյութեանն անովթար ունեւով զկարողութիւնս հոգեւոր և մարմնոյ . 'ի միտս իւր զամենայն զանթերի ծանօթիւնսն բերելով և 'ի սրաին զկրօնիցն ազգմունս ,

ունեւով և զբարբառ կատարեալ առ զնորհուրդս մեռացն անվրէպ 'ի յայտ ածելոյ . որով և յանձին իւրում եղիտ զծանօթութիւնն Աստուծոյ իւրումն արարչի , և զգիտութիւն կարգաց և առաքինութեանց , զսիրելութիւն բարւոյ , և միտս՝ որ յարարիչ էութեանն զնա վերբերեն , և կանս վառեալս յեւանդո՞ հաճոյ նմին լինելոյ . որով և առաջին զգայութիւն նորա անշուշտ երախտագիտութիւնն էր և սէր : Եւ զոր առեալն էր յԱստուծոյ և զոր գիտէին , աւանդեաց որչափ իւրոց , և սոքա դարձեալ թողին զնա 'ի ժառանգութիւն ազգաց հանդերձելոյ . և այսպէս ընդ աճել մարդկութեան պահեցաւ և ծաւալեցաւ աւանդութիւն . և ահա զայս օրինակ պահեցան յազգի մարդկան նախասկիզբն ծանօթութիւնք մերթ անխառն և մերթ ազօտ՝ անցեալք ընդ ազգս և ընդ դարս և ընդ աշխարհս : Այսպէս մի է աղբիւր հաւատոց 'ի կրօնականն և 'ի բարոյականս . բայց որ 'ի նմանէ առաջ ուղիսիցն՝ ոմանք զսկզբնաբուզի ջրոցն զյստակութիւն պահեցին , իսկ այլք մի քան զմի պղտորեցան յանցանին ընդ զսահեղեղ ապականութիւնս ժամանակաց : Անտի յառաջ զան սկզբունք առհասարակ ամենայն մարդկան պատկանեալք , զորս թէ և տկարացուցեն ազգիտութիւն և ատոց , բայց ոչ բնաւ ջնջեցեն . լոյս որ թէ և յամադոց ստութեան մթաղմեալ առ յոլովաղոյնս ազգաց , բայց միշտ ցոլք ինչ ճառագայ թից արձակին 'ի նմանէ : Արդ այս կանոնք հանրականք և անկեղիք , որոց ամենայն ուրեք տեսանի ազգեցութիւն կենդանատու , այս ծանօթութիւն տիեզերական՝ բարւոյ և չարի՝ որ առաջնորդէ ազգի մարդկան , և որ զողջես զազանի օրինադրութիւնքն են բարոյական աշխարհիս , կոչին և են իրաւապէս Օրէնք Բնական : Բնականք են զի 'ի բնութեան անդ իրաց հաստատեալ են և 'ի նախկին կցորդութիւնս մարդոյ ընդ Աստուծոյ , և մարդոյ ընդ իւրոց նմանեալ . բնականք են զի սկզբունք նոցին այնպէս ընդերսականք են բանաւոր բնութեան , զի շատ է ցուցանել զնոստ առ 'ի զմարտութիւն նոցին 'ի միտ առնոյ , անականք են զի ուր ուրեք զտանի բնութիւն մարդոյ՝ անդէն և հնաբնորաւ երևին , ոյր վասն և ասացաւ եթէ 'ի սիրտս քանակեալ իցէ . հուսկ ուրեմն բնականք են՝ զի հարկ էր

որոշել զնոսա յայլ ամենայն օրինաց տուեալոց մարդոյն յետ ստեղծագործութեան, որ և կոչին օրէնք զբաղանք: Եւ ասկա սյարտիկ զնոյն անուանակոչութիւն բնական օրինաց հաստատեն և զիրք սուրբ և յանուանէ Ս․ Պաւլոս, և վարդապետք եկեղեցւոյ, և բարոյախօսք ամենայն ազգաց և ամենայն Ժամանակաց, և հանրական սովորութիւն բարբառոյ որ յամենեցուն ընկալեալ է․ մինչ զի հաւատակամարտ որ թուեսցի ազգի մարդկան, և թէ զբնական օրինացդ անուն 'ի բաց վտարանդէլ յաւակնեսցի:

Այլ արդ տեսցուք եթէ զոր պարտա սահմանիցեն օրէնք բնականք սակա յօժարութեանց մարդոյ և նորա կրիցն և կարեաց:

Պ.

Որչափն 'ի պարտա զոր հրամայեն մեզ օրէնքս այս՝ և ոչդիկ զյոժարութիւնս մեր.

Եթէ սենին մատուցուք խնամանոց՝ որ 'ի վախճան Ժամանակացս կային, ստացեն մեզ եթէ անմիա խորհուրդք են կամեւ մարտնչել ընդ կրից անձինն․ զի առանց նոցին անզգայացեալ իմն ընկեր մարդ․ և զի սեպհական բարք իւրաքանչիւրոց անբուժելիք են, և զի 'ի նոցանէ իսկ յառաջ գան որ ինչ մեծ և գեղեցիկ աւարք դործին 'ի մարդկանէ․ և համառօտ ասել նոցն չափ օգտակարք են մարդոյ ախոյ՝ որչափ և առաքիւնութիւնք: Այլ օն առեալ 'ի քննութիւն ուղիւ բանին ընկեսցուք զննդիրս, և նա ինչն դատաւոր կացցի ընդ մեզ քրիստոսական գալորցիս և նորակրօնիցն կարծեաց: Զի զինչ համարիցիք զկորով մտաց նորահաւ բարոյախօսիցդ և զնոցա տրամաբանութիւն, և թէ ակներև յանդիմանեացուք ձեզ եթէ վարդապետութիւնք նոցա յերկմտութիւնս ինչ բանից և 'ի կամակորութիւնս բառից յեցեալք են և 'ի անոռի խաբէութիւնս աւաղելիս և զի որ բանաւոր թուին կարծիք և յառաջ քան զնոսա ծանօթագոյնք էին, իսկ նորա

հնարքն 'ի նոցանէ ստեղծեալք, ամենեւին իսկ անմտաւորնք: Այլ յայտարիկ ամենայնի հարկ է մեզ զգուշեալ զիրադ պարզել, առ անձնապահ լինիլ 'ի խառնիխառն բանից՝ որ զազմազգիւն զօրութիւնն է անհաւատից:

Աւարչապետ բնութեանս Աստուած, առ 'ի զգուշացուցանելոյ զմեզ 'ի պահպանութիւն անձանց, և 'ի դործակից ձեռնկալու լինել օգտի մերոց նմանեաց, հաստատեաց 'ի մեզ հաճոյս և յօժարութիւնս, զորս անմարթ է մեզ յանձնէ 'ի բաց վտարել: յորոց և ազդեցութիւնք հասանեն մեզ 'ի քթթել ական սակա պիտոցից մերոց և պարտուց և վերահաս վտանդաց․ և այնպէս երազագոյն է սոցա ազդեցութիւն, զի առ նո վաւ բազում անգամ դանդաղագոյն գտանին միտք և խորհուրդք նորա ասպաժամանք․ զոր օրինակ մարդ զպէտս մարմնոյն ոչ ընդերկար խորհրդովք և 'ի բազմալոյով չըջանա մտաց իմանայ, այլ ակամայ է անյապաղ իմն ազդեցութեամբ, որ այն ինչն է զգալութիւն․ սոյնօրինակ հայրն սիրէ զորդիս, և առեպիլ թշուառութեան 'ի կարեկցութիւն զմեզ յորդորէ, և սիրելութիւն ձկտեցուցանէ զմեզ առ մեր նմանիս, և քաղցր յիշատակ սիրալորդոր առնեն զմեզ 'ի անզիս ուր զառաջին տիս մանկութեանն անցուցաւ: Նոյն օրինակ ընդերկանք են մարդոյ սիրել զանձն և զծնողս իւր, և զհայրենիս և զբարբերարս, և փախել 'ի վշտաց և 'ի ցաւոց․ որպէս և բնական է նմա տալ մարմնոյն զնոռնդ կերակրոյ առ նորա պահպանութիւն, կամ զհանգիստ առ 'ի ակոխել զնա: Զայս ամենայն ոչ այլ ինչ արժան է համարել բայց ձայն բնութեան որ մտազիւր զպէտս մեր սպասուելէ, և ազդեցութիւնս կարեւորս որ հսկեն յերջանկութիւն մեր և մերոց նմանեաց․ սոքա են անուանեալն 'ի մեջ 'իսրէ Բնական, զորս յարգարել պարտք մեր են․ որք և 'ի զանցանեն անդր քան զարդար սահմանս, և 'ի բարեբէն և յանաստեւել, և 'ի ծայրայեղան արուսել, և զմեզ յանաբախնս մղել, և համառօտ ասել յոցանէ 'ի կարգաց զէնչ առնուն զորջորջումն, ընդ որս պարտիւք մարտնչել և յաղթահարել: Եւ արդ 'ի կարևոր պարզաբանութիւն իրացդ յառաջ մտալցուք:

Եթէ դրա վայր մի և եթ զսիրտ իւր քննեսցէ, և

զանձին փորձառութիւն և զիւրոց նմանեացն հարցաբանեացէ, անդէն 'ի միտ առնուցու եթէ պէտք անհրաժեշտ են նմա անձնապաշ լինել և զգուշանալ յօրինաւորացն անգամ 'ի կարեաց բնութեան, որ միշտ քան զսահմանս վազել նկրտին. մինչ զի եթէ ոչ սանձահարեացէ զնոսա բանն, և ամբքեացէ զհրաբորբոք զայրուցան, այնպիսի իմն զգենուն բուռն զօրութիւն, մինչև վարել և 'ի սպառ զկամսն նուաճել, եթէ ոչ սա զնոսին կայցէ 'ի հնազանդութիւն իշխանութեանն. օրինակ իմն՝ օրինաւոր և քաղցր կարիք են մօր ընդ ծընունդան խանդապատել, այլ եթէ գոյցն ինչ առաւելութեամբ ունկնդիր լինիցի մայրական գորովանացն՝ նա և զթերութիւնս նոցին և զխոստ յօժարեացի արգահատել, և յետ այնորիկ սէր նորա յանարժան մեղկութիւն փոխեցի. սոյնօրինակ չիք ինչ քան զբարեկամութեան զօր զգայութիւն անմեղ և անփոխական, բայց 'ի թողուլ առ վայր մի, զիւրաւ 'ի յոռութիւն շլիւսցի, և փոխեցի 'ի փաղարկուշ չողմութիւն և 'ի յանաւոր ընկերշակութիւն: Սէր անձին նախկին է յազգմունս, բայց յերանին ըստ չափ, դառնայ յանձնահաճութիւն, գրգռէ զստեղութիւն և վաղվաղէ 'ի քինահան վրէժխնդրութիւն: Չի 'ի թողուլ անդ զբնութիւն 'ի վախան յոր զիմէն, փոխանակ անձնասիրութեան տեսցես 'ի նմա զբարձրամիտն ամբարտաւանութիւն՝ որ յանձնագրով և եթ վարժանս գիտէ կեալ և զկորստն այլոց փառս իւր համարի. փոխան գովիլ նախանձաւորութեան տեսցես զանասնձն փառասիրութիւն, որ միշտ 'ի բարձունս թեակոխէ, և կամ առ ոտն ոխիւ զաւերակս իւրոց նախանձորդացն ամօժապարաւ լքելոց. փոխանակ խմաստուն և փութաջան վաստակոց, տեսցես զանյապն ազահութիւն, որոյ իղձք ոչ ինչ իւրք շատանան. փոխանակ զգաստասկի հաճոյից, տեսցես զսպերսսանն ցոփութիւն որ մեղկէ զհոգի և զմարմին, և որոյ զհետ գան նշաւակութիւնք և դժարութիւնք:

Եւ և ոմանք որք սրբաբաւադէտ կան բարոյախօսաց կրօնիցս, իբր զի կամիցին անդգայ ինչ էակս ըջմարդիկ կայուցանել, և արձանս իմն անհօգիտ և անյօժարս, զի յորդոր լինին չափ դնել կարեացն. այն ինչ էրբեք լեալ զբարանութիւն օտարաւոր քան

զայս. զի ո՞րք 'ի նոցանէ արդէլ մարդայ զգալ, ըզձալ, սիրել և դործել. ո՞րք դատապարտեաց զօրինաւոր սիրելութիւնս, և համարեցաւ զմարդ էակ անդգայ և անյօժար, թաղեալ 'ի թմբիլ անդգայութեան: Ահա և Աւետարանն որ անթերի մատենան է բարոյից, սրբաբարձէ և եթ զնոսա և յօգտակարս կարգէ. սիրել զԱստուած և սիրել զմարդիկ սոքա են լրումն օրինացն, և յերկուց սիրելութեանց իբրև յականակիտ աղբերէ բխեն ամենայն յօժարութիւնք և ամենայն պարտք բնականք, անականք և քաղաքականք, որ և 'ի կատարելութիւն ամեն զմարդիկ և երջանկագոյն զնոսա դործեն. իցէն ինչ այլ օրէնք սաստկապահանք քան զմերս՝ ընդգէմ՝ ծառայից մարդահաճոյից, մեծաւանց յոխացելոց, և ծուլացելոց և յուրացելոց: Չէ շատ չկորուսանել զտաղանդս ձրից յերկրից բնականաւ, այլ պարտ է ձեզ յարդիկ և զնոսա. չէ շատ հարստահարել զանանին, և զիրս այլոց չգողանալ, այլ եթէ ճիւղացեալ իցէք արովք բաղդին, պարտիք սփռել զնոսա՝ ի գոգ կարօտելոց: Եւ զինչ արգելուցու զձեզ 'ի վեմամիկան և յաշնուաշուք խորհուրդս մեծանձնութեան թեակոխել: Եթէ իցէ լինիցի բաւնասէր հրահանգաց և ճարտարութեան, ոչ այլ ինչ 'ի ձեռք պահանքն, բայց զի յազգս նոցին մի մտացօնք ձեզ եղիցին սրբանուէր պարտք պաշտամանց. և զի մի զեղծանիցիք նոքք 'ի հրապարս շարեւ զգէմս անտիցն որ ինքնին փրատարբք են: Եթէ վառակ իցէք 'ի սէր հայրենեաց, չիք ինչ որ խափան կայցէ ձեզ վաստակել և յօգտակարսն ձեռն արկանել 'ի բարգաւաճանս հասարակաց: Եթէ ընդ աղետս մարդկան աղբի վշտագնիցիք, ո՞րք երգելուցու զձեզ անձնանուէր շահատակել 'ի սփոփանս թշուառացելոց, և յանձին բերել զանուն՝ զգեղեցիկ անուն հօր տառապելոց: Եւ համառօտ ասել, առ 'ի բարեկարգութիւն ամենայնի հարկ է կարեաց բնութեան հպատակել առաջնորդութեան բանին. և յայնժամ՝ օգտակարք եղիցին, և և ուսնոն նոցա ոչ բնաւ փրատակար. զի ոչ եթէ զընթացս դեռոյ արդելուցու որ, որ ամբարտախ և պահանգս նմին ամբարձցէ:

Արդեք 'ի ճամբարասիրութեան իցէ և բողբոյ այնոյն որ չարախօսեն զբարոյաղիրս իբր անհանձար ճա-

առաորդ ընդգէմ՝ Բախից և զինչ արգէտք՝ մի՛ լին պաշտպան կայսրեմբ Բախաւոր և անկարգ յօժարու լինանց որ պատահաւք են չարեաց աղխից, որ ապա- կանեն զուռնա և զմիաբանութիւնս . արժանի իցէ բե- մացս անաչառ, ճշմարտութեան նման լինելու ամենից յորս ջատագովին և ամենայն անսանձ և անբարատն յօժա- րու լինիք . մի լին զգուշէն յերկրի և առաւելու լինամբ իսկ ամբարտաւանութիւն և հետտու լինեն և վատու- լինեն, նախանձ և նենդու լինեն, վրէժխնդրու լինեն և անապորտու լինին, ցանկութիւն և գայ լինակութիւն, որպէս Բախո՛րեն նորակրօնքդ . մինչ զի առ յաճա- խելց զկրիցն քարու ահաւորութիւնս, որոց առաքեալս համարին նորս զանձինս հաճոյակատարս, հարկ իցէ ոչ միայն ընդ նոսա ջմարանէլ, այլ և պատուէր տալ բերթողին մի այլ ինչ երգել բայց զմեղիութիւն և զամբարաւորութիւն . նկարչին՝ զհեշտապանայն եւ լ լըզ պապիսն հանել ՚ի նկար . երկրասարգին՝ զսեր խա- զուց ձգել մինչև ցմորէպնութիւն . մարց անարարաց՝ ՚ի յիմարութեան ծախս սպառել զյոյս և զանկիա- լութիւն որդւոցն . վաճառականին՝ զնել ՚ի վտանգ կա- ռտաւան զինչս իւր և զպրոցն՝ յանմիտ հնարագիտու- լինեն, յորս յարձակ յերու լինեն լինել բերի և ոչ ՚ի նախատեսութենէ . ծնողաց, զորգին իւրեանց ՚ի սեռ- ախ արուեստս պարագլգուցանել որպէս ՚ի կարի կա- րեւոր պաշտամունս . զորս որպէս տեսանէք իսկ, ահաբը, ծայրայեղ չարքն են և ե լին կամիցիմբ սանձմ զնել այնոցիկ, բամբասէք զմեղ իբրու և զնէ յոգէու- լինեն զմարդիկ և զնորս կարողութիւնն զարեւոյցա- նիցեմք . և իցէ չարախօսութիւն անիրաւ բան գայս :

Եւ զի՛նչ համարիցին ցուցանել գովութիւնքն այն կրից բռնագունից, որպէս եթէ նոքին իցին պատահա՞ծ որչափ ինչ մեծամեծք եւ գեղեցիկ 'ի մարգկանն գործիչին. արդեօք եղէ՞ն ինչ նոքա հասու ասացելոյդ յիսկեանց. թուի՞ ինձ եթէ զայն կամին ասել եթէ որք յուզեալք են 'ի բուռն կրից՝ ունիցին յօժարութիւնս հրաբորբոքս եւ գոգչես՝ սեւհասկանս յայս ինչ եւ կամ յայն, եւ սիրտ զիրաջղածս եւ ընդունակ կենդանի եւ տեսական ազդեցութեանց, եւ միտս խորախորհուրդս եւ զիրապարտաստ 'ի լուսաւորութիւն, եւ հոգի անվերջով եւ անասան 'ի խորհուրդս եւ 'ի ձեռնարկս:

Խոյզ ո՞ր ոչ գիտիլէ զի բնականօրէն այստիկ յաջողութիւնք, և լէ՛ծ ոչ բարւոք ուղղեացն, և ոչ յօգտակարն և ՚ի գովելն առաջնորդեացն, զկարի իսկ զանհեղեղ մոլորութիւնս առեալ բերեն. և զմարդիկ՝ կամ մեծս յոյժն և կամ մեծս յառաջնութիւնս Հանգիստացուցանեն. զի ահա ՚ի դերազանց հանգամանս յայտոսիկ մտաց և սրտի Հանգիստացն ձեզ Արիւնդէս և Տրացիանոս, Լուգոսիկոս Թ. և Հէնրիկոս Կ, Թիւրէն և Պոսիւն և Ֆինէլըն. այլ ել՛ծէ սէր մոտաւ փառաց, և օրինակ չարաց և չղզմութիւնք, և դէպք աղետաւ զայլ ՚ի փնասաբեր չաւիզս զյօժարութիւնսն ուղղիցեն, ոչ այլ ինչ տեսիլք բայց Կասիլիւնեան և Կերոնեան, և ՄաՀմէտս և Քրօմուէրս, նորայրօնս ապերասանս, քերթոյս ապիրառս և իմաստակա փնասաբերս։ Տե՛սէք զգետակդ Հեղամահ, որ զլինդամութիւն և զգալարս սփռէ յիւր սփռուն, և զգուարթարար նորին զարդասաբերութիւն մարթ ընդ ձեռն բազմայտլով առուակաց յամենայն վայրս ծաւալել. այլ և լէ՛ծ զայրացեալ զժողմանն աւերեսցէ՝ մինչև ցլայրս հեռաւորս ածէ զաւեր և զազակահութիւն։

Դարձեալ զինչ իցէ և խորհուրդն այն զոր տայ մեզ
մի ոմն ի գլխաւորաց արդեան դպրոցին, յասելն, եթէ
« Տես զի կիրք քո միաձայն իցեն, և հաստատեա ՚ի
նոսա դաշնակաւոր իմն յարմարութիւն, և յանկար
դութեանց ոչ ինչ երկիւրէն » : Ասեա զուզաձայնել
զկերս, այլ հաճեալ այդ ուսուցանել մեզ զանկրեպ
հնարս գաղանեացն սքանչելահարալ արուեստաւս : Եւ
անհնարքն ինչ իցէ, ասեն, դաշնակաւորել զկիրս հո-
գայն, որպէս զարս երաժշտականս, և իցեն՝ նոքա
այնպէս հպատակ հրամանաց հոգւոյն, որպէս լաբբ
ուսուցին ՚ի մատուռն նուազաժողովն : Բայց կիրք յու-
ղեալք եթէ համարող իցեն, ապա կացցեն միապէսն
զուզակշիւք և անգործք, զի համարեալաց եթէ մարդ
հաւասարապէս տաղնապէսն ՚ի սիրոյ և յառեղու-
թեան, ՚ի պերճ շքեղասիրութենէ և յազահաւութենէ,
՚ի յանդգնութենէ և ՚ի վառութենէ, ՚ի փառասիրու-
թենէ և ՚ի շահխոնգրութենէ, և աշխ լիցի նա վարա-
նաժող և անգոյլ քան զամենայն եպիս : Այլ կամոս զի
մին ՚ի կրկի նորա առաւել զորուոր իցէ, մինն և իշխել
այլոց և վարել զնոսա . և ո՞ր ապա գոյ կարծեցեալք

գաշնակաւորութիւն: Իսկ եթէ բուռն իցեն կիրք, ոչ ապաքեն երկիւղ անասաւորութեան 'ի վերայ կայ. զի յայնժամ ընդդիմամարտ մաքառեսցին 'ի հարկի ծառայութեան գրաւել զմարդիկ. և սիրա նորա ոչ այլ ինչ իցէ այնուհետեւ բայց ասպարեզ սուսերամարտկաց, կամ ըստ գրոց սրբոց՝ ծով խռովայոյղ որոյ ալքը զայրացեալք բաղկին և խորտակին ընդ միմեանս: Արպէս զի խնաստանադոյն ևս է՝ ազգել մարդոյ հսկել 'ի վերայ յօժարութեանց իւրոց, և մարտնչել ընդ նոսա հզօրեղապէս առ 'ի զսուշս առնուել չարեաց և նուաճել: Զի կիրք խօթութիւնք հոգւոյ են, և որ որ առ 'ի զխնասակարութիւնս նոցին արգելոյ խրատէ զմեզ իբր զգօնութեամբ 'ի զուգաձայնութեան պահել զնոսա, նման է սուտանուն բժշկին՝ որ 'ի պահել զքաջողջութիւն մեր՝ խրատ տայցէ 'ի միաձայնութեան կարգել զամենայն հիւանդութիւնս մարմնոյ:

Կարճցուք ապա, սեւաքք, յոջամիտն վարդապետութիւն զոր թէլադրէ բանն, և կրօնք սրբութեան ուսուցանեն ամենեցուն. զի կամք Աստուծոյ տեսան մերոյ լիցի մերոյ կամացս կանոն և առաջնորդ. բարի է հնազանդել նախ, և չար անասաւել: Մերժեսցուք զվարդապետսդ աստութեան որ զկիրս գերագոյն բարիս համարին, և որք հրապուրեն զմեզ անձնատուր լինել նոցա, քան մաքառել և հնազանդել զնոսա բանին: Մարթ էր զորավիշն և զձեզ առնել դատիս իմոյ ուրում պաշտպանեմս, առաջի ածելով զաղէսս կրից, և զհարուածս նորին յընկերութիւն մարդկան, և ըզմարմնոցն ցաւս և կորուստս. և ցուցանել եթէ զեղխութիւնք ցոփութեանց, վրդովք փառասիրութեան, զայրուցք բարկութեան, և որդննախանձաւորութեան և զգօրաւորագոյնս անդամ խառնուածոց հիւժեն և մաշեն, և վաղվաղէն զխօթութիւնս և զմահ. և անշուշտ արգիւնք իրացն զբանս իմ հաւատարմացուցանէին: Բայց ես ըսաւ համարեցայ 'ի բարձրագունիցն տեսութիւն զմիտս ձգտեցուցանել, որ առաւել արժանաւոր իցեն բանաւոր արարածոյ. զի արդարեւ առաւել մեծութիւն է և քաջութիւն նուէր հանել պարտուց զյօժարութիւնս, քան զհետ նոցին ընթառալ: Այլ կամիմ գործատասական կրօնիցս զճշմարտութիւնս զօրավիշն ինձ կոչել յառաջիկայս, որոց մեծ

է արդարեւ օժանդակութիւն. այլ 'ի զգայութիւնս և եթէ կարգի և առաքինութեանն ընթացուք որ առ ամենեւին ծաւալեալք են: Չիք որ անգէտ եթէ յաղթանակ մեծապայծառ այն է, որ զը անձին և սիրոյ հաճոյից, և սրտամուտեան և ազահուութեանն յաղթանակեսցէ: Իցէ ինչ մեծ մողեղին Մարիոս որ չկարէ հաւանել մերկանալ զգերագոյնն իշխանութիւն, քան զգիկտատորն զգօն, որ դարձ արարեալ 'ի մաճարօրոյն՝ լուցուցանէ զփառասիրութիւն. իցէ թէ մեծ իցէ Վորիդանոս զիմեալ 'ի հռովմ 'ի դուռն կացեալ թշնամեացն հայրենեաց, քան զԱրիստիդէս որ 'ի դնալն 'ի տարագիր աքսորանս բարիս մաղթէ վասն ապաշնորհ քաղաքին որ զնա դատապարտէ. և զի նուոր որ ցոփութեան և եթէ անկալու՝ մեծարոյ ինչ իցէ քան զգիւցազնն որ պատկառ կայ առաքինութեան գերելոյ օրիորդին: Եւ արդարեւ ամենեքին մէք մեծաւոյ քան զամենայն ինչ համարիմք զլուսնս պարտուց, նա և յայնժամ՝ երբ տկարութեամբ զգաճեալք զօհեմք զնոյն ախտից մերոց և կրից: Ասէ Պոսիւէ եթէ առած էր մեծին Գոնտէի. «Ի մեծամեծաց ձեռնարկս՝ հարկ է միայն ուշ ունել առնել զբարին, և թողուլ զի փառք՝ ինքնին եկեսցեն զհետ առաքինութեան»։ Եւ հաւատիկ այսպիսի վսեմական խորհուրդքն են որ վեհա գործեն զմարդ:

Այդպիսին 'ի սկզբանէ այս բաժին վեճակի տուաւ ճմարտութեան, զի մերթ պաշտպանեալ ամբասցի յանկեղծաւոր հոգւոյ, և մերթ 'ի բուռն լծիամեաց ընդհարցի մոլեգնութեամբ և զի լոյս նորա 'ի զուարթացուցանել անդ զմիտս քաղցրահամբոյրս, խեթկեսցէ զխորհուրդս ամբարտաւանից: Գարձեալ սեպհական է ճմարտութեան ընդ ամենայն աստից և մտլորութեանց մաքառել և զինչ զարմանք իցեն ասպ և թէ հակառակ նմին ամբարձցին ամենայն կիրք և ամենայն կանխակալոյ կարծիք: Գոյ 'ի մեզ յամենեւեան աւաղական իմն հանձար, որով ասորժեմք մթաղնել զյայտնագոյն ճմարտութիւնս և զանձինս մեր յանկը նրբարանութեանց արկանել, և բազում անգամ հակառակամարտից մտաց՝ տալ զկերպարանս ճմարտութեան արգարտակս ասէր ուրեմն Վիկերոն անգրտին 'ի վաղ ժամանակաց, և թէ չիք ինչ անհեղեղ որով չգողցեն լեալ Զատագովք, նա և այնպիսի որմանք որք ոչ խօթամիտք էին և շինականագոյնք: Այս օրինակ խորհուրդք 'ի միտս մեր նկարէին, տեարք, 'ի կամելն ճառ արկանել ձեզ զանձնիխան աղատութենէ: Եւ արգարեւ չիք վարդապետութիւն լուսաւորագոյն և յառակալոյն քան զայս, և որոյ ազդեցութիւն յընդհանուրս ծաւալեալ է առ ազգս մարդկան և հաստարմատ կանդաղեալ 'ի նոսա, և թէ զոյ 'ի մեզ ըսկիլքն ինչ գործան բաւական 'ի սահմանել և յնստրել և յորոշել և զի չեմք մեք մենքենայք ինչ յոտա-

րոտիմն զօրութենէ մղեալք և շարժեալք, ոչ առնիք բուռոց 'ի բնական ինչ օրինաց զարգացեալք, և կամ անասունք 'ի կոյր ազդեցութենէ առաջնորդեալք 'ի գործ և բայց և այնպէս չգիտեմ 'ի թէ իցէ արդեօք յմաստախրութեան այլ խնդիր, որ առաւել մթաղնեալ իցէ 'ի մնայլս սուտանուն իմաստութեան, որպէս վարդապետութիւնս անձնիխանութեան հոգւոյ, զի 'ի հերքել զնոյն՝ փորձ փորձեցան ամենայն բազմակնձինս հնարք և նրբաբանութիւնք ճարտարութեան և մոլորահետ մտաց՝ զօրավիգն ձեռնառու գտաւ պակասութիւն սրտի, և կապեալ հրամանացն վարդապետութիւն ատելի և վնասաբեր, որ այն ինքն է ճակատագիր, յամենայն դարս և 'ի ժամանակս 'ի յետսամիտսն ճարակեցաւ և զի և անդորր է մարդոյ համարել է թէ անընդդիմակաց է կրից բռնութիւն, և գործոց մերոց պատճառք գործարանքս են, և զի ճակատագիր անողբքն յանօրինէ զախտս մեր և զառաքինութիւնս: Այսու վարդապետութեամբ մարթ է ումեք սաստկապահանջ արդարութիւն 'ի բանսն երեւցուցանել, մինչդեռ գիտակցութիւն անյարիր յախտս գանդաւ, և չիք ինչ որ զցոխութեանն վրդովէ զհաճոյս, և ոճիրք եղեւանց յանդորրութեան անմեղութեանն կեան անկասկած:

Այլ 'ի պաշտպանել անդ անձնիխան աղատութեան 'ի զիմամարտութեանց սուտանուն իմաստանց հնոց և արդեաց, կալցուք անվրէպ առաջի աւաց զվախճան բանիս, և առ 'ի ոչ անձնամասն լինելոյ 'ի բանակուութիւնս անվախճանս, տեսցուք թէ զինչ իցէ անուանեալս անձնիխանութիւն: Ապաքն ոչ աղատս յամենայն հարկէ համարիմք զմարդիկ յամենայն խորհուրդս նորա, և յիղձս և 'ի շարժուածս և զոր օրինակ բաշում խաղացմունք են 'ի գործարանս որք ոչ են ընդ նորա իշխանութեամբ, զարձեալ և յախմայս իսկ բաշում ազդեցութիւնք 'ի զգայարանս գործին և զգալութիւնք յառաջ գան 'ի նոցանէ, և խորհուրդք անմտաղիք և զարձեալ և զոն այնպիսի կըք որք հաճոյականք են մեզ, որոց և անընդապառ բերիմք 'ի հաւանութիւն, և սակայն ոչ յաղատութենէ ներգործին 'ի մեզ ասպէս որ կարի յանկաւորն է կամաց մեր անձին և իղձ երջանկութեան՝ չէ ինչ ներքոյ անկեալ ա-

զատութեանս մերոյ: Արդ զայսօրինակ սահմանն Պոսիւնէ զինդիրս 'ի սկիզբն անդ ճառին Յաղագս անձնիշխանութեան. « Խնդիր է գիտել եթէ իյնէն արդեօք իրք թողեալք 'ի կամս մեր և յազատ ընտրութիւն, զի կարիցեմք ընտրել և կամ չընտրել զնա »: ապա ուրեմն ազատութիւնն է կարողութիւն հաւանելոյ իմիք իւրով սեպհական ընտրութեամբ:

Առայս չպահասեն մեզ ազգի ազգիցուցակութիւնք. յորոց ոմանք են ուղղակի՝ որպիսիք են, զգայութիւն, բան, և հաւանութիւն ազգի մարդկան: և այլք անուղղակի՝ այս է եղծ անհեղեղ կարծեաց հակառակորդաց, զորս առաջի կայ բացայայտել. և 'ի պարզաբանել անդ զտոյնս, յառաջ ածցուք և յալժահարեացուք զգոհարոնսն որ ընդ առաջ ելանիցեն. այնպէս զի եթէ իցեն 'ի միջի ձերում՝ ոմանք որ ընտրութեօք պաշարեալք՝ մտեալ իցեն յայս կաճառ, հաւանեացին բանիցս՝ 'ի խոկալն ողջմտութեամբ յրնծայութիւնսն որ 'ի հաստատութիւն խնդրոյս աւանդին:

Ա.

Ուղղակի ընծայութիւնք. զգայութիւն, բան և հաւանութիւն ազգի մարդկան.

Ամենայն ինչ վկայէ ինձ եթէ է հոգւոյս մերոյ կարողութիւն 'ի խորհել և 'ի գործել ընտրութեամբ, և զի ինքն է անօրէն իւրոց խորհրդոց, և համառօտ ասել՝ ազատ է յամենայնի. որում երաշխաւորէ մեզ նախ զգայութիւն, վկայութիւնն այն ներքին՝ որ աղգէն որ ինչ ընդ մեզ անցանեն: Եթէ առ վայր մի յամեն մեր խոկանցուք, գտանեմք զի հոգիս մեր անձնագէտ է և ինքնատէս և ինքնաշարժ. գիտակ իւրոց խորհրդոց և կարողութեանց և ներգործութեանց. և անանջատ 'ի նմանն զգայութիւն փոյթ և ազգոյ՝ որով իրագէտ լինի անձին պայմանի, որ ինչ էն և որ ինչ ընդ նա անցանեն. նոյնպէս և իւրաքանչիւր որ 'ի մէջ 'ի խորհրդակցել ընդ անձին, իմանայ եթէ ազատ է,

որպէս և գիտակ է իւրոց խորհրդոց և գոյութեան: Եւ արդարեւ իւրաքանչիւր որ 'ի մէջ կարի ազգողագոյն և յայտնագոյնս զգայ 'ի յղովագոյն գէպս եթէ կարողութիւն է նմա խօսելոյ և լռելոյ, զգնալոյ և կալոյ անշարժ, պահելոյ զգալանիս և կամ յայտնելոյ, ձեռն տալոյ կարօտին և կամ անտեսելոյ, գործելոյ և կամ չգործելոյ: Արդ եթէ ցնորք ինչ իցէ ազատութիւն, զնարգ հնար իցէ ինձ զգալ այսպէս յանձին. որ չէն և կամ ոչինչ է, հնար իցէ զգալ զայն այնպէս հաստատութեամբ իբրև զէական ինչ և զիսկական:

Եթէ յայտնագոյնս կամիցիմք զգալ զազատութիւնս մեր զայս, զսփ առցուք՝ նորա յիրս ինչ որ ամենեւին անխախտ իցէ, և ուր չիցէ ինչ մեզ պատճառ յայտնոյս և կամ յայնկոյս միտելոյ. համարելցայց եթէ հատաւեցի 'ի միտս իմ համբաւնալ զալ իմ և շարժել զնա և ածել տանել զնա յալ և կամ յահակ՝ ամենեւին անխախտ ինչ է վստի իմ, և մարթ է ինձ զերկոսին ևս գիւրաւ կատարել զշարժմունս. և այսպէս 'ի արուբերելն ըստ կամի, զգամ՝ յայտնալէս զհաճոյս 'ի վար արկանելոյ զաղատութիւն իմ. և հաճոյքն նոյն են ինձ եթէ յայտնոյս և եթէ յայնկոյս ձգիցեմ. և որչափ առաւել հաստատութեամբ և խորագոյնս խոկամ եթէ ընդէր նախ յաջակողմն ձգիցեմ զբալուկ իմ, այնչափ և ևս յայտնագոյնս զգամ եթէ ներգործութեամբ և եթէ կամացս և յընտրական զօրութենէ նորին բերիմ յայն. և այնպէս ինքնիշխան տէր եմ շարժմանցս, զի կարեմ և յառաջագոյն իսկ ասել զօր ամենելոյն եմ, և զկարծիս այլոց ըստ մտացս և հաճոյից ճմարտել և կամ ունայնացուցանել. օրինակ իմն՝ եթէ համարելցին թէ ահա 'ի վեր առնուցում զալ իմ, ոչ ինչ կարուցայց անշարժ ունել զնա. նա մանաւանդ եթէ կարծիցեն զիս 'ի բռնադատութենէ և 'ի հարկէ բերեալ 'ի շարժումն ինչ, յայն ստիս իսկ 'ի հակառակն բերիմ. այսչափ ճմարտիտ է յիս և աներկբայ կարողութիւն ընտրութեան: Բայց մարդ բան 'ի շարժումն արդոյն՝ յիս կարեւորագոյնսն ազատ է ամենեւին. բայց այս եթէ օրինակ առ տեղեւաւ բաւեացէ, առ 'ի ցուցանել եթէ մարդ առ մեղքեալ ինչ է, և առ 'ի տապալել զկարծիս սահմանեալ հրամանաց:

Բայց թերեւ իցէ որ որ ամիցէ, եթէ ներքինս այս

զգայութիւն ազատութեան՝ գուցէ պատրանք ինչ ինչն 'ի մեզ. թերեւ յիսկական՝ բայց յանազգ մղմանց 'ի հարկէ բերելովք 'ի գործ, և համարելովք ազատ լինել թէ և չիցեմք այնպիսիք: Բայց այս ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ հերքել զգործ ինչ 'ի սակա հնարաւորութե, զիսկութիւնն աներկբայ՝ սակա ցնորական ինչ երկմտութեան, զգրական զգայութիւն ազատութեան՝ ինքնա-հաճոյ իմն ուրացութեամբ նորին. և զհարգ ինչ այս. զի ահա որպէս զգամ եթէ ունիմ զգորութիւն խօսելոյ և կամ լռելոյ, նոյնպէս և առաւել ևս խորագոյն և լուսաւորագոյն է յիս զգայութիւն ազատութեանն որպէս և խորհրդոց. և կամիք պատրանս համարել զայն ինչ, զոր այնպէս պայծառագոյն և իսկական ըզգամ յանձին. ընդէր ապա և զգայութեան ձերոյ զզգայութիւն ոչ նոյնպէս ցնորական համարելովք: Զի զլոյցք զայսօրինակ վեր 'ի վայր տապալեն զամենայն, մինչ զի յետ այնորիկ ոչ իւրք միտք ուղղադատք 'ի յիմարութենէ արցորոյն, և ոչ ստուծիւն 'ի ճշմարտութենէ: Եւս և 'ի խօսել ձեր զնեքին զգայութեան, զգիտակցութենէ, զլուսոյ մտաց, և զճշմարտութեանն ազգեցութենէ, ներեացի և ինձ ստեղ եթէ թերեւս պատրանք ինչ ինչն այդքիկ ամենայն: Կամ 'ի պատմել ձեր եթէ յաւուր միում 'ի զգնալ ձեր առաքամբ Սենայ յարուարձանս քաղաքիս, 'ի յանկարծահաս ինչ մորկաց ահաբեկեալ սասանեցայք, առեի ձեզ եթէ թերեւս և այդ ամենայն կեղծիք ինչ էին և ցնորք մտաց ձերոց, զի ոչ այդ առաջին նուազ է զի ստոյգս համարին մարդիկ զառաջք տեսիլս: Եւ յասել ձեր եթէ ողջ և անթերի էին 'ի ձեզ յայնժամ զգայութիւնք և կարողութիւնք, և տեսէք զամենայն և զգացէք զսասակութիւն հեղեղացն որ զբովանդակ մարմինդ ողողեցին, պատասխանելի եթէ համարելք զգալ զոր ոչն զգայիք թերեւ, և տեսնելք զերկնիս թանկեկէս, որ ամեննին իսկ պարզ էր և պայծառ: Եւ արգարեւ այսօրինակ մղեցնութիւն հակառակելոյ նեքին և յայնապոյն զգացման՝ ածել զմեզ յերկմտութիւն և մտաց մերոց և գոյութեան. զի ոչ այլով իւրք զիսեմք թէ խորհիմք և կեամք եթէ ոչ զի զգամք զխորհելս մեր և զգոյ:

Հաւանիմ և ևս եթէ յիրս ինչ դոգդես մղեալ բե-

լիմք յանձանիմ հարկէ. բայց զգամք զայնս յանձնու մեր. օրինակ իմն սիրէ մարդ զանձն հաճոյական իմն սիրով, բայց 'ի հարկէ. զի անհնար է մեզ չսիրել զանձինս մեր: Հնար է մեզ երբեմն իղձ լինել ճանապարհորդութեանց 'ի հրահանգս մտաց, որպէս և իղձ լինիմք լինել երջանիկս. բայց տեսէք զխաբիք որ 'ի նոսա. զի վասն երջանիկն լինելոյ չմարթեմք և ընդ միս անգամ՝ անցուցանել թէ կարիցեմք արգելուլ զկամս մեր 'ի լինել այնպիսի. իսկ սակա ուղեւորութեան՝ ըզգամք յայտնապէս եթէ մարթիմք զանց սանել զայնու. խորհիմք և հաստատեմք յանձինս մեր եթէ պարտեց մեզ անկանել յուղի եթէ ոչ. իսկ սակա երջանիկութեան ոչ բնուս 'ի խորհուրդ մտանեմք թէ կամիմք լինել այնպիսի. յորմէ և 'ի յայտ պայ, սակ Պոսիւէ, զի թէպէտ զգամք եթէ 'ի հարկէ իսկ և 'ի բնութենէս հաստատիմք յիղձս՝ լինելոյ երջանիկ, բայց և առ նմին իմանամք զի ազատք եմ յիմարութեան միջխորհացն առ 'ի Ժամանել յայն:

Եւս հնար է մեզ և խորհրդածութիւնս ինչ պարզագոյնս առաջին ամենել պատճառագրացն նորբարս. ինչ՝ որ զզգայութիւն ազատութեանս մերոյ կամին աղարաւել, որք յոյժ կարի տագնապեցն զնոսա: Եւսեմք. Կու զզգայութիւն ազատութեանս կեղծիս համարիս, և կամիս հերքել զայն 'ի ձեռնարկս անխմա նալիս բնադանցականս. այլ զգոյլ լեր, զի ամենայն պատճառագրութիւնք ընդունայն են վասն իմ, եթէ ոչ ճանաչեմ զճշմարտութիւն նոյցն. և զայդ չկարեմ ճանաչել եթէ ոչ 'ի զգայութեան իմեքէ նեքին լուսոյ որ ազգէ ինձ թէ գուցէ յայնս ճշմարտութիւն. զի ճշմարտութեանն գոյութիւն միայն յաղգմանէ նոյն ծագէ յիս. այլ արդ եթէ չպարտիցիմ ևս զգայութեան գիտակցութեանս հաւատալ, որ առէն ցիս թէ աղատ եմ, զխորդ կամիցիս զի հաւատացից նմին (այս. ինքն է զգայութեան գիտակցութեանս) յորժամ առեց վասն քո թէ ունիս իրաւունս: Եթէ չպարտիմ հաւատալ ընծայել զգայութեան աղատութեան, ընդէր պարտիցիմ հաւատալ զգայութեան՝ ճշմարտութեան պատճառացի: Համարիցիս եթէ զգորութիւն պատճառացի առաւել լուսաւորագոյն զգայցեմ, քան զիս ազատութիւն. եթէ այդպէս, ապա դու քեզն

ի քոյին ծուղակս հաղբից ըմբռնեցար: Այլ չէ շատ դու չարախօս կաս զինէն իբր զի զիւրաժէտ բերիցիմ՝ յառաջօր երևոյժանն և իցեմ գիւրաճաւատ: և կամիս փարօտել զպարտանս իմ, և վասն այսորիկ առաջի առնես ինձ զկապեալ հրամանացդ զգրութիւնս, բաշտայայտես ինձ զմատուան նորին, և կամիս հաւանեցուցանել զիս ընդ քոյոց խորհրդոցդ հաստատութիւն և ընդ իմոյն տկարութիւն: Եթէ այդպէս իցէ, ապա ուրեմն հաւատաս զիս լինել բաւական ի քննել և ի կռադատել զխորհուրդս իմ և զքոյս, և սոճմանել և ընտրել, և հաւանել կամ մերժել զքոյ վարդապետութիւնդ: Բայց ահա զի՛նչ այլ ինչ իցէ այս կարողութիւն եթէ ոչ գործադրութիւն իմոյ ազատութեանս: Տես ապա եթէ զիմորդ առ ի ցուցանել և հաւանեցուցանել զիս եթէ չիցեմ ազատ, բռնադատիս համարել զիս գոլ այնպիսի:

Այս խորհրդածութիւն վերջին ամէ զմեզ յերբորդն ընծայութիւն որ ի յայտնութենէ բանին:

Անհրեքելի իմն է ազատութեանն հնարաւորութիւն: զի ի միտս ամենեցուն գրոյմեալ գտանի պատկեր նորա, և յամենայն բարբառս գտանին բառք և յեղանակք յստակք և պարզք բացայայտիչք նորին, և ամենայն ոք բաւական է ընտրել զայն ինչ որ ի մեր ձեռն է և յընտրութիւնս մեր ապաստան, յայնմանն որ ոչ է այնպէս: և որք ուրանան թէ գուցէ ազատութիւն, ոչ ասեն եթէ չիմանան զբառք զայդ, այլ զի չգուցէ այն ինչ որում նշանակիչ է ձայնդ: Եւ ընդէր չկարիցէ Աստուած տալ մարդոյ զկարողութիւնդ ընտիր առնելոյ ի մէջ բազում իրաց, և իւրով սեպհական, անձնական և ինքնաբերական զօրութեամբն նախաձեռնար առնելոյ զայս ինչ կամ զայն: Եթէ նա ինքն Աստուած կարաց հաղորդս առնել զնա իւրոյ էութեանն՝ տալով նմա զգոյութիւն, և իւրոյ անբաւ իմաստութեանն՝ տալով նմա զմիտս, և իւրոյ արարչագործ զօրութեանն՝ տալով նմա զկարողութիւն ստեղծուլ ի նիւթոյ անտի նորանոր կերպարանս, և հնարելոյ բազմադիմի յեղանակս զեղեցկացուցանելոյ և ի

յարգ և ի զարգ ամէնոյ զնոյն ինքն զբնութիւն արարածոց, զնարգ անհնար իցէ նմա հաղորդս առնել ըզմեզ և իւրոյ ամենիշխան ազատութեանն՝ որչափ արարածականս նուստտութիւն և անկատարութիւն սանկիցի: Եւ զի՛նչ ասիցէ բանն լուսաւորեալ ի փորձոյ բայց զի չիք ինչ պատճառ ստիպող, և ոչ բարի առանձնական, և ոչ յօժարութիւն ինչ բնական որ կարասցէ անդիմադարձ մղել զմեզ: վասն որոյ և կարեմք մեք ընտիր առնել ըստ հաճոյս ներգործութեամբ անձնիշխան ազատութեանս:

Արդարեւ մարդ ի պատճառաց ինչ բերի ի գործ զի նովաւ իսկ է նա մտաւոր և բանաւոր, այլ այս է որոշիչ կէտ խնդրոյս եթէ արդեօք անհրաժեշտ և անզիմադարձ իցէ պատճառս: Եթէ այդպէս էր, ընդէր ապա յառաջ քան զհաւանել այդմ՝ խորհիցի մարդ և սոճմանեացէ: զի ոչ բնաւ ընդ միտ էած ոք որոշել և թէ մեռանիցի յաւուր միում, կամ տեսցէ զայս ի բանաւ զայս իւր: զի յայտնիկ յանհրաժեշտ ընթացս իրաց թողումք զնաւ իսկ ի պատճառս որ ընդ առաջ ելանէն մեզ ի գործել կամ ի չգործել, զգամք յանձինս պարտական գոլ կռադատել զնոսա, զի կամիմք ընտրութեամբ գալ ի գործն:

Չի և կարի զաչացու կուրուքեան է համարել ըզմարդ էակ անկենդան ընդ իշխանութեամբ հարկի գրբաւեալ, և զխորհուրդս նորա և զկամս և զընտրութիւն ի մենքեանական ինչ ազդեցութենէ մեկնաբանել: զի զի՛նչ հանդիսութիւն իցէ կամացս որ ընտրէն՝ ընդ բախիւն շարժուն մարմնոյ յայլ մարմնոյ բախիւն: զի իցէ ինչ կար բախիւն ընդ ընկալեալ շարժումն խորհրդածել, և փոխել զնա և յայլ ուղղութիւն վերածել հակառակ այնո՞ր որ տուաւ նմա ի բաղմանն: իսկ հոգին ընդ հակառակս՝ յանձն իւր վերադառնայ, իմանայ զազդեցութիւնս ընկալեալ, և ըստ հաճոյս յայտնեալ ցուցանէ զզօրութիւն իւր և զներգործութիւն: Համարեցուք եթէ ի կատարեալ և յանմեռ զուգակցութեան կայցեն նժաւք երկոքին: Եթէ ինչ մի գուզնութեայ յաւելես ի մի, անդէն ի վայր միտեցէ: զի անընդդիմակ են մեռք կռույն յաւելոյ և չկարէ անարժ կալ իբրեւ զառաջինն՝ զի կրական է: իսկ հոգիս մեր ներգործական ըստ կամաց իւրոյ հնա-

1 Պոսիւէ, Բաղդաս անձնիշխան ազատութեան: զԼ Բ:

զանգի և կամ՝ անաստէ։ Արդ զգուշացուք մի՛ այլ ընդ այլոյ խմանալ զպատճառսն որ ներգործեն 'ի հոգիս և ոչ 'ի ցնորս մտաց ըմբռնեալք՝ համարեսցուք զպատճառս որպէս մարմին ինչ որ հակէ իւրով բեւաբան զայլ մարմին. զի պատճառ՝ կերպարան իմն է մտաց կամ զգայութիւն կամ՝ խորհրդածութիւն որ 'ի հոգւոյս զարթնու, և ինչ մի անխելութեան և հոգեղէն։ Պատճառ գործոյն ոչ ինչն իսկ գործն է, և լոյս մտաց և իմացութեան հետի է 'ի կամոյն հաւանութենէ։ ոչ ահա բազում անգամ զոր տեսնութեամբ մտաց պարտաւմբ, 'ի նոյն բերմբ արդեամբ գործոց և չմարբա։ նութիւնս այս, յայտնի զմեր ցուցանէ զազատութիւն։

Աստի 'ի միտ աւելուք եթէ զիարդ վայրապար ընդ գիտարութիւն իցէ ասել եթէ խորհուրդք 'ի զգայութեանց ծնանին 'ի մեզ, և հաւանութիւնք 'ի խորհրդոց, որով և ամենայն ինչ 'ի բնական յորինուածոյ մարդոյն յառաջ գայ. զի պատասխանեմ ներգործութեան հոգւոյ, որ գործն և սահմանիչ էակն է, չէ հընար նմանել գործեաց արուեստականաց որոց զթելն բաղկիցէ որ. զի յետ միանգամ նեարդիցն և զնդերաց և ջլաց զարթուցանելոյ զգայութիւնս 'ի հոգիս, և ըստ նոցանէ խորհուրդս, հոգւոյն է կարողութիւն հաւանութեան զնոսա և կցորդելոյ և ընտիր առնելոյ. վասն որոյ մարթ է ասել եթէ ըստ իմիք կրական իցէ հոգին որպէս զգործի ինչ երաժշտական, բայց և այլուստ 'ի բնէ իսկ ներգործիչ էութիւն է։ Բայց յայտոսիկ որ պատրէն զմեզ այս ինչ է, զի 'ի բազում իրս և հարկն 'ի կողմն ազատութեանն գտանի, որով և անխորհուրդս ընդ մի համար դասմբ գնտա. զոր արժան է ինչ պարզբանել։ Արանգք գունոցն զոր տեսանեմ, ձայնք զոր լսեմ, բուրմունք զորս հոտոտեմ, և աղբեցութիւնք յարտաբնոց տալաւորեալք 'ի զգայարանս՝ զարթնուցանեն 'ի հոգիս զգայութիւնս զորս անհնար է ինչ մեթէլ, և բնադաստիմ ընդունել. գարձեալ հաւանիմ եթէ չիցէ ազատ զգացութիւն քաղցի և ծարաւոյ որ զիս տառապեցուցանէ, խնդութեան և ցաւոյ՝ որով զգածիմ, աննշանաց որ զիս վրդովեն, և անխորհուրդ և արտա շարժմանց ինչ զոր յանձին զգամ. բայց գտն սահմանք ուր հարկն գաղարէ, և ազատութիւն ըստ կիղբն առնու. և անձնիշխանութիւնս այս իշխէ 'ի վե-

րայ զգայութեանն այնոցիկ. նա ինքն է տէր նոցա և ոչ գերի. զգայարանք պաշտօնեայք նորա են և ոչ եթէ իշխանք. մարթ է նոցա ընդվիշել, բայց հետաւութիւն նոցա ոչ միայն չեղծանէ զիշխանութիւն նորա, այլ յայտնի առնէ զնա։ Գիտեմք մեք անթերի որոշել զիրս որ 'ի հարկէ՝ յայնցանէ յորս ազատ էմք, և զանխորհուրդ ինչ կամս՝ յայնց որոց ընտրութիւն 'ի մեր ձեռս է. օրինակ իմն յառաջին նուագա մարտին և անէրկիւղն անգամ զօրական յակամայ ինչ էրկիւղէ սարսեալ զողայ, այլ զիտելով չափ զոր հրամայեն նմա պարտք և պատիւ, ընթանայ ընդգէմ թշնամոյն աննաշանջելի քաջութեամբ։ Ի գաշնակաւոր միաձայնութեան արուեստականաց որ զքեզ զուարճացուցանէ, խորհիս մինչև ցվախճան լինել ունինդիր. այլ 'ի յուշ լինել քեզ եթէ են քս պարտք ինչ 'ի կատարել, մտախոհ լինիս, և ազատ ընտրութեամբ թողուս զհաճոյսդ 'ի լուսնի պարտուցդ փութացեալ։ Ո՞րք ոչ կարկիցէ խորել 'ի յօժարութիւնս իւր, եթէ յորս 'ի նոցանէ ազատ իցէ, և յորս ոչ նոյնպէս։

Արդարեւ սիրեմք մեք զբարին ընդհանրապէս, և ինդրեմք զնա և փափաղեմք իբրեւ 'ի միակ վախճան ա. կընկալութեանց մերոց, և նպատակ երջանկութեանս. աներկբայ է և այն զի եթէ երեւէր մեզ Աստուած, բաւին գերագոյն, անդիմադարձ ձգէր զմեզ առ ինքն, որով երթայաք խառնեալ զանձինս մեր յանդունդս անդ մեծութեան և փառաց նորա. իցձ գիտելոյ յազենայր 'ի տեսիլ Աստուծոյ որ ինքն իսկ ճշմարտութիւն է, և տեսչ սիրելոյ՝ ընդդ կշատալնդ ժառանգելով զԱստուած՝ զգեղեցիկութիւնն գերաբուռ. և այնպէս հասեալք 'ի պայման անյեղլի՝ անթերի գիտութեան և լիալի երջանկութեան, ոչ ևս ազատ լինեալք։ Այլ յաշխարհի ոչ այնպէս, զի զամենայն ինչ ընդ անդրեւտ ամպոց նշմարեմք. զի թէ և ցուցանէ մեզ բանն, զի ստոյգ բարին առաքինութիւնն է միայն, բայց սակայն ոչ միշտ միանգամայն զգամբ զհաճոյս 'ի գնալ զնա նորա, նա բազում անգամ և դժուարաբերուն իսկ է բնութեան. և 'ի հակառակէն թէ և գիտակիցեմք եթէ սուս են հաճոյք և անտիք, բայց է նոցա զեղ սիրակաթ և հրապոյրք զգայականք որք գերեն զմեզ. նմանապէս և ճշմարտութիւն թէ և 'ի բազում

ինչ իրա կարի լուսացայտ յանդիմանեցի, բայց և յա-
ճախ մտայլ մթութեան պատեալ կայ գնովաւ։ Այս-
պէս մնայ ինչ ինչ արժանի տենչանաց մտաց մերոց որ-
պէս և կամայ, այլ առանձնական ինչ բարի ոչ բնաւ-
մղէ զմեզ 'ի հարկէ, և աշա վասն այսորիկ ոչ գաղա-
րեմք 'ի խորհելոյ, 'ի սահմանելոյ և ընտարելոյ զիրս,
որ այն ինքն է խելութիւն աղատութեան։

Գարձեալ աներկբայ ինչ է եթէ խառնուած բնու-
թեան և յօժարութիւնք բնականք և սովորոյթք 'ի-
խեն իւրք 'ի մեր վերայ. բայց զգոյշ լիցուք ամենիւ-
խան զնոսա համարել, այլ 'ի չար պայմանի սահմա-
նեցուք զնոցին ազեցութիւն։ Օրինակ իմն՝ հաւա-
նիմ ասել եթէ իցեն ոմանք որ առ յօրինուածոյ ինչ
մարմնոցն առաւել 'ի հաճոյս, 'ի յուրութիւն և 'ի
ցասումն իցեն հակառակ. գարձեալ զի 'ի ծննդենէս
մերմ բերեմք յանձինս մեր յօժարութիւնս ինչ կամ
սեպհակնութիւնս առանձնականս, որք եղիցին հի-
մունք զօրութեան մտաց մերոց և բարուց. և ես ոչ
ժխտեմ եթէ ընդերկար սովորոյթք թողուցուն 'ի հո-
գիս մեր հետս զժողարայլինս, մինչև յառակս համա-
րել զասացեալսն եթէ Հին սովորոյթ երկրորդ է բնոյթ։
Այլ թէ և իցեն լեալ երբեք արք թէ և յայլ իրս
հանձարեղք, այլ յինչ ինչ 'ի ցնորից մտաց տան-
ջեալք՝ յորոց անհնար լինէր նոցա ճողոպրել զանձինս,
որպէս պատմեն լեալ զՄալգարանշ և զԲասգալ. և
գարձեալ զի իցեն և մարդիկ ոմանք մոլեղնեալք մերթ
ընդ մերթ՝ համարելով զանձինս փոխարկեալ յանա-
սունս, զնոցին ձայնս հնչեցուցանելով և բառ նոցա խո-
տաճարակ լինելով. բայց և այնպէս ոչ են ինձ կամք 'ի
մոլեղնեալս անդ և յանդգոյեալս 'ի խնդիր երանել
աղատութեան. այլ մեր բան զայնցանէ և եթէ է որ ըն-
բան մտաց և զկարողութիւնս ոյժ յանձինս բերելցեն։
Ապա հեռի 'ի մենք կարծել եթէ անդիմագարձք իցեն
խառնուած բնութեան և յօժարութիւն և սովորու-
թիւնք. զի մարթ է նոցա՝ նուազել զօրութիւն նորա
այլ ոչ 'ի ստաւ եղծանել. իսկ զիմասարեր արդաւաթ
սահմանեալ հրամանացն ցուցցուք 'ի մօտոյ. առ այժմ
չաս իցէ ասել եթէ զաստիարակութիւն և օրինակ
բարեաց, և բան և առաւել ես կրօնք կարեն յաղթա-
կանս առնել զմարդիկ յամենայն բռնագաղտութենէ

յօժարութեանց և սովորութեանց։ Չեն ինձ կամք
շարայարել աստանօր զամենայն սքանչելիս զորս հրա-
շագործեն կրօնք խոտամաք վարձուցն և սասախ պա-
տուհասից, և ամենայն յաստուածուստ օգնականու-
թեամբք զորս ինքն մատակարարէ, զայս միայն բա-
ւական համարեցայ յիշատակել, եթէ 'ի նախնեաց և
յարգեաց յորովագոյն օրինակք մեծաբարբառ վկայեն
զի 'ի մեջ բաղմադէմ՝ հրապուրանաց չարին գեր 'ի վե-
րոյ և անմատոյց կայ հոգին։ Ծառ հակեալ 'ի մի կողմն
ոչ բնաւ ինքն յինքնէն ուղղեցի, և քար 'ի վերուստ
վայրանկեալ, ոչ բնաւ միւսանգամ 'ի վեր երանիցէ.
և դեռք ոչ երբեք վերջոսնէն դառնալ յիւրեանց ա-
կունս յորոց բխեցինն. զի ամենեքեան սորա մենք-
նական օրինացն հպատակեն։ Իսկ 'ի մարդիկ ոչ նոյն
պէս, զի թէ և ազատ չիցեն 'ի բնական պատճառաց,
այլ ոչ եթէ 'ի նոցանէ մկն 'ի գործ. այլ գոյ 'ի նոսա
սկիզբն ինչ գործօն, և զօրութիւն բանի և կամաց, որ
զանցանէ քան զամենայն հրապոյրս և խոջնդակս.
Ոչ աշա բաղում անգամ արք ցոխակեացք յետ ընդ-
երկար սովորելոյ 'ի հեշտութիւնս, թողին զվեղու-
թիւն, և եղեն ժուժկալք և վատասկառելք. ոչ աշա
'ի սքանչելահրաշ փոխօրնութեան նոցա անն յայտնի
երևէր աղատութիւն նոցա և իշխանութիւն հոգւոյն
'ի վերայ զգայութեանց։ Հուժկու մտաց և գորովա-
կան սրտի գիպեալ 'ի մանկութենէ Ագոստինոս, և
ընդերկար յանհեղեղ մոլորութիւնս իցեցալ, թարեալ
իմն էր 'ի հաճոյս զգայութեանցն. մինչ ապա ուրեմն
խորհուրդք զգաստութեանն պատկառեցուցանեն զնա
ընդ անխրատ գնացն. և զդժնացեալ առնն մարտնչի և
յաղթահարէ զվխտութեան և զցոխութեան բնակա-
ցեալ սովորոյթս, և դառնայ յառաքինութիւն, և նո-
վաւ 'ի ճմարիտն աղատութիւն։ Կամիցիմք գարձեալ
և հրաշալուք իմն օրինակս ազեցութեանն զոր ներ-
գործեն մտախոհութիւն և կրօնք 'ի խոտապարանոց և
յանաստ բնութիւնս. որէ յիւրեք զանմահ զաշա-
կերտն անմահն Ֆենելոնի։ Գուքան Պուրկիոնի վայ-
րազ 'ի բնէ և խաղալոյց, և աներասան յիլձա տեն-
ջանաց, և վէս և յանհեղեղան կամարնաց, եթէ ան-
հրահանգ լքաներ և կամ յանհմուտ ձեռաց առաջ
նորդէր, մարթ էր նմա ճիւսղ իմն լինել ակախց և

անդ[թու]թեան. այլ խրատք քաղցրամբ, և քան ըզգաստ հրահանգաց՝ օրինակք խնդաղակալք, և մառաւանդ կրօնից զօրութիւն, որ մերմով իմն զտիրան նուրա զբաւէ և ամօքէ և անուէ՛ գողցես զվայրագն զայն բնութիւն, և այնպիսիս վերնծիւղէ բարեմասնութիւն 'ի պայազատն արքայազուն, որ երկայնաւորս փառաց և յաջողութեան խոտանային աշխարհիս փրանկաց: Այսպէս ահա և բանն իսկ վկայէ ինձ եթէ չեք ուրեք պատճառ, և ոչ բարի ինչ առանձինն և ոչ բնական յօժարութի, որ ձգիցէ զմեզ հակառակ մերոյ յօժարութեանս. և այսպէս ազատ է մարդ յառաջ քան զգործել՝ զի կարէ ընտրել, ազատ է և 'ի գործմն՝ զի յընտրութիւն նորին է ապաստան:

Այլ արդ հարցաբանեցուք և զվկայութիւն ազգի մարդկան. սպաքէն ոչ զհասարակ կարծիս ազգաց հարկ էր մեզ առաջնորդս և կանոն մերոյ կարծեացս համարել, եթէ ինչքից առաջի կացի զգաղանեաց բնութեան, զճշգրիտ անուանեալ մակացութեանց, զքնական ծանօթութենէ երկրիս և օդավար աշխարհաց, և համառօտ ասել զայնոցիկ, որոց վասն ընդարձակ մտաց են պէտք և իմաստուն խուզարկութեանց. այլ 'ի գտանել անդ զհաւանութիւն արեգեփական և անյեղից յիրս, որ ամենեցուն զգալիք են, և որոց անանջատ կցորդութիւն է ընդ կենաց կենցաղիս, և որ հանրական օրէնքն են գործոց և դատմանց բովանդակ մարդկան, չմարթի ոք ոչ հրաշանալ՝ տեսեալ զանիոփոխ նորին մշանկեւորութիւն յանցանքն ընդ ազգս և ընդ ժամանակս. և զհարգ չհամարեցուք զնա 'ի թիւս զգայութեանցն զոր ազգէ մեզ բնութիւն, և որ արեւկակից է բանաւոր արարածոյ: Եթէ 'ի բազում ինչ իրա՛նքն իսկ իմաստունք սեպհական բնակարձեցն 'ի ժողովրդեանն են համարի, այլ և ժողովուրդք 'ի յոլով իրս ճմարիտ իմաստասէրք են. բազում ինչ հասարակ է մեզ և գերազունիցն մտաց, և հարկ է զի ընդ խորհուրդս նոցա և ընդ մերս իցէ ինչ զօգ հաջողութե. զի եթէ չէր այսպէս, զհարկ 'ի միտ առնուաք մեզ գտացեալսն 'ի նոցանէ: Այս զօգ կցորդութեանն բանն է հասարակաց. և խոստովան ընիմ աներկմիտ զի հրաշալի իմն է ինձ վկայութիւն ազգի մարդկան յայնմ ամենայնի որ զգայութեանց և հասարակաց

բանին պատկանիցին: Արդ տեսցուք եթէ զինչ հաստատ բերիցէ մարդ զանձնիշխան ազատութենէն. զոր և գիւրին իմն է առնուլ 'ի միտ: Եթէ արդարեւ ազատ են մարդիկ, ապա բնական ինչ է նոցա խորհրդածել յառաջ քան զձեռն 'ի գործ արկանել, և մտք զհանդերձեալսն նկատել. և 'ի նախատեսութեան իւրեանց պատրաստել զկարեւորսն, և ուր ուրեմն բերել յայն՝ զոր պատեհագոյն ճանաչեն. և ահա մարդիկ միշտ զայսօրինակ գործեցին, այնպէս զի զանխորհուրդ բերեալսն 'ի գործ՝ գործել իբրեւ ունայնամիտս, նա մառաւանդ համարելով զնոսա յանդգուն և անմիտս: Եթէ արդարեւ ազատ էմք, ապա բնական էր մեզ յորեւ զմարդիկ փախչել յախտից և զհետ ընել առաքնութեանց, և զախտս ցանկութեանց նուէր հանել վասն պարտուց պաշտաման. և քաջանուն մեծաբանաց արժանաւոր ընել 'ի մարդկանէ անարատ քաղաքավարութեամբ. զի բոտ կարծեաց անձնիշխանութեան այս ամենայն 'ի մեր ձեռս է. և ահա տեսնեմք զի իմաստունք և արքա առաքնիք և օրէնագիրք ամենայն ժամանակաց, և որք բարեկամք կացին ազգի մարդկութեանս՝ վաստակեցին և արքեայն բարեգոյնս և երջանկագոյնս գործել զմարդիկ: Եթէ ստուգապէս ազատ էմք, արգարացի էր միտքանութեան մարդաժողով ընկերութեանն օրէնս իմն մեզ հաստատել և պահանջել 'ի մենք զնոցն պահպանութիւն, զհաւատարիմն վարձատրել, և պատուհասել զընկեցառուսնոցն. և ահա զսոյն վկայեն մեզ վէպք ամենայն ազգաց հրահանգելոց: Այլ ոչ այսչափ միայն, այլ և իմաստասէրքն այնքիկ որ անձնիշխանութեանն հակառակ կաջնէ և 'ի գիրս իւրեանց զնոյն հերքեցին, 'ի գործագրութեանն սուտ յանդիմանելն զիւրեանց տեսութեանս. զի յընթացս կենաց իբրեւ ազատք խորհելն և գործելն: Այսպէս ահա յամենայն ժամ և յամենայն տեղիս յայնազոյնս երեւին 'ի մարդիկ նշանակք և գրովք ազատութեանն՝ զի խորհէցան, խօսեցան և գործեցին որպէս զանձնիշխան արարածս: Ապա ուրեմն մի 'ի սեպհականութեանց բնութեանս մարդոյ է անձնիշխանութիւն:

Եւ արդարեւ, տեսք, ոչ որ նմին յառնէր թշնամի, եթէ ախտից ցանկութեան չէր ինչ օգտակար անծա-

նաթ լինել 'ի նմանէ սակս անսողիւտ և անպատու հաս զհաճոյս իւր կատարելոյ: Մարթ է պաշարել հակառակ ճշմարտութեանս, որպէս պիւստնեանքն որք ծաղու նշառակեցան յուրանալ անդ զանձանց դոյուծիւն. միմազնել միմազնեացէ զսա սուտանու իմաստութիւն, բայց ոչ գամաղիւտ լիցի յեղծումն նորին. և ազգ մարդկան 'ի հաստարմատ հաւանութենէն բերեալ խորհեցի, խօսեցի և գործեցէ այնպէս որպէս արդարեւ էակ աղատ և անձնիւնան: — Ն. յլ արդ անցցուք 'ի միջնորդական ընծայութիւնս ինդրոյս որ յանհեղեղ կարծեաց սահմանեալ հրամանաց, և 'ի նորին 'ի սարսափելի հետեութեանցն:

Բ

Անուորակի ընծայութեան. եղծ անհեղեղ կարծեաց անխառնակորաց.

Բազում անգամ, տեսքը, 'ի սղագոյն և 'ի դիւրագոյն դատաստան գրութեանց, շատ է զնոցին զանմիջաց հետեութիւնս նկատել. զի բազում անգամ 'ի գողարիկ հանձար, և 'ի նրբին որոգայթս ճարտարմտութեան հնարի իմաստուն մոլորանուն՝ ճշմարտութեան իմն լուսով զանհեղեղ մոլորութիւնս գեղերեսել. և թէպէտ կարի զգալի ստութիւնն յանդիմանեցի, այն դժուարին է ընդ մոլորահետ ձեռնարկս նորս անցանել և յերես իսկ նշառակել. այլ աղէ հայեաց դու յայնժամ ընդ կատարած վարդապետութեանն. զի ծառ 'ի պտուղ անտի ճանաչի. և եթէ ելքն կեղակարծ իցեն, զիմարդ ճշմարիտ՝ սկզբունքն լինիցին. զայս ինչ արժան է մեզ նկատել և 'ի վարդապետութիւնս կապեալ հրամանացն՝ այն իսկ են ճակատադիւր: Ապա քէն խեռեալ անսաստելիք եթէ ասէի ձեզ պարզապէս և անսեթեւեթ բանիւք, եթէ չիք յայտ աշխարհի խաբի զանազանութեան ախալից և առաքինութեաց, և զի գիտակցութիւն ցնորք ինչ են, և ունայն երկիւղ պարզամտաց. զորոց և այլուր յանդիմանեցաք զգար-

չութիւնս. և առաւել ևս ըմբոստանայիք եթէ յաւելուի ասել եթէ ոչ զայ Աստուած: Բայց սակայն ակներև իսկ տեսցուք այժմ եթէ երբեակ վախճան են տըս անանջըպետք և անհրաժեշտք բախտահրաման մոլորութեանցն. և յիւրացն հաստատութենէ մերժեալք՝ դարձցուք յուրիւ վարդապետութիւն անձն իշխանութեան մարդոյն:

Եւ նախ զայն հաստատեմ զի ըստ գրութեան բաշխից և հրամանաց՝ չիք իսկապէս բարի և չար. և դարձուցեալ զբանսն իմ առ ջատագովս մոլորութեանն ասեմ. իցէ թէ չարին և ուժիրս համարիցիք դուք զսպանութիւնս և զհայրասպանութիւնս, զգեղատուութիւնս և զնենգժոտ չարախօսութիւնս, զնոգժոտութիւնս հարց, և զապաշխորհութիւն որդւոց, զնենգաւորութիւն բարեկամաց և զկեղծաւորութիւն 'ի կենցաղս կենաց. և ընդհակառակն՝ համարիցիք թէ բարիք իցեն առաքինութիւնք՝ արդարութիւն և երախտադիտութիւն, անաչառութիւն 'ի դատաւորս, և քաջութիւն 'ի զօրականս, և որդրմածութիւն 'ի ճոխս. ցեալսն ընչիւք. իցէ 'ի ստին թեր մի բարեւոյ և միւսն չարի: Առացեք, արեւոք ընդ մի համար իցէ յաջ ձեր այս ամենայն. և ընդ մէջ բարեւարին և չարագործին ոչ այլ խտիր համարիցիք եթէ ոչ որչափ ինչ ընդ բան զի վայրագ և ընդ երկնոտ աղանի. որպիսի ինչ իցէ ապա ձերդ զգայութիւն, եթէ զհայրասպանութիւն և զհօրամոյն սէր ոչ այլ ինչ համարիցիք եթէ ոչ մերթի մոլեգին կամ ցօղ քաղցրասպիւս. նա ոչ ապա քէն այնչափ աշակին է յաջ ձեր գլխովին վարդապետութիւնդ, զի չհամարձակիք բարձրաձայն զնոյն քաղցել: Իսկ եթէ 'ի միտ աւնուցուք եթէ մի կողմն առաքինութեան է և միւսն եղեւանաց, ապա ուրեմն յողողոյք և անհաստատք էք 'ի կարծիս. զի ըստ ձեզ բաշխապաշտիցդ՝ ամենայն ինչ 'ի հարկէ է, և որ ինչ էն պարտի լինել. և չիք ինչ 'ի յեղեւոյ որ մարթիցի դու այլապէս. զի ամենայն ինչ կապեալ կայ յօրինաց անհրաժեղ բաշխից. ապա ամենայն ինչ յիւրեանց կայի զառան և 'ի սահմանեալ կարգի. և ըստ նմանն ոչ ինչ կարգաց լինի զանցառութիւն, և չիք ինչ որ անկարգ իցէ յաշխարհի. զի անկարգութիւն է զանցառութիւն կարգաց որում հարկ էր հպատակել, և ու-

բուն՝ հետեւեալ ստունգանեցաք: վասն որոյ զանհրա-
ժեշտն իւրեանց ընտն շահաստագիր, և Ներնն որ ՚ի տե-
սիլ այրացաւ: Երբէ զհրդեհն Տրոյից, և
Ս. Լուդովիկոս որ ընդ կաղնեան Վէնսանի կայ դա-
տաւոր իրաւանց արդարութեանս. սակս նորին սլա-
ճաւի՝ որով արգար է մին, անագորոյն է միւսն, այս է
սակս անխախտատ հարկին որ ՚ի վերայ կայ. և ՚ի շա-
րայարութիւնս արարածոց առհասարակ կարեւոր
օղակք էին և Տիտոս որ ցնծութիւն էր մարդկան, և Վալի-
գուա նմին արհաւիրք. և թէ կամիք՝ մին ոսկի և միւսն
երկաթի, բայց ոչ աւելի ինչ. այլազգի շաւիղք նոցա
ոչ յրնարութենէ ինչ նոցա էր, որպէս և զանազա-
նութիւն մետաղացոյ այգոցիկ ոչ յիւրեանց կամաց
ինչ ծագիցի: Ապա ուրեմն յեկեղոց լինել սպանողին
յատեան դատաստանի՝ մինչ զեռեւս ծխէ արիւն իւ-
րումն նմանոյ ՚ի ձեռս նորա, մարթի անմեղ զանն
համարել, և ասել իրաւամբ ցդատաւորն բոս մտաց
բաշխականաց. «Այո սպանի զհանգուհատիւն ինձ
զմարդ, այլ այնպէս ՚ի քարկէ բերեալ ՚ի սպանու-
թիւնն, որպէս դուք ՚ի վրէժինդրութիւն մահուան
նորա. յիս որպէս և ՚ի քեզ խառնուած բնութեանս
է որ գործէ՝ մղեալ յանգիմագարձ բնութենէն. ևս
զվագրին յանգիման առնեմ զախպս որ պատահէ դա-
մաւակութիւնն, և դու զորտորդին որ հետամուտ է
նմին. դու ինքն երջանկագոյն ես քան զիս, բայց և ես
ոչ քան զքեզ մեղապարտ»: Եթէ ՚ի բաշխականաց
ոք էր, տեալք, դատաւորն, դատել դատէր զեղեւ-
նագործն, այլ չմարթէր տալ պատասխանի չքմեղու-
թեանն:

Ասացէ՛ սպա բաշխականն եթէ կու՞ն նա աւաքի-
նութիւն զօգտակարն, և ախտս՝ որ ինչ միտասկարն է,
թէ և երկոքին ևս արգասիք հարկին իցեն և ոչ ազատ
ընարութեան: Այլ եթէ այդ իցէ ձեր կշիւ արգա-
րութեան և անիրաւութեան, ախտից և աւաքնիւ-
թեան, ապա վերիվայր յեղաշրջէք զծանօթութիւնս
ուղիղ բանին, և զամենայն կանոնս իջեղաւաց հաստա-
տելոց՝ ՚ի մարդիկ. ալէ կոչեցէք առաքելի զանգա-
տանն արգասաբեր որ յատրք հունձս ծածկիցի, զի և
սա օգտակար է. և յանցաւոր եղեռան գնեղիդ յոր-
դահոսան որ մալականէ զարտորայն, զի և սա միտ-

սակար է: Տեսէք, տեալք, թէ զխորդ յամենեցուն
միտս եղեւն յանցանաց անանջատ իմանի յազատու-
թենէ. ապաքէն անտաժէան ՚ի մոլեգնութեան տա-
պախաւն քերմանն, և յիմարն ՚ի ցնորս կատարու-
թեանն թէ և յարին մտաբերիցեն, արգարեւ արկած
չար զիրն համարիմք, բայց ոչ բնաւ ոճիրս. պահել
պահէմք զնոսա ՚ի զգուշութեան զի մի այլ ևս իւրեանց
նմանեացն միտասեցեն, այլ ո՞ր օրէնք մահու դատե-
ցին զիւրաբախսն, թէ և գործեալ իցեն զվնասակարս:
Ընդէր իցէ, դարձեալ, տեալք, զի յանգիման տա-
նից առաւել մեծեղեւն և դարձելի համարին յան-
ցանք խորհրդածեալք, մենքնայեալք և պատրաս-
տեալք յառաջագոյն, քան զայնոսիկ որ ՚ի յանկարծ
բորբոքելոյ կրկից և ցաման գործիցին. և թէ ոչ զի յա-
ռաջնան առաւել տեսնին կամակար խորհուրդք և
ազատութիւն: Այսպէս ՚ի բաւալ ՚ի մարդկանէ զա-
զատութիւն, և ՚ի հաստատել զկապեալ հրամանացն
զապրդապետութիւն՝ ոչ ևս այլ գտցին ախտք և առա-
քնութիւնք:

Երկրորդ անգամ՝ ցնորք ինչ իցեն խիղճ մտաց, և ի-
մասանագոյն գործ է հեղձուցանել զնոյն: Գիտակցու-
թիւնն ՚ի կրկին զգայութիւնս յայտոսիկ հաստատեալ
է, մի՞ թէ պարտ էր հրաժարիլ ՚ի գործեղոցն, և միւս՝
թէ հնար էր անձնապահ լինել. և ահա սովմբ յառնէ
՚ի մարդիկ պատերազմ սաստիկ ընդ գիտակցութի որ
բոզքը հարկանէ, և ընդ միտսն որ անձնագատն կորա-
նայ: Այլ եթէ ՚ի բաց բարձցեն զազատութիւն ՚ի
մարդկանէ, և եթէ յանցաւորն չունէր զստոյգ կարո-
ղութիւն ՚ի չարեացն հրաժարելոյ, զինչ քան զանձին
յանգիմանութիւն գործ անմուտել կայցէ. զի մարթ
է ինձ հաւանել ընդ մեղազրութիւնդ, եթէ ինքն իսկ
պարտապան էր գորղութեանն և սպանութեան և կա-
մաց չարախօսութեան, և գիտակ էր անձին ազատու-
թեան հրաժարելոյ ՚ի չարեացն. այլ եթէ անգիմա-
դարձ ՚ի նոյն ձգեցաւ, և եթէ եղեւն յանցանաց ան-
հրաժեշտ էին ՚ի նմանն որպէս խօթութիւնք և մահ,
ապա այնպէս անդէպ նմա վասն այնր ընդ անձին ողո-
րէ՛ւ, որպէս օրհասականին մեղ զնել անձին սակս օր-
հասին: Կա զի զիւրազոյն ինչ է զանազանել զխալմա
խղճի յայլ ցաւոց զժողովագուհից զոր զգամք ՚ի մեղ:

Տրամիմք ընդ արկածս ինչ որ վեր 'ի վայր յեղաշնջեց
զխորհուրդս մեր և զբարբորութիւն, ցաւիմք ընդ մահ
մերձաւորաց և մտերմաց. իսկ զխայթս խղճի սակս
յանցանաց և եթ ազատութիւն գործեցեալոց՝ զցայ հո-
գին: Այլ և որք յատ ջերմանն ջերացեալ խելացնո-
րին՝ անարգէն և զգուհն զայնսով՝ որ քաղցրութեամբ
զինաման ածիցեն: այլ քանզի յակամայութիւնն յայնս
թէ և արտմեցին ընդ գործեցեալսն՝ 'ի լսելն առ յապա,
այլ ոչ բնաւ հարցեց զնոսա խեղճ մտաց. և գիտակ-
ցութիւն ոչ իւրք վրդովի, բայց 'ի յանցուածոց յո-
րոց կարող էր որ խուսափէ: Ապա ուրեմն բառնալ
զազատութիւն, և զկապեալ հրամանն քարոզել ոչ
այլ ինչ է, բայց ուսուցանել չարագործին անյարիր 'ի
չարին խորդաւ. և բառնալ զմիակ յոյս անխելութեան
գառնալը նոցա 'ի չարեաց՝ զխայթս խղճի:

Արդ եկեացուք յերրորդ հետեւութիւնն, այն իսկ
է թէ ոչ գոյ Աստուած. զի արգարե յիշատակ Աս-
տուծոյ զարթուցանէ 'ի միտս մարդոյ անդէն և անդ
զյիշատակ էակի որ ինքն իսկ սրբութիւնն է, և սրբութեամբ
անհնարին է առնել կամ հաճել ընդ չարիս. այն-
պէս զի մի ինչ է ուրանալ զսրբութիւն Աստուծոյ և
զգոյնութիւն նորա: Արդ հարկ 'ի վերայ կայ բաշխս
կանին կամ բնաւ իսկ յուրաստ լինել յԱստուծոյ,
և կամ պատճառ զնա կարծել չարեաց որ ապակա-
նեն զաշխարհս: Ըստ նորա կարծեացն և բարոյական
աշխարհս, որպէս և բնականն, յանխուսափելի շարժ-
մանց և մղմանց վարեալ բերի, և գործք մարդկան, որ-
պէս և բնութեանն երևոյթիք, ոչ այլ ինչ են, բայց ան-
հրաժեշտ արդասիք նախասկիզբն ուղղութեանն սահ-
մանելոյ մտաց մարդոյ որպէս և մարմնոց տարրակա-
նաց: Ապա ըստ այսմ ոչ միայն թողացուցանէր Աս-
տուած զչարիս՝ 'ի զեղծմանէ ազատութեանն յառա-
ջագաւաթս, այլ և ինքն իսկ ճամբարս նոցին պատճառ
համարէր, և ահա աստուածային կամայն գործ լինել
կղեւն մարդասպանին, որպէս և բորբոքումն հրա-
ջոյտ լերանցն որ 'ի հրեղէն գետս ողողանէ զերկրին
շուրջանակի. և չարիք ոչ 'ի մարդկանէ, այլ յԱս-
տուծոյ և եթ մտային. նա ասացից և ևս ոչ միայն ան-
երկիր 'ի հայհոյանաց, այլ և խոնարհ մեծարանք
սրբութեանն Աստուծոյ որում՝ երկիր պապանեմ, զի

և թէ հարկ էր զկապեալ հրամանն ընդունել և ոչ ա-
ղատս կարծել զմարդիկ, այժմէն իսկ արժան էր զաս-
տուածանգիտութիւնն քարոզել իբր կանխագոյն քան
զամենայն ճամբարութիւնս: Այլ այս ամենայն հե-
տեւութիւնք ահաբեկ առնեն զմեզ, ապա դարձուք
յուշիկ վարդապետութիւնն զոր ուսուցանեն մեզ
միտք ողջախոհ, որպէս և կրօնիցն սրբութիւն. դարձ-
ցուք ասեմ 'ի վարդապետութիւն ազատութեան հո-
գոյս մերոյ:

Այլ ասեն. Աստուած նախատես է ամենայնի, և
զոր ինչ նախահայեաց տեսութեամբն գիտաց թէ պա-
տահելոց են, հարկ է թէ լինիցին. զի անխել պա-
պանութիւն, և չէ ինձ կարողութիւն սուտ հանել
զնա զհակառակն քան զոր կանխաւ գուշակեաց գոր-
ծելով. ապա զիսրդ հնար իցէ միաբանել զանձնիկաւ
նալթիւն մարդոյ ընդ կանխագիտութեանն Աստուծոյ:
Հնազոյն է յոյժ առարկուածս, տեսք, և սակա յա-
ճախ յեղեղելոյն՝ անկեալ 'ի զօրութեանէ, առ երեսս
խտուէ իմն զաչս, այլ անհիմն ինչ է և անհաստատ.
այլ համառօտիւ կշռեսցուք զարեղնաբան պատաս-
խանին: Գիտութիւնն Աստուծոյ զհանդերձեալ զի-
պաց ոչ փոփոխումն ինչ գործէ նոցա բնութեանն. ա-
ղատս ճանաչէ նա որ ինչ ազատութեամբ պարտի լի-
նել, և հարկաւոր՝ որ ինչ 'ի հարկէն ունին լինել. կան-
խապէտ էր Աստուած, տեսք, եթէ գուք և ևս խրմ-
բելոց էաք այսօր 'ի տաճարիս, այլ ազատութեամբ.
այնպէս զի թէ չէր մեզ ազատութեամբ բերեալ այսր,
յայնժամ ապա համարէր վրիպեալ գիտութիւնն նո-
րա. և մեր համախմբութիւնն ոչ արդասիք եղեն նա-
խագիտութեանն Աստուծոյ, այլ նորին պատկեր յան-
դիմանակաց. ոչ զի Աստուած ետես յառաջագոյն
վասն այն եղի 'ի մտի խօսել ճշգրտագոյնս. այլ քան-
զի սահմանեալ էի խօսել, վասն այնորիկ նախատես
էր. Աստուած. ահա տեսանեմ զձեզ համահաւա-
քեալս 'ի տաճարիս, քանզի էք իսկ աստանոր. բայց
ոչ սակա այնորիկ աստ իցէք վասն զի տեսանեմ զձեզ
աստեն. քանզի թէ և ինուցում զաչս իմ, բայց նոյն
պէս աստ լինիք: Թուի թէ զկանխապէս ծանօթու-
թիւն ինչ զիպաց պատճառս նմին կարծիցէք. բայց
յայնմի սրտութեան են վարկաճքդ. զի ահա յառա-

ջազոյն նկատեմ՝ զի 'ի վախճան բանախօսութեանս
դուք և ես մեկնել ունինք 'ի Ժողովոյս, բայց սակայն
նախատեսութիւնս այս ոչ հարկ արասցէ մեզ մեկնել
'ի տեղւոյն: Ի գուշակել աստեղաբաշխին զխաւա-
րումն լուսաւորաց, իցէ թէ գուշակութեան նորին
ընծայելի իցէ այն. ապաքէն ոչ բնաւ. խաւարումն
լուսաւորաց ոչ վասն այն լինի զի գուշակեալ է յօրա-
ցոյցս մեր, այլ վասն այն ազգ առնի, զի ըստ բնական
օրինաց հարկ 'ի վերայ կայ նմին պատահէ: Առլեւ
է կանխագուշակ իրացն պատահումն, բայց և նոյն.
պէս անլրէպ է եթէ ազատութեամբ պատահեցին:
Համառօտ ասել՝ յանդիման աչացն Աստուծոյ ազա-
տութեամբ գործեմք մեք զայն ամենայն, զորոց նախա-
տես եղև նա թէ ազատութեամբ ունինք գործել. ա-
պա ուրեմն նախագիտութիւն նորա ոչ ինչ բառայ 'ի
մերմէ ազատութենէս, նա մանաւանդ համարի և
գիտակ է թէ եմք անձնիշխանք: Եթէ չեն բաւական
բացայայտութիւնքս 'ի մերթէլ զամենայն մաշյալ մը-
թութեան որ պատեալ ունին զենգիրս առաջիկայ, և
եթէ մնան ինչ երկմտութիւնք 'ի կցորդութեան ազա-
տութեան մարդոյ ընդ նախագիտութեանն Աստուծոյ
և նորա անսահման իշխանութեանն 'ի վերայ իւրոց ա-
րարածոց, հարկ է ասել ընդ Պոսելի. « Զործամ
ինդիրք վասն իրաց ինչ յուղիցն՝ հարկ է մեզ ան-
երկմիտ համարել եթէ մարթ է մեզ տեղեակ գոլ ըս-
տուգապէս բազմաց իրաց, բայց ոչ լիովն ունել ծա-
նօթն զամենայն հետեւութեանն նոցին և որ զնոցանէ
կախեալ կայցեն. ապա առաջին կանոն ուղղախոհու-
թեանս մերոյ իցէ ոչ բնաւ անտեսել զՀմարտութիւն
որ միանգամ հաստատեալ իցեն, թէ և յօրով գծուա-
րութիւնք ծագեցեն 'ի կամելն միաբանել զնոսա ընդ
միմեանս. այլ ընդհակառակն պնդագոյնս ունել զնոսա
որպէս զերկուս ծագս շղթային, թէ և ոչ տեսանի-
ցեմք զմիջնորդս շարայարութեանն:

Ապա հեռի 'ի մէջ, տեարք, սահմանեալ հրամա-
նացն վարդապետութիւն, որ որչափ ահագին է 'ի հե-
տեւութեանն, նոյնչափ և ստապաւոր 'ի սկզբունն: Եւ
ի լուիցուք նոցա որ առ անդորր առնելոյ զմեզ ընդ
կեղականք ելան, պանծանք իմն յիշատակէն զառա-
քինութիւնս ստոյիկեանց ոմանց, զկենցաղասէր բարս

Սքինոզայ, և զբարեգործութիւնս տարրապաշտից ո-
մանց արդեացս Ժամանակաց: Իմպատասխանի այս ինչ
'է զի երբանիկ իմն գրծութեամբ իւրեանց վարդապե-
տութեանն, աշոււազոյնք դասն քան զիւրեանց գրծ-
ութեանն. զի առաքինութիւնք նոցա ոչ 'ի բաշխական
կարծեացն ծագէին. և զի 'ի քաղաքավարութեան
ընթացից կենաց՝ մոռացան զսկզբունս իւրեանց առ 'ի
գործել որպէս արդարեւ ազատս. և զի զգայութիւն
զօրաւորագոյնք դաս 'ի նոսա քան զճարտարմտութիւն.
և զի այնպէս ակն յայտնի էր վաւթարութիւն կար-
ծեաց նոցա, մինչ զի բնագաւտէին մերկանալ զայն յան-
ձանց 'ի գործադրութեանն, զոր ըստ տեսականին խոս-
տովանէին. դարձեալ ասեմ՝ ոչ այն է խնդրելն եթէ
իցեն լեալ բաշխապաշտք առաքինիք, այլ թէ արդեաք
'ի կարծեացն մոլորութենէ եղեն այնպիսիք. և զի մարթ
է վարդապետութեան իրիք ըստ զիպաց բաղդի ոչ այն-
չափ մնասակար գոլ ոմանց որ զնա պաշտպանեացեն,
բայց և այնպէս սակականարար լինել 'ի սպառ բարոյա-
կան կարգաց, և որ քարոզենն զնոյն մեղապարտ գոլ
բովանդակ քաղաքաժողով ընկերութեան: Ապաքէն
պէ՛մու անհաւատութիւն խնդուականութիւնս, առ
Քէ զքրիստոնէից ոմանց քարոտականութիւնս, առ
մեղադիր լինել նոքք կրօնիցս սրբութեան, և անլուր
և անիրաւ ճարտարմտութեամբ՝ քրիստոնէութեան
համարի զախոս 'ի նմանէ դատապարտեալս, և զնրժ-
ղծութիւնս որ ընդ նորին անուանին երբեմն գոր-
ծեցան. և յայտնիկ յայտնի իսկ տեսանի եթէ ամ
բաստանութիւնք նոցին զօրարտութիւնք և եթէ էին:
Այլ որ կարի ահագին Հմարտութիւն այս է եթէ
բախտահարման մոլորութիւն անլրդով և անկարեկիր
յեղեան զմարդ առաջնորդէ, ուսուցանէ Ժանտաղոր-
ծին արհամարհել զնիղձ մտաց, ցուցանելով եթէ ոչ
առաւել մեղապարտք են նոքա սակս յանցումածոցն,
որչափ բոյս թուանքեր որ զազուն յինքեան ունի.
Յի: Ապա կարի 'ի զեպ է բարբառել զբանս ականա-
ւորի ուրուք մատենագրի¹, զոր պարտ իսկ էր նմա և
'ի ճահ յանձն իւր յարմարել. « Խոյս առւր, ասէ,

յայնցանէ որ ընդ պատրուակաւ մեկնաբանելոյ զբը-
նուծիւն իրաց, սերմանեն 'ի հոգիս՝ վարդապետու-
ծիւնս ասականաբարս... և կործանեալ և եղծեալ
և առտան հարեալ զամենայն զոր պաշտեն մարդիկ և
մեծարեն, բառնան 'ի տառապելոց զյետին մխիթա-
րուծիւն թշուառութեան նոցա, և 'ի հզօրաց և 'ի
մեծատանց զմիակ սանձ կրից նոցա. քարէն հանեն 'ի
խորոց սրաից զխիղճ յանցանաց և զյոյս առաքինու-
թեան. և տակաւին պարծին գոլ բարերարք ազգի
մարդկութեանս: Ոչ բնաւ, ասեն, ճմարտութիւն
փնասաբեր եղև մարդոյ. և ես ինքն նոյնպէս հաւա-
տում. և ըստ իս՝ այս իսկ ընծայութիւն է և թէ ոչ ճիշ-
մարտութիւն է այն զոր ինքեանք նոցա քարոզեն »:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՈՑ

Եթէ միանգամ զաչս ընդ երկիրս յածեցուցանիցեմք՝
ընդ երկու ինչ կրս հիացեալ զարմանայցեմք. ընդ ան-
թիւ վաստակս որովք զբալի մարդ 'ի ներքոյ արեգա-
կան, որպէս ասէ Խմաստունն, և ընդ ստուծիւն վաղ-
անցիկ կենաց նորա. զի որչափ տեղափոխութիւնք և
քանի՛ վրդովմունք յերկրիս յոր բնակեմք. զի աչա-
սառ քաղաքագէտք ոմանք 'ի խորս լայնածաւալ տե-
տութեանց ընկզմաւք՝ խոտտանան անձանց զփառս 'ի
նոցանէ ժողովել. և անդ խմաստունք զհետ ելեալ տա-
ժանական խուզարկութեց, առ 'ի վախճանի 'ի քաջա-
նուծութին վայելելոյ. այլուր յանգուզն անտեսագէտք,
որ օգտածարաւ շահասիրութեամբն գողցես կամին
զհաճոյս բաղդին կաշկանդել, ակն կալեալ վայելե-
լոյ 'ի հանգստեան յաւուր միում՝ յանկարօտ յղիու-
ծիւնս. և ամենայն ուրեք ոչ այլ ինչ է տեսանել բայց
զազգս ողբոյն 'ի մշտնջենաւոր ծփանա տարուբերեալ
'ի վաճառաշահս և յարուեստս և յանգոյ ինչ բարիս
զոյս հաստատեալ, որ կապտեն 'ի նոցանէ զգերա-
զոյնն երջանկութիւն. այսպէս ամենայն ինչ հոսեալ
զնայ իբրև 'ի մրրիկս անդադարս խորհրդոց գործոց և
հաճոյից. բայց սակայն ամենայն յոյսք անիկալու-
ծեան վրիպեալ անհետանան: Եւ որ ինչ 'ի թատր
աշխարհիս յանդիմանի, առ սուղ ինչ և եթ զփայլեալ
անցանէ, և որ այսօրն է, վաղեւ ոչ ես իցէ. ազգ որ
այժմս է՝ ըստ անցելոց ազգացն կորնչիցի, և վախճան
ամենայնի մահ, որպէս մարդկան առանձինն նոյն և
միահեծան պետութեանց. որպէս և մեք իսկ՝ որ հա-

նորագոյ առ ոսն կոխեմք զերկիր՝ յառուր միում գերեզման մեր լինելոց է : Արդ 'ի միջոյ յաւեժական փոփոխութեանցս աղգաց անցելոց և աղգաց հանդերձելոց չիցէ՞ ինչ հարցումնս կարեւոր եթէ արդեօք ամենայն ինչ ընդ մարմնոյ վախճանացի . իցէ՞ թէ փոշի առնարդ ինչ իցեն արբն հոյակապք որք առաքելութիւնք դասն պանծալիք , և մարդիկ համբաւատենիչք որոց յիշատակք անեղծ դրոշմեալք են յարձանագիրս աղգաց , և հարք մեր և նախնիք որոց ոսկերք թաղեալ կան 'ի սիրտ երկրի . իցէ՞ թէ և զինս բովանդակ գոյութիւն ծածկեացէ վէժ՝ տապանին . գուցեն այլ կեանք նորատուր՝ անդր քան զայժմուս յորում եմս . արդեօք թշուառութիւն եթէ երջանկութիւն ելցէ ինձ անգ ընդ առաջ : Եւ իցէ՞ քան զայս հարցումն , տեսար , արժանաւոր առն իմաստնոյ . և իցէ՞ որ որ կարասցէ 'ի սպաս և բնաւին մերժել զայն 'ի մտաց :

Բառադաւ առէ .¹ Անմահութիւն հոգւոյ այնպէս կարեւոր է մեզ և անանջրպետ կցորդեալ , զի առ անխոր լինել 'ի գիտել զնկութիւն նորա՝ հարկ է կորուստնել մարդոյ զամենայն զգայութիւնս : Եւ ըստ անկեալութեան բարեաց յաւիտենականաց՝ զոր ունիւ պարտ է մեզ և կամ ոչ , այնպէս այլազգի լինելոց են շատիցք դործոյ մերոց և խորհրդոց , զի անհար է և ոսնկոխ մի սանել իմաստութեամբ եթէ ոչ ուղղելով զնոյն առայն կէտ նպատակի որ է վերջին վախճանն մեր » : Ապա ուրեմն յիշատակ առնել զանմահութենէ հոգւոյ ոչ այլ ինչ է , եթէ ոչ առաջի գինէ մտաց ձերոց զայն որ քան զամենայն ինչ մեծագոյն է և արժանաւոր խորհրդոց մտաց :

Այլ արդ տեսցուք եթէ զինչ կարիցէ մեզ ցուցանել բնական և եթ լուսաւորութիւն սակս գոյութեան հանդերձեալ կենաց , յորում գտանին վարձք առաքելութեանց և պատուհապք ատակց . և զհզոր խորհրդաժողովիւնս զոր առաջի արասցուք յօժանդակութիւն խնդրոյս՝ առցուք 'ի խորազնին և յանանջատ ծաւթութեանէ մարդոյ և Աստուծոյ , և այս է վախճան բանախօսութեանս :

¹ Խորհուրդք Բառադաւոյ , գլ. Խ :

II.

Յոյցք 'ի ծանօթութեան մարդոյ .

Եթէ կամիցիմք 'ի խորս հոգւոյս իջանել առ 'ի քրննել զնա և ճանաչել , 'ի բնութեան անգ խրութեմ և 'ի զգայութիւնս և յիշման և 'ի հաւատս գտանեմք զանվերջ ընծայութիւնս անմահութեան նորա :

Եւ նախ 'ի բնութենէ անտի հոգւոյ յառաջ զայն նախկին ընծայութիւն , յանկութեան ասեմ էութեանէն . զի ահա տեսանեմք զմարմն մարդոյ զի մեռանի և լուծանի , և առանց յոչնութիւն դառնալոյ՝ այնպիսի ինչ լինի զոր չիմանամք և չմարժեմք անուն ինչ նրմին սահմանել . և օգ և ջուր և հուր և ամենայն բարածք ներգործ են 'ի մարմնի զերեանց իշխանութիւն որպէս 'ի առեկս և յանասնոց մարմնս . իսկ հոգին անմեռ է անհաս է 'ի զգայեացս . նուրբ և անխառն չունի ինչ յերեան սկիզբն ապականացու . և պարզ և անբաժանելի իբրև զխորհուրդս մտաց՝ անբժանելի է 'ի ասարականաց , որչափ և նրբիք իցեն և աղբոյ : Զի մահ ոչ այլ ինչ է բայց քակտումն մասանց նիւթեղինաց . իսկ հոգւոյ չեն ինչ մասունք և կերպարանք , և ոչ մասանցն ընդ իրեաց զուգադրութիւն . և եթէ հնար է մարմնոյ կորուսանել զյօրինուածութիւն մասանցն անջատից , և փոփոխել և մեռանել , իսկ հոգւոյ որոյ այլատարազ է գոյութիւն , անմարմն 'ի բնէ յայնպիսի եղծումն անկանել : Եւ արգարեւ 'ի հաստատել անգ իսկական զանազանութեանն 'ի մարմնս և 'ի հոգին , և 'ի գիտելն եթէ երկու գոյութիւնք են նոքա ամենակն օտարք 'ի միմեանց ըստ բնութեան և ըստ սեպհականութեանց , անգէն 'ի միտ առնու մարդ և թէ եղծումն միոյն ոչ և երկրորդին եղծումն աճէ 'ի վերայ :

Դարձեալ չէ մարմն ասել եթէ հոգին սակս մարմնոյ սակեղծեալ գոյով՝ 'ի թողու անգ զնա , յոչնութիւն գարձ արասցէ անշուշտ ըստ աստուածային կո-

մաց՝ զի ուստի՝ յառաջ գայցէ սնտոխ այդ վարկած իբրեւ եթէ Արարչին սահմանեալ իցէ հոգւոյ ցայն վայր միայն կեալ ցորչափ ընդ մարմնոյ կապեալ կայցէ՝ և համարձակիմ ասել եթէ ամենայն ինչ հակառակ եղանէ կարծեացդ՝ զի մարմին ապաքէն բազմաթիւնարհագոյն է քան զհոգի՝ իսկ արդ զհետ մահու որով զօդ միութեանն խորասակի՝ առկաւին կայ մնայ մարմինն յամենայն մասունս իւր, փոխեալ զձեան և այլակերպեալ՝ բայց ոչ բնաւ անհետացեալ, զիմրդ կամիցիք ապա զի հոգին աղնուապոյն ի մասանց մեբոց, և գեր ի վեր քան զմարմինս իւրովք կարողութեամբք, դարձցի յոչեութիւն։ Ապաքէն իրաւունք են ինձ ոչ քան զհիւզեայ մի նիւթոյ անարգապոյն համարել զհոգւոյն պայման, և եթէ ի սկզբանէ արարածոց անօրինակ ինչ է յաշխարհի ոչնչութիւն և զուշտեայ ինչ հիւզոյ, մի թէ չմարթիցիմ աներկբայ լինել և ընդ հոգւոյն անկողութաւ պահպանութիւն։ Ահաւասիկ, ասէ Քրիստոս¹, բնակարձիք բանաւորապոյն, հաստատապոյն և անյեղի քան զամենայն։ Այլ մատիցեն յառաջ հակառակորդք մեր գերծուցանել զմեզ յայնցանէ յայնապոյն և լուսաւորապոյն ցուցակութեամբ։ անդատին յարարչագործութեանէ օրէնք են հանրականք, զի մի ինչ էակ ոչնչացի, և եթէ զհոգին եթ յայտ օրինաց օտար համարեցաւ Աստուած, տարրապաշտից անկ է ընծայութիւնս յառաջ մատուցանել զայսօրինակ առանձինն կամաց Արարչին։

Ամարթ է ասել և եւ զի հոգին անջատեալ ի մարմնոյ անկենդան մնացէ և առանց զգայութեանց իբր ի թմբրութեան և ի մահու։ զի ուստի՝ զկարծիագ հաստատեցեն։ Ապաքէն ճմարկաւ է թէ լստ այժմու կարգացս հոգին առ ի գործածութիւն իւրոց կարողութեանց՝ պէտս ունի ստատաւորութեան զգայաւրանաց մարմնոյ։ զի ի ձեռն նոցա ընդունի բիւրս բիւրոց զգայութեանց որք նաւթձէն նմին բազմօրինակ ծանօթութիւնս։ բայց և այնպէս ոչ աչքն են որ ու-

նին զգայութիւնս լուսոյ, և ոչ լսելիք զգայութիւն ձայնի։ զի սոքա ուղիք են և ոչ եթէ կայանք մերոց զգայութեանց, գործիք և ոչ եթէ սկիզբն մերոց ծանօթութեանց։ Եւ ո՞ր ասաց մեզ եթէ չիցէ հնար հոգւոյ յաւուր միումն զանց առնել զնոցին սպասահարկութեամբ, և զի չիցէ Աստուծոյ կարողութիւն բաւական ի գործել առանց նոցա՝ զոր կամին առնել նոքօք յայտ աշխարհի։ Տեսէք զիմրդ և յերկրի մերթ անջատի հոգին յազդեցութեանց զգայարանաց և մեծաց։ զիարդ թողեալ զանձուկ սահման զգայութեանց և առանձինն փորձաւորութեանց, խոյանայ մինչ ի հանրական անսութիւնս արգարութեան և կարգաց և գեղեցկութեան և ճմարաւորութեան։ Տեսէք զիմրդ սեպհական զօրութիւնն ի բարձրագոյնս լինի թեւակոխ և զիմրդ մերթ ընդ մերթ մեկուսանայ յանձին ի սրբութիւնն անմատոյց ի ըզգալեացս շիւթից, առ ի ճմարաւորութեանն եթ խորհրդովք պարարելոյ և ո՞ր փոխի իցէ եթէ ի մերկանալ ի մարմնոյն կապանաց ոչ և եւ զօրասցի ի նմա և առաւելուցաւ ինքնիշխան ազատութիւն։ Հոգի և մարմին հակառակամարտք են միմեանց ի բնէ, սակաւնհամարոյր անցնիւր սեպհականութեանցն։ և այն իսկ են զարմանք զի էակք այնպէս անմանք միաբան գտանին ի գործ և հաւատակ իրեքոց։ այնպէս զի միայն աստուածային կարողութեան հնարաւոր էր ի մի հաւանութիւն զուգակցել զնոսա։ Մարմին յետ մահու այլնզայլ իմն շարժմանց ներքոյ անկանի, օտար ի հոգւոյն ազդեցութենէ, որ չէ այլ եւ նորին կառավար։ նոյնպէս և հոգին կեայ ի խորհուրդս և ի ծանօթութիւնս անապագա զգայութեանց գործարանաց։ Եւ և նոքին իսկ հեթանոսք զոյն այսպէս գոյ խմացան, այս է զի ի մահուն իսկեալ հոգւոյն զըլթայս գերութեանն լուսաւորապոյն և կատարելապոյն ճախր առեալ վերացի յերկնային օթեանսն։ Չոր օրինակ Վիկտորն ի ձառնի որ Յաղագի Զերմէնէն, յետ միանգամ յիշելոյ զվարդապետութիւն Պիլթագորայ, Սոկրատայ, Պլատոնի և օրհասականն Վիւրոսի, և ցուցանելոյ եթէ բնութիւն գեանդեցոյց զմեզ ոչ ընդ անշարժ յարկաւ, այլ ի տաղաւար վաղափութ, տայ զայսօրինակ բարբառել Աստուծոյ։ Ո՞ր է բանաւեա

¹ Թովմար սակս կրօնից, թղթ. Բ. գլ. Բ. թ. 6. հատ. Ե. էջ 544, տիպ վէրացիլ։

ցանկալի աւուրն՝ յորում՝ լքեալ զհող երկրիս ամբարձայց յաստուածախուժի կաշառու հոգւոյ՝ որ յառաջ քան զիս էին » :

Արդ յայս բովանդակեացուք զսուղին ընծայուած թիւնս, եթէ պարզ գտնուէ՝ եւթեան հոգւոյ՝ մահ մարմնի որ յօգուածոյն է, չկարէ հոգւոյն սանանել, և ամենեկին հաւաստի է եթէ հոգին ոչ բնաւ եղծեալ ոչնչացի՝ ի դրական կամաց Արարչին. և ահա այսպէս ամենթեմական եւթեան հոգւոյն հօգոսպէս օժանդակէ մանջնաւորութեան նորա յետ մահուան մարմնոյ :

Իսկ և երկրորդ ընծայութիւն առնին մեզ ներքին զգայութիւնք ինչ հոգւոյ որ ամենայն մարդկան հասարակ են. զի զայ՝ ի մեզ արդարեւ անխմանալի իմն նախազգիտութիւն և նախազգայութիւն զհանդերձեալ կենաց. ուստի՝ իցէ անյայտն այն ճիգն երկարակեաց ընկերոյ քան զանձնին մեր, և յաւեժական թողոյ զանուն մեր ի յիշատակ մերոց նմանեաց. և սոյն իղձ առնչանաց հասարակ է և շինականին, և ի մասանոյն և զօրականին. զի իմաստունն յերկս վաստակոց զիմէ յանհաւութիւն, զօրականն ի մեծայաղթ արութիւնս, և շինականն առնչայ գոնեայ ի յուշ որդւոցն յաւեժանալ. արամի ի խորհչել անդ եթէ թեւսն վաղ ընդ փոյթ անկցի ի մուտցութիւն, վասն որոյ կամի իմն դրոշմել զվեր անուն ի գաստակերան զոր շինէ, և ի ծառաաւունին զոր անկէ, և յանգաստանն ապաշնորհ զոր ինքն եզ արգասարէր : Այլ համբաւատենք սիրոյն իղձ բանագոյնն ևս ե ի մարդիկն հոյակապ, որ անգր քան զհետաւոր սերունդսն ձգալի ժամանել, և զուարճանայ ի խորհուրդս իւր եթէ մեծամեծ արարք նորա և գեղեցիկք ընդ համօրէն զարկ պանծանօք յիշատակեցին : Եւ զխորդ իցէ այս եթէ չէր ի նոսա անհասանելի իմն նախազգիտութիւն անկնկալութեան և ինքեանց իսկ վայելելոյ ի փառսն յայնոսիկ ի դարս հանդերձեալս :

Յամենայն ժամ պանծալքք հանդիսացան և ոչ անպաշտօն աշնորիկ ի մարդկանէ որ ի վերայ հայրենի աշխարհին եղեալ զանձնսն նահատակեցան. եթէ անմահ է հոգին, ապա մարմն է ինձ ի միտ առնուլ եթէ զխորդ որ զանցաւ որ կենան համարեացի նուիրել իսկ

եթէ ամենայնի վախճան գերեզմանն է, ապա այժմու կենան՝ գերազոյնն է ի բարիս, և կենաք՝ անգին առ ոչ եւթեամբ. որով և օրէնք գերազոյն համարելի էր պահպանութիւն կենաց, և մեռանել սակա իւրոց նմանեաց՝ ամենեկին իսկ անմատութիւն : Ապա ուրեմն ոչ այլով իւրք ընդդէմ մահու խիզախէ մարդ, բայց զի անցս իմն զնա տեսանէ՝ ի կենան և զայնոցիկ որ ի նիւսանոր զգայութիւն գերեզման և զայնոցիկ որ ի նիւսութեալաւութեանն կարծիս իցեն, յասելս առ նոսա. ի մեռանել քո ի վերայ հայրենեացդ՝ տենչաս փառաց և պատուոյ. բայց եթէ զինի մահու ոչ առուել ինչ կցն քան զվեժդ դրոշմեալ և քան զպատառդ նկալեն որ զքեզ յանդիման արասցէ, զի՜նչ չա՜ իցէ քեզ յերկոց քերթոցն, ի ներքողինից ճարտարախօսին և ի վկայաց պատմութեան : Ապա ուրեմն իմաստանդոյն ևս էր կատոն, որ թէ և անմասն յանբիծ պատճառացի զոր շնէն քրիստոսական կրօնք, այլ ասէր աներկմա « Ոչ բնաւ ձեռն ի գործ ընկէ յայնչափ վաստակս » ի քաղաքական և ի զինուորական, թէ համարելի է թէ փառք իմ ընդ կենացս վախճան առնուցուն... Այլ միտք իմ՝ չգիտեմ որպէս վերայ քան զինքն բարձրացեալ, թուէր հաւատալ եթէ յեւս ի կենացս սկսանիցի կեալ ստուգապէս » : Այսպէս ահա, տեսրք, սէր փառաց՝ որ գրաւեալ ունէր զսրս մեծարոյս, հաստատեալ էր ի գաղտնի ակնկալութեան կենաց որ ի մահու անդ սկսանիւց էր :

Երրորդ հաստատութիւն անմահական հոգւոյ են իղձք առնչանաց անյաղ ի մարդիկ, զոր և պարզաբանեցուք յառաջիկայս : Իւրաքաչա՛մ գտնու մարդ ի ծնէ՝ փափաքէ երջանկութեան, և բերի յայն իւր ի վերջին իւր վախճան. և եթէ չգտանէ զայն ի վերայ երկրի, ոչ ապաքէն ի լուսագոյն կենան ուրեք գնոյն ընկացի : Աղէ իղձք, տեսրք, ի խորս սրտից ձերոց, և ունին զից ձայնի ճմարաւութեան ի լուսութեան զգալութեանց և ամբոյնիւց մտաց ցնորից. և մի մի ի ձէնք ասացէ ընդ իս կամակար. Անհա իմն իղձ երջանկութեան է ի հոգիս, զոր ոչ կարեն երկրածինքս յաղեցուցանել. և անանգոր որ ինդիր ընկիմ այնմ՝ զոր չկարեն տալ ինձ արարածք. զհետ ընկիմ ստուերաց որ միշտ յինն խաւարին. և բազում անգամ յակա-

մայս հեծեմ՝ հառաչեմ նեղեալ և տաղաղացեալ. հա-
ճոյս իմն ինդրեմ անխառն, անշարժ և մեանջնաւոր,
և ի միտ առնում եթէ երջանկութիւն ի սիրան այն
միայն բնակէ՝ որոյ ամենայն իւժք տենչանաց լինէ և
պատարուն: Այլ ո՞ր զանգորբութիւնս զայս գատ-
նել, և ո՞ ի մահկանացուաց առեալ իցէ երբեք զճա-
շակ նորա ի վերայ երկրի. աղէ մտայցէ յառաջ
և յայանեցէ մեզ զգաղանի հնարսն: Զի ահա Սողոմոն
ի միջոյ հոյակապ ապարանիցն, և զուարճալից բու-
րաստանաց, և ճոխութեանց զանձուց, և մեծաշուք
փառաց և լիութեան հաճոյլից՝ խոստովան լինի թէ չէ
երջանիկ, և ընդէր. զի ոչ յազի ունին նորա լուրով
և ոչ աչք տեսնելով, և ոչ սիրտ վայելելով. ահա և
Նիկեքանդր յաղթող տիեզերաց և որոյ առաջն լուեաց
երկիր համբոյն, և ահա Նիկեքանդր պարտասեալ
կայ մանուսեղ քան յազեալ ի փառացն, հեծէ և
ողբայ ի մէջ յաղթանակացն զոր ընծայէ նմա աշխարհ
յաղթահարեալ. և Տիբեր տաղաղացեալ յիշխանու-
թեանէն՝ առանձնանայ ի կղզին Վապերա, և ինդրեմ
ի յղիութիւնս ցոյցութեանց զայն ինչ՝ զոր չէր կա-
րացեալ ի մեծութեանն գտանել. այլ խաբեացի Տիբեր,
երջանկութիւն ոչ բնաւ բնակակից նմին եղլցի յո-
թեանս նշաւակութեանցն. ի միտ առնուցու զեւր
թշուառութիւն, և բռնադատեացի խոստովանել զնոյն
առաջն բովանդակ աշխարհիս: Արդիս յուշարար օ-
րինակք ունայնութեան մարդկայնոցս իրաց, և անբա-
ւականութեան նոյլն, առնելոյ զմեզ երջանիկս յաշ-
խարհի. զորս յիշատակեցի առ ի ցուցանել ձեզ զան-
յաղութիւն սրտի մարդոյ, և թէ զխաբդ հոգմալար
ցնդին յոյսք անխաղութեանց նորա ի վերայ երկրի:

Այլ արդ յանձնն լեալ ասեմ. Տենչամ լինել եր-
ջանիկ՝ որ կարի կարևոր պէտք են հոգւոյս, և յօժա-
րութիւն անհրաժեշտ բնութեանս խնդ. ոչ անձամբ
անձին ինչ ետուես զիղճս զայս, և ոչ իսկ եմ բուսական
մերժել զայն յանձնէս. այլ յԱստուծոյ զնոյն ընկա-
լոյ ընդ էութեանս և ընդ կենաց: Արդ եթէ Աստուած
է որ ետ ինձ զնոյն, և ի վախճան անոր տայ ինձ զի-
մեկ անդադար, ոչ ապաքէն վաղ կամ անագան տա-
ցէ ինձ յայն հասանել: Իցէ թէ ճշմարտ եր Աս-
տուած՝ եթէ պատրեր զիս յիղճս զորս չնէն յիս, և

եթէ ցուցեալ զլախճան յոր բերիցիմ՝ թողլոր զիս
անբաւական յայն ժամանակ. և եթէ երջանկութիւնս
յոր վասն ստեղծեալ զիս գիտեմ, ոչ գտանիցի վասն
իմ ի վերայ երկրի, ոչ ապաքէն պարտ էր Աստուծոյ
պահել ինձ զայն անդր քան զընթիմ գերեզմանիս: Ա-
մենայն ինչ որ ի բովանդակ տիեզերս՝ յիւրեանց վախ-
ճան գիմեալ զնան, արեգակն և աստեղք սահմանա-
նաւոր շարժմամբն զիւրեանց կատարեն զսպասառ-
ութիւն. զնոյն ընուն և անասունք ի հնազանդելն բու-
քանելի ազդեցութեան բնութեանն. և ի շարոյշա-
րութեան անբաւ արարածոց՝ մարդոյ միայն չիցէ վախ-
ճան ի կատարել. և տեսչութիւնս աստուածայն զա-
տապարտեալ իցէ զնոյն անդադար ի վախճան բնու-
թեանն զիմեկ, և ոչ բնաւ երբեք հասանել այնմ: Այլ
աղէ արգարազոյնս և տիտիականս զԱրարչին զնոր.
հօրդս իմաստօք, և աղնուագոյն զբնութիւն մարդոյ:

Իսկ վերջին հաստատութիւն ինձ ի ինդիրս առա-
ջիկայ են հաւատք հանրական մարդկան ազգի. զի առ-
բեղիլք նախնի և արդի ազգաց վկայեն եթէ հաւատք
հանդերձեալ կենաց սիրեալ ծաւալեալ էին ընդ ա-
մենայն աշխարհ. և թէպէտ միազնեւ միազնեցին
զնաանոտիապատուաստ պաշտամունք և տառք և աղի-
տութիւն, և ընդհարաւ ընդ նմա անոտի ճարտարմը-
տութիւն, այլ միշտ եկաց և մնաց ի մէջ ամենայն ազ-
գաց երկրի. և այնպէս յայանի և ճշմարտեալ են իրքս,
զի և չեն իսկ պէտք մանրապատում խուզարկութեց.
այլ վկայութիւնս ինչ ի մէջ անցուք ի նորին օժան-
դարութիւն: Ի հնումս այնպէս հանրական էր վորդ-
դասութեանս, զի ոչ ինչ երկմտէ Վիկերոն ի Բաբէ-
լոնի. Իսկա՞ն ճառին տալ բարբառել լէլիսով. «Զհաճիմ
բնաւ ընդ նորակրօնոց որ առ մեզս յորեան հասաա-
նել եթէ ամենայն վախճան լիցի ի գերեզմանի. զի
պանելի իմն է ինձ վկայութիւն հնոց և նախնեաց մե-
րոց, և երեւելի արանց որ փառք և զարդք եղեն Նլլա-
դայ, և մանաւանդ այնմ որ իմաստնագոյն վճռեցաւ
լինել քան զամենայն մարդ»: Եւ Սենեկա ի թղթի
ուրեք ցուցանէ եթէ յորժամ զանմահութենէ հոգւոյ
բանք իցեն, ոչ սակաւ իշխե մտաց մերոց միահաւա-
նութիւն ազգի մարդկան: Չեն ինձ կամք համարել
զՎիկերոն և զՍենեկա այնպէս լուսաւորս և հաստա-

տունն 'ի հաւատս անմահութեանն, որպէս զբրիտո-
նեայս. այլ 'ի վկայութիւն եւեթ անհերքելի կոչեցի
զնոսս հաւատոց ազգաց անցելոց: Ի մատենագիրս
որք ճառեցին զնազորոյս, գաանելէք հաւաքեալ յո-
լով բանս անկանդս սակահաւատոց նախնի ազգաց՝ Ե-
զրկատացեոց եւ Բաղդէացեոց, Հնդկաց, Յունաց եւ Հո-
ռոմաց, Կեղտաց եւ Գերմանացեոց: ԶԿեղտաց միայն
կամեցեալ բարբառել, որոց նախկին հաւատք նպատ-
անն մեզ Փրանկացս, լսեմք զոր ուսուցանէ մեզ Կե-
սար, եթէ դրուիդքն անուանեալ պաշտօնեայք, յո-
սով անմահութեան խրախուսելին զնահատակս, եւ յոր-
գորէին զնոսս խիզախել ընդդէմ վտանգաց: Եւ Նու-
կանոս ասէ եթէ խորհուրդ անմահութեան ընչէ 'ի նո-
սս զեւանդն հրաբորդք՝ որ ընդդէմ մահու վարէ զնո-
սս. եւ ըստ նոցա չիք ինչ վատթարագոյն քան ինայել
զկէանս անձին, ընդ որոյ կորուստ հասուցումն փո-
խարին ստաջի կայ ընդունել: Այլ ալէ տեսէք զհա-
ւատս ազգացդ նա եւ 'ի պաշտամունս նոցա անոտիս եւ
յարարողութիւն ծաղրականս. զի արգարեւ զայն յայտ
արարեալ յանդիմանեն եւ աստուածարարութիւնքն
եւ հոգեփոխութեանն ցնորք, եւ Նիլիսեանն եւ Տարտա-
րոնն առասպելեաց, եւ դատաստանքն Մինովայ եւ Հառ-
գամանութեայ, եւ ուրուականացն հմայութիւնք, եւ ման-
կական երկիւղ մեռելոց:

Իսկ 'ի վկայութիւն հաւատոց արգեաց՝ շատ խցին
զընցք ճանապարհորդաց որ ընդ ամենայն կողմանս
աշխարհի պանդխտեցան: Յառաջ քան զհասանել
Գործմարտի 'ի Կորն աշխարհ, հաւատք անմահութեան
հաստատեալ էր առ նոսս. եւ որպէս մեծանունն ասէ
Ռոպրէթարն. «Գաանեմք զնոյն ծագաց 'ի ծագս Ամե-
րիկոյ հաստատեալ, 'ի դաւառս ինչ աղօտ եւ մթաղին
եւ յայլ՝ անվճար եւ զարգացեալ. բայց ոչ ուրեք ան-
ծանօթ »:

Արդ ո՞րք, տեսաք, ոչ պրանասցի ընդ հանրական
ձայնակցութիւն ազգաց եւ Ժամանակաց. արգարեւ նո-
բահրոյ իրք. զի զհանգերձեալ գոյութենէս եւ զվճարն
քննաւորութենէ հոգեոց զինք մահու մարմնոյս՝ ոչ
ինչ ազեն մեզ զգայարանք. յայտ մեր եւ մարդ բո-
վանդակապէս մեռանի իբրեւ զանասունս, եւ չիք ինչ որ
առ արտաքս զնախ զանազանութեանն մեզ ծանուս-

ցէ. հանապազորդ փորձառութիւնք եւ օրրատօրեայ
զննողութիւնք զնիւթ եւեթ տարրական տան մեզ նըշ-
մարել, եւ զընծումն մատանց: Տեսանեմք զմարդիկ զի
մնանին, կեան եւ մեռանին՝ որպէս զայլս յանամնոց.
եւ թուի իմն՝ զի սակս զորհանապաղ զնիւթականն
տեսանելոյ՝ պարտ էր մարդոց ամենին 'ի տարրա-
պաշտութիւնն հատանել: Արդ ուսմի իցէ 'ի նմս ան-
սովորն այն խորհուրդ անմահութեան հոգեոց մերոց.
զնարգ հնչեաց ընդ անիգերս ձայնս անմահութեան 'ի
միջոյ աւերածոց եւ ապականութեանց մահու եւ Ժա-
մանակի: Մի ինչ երկմտէք, տեսաք, եթէ ինքն իսկ
Արարիչ բնութեանս եւ զմանօթութիւն նորին 'ի հո-
գիս մեր, որպէս նա ինքն եզ 'ի մեզ զնմատութիւն եւ
զմարգասիրութիւն. եւ զոր օրինակ անհնար է մեզ մեր-
ժել 'ի մէնջ զմիտս եւ զխորհուրդս, սոյնօրինակ ան-
հնար է եւ զհաւատս անմահութեանն 'ի մէնջ 'ի բայց
վատրել:

Հուսկ ուրեմն, տեսաք, է եւ այլ իմն հաստատուն,
հանրական եւ անկիանդ վկայութիւն զգայութեան,
յուսոյ եւ հաւատոց ազգի մարդկան, որ եւ զօրացու-
ցանէ եւ ես զհաստատութիւնս զորս ցարդ կարգե-
ցաք, այս է նուիրական պաշտօն մեռելոց՝ ծանուցեալ
ընդ ամենայն երկիր 'ի Հին Ժամանակն որպէս եւ զար-
դիս: Արդ ընդէր իցեն այս մեծարանք նշխարաց մար-
դոյ. իցէ թէ սակս անզգայ եւ անարգ հողոյ իցեն չի-
րնք 'ի պատիւ նոցա կանգնեալք, եւ երբք զամբանա-
կանք նուիրեալք 'ի յիշատակս նոցա. ոչ ապաքնն ըս-
կիցեն եւ պատճառ ամենայնի սոցա գաղանի այն խոր-
հուրդքն են՝ եթէ ոչ անզգայք են մեռեալք ընդ ցոյցս
սիրոյ մերոյ, եւ զոգցես տեսողք են արտասուաց մերոց
եւ ցաւոց. եւ զի հնար է մեզ տակաւին ունել զնան-
դակած կենակցութիւն իմն ընդ մասին նոցին՝ որք տա-
կաւին կենդանիք են:

Ի ուրեք 'ի ծագս արեւելոյ Ժողովուրդ մի՝ որ սփռէ
'ի վերայ գերեզմանաց ազգս ազգս կերակրոց սակս մե-
ռելոց. առ կապարիւս Բերուսկիացիս կանայք եւ ման-
կունք իշխեցողաց նուիրելին զանձինս 'ի մահ, սակս գլու-
ղարկաւորութիւն նոցին պատուելոյ, եւ զնալոյ 'ի միա-
սին յայլ աշխարհ: Եւ Ռոման կամ որ յանուն նորա
Էքեթութուածն երդեաց, զուրուականաց քաջամար-

տիկ սրտորդացն ասէ թէ յամսս թափառիցին, և հա-
ճոյականս ասէ նոցա զոչ զերգս քրմացն նուիրեալս 'ի
փառս նոցա. ոչ ահա ամենայնի սոցա յայտնի կցոր-
դութիւն է ընդ հաւատոց կենաց հանդերձեւոց: Եւ
ուստի՛ իցէ մեզ սիրելութիւնն անսարսութիւն մինչ յո-
թանասն իսկ մահու գկենդանութիւն մերձ կացուցա-
նել: « Զայսմ իսկ, ասէ գերազնայի որ մատենագիր »
բնութիւն մարդոց գեր 'ի վերոյ տեսնել քան զայլ ա-
մենայն արարածս, և յայտնի վախճան նորա բարձրա-
գոյն. իցէ թէ անասուն ծանօթս ունիցի թէ զինչ շի-
րիմն իցէ, կամ սակս ոսկերաց իւրոց հոգայցէ. զի՞նչ
պէտք իցեն նմա հօրն ոսկերոտի. նա մանաւանդ՝ յեւ
մանկութեան պիտոյիցն անցանելոյ, գիտիցէ՛ թէ ո՛ր
հայն իւր: Արդ 'ի մեջ ամենայն արարածոց մարդ
միայն ժողովէ զածիւն իւրոց նմանեաց, և պաշտօն իմն
հարկանէ նմին, և բնագաւառ մահուն սրբանուէր իմն
համարի յաչս մեր: Արդ ուստի՛ իցէ զօրաւոր այս խոր
հուրդ զոր ունիցի մեզ զմահուանէ. և հառք ինչ փո-
շուտ արժանի ինչ իցեն մերոցս մեծարանաց. և ոչ
բնաւ երբէք. այլ մեծարեմք զածիւն նախահարց մե-
րոց, զի ձայն անուր աղղէ մեզ և թէ ոչ ամենայն ինչ
չիլեալ է 'ի նոսա. և այս ձայն է որ նուիրական դնէ
առ ամենայն ազգս աշխարհի զպաշտամունս մեռելոց:
Ամենեքին հաճեալք և հաւանեալք են, և թէ քուն՝ և
'ի գերեզմանս անգամ ոչ մինչ 'ի սպառ աշխարհի կոյ-
ցէ, և զի մահ այլակերպութիւն իմն է փառաց »:

Եւ արդարեւ պաշտօն գերեզմանաց 'ի զգայութեան
անտի անմահութեանն ծագէ. և փորձ իրացն հաստա-
տագոյն դործէ դբանն. քանզի և ոչ ուրեք երբէք ե-
րևեցաւ այնպիսի ամբարիշտ անարգութիւն ոսկերաց
մեռելոց՝ որպէս յաւուրս մեր յորա վայրագ տարրա-
պաշտութիւն ճարակեր 'ի միջի մերում. զի զինչ մե-
ծարանս բերիցէ որ մեռելոց՝ յորժամ զմարդ օրհա-
սական ոչ այլ ինչ համարի բոյց մեռելնայ ինչ ո՞ր
խանդարեալ եղծանի, և կամ բոյս խոտոյ որ լուծա-
նի, և կարծէ թէ ոչ այլ ինչ մնայ 'ի մարդոյն բոյց
դիակնն սարսուէր. ոչ արաքէն քան զդէշ զաղբաղու-

նիկ կենդանեաց՝ համարի զնա արժանի այգնանախառ
զարովանաց: Զի յայնժամ և եթ չորեքտասան դա-
րուց պաշտօնատէր մեծարանք չկարացին փրկել 'ի նա-
խատանաց զմահացու նշխարս պաշտպանուհւոյ քա-
ղաքիս, և ոսկերք Թիւրքիսնայ ընդ ժամանակս ինչ
ընդ իսլամս փղաց և տիտեոսնայ բացօթեայք օթե-
ցան, և այնչափ մեռեալք անուանիք 'ի վերջն յիւ-
րեանց օթեանացն վտարեցան, յորժամ և կրօնք ինք-
նին չունէին յարկս ապաստանի, և վարդապետու-
թիւնք ամբարիշտք գողցես 'ի սպառ եղծեալ էին զհա-
ւատս անմահութեան: Արդ սեղանակապուստն տար-
բապաշտութիւն զգերեզմանս սղծեաց, և հաւատք
հանդերձեւոցն կենաց պատուելիս զնոսա կարգեցին:

Արդ տեսէք, տեալք, և թէ զիսրդ յանձինս մեր գը-
տանեմք զսերմանս և զանհաւատչեայս անմահութեան
մերոյ 'ի խորհել անդ և 'ի զննել զանիւթեական էու-
թիւն հոգւոյս մերոյ, և զգգայութիւնն նորա ներքինս,
և զհրաբորբոք իղձան և զհաստարմատ հաւատան:
Արդ տեսցուք և զհաւատի ընծայութիւնս զորս տան
մեզ ծանօթութեան Աստուծոյ և նորա կատարելու-
թեանցն:

Բ

Յոյցք 'ի ծանօթութեան Աստուծոյ .

Միտք մարդոց չկարեն բնաւ կալ անվրդով և յան-
դորու յաստուածութեաց յանգնութիւնն, սակս
անհնարին և անհեթեթ լինելոյ մոլորութեանն. զի որ
այն անասունած աներկմիտ 'ի հաւանութեան կայ-
ցէ յիւրում աստուածանպիտութեանն. նա զի և հոյ-
հոյութիւնք նորին յանդիմանեն զի խորս սրտին ըզ-
ծածկեալ հաւատան. և յաճախակի բարբանջք նորա
դաստուածութեանն՝ յայտ առնեն զերկիւղ կասկա-
ծանայն զոր աղղէ նա 'ի հոգին. որպէս ասէ և Մոն-
ղէպիէօ, և թէ « Աստուածապաշտն և անասունած միշտ
Վերօնից խօսին. մին զոր սիրեն և միւսն յորմէ երկըն-

՝ Հաղպարիան, Ոգի քրիստոնէութեան. Գիրք Զ. ԴԷ Գ. 1

չին » : Եւ արգարեւ, տեւաբք, ոչ եթէ կարծիք ինչ է անաստուածութեանն անկղեւտութիւն, այլ ցնորք և մոլեգիւտութիւն :

Իսկ զԱստուած առանց տեսչութեան համարել՝ կարի խօթամիա յողջողգութեան են կարծիք . զի ոչ այլ ինչ է՝ բայց համարել զԱստուած թագաւոր առանց ժողովրդոց, տէր առանց իշխանութեան, հայր առանց բարութեան, և օրէնադիր անխորհուրդ և անիմաստ, որ զգործս իւր և զօրէնս թողու լքանէ դիպացն աղիկամի հաճոյից :

Ապա ուրեմն զայն Աստուած որ վարէն զազգս մարդկան և առաջնորդէ նոցա արդարութեամբ և խմաստութեամբ . բայց սակայն զհարկ մարթ իցէ ճանաչել յայտ աշխարհի զԱստուած արդար և խմաստուն, եթէ արգի աշխարհս չիցէ կցորդեալ ընդ հանգերծելս իրիք աշխարհի :

Քանզի նախ զինչ պահանջիցէ արդարութիւնն աստուածային : Բանն ինքնին վկայէ մեզ եթէ Աստուած ուղղադատ ամենայնի՝ չկարէ նոյնն ակամբ հայել ընդ հայրասպանն և ընդ որդին հաղանդ, ընդ բարեկամ հաւատարիմ և ընդ բարեկամ նենգաւոր, ընդ ազա՛ն աննուէր և ընդ սիրտ զուարթաւատ, ընդ խժաղուժ մարդասպան և ընդ փրկիչ իւրոց նմանեաց . և որ ըզհակառակն խորհին՝ համարին զԱստուած թերակատար քան զմարդիկ : Քանզի մարդ թէ և ըստ բնութեանն պակասաւոր՝ չկարէ չզգալ յանձին ծածուկ իմն տաւրութիւն յանցուածոց, թէ և տկարութեամբ՝ ի նոյն անկանխի . և կամ անցայտ իմն սէր առաքինութեան, թէ և չունիցի զգորութիւն բաւական կատարել զնոյն : Եւ արգարեւ գտանեմ ի խորս գիտակցութեանս եթէ մեծարոց է առաքինութիւն և արժանի փառաց և վարձուց, և զի անարգք են մոլութիւնք և արժանի եպերանաց և պատուհասից . և այս իսկ ձայն բնութեան, և այսպիսի ծանօթութիւն արգարութե զորոյմեալ է ի հոգիս մեր : Այսպէս ահա ընդ շարացարութիւնս խորհրդոց անցեալ՝ հաստատին միտք իմ եթէ չէ մարթ Աստուծոյ լինել առանց արգարութեան, և ոչ արգարութեան առանց վարձուց առաքինութեան, և պատուհասից ակախից և մոլութեանց :

Իսկ արդ ի զուր է մեզ խնդրել յաշխարհի զայս

կարգս անվրէպ արգարութեան : Զի թէ և Աստուած առ ի խրախուսել զբարիս և ահաբեկ առնել զւարս, և առ ի ազգ առնել մարդկան յայանապէս՝ եթէ տեսչութիւն նորա հսկէ ի վերայ նոցա, և առ ի տալ նոցա ի միտ առնուլ զհանգերծեալն, մերթ արտափոյլէ զարգարութիւն իւր առ բարեբարս՝ ճոխացուցանելով զնոսա յաջողութեամբ, և առ չարագործս՝ երկեղալից և ակն յայանի հարուածովք զորս անմարթ է չճանաչել . զոր օրինակ բազում անգամ յամօթապարս և ի դժնդակ խօթութիւնս, յանձկութիւնս մահահանգոյնս, ի արտմութիւնս օգետանջս, և ի կրուատս անախնեալս և անզարմանելիս, որ ազգ առնեն յանցաւորին զձեռն վրէժխնդիր ծանրացեալ ի վերայ գլխոց նոցա . բայց և այնպէս հարկ է խոստովան լինել զի եթէ արգի կեանքս չունէին ինչ կցորդութիւն ընդ հանգերծելոց կարգաց, անգուժգ իմն համարէր աշխարհս և անեղծուածք անխմանալիք, և անկարգութիւն մշտնիկաւոր յանդիմանիչ Աստուծոյ տեսչութեանն և արգարութեան : Զի զինչ յանդիմանն առնեն մեզ վէպք ազգաց և ժամանակաց . բայց բազում անգամ առաքինութիւնս անտես եղեալս, և ակոտս պատուեալս, ոճիրս եղեռանց ի սրոյ արգարութեան մարդոյն ճողոպրեալս, առնաւ կործանեալս ի նենդութենէ, և եղիկիս մասնեալս առ քինու և նախանձու, բանաս ահաբեկուս ուր հեծէ անմեղութիւն, և կառաքինատեղիս՝ ուր առաքինութիւն զրաւի ի կենաց : Եւ այնպէս խաղմարարք մտաց են անկարգութիւնքս, մինչև պատճառս առնուլ տկարամտաց և կարճամտաց բանս հայհոյանաց ընդդէմ տեսչութեանն բարբառել, և համարել զնա իբրու օտար և անլուր՝ ի վարչութիւն մարդկայնոցս իրաց, և անտես արգանց բարեպաշտից և զոգցես բարբառելով իբրեւ զայրն հռովմայեցի անկեալ ի դաշտս փիլիպպեայ . « Ո՛վ առաքինութիւն, ցնորք ինչ իցես զու ուրեմն » : Այլ ինչ երկմտեմ, տեաք, եթէ հեռի իցէ ի չրժանց մերոց ամբարշտութիւնս, նա և ևս հեռադոյն ի ստաց մերոց : Զի անկարգութիւնքս որ յամենայն ուստեք զաչս մեր իսկ ի կեն, յեղեցուցանեն մեզ վերադն յախտնական որոյ յօրինիչ Աստուած է, և որոյ մեծ է զօրութիւնս առ ի լուութիւն փոխարինի այնց ամենեցուն որ անկարգս

Թուլին լինել յաշխարհի : Զի ահա Թուուցեալ 'ի ծոց յաշխարհականին, և անտի զայս 'ի յերկիր զարձուցեալ 'ի ճշմարիտ կէտ տեսութեանն՝ զամենայն ինչ նկատեմ, և իմանամ զի և կարի չմիաբանին՝ զան 'ի համբոյր ընդ զանակցութեան տեսչեբաց սակս կցորդութեանն որով զօգեալ են յանսահման խորհորդասյնորիկ, որ կեայն և Թագաւորէն անդր . քան զյաւիտեանս ժամանակաց : Ապա ուրեմն վիշտք առաքինւոյն ոչ անիրաւութեան ինձ տան կարծիս, այլ հանդիսից և պատեւազմաց որ 'ի փառս վերբերին . և յորժամ զվիշտան զօր կրէ՝ ընդ պատկացն որ միան նմա ամեմ 'ի կշիռս, ոչ այլ համարիմ՝ զարտութիւնս նորա բայց հռուսչանս հոգւոյ որ հեծէ զհետ իւրոյ անմահութեն . և ահա այս ինչ է զոր սասց մեզ իմաստունն 'ի մեծախոհ բանն . « Գարձեալ տեսի 'ի ներքոյ արեգական տեղի դատաստանի, և անդ ամբարշտ, և տեղի արդարոյ՝ և անդ բարեպաշտ : Եւ ասացի ես 'ի սրտի իմում՝ Թէ զարգարն և զամբարիշտն գատի Աստուած . զի ժամանակ է ամենայն իրաց ¹ » :

Այլ Թերեւս ասացէ որ Եթէ զինչ պէտք իցեն հանդերձեալ կենաց առ արդարացուցանել զտեսչութիւնն Աստուծոյ . եթէ վարձս առաքինութեան ինդրիցեք՝ ահա 'ի խաղաղութեան անդ սրտին և և 'ի գիտակցութեան բարւոյ խղճի մտաց . և Թէ պատուհաս ասիտից կամիցիք, ահա խայժ խղճի անմեկին 'ի յանցանաց :

Այլ այդ անտի ինչ գրութիւն է, և անհար է լուծումն տալ նովաւ աստուածային արդարութեանն, և զորոյ զընդունայնութիւն փոյժ ընդ փոյժ յանդիմանեցուք : Զէ արար որպէս զմարդոյ՝ նոյնօրինակ և զԱստուծոյ իմանալ . զի արդարութիւն նորա անսահման է որպէս և զօրութիւն . և որ զիտէ և կարող է ամենայնի՝ արժան է նմա վարձահատոյց լինել այնքա-

մենայնի որ բարին է, և պատուհասել որ ինչ չար, և սահմանել առաքինութեանցն փոխարէնս, և ասիտից պատիժս տանջանաց անխուսափելիս, բաւականս ըստ չափոյ և համեմատութեան արժանեացն և չարժանեաց : Արդ ոչ այսպէս լինէր հատուցումն, եթէ արդարոց անդորրութիւն և եթ հոգւոյ տայր բաժին, և չարագործաց՝ միայն զխայժ խղճի 'ի պատուհաս :

Եւ նախ կամիք զի անդորրութիւն և եթ հոգւոյ միակ վարձք իցեն առաքինութեան . բայց այս խաղաղութիւն ոչ միշտ անանջատ է 'ի նմանէ . զի են սիրտք առաքինիք յար 'ի տաղնապի, և սակս կարի երկչոտութեանն երկնչին և անդ ևս՝ ուր ոչ գոյ ինչ երկիւղ : Գիտակցութիւն նոցա զիւրազգաց՝ տանջանք իմն են նոցա, և միտք եռանդնոտ 'ի ցնորս իւր ահաբեկէ զնոսա . և զԹէԹեալուոյն 'ի յանցուածոյ նկարէ յաչս նոցա իբրեւ մեծեղեուն ոճիրս . նա և որ բարին է՝ չար Թուութեանն նոցա : Արդ 'ի մէջ մրբկաց հոգւոյն վեղովեալ՝ տեղի տայ և անդորրութիւն, և ընդ նմին համարեալն 'ի ձենչ միակ հատուցումն առաքինութեան : Եւ ոչ այսպիսի միայն . այլ հարկ է փոխարինացն ըստ արժանեացն կշիռէ . և սակայն յաշխարհիս յայսմիկ միշտ բռնագատեալ տեսնեմ զայս օրէնս արդարութեան . քանզի ահա սոյն այս խաղաղութիւն խղճի անանջատ է յառաքինութեանց այնպիսեաց, որ Թէ և հաստաբունք իցեն 'ի բնութեան, այլ անջան և անվաստակ անկազործեալք 'ի հոգիս . և արդ ուր իցեն հատուցմունք զժուարացուինից և բազմայայլ ժառանգութեանց : Այլ կարևոր է բացայայտութիւն աստցեղցս . ահա այս այս 'ի բնէ յօժարամիտ է 'ի բարեգործէ, և խաւտուած բնութեանն քաղցրամոր և բղբուն և իշխեցող անձին կարեաց, որով և առաքինութիւն հեշտին է նմա 'ի բնէ . իսկ սա յուղեալ 'ի բուռն կրից, հարկ է նմա ժուժկալել անսանձ ցանկութեցն, և զգոնամիտ լինել, և 'ի հասանել ևս 'ի ծոց համբաւաւունչ փառացն զիտել 'ի չափու ունել զանձն : Եթէ առաքինի են և երկրորդն, անդորրութիւն հոգւոյ եղին նոցա բաժին հաւատար 'ի վերայ երկրի . այլ երկրորդին առաջին կան խղճնգակք զժուարիք 'ի յաղթել, և անձամբ անձին լինել յաղթական . զժուարացոյն ևս է հաւատարմութիւն նորա, ապա և առաքին-

¹ Դոյզն ինչ զանազանութիւն է լու . Թարգմանութեան բաւելոց, և ճահողակի ևս իմաստիցն զոր զիտէ մատենագիրն զիտէ . Գարձեալ տեսի 'ի ներքոյ արեգական զամբարշտութիւն 'ի տեղի դատաստանի, և անօրէնութիւն 'ի տեղի արդարութեան : Եւ ասացի ես 'ի սրտի իմում՝ Թէ զարգարն և զամբարիշտն գատեցի Աստուած . զի ժամանակ է յայնժամ ամենայն իրաց » : Ժող. Գ. 16 :

նուծիւն նորա արժանաւորագոյն մեծագունից ևս հասուցմանց . բայց սակայն նոյն վարձք լինէին և երկոցունցն եթէ անգործութիւն եւթ սրտի էր նոցա բաժին ժառանգութեան : Այլ արժան է և զայս ևս նկատել որ ծանրակշիւ ևս է . յորժամ այր բարերար մեռանի սակս իւրոց պարտուցն կատարման , և զաւուրս իւր մանաւանդ քան զմտացն իրիշ՝ նուիրէ , նա յայնժամ առաւել հաճոյական ընծայի իւրումն Աւարդի , և նորա շնորհացն և փառաց արժանաւոր . այլ եթէ չիցեն այլ վարձք ընդ վտասակոցն , բայց անգործութիւն եւթ իւղճի՝ ուր իցէ ապա հատուցումն վեհանձն առաքինութեանն որով զկեսան նուիրեաց : Իցէ թէ ընդ նմա իմանիցէ 'ի գերեզման խորագրութիւնն այն հոգւոյ : Դիցուք եթէ կայ ձեզ առաջի կամ պատուիրանազանց լինել և կամ մեռանել : Աստուած հրամայէ ձեզ յանձն առնուլ զմահ առ 'ի հաճոյ լինել նմա . և այսպէս վերջին ճգա՞նքդ կ'ընէք զամենայն առաքինութեան կենաց ձերոց , և որ քան զամենեւեան առաւել վարձուց է արժանաւոր . արդ որ պիտի անիրաւութիւն չիցէ եթէ ստիպիցիք կատարել զհրամայեալն առանց անկեալութեան փոխորինի : Եւ արդ կամ չհրամայէ ձեզ Աստուած մեռանել 'ի վերայ պարտուց ձերոց , և կամ պարտի վարձահատոյց լինել ձեզ սակս հաղանգութեանդ զոր մեռանելուցն ցուցէք նմա . և ուր ապա , հարցից միւսան . զամ , լիցի հատուցումն վարձուցն , եթէ ամենայնի վախճան լինի մահուամբ :

Եւստորինակ զազգապիտան կարծիք են՝ ոչ այլ ինչ պատուհաստ արտաբերեալ իւրեւ զխոյն իւղճի մտաց : Ոչ զնման եթէ մեղապարտն զառաջին իւր պատուհաստ ընդունի յիւրմէ գիտակցութենէն , որ բողբոջ հարկանէ զնման և զատապարտէ . այլ եթէ խայճք եւթ իւղճի համարեն 'ի պատուհաստ , բազում անգամ յանցաւորագոյնքն 'ի մարդկանէ 'նուազագոյն ընդունելին զդարձ պատուհաստին . զի քան մտայն առաւել ևս գիտանի են հեղձուցանել զիրիշ՝ մտաց ընդ բեռնարկէ . զեռանց ծանրացելոյ : Քանզի արդեան առաջին յանցեալ առաւել քան զայլ ազգէ մեղ ապաշուս , և բազում անգամ ընտելանամբ գոցցես արտաբեր , և որ չափ յամբ 'ի նոսրի՝ ակարանան խայճոցք իւղճի , և

'ի վախճանի՝ ըստ գրոցն իսկ սակաւ 'իւրեւ զըւր ըմպեմք զանօրէնութիւնս . այնպէս զի եթէ խայճ եւթ իւղճի պատուհաստ եղեւանց էր , ոչ ևս այլ համեմատութիւն էր ընդ յանցանս և ընդ պատուհաստ : Կազի եթէ չէր ուստեք երկիւղ անգորքան զգերեզման , իրիշ՝ մտաց արդարեւ ծաղրական իմն բնակարձիք լինէին , զոր պարտ էր 'ի բաց թօմափել : Զի զորապի իցէ 'ի հոգւոյ երկիւղ վրէժ-իւրիգիր Այլ , մարթ է ինձ համարել թէ իցէ 'ի նմա իրիշ՝ մտաց . այլ եթէ նուազեալ չիջանիցի երկիւղս այս՝ ընդ նմին անկցի և իրիշ՝ մտացն և չիջի ամենեւին : Ասան այսորիկ և մեծեղեան յանցաւորք գիւրամէս իմն են 'ի վարդապետութիւնս կապեալ հրամանացն , որ զոճիրս նոցա իւրեւ անհրաժարելիս ցուցանելով՝ ճգնին ազատել զնոսա 'ի իւղճէ չարեացն . և յօժարեալք 'ի տարբապաշտն մտորութիւն՝ որ մահակից մարմնոյն եղեալ և զհոգին՝ խոստանայ նոցա ազատ լինել 'ի պատժոց պատուհաստի . և այսպէս 'ի բաց մերկացեալ գերիւղ կենաց հանդերձելոց՝ երկիւղն այս յարդեացս պատուհասից և 'ի նախաանաց , բայց ոչ բնաւ թէ զինչ իրիշն իցէ՝ գիտացնեն : Կազի անգեմք ինչ իցեմք թէ զմարդ բազում անգամ և յանձնէ իսկ պատուակէ մեղապարտն զանիրաւութիւն և զանկեալութիւն գործոցն , և 'ի յաջողել յանցեալութեան ոչ ևս յանցանս համարի զնոսա , և ջոփութիւնք կարի խայտառակք ոչ ևս ջոփութիւնք թուին , յորժամ չուրջ պարբախեալ 'ի փառացն տեսանիցի : Այլ իցէ թէ աներկմիտ՝ պատուհաստ բաւական համարելցիք զանազգ ինչ խայճս իւղճի՝ վասն այնպիսեաց գործոց որ սղիտաբեր են և մայն և ազգաց և բովանդակ ժողովրդոց :

Գոյ առանձինն և այլ իմն ազգ եղեւան՝ որ ըստ գրութեանս , որոյ յեղծումն գեղեթիմ այժմ , ամենեւին իսկ անպատուհաստ արձակի . զոճիրս ասեմ գուն ուրիշ երեւեալ առ առաջնութիւն , իսկ զարդիս կարի յաշարեալ , որ աչս պակեցանողս ընկերութեանն աճէ , և զայլ թակգութիւնս անհարկն բարոյից կենաց , եղեւան անձնապատուութեան : Զի աչս այրդ այդ որ պարտապան է մարդաժողով ընկերութեան՝ որ մտոյց զնա 'ի գերկան և պահպանութեան կենաց նորա զըւրջաւ , իւրոյն տանն՝ ընդ որում 'ի գաւն պարտուց

գանձաւորեցաւ, և յամենայնիկ Աստուծոյ՝ որ ետ նմին զկեանս և որ միայն տէր է առնուլ զնա յետս, ոչ ինչ ընդ միտ ածէ, և ապախառ արարեալ զայս ամենայն պարտա՝ զաստուածայինսն՝ և զմարդկայինս, մահանմին առնէ զբաւեալ ի կենաց: Եթէ չէր ի վարանդի մըտաբխութենէն ցնորեալ, և տէր էր անմեղխան կամացն, թերևս այսու ապիրատութիւն վերջին կնիք եղաւ բովանդակ եղեանաւոր և մեղսամակարդ կենացն: Արդ եթէ բաց ի խղճէ մտաց չիցէ այլ պատուհաս՝ ուր ապա բնկացի սա զգաւթի եղեանցն: Զի համարիք եթէ հոգին ոչ ևս կեայ, և զխորդ ոչնչն ըզխայթա խղճի յնիքեան առեալ տանիցի: Ապա ուրեմն աստացուք, տեսրք, եթէ խաղաղութիւն որ միութեան էր զարգարն, և խայծ խղճի որ զարագործն կեղեքէ, օրինակ և սկիզբն է արդար դատաստանին որ կատարեցի յաւուր միում՝ յայնապոյն և ճգրտագոյնս՝ առաջնաճաշակ են նորին և ոչ եթէ չափ և կշիռ արգարութեանն Աստուծոյ՝ այնպէս զի անփոխեք առաքելութեան և դառնութիւնք արտից յայսմ աշխարհի՝ հաստատեն մանաւանդ քան եթէ դեպեհն զվարդապետութիւն կենաց հանդերձեայ:

Մի իցէ մեզ զարձեալ ասեղ եթէ ոչնութեամբ յանցաւորին հատուցումն լինիցի արգարութեանն Աստուծոյ՝ զի ի զուր հայծայծանք են՝ զի հարկ է այնպէս վարել Աստուծոյ զիւր արգարութիւն զի կարող իցէ երկեցուցանել զմարդիկ, և պահել զնոսա ի պահպանութեան պարտուցն, և յօցեան՝ միւսանգամ ի նոյն զարձուցանել: Այլ արդ չարագործք ամենեկն իսկ աներկիւզ լինէին, եթէ նորհեալ էր նոցա ոչնչութեանն վիճակ թշուառագոյն: Գարձեալ ոչ ապաքէն կարենոր իցէ և պատուհասից արգարապէս բախումն, ըստ թեւոյ, ըստ բնութեան և ըստ ծանրութեան յանցանայն զանաղանեալ: Ինչքն օրինաւոր զի ուր յանցանայն իցէ խախի՝ և պատժոցն եղիցի, և գերագոյնն արգարութիւն կարիցէ ինչ ընդ մի համարել զթէթեմ զտրութիւն ընդ հայրասպան անդթութեան, և արդ եթէ ոչնչութիւն պատիժ հասարակ էր ամենայն յանցուածոց, ամենեքն միօրինակ պատուհասէին:

Այլ աստանոր, տեսրք, ինչոք և ևս ի խորս սրբաբն մարդոյ, և տեսցուք թէ զինչ խմանայեմք զտես-

նութենէն Աստուծոյ և զվարչութենէն աշխարհիս: Յոյս և երկիւզ զոգցես կրկին բեւեալ են բարոյական աշխարհի, և ամենայն ինչ չաբը զոգցք պարայածին՝ սովին զգայութեամբ հաստատին և մշտնջենաւորեն հպատակութիւն և կարգ ուղղութեան յրեկերութեան մարդկան՝ որպէս և յառանմին գերգաստանս, ի բանակս զօրաց՝ որպէս և ի քաղաքաժողով միաբանութիւնս: Սիրտ մարդոյ զեղեալ լցեալ է միանգաւ մայն լղձիւք և ակարութեամբք՝ վասն որոյ պէտք են նմա խթանաց յուսոյ, և սանձից երկիւղն. թէ կամիս յառաքինութիւնս զնա յօժարամանէ՝ ցոյց զվարձս նորին. և եթէ ի չարէն խորեցուցանել՝ զպատուհաս պատժոցն կայց առաջին: Զի զինչ համարիցիք զօրավարն որ միօրինակ վարիցի ընդ զօրական երկչոտ, և ընդ նահատակ արխաւիրտ, և զօրէնագիրն որ յետ հրաւարակերց զմատենն ինչ օրինաց, զպահպանութիւն նորին թողցէ խրաքանչիւր հաճոյից, ոչ ինչ պատժառա հօգորագոյնս առաջի արարեալ լինել նմին հաւատարմ, և չկարացէ քաջալերել զօրինապահս խոստմամբ պարգևաց, և երկեցուցանել աստիւ պատուհասի որ ստուռնայնել յանդգնեացին: Ոչ ապաքէն յայնժամ օրէնք ի կարեւոր հաստատութենէն վերջացեալք՝ անզօր և անիշխան միան ամենեկն: Եւ կամիք զի Աստուած օրէնագիրն գերագոյն՝ յանցիւր կամս մարդկան թողուցու զնիքնագիր օրէնսն, և անտես առնիցէ զպահպանութիւն նորա որպէս և զանսաստութիւն, որով յոմանց յանգուռս պահպանիցին և յայլոց անպատուհաս անարգեացին: Եթէ այսպէս էր, ոչ ինչ ապա խնամ տարեալ էր Աստուծոյ զնշանութիւն օրինացն մշտնջենաւորել, և զործ նորա անարժան էր խմաստութեանն իւրոյ և արգարութեան:

Գիտեմք ալ եթէ առ անասնձ սիրոյ աղատութեան՝ թշնամի իմն եմք ամենայն կարգաց, և կամիք թօթափել ի մէջ զուժ նոցին. և ըստ լղձից մերոց սահմանս հասեալ կարողութեան Աստուծոյ տեսչութեանն՝ ներեմք նմա նորհել վարձս առաքնութեան, այլ ի լուր պատժոցն ստամբակեմք. կամիք զամենայն ինչ ի բարութենէն նորին անկիւղել, այլ երկնել յարգարութենէն չառնումք յանձն: Այլ անանջատ

են 'ի նմանե և արդարութիւն նորա և խմաստութիւն՝ զի և սոքա բնականիցք են նմին որդես և բարութիւն՝ հարկ իսկ է և նոցա արտափայլէ 'ի գործս ձեռաց իւրոց, և 'ի կատարումն աստուածագիր օրինացն և պատուիրանաց հսկել և ոքնել՝ և ահա որպէս ցուցաք՝ սպախտ անկանէր արդարութիւն և խմաստութիւնն Աստուծոյ՝ և թէ ոչնչութիւն և եթ պատիժ չարադործաց :

Ապա ուրեմն ճշմարիտ է, տեսքը, և թէ 'ի գերեզմանի ոչ է վախճան կենաց մտադոյ՝ և այն որ խորհիմն 'ի մեզ և կեայ՝ ոչ բնաւ մեռանի, և ուր ուրեմն և կեսցէ ժամանակի զի յագեցելն սիրտք որ զհետ երջանիութեանն փափաքեն, և միտք որ 'ի ինդիր ճշմարտութեան հեծեն : Հեռի լիցի 'ի մէնջ տարրապաշան մտրութիւն որ յերկիր կորացուցեալ կաշկանդէ բլեմարդիկ, յերկիր՝ յոր ծագիւ և եթ մարմնոյս հալմբ, գորգես առ 'ի միտ առնուլ և թէ հարկ է մեզ արհաւորհէլ զնոյն : Զխորդ վեմականք և սիրտականք են էլք վախճանի մարդոյ սահմանելոյ 'ի կեանս՝ անդր քան զյաւիտեանս ժամանակաց : Զի ոչ այնք անմահութեան հանգեալ իցէ զոր շնորհէ աշխարհ 'ի յիշատակ այնոցիկ որ հանձարովքն և վաստակովք եղեն անուանիք՝ զի սա աղոս պատկեր է անմահութեանն՝ զոր բնկայցի առաքինութիւն : Եր երբեմն զի քերթով հոգմայեցի բնդ գեղեցկութիւն տաղիցն իւրոց զմայեալ գոգէր 'ի խանդս քնարերգականս ¹ :

« Բան ըզդղինձ յաւէժական կանգնեմ արձան յիշատակի,

Եւ ոչ մեռաց ես բովանդակ » :

Արդար և իրաւացի էին բանքն, տեսքը, զի անուն նորա առկալն կեայ 'ի միտս մարդկան՝ այլ զուրկութիւնք յեանոցս իցեն ինչ սիրտանացուք երջանի կուրթեան նորա : Կա խոստանայր անձին փառս՝ յոր չունենին վայելել՝ իսկ մէք գործողացն զառաքինութիւն այնպիսի ինչ փառս աւետարանեմք՝ որում ինքեանք կաշցեն անմահ ժառանգորդք : Զխորդ նո.

լահարալ իմն պայծառութեամբ տեսանին մարդկայնիս 'ի յոյս խորհուրդ՝ զի սովին լուսով 'ի միտ առնում և թէ ոչ է աշխարհս այս երկայթ իմն մեքենայից պատրաստելոյ առ վայր մի և եթ, և 'ի խաղ և 'ի զբոսանս միայն Արարչին սահմանեալ, որ ապա խորտակեալ փրկեսցէ զնա մինչ 'ի սպառ : Այլ մանաւանդ նկատեմ զի Էսայն անսահման՝ վախճանս արժանաւոր հաստատեալ է իւրոյ անբաւութեանն, և զի ձիրք չընորհաց 'ի նմանե գեղեցալք 'ի հոգիս՝ անդեղ են ամենեւին՝ զի որ ետ նոցա զկարողութիւն ճանաչելոյ զինքն և փառաւորելոյ, կամի ստուգապէս ծանուցանել զանձն և փառաւորիլ 'ի նոցանե միտ և յաւիտեան : Կսինի հեթանոսք համարեցան թէ գուցէ ոք խմաստան հինաւորց զոր չէր նոցա բնաւ տեսեալ, զորմէ ասէին և թէ և 'ի կործանիլ բովանդակ արեգեայց ինքն անշարժ կայ ամենեւին¹ : այլ գողցես այս կեղծիք 'ի ճշմարտութիւն փոխարկին, և թէ համարեցուք զսա լինել այնք արդար զոր յոյս երանաւէտ անմահութեանն պահէ միշտ կենդանի. որ թէ և բիւրիցս բիւր սարեսցի երկիր, և շուրջ զնովաւ ամենայն ինչ զգորդեալ անկանիցի՝ նա միայն 'ի վերայ արարածոցն կաշցեալ կանգուն՝ զյաւիտեանայնացն և եթ խորհիցի : Աս առաւելն հասցէ նմա մեռանել՝ և զինչ մահն իցէ, և թէ հոգի նորա անմահ է : Այսպէս ահա վարդապետութիւն անմահութեան հոգւոյ մխիթարէ զվնագունայս, քաջաբերէ զառաքինութիւնս, սանձահարէ յիստոս, արդարացուցանէ զտեսչութիւնն Աստուծոյ, բացայայտան զեութեան մարդոյ և զբարոյական աշխարհիս և զգողես շղթայ իմն է խորհրդական յաթոսոյ անմահին իջեալ մինչև սոս մեզ՝ առ 'ի զոգեղ զերկրոս բնդ երկնից, զմարդ բնդ Աստուծոյ, և զժամանակս բնդ յաւիտեանականութեան :

¹ Որստ, Երդք. գիրք Գ. տաղ 30 :

¹ Որստ, Երդք. գիրք Գ. տաղ 30 :

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՇՏԱՄԱՆՑ ԿՐՕՒՅԻՑ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ

Արի յաճախեալ են յառուրս մեր արբ՝ գողցես անկրօնք և անաստուածք. կսմ' առ երեսն ցուցանելով զանձինս անհաւատտ լինել իբրեւ 'ի հաստատութենէ, և կամ կալով թմբեալ և անյարիր յանհոգութեան, որ առ արտաքս քաղցր թուի լինել, այլ յիսկութեանն յետաքեր և մահազոյժ: Սղբա են անաստուածք գործնականք՝ որք հիւնան ընդ սրանչելիս բնութեան, և ոչ երբէք 'ի ճարտարասկտ նոցին 'ի վեր ելանեն. վայելեն 'ի բարութիւնս արարածոց՝ և ոչ բնաւ զիմեն յաղբիւր անդր նոցին երախտապարտ գոհութեամբ. և որպէս թէ օտարք ոմանք էին 'ի պետութենէ ամեն իշխան Տեսոն արարածոց՝ ոչ այլ ուղղութիւն ճառաչեն զգացմանց անձանց և գործոց՝ բայց զյօժարութիւնս յորոյ մկին: Զմեծարանս սրտի և մտաց զոր մատուցանեն մարդիկ աստուածութեանն՝ զպաշտօնն ասեմ' ներքին՝ անպէտ ինչ և անօգուտ համարին, իսկ զմեծարանս արտաքինս և հրապարակականս՝ զնուիրակիւն ծէսս և զհանդէսս կրօնից՝ արարողութիւնս մանկական և ռամկական սնտիրապաշտութիւնս:

Ելետալի իմն է զի ամբարշտութեան միշտ թիկունք անյայտք և զօրաւորք կացին ամբարտաւանութիւն մտաց և ապականութիւն սրտի. զի մարդ 'ի բնէ բերեալ յանասնձ ազատութիւն՝ իսկ հաւատք աստուածութեանն յուշ առնեն նմին եթէ զոյ ապաքեն տէր հրամանաւոր՝ որ զհնազանդութիւն 'ի նմանէ պահանջէ. կամի նա ըստ հաճոյս ըղձիցն կեալ և հրահանգք կրօնից զայրացուցանեն զնա զի ճգնեն զնորս

յօժարութիւնն, և անկուշէն կիրք ցանկութեանց երասանաց Աստուծոյ իշխանութեանն, և վէպք և անժոյժք՝ կամին խղել խորաակել զնոսս. զի ամբարտաւանութիւն չկարէ իւր հաւատարս տեսանել թող թէ վեհազոյնս. և ողին խոտվայոյզ որ զհպատակս ընդդէմ թագաւորին, զորդին հակառակ հօր, և զծառայն ընդդէմ տեսանն յարուցանէ, նոյն և զմարդ հաւաակամարտ Աստուծոյ յարգարէ. և 'ի նոյն պատճառաց լինին մարդիկ ամբարիշտք՝ որովք ենն հպատակք աստուածք, և որդիք ապաշնորհք: Զի սակս ամբարտաւանութեանն ընդ իւր անձնն պըուցեալ հայի մարդ ծածուկ իմն անձնահաճութեամբ. թուի նմա եթէ ինքն միայն իցէ 'ի տիեզերիս, և անձնընտիր լինի յայլոց մարդկանէ՝ նա և յաւակնի քան զԱստուած զանձն իւր վերադասել. և ահա սակս այսորիկ ամբարտաւանութիւն սկիզբն է անաստուածութեան: Վասն որոյ և յայտնի իսկ տեսանին թէ զիւրոյ հաստարմառք իցեն 'ի սիրտս մարդկան կրօնիցն և բարոյից վարդապետութիւնք, զի կարացին հակառակ կալ ընդզինամարտ կրիցն բռնութեան. նա առաւել ևս տեսանի զօրութիւն նոցա և կարեւորութիւն այնու՝ զի ցարդ սակաւք ոմանք կացին ամբարիշտք մերթ ընդ մերթ երեւալք, որ յանդգնեցան մարտնչել ընդ նոսս:

Դարձեալ թուի իմն այնպէս եթէ ամբարշտութիւն 'ի յեանորդս և եթ մկնէր ժողովրդեանն գտանելոց էր. զի որոց բառնան զմանրութիւն աւուրն և զուօթ, և զհաց իւրեանց արտասուօք և քրտամբք կերակրին, թուի իմն եթէ նոցա միայն մարթ էր անձնաօթ կալ Աստուծոյ որ հայրն է ամենեցուն, և զանալ նմին զնորհապարտութեանն մեծարանս: Բայց սակայն անհաւատութիւն ոչ 'ի կարօտութեան վերքնձիւրեալ, և թէպէտ յառուր յայսմիկ ոչ անձնաօթ իցէ և նոցա, բայց 'ի ձորից ճարակեցաւ 'ի նոսս: Այլ բաղուս՝ անգամ անհաւատութիւն մոլեգնութիւն իմն է ապականելոց մտաց յամբարհաւաճ գիտութենէ և յանձնահաճ խորհրդոց: Եւ արգարեւ առաջին ձիկ ամբարտաւանութեան բնիկ եղև 'ի բերանոյ երջանկացելոցն յամենայնի 'ի մեծատանց, 'ի ձորից, յիմաստոց և ը մտահաճից. և որք առաւել ձորագեալ էին նորհօք՝ նուազագոյն երեւեցան յերախտապէտ շնորհակալս:

Եւ յայս սակս հնարին՝ և ես, տեաքք, այսօր զար-
թուցանել զնոսա 'ի մահառիթ մուսացութենէ աստի
Աստուծոյ էութեանն, և արծարծել 'ի հոգիս նոցա
զգածմունս կրօնից՝ որ թաղեալ կան 'ի նոսա և ոչ չի-
ջեալ մինչ 'ի սպաւ. և եղծանել զճամօրտակութիւնս
որովք կամին արդարացուցանել զկեանց սովորոյթն
ահագնալուր, որով կեան յաշխարհի և չկամին բը-
նաւ պաշտօն մեծարանաց մատուցանել մեծ վայել-
չութեան բարձրելոյն: Աս այս հաստատեմ զերկօտին
զայստիկ նախագատութիւնս. առաջին՝ զի պարտին
մարդիկ պաշտօն ինչ մատուցանել Աստուծոյ. և եր-
կորդ՝ թէ պարտ է պաշտամանս տեսանելի գոյ
և հրապարակական: Եւ 'ի հաստատել անդ զողջա-
միտ վարդապետութիւն խնդրոյս 'ի բանէ, ցուցիմ
ընդ նմին թէ զկարդ և քրիստոսական կրօնք զնոյն առ
բացուցանիցեն և 'ի կատար հասուցանիցեն. և այս
խիկ իցէ նիւթ բանախօսութեանս սակս պաշտամանց
կրօնից:

II.

Զի պարտին մարդիկ պաշտօն ինչ մատուցանել

Աստուծոյ.

Արդարեւ են մեզ, տեաքք, պարտք պաշտամանց առ
աստուածականն էութիւն, և պարտիմք մատուցանել
նմին մեծարանս և համառօտ ասել պաշտամունս կրօ-
նից. և առ հասու լինել պարտուցս այսոցիկ՝ շատ
խիկէ հայել 'ի նախասկիզբն ծանօթութիւնս Աստուծոյ
և մարդոյ, զորս պարզեցաք 'ի նախնիմաց բանախօ-
սութիւնս մեր, և 'ի շահս օգտի մարդկութեանս՝ 'ի օխ-
րեկիս և 'ի նուիրականս: Եւ իցուք նախ բանին բար-
բառելոյ. է Աստուած Արարիչ՝ լուսն էութեան և
ապրիւր կենդանութեան, որ ետ զլինելութիւն ամե-
նային որ 'ի օրեգերս են արարածք. Աստուած պահ-
բանիչ՝ որ յետ իւրով ամենապարզ զօրութեանմ
բովանգակելոյ զամենայն խնամէ զնոսա խնամաւոր.

Թեամբն, յանձանձելով զամենեւեան 'ի խնամս օրե-
գերական տեսչութեանն, յաստեղագարդն երկնից՝
մինչև ցծալիկ վայրի, ոչ 'ի մանունս մեծանալով, և ոչ
'ի մեծամեծան փոքրեացեալ. Աստուած օրէնսդիր
զերազոյն՝ որ հրամայէ որ ինչ բարին է, և արգելու-
ղար, և յայտնէ զկամս սրբութեան իւրոյ 'ի ձեռն
դիտակցութեան. զհռակն ասացից Աստուած զաստ-
ւար ամենիշխան բովանգակ մարդկութեանս՝ որ 'ի
կեանս հանդերձեալս տալոյ է իւրաքանչիւր ըստ գոր-
ծոյ նոցա, պատուհաս անախիցն կապեալ և վարձս ա-
ռաքինութեանց. ահաւասիկ, տեաքք, այս իսկ է վար-
դապետութիւն զոր խոստովանին միտք ողջախոհք,
որոյ ծանօթութիւն յամենայն տեղիս սփռեալ կայ
ուր ուրեք հասեալ է ազգ մարդկան, թէ և մերթ պայ-
ծաւ և մերթ սոցոտ երևեալ. սոյն այս վարդապետու-
թիւն տեսանի նախ առ հերբայեցիս անխառն 'ի պար-
զութեանն, և առ քրիստոսեայս յայտնագոյնս պար-
զաբանեալ, որ թէ և ազատացեալ իմն էր 'ի սնտախ
պաշտամանցն հեթանոսաց, բայց ոչ ուրեք բնաւ ան-
հետացեալ 'ի ժողովուրդս աշխարհի: Սբաւ են մա-
տուք հաւատոց անմատոյցք 'ի սնտախ կարծեաց մարդ-
կան և յընդիմութեանց մարդանունս խնամանոց, զորս
այնչափ անշարժս գիտեմք՝ որչափ զեն 'ի նոցին հաս-
տատութիւն կանխաւ իսկ կարգեցաք բազում բանա-
խօսութիւնս:

Արդ զիմարդ չտեսանիցէ որ եթէ 'ի ծանօթութեանց
աստի աստուածականն էութեանն՝ բոլորն և պարտք
կրօնականք առ նա ինքն. ո՞րք ոչ տեսանիցէ զի բանն
'ի ցուցանել անդ եթէ զինչ հաղորդութիւն իցէ Աս-
տուծոյ ընդ մեզ, առ նմին ցուցանէ եթէ որ այն լի-
նէլոյ իցէ և մերս ընդ նմա: Զի եթէ արարիչ մեր է,
ոչ ապա պարտ է մեզ գոհանալ զնմանէ սակս գոյու-
թեանն զոր յամենակարող բարութենէ նորին ընկա-
լուք. և եթէ պահպանէ զկեանս մեր որում ինքն է
տեւ և իշխան, և յամենայն ժամ 'ի ձեռս նորին է առ-
նուլ զայն 'ի մէջ, ապա ուրեմն մեն մի վայրկեան կե-
նաց մերոց նորոգատուր բարիք են՝ որք զնորհալի-
կս 'ի մէջ պահանջեն. և եթէ ինքն է օրէնսդիր մեր,
ապա պարտիմք հնազանդել օրինաց նորս, և նորք
ուրիշ գոթարութիւնս մեր և պնացս, հուսի ուրեմն

եթէ դատաւոր մեր նստեցոյ է յաւուր միում, ապա գտնի գործեացուք անապիւտ և անապարտ կալ առաջի ատենի նորա, և մի անկանել մեղապարտ 'ի ձեռս արգարութեան նորա :

Համարեացուք առ վայր մի եթէ զիսպաց ծնունդք իցեմք և արգասիք յանկարծադէպ բաղկացութեան նիւթոյ, և թողեալք լքեալք յաշխարհի վայրապար և անխորհուրդ մտօք . և ահա յայնժամ աներկբայ իմն էր լինել մեզ ազատս յաստուածային իշխանութենէն որպէս և քարոզէ անաստուածութիւն . առ նմին ամօթապարտ շղթայք համարէին ամենայն կապանք կրօնական կցորդութեանց, և նուաստացուցիւք մարդկութեանս՝ զորս պարտ և արժան էր խզել խորտակել . և քանզի Աստուծոյ չէր ինչ ընդ մեզ հապորդութիւն, վասն որոյ և մարթ էր ինձ 'ի միտ առնուել թէ և մեր չէր ինչ ընդ նմա կցորդութիւն : Այլ 'ի հաւատալ մեր Աստուծոյ, որ արարին է և պահպան ինչ տիեզերաց, հարկ է մարդոյ այլազգ վարել զինչ ցաղք և 'ի հակառակ հաւատս յայտոսիկ չէր մարթ պարտուցս միօրինակ լինել . զի յորժամ սկզբունք հակառակք են, հարկ է և հեռուութեանցն հակառակս լինել . և վասն այսորիկ քանզի յանաստուածութեանն յանհեղեղ և 'ի ցնորական կարծիս պարտ էր մարդոյ չունել ինչ պաշտամունս կրօնից, ապա հարկ է 'ի հաւատալն գոյութեան Աստուծոյ՝ լինել մարդոյ պաշտօնասէր և կրօնասէր :

Համարեացուք դարձեալ թէ հանգեալ անասնոցն 'ի ցեմք՝ անկարողք 'ի ձանաչել զԱստուած և անգործք 'ի հիանալ և 'ի միտ առնուլ և զգալ զխորհուրդս նորա և զբարութիւնս՝ 'ի գործոց նորին քրանչեղեաց . և ահա յայնժամ չկարէաք և պաշտօն ինչ մատուցանել Արարչին : Այլ եթէ գոյ 'ի մեզ բան գերագոյն որ մինչև առ նա ինքն համբաւեայ զմեզ, և ծանուցանէ մեզ եթէ յամենազօր ձեռաց նորա ամաք 'ի գոյութիւն, և զեութիւնս մեր բովանդակ 'ի նմանէ ընկալաք, և առանձինն զմերս մերապարտութիւն՝ որով թագաւոր եմք և անասնոց և բովանդակ արարածոց աշխարհիս, ապա զիարգ ապաշնորհ երախտամուտացութեան ձեցէ՛ այնպէս անպայ լինել աստուածայնոյ բարերարութեանն որպէս զանասունս ճարտաւորս և զբոյսս

դաւարույ . զի այսու ընդ անպայութեան անասնոց և անկտուութեան բարեաց արարչին, յաւելումք և զապաշնորհութեանն ամօթ նախատանաց և զյանցանս՝ որ բանաւոր արարածոց եւթ սեպհական է :

Աներկբայ ինչ է, տեաքք, եթէ Աստուած երանաւտ յեութեանն՝ անկարօտ է իւրոց արարածոց, ոչ նոցին մեծարանգն էրջանկագոյն, և ոչ նոցա անաստուութեամբն թշուառագոյն . զի ոչ է Աստուած իբրեւ զթագաւորս երկրի որ բառ հաւատարմութեան և անհնազանդութեան հպատակացն զգան յանձին հաճութիւնս կամ գեղամակութիւնս ներքինս և ճշմարիտս, և որոց բարօրութիւն գողցես միշտ կրկն է հաճոյից ժողովրդեանն հպատակէ . զի որչափ անասանք և բարձրագահոյք իցին իշխանութիւնք երկրի՝ մարթ է նոցա անկանել և կորնչել, և ձեռակերպք մարդկան զարեւն զգէմ ունել ժամանակաց : Բայց ոչ զայսօրինակ իմանալ արժան է զԱստուծոյ որ յաւիտեական է յեութեան . հովութիւնս մեր ոչ զնորա երջանկութիւնս վրդովէ, և հայհոյութիւնք և ապաւամբութիւնք ազգաց դաճաւորեղոց զարեւն զիստո նորա ազարակ և զաթոռ իշխանութեանն սասանեցուցանել : Եւ ոչ եթէ առ յաւելուլ ինչ երջանկութեանն կամի փառաւորիլ իւրոց արարածոց, այլ զի ինքն իսկ է իմաստութիւն և արգարութիւն, և տէր կարգաց և օրինաց . և զայն կամի, հաւանի և հրամայէ որ ինչ գերագոյն բանին է պատկանաւոր, և դատապարտէ որ ինչ արտաքոյ է նմին : Արդ բարեկարգութիւն բնութեան է՝ արարածոց Արարչին հպատակել և Աստուծոյ՝ վախճան լինել ամենայնի, որպէս է ըսկիլն նոցին . և զոր օրինակ չմարթի մերկանալ յանձնէ զգերագոյն իշխանութիւն, այնպէս և 'ի մեծ չէ կարող մերկանալ զժառանգական կերպ . զի ձեռակերպք եմք նորա և ժառանգութիւն զոր չէ մարթ օտարացուցանել . նա զի անձին իւրում պարտապան է չարժաբերել 'ի սրտու թեմնէն, զի և չկարէ զաղարկել 'ի լինելոյ Աստուած : Եւ այս ոչ եթէ յամբարձաւած ինչ մտաց, այլ 'ի ճշմարիտ և յանմիշտ զիտակցութեան իւրոց աստուածայնոց կատարելութեանց և մերոյ հրապատակութեանս պայմանի, որ հաւանեցուցանէ մեզ եթէ կամք են Աստուծոյ փառաւորիլ յարարածոց :

վանն որոյ և գրեալ է եթէ « Զամենայն ինչ գործէ տէր վանն իւր »¹ :

Ապաքեն թէ և Աստուած անսահման 'ի մեծութեանն իցէ, բայց մի սակս այսորիկ կարծեսցուք եթէ ոչ արժանն համարիցի մինչև առ մերս նուաստութիւն զզանն խոնարհեցուցանել, և կամ իլծք մեր և պաղատանք և պաշտօն մեծարանաց չկարտացեն հասանել մինչև առ 'նա՝ անցեալ ընդ անբաւ անջրպետութիւնն որ կայ ընդ մէջ մեր՝ և նորա յաւիտեանական գահոյնցն, զի այսպիսի խորհուրդք խօթամտաց են և մերոյ նուաստախոհութեանս կարծիք և պատրանք զգայարանաց՝ որ յօժարամիտ առնեն զմեզ այնպիսի կարծիս բերել զանսահման էակէն, և զանմահ թագաւորէն յաւիտեանիցն ժամանակաց, որպէս զմարդոյ և զինչոսանաց աշխարհիս օրէն իցէ կարծել : Եւ ընդէր անուես արասցէ Աստուած զպաշտամունս մեր : զի եթէ իւրով անսահման մեծութեամբն ոչ անարժանն համարեցաւ ստեղծուլ զմեզ՝ զինորդ անխիթ լիցի 'ի իննամս մեր : զի այս երկրորդ բարերարութիւն յառաջնոյ անտի ունի զիւր ծագումն անմեկնելի : զի 'ի հազորդս առնել անդ ըզմեզ իւրք գոյութեան իւրոյ և իմաստութեան և ազատութեան, 'ի պատկեր իւր արար զմեզ՝ արդ սիրելի էմք 'նմա, որպէս գործք՝ ճարտարին, որ բերկրի 'ի տեսանել անդ 'ի 'նմա զիւրոյ խորհրդոյն զպատկեր զգալի : Եւ արարիչն սիրէ 'ի մեզ զինքնատուր շնորհս ձրիցն : զի եթէ ետ մեզ միտս բաւական 'ի ճանաչել զնա, և սիրա յօժար 'ի սիրել, ապա անհնար է 'նմա չառնել ընդ մեծարանս՝ զոր մատուցանեն 'նմին կարողութիւնքս այսորիկ, զոր յաստուածային բարութեանն նորին ընկալաք :

Վարձեալ մի իցէ կարծել իւրուս եթէ պարտասկիլ ինչ կամ նեղեցիկ աստուածականն էութիւն սակս մերոյ բազմապատիկ ըլծից մազթանաց, և բազմադիմ պաշտամանց : զի և այսորիկ խորհուրդք երկրաբարձք են աշխարհայնոց և եթէ պատկանաւոր՝ որ որչափ մեծ իցեն յիմաստութեան և 'ի զօրութեան՝ այլ և 'ի նոսա գտանի տկարութիւն մարդկային : Իսկ առ Աստուծոյ

չեք ինչ այնպիսի, որ 'ի քթթէլ սկանն և 'ի միտի խորհուրդս մտաց զբովանդակ տիեզերս տեսանէ մանրակրկիտ խուզարկութեամբ, և անբաւ 'ի մեծութեանն գորով՝ չեք ինչ որ զնորա զանազի զօրութիւնն պարտասցուցանիցէ : զի կարողութիւն նորա 'ի կաման է, որ ասաց և ամենայն ինչ եղև : Մեծամեծքն 'ի թագաւորս աշխարհի սահմանաւորք են 'ի գործնս որպէս և 'ի զօրութեան մտաց, և չէ մարթնոյս ճանաչել և 'ի միտ առնուլ զհայցուածս և զպէտա իւրաքանչիւրոց 'ի մարդկանէ 'ի մեծատարր պետութեանն : Բայց առաջն Աստուծոյ բովանդակ ազգ մարդկան՝ իբրև մի մարդ համարի, և տիեզերք ողջոյն իբրև ոչ ինչ համարեալ են 'նմա :

Գիտեմք զի մարդ առ Աստուծոյ համեմատեալ նուագագոյն է քան զհիւզեայ մի 'նիւթոյ : այլ զի մի յանչափս ձգեսցի բանս՝ մի մոռացուք եթէ 'ի պատկեր արարչին ստեղծաք, որ տաւարեաց 'ի մեզ զչրկոյն իւրոց կատարելութեանց, և այսպէս անճառահրաշ հազորգակցութեամբն մերձեցոյց առ ինքն՝ որ քան զզինչն հեռագոյն ևս էր 'ի 'նմանէ : Հեռի 'ի մենջ ժանկական թուիք, իբրու զի Աստուած բոս մեծութեան 'նիւթոյ և բոս նորա զանդուածոյն կարեւոր և կամ անկարեւոր զէական համարիցի, զի զինչ իցեն առ մենայն լուսապայծառ արեգակունք և աստեղք առ մի եւթ մտաւոր էակի որ ճանաչէն զնոսա և չափել ըզըջանս նոյնն և զտարակացութիւն, որ զիւրոյ իսկ անձինն զիտէ զգոյութիւն, և կարէ ճանաչել զարարել ամենայն սքանչելեացս այսորիկ : Եւ զիւրդ իցէ զի որ էան ինձ Աստուած զդեմագոյն կարողութիւն համբառնալոյ մինչև առ 'նա, և կալոյ առաջի արթոյ մեծալիւնութեան նորա իբրև հրեշտակ և թարգման անկենդան արարածոց, և որ եզ 'ի բնութեանս խնամ զկոչս զնեւոյ առ ոսոս նորա զինոյ հրատակութեանս զպաշտօն և զբովանդակ ստեղծութեանց, հնար իցէ 'նմա մերժել զայն, և համարել զայն յանդուգն յիմարութիւն արժանի զարդանաց և իւրոյ բարկութեանն : զի ոչ Ժպիրճ թշնամանք են պաշտամունքս, այլ յարգանք շնորհապարտ որդւոյ և հաւատարիմ հպատակ 'ի առ բարեգութն քան զամենայն հարս և առ թագաւոր մեծագոր, որոյ յարգարութիւն և 'ի բարութեանն

¹ Առաք. 32, 4.

Թիւն յեցեալ է աթոռ նորա: Այսպէս 'ի հարցափորձել անդ զբանն՝ գտանեմ՝ զհական կցորդութիւնս արարածոց ընդ արարչին, յորոց և յառաջ գան և ստարք պաշտմանց. այնպէս զի չէ հնար մարդոյ բաշտար լինել առանց պաշտօնասեր լինելոյ:

Այլ առ լաւ եւ 'ի միտ ամենուլ եթէ զհարգ պաշտամունք կրօնից բնականից են բանաւոր բնութեանս, հարցցուք և զարբանուէր և զսիրելազոյն շահս օգտի մարդկութեանս: Արդարեւ հիմնաւի ինչ է զի յամենայն ժամանակի և առ ամենայն ազգս փրկաւէտ յոյժ և անանջատ 'ի քաղաքական բարդաւաճանաց, և կարեւոր յոյժ 'ի պահպանութիւն և յերկանկութիւն քաղաքաժողով ընկերութեան համարեցան 'ի մարդկանէ հաւատք գոյութեանն Աստուծոյ և առաջութեան որ վարեն զտէգեբն՝ 'ի մի զուգեալ զբարոյական և զտեսանելի աշխարհս, և ամենայն գործոց մարդկան կալով ռստիկան հաւատարիմ. և ահա յայս խարխիւ յաւեժական կառուցին օրէնսդիրք զիւրեանց սահմանադրութիւնս, և զընկերութեան մարդկան զամբարտախն մեծակառոյց: Արդ զհարգ օգտակարազոյն իցեն հաւատք էութեանն Աստուծոյ և առաջութեան նորա որ առաջնորդն է ամենայնի և տէր և իշխան մերոց զընացիցս, եթէ ոչ կցորդութեամբն որով զօգեալ կայ ընդ զգայութեանց, ընդ գործոց և ընդ կենաց մարդոյ. և զի նոյն ինքն հաւատք են կանոնք պարտուց մերոց, որ մերթ զյուրոյ և մերթ զերկիւզի շնչեալ 'ի մեզ զաղղեցութիւնս՝ հզորագոյնս յորդորէ զմեզ անթերի զպարտս մեր կատարել, և 'ի գեպս պիտոյից՝ և 'ի հաճոյականաց անգամ հրաժարել:

Զի զինչ օգուտ իցէ կարգել 'ի բարձունս երկնից զաստուածութիւն ինչ հեղք և պարտաբորգ՝ անլսող երկրպագութեան պաղատանաց, և հայհոյանաց ամբարշտացն. յորմէ չեն ինչ ինչ պարտք երկնիցն և կամ սիրելոյ, պաշտելոյ և մաղթելոյ, այնպէս իբրեւ եթէ չէր ինչ լեալ ամենակին: Զինչ օգուտ իցէ նկատողական եւեթ ծանթութիւն աստուածութեան, եթէ չեն ինչ մեր պարտք պաշտամանց առ նա, և նորա չեցէ ինչ փոյթ և խնամ զսիրոյս մերմէ և զընթացից կենաց. որպէս զբանս զայնտիկ զորս 'ի պատմութեց ուսեալ ճանաչեմք թէ կացեալ իցեն, բայց չէր ընդ մեզ

և ընդ նոսա կցորդութիւն. զի յայնժամ ոչ այլ ինչ լինէր Աստուած բայց վերացական իմն և բնագանցական էակ, զոր մարթ էր և 'ի սպառ իսկ անգոյ համարել: Արէ բարձ միանգամ 'ի հաւատոց գոյութեանն Աստուծոյ զամենայն զպարտիս մեր առ նա և զպաշտօն կրօնից, և ահա ոչ այլ ինչ մնայ. քեզ բայց անաստուածութիւն գործնական, հարուած ապականաբար ամենայն բարոյական կարգաց և բովանդակ ընկերութեան: Տեսէք ապա եթէ զհարգ ոչ ինչ նուազ թշնամիք են մարդկան քան զվարդապետն անաստուածութեան և այնորիկ՝ որք թէպէտ ոչ յայտնապէս ընդ էութեանն Աստուծոյ հակառակեցին, այլ սակայն ճգնին խղել խորտակել զգօգս կցորդութեանն որ կապեալ ունին զմեզ ընդ Աստուծոյ, որք և յեղեկամիտք են որպէս զառաջինս: Այսպէս ուրեմն և շահ օգտի մերոյ, որպէս և բանին վկայութիւն, ստիպեն զմեզ մատուցանել աստուածական էութեանն զպաշտօն սիրոյ և երկրպագութեան: Եւ իցէ թէ զլսանայեմք մատուցանել զայն նմին կամակար. զի ահա չուրջ զմեզ պատեալ ունին զօրութիւն նորա և իմաստութիւն և բարութիւն, և 'ի նմանէ իսկ ունիմք զկենսն և զգոյութիւն. որպէս զի 'ի գեպ իսկ բարբառել ընդ մարդարէին. « Յո՛ւ երթայց ես յոգւոյ քուձմէ, և կամ՝ յերեսաց քոց ես յո՛ւ փախեայց: Թէ՛ երանեմ՝ յերկինս՝ դու անդ ես, և թէ՛ իշխանեմ՝ 'ի գժոխս՝ և անդր մօտ ես: Թէ՛ առից զթեւս իմ՝ ընդ առաւօտս, և բնակեցայց յեղբս ծովու, սակայն և անդ ձեռն քոյ առաջնորդեսցէ ինձ, և ալ՝ քոյ ընկալիլ զիս: Ասացի թէ՛ խաւար ուրեմն՝ ծածկեաց զիս... խաւարն 'ի քէն ոչ խաւարանայ, և զիւրն որպէս տիւ լուսաւոր եղիցի, և խաւար նորա որպէս զոյս նորա... խոստովան եղեց քեզ, Տէր, զի ահեղ և սքանչելի ես, սքանչելի են գործք քոյ, և անձն իմ՝ սիրեաց յոյժ »¹:

Արդ կայ մեզ 'ի քնին ամենուլ եթէ բաց 'ի ներքին պաշտամանէս՝ իցեմք ինչ պարտապանք մատուցանել Աստուծոյ և պաշտամունս արտաքինս և հրապարակական:

Բ

Պարտ է պաշտամանն արտաքին զույ և
հրապարակական .

Բայ իսկ զիսեմ, տեարք, եթէ իսկութիւն պաշ-
տամանց 'ի ներքին մեծարանս մտաց և սրտի հաստա-
տեալ է, և զի արտաքինարդար և մեծահանգէս առ-
նախմբութիւնք, և մեծաշուք սպարք արտաքին և հրա-
պարակական պաշտամանն սնտովք ունայնութեանց
համարելի են եթէ միտք անկեղծաւոր և եւանդն սուրբ
ոչ մերձ կայցեն՝ որ ճշմարիտ արժանիք և արժէք են
նոցին . և քանզի կամի Աստուած ժառանգել զսիրտս
մարդոյ, վասն որոյ որ ինչ օտար է և անպէտ 'ի հաս-
տատելոյ զնորին պետութիւն՝ պատրանք են սնտեաց :
Զայն զայս ճշմարտութիւն ոչ անգիտացան և նոքին
իսկ իմաստասերք հեթանոսաց . որում վկայ երաշխա-
ւորէ մեզ Զաւլքոս՝ որ յաջնարհաբարոզ նախեր-
գանս իւրոց օրինացն ասէր եթէ պարտ է անարատ
և անխիժ առաջի առնել զհոգի աստուածային երե-
սացն, և հաւատալ սրտի մտօք եթէ առաքինութե-
անք առաւել փառաւորի նա . քան եթէ մեծաշուք
պաշտամանք . զնոյն վկայէ մեզ և կրսեղն Պլինիոս որ
'ի հռչակաւոր ներքայնի անդ Տրայանոս ասէ եթէ
լու ևս է անխիժ և անարատ հոգեով մերձենալ 'ի տա-
ճարն . քան երգայարգար նուազօք : Կարի յոյժ բացա-
ծանով եր վարդապետութիւնս առ Հերապիցիս՝ որ
վատահոլութեամբ յողային 'ի տաճարն իւրեանց և 'ի
պաշտամունս որ 'ի նմա, և ահա յայտնի իսկ է մար-
դաբէնն Եսայեայ աստ սպառնալեաց այնոցիկ, որ յար-
տաքինան և եթէ 'ի պատիւ երեւոյժս յառեալք՝ ան-
փոյթք լինէին վարուց անբժուլէն, ասէ . « Լուարոք
զբան Տեառն . . ունին զիք օրինաց Աստուծոյ . . Զի
կայ իմ և յաճախելոյ զօհիցդ ձերոց, ասէ Տէր . յա-
գեալ եմ ողջակիզօք խոյոց ձերոց, և զճարպս գառանք
և զարիւն ցլուց և նոխազաց ոչ կամիմ : Եթէ մատու-

ցանկեցէք ինձ նաշիհ՝ զուր է, և խունի ձեր պիտի՞ են
ինձ . . և զտունս ձեր ատեաց անձն իմ : . . Զորժամ
համբառնայցէք զձեռս ձեր՝ զարձուցից զերեսս իմ 'ի
ձէնդ : Լուացարուք, սրեցարուք, ընկեցէք զարիս
ձեր յանձանց ձերոց առաջի ահաց իմոց . . ինդրեցէք
զերաւունս, փրկեցէք զզրկեալն, զաստ արարէք որ-
բոյն և տուք իրաւունս այրոյն : Եւ եկայք խօսեցա-
լուք ընդ միմեանս, ասէ Տէր »¹ : Գիտէք իսկ, տեարք,
եթէ քրիստոսականս կրօնք եկն 'ի կատարել զայն ա-
մենայն՝ որչափ ինչ իմաստուն և անարատագոյնս թէ
լազրեալ էր զայցանն բանին և մոլորական օրինաց .
և իսկական վախճան նորա ոչ այլ ինչ է, բայց 'ի մի-
ջոյ ամենայն ազգաց երկրի կազմել Աստուծոյ Ժո-
ղովուրդ երկրպագուաց հոգեւով և ճշմարտութեամբ :
Այլ աղէ մի առ 'ի խորշելոյ 'ի ծայրայեղ ինչ խոտոր-
մանց՝ 'ի հակառակն նորին անկանխիմք, որ ոչ նուազ
զատապարտելին է և կամ սակաւ լիսասաբէր : Ընդ-
կայր ասացեն մեզ մոլորանուն իմաստունք եթէ ոչ
կայ ինչ պաշտօն կամիցին՝ բայց զբանաւորն և եթէ, և
ոչ զայլ նուագս ձայնակցութեանց կրօնականս՝ բայց
զկեանս նուիրեալս 'ի բարերարել մարդկան, և ոչ զայլ
տաճար՝ բայց զտիեզերացս բնութիւն . զի սնտի բար-
բանք են և սիրգապանձ աւելարանութիւնք՝ զորոց
զատութիւն յանդիմանեն և փորձք հանգիսից և բանն
և զգայութիւն :

Եւ նախ զինչ ուսուցանէ մեզ փորձառութիւն .
բայց զի ազգք նախնիք և արգիլք միշտ պաշտօնաւորք
զամեն մի քան զմի առաւելեալք . և զի 'ի հարկէ իսկ
կրօնց զողջեն բանազատեցան և արտաքին ինչ պաշ-
տօն մատուցանել աստուածութեանն . զի առ ազգս
ամենայն 'ի հնումն աշխարհի և 'ի նորումն ոչ այլ ինչ
է տեսնել բայց տաճարս կանգնեալս 'ի պատիւ նո-
րա, ողջակէզս մատուցեալս 'ի սեղանս նորա, երգս 'ի
հռչակել զգոլութիւնս նորա, և աղօթս 'ի մաղթիւ
զնորա բարերարութիւնս, և ամեն մեծահանգէսս 'ի
ճորհս զօհութեան, և պատարագս վասն թողութե :
Երբ ոչ ապաքէն այս ամենայն յայնաբարբառ քա-

¹ Եսայի . Թ . 10. և որ գէտու :

բողէ գՀաւաստ միոյն Աստուծոյ որոյ մեծութեանն պարտ է երկիր պագանել, զբարութիւն նորա օրհնել, և զթութիւն նորա պաղատել, և զարդարութիւն նորոց ցածուցանել. և ոչ ահա այսոյիկ բովանդակութիւն և արտաքին հանդերձանք են իսկապէս պաշտամունքն արտաքին և հրապարակական՝ զորոյ գկարեւորութիւնն ճգնիմք այժմ հաստատել: Իցէ ուրեք կացեալ ժողովուրդ հրահանգեալ որ խօսուն և եթ պաշտամամբ բաւականացի, և իցէ շատացեալ մասց միայն և սրտի անտեսանելի մեծարանօքն. զորոց և զմանրախոյզ հետազօտութիւնսն աւելորդ համարիմք, զի բազումսն այն է զի ի նախնիթաց բանախօսութիւնս մեր ճառեցան:

Եւ զինչ ասիցէ բանն. բայց զի պարտ է մարդոյ բուրանուէր մատուցանել զանձն Աստուծոյ գՀոգին և զմարմին միանգամայն: Եւ զի չեմք մէք էակք պարզապէս իմացականք և անկցորդք ի զգալեաց, մտաւորաբար և եթ կեղով յաշխարհի. այլ զի են մեզ մարդութիւնս մեր ի վար արկանեմք. և զիարդ ի պաշտամունս և եթ աստուածութեան օտար համարելի ի մէնջ մարմինս մեր. և չիցէ արդարացի զի պաշտօնակից ընդ մեզ լիցի և նա, և փառաբանակից Արարչին, ի ձեռն արտաքին և զգալի շարժուածոյն որում միայն է ձեռնհաս: Ի բայց կացցեն ի մէնջ սնտախ պատրանք, և մի իցէ մեզ այնչափ վեհազոյն կարծել զմարդ և ի ծագ հասեալ ցնորական իմն կատարելութեան, մինչև համարել զնա աղատ ի զգայութեանց և յերեւակերպութեան և անկարօտ նոցին օժանդակութեան: Զի զինչ լինիցի տարբէն եթէ զպաշտօն Աստուծոյ ի ներքին և եթ մեծարանն պարագրեացես. բայց զի փոյն նուագեցի բարեպաշտութեան զգայութիւն, և ուրուրեմն ի սպառ շինանիցի. զի եթէ ոչ յարաբանոցն արարողութեանց զարթնուցու, սնանիցի և զօրացի տպա այնուհետեւ բնաւ իսկ հովացեալ ցրտանայցի և կեղակարծ իմն և նուազեալ ներքին այն զգայութիւն մնայցէ: Ի զուր է ամբարհաւաճ մեծամարմն սուտ երկիրադածութեամբ մանկական և ծաղրական խաղս համարել զձեռս նուիրականս, զմեծահանդէս արարողութիւնս, զպազատախառն ծնրազրուութիւնս,

զերգս և զտաղս սրբանուէրս, և զմեծաշուք զարդս սեղանոց. զի ցանկ փորձ հանդիսիցն ուսուցել մեզ զի թէ և չիցեն այսոքիկ կրօնից իսկութիւնք, այլ ճարակ են նորին և ամբապինգ հաստատութիւն. և զի առանց արտաքին հանգիսից և արարողութեանց դիւրաւ եղծանին ի մտաց ժողովրդեան եռանդն և հոգի կրօնից ներքնոց. և զի բարեպաշտութիւն անկեղծաւոր թէ և ի սիրտս մարդկան բնակիցէ իբր յանմատոյց սրբութեան որ Աստուծոյ միայն ծանօթ է, բայց և այն ի ցնորս ինչ յեղաշրջեցի եթէ չիցեն և արտաքին պաշտամունք՝ որք յուշարար ներքնոյն կացցեն և ամբապինգ հաստատեցնեն զնոսա ի միաս. և ի լինել պիտ այսպէս՝ կարծեալ այդ պաշտօն բանաւոր՝ յեղաշրջեցի ի բնազանցական ինչ կարծիս զածութեան, անբաւական ի բարեզարդել զյօժարութիւնս մեր և զգնացս: Իմաստասերք այդոքիկ բարեպարիշտք, որք կամին ունել կրօնս իմն առանց պաշտաման, նմանին մարդասիրացն՝ որք ոչ զազարեն զսէր քարոզել ի մարդիկ, առանց գթութեան ինչ զործս գործելոյ, կամ քաղաքագիտացն՝ որք կամին թէ լինիցի քաղաքաժողով բնկերութիւն մարդկան, բայց առանց ինչ արտաքին կապանոց, որք զգնաղան անգաման ի մի կցորդեցեն: Զի ի խնդիրս որ առաջի կայ՝ բովանդակապէս որպէս և են պարտ է նկատել զմարդն. միտք նորին այնչափ տկար է, և խորհուրդք այնպէս զարդալիւն, և սիրտ այնպէս զիւրամեծ ի մոլորութիւն, մինչ զի պարտ է զամենայն հնարս հնարել առ ի զյեղ յեղով բարսն հաստատելոյ, զմտազրուութիւն զարթուցանելոյ և զհոգին բարեպաշտիկ աղգարարութեամբն պարարելոյ:

Չէ զիպան տեղիս ցուցանելոյ աստէն զգերազանցութիւն և զօգտակարութիւն պաշտամանց քրիստոսական կրօնիցս առանձին ինն օրինակաւ, զոր և յառանձինն բանախօսութեան առանդեցուք. այլ աստանօր ի հանրական ինչ խելամուտութիւնս յանգեսցուք զբանս: Ապաքէն մեծ և փրկաւէտ աղեղցութիւնք են որ ինչ տեսանին և լսին ի տաճարս և յաղումքս տօնահանդէսս՝ երգոցն լուրջ դաշնա կաւորութիւն, արարողութիւնն խանդակածք և ըստպապք մեծաշուք և խորհրդական լուծութիւն և միայն

նույն թիւն որ զհոգիս գրաւեն և յորդոր լինին ընկողմէ 'ի խորհրդածութիւնս օգեշահս. անգանոր խաղաղանան յուզմունք կրկն, և պատկեր մերձաւորութեանն Աստուծոյ արծարծեալ և ևս՝ յամօթ առնէ զխոտս և քաջաբերէ դառաբնութիւնս, մտիծարէ ըզլիշտս և ամօքէ զսիրտս և պատրաստագոյն յարգարէ 'ի մոռացութիւն անիրաւութեանց և 'ի կատարումն պարտուց կենացն պատշաճից: Եւ թէ կրօնք պահապանք են բարոյից, մարմնիք ասել եւ թէ և պաշտամունք պահպանիչք իցեն կրօնից, զի կերպարանս և մարմին գոգցես շնորհէն նմին և զգալի և ընտանի գործեն մեզ զնոյն: Յոյցք և գաւանութիւն տեսանելի են պաշտամունք՝ ուղղութեան հաւատոց և կարգաց բարուց, և գոգցես շարայարութիւն իմն նկարացոյց պատկերաց ամենեցուն առաջի եղեալ յորում մարմ է ամենեցուն անձան և անաշխատ տեսանել զվարդապետութիւնս՝ որոց պարտին հաւատալ, և զպատուիրանս զորս պարտ է պահպանել: Եւ ընդէր սպա անգամ նեցեղ տասուածեանն 'ի կրօնս աստուածապաշտութեան զայն ինչ՝ զոր կարեւոր համարի յայլ ամենայն մարդկային արարս, զի ահա 'ի քաղաքաժողով ընկերութեան իցէ թէ բաւական համարեցի կարգել օրէն, և զնոցա զօգտակարութիւնս ցուցանել, և խընամ ունել պահպանութեան նոցին. և ոչ բնաւ. այլ 'ի միտ առին զի առ 'ի կայուն և զօրութիւն տալ օրինացն՝ հարկ էր այնպիսեաւ շքով զպաշտօնեայն նորին և զգործակալս մեծարել, զի պատկառեցին և մեծարեցին զնոսին ժողովուրդք. զի զինչ լինէր ապաքէն եւ թէ մերկանայաք զօրէն և զգառաւորս յարտաբնայարգար մեծարանացն, որոց այնչափ աղբեցութիւն է 'ի միտս ժողովուրդոց, մինչ գոգցես առաւելութիւն իմն գործէ խիութեան օրինացն, և նոքք մեծարոյ ևս առնէ զնոսա 'ի սիրտս մարդկան. ոչ ապաքէն տեսանեալ անդէն և անդ թուլացեալ զգոյս հնազանդութեան և հպատակութեան, և զօրէնն անգոմեալս, և ամենայն ուրեք վառեալս զհոգի յանդգնութեան և անաստութեան: Նոյն պատահել և կրօնից եւ թէ յարապին պաշտամանն մեծ վայելեալութեան մերկանայր, և անձնիւր հաճոյից աւանդել նոյնն պահպանութիւն. ապա տակաւ նուազէր զօրու-

թիւն նորա, և իշխանութիւն 'ի վերայ մտաց մարդկանն տկարանայր, օտարոտի իմն համարել 'ի սովորութից և յնթադրմարդկան, և դոգցես ջնջել 'ի սպտու յիշատակ նորա 'ի մտաց նոցա: Այլ տեսէք զարձեալ եւ թէ զինչ ինչ առնեմք և սակա գիտութեց, զպրութեանց և արուեստից. քանի ճիշդն ոչ 'ի գործ եղան յաւուրս մեր առ 'ի դերացուցանելոյ զհրահանգս մտաց, և զգալի իմն գործել զհետախոյզ բնութիւնս և զճանաթութիւնս մտաց մարդոյ. ոչ միայն զտկաւ բուսոց և անասնոց հրաշալի իմն և մանրակրկիտ ճշգութեամբ եւ հան 'ի պատկերի զրիչ ճարտար փորագործին, այլ և քանի հնարք ճարտարութեան ոչ հնարեցան առ 'ի տեսանելի պատկերս յանգիման առնելոյ զմտութեանս պատմականա աշխարհագրական և քերականական. քանի նկարք ոչ նկարեցան առ յայս ցուցանելոյ զայն ինչ՝ որ մտք եւ թմբկուն լին համարէր: Ապա որովայն անտեղութիւն իցէ վերինից եւ թէ զգիտութիւն մերկանալ յամենայն՝ որով զգայութեանցն և մտաց վերամտաց լինիցի, և որովք հետապոյնս և խորապոյնս մարմ իցէ 'ի սիրտս մարդկանն զնոյն գրողմէ:

Ապաքէն անգամ են բնութեան մարդոյ, որք զպաշտօն աստուածութեանն 'ի ներքին եւ թէ մեծարան մըտաց կամին պարագրել. և այնպիսի ինչ 'ի նոցանէ պահանջեն զոր բացէ 'ի բաց մերձեացէ ներքին աղբեցութիւն և զգաւումն մարդոյ, որ հօր է քան զամենայն անտի խաբէութիւնս և որ գրաւեալ ունի ըզմարդիկ առ հասարակ: Զի ո՞րք 'ի մէնջ ոչ գիտէ եւ թէ յօժարութիւնք հոգւոյ միշտ առ արտաքս կամին զեղանիլ, և զի անհնար է մարդոյ զգածելոյ եւ անդեամբ ճշուցանել զնոյն և առ արտաքս. զի ո՞րք սիրտ ունեւոյլ զթաւ և կարեկիր, զիւր զկարեկցութիւնն չյայտնիցէ 'ի տեսիլ թշուառութեան. ո՞ր որդի պատկառոտ և խանդակաւ ճշուցանիցէ զսէր իւր որդիական. և ո՞ր ժողովուրդ պատուել պատուիցէ զգառաւորս իւր, և սակայն ոչ ինչ երևելի մեծարան նոցին բերիցէ. և զնորդ ապա կամիցիք զի անկեղծք իցեն աղբեցութեանք կրօնականք որովից մերոց, առանց առ արտաքս ինչ երևելոյ. որպէս զի օտարոտի իմն է այս 'ի մարդկային բնութեան: Զի զնորդ իցէ զի 'ի ներքուստ երկիր պալից Աստուծոյ իւրեւ իմոյ արարել, և որ անօրէնն է

կենացս, և չկամիցիմ առ արտաքս հատուցանել ըզ-
պարտս հպատակութեանս խնդ. և սակայն աղբք և
աղիւնք աշխարհի օրինաւոր գոլ գիտացին զայս մեծա-
րան, մինչև մի գմիով ելանել 'ի վերապատուել զնա
և ընծայել նմին զբերս երկրի, զնախախտարիս հնձոց
և ամենայնի որ էր 'ի պէտս նոցուն. մինչ զի եռանդն
պաշտօնասէր մուրեցոյց ևս զնոսա զոհս և 'ի մարդ-
կանէ ածել պատարագս, արդարեւ եռանդն խժաղուծ,
յորմէ աղատեաց զմարդիկ քրիստոսականս կրօնք՝ ուր
ուրքք եհաս քարոզութեամբն, այլ միանգամայն վկայ
հաւատարիմ 'ի ցուցանել եթէ զխնդ աէր և 'ի իշխան
համարէր Աստուած մարդկան, որպէս և այլ արա-
րածոց: Զի ահա 'ի խորս սրտիս անհնար է ինձ չճա-
նաչել զԱստուած որպէս բարեգութ ինամատար. զի
յաննախանձ առատութենէ նորին ընկալայ զհրաշա-
լիս արարածոց ընդ որ սքանչանամք, զպառլոս երկրի
որ 'ի պէտս մեր կարգեցան, զանատունս որ վատաւ
կակից մեղ օժանդակեն, զտիւ որ լուսաւորեն զմեզ,
զհաց որ յագեցուցանէ, զհանգերծս որով ծածկեալ
պատապարիմք, զմարմինս բարեյօզս՝ ամենայն գործոց
կենաց կազմս և պատրաստս, զմիտս՝ որ մինչև ցԱրա-
րիչ անգր կարէ 'ի վեր ամբառնալ. և այսպէս սէր նո-
րա շուրջ պարզեակեալ է զինն, և գոգցես յանդունդս
բարութեանն նորա գտանեմ զանձն իմ խորամուխ ըն-
կրդմեալ, և 'ի հաւատալս այսր ամենայնի և 'ի զգալ 'ի
սրտիս, չկամիք զի հոգակեցից զբարութիւն նորա, և
կոնցից զհանդունտախլ ինձ զարարածս հաղորդա-
կից ընել նքանչեւեացս և երախտապարտ չնորհակա-
լեացս. ոչ ապաքեն յանդունդս անօրէնութիւն
զիս դատապարտիցէք. ուր ահա թագաւորն մար-
գարէ՝ բնութեանն և եթ ազգեցութեանն հպատակեր 'ի
գոչել անդ 'ի հիւցման մտացն. « Օրհնեա անձն իմ՝
զՏէր, և ամենայն ոսկերք իմ զանունս սուրբ նորա »¹ :

Այլ աստանոր հարկ 'ի վերայ կայ ինձ և առանձինն
իմ գորութեամբ փառաբով կալ կարեւորութեան ա-
ղօթից որ էական մասն է կրօնիցն պաշտամանց, որում
'ի զվմի հարաւ սաստկութեամբ մի ոմն 'ի վերջնոցս

առա իմաստնոց¹, հեռեւոր ըեալ յայտմ ոմանց 'ի
հնոց մօրարանուն վարդապետաց. « Պաշտեմ, ասէ ան-
հաւասն, զԱստուած, հիւսնամ ընդ գործս նորա,
խանդապախիմ ընդ բարեբարութիւնս երախտեացն,
այլ ոչ բնաւ աղօթեմ և ոչ ինչ խնդրեմ 'ի նմանէ, զի
երկմասութիւն է այս ընդ տեսչութիւն նորա և ընդ բա-
րութիւն »: Ո՛վ ամբարտաւան դու, որչափ և ետք եղ-
կելի, մուսայր ուրիմն զհպատակութիւն քոյ և զը-
նկնութիւն: Եթէ հայր մեր է Աստուած, ոչ ապա-
քէն և տէր է. և եթէ ընդ գթութիւն նորա պար-
տիմք վտաւ ընկել, ոչ ապաքէն պարտ է ճանաչել
և զիջանութիւն նորին 'ի վերայ մեր, որպէս և 'ի վե-
րայ ամենայն արարածոց: Տես աղէ 'ի հրապարակս
զաղբառոց այդ հպարտ՝ որ զայլոց առատաձեռնութիւն
երաւուռնս անձին համարելով, անարժան համարեացի
զձեռս 'ի մօտ կարկաւել, և զողորմութիւն յանցա-
ւորացն պաղատել, իցէ՛ թէ մեղապարտ անկարեկիր
անգթութեան համարեացին այլք՝ 'ի մեռանէն նորա
առ կարօտութեան, քան եթէ ինքն սակա ամբարտա-
ւան անքութեանն. այն այս կերպարանք են ճըշ-
դրիտ արարածոց որ զլացի կալ յաղօթս. և զընդգի-
մախօտութիւնն զոր ածէ առ այս անհաւասն, լու-
ծեալ եղծին երկրքին արք գերահանձաբք 'ի նախնի
ժամանակս քրիստոնէութեանն, Ս: ասեմ Հերոնիմոս
և Ս: Աւգոստինոս. զի առաջինն ասէ « Ի գնել առա-
ջի Աստուծոյ զպէտս կարեաց մերոց, ոչ եթէ համա-
րելմք նովաւ զանգէտս 'ի նմանէ ծանուցանել, այլ իբրեւ
զողորմիչս ինդրել զնորին օժանդակութիւն »². յոր
յուշելու Աւգոստինոս և այլ իմն պատճառս պատկա-
նաւոր իւրոյ սրտին. « Աղօթեմք, ասէ, զի յաղօթից
անտի տենչանք հոգեոցս զարթիցեն և բորբոքեցնին. և
սիրոց մեր նովաւ ընդարձակեալ ըլուծեամք առա-
ւելութեամբ ընկալցին զչնորհան պատրաստեալ մեզ
Աստուծոյ »: Եւ արդարեւ, տեսրք, առաջինս պէտք

¹ Սաղմոս ճԲ. 1:

¹ Զ. Զ. Թուսոյ:

² Մեկնութիւն 'ի Մատթ. գլ. 2. գիրք Ա:

³ Թուղթ ճԼ. առ Պրորած. Թ. 16, 17:

տկարութեան մերջ են աղօթք, և առաջին ճիշդաւոյ և թշուառութեան պաղատանք: Ունիլ ունիլք, այս, զբան յառաջնորդութիւն մեզ, այլ ոչ ապաքին բազում անգամ 'ի բնակարձեացն միմայնի նա և 'ի կրիցն մարդեալ զանգաւ: Կա՛ն և ինչի՞ մասց մերոյ 'ի բանի ճրտոյրս պատրանաց ոչ անկանի, մինչև յալով նուազս և անձամբ անձին հեծել սակս ստապաւոր գիտակցութեանս որ զբարին չար և զչարն բարի մեզ թուեցուցանէ: ունիլք, այս, և զաղատութիւն, բայց և ահա սակս այնորիկ կարեմք կամակար իսկ թողուլ զճանապարհ առաքինութեան, և եթէ այս այսպէս՝ ապա զիսորդ չիցէ ճար մարդոյ 'ի խաւարէ աստի առ լոյս աստուածութեանն անկանել, 'ի տկարութեան՝ առ Աստուծոյ զօրութիւնն ապաւինիլ, առստնուլ զլոյս և զզօրութիւն յայնմանէ որ զօրացուցին է տկարաց և բուսուորիչ մասց ապիտաց:

Գարձեալ մաղթանքս մեր սակս ժամանակիցս բարեաց, որպէս սակս զազարանէ ինչ աղիւնից, սակս առաջութեան, խաղաղութեան և պաղաբերութեան երկրի, պաղատանքս մեր, ասեմ, գեղեցիկ մեծարանք են զոր մարթիկիմք մասուցանել նորա երկրպագել բարութեանն: զի աղօթք ոչ այլ ինչ են, բայց խոստովանութիւն նորա իշխանութեանն 'ի վերայ աբարածոյ, և տեսչութեանն որով կարէ անորինել զամենայն, և զօրութեանն որով կարէ անորինել բոս հաճոյս գերկորդական պատճառս վարիչս տիեզերաց, և զնոսս անյայտ ճարիւքն տալ սպասուորել մերոյ ինզրուածաց: Գարձեալ գեղեցիկ մասց է կարծել եթէ Աստուած 'ի խորհուրդս տեսչութեանն զբարոյական աշխարհս կցորդեալ իցէ ընդ բնականին, և զառժամանակեայ զնորճն ևս անորինել բոս հաստատութեան և բոս հաւատաց մերոյ 'ի թախանձանս անդ ինզրուածաց: Ապաքին չիք ինչ երկմառութիւն եթէ Աստուած 'ի յաւիտենից ժամանակաց նկատեր և համգերձեր մեզ զամենայն, և մինչ չն եղեալ էտք առաւնէր զմեզ յերում՝ յանձնասնել զիտութեանն, և մաղթանք մեր ելանէին յաթոռ անդ գահջից նորա, և յորժամ լսէ աղօթիցս 'ի ներկայ ժամանակիս և 'ի գեղս առաջինայս, զյաւիտենական խորհրդոյն և եթէ զկարգս պարզէ նովառ ասածի մեր, և մեր աղօթիմք

ինզրուածաց, ընումք զդաշն պայմանին յոր հաստատեալ էր նա տալ մեզ զնորճս իւր: Չիք ինչ զոր չիցէ մարթ աղատացուցանել 'ի ձեան նրբաբանութեանց, բայց որ իշխանն է տիեզերաց եդ 'ի մեզ ազգումն ինչ անխմանալի, զօրաւորագոյն բան զամենայն ճարտարմիտութիւն մտտի, որով հաստատի մարդ անմեկնելի 'ի ճնարաութիւնս ինչ անյեղիս՝ կարեւորս իւրոյ երթան կութեանն: զի ահա հակառակ ճգանց մարարանուն իմաստնց և զրոյց նոցա, մեծաբարբառ խօսի բնութիւն լու 'ի լու ազգի մարդկան: և ազգումնք Աստուծոյ գոյութեանն 'ի չողուլն ապաւորեալ բուռն լիցի նոցա երկիր պաշտանել նմա և երկնիւ 'ի նմանէ և տիեզերանէ մաղթել զնորա օժանդակութիւն և գերզատան մի ողջոյն վայրավախն՝ Ժողովեալ առ մահձովք ճոր 'ի զբունս մահձու հասելոյ՝ երկիւղախառն յուսով ինզրեացէ զպահպանութիւն կենաց նորա յայնմանէ որ տերն է կենաց և մահձու: և բնակիչք զիւզօրեկց վարանութեամբ գերկինս պաղատանցին արգասաբեր զանդառանս իւրեանց գործել, և 'ի բաց փարատել 'ի պաղոյ գործոց իւրեանց զգուպար պայաճար մըլքկաց: և բարեկամք սակս բացական մեղքման մաղթանս վերառաքեալն: նա և ո՞ր յամբարշտացն անհաւատից ոչ զմանորինան հաղուածան անիցէ յաւանայս, և յանխորհուրդս սաշուն մեծարանաց աստուածութեանն տարցի: Ոչ ահա բազում անգամ տեսա 'ի տաճարս մեր Յովհանէս-Յակոբ Ռուսոյ, մուսցեալ զցուրտ ընդգիմարանութիւնս իւր սակս աղօթից, և յողողոյց և անձնազատ մտք կացեալ յաղթմ եռանդագին և խանդակաթ ճողալով:

Այլ արդ ժամ է մեզ կիբել զճառս որ յազգոս պաշտամանց կրօնից: Ահաւասիկ, տեարբ, ճառք երկուստան, յորս խօսեցաք զսկզբնական ճնարաութեց զորոյ անդէտ ընել պատկառանք են, և ամթապարտ և ես՝ զիմամարտ ընդ նոսա մաքառիլ: Գողցես մոռացաք իմն եթէ 'ի Ժողովի և յեկեղեցւոյ հաւատացելոյ բարբառեալք: քանդի և յաւուրս մեր խաւար անհաւատութեան պատեալ է զմիտս, որպէս երբեմն խաւար հեթանոսութեանն պատեր զազգս: բան մը տաց աղուաղեալ, ճնարաութիւն խաթարեալ: և հարկ է պաշտանելից Յիսուսի Քրիստոսի յաշխարհա

մուտ քաղաքս յայս քրիստոնէութեան, զայնորինակ բարբառ արձակել՝ որ մէայն պատշաճաւորն էր առն իմաստասիրի բարբառել ի զիւցակրօն յԱթէնս և ի Հռովմ՝ յառաջ քան զամս ութնետասն դարուց անցելոց՝ զի փոխանակ զյսեմական և զսրտակաթ խորհուրդս քրիստոսական կրօնիցն յիշեցուցանելոյ և պարզաբանելոյ՝ յայն ժամանեցաք հարկ գծնդակ և ողբոց արժանաւոր՝ ջատագով կալ և հաստատել զսկզբունս սրբանուէրս որ հիմունք են և հաստատութիւն ամենայն բարոյից և ամենայն առաքինութեանց։ Եւ մինչ ի նուիրական յաւուրս յայստօնի սովոր է Եկեղեցի՝ Վրիստոսի սքօղել զպատկերս սրբոց՝ որ ի զարդ վայելելութեան են տաճարաց և խորանաց առ ի ցոյց աղջ՝ և ջաւոց, որպէս զի զգասցին հոգին ի արամնութիւն սրբանուէր, մեք ստիպմք քօղ արկանել զաւետարանաւն և զխաչիւ, որ յիմարութիւն համարեալ է այժմ քրիստոնէին, որպէս էր երբեմն հեթանոսաց և գոգնէս ամօթապարտ իմն համարիմք ընդ հաւատոցս խոսվանութիւն¹։ Այլ զինչ ասեմ, տեսաք, քաւ մեզ ամաչել ընդ Աւետարանն։ Ոչ ինչ ամօթ համարիմ զաւետարանն Վրիստոսի, և վայ ազգի որ սակս իւրոց յանցանաց ոչ ևս արժանաւոր ընիցի լսել այնմ։ Եւ ոչ եթէ ամօթ ինչ իցէ պատրաստել նմին ճանապարհ, և յարգարել զսիրտս ի կամակար ունկնդրութիւն նորա խրատուցն աստուածայնոց, և առ այս ի բաց փարատելով յառաջագոյն զեկամուտ կարծիս որ ամեն նոցին ստուերածս։ Եկեցէ ժամանակ զի ցուցցուք ունկնդրացդ զխաղս զայս որ գերեաց զիմաստունն և զուսմիկն, և տեսլէք զնա չաւրջ պատեալ ի յաղթական փառացն և ի մրցանաց զոր տարաւ նա ընդ ամս դարուց ութնետասնից։ Այլ դիտեմ քաջ զի և Պաւղոս որ եռանդազին վառեալն էր ի խորհուրդս խաչին, ողաբանօք զբանսն ամոքէր և ոչ բարբառէր յԱրիստպոզին զայն ինչ զոր մարթ էր նմաներկմիտ առաջի առնել յեկեղեցիս կատարելոց։ Զի

¹ Ի կիրակէի շարչարանաց, այս է քսո մեզ գալստեան, խօսեցաւ ճառս, յորում աւուր սովորութիւն է լատին եկեղեցւոյ սքօղել զպատկերս սրբոց և զխաչս ի սուգ։

յորժամ հիմունք ապարանիցն խորխաւեալ իցեն ի սաստիկ սասանութեանց, ոչ ապաքէն ի նոցին հաստատութիւն նախ արժան իցէ ճգնել, և թէ ոչ կամիցնիք զի շինածս մեր վաղափութ ընցի ի բարձրանալ անդ ի վերայ մոխրոյ և աւերակաց։

ՅԱՂԱԳՍ ՍԿՋԲԱՆՑ ԿՐՕՆԻՑ ՈՐ ՀԻՄՈՒՆԻ ԵՆ
ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Չէր լեալ երբեք խորհուրդ աղիաբեր և աշխարհա-
կործան քան զայն, որով ճգնեցան ոմանք խղել զգօր
միառուրութեան մարդկան ընդ Աստուծոյ, և զառա-
քինութեան և զկարգաց զսկիզբն՝ արտաքոյ կրօնից
զբաճեալ խնդրել, և բարոյական իմն և միաբանու-
թիւնս մարդկան կազմել առանց կրօնից, և հնար ինչ
էր կարծել և թէ 'ի ծայրայեղս այս գանգաջանս
անկանիցի մարդ 'ի վրիպակահեա մոլորութիւնս :
Եւ զինչ պէտք էին ճգուել մեծամեծք մտաց և բանի
առ 'ի խելամուտ առնել զմարդ և թէ կարևոր է սանձս
դնել յօժարութեանց կարեաց իւրոց, որ միշտ քան
զսահմանս պարտուցն վազեն, և զի ուր մեղիեալ թու-
լանան բարք, անդէն և օրէնք անջօր անկանին. և զի
բարեգործութեան կենաց սակաւ է աղքեցութիւն
ուր անտես լեալ է իշխանութիւն Աստուծոյ. և զի
մարկնալ 'ի սրտից աղագ զազմունս կրօնից ոչ ալ
ինչ է, բայց չլիմայադերձ թողուլ զկիրս և զսխտս 'ի
սանձարձակ ազատութեան, և 'ի մարմնի ընկերու-
թեանն արկանել զժանտագործ աղքատնս ապականա-
բար և աշխարհաւոր սկզբանց :

Եւ զմարդ նախասկիզբն այսօրին ճմարտութիւնք
անձանթ կազմն 'ի մարդկանէ, նա և բազումք զխա-
մարտ իսկ յարեան մտքառել կամակար մտք հակա-
ռակ նոցին. և սուտանուն իմաստունքս այսօրին առ-
հասարակ սակաւահանձար իմաստասէրք և զրիւք
ցուրտք և անոնք վարդապետութիւնս իմն հանրական բարոյ-

նախ առանգեցին մեզ՝ յորում չնք գտանել զանուն
Աստուծոյ. և 'ի մոլեգնութեան անդ կրիցն ոչ ինչ
երկեան յաղթանակս գեղեցիկս մտաց համարել զի
սպառ վտարումս կրօնից, և զնոյն պատճառս ասել
երջանկութեան հասարակաց : Այլ անհասանելի մոլոր-
ութեան մարդկայնոյ մտաց. իցէ թէ ցայակայր ապա-
կանեցի իմացական նորին զօրութիւն մինչև զարտու-
թիւն և թէ պատուաւորել, և զայն որ յետին չարն է
ևս և յարդի կեանս՝ զանաստուածութիւնն ասեմ՝ գե-
բադոյն բարիս համարել :

Այլ մոլորութիւն անցեալ գնաց, և ճմարտութիւն
կայ և մնաց մինչև ց յաւիտեան. և ծածուկ իմն և ան-
տեսանելի զօրութիւն սանձակոծէ զարտութիւն մարդ-
կան, և զոգցես յակամայս նոցին անդեալ զօգէ զաղքս
'ի սկզբունս ինչ կարևորս երջանկութեան նոցին, և
պահպանութեան աղջի մարդկան : Եւ ահա կամք են
մեզ այսօր՝ առ արժարել 'ի հոգին ձեր զսէր սրբանուէր
սկզբանցս՝ առաջի առնել ձեզ զայն իբրեւ ճմարտ
հիմունս բարոյից և ընկերութեան :

Ապաքեն բազում՝ անգամ՝ ասաք և ագիտութիւն
Պրօնիցի զկերպարանս ազաւազեցին՝ անդէպ խուժա-
լուժ և անարժան արարողութեամբ զորս անտախա-
կաշտութիւնս անուանեմք. և զարձեալ յորովակի
սուտ նախանձայուզութիւն իւրոյ մոլեգնութեանն
պատրուակ զկրօնս համարեցաւ, զինեալ զմարդ հա-
կառակ մարդոյ, և համարձակութիւն արարեալ է
դեռանց յանուն Աստուծոյ, զոր մոլեգնակրօնութիւնս
կոչեմք. զորս և զերկուսն միանգամայն փառաբեր զոյ
մարդկութեանս այժմէն խոտտովանեմք : Այլ թշուա-
ռութեան մարդոյն է 'ի կենսաբերան և 'ի վեժմադոյնս
անգամ խառնել զվրիպանս և զսխտս. և իմաստակացն
անգագարելի մոլեգնութիւն՝ զիմամարեւ կարևորացն
յաշխարհի, սակս յապախան վարելոյ նոցմեք ոմանց
ի փառ մարդկութեանս. որոց բարբաճք ծաղու իսկ
են արժանի. զի պարտ էր նոցա բողոք հարկանել և
զարովել և զկիրաւութիւն բարբաճոյ, և իցձ լինել
և թէ համր էր բովանդակ աղք մարդկան. զի յորովակի
էղբայնութեամբն զմոյն գտնութեան չարախօսու-
թեան և զբարտառութեան հեղուք 'ի լսելիս այլոց :
Այլ զիմուն լիցի ձեզ, աւաբք, և թէ ոչ են ինձ կամք

այժմ՝ զբերնառնական կրօնիցս զօգտակարութիւնս աւանանքին 'ի համար արկանել, զի զայն յայլում բանախօսութեան ակն ունիմ աւանդել ձեզ առ յայս, այլ այսօր յընդհանուրս բերցին բանքս: Ոչ այլ ինչ են կրօնք եթէ ոչ յայտ յանդիման խոստովանութիւն հիմնական ինչ վարդապետութեանց, զոր օրինակ գոյութեանն Աստուծոյ և տեսչութեան, հանդերձեալ կենաց և ինքնիշխանութեան հոգւոյ, զանազանութեան բարւոյ և չարի, և մատուցանելոյ Աստուծոյ զարժա, նաւոր և զանրիմ մեծարանս պաշտամանց որ 'ի հոգւոյ տպաւորեցնեն ազգմանս գովելիս և անարատս. և ճիշմարիտ ասին կրօնք, յորժամ 'ի հաւատալիսն ամենայն ինչ ճշմարիտ իցէ, 'ի պատուէրսն անարատ, և սուրբ 'ի պաշտամունսն, որպիսի է արդարեւ կրօնքս մեր խոստովանեալ 'ի մենջ. իսկ եթէ 'ի մատուցն ինչ պարսաւելի իրբ գտանիցին, յայնժամ և կրօնքն թերի և սրտապատիր համարին: Այլ և յամենայն կրօնս աշխարհի են ինչ ինչ մատուց հաւատոց զուգաձայնք՝ յոմանս պարզագոյնք և յայնս աղօտագոյնք, զոր օրինակ են հաւատք աստուածութեանն և տեսչութեան, և կենաց հանդերձելոց, և անախից և առաքինութեանց: Արդ զայստիկ կրօնական սկզբունս որ բնկալեալք են յամենեցունց՝ մերթ անխառն և մերթ ընդ ալօս՝ համարիմ ես ստոյգ հիմունս բարոյից և բնկերութեան, և սոյն այս իցէ նիւթ բանախօսութեանս:

II.

Չի սկզբունք՝ հիմունք և բարոյականիս, զի ևորի և եր առիպիսք հաւատալ և իրեկ հաւատարիսք 'ի պանպանոշքն օրինացն.

Բարոյական կոչեմ զկանոնս բարւոյ և չարի՝ որոյ պարս է ուղղել զմեր յօժարութիւնս, զբանս և զգլխացս, և զբովանդակութիւն պատուիրանացն և պարտուց՝ զորս պարս է մեզ ընդ առ. 'ի լինել ճշմարտիս այր արդար, իսկ պատճառք որբ պարտականս առնեն

զմեզ 'ի պահպանութիւն նոցին, և 'ի գործադրութիւն նոցին հրամայեն մեզ կամակար 'ի հաճոյիցս հրաժարել, հիմունքն են բարոյականին. և զպատճառս պարտուցս և զնոցին պահպանութեան՝ որոնել հարկ է մեզ 'ի սկզբունս կրօնից՝ զի չեն բաւական 'ի համոզել զմարդիկ՝ առածք գեղեցիկք, կարգք սասակապահանջք, և գերամարած վճիռք անուալք 'ի գիրս և 'ի բանս: Ազգեցութիւն բարոյականին ոչ 'ի գեղեցիկութենէ և եթ պատուիրանացն է, այլ 'ի ներքին հաւանութենէ պարտաւորելոյ նոցին զմարդիկ, և 'ի զօրութենէ պատճառացն որ ստիպեն 'ի գործադրութիւն նոցին: Զի չիք ինչ յաճախեալ քան զգեղեցիկ սկզբունս վճռոց՝ զի գնոյնս է լուել 'ի թատերս և 'ի վիպասանութիւնս, նա և 'ի կարի ունայնասիրացն և 'ի ցօփակեցիցն ժողովս: Այլ միտ գիք ազգեմ, զի որ ազգեն 'ի մեզ կասկածանս և երկիւղ՝ նոյն ինքն գեղեցկութիւնն է բարոյականին և նորա անբժութիւն: Ոչ այլով իւրք կենսուէտ է բարոյականին՝ բայց սանձիւն որով սանձահարէ զմեր յօժարութիւնս, և սակայն անհանդուրժելի իմն թուի այն մերոց յօժարութեցս. և ոչ այլով իւրք է օգտակար՝ բայց զի կանոն իմն է գնացից, և ամենայն կանոն բեռն ինչ է, և ամենայն բեռն տաղմաւորական: Ի քարոզել քո առ իս զարգարութիւն իմն անդրդուէլի, և զհաւատարմութիւն անասան 'ի լրումն պարտուցս, և զանշահարկութիւն որ առաւել լաւ համարի զաղքատութիւն քան զմեծութիւն յանիրաւութենէ, և զարիւնթիւն որ ըզկեանս մանուանգ. քան զսկիւճ մտացն պատրաստ է 'ի նուիրել, և 'ի պատուիրելոյ զամենայն առաքինութիւն և յանձնապահ լինել 'ի մոլութեանց, այս ամենայն գեղեցիկ ինձ թուի, և զուգաձայն մտացս յոր նկարեալ ունիմ զպատկեր ան կատարելոյ. այլ սակայն այս ամենայն սաստկապահանջ ինձ թուի, և կարօտ բազմազիմի ճգանց և յոքնավիշտ վաստակոց. և խոստովանիմ եթէ չիք ինչ իմաստասիրութիւն բաւական 'ի նոցին պահպանութիւն առանց ստոյգ պատճառաց. և կամիմ զի հզօր իցին պատճառքս. զի և անոր զորս պարտիմ յաղթահարել՝ բոռնք են և զօրաւորք. կամիմ զարձեալ զի իցին անեղբրականք, զի սակս բովանդակ մարդկութեանն և և առաքինութեանց շահա

ասկուծիւնք, և հուսկ ուրեմն կամիմ զի իցեն մշտն. քննութիւնք, զի և առաքնութիւնք վասն ամենայն ժա. մանակաց և սակա ամենայն տեղեաց կարեւորք են: Այլ արդ զպատճառս որոց այսպիսի նկարագիրք անվերջ պատկերին՝ այլուք արժան է խնդրել քան ի մարդկա. յինս ինչ և եթ խերամուծութիւնս:

Իսկ արդ կամիցիք եթէ ամենայն ինչ բարեգործ իցէ յատիս, կամիցիք շնչել յիս զխրախոյս բաժու. թեան, և գեր ի վեր ամբառնալ քան զամենայն եր. կիւղ և զսկարուծութիւն բնութեան, ցուցէք ինձ աղէ զԱստուած մի օրէնսգիր դերադոյն որ հրամայէն և կամի զի հնազանդութիւն նմա ընծայեցի. զիք զիս աղէ ընդ մշտաբաց աչք տեսչութեանն Աստուծոյ որ զխորհուրդս իմ զանգործս որպէս զգործեցեալս տե. սանէ, և որ յաւուր միում եղիցի ինձ դատաւոր անա. ճառ որպէս և է այժմ՝ վկայ անթաղէլի: Այսու միայն հնար է կարծել զպիտոս, որ և ամենայն դարուց և տե. դեաց և ժամանակաց պատկանաւոր է, որ վերահաս կայ մարդոյ ի ստուերս գիշերոյ որպէս և ի լոյս տուել. քեան, որ առհասարակ ահաւոր է հզօրին և երկո. տին, մեծատան և ալքատին, իշխանին և սոսկակա. նին. ամենեցուն գիւրամատոյց վարդապետութիւնս Աստուծոյ և տեսչութեան նորա, կենաց հանդերձ. լոց, վարձուց և պատժոց, զոր և ծանեան մի քան զմի առաւել ազգք մարդկան առհասարակ: Այսպէս ահա ի ձեռն կրօնից որ յատուածութիւն անդր զիս առ. բառնոյ, յատուածային կամս անդ նկատեմ զկամս դերադոյն և զխախտին պատճառ ամենայն պարտոց պատուիրանաց. որով և զգիտակցութիւն ձայն իմն համարիմ՝ աստուածեան՝ որ ի խորս սրտիս լինի լու. լի. ի խոյթս նորա նկատեմ զպատճառալի նախահա. լառելայս երկնային արդարութեանն, և ի բարեք վկայութեան զառհասապայտ հանդերձելոց վար. ձուցն հասուցմանց. և եթէ մեռանել հասանիցէ ինձ սակս կատարման պարտուցս պատուիրանաց, գիտեմ ուստի զվարձս ընդօժնել անձնանուէր պատարա. դիս. և աստի ի միտ առնուեմ եթէ պարտ է ինձ հնազան. դել սղգեցութեանց խղճի մտաց: Այլ եթէ անձա. տիցէք զմարդ յԱստուծոյ, և զլիտակցութիւն ոչ ևս համարիցիք աստուածային կամայն թարգման

յայտարար, սովին իսկ զպետութիւն նորա աղար. աւ. ք, և համարձակ լիցի այնուհետեւ կանխամուտ կար. ծիս դնոյն համարել, կամ ի դատախարակութեանէ յա. ռաջեալ ցնորս, և թախանձեցուցիչ և ժիտ բողբոջար. կու, զորոյ պարտ իցէ զձայնն խախտելէ: Այսպէս սկզբունք կրօնից օրէնս՝ իմն կարգէն մեզ որ ոչ միայն զարտաքննս մեր յարգարէ, այլ և իծանէ ի խորս սր. տից մերոց՝ առ ի քանցել ի նմանէ զկարեացն ընծիւրս կարճեմովն, և ի բարեկարգել անդ զխորհուրդս և զիզն, առ նմին սահման հատանէ և բանից և գործոց. որով և ի ճշմարտաւանդ կրօնս հիմն բարոյականին հրահանգաց են վարդապետութիւնք հաւատաւանց: Իսկապետութիւն բազմաց յարդի մատենադրաց՝ որք զանձինս իւրեանց նորորոյս ազգի մարդկան կարգա. ցին, այս ինչ է՝ զի ի խօսելն զբարոյականէն ոչ բնաւ ի սկիզբն նոցին ի վեր ելն՝ որով պարտաւորիմք ի նոցին պահպանութիւն, և ոչ ետուն նմին զինիք հա. տատութեան բաւականի: Զի զբարոյական կարգս ա. ռանց կրօնից հնարաւոր համարել այնպէս է, իբրու եթէ զապարանս իմն առանց հիման, և օրէնս առանց օրէնսգրի:

Այլ ինչ անդիտանամ, տեսք, եթէ սէր փառաց և պատուոյ և օգտածարաւ շահասիրութիւն և անուա. նեալն լուսաւորութիւն և բարք հրահանգեալք՝ այն է բազմաբարկութիւն զօրացուցանել զօրացուցանիցեն զպատուիրանս բարոյականին, և ոչ են ինձ միտք զբա. լովել զնոցին օժանդակութիւն. այլ թէ և չկամիմ՝ շուցանել ձեզ աստէն եթէ նոքին չեն առաւ ի բարե. կարգել զնեքին մարդոյն, այլ թողուն զնա յազատու. թեան մտացն և լղճից. և զի նոքիմք և եթ չէ մարմ. ժաման լինել յանխառն առաքնութիւն. այլ զոյն եթէ յանդիման արարից ձեզ եթէ զմարդ զաղիադ. քունք և անբաւականք են նոքին, և եթէ զմարդ կա. րեւոր է և ի նոցա հաստատութիւն ի մէջ ածել խե. լամուծութիւնս ի վեհադոյն ինչ կարգաց:

Կամիմք ապաքնէ հպատակս պարտաւան զմարդիկ յարգարել առ սէր փառաց և պատուոյ. այլ տես զի եթէ և առաքնութիւն ամենեցուն սակս հա. տեցաւ, այլ տեսն փառաց սակաւուց և եթէ է բա. ժին, դարձեալ քանի մեծամեծութիւնս քաղաքութեան

Թէպէս և ոչ իրաւացի՝ այնպիսեաց դործոց չնորհեցաւ որ կարի օտարը էին յառաքինութենէն և զի սէր փառաց զինաւորեաց զաշխարհակալան խժադուծաւ, որ յաւեր եղին զաշխարհս առ ի ընդէ զայն ի համբաւ անուան իւրեանց և վկայ Ալէքսանդր որ վրդովեաց ըզտիեղերս առ որսալոյ գովութիւնս ի նանրամօտ Աթենացոց և նա զի և յորովք յառօրեայ պարտուց՝ անմահութից՝ զորս պարտաւորին մարդիկ կատարել լռեւեայն և անտես ի մարդկանէ՝ անմասն են ամենեւին ի քաջաբերութենէ զոր ընծայել կարէ փառացն տեսչ և թէ և համբաւ վասն այլոց ամենայնի զամենայն փողոն գոչեցուցէ, այլ առկա անյայտ առաքինութեանցս և ճիկ անգամ չարի:

Ի դէմս ամէք ինձ զսէր պատուոյ և այլ և այս յանձնանեմ զի հազոյնս ազգէ դորութեամբ կամ ի գէպս ինչ եւեթ քաջափայլս և զի ոչ ամենեքեան Պէյարութ են և Գրկտնք և ամենեքին յասպարիզի քաջութեան արձանացեալ կան, և ոչ ի գլուս անցեալ տեսչութեան աշխարհի և կամ ի ճակատ պատերազմի և նա և զայն ևս խոստովանել արժան է յամթ մարդկութեանս՝ զի բազում անգամ յաճողութիւն դործոց զամենայն ինչ արգար ցուցանէ յայս նորա և այնպէս զի անարգութիւն յանյաճողութեան միայն է և ի ձախորդութեան: — Այլ Թերես հանդերձելոցն դատաստանաւ երկիւղ արկանել կամիցիք չարագործին և այլ և այն ցնորք են, և յայտ իսկ ցուցանի սուս ի մաստութեանն անդոյութիւն և զի գոյցես բովանդակ ազգ մարդկան ի յաւե մաստութիւն դատապարտեալ է, և զի փոյթ ինչ նմա յաշաւոր ատենից հանդերձելոցն ազգաց, որոյ յանդիման չկացէ նա ամենին: Հաւանելի ասացելոցք եթէ զուք համարելիք ըզմարդիկ վատեալս ազգեցութեամբ կրօնից, և գերագոյն մասց ամմաճութեան հոգւոյն վերահասս և զի յայնժամ մարթ էր նմա անկեալել գովութեան յառ յապա եկելոց և այլ եթէ համարիք զնա իբրեւ հաստատեալ ի միտն թէ ամենայն ինչ ընդ մարմնոյ վախճան առնուցու, կարծիցէք եթէ ազգիցէ ինչ նմա այնուհետև յեանոցս դատաստան և որ զինչ և լինիցի բաց սակայն յոչնչ յանգեցի ամենայն և զինչ վերնաս նմա ի դատախիզոցն հանդերձելոց և զի գիտէ քաջ

եթէ անտի բարբառնք են, որք չկարասցեն վրդովել զսակերս նորա ի խորս գերեզմանին:

Ապաքեն առաքինութեամբն գովելի և մեծարելի պարտ էր մարդկան լինել յաստիս, և առ ժամայն օգտութիւնն որ ի նմանէ յորդոր լինեցոյ էին յառաքինութիւն անդր թեւակոխելոյ և այլ այնպէս դիւրափոփոխ են մարդիկ, և անիրաւք և մասհաճք ի գովութիւնս իւրեանց, մինչ զի բազում անգամ անտից զմեծարանս առաքինութեանն յափշտակել, և առաքինութեան ծաղր և ծանակ լինել որ արգար հաստուցումն լինեցոյ էր անտից: Որպէս զի Թուառագոյն էր բովին առաքինութեան՝ եթէ առաջ յոգոցոց մարդկային կարծեաց էր նորա հաստատութիւն: Համարեցայ եթէ անկեալութիւն մեծաց շահուց միջիցէ զնա յեղուն ինչ անհաւորին՝ որ և կացցէ մնասցէ անյայտ և անծանօթ, և անպարսաւ ի խնցուածոց՝ ի նմին քաջանունութեան մնալոց իցեմ՝ զոր շնորհէին ինձ մարդիկ յերեկն և յեռանդ: Աստանօր հարկ է ինձ, տեսաք, համարձակագոյնս խօսել և մերկապարանոց շնորհուրդս մտացս պարզել ի խրատ ունկնդրաց և որոց գեռահաս գործ ի անի՝ դոյնն ինչ եւեթ ունին ծանօթս զմարդկան և զիրաց և զի օրբտօրեայ պարտք մեր ի քաղաքական կեանս, և հաւատարմութիւնս մեր ի դաշնս ուխտի, և հնարք մեծանալոյ և կամ խորելոց ի ծանր տուգանաց կորստեան ընչից, և արգարութեանն առաքինութիւն՝ որով առաւել քան զամենայն պարծին մարդիկ, այնպիսեաց ներքոյ անկեալ է գժուարակնձիւն և բազմաձիւն վտանգաց, զի եղուկ է այնոցիկ որոց առաքինութիւն չիցէ պատասխարեալ ի հզօրագոյն ևս պատնէս քան զդատաստան մարդկան: Հաւատացէք ինձ և փորձ իրացն հաւատարմացուցէ ապա զձեզ, եթէ յոյժ գժուարին է քան զոր կարծեմք լինել անասան առաքինս, յորժամ արգարութիւն ոչ յամբութիւն կրօնից յեցեալ իցէ և ճշմարիտ է յոյժ Մանգեպիւնայ ասացեալն զոր և յաճախ իսկ լռեմք, մանաւանդ յորժամ զբովանդակ մարդկութենէս առնուցու որ ըզբանս, եթէ «Արօնք ինչ թէ և սուտ իցեն, բայց սուտ գազոյն երաշխաւոր է առաքինութեան մարդկան»:

Այլ արգ տեսցուք եթէ զհարգ օժանդակիցեն բարու

Թեանս մերոյ և երջանկութեանս հրահանգք մտաց, և որ անուանեալս է լուսաւորութիւն և քաղաքակրթութիւն:

Վարի մեծածայն հնչեցին յաւուրս մեր լուսաւորութեանն օգտակարութիւնք. և արդարեւ չեն մեզ կամք ուրանալ զարգացումն բնական մակացութեց, և ոչ խակ ցաւել ընդ խժադուժ ժամանակացն ազիտութիւն և անարդ սովորութիւնս. այլ զգոյշ լիցոյք և ի կարի իմն փերեկթեալ նրբութենէն որ միասակարագոյն ևս է քան զխժադութիւն, և մի անձնատուր լինիցիմք ի հիացումն մերոյ բարգաւաճանացոյ որ որչափ անդառնաւն է նոյնչափ ևս աղիտաբեր. ևս ինքն ոչ երկնիւմ ասել և աւաճի անգամ ակեմիս որ ի լուսաւորեւոյն և ի քաջահանձար արանց խմբեալ և տառանօր, եթէ վայ ազգին որ զգիտութիւն նախա, մեծար առաքինութեան համարեցի, և զուսմունս բարեկրօնութեան, և զարուեստս պարտուց պառչաւ, ճից. որ ի ինսմն զարգացման մանկուոյն առ ոչ ինչ զգաստիարակութիւնն համարեցի՝ շատացեալ և եթմանկացութեամբն, և զկրօնիցն և զբարոյից հրահանգս այնպէս իմն աւանդեցէ նոցա, որպէս զդասս ի գիւղանկար արուեստին, և կամ համարեցի ի կատար զիտութեանցն ժամանեալ ի տեսանել անդ ամեն ուրեք քերականս և հոռորս և արուեստագէտս: Զի և հեթանոսք անգամ վեհագոյն ինչ զճմարկտ ի մտառութիւնն համարեցան. վկայ Վիկեռն որ ըստ նախնի իմաստասիրաց սահմանէ վնոյն՝ « Գիտութիւն աստուածայնոց իրաց որպէս և մարդկայնոց »: Վկայ և Մարկոս Աւրելիոս որ գոհութիւնս մերառաքել երկնից, իբրեւ զի տուեալ էր նմա հրահանգիլս՝ որք ուսուցին նմա բարեկարգել զվարս և մարդեւ յառաքինութիւնս: Եւ զարն այն որում աւագագոյնն ի թագաւորս մեր զիւրն դրոյնեաց անուն, և որ զեղեցկագոյնն եկաց յարգի զարս, և որ բարգաւաճագոյնն և զողջնս որով մարմնից պարծիւ հանձար մարդկան, ոչ բնաւ անձատեաց զկրօնս իմաստութենէ: Այսմ մի մոռացուք եթէ լուսաւորութիւն չէ առաքինութիւն, և ոչ բարեկրօնութիւն միշտ ընթացակից իւր. քաղաքակրթութեան: Եթէ ոչ ապա հաստատեալ իւր բարեկրօնութիւն ազգի միոյ. ոչ յարտաբնայաւորար

բարեկարգութեան, զի մարմն է՝ անս միահէտ գոլ և անձնասիրութեան և վատութեան. և ոչ յազգի ազգի ծանօթութիւնս գիտութեանց, զի և սոցա բազում անգամ կցորդ գտանին մեղկութիւն և ունայնամտութիւն. այլ զբարեկրօնութիւն մարմն է գտանել ի տաղաւարս շնից ուր ամենայն ինչ անգիտութիւն է և անարգութիւն, և թափուր ի նմանէ է տեսանել ըզքաղաքս՝ ուր ամենայնի զուարթ և զարգուն են կերպարանք: Յորժամ նախկին Հայկմ յարօրագիր որբոյն զիւր հիւպատան զատուցանէր, ապաւին անյարգ էր և անշէն այլ բարեկրօնութեամբն բարգաւաճ, և ի բարեկարգելն առ յայպ՝ տեղի ետ բարեկրօնութիւն: Բարեկրօնութիւն ազգի կոչեմ ես, տեաք, զզգաստութիւնն ի հարս, զճնողախրութի յորդիս, զարգարութիւն ի տեաքս, զՀաւասարմութիւն ի ծառայս. ի մեծատունս զմարդասիրութի, ի գատաւորս զուղղութիւն, յամենեւեան զանկեզմաւորութիւն և զանշահաւիրութիւն, զբարեխաւնութիւն և զհնազանդութիւն օրինաց, զնախննձ բարոյ հասարակաց, զկասաւասիրութիւն և զհայրենասիրութիւն, և զազնուական և զվեհանձնական զգացմունս. այսքիկ են առաքելն և քաղաքային առաքինութիւնք՝ որովք բարգաւաճեն պետութիւնք և զերգաստանք. որ և այնչափ և ևս ծաւալեալ գոցին յազգի ուրեք՝ որչափ ի հիմն կրօնից հաստաբուն ամբացեալ իւրն: Ի զուր իւր Պրանկաստան աշխարհիս նախապատիւ առաքնութիւն յազգս բարգաւաճեալս՝ սակա քաղութեան քաջամարտիկ նահատակացն, և սակա ընդարձակածաւալ, ճիւս և բազմամարդ աշխարհին, և սակա թուոյ և դեղեցկաւէն քաղաքացն, և հանգրուանաց նաւուց և ջրագարձից, և սակա բարգաւաճանաց գիտութեանց և արուեստից և այլ ամենայն բարեմասնութեանց միանգամայն, եթէ մեք մեզն զհրաշակերտ շնորհածոյն ճիմունան խաբարել հնարիցիմք միասաբեր վարդապետութեամբք, և մահարել թմբգութեամբ և որ ըստ նոցանէ վարուց ապականութեամբ: Ապա համարձակիմք մեծագոյն բարբառել աներկիւղ ի պատրանաց, եթէ զոր օրինակ ճարտարութիւնք ճոխութիւնս առեալ բերեն, և բարձրութիւն և հանձար՝ փառս, և կրօնից միայն է վերածնանել զմեզ միւսանգամ տալով մեզ զառաքինութիւնս:

Ապա ուրեմն ճշմարիտ հիմունք բարոյականին կրօնք էն, յաւելից և զայն որ յառաջնոյ անտի բղիճ ինքնաբերաբար՝ եթէ նոյն ինքն հիմն է միաբանութեան մարդկան :

Բ

Չի սկզբունք ճիւղունք ևն ընկերութեան, որպէս և ցուցանի 'ի վկայութեան, 'ի փորձոյ և 'ի բունէ .

Քանի՜ կոյրք էին և զաշացուք որ 'ի յեանն զարս կային վերանորոգողք՝ որ համարէին միաբանութիւնս իմն հաստատել առանց կրօնից . առանց նկատելոյ լլնէ հակառակամարտ ընդգիմութիւնս ամբարձեալս ընդդէմ՝ իւրեանց և որոց ազգեցուցութիւն մեծ է 'ի միտս ուղղախոհս՝ զվկայութիւն, ասեմ, և զփորձ և զբան :

Եւ նախ զվկայութեանէ կամեցեալ բարբառել, թուի իմն ինձ այնպէս, եթէ յորժամ վարդապետութիւն ինչ ամենայն ուրեք ընկալեալ իցէ 'ի գերահանձար մարդկանէ ամենայն կրօնից և տեղեաց և ժամանա. կաց, կարի երկիւղելի ինչ է գիտաբանել այնմ. և պարտ է մարդոյ 'ի բաց գնել զիւր առանձին կարծիս, և երկնէն զն մի՝ 'ի պաշտպանել անդ իւրոց կարծեաց, Ընդ պատրանս ցնորից որպէս ստուգութիւնս ընդգրկեացէ : Հաւանիմ՝ և ես եթէ 'ի բնական մակացութիւնս իբք նորանորք և երեւոյթք ոչ նկատեալք յառաջագոյն՝ ածել ամիցեն լոյս և պայծառութիւն, և եղծիցեն Ընդ կարծիս հաստատեալս՝ 'ի գերահանձար արանց, և համարիմ թէ այնպէս իսկ պարտ է լինել 'ի բարգաւաճութիւն նոցին . այլ ընդդէմ՝ կբրել աւագագունից արանց աշխարհի, և խմատուն քաղաքագիտաց ճարտարագունից 'ի վարել և 'ի հրահանգել զբարս ազգաց, յայնմ ամենայնի որ 'ի բարեգարգութիւն ընկերութեանն հայիցի, և որ սակա ամենեցուն հաստեալք են և հանապաղ 'ի խորհուրդս նոցին յածեալք և երջանիկութեան նոցա և բարգաւաճանայն կարեւորք և արդարեւ կարի ձեռնեքց յանդգնութեան իցէ զործդ :

Չի ուր ուրեք գտանիցէք օրէնսդիրս որ ընդ միտ ածեալ իցեն միաբանութիւնս իմն մարդկան հաստատել առանց կրօնից . մի թէ զայսօրինակ խորհեցաւ Սողոմ յԱթէնս, և ի իւրեւրդս 'ի Սպարտա, Զալեքոս 'ի Լոկրիս, և Կուսմ 'ի Հոովմն նախկին . զի և զվերջնոյս հաւատեալ գիտեմք զի նախ նուիրական եղ ըզհոովմ քաղաք և ապա թէ զնա կացոյց յաւէժական : Ուր ուրեք գտանիցէք խմատաւերս որ զօրութեամբ հանձարոյ և կամ 'ի տեսչութիւն պետութեանն պարպելով՝ խորամուխ լեալ իցեն 'ի ծանօթութիւն բնութեան մարդոյ, և 'ի գիր արկեալ եթէ մարթէ անտես առնել զիւրոն իբրեւ փնտաակարս և կամ անօգուտս . իցէ ուրուք ընթերցեալ այսպիսի ինչ 'ի գիրս Պլատոնի, Կիկերոնի և կամ Մարկոսի Աւերգիոսի : Կա և նոցին մատենագրաց որ 'ի վերջին աւուրս հրաշալիք հանդիսացան հանձարովն իւրեանց, զինչ կարծիք էին զայցանէ զորմէ մեր այժմ բանքս են : Մոնգէպիէօ 'ի Ոգլին օրինաց կարի յայանաբարբառ մեծարեւոք զկայեաց զկենաբարբ ազգեցութիւնս քրիստոսական կրօնից՝ և 'ի գիրսն գերահանձարս ելեալս 'ի ձեռաց նորա՝ ցուցանէ՝ եթէ աղանդ եպիկուրեայց որ մուտ գտեալ էր 'ի հասարակ պետութեանն հոովմայեցոց նիւթեաց զնորին խորգաւանութիւն : — Չինչ ինչ խնդրէր Յովհանէս Գաիոր (Ռուսոյ) 'ի գիրսն՝ յորս իբրեւ մղենախանձ առաքեալ պաշտպան կայ անսանձ ազատութեան ¹ . « Գրոշմեցի ստէ մուրհակ քաղաքական հաւատոց, որովք երդնուցուն քաղաքացիք ամենայն խոստովանել զգոյութիւն Աստուծոյ և զանշուութիւն և զկեանս հանդերձեցոց : Կա և կամէր իսկ զի որ ոք հրաժարեացի ձեռնադրել մուրհակին՝ տարապիր 'ի հայրենեացն լինիցի իբրեւ դաւաճան ընկերութեան, և որ յետ դաշանցն դացի անհաւատարիմ՝ մահու մեռանիցի : Արդարեւ եթէ յեկեղեցականաց որ զայսօրինակ բարբառեք՝ մոլեգնութիւն և նախանձուէ զիւրն համարելք . այլ քանզի քաղաքացի Գենեւայ է, համարիք զնոյն ստեղծաբանութիւն՝ գերահաշառ մարդատեցութեանն :

¹ Յաղպս մեծութեան և անկման հոովմայեցոց . գլ. Ժ .
² Իսնչ ընկերական :

Այլ 'ի վկայութիւնս յաւելուլ արժան է և զփորձ
հանդիսից. մարդ սակս յօժարութեանցն և պիտոյից և
կարողութեանց որովք ծնանին՝ սահմանեալ է յընկե-
րական և 'ի միաբանասէր կեանս. վասն որոյ որչափ և
յուռալին ժամանակն 'ի վեր ելանիցն որ, դուցէ ընկե-
րութիւնս մարդկան կամ այն ինչ սկզբնաւորեալ,
կամ զարգացեալս, նա և ամենեւին իսկ բարգաւա-
ճեալս. արդ իցէ թէ ամենայն ազգք միանգամայն ան-
գէտ լեալ իցեն նախկին սկզբանց ընկերաշաշտ կե-
նաց, և ամենեւին միաբանեալ կարեւոր ճանաչել զայն
ինչ, որ և ոչ օգտակար ինչ էր. և ահա յայսմ՝ կարել
ազգոյական ինչ է ազգաց և ժամանակաց փորձառու-
թիւն. զի ուր ուրեք սեւեռս յայնարհի ժողովուրդ
հրահանգեալ՝ ամենեւին աստուածանդէս, և 'ի սպաս
անմասն 'ի կրօնական ինչ հաւատոց. ոչ ապաքէն և
յորս հետք անաստուածութեանն երևեցան՝ այնորիկ
միջին էին որ առաւել խժաօութեք էին և հպաւորք ա-
նասնոց ամբանից: Գարձեալ և այն սրանչէր իմն է և
կարեւոր 'ի խելարմտութիւն՝ զի ոչ որ յազգաց շատ հա-
մարեցաւ զանխութեանն և եթ միտս և զհայեցողական
խորհուրդս 'ի նիւթ կրօնից. զի 'ի բնական ազգեցու-
թիւնէն առաջնորդեալք, որ ապահովագոյն ևս է քան
զմտացն դատմունս, 'ի միտ առին ամենեւեանն եթէ
աստուածեանն աղանդ՝ պարզապէս ոչ այլ ինչ էր բայց
պատրուակեալ անաստուածութիւն. այլ ամենեւեան
զգրականն ինչ կրօնս դաւանեցին ըստ հաւատոցն, ըստ
սրատուիրանոց և ըստ սլաշաւմանց, որք կենդանի
յայտարարք էին զգացմանց ամենեցուն. և զօրաւորաւ
դոյն քան զառասպելեան քիար. բաղդարսիս որ բո-
վապետս ամբերէր, առաջնորդ կային կրօնք հաստատու-
թեան միաբանութեանց մարդկան, ոյրեցին զբարս
դժնդակս, սրբեցին զկենդադա մարդկան, պնդեցին
զօրս բարեմարդութեան և եղբայրակցութեան, և բո-
քաղաքաժողով ընկերութեան զմասունս պնդապէս
սերտեցին. և մանաւանդ զքրիստոսական կրօնից քա-
նի սրանչէրաւ զէր ինձ հնար ածել 'ի մեջ. զի բազում
անգամ բժանիղիլքն և սրտասաղեպք զարարաբն
կիրառութիւն սկզբանց նորին ածին 'ի մեջ պանծա-
նօք. իսկ զմեծամեծ բարութիւնն որոց եկաց նա
պատճառ, 'ի սպաս ծածկեալ անյայտ արարին:

Եւ այն ևս յայտ է եթէ հոգեակաւոր ազգք աշխար-
հի, որպէս հոռվայեցուցն, համարեցան զերգումն իր-
րե զօգ հզօրագոյն խոստման իրեաց, և առանձինն 'ի
հրահանգս զխոստութեան. և ո՞ր ոչ աւանդիցէ եթէ
զօրութիւն երգման 'ի կրօնիցն սկզբանց յառաջ գայ,
որպէս զի ասել մեզ 'ի սովորական բարբառս հասար-
կէրման: Եւ արդարեւ տարօրինակ իմն է, տեսրք, զի
սմանք 'ի խորազնին խմաստնոց ժամանակիս՝ որք ոչ
այլ ինչ յերազնին բայց զբարգաւաճութիւն բարե-
ղարգութեան ընկերաշաշտ կենաց, և որ զամենայն
ճիգն և զխուզարկութիւն յայս սակս թափեին, որոց
հարկ էր քան զայլս 'ի մարդկանն տեղեկագոյնս ընկե-
լծմարտս հիմանց շնուածոյն զոր կանգնել նկրտէին, և
սակայն նորին իսկ այնպէս օտարք էին 'ի ծանօթու-
թեանն որոն մարդոյ զի ոչ զիտացին զկրօնիցս կարեւո-
րութիւն, և զի առանց նոցա օրէնք և սահմանադրու-
թիւնք բազաբականք չունին զկայրումն հաստատու-
թեան: Այս մտորութիւն յամբարհաւաճութեանն
յառաջ եկեալ՝ կուրացուցանէր զաշտ նոցա առ 'ի չաե-
անեւ. և քանզի զայս փորձառութեանն մերժեցին,
վասն որոյ և զըրեալ գահալէժ անկան յամթապարտ
ստուերս խաւարի: Իսկ ճմարտութեան զօրութիւն
սյրապիտի ինչ է՝ մինչև 'ի դէպս անդ ուր թուի թէ զօ-
րիցն և անհետացն՝ մեծապայծառ արտախայլէ. աղէ
սա վայր մի եւթ յուշ ամցուք զկարի իսկ աղետալից
ժամանակն որք զմեծք անցեալ սրացան, յորս թը-
ւէր իմն եթէ տարածանէր խաւար մթութեան զյոզ-
ութեան բազուկս իխանութեանն. զի յայնժամ համ-
րացան կրօնք, փառեցան տաճարք, պաղեցան հոյիք
մարդկան յաճէ արհաւիրաց, առաքինութիւնք ան-
նայն՝ յոճիրս համարեալք, և եղեռն չարութեանն յա-
ռաքնութիւնս վերառեալք. և ժրանկիւս ոյրոյն ոչ
այլ ինչ՝ բայց ասպարեղ ընդարձակ լինեալ զխաղաժի-
մեռելոց և անագորոյն գահճօք: Այլ սակայն 'ի զրո-
հեղեղ եղեռնագործութիւնն լսել և եղև զօրաւորաւ
դայն ձայն ճմարտութեանն, և ասկբառան ցանկու-
թիւնք մեծահանդէս սլաշան մատուցին վարդապե-
տութեանցն կրօնից, որք զնոսս զատապարտ առնէին.
զի բարձրաձայն բարոզ կարգաց, և 'ի վերայ տաճա-
րաց մերոց զբռնեցաւ. և թէ ժողովուրդ փրկեցաւ

ԳՈՒՄԱՆԻ ԶԵՆ ԳԵՐԱԳՈՏՆ ԵՒ ԶՆՈՒՄՈՑ ԱՆՓԱՆՈՒԹԻՒՆ :
Ապաքեն մարմ էր իբրև հայհոյութեան ծանական
համարել զանդէպ խոստովանութիւնդ . բայց մի թէ
չկարիցենք ասել զայդ գործ վերնոյ անստուծեանն որ
խաղ առնէ զվշնամիս իւր, և զգատակնիք վշնոյ նոցին
'ի բերանոյ իսկ նոցին ապա սահմանել, և վարէ զնոսա
'ի կատարումն խորհրդոյ իւրոց, և ապա արդարու
թեամբն իւրով խորտակէ զնոսա երբ և կամի . և ար
գարև նկատեմ յայսմ զձեռն ամբարշտին վարեալ 'ի
գերագոյն ինչ բազկոց, որ զոգցես ստիպէ զնա զորո
մէլ ինքնին 'ի բարաւորս առնարոց մերոց կործանե
լոց զբանս զայստիկ միևթորիս բարեաց և աշարհուս
չարագործաց, և մինչ 'ի գերբուկս անկամ աւերակաց
անխելանութեանն փորագրել զվարդապետութիւնն
պահպանողական բարոյականի և ընկերութեան մարդ
կան :

Յետ փորձառութեանն և վկայութեան 'ի քննն առ
ցուք . և զբանն աղքեցութիւն . և զինչ ասիցէ մեզ
բայց զի կրօնք հովանի են բարոյից, որպէս և բարոյա
կանն պահպանիչ օրինաց . և զայս ճշմարտութիւն 'ի
միտ առին յամենայն ժամանակի քաջահանձաբքն 'ի
մարդկանէ, նա և նոքին իսկ որոց մոռացեալ զհան
ձաղոյ իւրեանց զմեծ վայելութիւն բազում անգամ
զհաճոյս և զցոփութիւնս առին 'ի նիւթ երգոյ . վկայ
երաշխաւոր մեզ քերթոյն հոռութեանցի¹, որ հարցանե
ն թէ Զինչ շահ յօրինաց առանց բարոյից : Զինչ գար
ձեալ ասացէ մեզ բանս . բայց զի 'ի բարդաւաճանք
հասարակաց կարևոր է զի յանձանձիւք պետութեանն
վեհք և նուիրական երևեսցին յայս Բողովրդեան . զի
պատիւ մեծարանաց որ առ նոսա մատուցանի 'ի հնա
զանգութեան կայուն զհպատակս, 'ի խաղաղութեան
զգերգաստան, որով և զիւրազոյն իցէ զառաջս առ
նու զվերդովմանց և զաղետից որ 'ի նոցանէ յառաջ
գան . զի չէ բաւական իշխանութեան օրէնս հաստա
տել, այլ հարկ է զի մեծարոյ և սիրելի ընծայեսցին
նոքա այնց, որոց վասն հաստեցան . այլ արդ սնոտի
իցէ զօրութիւն և օրինաց իշխանութիւն 'ի վերայ սըր

տից, բայց 'ի կրօնից . զի նա ինքն ցուցանէ զոլ զինա
նութիւնն իբրև յատուծոյ հաստատեալ ստիպա
րեղարդութեան ընկերահաշտ կենաց, և զօրէնս իբրև
զնանոն անստուծեանն յատուծոյ՝ գործակիցս յուզ
զել զգործս մարդկան : Զինչ ուրեմն ասիցէ ինձ բանս .
զի օրէնք 'ի մարդկանէ հաստատեալք առաւել արդե
լուն զոճիրս յանցանաց որ վերդուն զբարեկարգու
թիւն հասարակաց, քան եթէ պատուէր 'ի վերայ զը
նէլ վաստակելոյ յառաքինութիւնս . և զի արտաքնոյն
և եթ մարդկանն ուշ եղեալ, ոչ 'ի սիրտ անգր նորա
ընդմտանէն առ արմատաքի զսխառ չարեացի կարծե
լոյ . և զի ոչ քառ բաւականին զօրութիւն և ստուգու
թիւն է նոցա առ 'ի պահանջելոյ զհատուցումն ամե
նայն պարտուց բարեկամութեան և երախտագիտու
թեան, հիւրասիրութեան և մարդասիրութեան և
ծնողասիրութեան, որք և այնպէս անհրաժեշտ կա
րևորք են 'ի զարգացումն գերգաստանաց առանձինն,
որպէս և 'ի բարդաւաճանս մեծաստարած ազգաստոյժի
այս և ընկերահաշտ միաբանութեան : Գարձեալ զի են
և բազմապատիկ ատիւր և յանցանք կարի վնասաբերք
որք ոչ են թարկեալ են օրինաց . զոր օրինակ գորու
թիւնք և անիրաւութիւնք գործեալք 'ի ստուերս իա
ւարի և անտես 'ի մարդկանէ, և ծածուկ նենգութիւն
որք այնպէս յաճախեալ են 'ի սուրբառս, և անգործ
յուրութիւն՝ որ ծնողն է ամենայն ատիւր, և անձնա
ցիրութիւն անգութ առ թշուառացեալս, և անթուժ
կարութիւն՝ որ մեղիէ զհոգիս և վնարմինս միանգա
մայն, և զեղևութիւն՝ որ զանարգութիւն և զհեռ ար
կանէ յընտանի անգործութիւնն, և զայթակղութիւնք
ազականիք վարուց բարեաց, և քսութիւնք որոմնա
ցանք գիտութեանց, և չարախօսութիւնք խաւարնիք
որ մեծագնեն զանուն առնն բարեպաշտի, և անկար
գութիւն և բազում այլ ինչ հանգունաբախք զոր ան
զխտանան օրէնք և կամ չաճեն ինչ 'ի վերայ զարժա
նահանս պատուհաս . և սակայն սղբին իսկ են երաշ
խալք գերգաստանաց, և թոյն դառնութեանն որ յա
րարի մեաւ զսիրտ ընկերութեանն կեղեքէ, և պատ
րաստէ նմին խրատաստութիւն անկարկատելի : Արդ
յայտ ամենայնի ամենահնար գարման չարեաց կրօնքն
են, վասն որոյ և որչափ սանձ կրօնիցն թուալայի, այն

¹ Որատիոս Երբք, գիրք Գ. ապք ԻԳ :

չափ եւ եւս աճեն եւ զօրանան անկարգութիւնք չարեաց : Եւ արդարեւ բարգաւաճագոյն անգամ երեւալ ընկե-
րութիւն՝ եթէ ոչ կողքութեացի եւ հաստատեացի 'ի
ծածուկ զօրութենէ կրօնից, նմանեացի շնուածոց որ
արտաբոյ երևին բարեկարգք եւ չքեղք, բայց մերձ են
յաւեր եւ 'ի կործանումն, սակա մաշելոյ ժամանակին
զաղարխոս եւ զցօգս պահանջացի որ զմասունսն կցոր-
դեն 'ի մի :

Թուի իմն այնպէս, տեսրք, եթէ եւ Փրանկիք հրա-
հանգեալք 'ի փորձ անցելոց, եւ 'ի միտ առեալ զորոտե-
թիւն ընդունայն կարծեաց եւ անգործագրելի գրու-
թեանցն, գալով դան եւ մերձենան յուզլագոյն վար-
դապետութիւնս, եւ առաւել եւս զենն մեծարանս յի-
շատակի հարց իւրեանց, եւ ոչ եւս 'ի նոսա անգէպն
այն ամբարհաւածութիւն առ ոտն կոխելոյ զայն ամե-
նայն զորս սրբանուէր եւ մեծարոյ համարեալ էր ազ-
գաց եւ ժամանակաց : Հուսի ուրեմն 'ի միտ առաք եթէ
փնտաբեր է յոյժ անհաւատ զսամիկն առնել, եւ թե-
րես ամօթապարտ չիկնէին մատենագիրք այնոքեկ՝ որք
յոսարկանութիւն ժողովրդոց՝ անջան եւ բազմաղէտ
արուեստին վատասկեցին, 'ի տեսանել անգ զբաշու-
թիւն գործոց իւրեանց, եթէ տակաւին կենդանիք
էին : Այլ արդ թէպէս եւ յամենեցունց խոստովանեալ
է կրօնիցն պէտք օժանդակութեան, բայց է եւ առած
ինչ ամհաբեր յաճախեալ յոյժ 'ի գեղամտացն դատ
եւ 'ի մեծատունն ցոխակեացս : զի ասեն եթէ կարեւոր
ինչ է արդարեւ դամիկն ունել կրօնս ինչ, բայց նմ
եւեթ է պիտանի : Չասեմ՝ եթէ քանի ամբարիշտ հայ-
հոյութեան է բանս, զի այն ոչ 'ի բանս իմ հայի . բայց
զայն եւեթ ասացից զի այնպիսի ինչ մահազոյժ մղը-
րութիւն ծածկեալ կայ 'ի բանիդ, զի եւ չէ իսկ բաւա-
կան նմ՝ զօրութիւն բարեխրաւոյն եւ հայրենասիրաց
իմաստնոց առ զգէժ ունելոյ չարեանց : Ապաքէն ոչ այս-
պիսի կարծիք էին երեւելոյ օրէնսդիտին¹, որ ասել
« Եթէ կրօնք անօգնոց իսկ էին հպատակաց, բայց ոչ
նոյնոց եւ իշխանոց . զի սոցա աներկիւզ ելով 'ի մարդ-
կայնոցս օրինաց՝ զնորին եւեթ զսանձս փրփրերաւ ըս-

¹ Բնագէտիկեայ, Ոգի օրինաց, գիրք ԽԹ. գլ. Բ :

պիտակացուցանիցեն » : Արդ որ զիշխանաց ասացաւ
աստուծոր, ոչ զնոյնս մարթէ է յարմարել, թէ եւ սա-
կաւ աստուծութեամբ, այնոցիմ՝ ոչք աւանդապատէ իշ-
խանութեան են, եւ նախաթու բազմեալք 'ի միաբա-
նութեան մարդկան : Ասացուք ապա ցաւսուս ժո-
ղովրդեանն . Ոչ սակա անձինդ ամբարձար 'ի վերոյ քան
ժողովուրդդ, այլ սակա նորա . զի ամենայն պաշտա-
ւանութեան կարգս որդէս եւ 'ի կրօնականս
մանք 'ի բաղդաբան կարգս որդէս եւ 'ի կրօնականս
ոչ այլ ինչ են, բայց սպասարկութիւնք մեծարոյք .
եթէ զկրօնս կարեւոր համարիս երջանկութեան ժողո-
վրդոյն, քո առաջին պարտք են զնոյն մեծարել, զի
եւ նա 'ի քէն ուսցի զմեծարանն . նա զի եթէ դատա-
ւորք զկրօնս ժողովրդոց երաշխաւոր համարին նոցին
հնազանդութեանն, զնոյն եւ ժողովուրդք ցանկան ու-
նել երաշխաւորս արգարութեան նորա եւ անձնանուէր
յօժարութեանն 'ի տեսնութիւն հասարակաց : Ա-
սացուք ցմեծատունս եւ ցբառնս աշխարհի, ցգրա-
ւէան եւ ցիմաստուն . Ոչ ապաքէն 'ի գերամբարձ պայ-
ման կենաց իցէ գտանել զցոխութիւն դժուարահաճ,
զփառասիրութիւն եւսանդուն, զանհաշտ ոխութիւն,
եւ զամենայն կիրս անխից բանացեալս, սակա առձեռն
ունելոյ զհնարակատարելոյ զնոսա անյաղաղ . եւ զհարգ
նոցանէ . զի սովաւ գողցես փրուզանել կամիք զժուժես
յայնմ կողմանէ հեղեղատին՝ յոր կողմն յորգագոյնս
զեղուն ջուրք, եւ կարճել զգործմանս գեղոց անդ՝ ուր
տես ժանն առաւել զայրացեալ կոտորածս գործի-
ցէ . այս ինքն է զի կամիմք բառնալ յայնցանէ մանա-
ւանդ զկրօնիցս զբացմունս՝ որք առաւել պէտս ու-
նին այնմ : Այլ յառաջ քան զայն՝ աղէ սկիզբն ա-
րարէք բառնալ 'ի սրտէ իմաստնոյն զամբարտաւա-
նութիւն, զանձնասիրութիւն 'ի սրտէ մեծատունն,
հոգատութիւն 'ի գատաւորէն, զփառասիրութիւն 'ի
մեծամեծաց, եւ համոյն ասել՝ զպիտոս ամենայն եւ ըզ-
կիրս 'ի սրտից նոցին որք 'ի վեր իցեն քան զսամիկն
եւ յոյնժամ՝ թերեւս մարթ իցէ ձեզ թողուլ զկրօնս,
'ի բաժին ժողովրդեանն :

Այլ տուք մեզ պատասխանի որ ասեալք եթէ կրօնք
դամիկն եւեթ կարեւոր է . ուստի ելին սիւնեցան ընդ
Եւրոպա համօրէն գրեանդ փնտաբեր, որ զձմարիս

և բարոյից հաստատեալ է: Ո՞ր ապր ինձ ձայն զօրա-
ւոր գոչել և տարփողել ընդ համայն կողմանս Փրան-
կիոյ առ հասարակ: Ո՞վ Փրանկը, Ժողովուրդ արժանա-
ւոր հայրենատուր անուանդ յամենայն վիճակէ և յա-
մենայն հասակէ, հարբ առաքինիք և որդիք հնազանդք,
գառաւորք արգարք և ոստիկանք աշաւուրք և քա-
ջամարտիկ նահատակք, դուք ամենեքին որ ցանկալք
տեսանել զվախճան մերոց զիտութեանց, և զսիրաս ՚ի
համբոյր սիրոյ դարձեալս, զնազաղութիւն հաստա-
տեալ, և զբարեկրօնութիւն միւսանդամ ծաղկեալ ՚ի
հայրենի աշխարհիս, ապէ թողէք ՚ի բաց զամբարիշտ
վարդապետութիւնան որք պատճառք աղետիցս կա-
ցին, և եկայք յարեցարուք ՚ի վարդապետութիւնան
նուիրականս որք միայն կարող են միւսանդամ զմեզ
վերանորոգել: Եթէ ապիրատ վարդապետութիւնք զա-
մենայն ինչ վեր ՚ի վայր չընէցին, ապա ուրեմն ՚ի ձեռն
բարոյ վարդապետութեան պարս է զամենայն ինչ
կարգել յօրինել: Ոչ հրահանգս քաղաքականս համա-
րիմ բարբառել ձեզ, տեարք, և ոչ զքեմս զայս ատեան
հրապարակախօսութեան ցուցանել: այլ ես ինքն փը-
րանկ եմ, և վկայէ սիրտ իմ եթէ սիրէ զիշխան իւր՝ և
զհայրենիս: առ նմին և պաշտօնեայ եմ կրօնից, և մասն
պաշտամանս է ազգ ամենէ զնորս կարեւորութիւն:
Սովին կրկնակի անուամբք պարտք են ինձ յիշեցու-
ցանել ձեզ ճշմարտութիւն մի՝ զոր և միշտ արժան
է երկրորդել, զի և համապաղ ՚ի մոռացօնս զնայ,
այս է եթէ չեք բնաւ ընկերութիւն առանց օրինաց, և
ոչ օրէնք առանց բարոյից, և ոչ բարոյք առանց կրօ-
նից: և ՚ի վերջ բանիցս յաւելից ասել եթէ քան զա-
մենայն կրօնս որ յաշխարհի, հզօրացոյնն ՚ի նաւաճել
զախաս և քաջաւերել զառաքնութիւնս, այն կրօնք
են զոր և դաւանել է հաւս մեզ բաղդ բարեպաւես՝ այն
ինքն է կրօնք հաւատաց Յիսուսի Քրիստոսի:

ՅԱՂԱԳՍ ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ

Յետ միանգամ ջան ՚ի գործ դնելոյ ՚ի հաստատել
՚ի սիրտս ձեր ՚ի ձեռն բանին զարբանուէր ճշմարտու-
թիւնան, որ անկակից գտնով մարդկութեանս և ընդ նը-
մին ծաւալեալ բարդաւաճեցին, և առաւել քան զա-
ռաւել անխառն և վճիտ պահեցան յամենայն դարս
և յամենայն վայրս աշխարհի, արդ ահաւասիկ մատ-
չիմ, տեարք, ՚ի զինն կալ ընդ ձեզ յայտնութեան նո-
ցին առանձինն ՚ի նոյն իսկ յարարչէն նախ առ Ժողո-
վուրդն հերբայական ՚ի ձեռն Մովսիսի, և երկրորդ ան-
գամ առ ազգս ամենայն ՚ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի:
աստանօր ասպարէզ նորահրաշ բանի առաջի մեր և
երկրորդն յայտնութիւնք շուրջ պատեալ տեսնին
յանձառահրաշ սրանչեւեաց, որք ստուգազիր անուան-
քրն են և անմեղքելի հաւաստիք երկնային ծագման
նոցին: Ոչ անկանատեար եղաք մեք սրանչեւեացս այսո-
ցիկ, այլ ՚ի վկայութենէ և եթ միջնորդ ազգաց ծանեալք
զնոսին, որք ՚ի Ժամանակէ անտի զիպայն հասին յա-
ջարգութեամբ մինչև առ մեզ: Այլ արդ նախ քան զա-
մենայն կրկին հարցուածք խնդրոց առաջի յառնեն, և
թէ զինչ արդեօք խորհել արժան ինչ զվկայութեանցս
և զսրանչեւեացս: յորոց զառաջնոյն և եթ բուռն հար-
ցուք այսօր և առ անթերի զերացս ճառելոյ, և զնորա
զօղառամատոց զբնական հետեւութիւնան առաջի առ-
նելոյ, հաստատեցուք զկրկին զայսոսիկ նախադասու-
թիւնս: նախ զի յոլովք ՚ի ծանօթութեանց մերոց և
՚ի պարտուց յայնպիսի ինչ իրս հաստատեալք են,
զոր չէ մեր բնաւ տեսեալ, բայց սոսկայն հաւատամք

այնց սակս վկայութեան այլոց, և երկրորդ անգամ՝ զի և վկայութիւն մարդկային՝ յորս ընդ նորին են իշխանութեամբ՝ ստուգադոյն կանոն է ճշմարտութեան, զոր օրինակ են և զգայութիւն և բան յայնս՝ որ նոցին անկ են, և զի յիրս որք ոչ առաջի աչաց մերոց անցեալք իցեն՝ դատին ինչ ինչ այնպէս ստոյգ և ճշմարիտք՝ որպէս յառաջագործութիւնք երկրաշափականք։

Եւ քանզի իմաստասիրական և եթէ է նիւթ բանիս, մարթ էր զնոյն առաջի արկանել ՚ի կաճառս ակադեմիոյ որպէս և ՚ի բեմիս յայտմ. բայց քանզի Հիմն է ընծայութեանց քրիստոսական կրօնիցս, և ՚ի քաջահանձար պատասխանատուաց յառաջ բերեալ երեւմն, վասն որոյ և կարի յոյժ օգտակար է ՚ի լուսաւորել և ՚ի հաստատելով զհաւատս մեր, որով և ոչ օտար ինչ ՚ի պաշտամանցս զոր առ ձեզ մատակարարեմ։

II.

Յարկը ՚ի ժանօրոշեանց մերոց՝ յայնպիսիս նաւաստեալ են, զոր չէ մեր տեսնալ, սակայն նաւաստմը այնց սակս վկայութեան այլոց։

Չգիտեմ, տեսաք, եթէ արդեօք ուշ բերեալ իցէ ձեր, եթէ զոգցեալ միշտ և հանապաղ զայնպիսեայ ինչ են խորհուրդք մեր և բանք ըստ բարոյական և բնական աշխարհիս՝ զորս չէ մեր բնաւ տեսեալ, և սակայն հաւատամք այնց սակս վկայութեան մերոց նմանեաց. զի արգարե և որ ինչ յանցեալ դարսն հայեցի, և դիտութիւնք, և դպրութիւնք և արուեստք, քաղաքային և անային ընկերութիւն, և ամենայն արարք մարդոյ զորմէ խօսիմքս, կարծիք մեր և ծանօթութիւնք, նա և պարտք պաշտամանց, այս ամենայն զօգեալ իմն է ընդ իրաց որ տեղեաւ և ժամանակաւ բացականք են ՚ի մենք, և հասեալք առ մեզ ՚ի ձեռն անանջնոյրպէս և միտաշայն վկայութեանց բանիւ բարբառոյ և կամ՝ նշանադրութե քրեւոյ։ Մասն մի և եթէ եմք ազգի մարդկան և

ի մի կէտ ժամանակի և տեղւոյ կեանքս մեր, բայց սակայն առաջնիկայս մեր զոյութիւն ընդ անցելոցն անբախ ունի զկցորդութիւն։ Արդ ուր ուրեք անցեալս այս դատնիցի, բայց ՚ի յաջորդական վկայութեանս՝ որովք վերածնանի գոգցես անցեալն՝ յազգաց յազգս մինչև առ մեզ։

Օրինակ իմն ուստի՝ գիտիցեմք եթէ նախկինն Հոռով պատկերել իմն և անդադար աշխարհակալութեամբ՝ որ նորա տեսութեանն և զօրութեանն էին արդասիք, իշխան հրամանատար կացեալ իցէ բովանդակ աշխարհիս, և զի ապա յանբաւ տարածութեանն տկարացեալ, և ՚ի ճարակել արտիցն սպախանեալ, և յարկնառւշտ զժողովութեանցն ռասանեալ յայնչանի՝ որք ՚ի նորին վարչութիւն վերապատուեալք էին, ՚ի մասունս իցէ պատառեալ և զդրդեալ զմօտալուս կործանմանէն նախագուշակելով. և զի ստուգիւ ՚ի չորրորդումն և ՚ի հինգերորդումն դարու արձանն այն ահեղազօր անկեալ իցէ ՚ի հարուստս ազգաց խժաղք, փոյ. և ՚ի նորին գերեկաց ելեալ իցեն եւրոպական պետութիւնք՝ որ ընդ բազում անցս ժամանակացն անցեալք կանգուն կան տակաւին մինչև ջայսօր ժամանակի. և զի յեթններորդումն դարու Մահմետ ըզլայնածաւալ աշխարհս արեւելից ՚ի հօւր մոլեղնութեն բորբոքեալ իցէ, և որ երբեմն զուլաբեւանսն ածէր ՚ի վաճառս՝ գլուխ կացեալ նորազեն կրօնից և նորոյ պետութեան. և զի յիններորդումն Մեծն Վարդուս մի յաւազ արանց ժամանակացս զմեծագոյնն յետ Հոռով մեշակնին վարեալ իցէ զինքնակալութիւն գերապանծ. և զի յերկուսասաներորդումն դարու արեւմուտք առ հասարակ վառեալք յեռանդն պաշտօնասեր՝ գրոհ տուեալ իցեն յարեւել՝ առ ընկձեալ խորտակել զանհաշտ թշնամին քաղաքական հրահանգաց և քրիստոսական կրօնից. զորոյ ամենեցուն այսոցիկ մարտ է քննաբանութեան զառանձին ինչ գէպս արկանել ընդ երկուսեօք, այլ բովանդակապէս առեալք անկրկնայ համարին զնոսին աշխարհ ամենայն, ընդ ուսովորութեանց և սահմանադրութեանց և վարչութեանն ընդ որով կեամք։ Արդ զիարդ գիտիցեմք զայս ամենայն, բայց յառանգութենէ և ՚ի յիշատակաց և

'ի պատմութենէ, և համառօտ ասել 'ի վկայութենէ մարդկան :

Այլ արդ եկեացուք և 'ի ծանօթութիւնս գիտութեանց և դարութեանց և արուեստից . ապաքէն ափեցէ որ եթէ Հերոդոս հայր է պատմութեան և Հիբոկրատ բժշկութեան և Եւկլիդէս երկրաչափութե . թէ առ Յոյնս հոմերոս գրեաց զԻլիադն, և առ Ղաթինս Վիրգիլիոս Էյնէիդն, 'ի վեցերորդ դարու Յուստինիանոս ետ կազմել մատենս իմն օրինաց որ զնորին բերէ զանուն, և զի դարբ գերազանծ նշուից հանաւորց մարդոյն կացին Ալեքսանդրին և Ադոստայն և Ղանի Ժ և Լուգոսիկոսի ԺԿ . և զի արուեստ արպագրութեան և կողմնացոյց և հեռագիտակի գիտք են նորոց ժամանակաց գէթ առ Եւրոպայնս . եթէ Գեննաւացի որ գաւիւ եկաց Ամբիկից, և ոմն փլորենտացի յիւր անուն զնոյն վերակոչեաց . Գալիլէոս համարեալ զօր ծանրակշիւ, և Գորրիչելլի և Բասպալ յայտնի զնոյն ծանուցին . և Կոպերնիկոս եցոյց իմաստնոց զԶմարիտ դրութիւնս տիեզերաց, և Քեքէրէ գիտաբոլեան թաւալման մոլորակին աստեղաց, և Կարճէս սիոս զառաջինն զգրահայիւ կանոնն զուգորդեաց ընդ երկրաչափականին . և ահա այս ամենայն որոց անվրէպ կցորդութիւն է ընդ ծանօթութեանց մարդոց և որոց հաւատայ աշխարհ ամենայն, 'ի վկայութիւն մարդկան հաստատեալ կայ : Ո՞րք 'ի բնաբանից և 'ի տարրաբանից, 'ի բնապատմից և յօրէնագիտաց 'ի վարժապետն և կամ 'ի շարագրել, ոչ զայոյնց գիտքառութիւնս և զգննութիւնս կոչեացէ յօթանգակութիւն աստեղեղն, թէ և չունիցի զնոսա յանդիման աչաց, բայց սակայն համարի զնոսա աներկբայս : Վասն որոյ և իմաստաստոյն և ճարտարագոյն համարեցի այր որ բազմաց ծանօթս ունիցի, և որ զօգտակարագոյն արգասիս 'ի նոցանէ յառաջ ածել գիտացէ 'ի պէտս իւրոց նմանեաց : Արդ եթէ յանկարծ մոռանայաք 'ի պատգան ամենայն զորս 'ի վկայութենէ այլոց ճանաչեմք, և միայն զոր ինչ տեսաք են թէ գիտեաք, որով և ծանօթութիւն իրաց անցիլոց յառաջ քան զծնունդ մեր ջնջէր բովանդակ 'ի մասց մերոց, ապա 'ի չիք դառնային ամենայն զրութիւնք խորհրդոց մերոց և հրահանդաց, և միայն մեր անկայունք և անհաստատք դո՞

ցես 'ի ցնորս մտախաբս անկանեալք, և փոխանակ օրաշար շղթայից ընդ միմեանս աղտախեղոց, ոչ այլ ինչ մնային 'ի ձեռս մեր, բայց օրակք ցան և ցիրք շղթայից կաշկռց :

Եւ որ առաւել խելամոռութեան է արժանի, նա և 'ի քաղաքային և 'ի տոհմային ընկերութեան ամենայն ինչ որոց հաւատս բերեմք, հեռի յաչաց մերոց դործեցան . զոր օրինակ եթէ մեք յայտնիս յաշխարհիս Փրանկիոյ ծնեալ իցեմք յոր այժմս բնակեմք, և զի իցեն գերգաստանք ինչ ընդ որոց ունիցիմք վիցորդութիւն և զտղգակցութիւն, և զի օրէնք ինչ սահմանեալ իցեն, և այլք խափանեալք, և զի պետութիւնք միացեալ իցեն ընդ միմեանս 'ի ձեռն գաշանց՝ որք և իրաւունք հասարակաց համարեալ են այժմ՝ Եւրոպայոց այս ամենայն 'ի մերոցս նմանեաց ուսաք . այսպէս ահա որ ինչ քաղցր կարել իցեն 'ի մարդիկ, և որ զազգս և զմարդիկ ընդ միմեանս կցորդիցեն, և որ առաւել շահաւէտք իցեն խաղաղութեան հասարակաց, յայնպիսի ինչ իրս հաստատեալ են որք 'ի մարդկան են թէ վկայութեանց ճանաչին :

Հուսկ ապա, տեսաք, ոչ միայն հաւատամք իրաց զոր չէ մեր բնու տեսեալ, և յրեժացս մարդկային կենացս նոքօք իբրե կանոնովք վարելիք յընարութիւնս մեր, այլ և բազում անգամ՝ հիմունք են նոքին պարտուցս զբոշմեղոց 'ի գիտակցութեան մերում . զոր արժան է և ևս պարզաբանել :

Ապաքէն հնազանդել օրինաց պարտք են . բայց 'ի կարգել նոցին ոչ առաջի գտանելի են . զիմորդ ապա աներկփա լինիցիմ եթէ յօրէնագրէ անտի սահմանեալ իցեն, բայց միայն վկայութեամբ :

Պարտք են զարձեւալ մեծարել զգառաւորն . բայց էս չէի անգամոր յանուանելն նորին և 'ի հաստատելն իրաւամբք յիշխանութեանն . ապա իրպէս հաւատի մարթ ինչ ինչ լինել ընդ հարազատութիւն իշխանութեանն զոր վարէ, բայց վկայութեամբ և եթէ :

Երբձեալ պարտք են հաստատումս առնել խոստանալոց զաչանց այնոցիկ զորոց զգոյնս ժառանգեցաք . բայց մեր ոչ տեսաք ցնտարն հասարակաց 'ի գրել նորին վրաւարական մարհանի . զիմորդ և յայտն զնեժայս մեր ուղղեցուք, բայց եթէ վկայութեամբ այլոց :

Ինքնին արարիչ բնութեանն եղ 'ի մեզ առանձինն իմն յօժարութիւնս ունկնդիր լինելոյ այնոցիկ՝ որ զանցեալսն ազգէն մեզ, և հաւատալ նոցին վկայութեանցն. այսմ յօժարութեան արգարեւ չէ պարտ զհետ երթալ անընտրողաբար, բայց սակայն նա ինքն է ուրի կարեւոր 'ի հրահանգել զմիտս մարդկան: Մատուցն հաւատայ մօր իւրում, և աշակերտն վարդապետին, և ընդ այս ճանապարհ մտանէն 'ի միտս նոցին նախկին ծանօթութիւնք մարդկան և իրաց, և որով ուսանին զանուանս արարածոց որ շուրջ զնորօք իցեն: Տգիտութիւն նորա հըռ զմիտսն գործէ, իմանայ եթէ կարօտ է ձեռնկալուի, և անդիմագարծ ընդունի գտուեալ տպաւորութիւնսն, և յառաջ քան զնորհրդածութիւն մտաց հաւատայ, նախաժաման լեալ 'ի նմա յայսմ հաւատոց քան բանին: Այլ 'ի բաց վտարեա զվկայութիւն, և ոչ ևս գիտիցես թէ յիք ճնողք քոյ իցեն, և ուր տեղի ծննդեանդ, և զինչ ժառանգութիւնք քոյ հայրենականդք. և ոչ գար ձեալ թէ ո՞ր արգեօք թաղաւորէր 'ի Փրանկիա 'ի սկիզբն եօթնեաւանիւրդի գարուն. և յիք իցեն դատաւոր որոց պարտ իցէ հնազանդել. մինչև 'ի աագնապ երկմտութեան անկանել քեզ յամենայնի որ կարեւորագոյնք են 'ի գիտել, և կալ անյարիր 'ի գիշեր խոր ագիտութեան:

Յասացելոցս, տեաքք, մարթիւք յառաջ ածել զերես զայտախի խեղամտութիւնս. նախ թէ անխորհուրդ յանդգնութեան են գնացք այնոցիկ որ կամիցին սասանելուցանել զստուգութիւն վկայութեան մարդոյ զպիւստնեան երկմտութիւն յամի յանձինս բերելով՝ զոր և գնացք նոցին նշաւակեալ յանդիմանեն. զի մինչ զեռ պարծին ոչ այլ իմիք հաւատալ բայց զոր տեսանեն, առ նմին խօսին և հաստատեն և գործեն հանապաղ ըստ այնպիսի ինչ իրաց զորս թէ և չիցէ նոցա տեսեալ բայց հաւատան:

Երկրորդ անգամ քանզի յուրիք 'ի ծանօթութեանց մերոց յայնպիսի հաստատեալ է՝ որոց չեմք մեք լեալ սկիանաւես, վասն որոյ կարեւոր են կանոնք ինչ խոհական քննարանութեան՝ որովք ազատ լինիցիմք 'ի ծայրայեղ խոտորմանց գիւրահաւանութեան և յանդիմանութեան, և որ յուցցեն մեզ թէ որչափ վտաճա-

թեան արժանի իցէ վկայութեանն զօրութիւն. զի է սասակապահանջ իմն քննաբանութիւն որ գողցես զամենայն ինչ հալէ և մալէ, և չէ ինչ որ հաւատալի նմին թուեացի. և և այլ իմն քննաբանութի հեշտալուր և մարդահաճոյ, որ զիեզակարծ ձայնս ընդ լուսաւոր հաւանութեանցն ընդ մի համարի, և զվարկածս ընդ ընծայութեանց. և ոովին ամենայն ինչ թուի հաւատարիմ գոլ. այլ արդ խօթամտութեան է ամենայնի հաւատալ սակս վկայութեան այլոց. բայց և զամենայնն մերթեւ յիմարութիւն է. և խնամտութիւն զմիջինն ունել շաւիղ:

Եւ երրորդ և վերջին հետեութիւն՝ զի որովհետեւ ամենայն ինչ 'ի մարդիկ յիրս ինչ հաստատեալ է, և ամենայն պարտք խղճի մտաց ընդ իրաց ունին զկշորութիւն, ապա և 'ի հաստատութիւն և 'ի մշտնջենաւորութիւն կրօնից չէր մարթ երկնից այլ ճանապարհ պատեհազոյն գտանել սակս մարդոյ, բայց հաստատել զնոյն յայնպիսի անցս իրաց զորս ժխտել անհնարին է. և ահա այն խի գերագոյն նկարագիր մովսիսական օրինաց և քրիստոսական կրօնից, որպէս այլուր լիցի մեզ ցուցանել:

Եկեացուք արդ յերկրորդ մասն առաջարկութեանս, այս է զի վկայութիւն մարդոց յայն ինչ իրո՞ որք ընդ նորին են իխանութեամբ՝ այնպէս ստուգագոյն կանոն է ճշմարտութեան, որպէս և զգայութիւն և բան յայնս՝ որք նոցին պատկանիցին. և զի յայնս զոր չէ մեր տեսեալ՝ այնպէս ստուգագոյն իրք գոն որպէս յառաջալուրութիւնք երկրաւապականք:

Բ

վկայութիւն մարդկային ստուգացոյն կանոն է ձը-
մարտութեան յայն իրս որ ընդ նորին իշխանու-
րեամբ են, զոր օրինակ են զգայութիւն և բան
յայնս՝ որ նոցին աւել են .

Ի խուզարկութիւնն անդ յարտայայտութիւն ճը-
մարտութեան արարաւ և անձնապահ լինել 'ի պատրա-
նաց, և բաղում զգուշութիւն յանձին բերել: Մարթ
է մարտութեանն յառաջ գաւ 'ի մարդկանէ, 'ի զգա-
յութեանց և 'ի բանէ. ոչ էթէ 'ի կանոնին է թերու-
թիւն, այլ 'ի վերապահ գործադրութեան նորին 'ի
մարդկանէ: Որպէս զոն բարեանքը սնտիք առանց հի-
ման, նոյնպէս և պատճառաբանութիւնք՝ զորս մերժեն
միայն ողջախոհք, որպէս և վարկածք փորձառութեանց
'ի ստոյգ փորձառութեանց յանդիմանեալք: Բայց զոր
օրինակ չէ մարթ անտես առնել զբան մտաց, և մեր-
ժել միշտ զազդեցութիւնս զգայութեանց՝ սակս միան-
գամ և բազմիցս 'ի նոցանէն պատրելոյ, նոյնպէս չէ
օրէն ամենեւին անաստեղ վկայութեանց այլոց ման-
կական խորհրդովք՝ իբր զի բաղում անգամ սուս
յանդիմանեալ վկայութիւն:

Արարեն առ անթերի և բովանդակ հաւատոց ար-
ժանաւորութիւն, հարկ է վկայութեանց նկարագիրս
ինչ անեղծս յինքեանս բերել, և այնպէս անվերել լի-
նել 'ի մասունս պտտմելոցն զի ճմարտութեան և եթ
անցին մարթ ինչ համարել:

Եւ բարդական աշխարհս որպէս և բնականն ոչ ինք-
նագէտ ինչ շարժի, այլ և հոգւոյ որպէս և մար-
մնոց անխոփոխ և հանրական կանոնք են. և օրէնք որ
վարեն զազգս մարդկան, որպէս զբնութեան օրէնսն
յայտնին և սղբս 'ի ձեռն անվերել երևութից, զորոյ
և զարգասին մարթ է յառաջագոյն իսկ տեսանել և
գուշակել: Եւ այնպիսի ինչ է բնութիւն մարդոյ՝ զի

անհնար ինչ է ոմանց 'ի նոցանէ անձանթ լինելով
իրեաց, և հեռի բնակութեամբ, և հակառակ իսկ
բառ հասկի և բառ բարուց, բառ շահու և բառ կրից և
բնակարձեաց, և զորոց չիցէ հնար բնաւ դաշնակցու-
թիւնս իմն որոգայթաղիրս կասկածել, բառ զիսաց
ինչ հանդիպել միմեանց և ականատես վկայս ասել
զանձինս իրաց ինչ անխաբարեաց. և զի 'ի բնէ չէ մեզ
մարթ չարս լինել և նենգագործս առանց ինչ պատ-
ճառաց, և ոչ յօժարամիտս անտեսել զեղիշ մտաց և
զբնական սէր ճմարտութեան, և զշահս արգիս և զա-
պագայս, նա և զկիրս անգամ սիրելիս, մինչև սակս
առժամայն ինչ հաճոյից հաստատել զստութիւն իբրեւ
զճմարտութիւն: Եւ յայսմ որչափ որ ամցէ ինձ 'ի
դէմս զնորասիրութիւն և զյողովոցութիւն մտաց
մարդկան և զհաստակութիւն և զկիրս՝ այնչափ և ևս
համոզակեր ինձ լինիցի եթէ անհնարին է ինքնագէտ
միաձայնութիւն նոցա յիրս ինչ:

Այլ արդ 'ի հանգիստութիւն ասացելոցս մատկոյւք,
կամ զայնպիսեաց ինչ իրաց իցեն բանք՝ զորոց չմար-
թեմք հարցանել վկայս ականատեսս. կամ զայնպի-
սեաց որ կանխագոյն են քան զայժմեան ազգս մարդ-
կան:

Եթէ գառաջնոցն իցեն բանք, հնար է մարդոյ զիւր
զսոսանձինն զհաւատս հաստատել 'ի հաւատս հաս-
րակաց, որ այնպէս հանրական է և անասան և բու-
սաւոր, մինչև դերել զմիտս և խոնարհեցուցանել, ո-
րում և յակամայ իսկ սովաքի մարդ առ զիւրն հա-
ւանութիւն: Արդ հարցանեմ զձեզ, տեսաք, մի թէ
չիցէ մեզ իշխանութիւն աներկբայ հաւատս բնծայել,
և ծանթութս ունել զբազում աշխարհաց զորս չէ մեր
բնաւ տեսեալ, և զսովորութեանց նոցա և զօրինաց և
զապաշտամանց, և զվարչութենէ ազգաց որ 'ի նոսին
բնակիցեն, և զբերաց երկրի նոցա, և զբաժնիցն բա-
րեխանութեանց, զգետոց որք բնութեան 'ի նոսա և
զերանց որ գտանին յերեսս երկրին. և զի թէպէտ
յամենայնի յայտասի ինչ ինչ լինէ թերի և վրէպ ծա-
նթութիւն 'ի մանուշ, բայց ոչ ապաքեն և բազումք
'ի նոցանէ անվերելք են և անխոփոք և հեռի յերկր-
տութեանէ: Մարթ է թէ և ոչ որ յունկնդրացոյ խոց
սկսեալ ինչ զրեւանդացւոց քաղաքն. բայց ինչ որ

ի ձեռք այլ մի եւեթ որ երկրացեացի հաւատալ ընդ գոյութիւն քաղաքիդ որ շահաստանն է Օսմանեան պետութեանն: Եւ ոչ բնաւ երբէք և ընդէր. քան զի անդիմադարձ ՚ի նոյն բերիմք և ՚ի վկայութենէ ճանապարհորդաց որ տան զնորա նկարագիր, և ՚ի ձայնաւոր վկայութենէ ազգակցաց և օտարաց՝ որ աւանատեք եղեն նմին, և յանգագար կցորդութենէ քաղաքական տեսչութեան և տուրևաօֆի վաճառաշահութեան: Ոչ ապաքէն զյիմարութեան եպերան յանձն իմ ձգէի եթէ ՚ի բարձուէ բեմոց տէի ձեզ. «Պատմի եթէ է յԵւրոպա քաղաք մի անուն Կոստանդնուպօլիս, որ և հնար ինչ է այլ և հաւանական. բայց քանզի չէ իմ զիրան ստուգեալ, վասն որոյ յերկբայս կամ». արդ ոչ ապաքէն ստիպիմք ՚ի ծայր ըստուգութեան զիրա ինչ ժաման համարել յորժամ օտուցութիւն նորին յիմարութիւն համարի յաջս մերոց նմանեաց: Եւ զոր գոյութենէ հոգաւաւոր քաղաքիս ասացի, զնոյն մարթ է ասել և զվկայութեանց որ առիւ գրից նորա՝ որ ՚ի գեղեցկագունիցն է յաշնար հիս, և զմկլեմացն, և զսրածուութենէն որ կոտորածս սղիտից ամէ բնակեացն, և զհրդեհաց որ զբնակութի նոցին յաճին դատի: Եւ չեն ինձ պէտք զմիոյ միոյ ՚ի վկայից հարցաբանել զբարս և զանկեղծութիւն և զճմարտախօսութիւն և զկարծիս և զհաշս օգտի, առ ՚ի նոցանէ զհաւատարմութեանն կուէլ զարժանիս. այլ ՚ի բաց եգեալ զառանձին իւրամտութիւնս՝ ՚ի հանրականն ձկտիմ ժամանել որ ՚ի բնութեան իսկ մարդոյն հաստատեալ կայ: Եւ արգարեւ այնչափ այլ ընդ այլոյ և զիմամարտ միմեանց էին զգաճմունք և կիւրք և շահ օգտի և նախանձուի ակնատես վկայից քաղաքից, և զարձեալ այնպէս անհնար էր նոցա խաբիլ զիրացն ստուգութենէ, մինչ զի չէ հնար մտորութեան ինչ կամ նենգութեան կարծիս բերել զնոցանէ. մինչև այնպէս ստուգադոյն և աներկեան լինել ինձ զգոյութենէ քաղաքին Բիւզանդիոնի, որպէս զհաւատարմութենէ շուռաւիղայ չընթանկին:

Ապաքէն մարթ որ ոչ կառուցեալ գոլ քաղաքիդ, որպէս և հնար էր թէ մարդոյ չէ էր ծրագրեալ զձե բոլորակի. բայց զոր օրինակ ըստ արդեան կարգի տարրականաց իրաց գոն բոլորակք, և ՚ի բոլորական

յայնա շուռաւիղք նոցին հաւատարաշաղք են միմեանց, այնպէս և ըստ արգի կարգաց մարդկայնոց իրաց՝ դոյքալարն Բիւզանդացւոյ, և ըստ վկայական ընծայութեանց իւրոյ գոյութեանն՝ անհնար իմն է թէ չգուցէ: Այլ լուիցուք առ վայր մի երեւելագունի ուրումն յերկրաշափս որք կացին, և որ նախապատիւ էր քան զամենեւին՝ որք յութեւտանեբորդումն զարու էին իմաստոյն ասեմ Եւլբայ¹. «Անհայն ճմարտութիւնք որոյ մարթիք հասու լինել յերես դաս բաժանին իսկապէս արոհեալք ՚ի միմեանց. առաջին դաս զճմարտութիւն զգայութեանց բովանդակէ, երկրորդն զճմարտութիւնս մտաւորականս, և երրորդն զճմարտութիւնս հաւատոյ. և իւրաքանչիւր գասուցս սեպհական ընծայութիւնք են ՚ի ցուցումն ճմարտութեանցն որք նոցին պատկանին. և սկիզբն և ծագումն ամենայն ծանօթութեանցս յերկց յայտոցիկ գասուց յառաջ գան:

» Ընծայութիւնք առաջնոյ գասուն ՚ի զգայարանաց անտի առնուն զհաստատութիւն, յորժամ մարթիցիմ՝ ասել «Այս ինչ ճմարտ է, զի տեսի ես զնոյն, և կամ ՚ի ձեռն զգայարանացս ստուգեալ ծանեայ: Ըստ այսմ ահա գիտեմ եթէ մագինս քար յինքն ձգէ զերկաթն. որովհետեւ տեսանեմ զնոյն, և փորձ իրացն աներկայս ինձ զնոյն ցուցանէ»: Գճմարտութիւնք այսորին կոչին զհայալանդ, զի ՚ի զգայութիւնս և ՚ի փորձ իրաց հաստատեալ են:

» Ընծայութիւնք երկրորդի գասուն ՚ի պատճառաբանութիւնս հաստատեալ է, երբ կարիցեմ ասել. «Այս ինչ ճմարտ է, որովհետեւ կարեմ ցուցանել զնոյն ստոյգ պատճառաբանութեամբ կամ օրինաւոր հասարակութեամբ. ըստ այսմ ճանաչեմ եթէ երեք անկիւնք ուղղապիժ եռանկեան գումարեալ հաւասար են երկուց ուղիւ անկեանց»: Եւ սղա կոչին հարաբական ճմարտութիւնք, յորս արժան է գտնել զամենայն ճմարտութիւնս երկրաշափականս և այլոց գիտութեանց՝ յորժամ ցուցակութեամբ յայտնեալ է ստուգութիւն նոցին:

¹ Թուղթք առ իշխանուհի որ Գերմանիոյ թղթ. ձօն. ձօք. հատ. Բ:

« Արդ անցյուր յերրորդ գաս ճմարտութեանց որ 'ի հաւատոց, որոց հաւատամբ սակա արժանահաւատ արանց վկայութեան, կամ զորոց մարմնիբ տեսէ. « Այս ինչ ճմարտա է, որովհետեւ այր որ կամ բազում արբ արժանահաւատք վկայեն ստուգութեն » . յայսմ դատուէ են ամենայն ճմարտութիւնք պաքճա կանգ : Հաւատառ ապաքէն, իշխանութիւն մեծափառ, զի էր երբեմն թագաւոր որ Մակեդոնաց որ անուանեալ կոէր Ալեքսանդր մեծ, որ և տիրեաց թագաւորութեանն Պարսից, թէպէտ և չիցես տեսեալ զնոյն և ոչ կարիցես երկրաշափօրեն զգոյութիւն նորին հաւատաւէ : և սակայն հաւատամբ այրմ' սակա վկայութեան մատենագրացն որ զվէպս նորա գրեցին, և ոչ երկմտեմք ընդ նոցին հաւատարմութիւն : Բայց ասիցէ որ թերես. և չիցէ՞ ճնար զի գրիցբ այդոքիկ գաւակից բեալ իցեն խաբէլ զմեզ : Իրաւացի է մեզ զարտ վէլ զայդ առարկուած, զի այնպէս հաւատաբ' եմ' ընդ ճմարտութիւն անցիկդ՝ գէթ ըստ եկան մասանցն, որպէս ընդ երկուսն դատուցն ճմարտութիւնն :

« Այսա ուրեմն 'ի յայտնութիւն ճմարտութեան իւրաքանչիւր դատուցդ՝ շատ է սեղշականորին բնութեանն ընծայութիւն. և ծաղրական ինչ է երկրաշափական յոսցալութիւն պահանջել սակա փորձառական և պատմական ճմարտութեանց : Եւ այս սովորական թերութիւն է կորովաժի կարծեցելոցն, և որոց յանգափ բերին 'ի խորազնին զննութիւն մատուրական ճմարտութեանց, երկրաշափանառ պահանջել ընծայութիւնն 'ի ճմարտութեան կրօնից, անգէտ գորով է թէ յոյովագոյն մասն նոցին յերրորդականացն են դատուէ » :

Այլ արդ մատիցուր 'ի քննութիւն այնց իրաց դրոց չիբ վկայ 'ի մէջ 'ի հարցարանութիւն. և այսոքիկ գաս ինծ 'ի ծանոթութիւն յաւանգութենէ, 'ի յիշատակարանաց և 'ի պատմութենէ :

Աւանգութիւն կոչեմ' զվէպս անցիկ ինչ որ 'ի կենդանի բարբառոց ականառես վկայից իցէ՞ փոխան զեալ առ ժամանակակից մարդիկն՝ որոց չէ տեսեալ զիրն. և 'ի սոցանէ դարձեալ 'ի հետագայս յազգաց յազգս մինչև ցմեր ժամանակս. այսպէս ահա յանընդհատ վկայութենէ մարթ է մեզ գիտել էթէ յեա

թագաւորութեան լուսովիկոսի ԺԴ. եկն իննամսականութիւն դբսին Աւրելիոնի :

Յիշատակարանս անուանեմ' զձեռակերտս ինչ կամ սահմանագրութիւնս որ յաւէժական պահէն զվիշատակ անցիկն յորոց ինքեանք առին զժագումն. այս պիտի են զբամբ և արձանագիրք և կոթողք և դերեզմանք և անգրիք, քաղաքական և կրօնական սովորոցթբ, ածնք հանդիսից և այլք նմանօրինակք : Այսպէս ահա ապարանքն Վէրսայի յիշատակարան իմն է որ յաւս մարդկանն խօսի զփառաց Մեծին լուսովիկոսի, և պատկեր լուսովիկոսի ԺԵ զբոլմեալ 'ի զբոլմս՝ բաւական է սալ վկայութիւն եթէ թագաւորեաց իշխանս այս 'ի վերայ Փրանկաց յութեամսն բորգումն դարու :

Իսկ պատմութիւն կոչեմ' զվէպս ինչ աւանգեալ 'ի գիր. որպէս Յիշատակարանս կեսարու, Տասնեակն Տիտոսի Վիլիոսի, և Յիշատակս՝ Վոմիոսի : Մեզ շատ իցէ զքրութիւն պատմութեանն քննել աստանօր, որ աւանգապահ է ժամանակաց անցելոց. որպէս զի զգոյշ լինել յայսմ 'ի սկեպտական յանհաւատութենէ և 'ի դիւրանաց միամտութենէ :

Բազում ազգք և բազմազոյն նկարագիրք են պատմագրաց, ոմանք աննշանք են և անգրք որոց և ոչ համբաւ ինչ թողեալ է յետոց իմաստութեանն և հանձարոյ. և ոմանց զսակաւաւածանօթ իրաց և էթ գրեալ է և զանցալիսեաց որոց սակաւ է յոյժ օգտակարութի, և դժուարին 'ի ստուգել, և 'ի լինել անգամ յայտնի ստութե 'ի նոսա դժուարաւ թէ գտանէր որ զիմաստան դարձեալ և այլք որ զինի բազում դարուց անցիկն անցելոց գրեցին զեղեալսն, ոչ այնչափ զհետ ընթացեալ բանից պատմագրաց որ յառաջ քան զնոսալեալ էին, որչափ բաւ կեղեկարժ բանից ուսմին. ևն ևս որբ ոչ միայն պանծանօր ոչ յիշատակին, այլ և կեղեկարժ և անհաւատարիմք յանգիմանին յիմաստոց. սակաքէն զամենեցուն զսոցանէ պարտին իթիմայ ընթերցատիրացն միայն : Եւ և պատմագիրք մարբեալք սակա կուսակցութեան, առ նախանձու կամ առ տիրոյ փառաց աղպին. և յայնժամ թէ և հիմունք պատմելոցն արժանի իցեն աներկեան հաւատոց, բայց անձնապահ լինել արժան է, 'ի դարձուածոց և 'ի կերպա-

բանաց զոր տնորէն նորա տալ զիւպան և անցից, և նկարագրին որով յառաջ ածեն զարան որ ի նոսին հանգիստցան: Օրինակ իմն հնար է զի պատմագիրք Յունաց և հռոմոց սեթեթեալ իցեն զանցս պանծալեա հայրենեաց իւրեանց, և արտապուշեալ զիսառաւոր արարս թշնամեաց, և երբեմն ի վեր քան զսեթեթեալ իրեն մեծացուցեալ զաւագ որեւորն իւրեանց: Դիւք եթէ գրիչ որ ի վրդովալից ժամանակս ի վեր երեւալ և միջ կողմանն լեալ կուսակից, թողուցու յետնոց յիշատակարանս զանցիցն յորս գլուխ կացեալ իցէ, և յորս կարեւորագոյն գործ հաւատացեալ իցէ նմին. և արդարեւ մարթ է նմա աւելազանցուծիւ և առ երեսս մուտցուծեամբ կերպարանափոխ առնել զանցս զիւպան, որով և ընթերցանեւեացն չմարթէ աներկբայ հաւատս նմին մատուցանել: Հուսկ ուրեմն են և պատմագիրք որ խորհրդածուծեամբ գգիրսն ընուն, և հանգէս առնեն իւրեանց քաղաքագէտ տեսուծեանցն, և սաշմանս իմն ծրագրեն ընթացից արանցն զորոց բնութեան պատմել առաջի երեւալ է, և կամին դուշակել զծածուկ պատճառս ամենայնի: Դիւքագոյն իմն է ի միտ առնուլ եթէ այս ամենայն մտացածին ինչ է, և փոխանակ պատմութեան թերեւս ոչ այլ ինչ իցէ արեւալն յայնպիսոյ պատմագրէն, բայց վկայաստուծ թիւն եթէ:

Բայց համարեցուք թէ իցեն պատմագիրք անուանիլ, և յայլոց զովուծեամբ վկայեալք, և պատուեալք ի ժամանակակից մարդկանէն և առ յապա եկելոց, և զթուարահաճ իսկ քննաբանից հաւատարիմ ցուցեալք. և որոց մասեանք յանձնա բերիցեն զգրոյն արդարութեան և առաքինութեան՝ զոր չէ մարթ արուեստին կերպարանել, և վէպք անցիցն պատմեալք ի կարեւորացն իցեն, և զորոց զանեղ զննալոյս թիւնսն զիւրին էր նոցին ի ձեռս բերել յայնժամ ապա անհնար է մերթէլ զվկայութիւն նոցին. մասնաւոր յորժամ պատմեալքն ի նոցանէ ընդ հետագայ զիւպաց ունիցին զկցորդութիւն որ զտառնոցն հաստատեցին զչմարտութիւն, և յորժամ և աւանդութիւն անընդհատ, անշարժ և հանրական օժանդակ կայցէ պատմեւեացն, և հետք իրացն դասիցին զորժմեալք ի յիշատակարանս զերծեալս յաւերածոց ժա-

մանակին, ապա յայնժամ մարթ է մեզ ժամանեալս համարել ի ծագ պատմական ստուգութեան:

Այլ պարզագոյն ևս առաջի արտապուշ զբանս որ, չափ և կարեւորութիւն նիւթոյն պահանջէ: Ապրքեն զինչ ինչ պահանջիցի այր պատմագիր առ ի լինել արժանահաւատ. բայց զի կարի ծանօթ իցէ պատմեւեացն, և չմարտախոս ի վէպն. և ահա բազում ինչ է որ զնորին գիտութիւն և չմարտութիւն երաշխաւորեն մեզ:

Եթէ ժամանակակից իցէ զիւպան, մարթ է նմին գիտակ լինել անցիցն ի վկայութենէ հասարակաց, որպէս և կանխաւ իսկ ցուցաք. որինսկ իմն եթէ որ կա, միցի այժմ գրել զերեսնամենի պատմութիւն սղգիս, իցէ թէ պակասիցին նմին հնարք առ ի քաջ հասու լինել թէ և ոչ մանրախաւով, այլ քաջ իսկ իսկուծեան անցիցն կարեւորաց որք անցին յայտմարտ:

Իսկ եթէ զհնոց կամիցի ճառել, շուրջ զնովաւս պատեալ կան յիշատակարանք անբաւք որ յուշ առնեն նմին զեղեւան. եթէ որ ի մէնջ կամիցի ի գիրարկանել զժամանակս թաղաւորութեանն Հնրիկոսի Դ, Փրանկիկոսի Ա, և Մեծին Կարողոսի, անհնար ինչ իցէ նմին հարցաբանել զվէպս, և զիշատակարանս, և այսպէս առաջի ազգիս այք նորին երկոցն պատկանիցին: Պատմագիրք ժամանակակիցք ի վկայութիւն ի յետնոցն կոչեցան, և սոքա զարձեալ առ յապա եկելոց, և այսպէս ահա շլթայաշար իմն վկայութիւն զօգեցաւ սերտիւ ընդ միմեանս կցորդեալ, և անընդհատ ձգեալ մինչև ցաւուրս մեր:

Իսկ սակս չմարտախոսութեան՝ գիտել արժան է եթէ ուստի արդեօք առնուցու պատմութիւն զհաւատարմութեանն զօրութիւն. զի ոչ յանձնական եթէ ձրից այնմ որ գրիցէն, այլ ի հաւատութենէ ժամանակակից մարդկանն ցուցանի պատմեւեացն հաւատութիւն. զի յնթեւնուլս իմ զպատմագիր զգրութիւն լսել զողջոյն իսկ զազգն և զգարն զայն բովանդակ: Չի ո՞ր որ ոչ տեսնէ զի թէ ցայնվար լըբէր յանդգնէր վկայասանն մինչև յօժարել խաբել զժամանակակից մարդկին զմեծահոգակ ինչ իրաց և համբաւելոց առ ամենեւեան, կարեւորութիւն իրացն զարթուլոյ առ ամենեւեան, կարեւորութիւն իրացն զարթուլոյ առ ամենեւեան և վրդովեալ ի ձայն սպանախոսաց սաս-

տէր նմին, մինչև լսելի լինել ազազակի նոյա յաղգս հանգերձեալս, և զայր այնպիսի այսինմանախառ կա-
ցուցանէր գարուց ժամանակաց իբրև եղեռնաւոր նե-
ղութեան. այլ օրինակ մի եւեթ և ևս զնեղիրս լուսա-
բանեացէ :

Հաւատաւք մէջ եթէ Մեծն Վարդուս եղև միանգա-
մայն և մարտիկ և օրենագիր, բանասէր և խմատուն
բառ այնց ժամանակաց, և պաշտպան նախանձաւոր
կրօնից սրբութեան. և առ ի միտ առնուլ եթէ քանի
բանաւորագոյն իցեն հաւատք մեր յայտ, համարես-
ցուք առ վայր մի իբրու զի յանկարծ ելեալք ի գե-
րեզմանաց արքն հոյակապք որք փառակից գտան մե-
ծութեան նորա, որանիկքն և զօրովաբք, քահանայա-
պետք և արք բարձրանալք, եթէ ազգակիցք և եթէ
օտարք որք բարդաւաճեցին զժամանակս թագաւո-
րութեան նորա, շուրջ զմեզ կաճառս իմն յօրինե-
ցին պատկառելիս անխառնակց գործոցն Մեծի ար-
քային. և պատմեացն մեզ զինչոյաղ նորին բառ ան-
ջութեան և բառ սոսկական կենաց, և զգրութիւնս
նորին յՆքրոսէ մինչև ի Դանուբ գետ, զճաշակ բա-
նասէր զբառանայն, և զճաշակն ժրութիւն, զբարե-
գարգութիւն կարգաց արքունեացն, և զյեզանակ ժո-
ղովոց յորս հրատարակեցան Դաւիթն հռչակաւորք.
արդ իցէ թէ ընդ միտ անգամ ամէր որ ի մէնջ երկ-
մուէ ընդ արդարութիւն և ընդ հաւատարմութիւն
մեծարդոյ վկայիցս : Կո մանաւանդ ոչ ապաքէն տե-
սի նոյնն եւեթ ազգեր ի մեզ մեծարանս իմն կրօնա-
կանս, և կամուհար հաւանութեամբ ընդունէալ ԸԲ
պատմեալսն ի նոյնսն սակս փառաց զիւցազինն զՄ-
մէ բանքն յաճէին : Ըստ արդ եթէ չէ մեզ հնար լսել
զարժանահաւատ և զմեծարոյ վկայսզ զայդոսիկ, մարթ
է լսել այնո՞ որ նոյա թարգման եկաց յայտարար,
նա ինքն Եդինհարդոս որ անուանեցաւ ասեղագլխի
Մեծին Վարդուս. և վկայութիւն նորա որ անդիմա-
գարծ եհաս մինչև առ մեզ, զնորին իսկ զժամանա-
կացն զվկայութի մեզ յանգիման կացուցանէ : Զխորհ
հնար իցէ կարծեւ եթէ ի մտի եղեալ իցէ այրդ պատրի-
զժամանակակից մարդիկն և զհանգերձեալսն՝ ստոյգ
իմն կարկանդակ վկայս առանց իրիք տէնկալութիւն. մի
թէ չանասնէր ի նախատինս ամօթոյ մատենալ զանձն

և ի յայնմէլ անդ նենգութեանն ոչ այլ ինչ մնալ նմին
բայց կորանս անյաջող ելից խարդաւանացն. զխորհ
համարէր զանձն այնչափ զօրագոյն մինչև կարող լինել
լուեցուցանելոյ զամենեցուն զլեզուս և զգրիչս անկս
այնպիսի իրաց որ քան զարեգակն պայծառագոյնք
կին, և ընդ բովանդակ իսկ Եւրոպայ վկայացն կցոր-
դեալ. և թէպէտ հնար լինէր նմին լուեցուցանել զա-
մենեանն առ վայր մի, այլ ի վախճանի ի յայնմէլ
համարութեանն՝ ամօթապարտ մնայր ի սպառս Ե-
տեթիւն :

Եւթմ՝ ահա առնումք ի միտ թէ զխորհ պահեցին
ի յուշ մարդկան յորովագոյնք յանցիցն անցելոյ, և
գարուց ի գարս ընդ ստուգագոյն շաւղս աւանդի-
ցին. այնպէս զի առ հատարակ ստուգագոյնք իցեն առ
հետագայս որչափ և առ ժամանակակից մարդիկն : Զի
յորժամ մեծամեծ անցք յազգի ուրեք անցանիցեն,
յորովագոյնք ի մարդկանէ ակնհասեալ վկայք լինին
այնո՞, և սա իսկ է վկայութիւնն անուանեալ ժողո-
վորդոց. նա և բազում անգամ զլիշատակս իրացն
միանջնաւորեն որամբ և արձանագրութիւնք, կո-
թող և երգք, և մանաւանդ վեպք մատենագրացն.
որք եթէ ստայօղք իցեն՝ ամենեքեան բոլոր ընդդէմ
Բառնան, իսկ եթէ հաւատարիմք՝ անգիմագրած ծա-
ւալին և սոհին յազգաց յազգս :

Կամիցիք յայտ յանգիման տեսանել եթէ քանի
զժուարթին է նենգութեան մեծա գտանել ի բարձրա-
գունիցն և ի կարեւորաց վեպս. համարեսցուք ալե
եթէ պատմագիր որ անգլիացի հաստատութեամբ ա-
սացէ եթէ Փրանկէ հարան խորտակեցան ի սպառ
ի ճակատուն Գոնգընուայ. և զկին մեծապանծ յաղ-
թութեանս անգլիացիք մտին ծաւալեցան մինչ ի մի-
ջերկրեայա աշխարհին, և հասին խորտապանծք ցաւ-
րիպս շահաստան քաղաքիս համարիցիք եթէ Փրանկէ
Ժուժեպէն ստութեանդ. ոչ ապաքէն ազգք օտարք
և ամենին անբաժք ի կռիւդ, և նոյն ինքն անգլիա-
կան քաղաքք հակառակ յառնէին ի ձեռն համարա-
պատում արամի՞ ստայօղ առասպելեալս. որով և
պատարեք իրացն կամ ամենեին իսկ չլինալ անհեա
լինին, և կամ յանցանելն իսկ առ ազգս հանգեր-
ձեալս՝ ընդ նմին յաւեթարար գոչին բողբոբիկուացն

բարբառ: Արդ զոր զՖոնդընուայ պատերազմէ ասացի՝ մարթ է ինձ ասել և սակա փարսաղեան ճակատուն. քանզի նոյնօրինակ զԺուարին էր յառաջ քան զամս հաղար և ութ հարիւր պատրել և պատրել զայս սակա յաղժականին փարսաղեայ, որպէս և յաղժողացն ՚ի Ֆոնդընուայ: Այլ ՚ի պատմականս որդեւ արժան է զկտրեւոր անցան ՚ի մասնաւոր ինչ զիպաց: Աւանձնական զիպաց զիւրին իմն է ստեղծարանութիւն և այլ ալլուութիւն քան անցից հասարակաց. նա զի յորժամ չեն ՚ի միջի պատճառք բանաւորք երկմտելոյ ընդ մանրապատում անց պատմագրին, ոչ է իրաւացի անհաւատ կող ՚ի նմանէ: Արդարեւ ոչ զանխուէ են ինձ որչափ ինչ պարսաղեայութիւնք իցեն ՚ի մէջ անգլիացւոց և փրանկաց սակա մանրապատում զիպաց տին զերաջնչակ պատմաբանքին Ֆոնդընուայ, որպէս և ըզլեծուայ անկելոցն ՚ի ճակատուն, և զերկմտութեանց զյաղժութեանէ, զկաղմութեանէ և զզորութեանէ քաջամարտիկ գնդին և զպատճառաց յաղժութեան պատերազմին, զորոյ զիստս պարծանաց են որք մարաւախտին Սաքսոնիոյ գրեն, և են որ ասաջնորդութեան արքային և արքայորդոյն. այլ տարաձայնութիւնք իսկ նոցին քաջայայտ զեւ իրացն ցուցանեն մեծալ յաղժ ճակատամարտին:

Մարթ է պատմագրի վէպս ինչ ստոյոյս կարկասել. այլ ուրանոր գնդին կարգեացէ, ոյք իցեն արաբողք գործոյն և տեղին անցից և Ժամանակք և գէպք. և զհարգ իցէ հնար գտեղծական զվէպոյ յարմարել ընդ շարայարութիւն այլոց քաջամանութ անցից պատմութեանց: Զի յամենայն շարադասութիւն ինչ է ՚ի մարմնի ընկերութեանն, և եթէ ՚ի յաջորդութիւնս անցից ինչ մի ըստ մտի և ստոյոյ կամիցիս յերիւրել և բռնաբար ՚ի ներքս մեծանել, ոչ ևս այնուհետեւ գաշնակաւորութիւնն պահեացի. այլ ընդգիտմամբ տութիւն բանից և անդուգութիւն իրացն գտութիւնն յանգիմանեացն: Օրինակ իմն զիարդ հնար իցէ մասնաւորքն ուրումն համարել եթէ զուրբն Պուրկինել յաջորդեալ իցէ զԺողաւորութիւն Ղուզոնիոսի ԺՂ. և յաւաննեացի տալ մեզ զվէպս մասցամին Ժողաւորութեանն. քանի՞ ձեւներեց բռնապաշտութիւնք ոչ մեռ ունիցին ՚ի շարս ամաց, ՚ի յիշատակարանս, յա-

ւանդութիւնս և ՚ի վէպս պատմագրաց. զի պարտ է նմա զամենայն ինչ վեր ՚ի վայր հարկանել, կրճատել և մանր կոտորել, և անդուգս իմն շիտեից գործել: Այլ արդ անփոփոխ է մարդկային բնութիւն, և զոր օրինակ անհնար է յառաջ յայմակ վէպս ինչ կեղաւարծս յօրինել սակա Ժառանգակալ յաջորդին Ղուզոնիոսի ԺՂ, սոյնօրինակ յանհնարիցն էր յօրինել և սակա յաջորդացն Ագոստոսի Կեսարու:

Արդարեւ ընդ անդուգութիւնս ամաց և Ժամանակաց գողցես անյայտ կորնչին գէպք, իբրու եթէ չեն ընալ ամենեկն. բայց որչափ և բացական իցեն ՚ի մէջ, այլ աներկաց է նոյնի գոյութիւն, որպէս տեղեացն նոյն և Ժամանակաց բացակայութիւն ոչ ստուգապէս եղծանէ զիրացն գոյութիւն. և ճշմարտութիւն անթառամ է միշտ և չէ հնար նմին զառամել. հնաւանդ անցից աղբեցութեան մարթ է նուաղել, այլ ստուգութիւն նոյնի կայ և մնայ յարաժամ:

Չափապէս ոմն սկովտացի անդէպ ինչ հաշիւս ՚ի մէջ ամէ, և համարի եթէ վկայութիւն ՚ի հաւանականութիւն և եթ իրաց բաւական իցէ և ոչ ՚ի ստուգութիւն, և այն դարձեալ աակաւնուաղէ յաղգաց յաղգս անցեալ. այնպէս զի առաջին և նախապատիւ աստիճան հաւանականութեան վկայութիւն այնոցիկ է որոց ակնատես իրացն իցեն կացեալ. երկրորդ վկայութիւն նոցին՝ որ յառաջնոց անտի լուեալ իցեն, և այսպէս հետ զհետէ՝ մինչ և ՚ի սպառ ջնջել առաջնոց հաւանականութեանն:

Ապա ուրեմն ինձ հաւանական և եթ իցէ գոյութիւն քաղաքին Հոռոմայ զի չեմ բնաւ նեւեալ գնդին, որ արդարեւ պատերազմող մնաց է տեղ, և հակառակ ներքին և անվկանդ հաւանութեան ամենեցուն՝ միտս ունողաց: Իսկ սակա տակաւ նուաղելոյ զորութեան վկայութեան՝ բանիւք ուրումն քաջամանութ գրել աւանցուք պատասխանի՞:

Առ ՚ի ցոյց ունայնութեան հաշուոյ անգլիացւոյ երկրաչափին շատ են արարք Կեսարու և Ալեքսան-

1 Տեր Տէ Բրատ ՚ի յօդ. Սաքսոնիոյն ՚ի Կերքմանական տաղարութիւն միաժալ:

գրի. քանցի և արդ իսկ այնպէս աներկօրէմ եմք ընդ գոյութիւն երկուց զօրավարացդ հռչակաւորաց, որպէս էին մարդիկ յառաջ քան զամս չորեքհարիւր. և պարզագոյն ինչ է պատճառն, քանցի նոյն ընծայութիւնք առաջի կան մեզ՝ որ ինչ և յայնժամ: Յաջորդութիւնք այլ և այլ աղգաց ընդ զարս ժամանակաց՝ հանդուժանալի է յաջորդութեան մարդկայնոյ մարմնոյս, որ զնոյն ունի զեութիւն և զկերպարանս, թէ և նիւթն տարրացու առ սակաւ սակաւ ցնդեալ կորնի, և այլ նորանոր ի տեղի նորին փոխանակէ: Միշտ մի և նոյն այլ է գա, որ ինչ և փոփոխումն ի տարրական մարմնի անդ ներգործիցի, սակա ոչ միա՝ հազոյն նորոգութիւն ի մարմնին կրելոյ՝ այսպիսի և աղգ զանազանք որ յաջորդեն միմեանց՝ պարտին մի աղգ համարել, զի անցք ի միոյն առ միւսն չեն ինչ ակներև: Մի և նոյն ընկերութիւն է մարդկան որ ունի զխշատակս անցեցոյ իրաց. զոր օրինակ և մարդ այնպէս աներկօրէմ է՝ ի ծերութեան ընդ ստուգութիւն մեծաշուշակ զիպաղց զոր ի մանկութեան տեսեալ է, որպէս և էր իսկ զինի երկուց կամ երկից ամաց անցից անցելոց: Այսպէս ապա զոր օրինակ չէ զանազանութիւն ընդ անձն քանամեայ և ընդ նոյն անձն հասեալ ի վաթսուս ամ հաստիկն, այսպէս չիք զանազանութիւն ընդ մարդիկ այսր կամ այնր ժամանակի: Որով և վկայութիւն այլ և այլ աղգաց այնպէս արժանահաւատ է և աննուաղ յաղգեցութենէ, որպէս և վկայութիւն առն քանամեանի որ զառժամայն տեսեալն պատմեցէ, և ի վաթմտամեանի՝ զտեսեալն յառաջ քան զքրտաւորսն ամ: Ապաքէն ճմարիւս լինէր առացեայն անդիսացոյն՝ եթէ զայն կամեր յայտ առնել բանին, իբր զի դէպք ինչ այնչափ աղգողագոյնս ի միտս աղաւորին՝ որչափ նոր և առժամայնք իցեն եղեալքն: Ո՞ր զիսկիցէ եթէ առաւել ևս զգածին հանդիսատեսք ի տեսել անցից ինչ որ ի թատեր հանդիսացի քան որ ի վէպս և եթ անցանիցէ. և որոյ խանդ մտացն օժանդակեցէ ճարտարութեան դերասանին ի պարել զանձն ընդ ստուգութիւն անցից հանդիսացելոց, նա ինքն առաւել քան զայլս զիւրազգամ գացի և խանդալատեցի: Արիւնտուշտ կոտորած Ս. Բարդուղիմայ և զաւաճան սպանութիւն

միոյ ի թագաւորաց մերոց աշխուագունից, ոչ այնչափ աղգողագոյնս ի զորով զմեզ յորդորէ, որչափ զհարս մեր որք ականատեսք եղեն անցիցն: Որ ինչ աղգեցութեան են արգասիք, ընդ անհետ լինել պատճառացն տակաւ նուազեալ և հոռակ ուրեմն և ի սպառ անհետանան. իսկ հաւանութիւնս անդ է, կոյ և մնայ զբութիւն ի ցուցակութիւնս անդ է, կոյ և մնայ անշարժ ի միտս ամենեցուն. և ինչ մի ընծայութեամբք հաստատեալ անցանէ ընդ շարայարութիւնս դարուց և ժամանակաց, ոչ ինչ նուազելով ի համուլից զբութենէն, թէպէտ աղգեցութիւն նորա ի սիրտ տաւաւ նուազեցի. ըստ այսմ աներկօրէմ եմք ընդ զաւանեւ մահ Մեծին Հենրիկոսի, որպէս մարդիկ ժամանակին, բաց ոչ նոյնպէս մորմնքիւք ընդ եղեանս:

Ի միտ առեալ միանգամ զստուգութիւն վկայութեան մարդոյ յանցս իրաց, յարմարեցուք զսկզբութեան ցայս վայր ցուցեալս ի պատմութիւնս Մովսիսի, և առաւել ևս ի վէպս Յիսուսի Քրիստոսի և առաքելոց. յորոց և յառաջ ամցուք զանապարեղին ընծայութիւնս տառուածաճարման առաքելութեան նոյն. որով և ի միտ առցուք զբովանդակ ճմարտութիւն բանիցն ա՝ Ակբայ առ որդին իւր 1. « Որ որ քաջ խորհեալ իցէ և քննեալ զայստիկ ընձեռութիւնս՝ տեսանէ թէ ոչ միայն ստուգագոյն է, այլ և զիւրագոյն հաւատալն քան չհաւատալ. և կամակար շնորհս մատուցէ արարչին որ հաճեցաւ զկարեւորագոյն ի ճրչմարտութիւնս ամենայն՝ հաւատագոյն առնել քան զայլս. և զի այնպէս յանհնարիցն իցէ երկմեալ ընդ ճմարտութիւն քրիստոսական կրօնից, որպէս և զգոյութենէ Վեսարու և Աղեքսանդրի »:

1 Ճրահանգք կարեւոր աստիկանութեան. Մատենագրութեան. Ս. էջ 262:

ՅԱԴԱԳՍ ՍՔԱՆԶԵԼԵԱՅ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ

Սոսթիսն և զխաւոր վախճանն հրահանգացս մերոյ
այսոցիկ այս է քննել իմանալ զՀիմունսս աստուածային
յայտնութեանն՝ զոր ցուցանեն մեզ օրէքն Մովսիսի
և Յիսուսի Քրիստոսի, և պաշտպանել նոցին՝ ի դիմա-
մարտութեանս անհաւատութեան՝ որ մարանչի ին-
նաւ բազում անգամ վտեւալ աստեղութեամբ և զքր-
պարտութեամբ, և միշտ և հանապաղ կանխակալ
կարծեօք և մնոթի ճարտարմատութեամբ։ Մէք ամե-
նէքին ծնեալ եմք՝ ի ծոց քրիստոսական եկեղեցւոյ, և
Ժառանկորդք աւետեաց խոստացելոց Բողոքարա-
նին հրէիկ, և ամենեքին յանձնա բերելոց զցրալմն որդ-
գեղբուծեան։ Բայց աղէ հարցցուք միանգամ եթէ
զի՞նչ համարել արժան իյց զկրօնս զայս, որ մերթ յո-
մանց պաշտի մեծարանօք, և մերթ յայլոց հայհոյու-
թեանց զարովն։ Արդեօք արժան իյց մեծագրել ըզ-
նոյն որպէս Ժառանկութիւն պատուականն ի նախա-
հարց ստացեալ, և փոյլ ըռնել աւանդել զնոյն անա-
բառ որոց զհեան եկեղեցին, եթէ համարել զնոյն հա-
ւատս իմն խաթարեալս առ հնութեանն, և առ առա-
ւելն պարզութեան Ժամանակոց հաւուց մերոց պատ-
կանաւոր։ Արդեօք արժան իյց լուսաւորելոց զարդոս
մերոց հաւատս ընծայել այնմ, կամ եթէ անհաւա-
տութեան աւուրցս մերոց չլցեն աներկբայ ևս ստու-
գութիւնք քան զլուսաւորագոյն ճշմարտութիւնս կրօ-
նից։ Այսոցիկ ահա կարեւորագոյն ինդիքն են ի բլն-
նութիւն և ի պարզաբանութիւն, ոչ եթէ ի լուսնիս
այսու զկրօն համարիցմ առդնել, և կարգել զնոյն

'ի դասս երկմիտ կարծեաց' որ յանպէտ ինդիրս մար-
 ղոյ [թողեալ իցն], այլ կարեւոր է յառուր յայսմիկ
 վոյ միոյ 'ի մէնպեղեանկ գուլ իւրոց հաւատացն' առ 'ի
 զնոյն արծարծելոյ, որչափ ցի բազմադիմի կարծիք
 կանխամուտք և փնտասաբերք ճշինին միտազնէն զծա-
 րուսն նորին, և զվէպս և զվարդագապատուծիլսս տարբ-
 ակել: Զի որ ոչն հաւատաց' պէտէս ունի ընծայուծեան,
 և որ դայծ 'ի գայծի երկմիտն է' հաստատուծեան, և
 որ հաւատացն' ոքի առնուցու և միւրիմարեսցի 'ի տե-
 ասանէ անդ զտակուս փարատել մուսլ ամպոց զոր սը-
 տուծին ճշինի արկանէն հակառակ հաւատոց իւրոց:

[illegible]

երկրորդ եթէ կարի քաջ մարթ է դանազանէլ զբան-
չելն 'ի բնութեանն արկածից • երկրորդ եթէ սքանչե-
լիք պատկանաւոր միջնորդք են 'ի հաստատել զճը-
մարտութիւն կրօնից • և չորրորդ եթէ մարթ է սուռ-
գել և հաւատաւել զսքանչելն ոչ տեսեալս 'ի մէնջ 'ի
ձեռն վկայութեանց, որպէս և զայլ անցս սովորա-
կանս : Այս իսկ է ահա նիւթ բանախօսութեանս • այլ
աղաչեմ մի վաղվաղել 'ի դատաստան ասացելոցս՝ մինչ-
չև լուեալ զբովանգակն • զի որչափ յառաջ բնթաօցի
բանս, տակաւ փարատեացին և կանխակալութիւնքն և
գԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆքն :

II.

Հնարաւոր ևս սքանչելեացն ներգործութիւնք •

Սքանչելիս կոչեմ՝ զգէպս հակառակ անխախտ օրի-
նաց բնութեան ներգործեալս • օրինակ իմն չորեքօրեայ
մեռելոյ և փառելոյ ելանել կենդանի արաքս 'ի գե-
րեզմանէն • 'ի ձայն հրամանի և եթ առն միոյ վաղիւս
զակի խաղաղել զայրաքնեղ մերկաց, և ջուրց գետոց
վերջոսնէլ և ընդ կրօնին դառնալ, այնպիսի գէպք
են յորս յայտնապէս զազարումն գործի հանրական
և քաջածանօթ օրինաց բնական աշխարհիս • ահա այ-
սօքին են սքանչելիք : Արդ ո՞ յանդգնեցի տակ եթէ
այսօրինակ սքանչելեաց անկարող իցէ Աստուած, և
թէ չէ հնար ամենակարողութեան նորա գործել զայն
պիսիս ինքեմն կամ 'ի ձեռն պաշտօնեից իւրոց՝ որք
խօսին յանուն նորա, որպէս և հաճոյ իցէ նմա : Զի
ուղղապատ միտք ջուրցանէն ամենեցուն եթէ Աստուած
յարգան կամոց հաստատեաց զօրէնս որով վարին է-
րեւելի տիեզերքս, և օրէնք այսպիսի յամենակարող կա-
մաց նորին յառաջ գան • և զիարդ հնար էր նմին տէր
ամենեւեման գոլ ողջոյն իսկ տիեզերաց, և ինքնարան
նոցին օրէնադիր, եթէ չիարէր աշխարհս անօրինել և
կասեցուցանել զինքնազիր օրէնսն ըստ անհատ իմա-
սութեանն խորհրդոց : Այլ 'ի լուսաբանութիւն տ.

ռաջկիւայ խնդրոյս ելցուք 'ի վեր 'ի նախկին ծանօթու-
թիւնս զԱստուծոյ, որ արարիչ և պաշտպանիչն է տիե-
զերացս, որք կարի պարզք են և լուսաւորք՝ որոց ոչ
խաւարեալ իցեն միտք 'ի մաշլս անաստուածութեան :
Յիսկութեան անդ նիւթոյն չիք գտանել զպատճառս
իւրոյ գոյութեանն, և ոչ զպատճառս գերահրաջ յե-
ղանակաւորութեան մասանցն չաղկապելոց և զգե-
լոց • և գէպք ոչինչ են, և հարկն բան լոկ և ոչ պատ-
ճառ • այլ արարիչ երկրորդական պատճառացն ինքն
իսկ Աստուած է, որ և ետ նոցին զսեպհական որակն,
և զչափ զօրութեան և կարողութեան • նա ինքն կար-
գեաց յերկինս զգիրս աստեղաց և զչլջանո նոցա, որ-
պէս և յերկրի հաստատեաց զարթմունս զանազանս
և գեղանակս հաղորդելոյ նոցին ընդ իրերաց : Փորձ ի-
րացն ստուգութեան ջուրցանէ մեզ օրէնս ինչ անիո-
փոխ որով պահպանելն արարածք ամենայն և մշանջե-
նաւորեն • որով և կարգք և բնթացք տիեզերաց ան-
յեղի կան և մնան • և զկարգս զայստիկ կոչեմք օրէնս
բնութեան : Ապաքն 'ի սովորական և յրմաել բանս
Բաղում՝ անգամ՝ զբնութիւն իբրեւ զօրէնադիր արարա-
ծոյ աշխարհիս առաջի տանեմք • բայց ստուգութեամբ
կամ՝ ոչ այնպէս ինչ համարեմք զնա գոլ, կամ ըստ
աւել Գոսիւէի՝ բնութեանդ անուամբ իմանալ ար-
ժան է « Իմաստութիւն իմն անհասանելի՝ որ ըստ կար-
գի և ըստ արդար կանոնաց անօրինէ զորս միանգամ
տեսանեմք յաշխարհիս զարթմունս » : Արդարեւ որ
չէն անաստուած՝ հաւանեաց ընդ գեղեցիկ սահմանն
զոր տայ Պիւ. Ժ. Իսն զբնութենէ յառն • « Համադրու-
թիւն օրինաց կարգելոց յարարչն 'ի պահպանութիւն
և յարգաստուգութիւն արարածոց » : Այլ արդ եթէ
աստուածազիր ինչ իցեն օրէնքս այսօրին՝ զիարդ տալ
մարթիցի զանալ Աստուծոյ զիրաւունս և զգօրու-
թիւն կասեցուցանելոյ զնախն • զոր ազդողագոյն և ևս
արացէ մեզ օրինակ 'ի զգալեացս • 'ի սերմանէ արկե-
լս յերկիր բնձիւղէ բոյս զաշխարհ և աճէ և հասու-
նանայ 'ի մեղմ և յանդադար ներգործութենէ բնա-
կան ինչ տարերաց, որպիսիք են հող և ջուր և հուր •

1 Իմաստութիւն Աստուծոյ և անձին, ԳԼ. Դ :

որով և ըստ սովորական կարգի իրաց ընթանան արարածք և որ էտ բնական տարերացս զգորութիւն արգաւորութեան յառաջ անել զայսօրինակ արդիւնս 'ի սահմանեալ ինչ Ժամանակի, նա ինքն Աստուած է: Այլ արդ որ 'ի ձեռն արբանեկութեան բնական տարերաց ներգործէ զայսպիսիս, չնցէ նմին հնար առանց նոցին սպասաւորութեան և վաղվաղակի զնոյն կատարել և ահա 'ի լինել այդմ' լեցին ստոյգ պանչելք: Հնար ինչ իցէ ասել եթէ 'ի տալ Աստուծոյ արարածոց զայս կարողութիւն, յանձնէ մերկացեալ իցէ զնոյն և կամ անձին օրինադիր լեալ մի երբէք առանց ձեռնառութեան տարերաց գործել ինչ յայնցանէ զորս առնէն նոցա օժանդակութեամբն և չնցէն սորա մտտի բանք և կարծիք անդէպք: Քանզի յայնապոյն ինչ է զի որ այնչափ հզորագոյն է 'ի ստեղծուլ զատերես այնպիսիս, և եւ հզորագոյն է զանց զնոցին առնել արբանեկութեամբն յորժամ և կամեացի:

Ապաքէն իմաստաւոր են օրէնք բնութեանն, զի նորին խի իմաստութեանն գործք են, և կարի պատկառաւորք են վախճանին այր վասն սահմանեալ է զնոսա Աստուած: Բայց չնցէ հնար Աստուծոյ ունել պատճառս յիւրօժմ անհատ իմաստութեանն խոտորել երբեմն 'ի կարգելոց օրինացն, և սովին յայտ առնել զգեւորագոյն կամս իւր: 'Եւ լծական արարածք սակա բառաւորին ստեղծեալք են և բանաւոր արարածք որոց կարողութիւն է ձանդաղել և պաշտել զարարիւն' առանձինն իմն յինքեանս ձգեն զինասմ և զտեսչութիւն արարչին, նոքին իսկ են այնուազոյն և էական մասն տիեզերաց. այլ արդ ճրպէս չնցէ հնար Աստուծոյ կասեցուցանել առ վայր մի զընտելական օրէնս բնական աշխարհիս առ 'ի խրատել զնոսա յորժամ ստուեղանեացն, վարձաորել յորժամ հաւատարմիք գացին, և պատուհասել երբ արատամբել մտաբերեացն յօրինացն եղելոց: Ոչ ապաքէն և բնութեան երևոյթիք մի մի պանչելիք են, որք առ յաճախ տեսութեանն լծելեալագոյնս ազցեն 'ի մեզ, և բնաւք գորով նոցին անխորիւր աչքը հայտնի 'ի նոսա և յաչս մեր իւր առնարդ ինչ համարին. ընդ վայր պարզեն մեզ տիեզերք զարտակած գեղեցիկութիւնս, 'ի զուր և համայն արարածք միաձայնութեամբ յորդորեն զմեզ 'ի

փառաբանութիւն Արարչին, զի սիրտք մեր ծանրացեալ հազիւ ուրեմն ընդ տեսին սիրամամբ: Վասն որոյ և վայել էր իմաստութեան և բարութեանն Աստուծոյ մերժ ընդ մերժ զիւր զմերձակայութիւն մեզ յիշեցուցանել և զարժուցանել զմարդիկ յայնարիւր լծմբութեանէն: Արդարեւ պանչելիք զարմանաց են բարութեան ամենատեսանին որ հասկեն 'ի պէտս մերժ հասոյց ցորենոց սերմանելոյ դառնալ 'ի հոռնձս լծալ լծաւոչս 'ի կերակուր ազգաց և Ժողովրդոց. այլ քան զի սովորական իմն է, վասն որոյ և հազիւ ուրեմն 'ի հայրն երկնաւոր դաչս դարձուցեալ սակա այնպիսեաց մեծի բարերարութեանն գոհանալ մտաբերեմք: Այլ եթէ 'ի գիւղակ ուրեք սովու որ ուտիցէ դքաղաք լայնածաւալ բուռն մի ցորենոց յանակնկալս բազմացեալ բաւական լիցի 'ի կերակրել և 'ի յազեցուցանել զնոլի և զնքթեալ Ժողովուրդն, որպիսի եւանդն պաշտօնաւոր, և զարմանք և երախտադիտութիւն ոչ գրաւուցէ զսիրտս ամենեցուն: Զի պանչելիք դոգցես հարուածք են աստուածայնոց զօրութեանն, որ աղբոյզագոյն ևս ցուցանեն զձեռն հզոր, և զտեսչութիւն գերագոյն' այնորիկ որ աշնն է մարդկան և տիեզերաց:

Ապաքէն օրինաց բնութեան հարկ է ունել զանիւր փոխ մշանջնաւորութիւն, և անմարմ է կարծել եթէ Աստուած ըստ հաճոյս ինչ և անխորժուրդ գործիցէ առանց նախահայեաց տեսութեան. զի և զօրութեան նորա և իմաստութեան յայնապարհաւ վերային մշանջնակայութիւն օրինացն բնութեան, որ միշտ նոյն են և միշտ պանչելիք յարդիւնս արդասեացն: Օրէնք բնականք ոչ ևս օրէնք լինիւն' եթէ յաճախ և համապաղ բուռաբարելին, որով և վրդովեր խի կարգ և գաշնակաւորութիւն յաշխարհի. այլ ոչ նոյն պէս անդէպ իցէ առժամայն ինչ և դուռ ուրեք դադաւում օրինացն. զի նովաւ առաւել ևս բացափայլել ինքնիշխան զօրութիւն Արարչին, և տերութիւն նորա 'ի վերայ արարածոց: Զի ոչ ինչ խոչ լինիցի սովութեալ ընթացից աշխարհի եթէ երբէք մեռեալ դք դայցէ 'ի կենդանութիւն, և ոչ սակա այսորիկ դադարես. յէ արեգակն 'ի լուսաւորելոյ գտիգերս, և ոչ երկիր 'ի ծածկելոյ յարդիւնս պաղղց և մեռանելոյ ըստ հանմարդկան 'ի ծնանելոյ, կեցել և մեռանելոյ ըստ հանմարկան օրինաց աշխարհիս:

րէք 'ի միջի մերում այր որ այնպէս խօթամիտ՝ մինչև
բնական ինչ գէպս եւեթ զիրան համարել. իպէ լինելի
գիտել եթէ կարէին արդեօք զՅուրան վիմառառել և
'ի մի վայր հաւաքել յափուռն Սենայ՝ ամենեքեան նո-
քա որ բարձեալ բերել զգաւազանն զԻւթականս, զՀայեղիս
քաւգէացիս, զհաղորդիչս երեքորականս, զսիւնակս
կայվանեանս և զհալոյս քիմարարաց: Ա-
պաքէն անգէտ եմ՝ բովանդակ օրինաց բնութեան տիե-
զերացս, բայց ստուգապէս գիտակ եմ՝ բազմաց 'ի նո-
ցանէ, և յորժամ կասեալս գնոսա տեսնեմ ակներև՝
ահա այն իսկ են հրաշք: Օրինակ իմն աներկբայ օ-
րէնք են եթէ գիտկն անկենդան չմարթէ յառնել կալ
'ի ձեռն բնութեանն զօրութեան. և եթէ այսպիսի
ինչ առաջի աշացս գործիցի, առ 'ի հաւատալ ինձ
սքանչելեացն՝ չեն ինչ ինձ պէտք գիտելոյ յառաջա-
դոյն զօրէնս ընթացից արեգական և աստեղաց. մի թէ
չկցէ ինձ հնար առանց գիտելոյ մանրախուզիւ զմա-
տեանս օրինաց 'ի միտ առնուէ զգոնցառութիւն քա-
ղաքականի իրիք քաջածանօթ օրինաց. մի թէ կարեւոր
ինչ իցէ որդւոյ զամենայն իսկ զբարոյական օրէնս ազ-
գի մարդկանն զիտել, առ 'ի խելամուռ լինել պար-
տուց զոր ունի 'ի պատուել զծնողս իւր: Արդարեւ
անգէտ եմ եթէ ցնր վայր հասանիցէ բնութեանն կա-
րողութիւն, որպէս և անծանօթ եմ թէ յոր ձեռն
հաս իցէ կար միոյ մարդոյ, բայց սակայն մարթիմ
հաստատապէս ասել եթէ անհնար է մարդոյ զլեւան
մի աղջնի կրել 'ի վերայ ուսոց իւրոց: Ապա առ յար-
դար սահմանին կալոյ և ոչ զսրովելի երևելոյ ասաս-
ցուք, տեաք, թէ պարտ է մարդոյ անձնապահ լի-
նել 'ի պատրանաց, և մի զիւրահաւան լինել սքանչե-
լեաց. բայց առ նմին և զայն խառնովանիլ եթէ զոր օ-
րինակ մարթ է ստուգել զհաստատութիւն պատժա-
ռաց 'ի բանն, նոյնպէս հնար է և զքնմարտութիւն բա-
բանչելեացն յայտնել, և զատանել զստոյգան յայն-
ցանէ՝ որ զկերպարանս եւթ ունին զհրաշք. և զի բա-
զում անգամ ոչ այլ ինչ խնդրի առ այս՝ բայց աչս և
ուղղադատ մտաց լոյս անվթար:

Գ.

Արանցիկի պատկանաւոր միջնորդք են 'ի հաստա-
տել զձեմարտութիւն կրօնից.

Ասացաք երրորդ եթէ սքանչելիք պատկանաւոր
միջնորդք են 'ի ցուցանել զքնմարտութիւն կրօնից: —
Ուղղադատ միտք թեւագրեն մեզ եթէ կարող է Աս-
տուած խօսել ընդ մարդոյ 'ի ձեռն յայտնութեան,
որպէս և խօսին իսկ 'ի ձեռն բանի և գիտակցութեան,
և յայտնել նմին 'ի ձեռն գերբնական լուսոյ ճմար-
տութիւնս այնպիսիս, որոց չէր մարթ նմին հասո-
լինել 'ի ձեռն բնական եւթ լուսաւորութեան. նա և
ևս լուսապայծառ և նորահրաշ օրինակաւ ակներև
նմին կացուցանել զքնմարտութիւնս յառաջագոյն ծա-
նուցեալս, և սահմանել նմին կարգս ուղղութեան վա-
րուց անթերիս և անարատս, և հրամայել պաշտա-
մանս կրօնից սուրբս և մեծվայելչութեան իւրոյ պատ-
կանաւորս, և այսպէս տալ իւրոյ արարածոյն կրօնս
իմն դրականս. և իցէ ինչ մեզ հնար չափ և սահման
կարգել զօրութեան և խմտաութեանն Աստուծոյ:
Այլ եթէ հաճոյ թուեսցի Աստուծոյ 'ի ձեռն սպա-
սարկութեան մարդոյ խօսել ընդ մեզ, որով նշանաւ
հնար իցէ ճանաչել զպատգամաւորս նորս, և որոշել
գնոսա 'ի խաբեպատիր արանց որք զնոյն անուռ յան-
ձինս ձգիցեն, և որ այն իցէ կնիք առաքելութեան նո-
ցա յաստուածակոյս կողմանէն: Արդարեւ ոչ անկ է
մեզ, տեաք, կարգել շաւիղս տեսութեանն Աստու-
ծոյ, այլ յորժամ տեսնեմ թէ հաճեալ է նա ըզ-
ձիրս հրաշագործութեան շնորհել իւրոց պատգամա-
ւորաց, բանն ինքնին ցուցանել ինձ եթէ միջնորդք զօ-
րաւորք են սքանչելիք 'ի հաւատարիմ ցուցանել գնո-
սա առ աղգս մարդկան. որ ոչ միայն միջնորդ արժա-
նաւոր է մեծվայելչութեանն Աստուծոյ, այլ և սղա-
դոյն ճանապարհ 'ի հաստատել զվարդապետութիւն
կրօնից, և պատճառ զիւրիտել և հզօր մտաց մարդ-
կան:

Ասացի միջնորդ արժանաւոր լինելը պահանջեաց Վստուծոյ մեծփայեւութեանն. զի մարդիկ առ ի չունենլա զիրաւունչ հրամայելոյ հաւատութեան այլոց՝ բաւնիւք ճշդին հաստատել զերեւանց կարծիս, և զասացեալսն և զգրութիւնս պատճառով և սկզբամբ և հեռեւութեամբ բնծայեցուցանել ներխալն և խմաստասեր որդեաք և խորխմաստ որ իցէ՝ չունի զճիրս անվերջ պահան ստուգութեան, և զխառութեան նորա մարմէն լինել կանխախել իմն մտահաճութիւն իւրոյ վարդապետութեանն և ոչ ցուցակութիւն. և որչափ գիտութեամբ և հանձարով ևս իցէ ճոխացեալ հարկ և նմա հաստատել զերկ կարծիս՝ ի փաստս թէ զերկ վերմանիս կամիցի հաւանեցուցանել Այլ Վստուծոյ անդէպէր իբրեք զմատուտեք բանխառ խօսել ընդ մարդկան, որպէս քաջիկ ցուցանէ լախաւանխոս ի որ մի է յառաջնոց անտի պատասխանատուաց կրօնիցս, այլ պարտ է նմա բարբառել հաստատութեամբ իբրև տէր, և հաստատել զկրօնիցն ստուգութիւն ոչ ընձեռութեամբ, այլ ըն զործա ամենակար զօրութեանն. զի բանք նորա ճշմարտութիւն էն, և պարտք մարդոյ հնազանդել նոցին, և զինք բան զայն արժանաւոր Վստուծոյ քան հրամայել և պահանջել զհնազանդութեանն յայտնի գործովք՝ որք վկայէ են հնազանդութեան զոր մատուցանեն նմին ողջոյն տիեզերք:

Կարծեալ զդադոյն է շաւիլ զքանկեւեացն. զի ճնն
պէտք ընդերկար բանախօսութեանց և ոչ բազմակի՛ն
ձիւն և խորակի՛ն խօսքարիութեանց. այլ շատ է ու
նել առաւատաւ և առողջ զգայարանս. զի 'ի հասա-
նեցուցանել զպէ 'ի վարդապետութեան ինչ՝ հօրա-
գոյն և ևն զբանէլիք ստուգապէս յարութեան մե-
ռելոյ իրիկ, բան բանախօսութիւնք քարոզչաց և մա-
տանցի իմանալոց:

Յաւել և զղիւրնտեղն լինել սքանչելաց և զիւրամեթ՝ Ժողովրդեան. զի ազգաբն ըազունք՝ ի մարդկանէ ոչ յաշխխն ի՛ վարժարանս խնամատալիքաց, և ստանին տգէտ և խռովաբար չմարտն խնամտուն խռզարկութեանցն լինել վերջնաւոր. և առ ազգաւոր

կարեաց և կենաց պետոյլց չպարապէ միսէ զանճն յերկար գեղեքանա իմաստից. զոր առաւել հարկ է իշխանութեամբ հաւանեցուցանել քան պատշաճաւ բանութեամբ: Այլ գէպք իրաց և պատահաբբ իտ. բաճարաւ ամենեցուն անկեան կան, և ատորմին իմն ետէ և պատմել զնոսին, և ահա սքանչելիք գէպք իմն էն և անցք գգալիք զոր անճամբ անճին հնար է տեսալ նէ և կամ ի տեսողացն իմանալ յայս սակա ասէք Որդիքնս՝ ի խօսել անդ զՅիսուսէ Քրիստոսէ «Հաւանիմ առել զի թէ բազմութիւն մարգկան իսկեամուս էր իմաստից՝ պատշաճաբանութեան մարգ էր լինել շուիլ ճմարտութեան, այլ եթէ պէտք կենաց և մարգկայինա տկարութիւն գծարարգանց զսակիլ կարգեցն, հնար ինչ զի այլ ճանադարճ ստուգագոյն գըտանել քան զոր ընարեաց Քրիստոս»:

Կա զի և կարել յոյժ ազգոյ և զօրաւորք եւս պատկե-
լքի 'ի միտս մարդկան. զի ո՞րք բաւական իցէ ընդդէմ
կալ ազդեցութեան հրաշխյն և մեկեղի զգործութիւն
նորա 'ի մտաց: Ապաքէն տեսն թէ մարդիկ 'ի բնէ սի-
րոյք ևն զարմաւախեաց, որք և բազում անգամ անձնա-
մասն եղին որապեալք 'ի պատարանս 'ի հրաշագործ
մարդկանէ. այլ այս ոչ միայն զգուշադոյնս տեսն ըզ-
մեզ 'ի մանրակրկիտ քննութիւնս պատկեցան, այլ
ևն ցուցանէ թէ զնորք և բնութիւն իսկ ինքնից յոր-
դորէ զմեզ հաւատալ պատկեցարուեալս մարդկանն.
որով և ստիպինք հաւատս բերել այնոցիկ որք պատ-
գամաւորս Աստուծոյ զանձինս քարոզեն և յանուն
նորա խօսին, և 'ի հաստատութիւն բանիցն հրաման
տան բնութեան և հնազանդեցուցանեն, յայտ արա-
րեալ և թէ յաստուածուտ և նոցին առաքելութիւն:
Եւ սկզբունք որք ուղղեն զմեզ յայստիկ 'յաստուա-
ծայնց անիկ անարատ ծանօթութեանց ունին զճա-
շուսն. զի միտք մեր ցուցանեն մեզ և թէ Աստուած
ինքն իսկ և բարութիւն և հմարտութիւն, սրբութիւն
և իմաստութիւն: Այլ զկարգ էր բարի Աստուած և
թէ զգործութիւն իւր 'ի վեր արկանէր 'ի գահալիժեւ
զարարածս իւր զօրս սիրէ 'ի պատիրս ստութեան.

Հնար էր նմա սուրբ լինել և ճշմարտ, և թէ կարող
զուլեամբն իւրով ստուծեան և ախտից տայր օժան-
գակութիւն. մարմ ինչ էր նմին լինել խնամաւուն եթէ
կարող զօրութեամբն սուտ ցուցանէր զայլ կատարե-
լութիւնն զճշմարտութիւն ասեմ և զարբութիւն:
Հաւանիմ և ես ասել եթէ գուցեն ոգիք չարք 'ի վե-
րոյ քան զմարդիկ և նախանձաւորք նորա երջանկու-
թեանն, և շուրջ եկեալք 'ի պատրել զնա և 'ի հրա-
պուրել: Բայց սակայն և զինչ և իցեն արարածք են
ընդ իշխանութեամբն Արարչին, որ որպէս և կամին
կապէ և կաշկանդէ զարութիւն նոցա և ոչ թողու-
մեզ փորձիլ առաւել քան զկար մեր, և ցուցանէ մեզ
շուրջս 'ի ճանաչել զհաղբս նոցին և փախչել 'ի նոցա-
նէ: Այլ համարեցուք թէ որ յարուցեալ կազցէ 'ի
միջին մերում ասել զանձնի պատգամաւոր գու Աս-
տուծոյ և բանբեր պատգամաց նորա առ մեզ. զիցուք
եթէ խնամութիւն բանից նորա և գեղեցկութիւն
վարդապետութեանն և անարատութիւն վարուցն
հիացուցանեն զիս, բայց և այսու ամենայնիւ չեմ ինչ
աներկմիտ, զի մարմ է նմին թէ երազայոյս որ իցէ և
մտախաբ, որով և հաւատս ընծայել բանիցն չառ-
նումք յանձն: Արդ զինչ առնէ նա 'ի հաւանեցուցա-
նել զմեզ. զԱստուած ինքնին վկայ կուէ առաքելու-
թեանն, և ահա 'ի կոչին զանուն Աստուծոյ՝ յանն
մեռեալն. և արդ իցէ մեզ Հնար յուրաստ կալ 'ի հա-
ւատոց 'ի ահաանել անդ զսքանչլինս՝ որ գերահրաշ-
քոյք են առաքելութեանն այնորիկ որ զսոյն գործեաց,
և գողցես ստուգազիր վկայութիւնք նորա առ ժողո-
վուրդն, և իցէ մեզ Հնար այլ ևս անաես առնել զնա
և ոչ մեծարել իբրեւ զպատգամաւոր մեծին Աստու-
ծոյ:

Այլ եթէ չեզար մեք ախնատեք սքանչելեացն՝
զինորդ ստուգեացուք զիւրացն ճշմարտութիւն այնու-
որով հաւատարիմք մեզ ընծային անցք բնականք, վե-
կայութեամբ ասեմ, որ է վերլին ինդիր բանիս:

Մարք է հաւատուի զսքանչելիս ոչ տեսեալս 'ի մեկ
'ի ձեռն վկայութեանց որպէս և զայլ ունցս բնա-
կանս:

Յորժամ 'ի գէմն ածեմք թշնամեաց աստուածային
յայանութեանն զգէպս սքանչելիս որ 'ի սուրբ գիր-
մեր աւանդին, զինչ պատասխանի առնիցեն. արդեօք
զհնարաւորութիւն նոցին ուրանալ. այլ այդ ուրա-
ցութիւն է Աստուծոյ որ արարիչն է և պահպանիչ
տիեզերաց, և յաստուածանպիսութեան խարդաւա-
նութիւն, որպէս կանխաւ իսկ ցուցաւ: Մի միայն էլք
փախաւի առաջի կայ աստուածեանց, այս է ուրանալ
զստուգութիւն սքանչելեացն զոր յանդիման առնեմք
նոցա որպէս վկայս աստուածակոյս առաքելութեան
Մովսիսի և Քրիստոսի. և յայսմ ևս 'ի բազում կար-
ծիս հատեալք, յասել ոմանց եթէ անմարմ է լիով
աներկբայ լինել զերաց զոր չիցէ ուրուք աչքս առ-
սեալ, և այլոց թէ վկայութիւն ստուգել ստուգէ ըզ-
բնական ինչ իրս, այլ ոչ նոյնպէս զգերբնականս:
Զհերքումս առաջնոյն 'ի կարծեացս կանխաւ իսկ ցու-
ցաւ, արդ 'ի քնին առցուք գերկրորդն:

Այլ ազաւմ զայս ինչ 'ի մտի ունել, զի ոչ զպատ-
ճառս յորմէ սքանչելին ներգործին առաջի կայ մեզ
քննել, այլ զզոյութիւն նոցին. և վկայութիւն ոչ սակս
անաւանելի և գերբնական յեզանակին է որով հրաշ-
քն գործեցան, այլ սակս արգասեաց յառաջ եկելոյ
և անկերեւ ցուցելոյ. զի 'ի յաննել ուրուք մեռելոյ
չէ ինձ Հնար նկատել զմածուկ ներգործութիւն ամե-
նադր կարողութեանն. այլ մեռեալ որ որ կայր 'ի
գերեզմանի և այժմ՝ միւսանգամ կենդանանայ առաջի
աչաց իմոց, այնպէս զգալի իմն է զոր մարմ է ինձ առ-
սանել և ջջափել: Այլ և յայսմ որպէս և յամենայ-
նի մարմ է նենդութեան 'ի ներքս անկանել, այլ ոչ
եթէ ամենայն ինչ նենդութիւն իցէ, արդարեւ բա-

զումք մեռանին ստուգապէս, և իցէ՞ որ 'ի ձէնը որ չիցէ առեալ զդժնդակ փորձ իրացն ստուգութեան: Եթէ հնարաւոր է յարութիւն մեռելոց՝ յամենակարող և եթ զօրութենէ անուշեանն մարթ է լինել, և եթէ հնար է լինել այդմ՝ հնար է բազմաց վկայ լինել ի բաց և պատմել զոյն այլոց. և որպէս յայն ամե- նայն՝ ինչդիր առաջի կայ և յայսմ գիտել եթէ արդեօք աներկմիտ իցէ նոցին վկայութիւն, և թէ ունիցի՞ յին- քեան զամենայն դրոշմ որ հաւատարմութեանն և բաշխաւորեացն: — Ի զուր է ասել եթէ հակառակ փորձոյ իցէ յարութիւն մեռելոց, և թէ բնականա- պէս ստոյգ իցէ թէ ոչ որ բնաւ յարուցեալ իցէ: Զի ոչ համարիմք եթէ յարութիւն մեռելոց արգասիք ինչ իցեն օրինաց՝ ի նորին իսկ յօրինաց տեսանէն ներգոր- ծեալ: Բնականապէս ստոյգ է թէ չէ բնաւ այսպիսի ինչ լեալ ցորջափ կամեցեալ իցէ Աստուած ոչ վրդովել զսովորական օրէնս բնութեանն: Բայց որ ինչ անհնար զօրութեան բնութեանն՝ զիւրին իմն է առ Աստուծոյն. զի որ ետ զառաջինն կեանս, մարթի միւսանդամ՝ առ զնոյն: Արդ զայն արժան է գիտել եթէ իցէ լեալ այդ- պիսի ինչ:

Եւ զինչ համարելցի ասել զիրէ Իմաստաբանս խոր- հըրդոն յայն բան « Եթէ բովանդակ քաղաքք փարի- զացւոց գայն ասել ցիս եթէ մեռեալ որ յարեալ 'ի Փառն, ոչ հաւատայն: զի գիւրագոյն է բովանդակ քաղաքին անկանել 'ի պատրանս, բան մեռելոց միոյ յարութիւն »: Այլ ինչ է բանդ բայց խաբէութիւն անտառ և թիւրութիւն բարբառոյ: Արդարեւ անհնար է մեռելոց զօրութեամբ և եթ բնութեանն ստանալ ըզ- կեանս. հնարաւոր զարձեալ եթէ չնիւն կեղակարծ լսելի լինիցի և համբաւ սուտ ծառայեալ ճարակեա- ցի, և քաղաքն բովանդակ 'ի պատրանսն ըմբռնեացի: Այլ մեր բանք զայնպիսի վկայից են և յայնպիսի դէպս, զորոց յետ բաղում խաղարկու բնութեանց յայնպիսի ցուցաւ ոչ խաբեալս լինել և ոչ պատրուց: Օրինակ իմն համարեացուք եթէ արք երեքհարիւր յա- բուցեալ երթիցեն 'ի քաղաքէս 'ի դիւզ մի մօտաւոր, և անդանոր առեալ որ զնոսա անցէ մերձ 'ի գերեզման ուրէք յորում կայ գիտին մեռելոց անկեալ յապա-

կանութիւն, որով յայնին ստուգապէս մեռեալ դո- անկելոյն. և 'ի ձայն առն ուրումն՝ որ յաստուածուստ զնիքն ասէ առաքելս յառնէ արտաքս 'ի գերեզմա- նէն, և նորահրաշս այս՝ Վազար գառնայ 'ի տուն իւր առ ընտանիս, կարելով իսկ տեսանել զնա և ջօշափել երեքհարիւրոց վկայից. և նա յայնմ՝ հետէ կայ և մնայ նոյնօրինակ իբրև զմի որ 'ի կենդանեաց զամենայն կա- ռեորք կենաց պարտաւելով. և վկայք նորին ակնաւ- տեպք հակառակ միմեանց ըստ հասակի, ըստ շահուց և ըստ կրից, ըստ դատարարապետութեան և ըստ ծննդոց՝ վկայեացն հաստատապէս և միօրինակ զստուգութիւն պանչեքեացն, ապաքէն յիմարութիւն է հաւատաւոր անոց հակառակ զնոսա համարել, և զամենակին միանեալ մայն ըմբռնեալս նմանօրինակ 'ի ցնորս, և ամենեքեան առ ցնորիցն պատրանաց հաւատացեալ տեսանել զոր չտեսանէին, և ջօշափել զոր ոչ արդեօք ջօշափէին: Յայնժամ՝ ահա վեր 'ի վայր ջոյէին ամենայն օրէնք բնութեան, և որչափ վկայք էին նոյնչափ և սքանչե- լեք. այսպէս ահա 'ի կամեն մերժել զմի և եթ սքան- չելիս յարութեանն, բռնադատիմք ընդունել գերիս հարիւրս միանգամայն ըստ թուոյ վկայիցն. այսէ ան- կանել 'ի ծայրայեղն գիւրահաւանութիւն առ 'ի չլինել հաւատացեալ: Այլ կարեւոր ինչ խնդիր է այժմեա նո- ռութիւն կամ հնութիւն սքանչեքեացն, այլ այն է կա- ռեոր 'ի գիտութիւն՝ եթէ արդեօք իցէ վկայութեանն հաստատութիւն անվանող առ աներկեպ լինելոյ յա- մենայն պատրանաց և 'ի նենգութեանց:

Ապաքէն ճշմարիտ համարել վկայութիւն սոկս բնա- կան ինչ իրաց. այլ ահա և այս ինչ զոր բովանդակ քաղաքն փարիկացւոց զնէ մեզ առաջի 'ի հաւատաւոր բնական ինչ է, այս է գիտել եթէ կենդանի է մար- զնն այն: Ապաքէն յորժամ ստոյգ իցէ մահ նորա, և կեանքս զոր այժմս ունի՝ յարութիւն բովան- դակ է: Այլ եթէ յեցեալ 'ի վկայութիւն բովան- դակ քաղաքիդ՝ չիցէ մարթ երկմեալ ընդ կենդանու- թիւն նորա իբրու. զի բնական ինչ է, ապա և ընդ յա- բութիւնն չէ հնար երկմեալ զի մին ընդ միւսոյն ան- անջուրեմ զուգակցեալ է: Եւ սքանչելք հրաշքն է, ընդ մեզ երկուց բնական իրաց, այս է մահուան մար-

գոյն և արդի կենդանութեան նորա . և վիպքն ոչ այլ լով իւր ստուգութեամբ 'ի վերայ հասեալ են պանդելեացն բայց ստուգապէս գիտելով զբնական իրադ . որպէս զի մարթ է ինձ ստել եթէ պանդելք ոչ այլ ինչ են բայց հաստատութիւն երկուց բնական իրաց : Ըսկեպտականն իսկ հաւանի ստել եթէ մարթ է ստուգել զբնական անցս . և պանդելք պարզապէս հետեւութի են երկուց իրաց ստուգապէս ծանուցելոց . այսպէս ահա պանդելք՝ զոր մերթ է սկեպտականն , գողցես յերկց յայտոցիկ բաղկացեալ է՝ զորս առանձինն առեալ չմերթէ , այս է ստուգութիւն երկուց բնական անցից որ է մահ առնն և այժմեան կենդանութիւն , և հետեւութիւն նոցին նորազանցական՝ զոր նա չկարէ մերթել , յատեւ . Այս այս որ կենդանի է այժմ , յառաջ քան զերիս աւուրս մեռեալ էր . ապա ուրեմն 'ի մեռելութենէ եկն 'ի կենդանութիւն :

Հաս իցէ ասացեալս յայս վար , տեարբ , սակ հնարաւորութեան , բնութեան և ազգեցութեան պանդելեաց , և զհնարից ստուգելոյ գնոցին գոյութիւն . և ոչ ևս հնար է մեղ մերթել ամբարհաւած զարովանօք զըսքանչելիս պատմեալս 'ի մատեանս հնոց և նորոց կտակարանաց , և ոչ ազէտ ռամկն պատկանաւորս համարել զնոսա . տեսաք ցարդ գնոցին հնարաւորութիւն , այլ յորժամ 'ի գեպ ժամուս և զաներկմիտ վրկայութիւնսն յորս յեկուն՝ յառաջ ածիցեմք , որք առաւել ճշմարտեալք են քան զամենայն անցս հնոց , զորոց ոչ որ երկմտն , յայնժամ և սաստիւ իսկ պահանջիցիք յուղղապատ մտաց հաւանել ճշմարտութեան նորին : Ի դուր է 'ի գեմս ածել եթէ և վէպք ամենայն ազգաց լի են պանդելքօք . զի սուս պանդելք ոչ 'ի դերն հանն զճշմարտման . իբրու եթէ ստեր որ եթէ չիք ուրիշ պատմութիւն հաւատարմ , քանզի են և առասպելաբանսն մոտեաց վէպք , և կամ չիք բնազդամ արդոյ , զի բազում ապախօք են և անապախօք յածեալք 'ի ձեռս ամենեցուն : Կա զի ըստ Բասգալի իմաստաիրազոյն ևս է ստել եթէ ստութիւն զհետապ ճշմարտութեան , և նենդութիւն պատիր նմանութիւն է եղելոյն , և զի թէ չէր բնաւ ամենակարողն ներգործեալ զքանչելիս՝ ոչ անկանէր 'ի միտս մարդայ հանգուստախա նոցին երեւցուցանել : Ապաքն

յաւուրս մեր են որք յամօթ համարին և պատկառեն խոստովանել եթէ հաւատան աւետարանապատում պանդելեաց . և ընդհակառակն ոչ ամաչեն հաւատաւանհեղեք վարդապետութեանց տարրապաշտ միտեաց , որ կարի նուաստացուցիչ մտաց է : Երկնչն հանգոյն ռամկին խորհրդածել . և զիմորդ ապա , մի եթէ արժան իցէ զիսնոց անաստուծս գոլ յայն սակա զի առմկն հաւատայ Աստուծոյ էութեանն : Եւ առ 'ի խորէլ 'ի բնակարծեաց ինչ ազիտութեան Ժողովրդոց , արժան ինչ իցէ յայն նրբութիւն սուտանուն իրոց , արժան ինչ իցէ յայն զմարդ 'ի պատիրս մասոյց մասնել զնա՞ն որ ածեն զմարդ 'ի պատիրս ոչ նուազ քան զնոսա ծաղրականս , և առաւել քան զնոսն փասաբերս : Եւ ոչ կորովամոտութեան է անկրօն զանձինս երեւցուցանել յանհաւատութեան կրօնս զանձինս երեւցուցանել զրահեղեղ հոսանաց զարուս , այլ մանաւանդ ընդգէմ զրահեղեղ հոսանաց վատթար վարդապետութեանցն մաքառել պարծանք են : Ոճիր բազմաց 'ի մատենագրաց վերջնոյ զարուս այն էր զի սիրեցին առաւել զփառս քան զճշմարտութիւն . և վայ իցէ և մեղ եթէ Թուլացեալ 'ի մեղկութենէ կարծեաց՝ որ զարգիս ճարակի՝ ինայիցեմք այնպիսեաց յանցաւոր ներողամտութեամբ : Քանզի զբնակեաց յանցաւոր ներողամտութեանն՝ զգուշացին իրալ է՝ եթէ « Հրժեմք քահանային զգուշացին զիտութեան » . և եթէ նա լուս կայցէ 'ի մեջ խառնաչիթ աղաղակի ամբարշտութեան , իսկ ո՞ այլ որ կոչեաց յուղի վարդապետութիւն զմանկայն մոլութաւիլ : Առ 'ի վատթար յաւուրս յայտուի ևս ոչ ամենայն սիրաք փակեալ են ճշմարտութեան , այլ ընդմոսմէ նա 'ի նոսա առ 'ի զարթուցանել զթմբբեալ հոգինս այլ ոչ չիջեալ : Ո՞ տայր եթէ սպասաւորութեամբս մերով լսելի լինէր ճշմարտութիւն , և շարժեր և հաւանեցուցանէր և ածէր զմոլորեալն 'ի հաւատս սրբութեան կրմնիցս՝ որ այնպէս սիրայորդոր է 'ի հրաւերան , այնպէս ներողամտ առ զքեւ , յեալն , և այնպէս ճքնալ 'ի խառմունս աւետեացն , որ ոչ առ այլ ինչ յաղթանակել ճգնի զարդիս բայց 'ի պատկել յայայն յանանց յաւիտեանն :

ի մէջ ամենայն տկանաւոր անուանոյ՝ որոց յիշատակ անընթաց պահեցաւ ի միտս մարդկան, և որք ծանօթ կացին առ ամենայն աղցս, չէր այլ որ իբրեւ ըզՄովսիսին ընդ աշխարհ համօրէն գհամբաւի հարեալ իցէ: Եթէ անոր քան զերկցադոյն և զվազուեան ժամանակս ի վեր ելանիցես, տեսցես զի ապգ մի ողջոյն մեծարեն զնա որպէս զօրէնազիր իւրեանց, և ծանօթս տան զնմանէ և առ մերձաւոր աղին, և առ այնոսիկ, յորոց միջի ի գերութեան վարեալ ցրուեցան. և իբրեւ վերջին սղեալք ի սպառ. քանդեալ յատակեցին զնստա, ահա դարձեալ Հրէայք ընդ ամենայն կողմանս աշխարհի առեալ ածեն զանուն օրինադրին իւրեանց Մովսիսի: Փոխանակեցին ընդ նոցա բրիստոնեայք, և համարեցան զնա զրիչ աստուածաստ, առաքեալ Աստուծոյ և առիչ խորհրդական օրինացն, որ հրահանգք և նկարագիր էին կատարելագոյնին յօրէնս որում գհեա զնան ինքեանք. և ահա ուր և ծաւալի բրիստոսական կրօն, ի ձեռն նոցա և անուն Մովսիսի յամենեցունց ճանաչի: Այլ արդ զի՞նչ համարել իցէ զՄովսէս որ այսչափ հռչակաւորն է ի յիշատակագիրս ազգի մարդկան. հաշուիցիմք և զնա բարձակից Կոնիոնկիոսի գհեւ, ընդ Զրադաշայ, ընդ Նուայի և ընդ Մէհէմմետայ, արժան իցէ համարել ևեթ զնա իբրեւ զմի ոմն յականաւոր արանց, որք հանձաւորով և զօրութեամբ մտաց զանմահութեան թողին յերկրի գիշատակ. և կամ իբրեւ զմի որ ի ճարտար նորակրօնից որք հնարեցին սպարել զժողովուրդս և

զարմանալիս լինել յաչա նոցին և աւանդել նոցա օրէնս: Այլ մեք հաւատացեալքս որք անանջպետ ի գործոցս աւետարանին վարժեցաք, ոչ ինչ ոչ վարանիմք մեք ընդ այս. գիտելով չափ զի ինքն խի Յիսուս Քրիստոս զգտաւ և մեծարանացն շնորհեաց Մովսիսի և վկայեաց զանս առաքելութեան նորա յաստուածակոյս կողմանէն, և հրաշալի առաքելութեանցն, և սրբութեան կրօնից և խմաստութեան օրինացն ի նմանէ աւանդելոց. և այս շատ է մեզ, և է հնար գեղեւել այլ ևս յեա Քրիստոսի վկայութեանն որ նոյն ինքն անսուտ ճշմարտութիւնն է: Եթէ զմարդկային գիտութիւնս չիցէ արտ ընդ վայր հարկանել, այլ ամբարտաւան համարել արժան է որ որ հակառակ ամբարնայ գիտութեանն Աստուծոյ, և որ զամենայն ինչ գիտել կարծելով զկարեւորագոյնն անգիտանայ. զի «Այն պիտին հպարտացեալ է, և ոչ ինչ ոչ գիտէ»¹: Եւ չեն ինչ մեզ պէտք խորիմաց բանիւք ի պայքար մտանել. այլ հաստատեալ ի վկայութիւն Քրիստոսի և առաքելոց, համարձակելի է մեզ սակ վասն Մովսիսի, եթէ եկաց նա աստուածաբան խորագինն, զան ճառս և զանբիծս զԱստուծոյ վարդապետելով և զարարչութեան աշխարհիս, և զպայմանէ կենաց նախասեղծ մարդոյն, և զանկմանէ նորին և զնոստացեալ աւետեաց Փրկողին. նոյն եկաց և վկայագիր բնասուգապատում, որ ի վեր հանն զմեզ անոր ի ճշմարիտ սկզբնաւորութիւն արարածոց, և կարգէ ապա զարար մերնոց ազգաց, և զճնունդս և զգարդացմունս ժողովրդոց. նա ինքն դարձեալ և օրէնադիր աստուածադրեցիկ, որ օրինովք իւրովք և վարդապետութեամբք և պաշտամամբք կրօնից անարատ պահէ զօրբանուէր ճշմարտութիւնս յազգի միով, ուր առ այլս ամենեւին անձանիթք և կամ աղաւաղեալ էին ի սպառ. և նոքօք ճանապարհ հորդէ կատարելագոյնի ևս օրինաց, որոյ բարեբարութիւնք ընդարձակագոյն ևս ծաւալին, և խոստմունք աւետեացն շքեղագոյնք ևս են: Այլ որչափ և անասան իցէ հաւանութիւն մտաց մերոց, նոյնչափ ևս աւաղելի են մեզ մոլորաճեա զանոյս

չանք անհաւատին. վասն որոյ նախանձ բերցուք և ջան գիցուք դարձուցանել զնա յեսա: Հին և նորոյ օրի. նաց այնչափ է սերտ միութիւն և անանջըպետ կցոր. դութիւն, զի 'ի փարատել յառաջնոյն զբանս պատ. րանաց և զկանխակալ կարծեաց զառանցանս, նովին և յեկրորդումն աներկեայ լինի յաղթանակել:

Աս 'ի մեկին բացայայտել զգլխաւոր խնդիրս զՄով. սիսէ, և ըստ կարգի պարզբանել զնոցանէ, նախ ա. ռաջի արացուք զնա որպէս գրիչ Հնգամատենին, այս ինքն նախկին հնգեցուն Աստուածաշուէնց գրոց. դարձեալ երկրորդ անգամ որպէս աշխարհապատում առաջնոց ժամանակաց. և 'ի վերջէ իբրև օրէնսդիր ազգին հեբբայեցւոց: Այսէմ զնա գրիչ Հնգամատե. նին, առ 'ի ցուցանել եթէ ստուգիւ նա գրեաց զգիր. սնն որք ընդ անուամբս իմանին, և եթէ ճշմարտապա. տում է նա 'ի վէպս ճշաշարեացն զորս աւանդէ. ասա. ցի դարձեալ որպէս աշխարհապատում և եթէ առաջ. նոց ժամանակաց, առ 'ի յայտ առնել եթէ վէպք նո. րին դարբըռութենէ աշխարհիս և զվարցն հեղեղէ՝ ոչ ինչ հակառակին ողջախոճ մտաց և աւանդութեանց ինչ նախնի ժողովրդոց, և ստուգադունից արարածոցս երևութից. իսկ իբրև օրէնսդիր ցուցուք որ ինչ 'ի պատուէրս կրօնից և բարուց և որ 'ի կարգս տեսչու. թեան և որ 'ի յանձնաձանս աշխարհին պատկանիցին յանգիմաներով զգեղեցկութիւն վարդապետութեանն և զմատուտութիւն օրինաց նորա: Ահա զերեսին զայ. ստիկն խնդիրս յերիս բանախօսութիւնս աւանդեալ ակն ունիմ՝ հաւատարմացուցանել ձեզ զՊատիւէին բան որ վկայեաց զՄովսիսէ. «Երիցադոյն 'ի պատմա. գիրս, վէհագոյնն յիմաստաւէրս և քան զամենայն օ. րէնսգիրս իմաստունն՝ 1»: Այլ աշար շատ իցէ մեզ առաջի առնել զնա իբրև զգրիչ մատենիցն յանուն նո. րին գրողմեղոց՝ որք են «Գիրք Ծանգոց, Ելից, Թուոց, Վեառականացն և Երկրորդմանն օրինաց որ ըստ հա. մարոյն և Հնգամատեանն կոչին:

Վերաբանութիւն և եթէ Ծառս, և ազազուն ըստ ետութեանն, և անբաւական զարգուց որք պարարեն

զմիտս, և թափուր 'ի կրից որք յորդորիչ են սրտի. այլ որ իրախուսէն զիս այս ինչ է, զի 'ի ժողովս այն. պիտեաց բարբառիմ, որք 'ի լուր կարեւորագունից և եթ. սովորեալք են, և բաւականք 'ի խելամուկէ զի մեր կէտ նարտուակի առաջի եղեալ է 'ի հաւանութիւն ամեւ. զայս անխառն և լուսայայտ ասացուածովք խոհակա. նին կանոնաց:

Ս.

Մովսէս գրիչ և Հնգամատենին.

Ի միաձայն և 'ի հանրածաւալ վկայութենէ հնոց անտի ժամանակաց հաստատեալ է, եթէ Մովսէս ոչ յառապելեաց որ է՝ ծնունդ. բերթողական աշխու. ժից, այլ ճշմարտապէս մարդ որ եկաց յառաջ քան զամս երեք հազար. ոչ յաննշանից որ արանց, այլ քաջ իսկ նահապետ և օրէնսդիր եբբայական ազգին. և ստուգադոյն է վկայութիւնս քան զամենայն անցս՝ որ 'ի հնումն գործեցան, զորոց ոչ որ երկմոէ. և յոր. մէ ձէ մարթ յուրաստ լինել առանց և ամենայն իսկ պատմական վկայացն աւանդից զհիմունս աղարտելոց: Եւ սոչս ստուգիւ գիտեմք եթէ գոյ ազգն Հրէից 'ի վերայ երկրի, և զի Պալէստին աշխարհ բնակութեան եր. նոցա յաւուրս Աբգոստոսի և Պոմպէի, և եթէ էին նորա պաշտամունք կրօնից և պատուէրք օրինաց, և էր որ տուիչ պաշտամանցս և օրինաց. և դարձեալ զի յիշատակարանք պատմութեանցնոցն տանին կացու. ցանէն զմեզ մինչև 'ի գերեզարձն 'ի Վիւրոսէ, յառումն Գալարութիւն Սոյոմոնի և մինչև ԳԶԽու. և ընդ այն. չափ դարս ժամանակաց կրօնք նոցն և պաշտամունք, օրէնք և սովորոյթք 'ի Մովսիսէ առնուն զհաստատու. թիւն. արդ կարեւոր է եթէ լեալ իցէ որ նմին օրէնքս. զիր: Այլ մանկական տխրիմ մտաց է բանակիւ լի. նել եթէ արդարև Մովսէս իցէ անուն առնն: Տեսցուք

1 Զազազս Տիեզերական պատմութեան՝ մասն Ա. Ս. դար:

զինել ուսուցանէ մեզ ազնի հերբայեցեաց զանուանէ
օրէնագրին իւրոյ, զի մի ըստ կամս և ըստ հաճոյս ան-
պատճառ հէքքեացոք զօր նմա միայնոյ է գիտել ստու-
գատէս: Եթէ ստարան որ գատախաղ 'ի մէջ գայր ընդ
Սինէացեաց և ուրանայր թէ լեալ իցէ Կոնփուկիտ,¹
կամ ընդ Պարսս վասն Զրազաշայ, և ընդ Մահմէ-
տական վասն Մէհէմմետայ, ոչ ապաքէն առն ցնորե-
լոյ յանձին ձգէր զգարսաւանս: Այլ ոչ այսչափ մի-
այն, աեարբ, անուան Մովսիսի այնպէս գերահռչակեալ
էր 'ի հնումն զի և յողովադոյնք 'ի մատենագրացն
հէթանոսաց՝ եզիպտացեոյ ասեմ, փիւնիկեցեոյ և Ա-
սորեոյ, Բուռնոյ և Հոռոմոյ յիշատակ արարեալ են զըր-
մանէ: Արդարեւ բազմաց յերկրագունից անտի պառ-
մագրաց անուանք ևեթ և կամ հատուածք ինչ բա-
նից միայն հասնն մինչև առ մեզ, այլ անուանեալն Բով-
սեպոս զբազմաց 'ի նոցանէ՝ 'ի մէջ բերէ զբանս 'ի գիրսն
որ ընդգէմ՝ Ապպոնիս, և Բուռաթիսս իմաստասերն
բրինտոնեայ 'ի ճառսն որ ընդգէմ՝ Բուռնոյ, Կլեմէս
անկբասնդրացի 'ի Եւաքստագատուած՝ զերան, Արդի-
նէս 'ի Կերսոսն, և Եւսերի 'ի Կաթապատրաստու-
թիւնս աւետարանին, յորոյ վիպութեանցն ոչ բնաւ
հրաժարէին հէթանոսք: Են և բազումք որք հասնն
մինչև առ մեզ, զի ահա գտանին առ Եղիս Սորարոն,
Դիոգորոս սիկիլիացի և Լոնգինոս, և առ Հոռոմն Բուռ-
աթիսս, Եովկեսայ կամ Եորնայ, Տակիտոս և բնավէպն
Պլինիոս, որք և ամենեքեան պատուեցին զՄովսէս և
զօրէնս նորա և զաստմատագրութիւնս: Այլ և ընդ այս
զարմանալ արժան է, զի յորժամ 'ի սկզբան անդ
բրինտոսական կրօնիցս, ըստագովքն մեր կորովա-
բանք ցուցանէին, և եթէ Մովսէս յառաջ էր քան զպա-
տերազմն արովական և թէ երկիցադոյն է նա յօրէնքս
գիրս աշխարհի, և զբանս իւրեանց արտաբերոցն հնա-
գոյն վիպութեանք հաստատէին, զինչ ինչ արդեօք 'ի
հակառակէն 'ի մէջ ածէին անհաշտ թշնամիք և հան-
ձարեղ հակառակորդք օրինացս մերոյ, որպիսի որ

¹ Տես 'ի Ժաբրոյ. Բազադս գոյութեանն Ստուծոյ՝ գ. ճառ
Դ. գլ. Բ. հատ: — Տիւփուազէն Ստուգութիւն գրոցն Մովսի-
սի. մասն Ա. գլ. Բ.

Կերսոսն էր և Պորփիւր և Բուլիանոս: Այսն արա-
բեալ զարովէին ևեթ գտուրք գիրս մեր, զՄովսէս և
զԲրինտոս, զվարդապետութիւնս նոցին և զօրէնս, այլ
ոչ որ 'ի նոցանէ զմտաւ ածէր հակառակել իսկու-
թեանն Մովսիսի և օրէնագրին լինելոյ ազգին հերբայե-
ցեոյ: Ահա ձեզ վիպութիւն իմաստագունից աշ-
խարհի որք կային յառաջ քան զամս երկու հազար,
և եթէ 'ի թշնամեաց և եթէ 'ի մտերմաց հաւատոցս,
որք և միաձայն դաւանին զչոյրութիւն Մովսիսի օրէնքս,
զրին հերբայեցեոյ. զայն զայս վիպութիւն ետուն 'ի
հազար և ութ հարիւր ամաց հետէ և որք 'ի քրիստոսա-
կան եկեղեցեոյ գերագոյն հանդիսացան և գիտութիւն և
հանձարով: Եզուէկ նոցա որք յանձինս ևեթ իմառ-
սունք ելով՝ յիշողականաւ քան եթէ իտհականաւ,
ոչ ինչ իմիք հաւատս ընծայեն, և յԱստուծոյ իսկ յու-
րասա կան, և յանուգն 'ի պաշար ինիպիսն ընդ
գէմ՝ հաստատութեան անասան հաւատոցս, որ և ա-
մենայն իմաստեղ աշխարհի ընդ ամենայն ժամանակս
ընդունելի դաեալ պատուեցաւ:

Այլ ուր ուրք պահիցին պաշտամունք կրօնից,
իւրաք ուղղութեան վարուց և օրէնք աւանդեալք 'ի
Մովսիսէ. — Ի գիրսն որ գնորին անուն բերեն և հնգա-
մատեանն կոչի. և ճշմարտիւ Հնգամատեանն որ սկզբ-
բնագիրն է աստուածաշունչ մատենից մերոյ 'ի Մով-
սիսէ գրուեցաւ, Ժամանակակից ելով հնութեան ազ-
գին հերբայեցեոյ: Դու, անհաւատք, հաւատաս և եթէ
Հոմեր հելլէն քերթող յառաջ քան զարս գարուց
քանից շարագրեալ իցէ զքերթուած Նիականին, և
զիարդ. զի այսպէս ցուցանեն քեզ միաձայնութիւն
ազգաց և ազանց ամենայն ժամանակի, և այլ ևս յի-
շատակք որք մինչև ցԺամանակն Հոմերի ածեալ զբեղ
կացուցանեն. նա զի և չէ մարթ կարծել եթէ յան-
ցանել Ժամանակաց այլ որ ստապատիր յանուն Հո-
մերի զգիրսն գրուեալ իցէ: Կարծեալ զի և 'ի նկարա-
զիրս բարուց և սովորութեանց, տեղեաց և անձանց
ընդ ամենայն գիրսն նշմարին հետք հնութեան վաղիմ
Ժամանակաց որ նմա ընծայի: Եւ ահա այն այս պատ-
մական ընծայութիւնք աւաւել ևս վիպեն հարազա-
մութեան հնգամատեանին, անխախտ և անընդմէջ վը-
կայութիւն ազգին հրէից, անհարութիւն խարդախե-

Արդեւ և որք ըստ ձեռանէ նորին օրինակազիրք, մարտեալ զանդաւնցին իբրու զի չնք ուրեք 'ի գրեւս հնոց կտակարանաց որք ընդ աղօտ անդամ անարկին յեն զանուանա Ծննդոց, Եղեց, Թուոց, Վետացւոց և Երկրորդունն օրինաց, և կամ բառիցն որովք մտաւանքս հեբրայականին արձանագրին. որով և համարեցան 'ի վերայ ամեւ և թէ Հնդամաստեանն չիլաւ տակիւնաւ 'ի մատենադարան հեբրայեցւոց: Արդարեւ տեալք, գրիւք հնոց կտակարանաց ոչ յիշեցին յա՛նուանէ զգիրս Հնդամաստեանին, այլ յայնին և մեկին են յոյժ պատճառք այսօրին. քանզի և չէին խի 'ի ժամանակս նոցա սրիշ օրիշ բաժանումն և անուանք գրուցն, որք յետոյ ուրեմն եղան. այլ ընդ բազում ժամանակս Հնդամաստեանն Օրէնք կոչէր և կամ Գիրք օրինաց և Գիրք Մովսիսի. և յԱւետարանս խի բազում անգամ սովին անուամբ նշանակին¹: Եւ յորժամ բաժանեցան նոքա 'ի գիրս գիրս՝ եղաւ նոցա անուն սիգբնատառ իւրաքանչիւրոցն յեբրայականին. խի յանուանա անուանեցն թարգմանութիւն որով 'ի մեզ անուանակոչին՝ յիշօթանասնիցն թարգմանութեան փոխանցեալ է առ մեզ²: Այլ որոց յանգուզն խիզախեալ իցեն հերքել զաստուածաշունչ մատեանս մեր՝ աններելի է անգիտութիւնս. այլ ոգի գիւտաբախ մտորեալ միանգամ առ ատելութեանն, զամբօթալից տգիտութեան չկարէ զհեռան ծածկել:

Ինդ շարայարութիւնս վկայութեան հեբրայեցւոց յաւելուլ արժան է և զանհնարութիւն խորգախելոյ մատենին յանհաւատարիմ՝ ձեռաց: Աւ 'ի վաղագոյն հասու ընել իրացս, առանց այսր և անգր վիտս հարկանելոյ, զեցուք առաջի զառարկուածս, որ ոչ կարի հակառակամարտ մտաց թուելին: Արդ ստեն, և թէ 'ի ժամանակս ներութեան և տառապանաց մարթ էր կորնել և անհետ անդամ ընել 'ի մտաց հեբրայեցւոց յիշատակ մատենիցն աւանդելոց 'ի Մովսիսէ, և առն ուրումն ճարտարի, որպիսի որ Եզրասն էր, 'ի

զլեւորաց անտի որք յետ գերութեանն վերականգնեցին զպետութիւն հասարակաց, Ժողովեալ որչափ ինչ միանգամ դռաներ յաւանդիցն փնայելոց և յօրինաց որք դեռ ևս 'ի պատուի էին առ Ժողովրդեանն, նոքմիք յերկուրէր զՀնդամաստեանն զոր արդ մեք ունիմք. և առ Ճմարտագոյն և հզօրագոյն ընծայելոյ ըզգիրս՝ զանուան Մովսիսի 'ի նոսա գրուցն: Քան զամենայն առարկուածս, տեալք, որք հնարեցան 'ի տեղ զհարազատութիւն Հնդամաստեանին, Ճմարտատիպ ևս է սա. այլ տեսլիք ընդ հուպ թէ որպիսի ցնորական զրոյցն իցեն: Կախ այն խի զի ոչ զառաջինն Եզրաս զարձուցանէր զԺողովուրդն գերեալ յերուսաղէմ. այլ նախ Զօրաբարէլ և զվարարք տոհմիցն և մասն ինչ Ժողովրդեանն ելանէին անգր: Եւ զինչ զնմանն ուսուցանեն մեզ պատմութիւնք. բայց զի վաղվաղակի ձեռն 'ի դործ արկանէր հաստատել միւսանդամ՝ զառաջին կարգս պաշտամանց, զհանգէսս ածելի և զգաստ 'ի և տացւոց, զոր օրինակ գրեալ կային 'ի գիրսն Մովսիսի. ապա ուրեմն գոյր յայնժամ մատեանն. այլ անսաղաչեմ մտազրութեամբ բանիցս ստացելոց: Զի շըրեայք ոչ էին յանառարեակ մարդկանն առանց կրօնից և օրինաց, և ոչ անծանօթք աղգացն որք յառաջ քան զնոսա բնակեցին 'ի Հրէաստան. ոչ եկք ոմանք էին կամ օտար, որպէս զի պիտէր տալ նոցա օրէնս և կրօնս յայնվայր անծանօթս 'ի նոցանէ. այլ Հրէայքս այսօրինի որ արձակեալք 'ի գերութեանն կապանաց զային բնակել անգանոր, որգիւք և թուոնք էին այնոցիկ՝ զորս դուռդացեալ ախարհակալին վարեալ էր Մարտնաւան. և յորովք 'ի նոցանէ ակնաստեղ առաջնոյ տաճարին, և պաշտամանցն 'ի նմա կատարելոց, և նախին օրինաց պետութեանն. ոչ նորաւորք էին նոցա վէպք և ծագումն նախնեաց իւրեանց, օրէնք նոցին և կարգք պաշտամանցն: Եւ արդ որպէս հնար էր Եզրայ առաքելաւ իմն յօղել զայացանէ, և սուր ցազն համօրէն. Ահաւսրիկ պատմութիւն օրէնադրիւք և հարց ձերոց. ահաւսրիկ մատեանն սուրբ կարգաց և կրօնից ձերոց. ահաւսրիկ աւանդեալն ձեզ 'ի Մովսիսէ, և զորոց միշտ յիշատակ արարին մարգարէն ձեր և պատմաբանք, և զոր ոչ զաղարկէին ընթերցուլ քահանայք ձեր և հարք և գուր ինքնին 'ի

¹ Դուկ. ԻԳ. 44:
² Տիւրաւացն անդ, մասն Ա. գլ. Ա. — Պիւլէէ՝ քննաբանաւ կան պատասխանիք. հտ. Բ. յէջ 32, 33:

զիտովին¹։ Արդ կարող ինչ էր Եզրաս հաւանեցու-
ցանէլ զժողովուրդն ընդ այս ամենայն. ոչ ապաքնն
զառանցանաց բանք թուէին յաշն նոցա, եթէ չգոյր ՚ի
միջի մատեանն Մովսիսի։

Դարձեալ և այլ անպատեհութիւն. զի եթէ Եզրայ
յօրինեալ համարելովք զհնգամատեանն, հարկ է ա-
սել եթէ և զայլ ամենայն զիրս հնոց կտակարանաց
նա ինքն շարագրեալ իցէ, որ անլուր անտեղութեան
է։ Այլ թող խօսեսցի նա ինքն Պոսիւէ ՚ի կշամբանն
հակառակորդաց մերոյ ազգողագոյն բանիւք կորովի
մատցն. « Եթէ այսչափ ՚ի խորս մոռացութեան հե-
տախաղաղ ծածկէին օրէնքն սրբութեան, մինչև հա-
մարձակել Եզրայ վերականգնել զնոսա ըստ մասի, ոչ
զմին միայն հասանէր նմա շարագրել, այլ ՚ի նմին ժա-
մանակի միանգամայն և զամենայն իսկ զհին և զնոր
մարգարէութիւնս, որք յառաջ և որ առ գերութիւն
մարգարեացան. զայնոսիկ զորս ինքնին ժողովրդեանն
սեսեալ էր, և զորոց զյիշատակս ՚ի միտս ունէին. նա
ոչ զմարգարէս միայն, այլ և զգիրս Սողոմոնի և զՍալ-
մոսացն Դաւթի, ևս և զամենայն զիրս պատմութեց-
քանցի և յովնայն իսկ ՚ի վէպն չգտանի ուրեք գէտ
նշանաւոր, և ոչ յայլ ամ գիրս գրուի մի բանից, որք ան-
ջատեալ ՚ի գրոցն Մովսիսի, կարացնէ վայրիկ մի կալ
յակաստանի. զի այնպէս ամենայն ուրեք զՄովսիսի
ճառէն, և զՄովսեա ունին հիմն հաստատութեան. և
կարի իսկ քաջ. քանզի և վարջութիւն պետութեանն
և ուղղութիւն իւրաքանչիւր ըստ մովսիսական օրի-
նացն և վկայաց ՚ի նոսա անօրինէր։ Արգարեա սրանչէն
լինէր այս գործ Եզրայ և ցարդ ոչ բնաւ յականջա-
լուրս հասեալ յաշնարհի, ՚ի նոյն և ՚ի նմին ժամանա-
կի թէլագրել բանս այնչափ արանց միանգամայն, որք
աննմանք ևս գործ միմեանց յոճ և յեղանակ գրու-
թեան, և ամենեքեան անփոփոխ և համամանք ի-
րեալց գտանիցին. այլ և համոզակեր լինել ժողովրդ-
դեանն եթէ նոքն իսկ իցնէ մատեանքն վաղեմիք զորս
մեծարեքն ՚ի սկզբանէ, և նորանորքն որ առ նորք իսկ
գրեցան. որպէս այն թէ չէր լուեալ զնոցանէ և ոչ ինչ։

¹ Տիւփուազէն. Ստեփանն զորոցն Մովսիսի. մասն Ա. գլ. Ե՛

և կամ համանգամայն ամենայն յիշատակք անցելոց և
առաջիկայից ժամանակաց անհետացեալ էին ՚ի մի-
ջոյ։ Արդ ահա հարկ ՚ի վերայ կայ ընդունել զսրան.
չէլիս զայսոսիկ, եթէ զԵզրաս համարելովք գրիչ հըն-
գամատեանն¹։»

Ահա ձեզ և այլ իմն ընծայութիւն զժպտեհու-
թեան կարծեացս. Գողցես հինգարիւր ամօք յառաջ
քան զԵզրաս, վաղվազակի յես թագաւորութեանն
Սողոմոնի հերձուած չարացոյժ երկիւղկեաց զազգն
հեբրայական, յորմէ ծագեցին կրկին թագաւորու-
թիւնք, Յուդայ՝ որ հաւատարիմն եկաց տանն Դաւթի,
և Իսրայէլը՝ որոյ շահաստան համարեցաւ Սամարիս։
Ամարթ և անհաբին է կարծել եթէ ազգքն երկոքն
Յուդայ և Իսրայէլ միաբանեալ իցնէ ՚ի յօրինուած
մատենին, կամ մինն ՚ի նոցանէ ընկալեալ իցէ զյօ-
րինեալն ՚ի միւսմէն. զի կողմանքն երկոքն նա-
խանձնողեմք էին միմեանց և ատեւիք իրեալց և յան
հաշա գրգռութիւնս ընդ միմեանս ոգորելով. այլ արդ
և երկոքն ՚ի պատուի ունէին զՄովսիսի գիրսն, և
զինչ ասել իցէ ընդ այս. բայց զի և առ Սողոմոնիւ և
յառաջ քան զերկպառակութիւն ազգին զոյին մա-
տեանքս. և քննարանք հաստատեն եթէ ընդ ձեռն Իս-
րայէլեան տահմիցն եհաս առ մեզ հնգամատեանն որ
Սամարացոցն կոչի որ և յար և նման մերուսն է։ Հաս
իսկ ցուցաւ ահա եթէ երկցաղոյն է հնգամատեանն
քան զժամանակն Եզրայ յոյժ յոյժ. և որ ինչ միան-
գամ առարկուածք հնարեցան առ ՚ի ճմարտանման
ցուցանելոյ զկարծիս խարդախելոյ մատենինցն, նոքն
ցուցանեն զյանհնարիցն լինել։

Ի վախճան բանիս յաւելցուք և զայս՝ զի բազում
տիպք հնութեան նմարին ՚ի հնգամատենին. որք յայտ-
նաբարբառ բարոզէն զվաղուեան երկցութիւն գրոցն։
Բազում մատենից յայտնեցան կեղծիք ՚ի զիպաց ինչ
որք ոչ միաբանէին ընդ ժամանակացն և սեղեաց և
անձանց զորոց բանք լինէին ՚ի նոսա. այլ եթէ միան-
գամ ակն արկանիցեմք ՚ի հնգամատեանն և զոճով
գրութեանն և զբարուց և զսովորութեանց արանցն

¹ Խօսք ՚ի վէպս ազգաց. Բ. մասն. գլ. Ե՛

անցանկեղծութեամբ, զորոց ճառենն, ոչ ինչ ոչ գտանեմք որ
ժամանակացն Մովսիսի անդէպ գայցէ: Կահապետք
յիշատակեալք 'ի Մովսէս, թէպէտ և մեծատուներ իցեն
և ինքնիշխանք իբրն զԹագաւորս, այլ տակաւին կեն-
ցալ նոցա սակաւապէտ և բազմալատակ: Այնպէս
սին նոցա նժգէհութեամբ յորհալթիւ գերդաստա-
նաւն, ինքնին նոցա յորտ հանեն զեալինս, Ժողո-
վեն զՀիւրս 'ի առնս իւրեանց և ձեռք իւրեանց պաշ-
տեն նոցա զկերակուր: Նա և զստեղք նոցա բաժանին
ընդ նոսա 'ի հովուական յանկող ժառտակս: Հոսքե-
կա գայ 'ի հեռաւստանէ հանել ջուր, բառնալով զսա-
փորն 'ի վերայ ուսոց իւրոց, հոսքել և զստեղքն Յո-
թորայ արբուցանեն զեալինս հարց իւրեանց, և Սար-
բա ինքն թրէր զՀայն՝ զոր առաջն հիւրոցն եղ Աբրա-
համ¹: Այսպիսիք են ահա պատմեալքն 'ի Մովսիսէ:
և Թ ոչ ոչ տեսանկեղ 'ի նոսա զինքն հնութեան ժամա-
նակին: Կտիկին կենդապս այս անպաճոյճ ընդ դարս
յորովս և առ հեղինս պոհէր, զոր և է տեսանել 'ի
վէպս իշխանաց և զկեցազանց զորոց օգեցին. բերժողք
նոցին տկանաւորք, որպէս և երգք հոմերի լի են այս
պիտեօք: և սոքին իսկ են հովուական բերժուածոցն
սկզբնաւորութիւն, առէ Ֆիլէօրի²: Քաջայայտ է ա-
մենայնիւ եթէ յառաջին ժամանակս ոչ լայնածաւալ
էին սահմանք թագաւորութեանց, յամբարտաւանու-
թեանէ, յաշխարհակալ տնէանաց և 'ի զաշխակից միա-
բանութեանց ընդարձակեալք: այլ և աւանք իւրա-
քանչիւր ունէին զսեպհական թագաւորս, և վասն
ընդհանրոյ միոյ իսպա՞ ընէր յայնժամ 'ի նոսա, որպէս
զինքն ժամանակաց մարտ պատերազմի գրգռէր վասն
զաւանուց և աշխարհաց. և Աբրահամ 'ի գլուխ երեք
հարիւր ընդոճնացն պարտէր զերիս թագաւորս որ
զաշխուրտ նիգալակից էին իրերոց: Այլ որպէս պա-
հէին յիշատակք անցից, 'ի ժամանակին յորում 'ի
սպառնանմանութեմ էր զպրտութիւն, և կամ ընդ աղօթ
և եթ ծանուցեալ: բայց անարդ և անպաճոյճ, այլ

¹ Տիւրաւագէն՝ Ստուգութիւն գրոցն Մովսիսի՝ Ա. մասն.
ԳԼ. Գ.
² Ֆիլէօրի՝ Կենցաղ իւր. և քրիստոնէից. մասն Ա. թ. 3:

յուշարար յիշատակք. աստի սկիզբն կայան ւամ՝ ա-
զնեք աշխարհի 'ի վաղ ժամանակաց սեղանս կանգնել,
արձանս օծանել, երգս յօրինել 'ի յուշ անցեղոց, տալ
խորհրդական անուանս տեղեաց յորս բանակեցին, և
կոչել անուանս որդւոցն ըստ երևելի զիպացն որ 'ի
ծննդեան նոցա անցանէին¹: Այսպիսի ամենայն յայտ
յանդիման տեսանին և 'ի գիրս Մովսիսի՝ զի Աբրա-
համ սեղանս կանգնէ 'ի տեղւոյն՝ ուր երևեցաւ նմա
Աստուած. Յակոբ օծանէ զվէմն զոր ընդ սնարիւքն
եղեալ էր. կոչէ Գաղատագ զկոյտս քարանցն՝ որ նա-
նակ էր զաշխակի կռելոց ընդ Լաբանոյ, և Շերիմն
Հոսքեկայ և Զրհորն Բերաբեկայ, և զորոց պատմին
'ի վէպս Իսահակայ մի մի յիշատակարանք էին²: Ի
վախճան բանիս՝ և յեղանակ գրութեան չորից յետին
գրոց հնգամանակն յայտնի կացուցանէ եթէ հարա-
զատ և ժամանակակից գործ է Մովսիսի: Քանզի եթէ
յանցանել ժամանակաց այլ ոչ յօրինեալ էր զգիրսն
ոչ խառն 'ի խառն զամենայն 'ի մի վայր կուտար, այլ
բաժանեալ զգիրս իւր 'ի մասունս և 'ի գրութիս, որիչ
որիչ կարգէր զընէս, զանցս և զկրեան: Այլ 'ի Մով-
սէս ոչ այսպիսի ինչ. զի ակնիւրեւ տեսանի եթէ գրէր
նա 'ի պատահէլ անդ անցիցն, որոց ինքնին տկանա-
տես լինէր. վասն որոյ և օրէնք միահեռ ընդ պատմու-
թեանն աւանդին. քանզի և բազում անգամ 'ի գոր-
ծոց օրէնքն հաստատեան. և չիք ինչ կարգ 'ի նոսա, զի
ըստ ժամունս պիտոյից աւանդեալք և այն ինչ դրեալ
հրապարակեին: Առ ոչ շարահիւստութիւն իմն է 'ի պատ-
մութեանն կամ՝ ճարտարութեամբ և կարգովք յօր-
նեալ, որպէս առն որ զանցեալսն կռելով 'ի մի միւս
թիւն լծորդիցէ զամենայն. այլ յիշատակարանք ինչ
են մասնեագրին, յորս զրոյմէ գորս ետան և զոր ա-
րար. աստի ահա կրկնարանութիւնքն և յանդիմա-
նութիւնք և խրատք ազգողականք, որովք 'ի զիպացն
իսկ զիպելոց առեալ հրահանգէ: Առ արգարեւ որ ոչ
ոչ նշմարիցէ 'ի գիրս Մովսիսի զկերպարան և զնկարա-
ղիր օրէնագրի, նա զերկ է 'ի զգալութեանէ³:

¹ Կոչէ. Սկզբնաւորութիւն օրինաց և այլն. հա. Ա. էջ 562:
² Ֆիլէօրի. Կենցաղ իւր. և քրիստոնէից. մասն Ա. յոդ. Ա.
³ Տիւրաւագէն՝ Ստուգութիւն գրոցն Մովսիսի. մասն Ա. ԳԼ. Գ.
19*

Արդ հարադատութիւն Հնդամատենին հաստատի հանապազորդ վիպյութեամբ հրէից, յանպատեհութեան հակառակ կարծեաց, և 'ի սուղագոյն նշանաց հնութեան: Այլ ընդդէմ լուսապայծառ վիպյութեանցս, տեսցուք զինչ այլ առարկուածս հնարիցին անհասանք: Ասիցեն թէրևս ընդ պարագլին իւրեանց Վոլթէսի եթէ անհնար էր Մովսիսի գրել զհնգամատենան. զի 'ի ժամանակին յայնմիկ Եդիպացիք և Քաղգէացիք զխորհուրդս մտացն 'ի վերայ քարանց և եթէ կոփելոց դրոշմէին, և կամ 'ի փայտի և 'ի կապարի վերայ փորագրէին, զի և այլ յեղանակ չէր 'ի միջն. վասն որոյ և յանհնարիցն էր Մովսիսի զոջնայն իսկ զհնգէսին գիրսն զայսօրինակ քանդակել 'ի սուղ ժամանակի: Այլ սուտ և ցնորական են բանքս, տեսաք. ոչ ինչ երկմտեմ եթէ տամաբանեալ պատուիրանք, որ բովանդակութիւնք էին օրինացն, 'ի տախտակս քարեղէնս գրեցան, այլ յոր ուրուք տեսեալ իցէ և զայլ մատենս գրոցն նմանապէս քանդակեալս: Ո՛ւր ուրեք յուղեալ իցէ եթէ առ Մովսիսի ԶԿոյն այլ հնար ըզխորհուրդս մտաց դրոշմելոյ. չէր արգէտք ծանուցեալ և առ նոսա, որպէս առ Հնդիկս և ագ Սինէացիս գիւղևս ծառոց և զտերևս արմաւոյ վարել 'ի պէտս մատենից. և մի եթէ 'ի կարի իսկ դժուարագունիցն ըսկիզբն առին արուեստք ճարտարութեան: Ո՛չ ապա. քէն յառաջ քան զքանդակագործութիւն, առ որ պլնմի և պոզովատիկ պէտք են գործեաց, հնարեցաւ նկարութիւն երկին երկին երանոց: Ո՛չ և վէպք ազգաց վկայեն եթէ կարի յոյժ վաղմի են գիւտք նշանադրաց. զի համարին իմաստունք եթէ Կեկրոպս և Վագմոս, գողցես ժամանակակիցք Մովսիսի, ածին զնշանագիրս արխարեալացն յըլլադա: Այլ մի այլ ևս յերկարեացուք 'ի բանս մեր զի 'ի գիրս Կամայնայալ հրէից չմտցաւ մտ Վոլթէսի, զորաորագոյն բանիւք հերքեցան մուլորութիւնք նորին և ցնորարանութիւնքն և ընդգիմախտութիւնք: Իուիցուք արդ Պոսիւէի բարբառելոյն:

« Տեսցուք արդ զինչ ասիցեն նոքա 'ի սուտ յուցա.

նէլ զհնգամատենան, և զինչ առարկուածս 'ի գէմս ամիցեն հակառակ երէքհաղարեան ամաց աւանդութեան, որ իւրեան գրութեամբ արձանացեալ կայ, և մշտնընաւորութեամբ անցիցն առ յապալ եկելոց և ևս ամրացեալ. ոչ ինչ բանաւորս, հաւաստիս և կարևորս, այլ բարբառն զթուոց, զտեղեաց և զանուանց. և այնպիսի յոյզս ինզորոյ՝ որք և յայլ ամենայն իրազրան հետաքննութիւնք համարին, անձեռնձաղք ճշմարտութեան իրացն ստանին. զայսպիսիս առաջն ասենն մեզ իբրև լճիւս հատուս 'ի կարևորագոյնս յայս քան զամենայն ինդիրս: . . . Ահաւասիկ որ անվկանդն համարի յառարկուածս նոցա. Եթէ չէք ինչ բնաւ սարդեալ յայլոց 'ի գիրսն Մովսիսի, զի է ապա զի 'ի վերջ մատենիցն նմա վերագրելոց, զմահաւանէ նորին ընթեանուցումք:— Եւ զինչ զարմանք իցեն, եթէ որք զհետ նորա յարեալ զօղեցին զկարգ վիպացն, և զնորին երբանիկ զբան յաւելին 'ի վերայ առ 'ի լլուամս տալ գործոցն: Տեսցուք և զայլ յաւելուածան, եթէ մուծեալ իցեն 'ի նոսա նոր իմն օրէնք կամ պաշտամունք, կամ վարդապետութիւն և կամ սքանչելիք և կամ մարգարեութիւնք: Օն անդր, նա ոչ և յերագեաց իսկ որ ընդ այն. զի և զոյզն նշանակ ոչ նշմարին 'ի նմա. զնոյն և օրէնք արգելուին յաւելու 'ի բանսն Աստուծոյ, և գայթակիւթութիւն անհնաւին յիրացն ծնանք: Մարթ էր նոցա 'ի կատարումն ամեյ զազգահամարս սկզբնաւորեալս, կամ բացատրել զանուան ինչ քաղաքաց, որ առ հնութեան ժամանակին փոփոխէին. . . և ոչ ինչ է երկմտելի եթէ չորք կամ հինգ սոյնօրինակ ծանօթութիւնք որ 'ի Յեւուայ կամ 'ի Սամուէլէ և կամ երկցակից նոցին յայլ մէ ումեմնէ 'ի մարգարեից միահետ յաւելան 'ի բնա. դիւ անդր, ծանօթ ամենեցուն լինելով իրացն. որք և սուղութեամբ հասին մինչև առ մեզ: Եւ իցէ թէ վասն այսորիկ ամենայն ինչ եղծանիցի. . . : Արդ որ 'ի դրոց, չասացից զաստուածայնոցն, վասն այսպիսեաց խմբիցն դատապարտեցաւ. այլ զի աստուածաշունչ մատնաք թշնամի համարին ազգի մարդկան, զի բուռն ասենն մարդկան նազանդել զմիտս իւր Աստուծոյ, և լնկիծեալ նուաճել զապերասան կիրս, վասն այնորիկ հարկ համարին ջնջել զնոսա 'ի միջոյ թէպէս և սու-

1 Խօսքը 'ի վէպս ազգաց՝ մասն Բ. ԳԼ. ԻԲՆ:

գանա տուժել հասանելիցէ, զի համարձակ լիցի այնուհետեւ յանառակութիւնս անկողնանայ: Ահա այս իսկ է սկզբնասկիւտաւ առարկուածոցն անհաւատից: Ընդդէմ հնուածեան քերթուածոյ Կնիականին դժուարակնիւնն և ևս հնարեցան առարկուածք, այլ յամենեցունց այսպանեալ չբացան. իսկ մանկականիս այսուքիկ ընդդիմաբանութիւնք հակառակ Մովսիսեան գրոցն իբրև ճմարտութեան ընծայութիւնք յաղթական հանդիսանան. արդարև կրկին կշիռք են մարդոյ, յորոց զմին 'ի վար արեանէ երբ բանական մտքն վարիցի, և զմիւսն էլ թէ զհետ հաճոյից իւրոց կրթիցի: Այլ այսչափ ինչ շատ լիցի 'ի ցոյցս ելծէ Մովսէս է արդարև գրիչ նշումանունն. անցցուք արդ յերկրորդ մասն բանիս, յորում ցուցցի ելծէ Մովսէս ստուգապատում է 'ի բանս իւր:

Բ

Մովսիս ստուգագիր է 'ի բանսն.

Որպէս զի հիմանքք են, տեաքք, վէտք սքանչելեացն ներդրծեցոց 'ի Մովսիսէ՝ զորս ճառեն մեզ մատենք նորա: Պատուհասակոծ լինի Եգիպտոս վասն խոտախրա յամուռութեանն, և հարուածք պատժոցն հրամանաց Մովսիսի անասն և 'ի սկսանելն և 'ի ծառայել, և 'ի դադարել. 'ի միում և ելծ գիշերի սատակին ամենայն անդրանիկքն եգիպտացեոց յորդոց թաղաւորին մինչև յորդի աղախնոյն, և սուրն անդրանիկածախ ինայէ 'ի տուն հերբոյեցեոց, ներկեալս արեամբ դառնին զեկոյ. ծովն Վարմիր պատուեալ զանդունդս խորոցն, և աստի և անտի լեռնակուտակ զալինս գիգացուցեալ, հրաշալուիլ ճանապարհ գործէ բազմութեան ամբոխին. և հացն յերկնից յանմոքի և 'ի բոցակեղ անապատին կերակրէ զնոսա զամս քառասուն. և սկսն լուսեղէն ամսեկին առաջնորդէ նոցա ընդ ամսիս և ընդ անկոխ ճանապարհն: Աստուած 'ի գապածանցն Սինայ 'ի տեսիլ ա-

հեղ և անձառահրաշ յայտնէ նոցա զօրէնս իւր. 'ի ձայն Մովսիսի բանի երկիր և կենդանոյն կրանէ զամբարիտ և զնազմարար սեղանակապտուտն, որ յանդուգն խիզախեն զանցանել զնորա հրամանօքն. ահա տեսիլք սքանչելի զորս յանդիման մեզ նկարեն զիրք աստուածեկէիք, յորոց փորք 'ի շատէ ամի առաջի. զորոց ճէ պարտ ամբարտաւանութեամբ ունչս առնել: Զի թէ անկարութիւն մեծ է կարի յոյժ գիրահատան լաղրութիւն ամենայն սքանչելեաց, այլ և սոքացեալ զիմա մարտութիւն անհաւատին՝ վատութիւն մեծագոյն. և մեք վաղ իսկ հերքեցաք 'ի միում 'ի վերջին նախնութեաց ճառիցս, զկրահակալ կարծիս սուտ խմաստախրութեան յայս խնդիր: Այլ է պարտ գործեալ կրճատել զվիպական 'ի Մովսիսէ, և ըստ մտի 'ի բաց յատուել 'ի հրաշալեացն զդէպս կարևորս 'ի լուսայոյ. տութիւն ասացելոցն, և ապա խնդրել 'ի լուծումն նոցին զքնական մեկնաբանութիւնս. կամ ըստ հաճոյն՝ ճարտարահար գործեաց և բնական պատճառաց համարել զսքանչելինս, զորոց նա չառնէ երբեք յիշատակ. այլ պարտ է իմանալ ցնոստ որպէս և գրեալն է, և տեսանել ելծէ ընդունելիք իցեն որպէս ճշմարտ, ելծէ հերքելիք որպէս ստայօզս: Արդարև յոյժութիւն սքանչելեացս որ կու գմբմանս յաջորդեն, և մանրախոյզ նկարագիր նոցուն, և դէպք և յեղանակք որով ներդրծեցան և չափ ժամանակի ընդ որս ձգեցան 'ի վեր են քան զգորութիւն բնութեան, և զանցանեն զմարդկեղէն հնարագիտութեամբ. վասն որոյ և երկու ինչ առաջի կայ, կամ մերժել զնոսա ամենեկին, և կամ սրտի մօք խոտովանել ելծէ արդարև սքանչելիք են և գործք ձեռնին Աստուծոյ, որով հաճեալ է հաստատել զառաքելումն մարգարէին յաստուածաւորս կողմանէն, և 'ի հովանաւորութիւն ժողովրդեան իւրոյ և 'ի վրէժխնդրութիւն թշնամեաց նոցա. մերթ բազմապատիկ պարզեօք արգահատելով զնոսա, և մերթ կշռելով զպատուհաս ամբարտաւանացն նոցա: Արդ ճմարտութեան իրացն երախտարեն մեզ և վիպագրին բարք ընդաբոյս, և բնութիւն իրացն գործեցելոց, և հաւատք աղցին որ անուտ վկայ արձանալեալ կայ աւանդիցն, և սովորութեանց ինչ առ նոսա փանկնաւորութիւն որ 'ի ճմարտութեանէ անտի անշիցն սկիզբն առին լինեցոյ:

Դուք ինքնին գիտէք եթէ որչափ իցէ զօրութիւն բարուց վկայագրին 'ի հաստատութիւն վկայելոյն յինքնէ, և թէ որքան յարգոյ ընծային վէպք նորա եթէ ճշմարտապատու՝ որ և անաչառ և առաքելն ծանուցեալ իցէ յամենեցունց՝ արդ ոչ ապաքէն և Մովսէս աներկեայ զինքներցանելիս իւր կացուցանէ ընդ իւր հաւատարմութիւն: Արծնաւէր և բարեպաշտութեան խորհրդովք և անձնամուտաց նուիրմամբ զնա եւթ նը կամէ յորմէ առաքեցաւն, բարձրաբարբառ հնչեցուցեալ զզօրութիւն նորա և զբարութիւն, և առաքին յորէնս իւր կարգելով զսիրելն զնա յամենայն զօրութեան կամաց և սրտից՝ վառի նա նստանալու արմատախիլ առնելոյ զախտս զանկութեանց, և հաստատմաւ անդելոյ զհրահանգս առաքելութեանց, և առ այս հայեցուցանէ զամենայն բանս իւր և զպաշտամունս կրօնիցն և զօրինացն սրբութեան: Ոչ ամբարհաւաճի և ոչ մեծամանէ, նա յակամայս իսկ առնու յանձն զանսեռութիւնն մեծ զոր չնորհէր նմա Աստուած, և անձնամատոյց յօժարութեամբ անդուէ և անզազար վատասիէ 'ի յանձանձանս անդորրութեան ժողովրդեանն՝ որ 'ի բնէ անասան էր և ոչ զազարէր 'ի դառնացուցանելոյ զնա վէս և անշնորհաւ կալու բարութն: Զպատիւն մեծ զպանծայի քահանայութեանն թողու եղբօր իւրում, և զորդիս իւր 'ի պարս Գեառացոյն դասել շատ համարի: Առանց շտապարար չողմնագութեան անխտիր քաղաքական կարգաց պատկառ կալ հրամայէ ամենեցուն, և առանց աշտանաց սաստկադոյնս յանդիմանէ և զժողովուրդն և զառաջնորդս նոցա վասն պատուիրանազանց անաստութեանցն՝ անողորմելի հաստատութեամբ. չերկրնչի նա 'ի թշնամանելոյ զանորժան գնացս ցեղից իւրաքանչիւր 'ի յիշել անդ զազգապիղծ դարչութիւն Յուդայ և Թամարայ, զերկրպագութիւն ոսկեծոյլ պատկերի որմոյն, զնառնակել որդւոց Խորայելի ընդ դատերացն Մադիամմա, զանորէն յանցուածս Գեայ որ նահապետ էր ցեղին իւրոյ, զյանցանս եղբօրն իւրոյ Ահարոնի և քեռն իւրոյ Մարեմայ, և եղբօրորդւոցն իւրոց զԵաբադայ և զԱբիւուդայ: Նա շաղապուռնելով իմն և զցօն պատկառանք ոչ թանկուցէ ծածկել և զանձին իսկ զվերկայանս. և զբառս անցիցն հրաշալեաց ոչ

ինչ իւրք յանձն իւր շարժէ, այլ և յայտնի քարոզէ եթէ միջնորդ եւթ է նա և կատարել չբամանաց Բարձրելոյն: Ի յեղանակս բանիցն պարզ է և անմասն 'ի ճուտաբանութեանց և 'ի ճարտարահիւս մտախոհութեանց, պարզաբար զդէպնս պատմէ և ոչ իւրք բանակուիւ լինի, և կրքն զայր որ ամենայնի խելամուտ լեալ իցէ, և որոյ ոչ ուստեք ինթ ինչ գուցէ կասկածանաց թէ արդեօք ընդգիմաբանեսցի յումեքէ և կամ կշտամբեսցի, արդ անկեղծութիւնս այս մտաց և սրտի և անխտան առաքելութիւն իցէ ընդաբոյս առն դաւաճանի. նա՝ ոչ ապաքէն վկայագիր ստուգապատու՝ զնա ընծայեցուցէ:

Այլ որչափ ինչ և նոքն իսկ իրքն և հանգամանք իրացն պատմեցելոց 'ի նմանէ յաւելուն 'ի հաւատս անձին բարեբաւութեան: Որչափ և ճարտարահիւս որ իցէ և յանդուպն դաւաճան, այլ ամենայնի չափ է և սահման ընդ որ միանգամ խիզախեալ զանցանել ոչ և անպատուհաս արձակիցի, չէ բաւական թէ զառասպելս որ կարկառիցէ, այլ պարտ է և հաւանականս զնոսին ընծայել. զի եթէ անէթեթ ինչ ցընորս հնարէր, որ և առաջի ամբոխին քարուակ նշաւակ կային, որ յոյս անկալութեան միայր նմա այլ ևս պատրելոյ զնոսին: Այլ դաւաճան ինթ այ և կասկածէ զի մի գուցէ խաղաղապետեալ նշաւակեսցի. և ջառհար լինի 'ի սքողել զցնորսն ինքնաստեղծս. վասն որոյ և անգր 'ի հնազոյն ժամանական տանի զսկիզբն առասպելեացն և ամբախակէ 'ի մթութիւն զարուցանելոց. և 'ի վեր քան զամենայն ոչ ինչ յայնպիսեալ չբապարակէ որք 'ի լըութե արցին և կամ յակահատես վկայից յանդիմանեալ նշաւակեսցին. զի եթէ զայդ առնէր՝ հօրանեալ մերկանայր և պատառէր քող պատրանացն, և զանջնելի այսն նախատանաց 'ի փութաբէն անմիտ անմիտ գործոցն ընդգռնէր. զսովին հաւմեալքն 'ի նմանէ: Զիք ինչ երկբայութիւն եթէ հանձարեղ էր յոյժայրն. այլ եթէ ստապատու՝ զնա համարեսցուք, պարտ է և ևս խոստովանել եթէ անխնաստ և խօթամիտ որ լեալ իցէ քան զամենայն մարդիկ, այնչափ յայտնի և ծանօթ էն ամենեցուն պատմեալքն 'ի նմանէ, սքանչելեքն զորս ճառէ ոչ 'ի խաւար գիշերոյ

գործեցան, ոչ 'ի նախկին ժամանակս և ոչ 'ի վայրս
հեռաւորս, այլ յանդիման ազգին իւրոյ, զոր բազում
անգամ 'ի վկայութիւն կոչէ բանիցն. յիշէ զանուանս
սոհմիցն և զարանց և զտեղեաց, և ոչ զանպիտէ բար-
բառել ցվածսուն բիւրս ժողովրդոց. Ահա զոր գուբ
ինքնին տեսեալք և լուսայք: Ոչ իբրև զքերթող յե-
րանդս աշխուժից նկարէ զանցսն, այլ որպէս վկա-
գիր ստուգադատում ճշդիւ գտակաւ և մանրախու-
զիւ պատմէ զամենայն, և աւանդէ զնոսա յընծայու-
թիւն իւրոյ պատգամաւորութեանն, և խնայեալով
ձայն տայ և ասպարէզ կարգայ լրութեան ազգին դալ
'ի պայքար ընդդիմութեան եթէ միայն կարիցեն: Ի
վերջին գիրս իւր 'ի Արկիրորդում օրինաց հակիրճ բա-
նիւք համառօտէ զամենայն սքանչելիս հրաշագործեալս
ընդ ամս քառասուն. և կնքէ զբանս իւր ասելով ցժո-
ղովորդն. «Զի ձեր իսկ աչք տեսին զամենայն գործս
Տեառն զմեծամեծս, զոր արար 'ի ձեզ մինչև ցայտօր»¹:

Ոչ ինչ երկմտեմ եթէ և ամենայն նենգագործ մար-
դիկ յայնտութեամբ և հրաշիւք հաստատեցեն զկար-
ծիս իւրեանց, և սքանչելեացն վկայս կոչիցեն զարս ո-
մանս գոեհիկս զոր զհետ իւրեանց առեալ ձգեցին յա-
շակերտութիւն. այլ ոչ որ երբեք յայտ յանդիման
ցուցանէ զխաբէութիւն իւր և վկայս կարգայ նորին
բիւրս վածսուն ժողովրդոց, և համարի առաջնորդ
հրամանատար կալ նոցա, հաստատելով զիրաւունս
իւր ստայոգ բանիւք բազմադիմի անցից և անպատեհ
առաւաղեաց, որք յողջոյն իսկ 'ի ժողովրդեանն նշա-
ւակիցին²: Ի զուրէ և ասել եթէ հերբայեցիք ագէտք
էին, խածամիտք և զիւրահաւանք, նա և մոլորեալք և
մոլորեցուցիւք. զի եթէ և այնպիսիս զնոսա համա-
րեսցուք, այլ ոչ ազգովին անմիտք էին և յարաժամ
մտաբանք անլրողք մտաց և բանի. էին և նոցա աչք
տեսանելոյ և ականջք 'ի լսել և միտք յիմանայ: Արդ
եթէ ոչ 'ի սպառ յիմարք էին, զխարդ ապա ընդ ամս
քառասուն հաւատացուցանելք նոցա Մովսէս թէ տե-
սանեն՝ զոր ոչ արդեօք տեսանէին, և լսեն զոր ոչ 'ի

միտ աշխուհն. և զի բոս իմաստնոյ ուրումն բանից
բարբառեցայց, «Ամենայն ստուգութիւն մարդկային
յայտ հաստատեալ կայ, եթէ ոչ միշտ յիմարք են մար-
դիկ, և թէ գոն 'ի բնութեան կանոնք ստուգադոյնք
ընդ որս ոչ որ օջտեալ զանցանէ, բայց 'ի սնանալ և 'ի
ցնորել և եթ մտացն: Համարեսցուք ընդ խաղս եթէ
մարդիկ առ ժամանակօք կեսարու և Պոմպէի խելա-
ցնորեալք և բանդագուհեալ, զսին ցնորս մտացն 'ի ճըշ-
մարտութիւն համարէին. և ահա բարձր յայնժամ
ամենայն ստուգութիւն անցից ժամանակին, և մարթ
իցէ ասել եթէ և ճակատքն փարսաղիայ և Ալեքիոնի
առաջք խօսկանք իցեն ցնորեաց: Յորժամ չդուցեն
պատճառք՝ բաւականք 'ի ցուցանել զյիմարութիւն
ուննց, թող թէ ազգի միայ ողջոյն, պարտիւք մտա-
ղիւրագոյն հաւատա ընծայել ասացելոցն 'ի նոցանէ³:
Չիք խտիր զանագանութեան ընդ մարդիկ այլ և այլ
ժամանակաց. և որպէս չէ մարթ խելացնորս համա-
րել զարդի հերբայեցիս, նոյնպէս և ոչ զանցելոցն ժա-
մանակաց: Այլ արդ ստայոգ կեղծիս համարեալ միան-
գամ զանճառահրաշ զսքանչելիս զայսոսիկ, որոց յի-
մացուած աչաց և ականջաց և եթ պէտք էին, և զորս
հերբայեցիք ճամբորտս զնոսա համարեցան, ոչ ևս տե-
ղի երկմտութեան մնայ, այլ հարկ իցէ անգէն ամէլ
զնորեմք զհասարակ յիմարութեանն դատաստան:

Ասիցեն թերեւ եթէ հերբայեցիք ոչ հաւատացին
սքանչելեացն այնոցիկ, վասն որոյ և անգոր է վկայու-
թիւն նոցա: Այլ զազգն զայն որ 'ի բնէ հետ էր բա-
րուք և խոտապարանոց, և հանապաղ զլուխ ամբառ-
նայ ընդդէմ իւրոյ առաջնորդին, և միտ 'ի տրտունջ
և 'ի բրթմնիւն հատեալ էր, և ցանկայր գառնալ
Ազգիպտոս, և հողաց հաներ զհետ կերակրոցն ու-
րովք յազէրն անշանօր, զազգ մի ասեմ՝ այսպիսի ո՞
պապէն կարէր սանձել և նուաձել ընդ լծով խնայ
օրինաց, յորս բազում պատուէրք էին անբերելք և
զժուարակիւք. և զիսորդ տայր Մովսէս զհրամանն
կատարել, բայց սքանչելեօքն զորս հրաշագործէր ցանկ

¹ Երկրորդում. օրինաց՝ ԹԱ. 7:

² Տիւրաւազէն՝ Ստուգ. գրոցն Մովս. մասն Բ. գլ. Ա:

³ Ճառք 'ի գիրան Մովս. զօղեալք զհետ խելամտութեանցն
Փասգալայ յէջ 192. և յայ:

Թիւնք. այլ եթէ յազգի ուրիշ և պատմութիւնն և յականջալուրս սուշութիւնք, ասնք կրօնից և հանդէսք ժողովրդեան 'ի նմին իսկ' իսկզբանէ յառաջ գան, և երկցակից միմեանց են ժամանակաւ, ապա զիմօրդ ոչ զարմացի ոք ընդ այս միաձայնութիւն, և ոչ հաւատասցէ եթէ սովորութիւնքն այնքովի և յուշարար զպալի յիշատակք վիպք իցեն վկայացն, և թէ նոքն զարձեալ վէպք թարգման յայտարար իցեն յիշատակարանացն այնոցիկ. որք և միահաղոյն անվկանդ հաստատութեամբ աղբեն 'ի միտ բանաւորս:

Յայս վայր հաստատեցան կրկին այսոքիկ գլուխք բանից. նախ եթէ արգարե Մովսէս, յառաջ քան զամս երկս հազար, եկաց գրիչ մատենիցն որ յանուն նորին դրոշմեալ են, զորս և Հնգամատեանն կոչեմք. երկրորդ անգամ զի Մովսէս ստուգապատու՝ է յոյժ 'ի վէպս զորս մեզ աւանդէ: Ի սոցանէ յառաջ քան երկոքն այսոքիկ խեղամտութիւնք կարեւորք, յորս բովանդակին և այլք ևս ըստ նոցանէ:

Առաջինն այս է զի Հնգամատեանն մի է 'ի հնագոյն մատենից աշխարհի, գոգցես և առաջին իսկ և երկցադոյն 'ի ծանուցեալսն, և մարթ է աներկբայ ասեղ զնմանէ, եթէ սա է պատուականագոյն երկն չքնաղապետ հանձարոյ մարդոյ. քանզի և առ ում ումք յազգաց գտանին նմին հանգուհատիւք. ո՞ր 'ի նոցին գրեւոյ հաշուիցէ երեք հազար և երեք հարիւր ամս հնութեան իբրև զՄովսիսեանն: Ասեն եթէ Սանքոնիաթն գրեաց զժամանակագիրս փիւնիկեաց, այլ պատասիկ մի միայն մնայ մեզ 'ի գրոցն առ Պորփիրի 'ի նմանէ զառաջինն յիշատակեալ, և իմաստունք ոչ սակաւք Հհանէն զնա անդր քան զպատերազմն Տրոյ վական, և ամենեքն ստուգիւ միաբանին ասեղ եթէ կրեւրագոյն իցէ նա ժամանակաւ քան զՄովսէս: Բեկոտս որ գտարեգիրս Եգիպտացեացն արձանագրեաց, և Մանեթոն որ զՔալդէացեացն, հազար ամբ խոնարհագոյնք են քան զգրիչ աստուածաշունչ մատենիցն¹.

¹ Յիշատակարան ճեմարանին արձանագրութեանց, հատ. թ. 205: Տես և 'ի Հոգ. Սկիզբն բնական և յայտնեալ կրօնից. հատ. Բ. յէջ 108, 109:

և քննաբանք խորազնիւք որ յայսպիսեաց քննութիւն զեգերեցան, առ ժամանակօքն 'Իարեհի, որդւոյ Վըշտասպայ ասեն կացեալ առ Պարսս զԶրադաշտ զբեշակարկատ դենին նոցա և Զրադէշտական մատենիցն¹. և որ զՍինեացեացն պատմութիւն 'ի մի գութ մարեալ բովանդակեաց Վոնփուկիոս, Հինգ հարիւր և յիսուն ամբ միայն յառաջ էր քան զսկզբնաւորութիւն քրիստոսական թուարկութեանս²:

Արդ եթէ այսչափ երկցագոյն է Հնգամատեանն, մի ինչ ապա վարանեսցուք եթէ չգտանիցեմք այլուր ըզծանոթութիւնսն զորս սոյ նա մեզ զսկզբնաւորութենէ աղբաց, և զառաջին անցից աշխարհի. քանզի սա միայն է բնագիրն, և այլ ամենայն վէպք և տուշութիւնք անհարազատ պատճէնք են սորա: Ապա ուրեմն 'ի զուր է բանակաւութիւն ոմանց հակառակ անցից ինչ անցեւոյ, զորոց ոչ ինչ յիշատակ առնեն այլք 'ի մատենագրաց կրեւրագունից ժամանակաւ. նա զի և գտուշութիւնս այլոց աղբաց պարտ է Հեքրայեցւոյն բացայայտել:

Եթէ այսչափ հնագոյն է Հնգամատեանն, մի ինչ ապա զարմացուք եթէ ինչ ինչ խմբիծք զժուարկմացք և կրճիմք գտանիցն 'ի նմա ըստ թուոց, ըստ սովորութեանց, ըստ անուանց աղբաց և քաղաքաց և ըստ աշխարհագրական ճգրիտ անգագրութեանց: Ահա մեք Փրանիք՝ յերկրիս աստ Կեղտաց բնակիմք, զորոց Կեսար գրեաց զվէպսն նուաճեալ զնոսա ընդ իւրև. այլ անցուք թէ քանի ճիգն բերեն իմաստունք 'ի միաբանել զգրեալսն 'ի նմանէ, ընդ որս այժմ՝ զէմ՝ յանգիման ասեանեմք. և արդ հնոր ինչ իցէ զի ոչ ազատ ինչ նշմարեացի 'ի մատենի ուրեք, որ հնագոյն է քան զամս երեք հազար, և դրեալ 'ի բարբառ սակաւածանոթ քան զԵիշատակարանացն Կեսարու, և որ զայնպիսեաց աղբաց ճառեն և զսովորութից, որ բնաւ ստարք և անծանօթք են 'ի մէնջ:

¹ Գրեաթէ 500 ամբ յառաջ քան զԲրիստոս: Տես զվարս Զրադաշտայ գրեալ յԱրքթթիւն, ԶԵնտալէսպա. հատ. Բ. յէջ 60, 61:

² Յրեքէ, 'ի Յիշատ. ճեմար. արձանագր. հատ. թ. 207, 208:

Ի՛նչէն այսքան վաղեմի իցէ՛ Հնգամատենան, մի ինչ ապա իոժոտեպոյ՝ զի՛ 'ի վէպս ինչ անցից, և 'ի բաշտայալուծիւնս օրինաց, և 'ի նկարագլերս սովորութեանց, պարզմութիւն իմն նշմարիցի, կամ՝ թէ երբէք և համարձակածայն և անպարտաւի բանիւք ըզլեկիս մեր երկիծուցանիցէ, որով և անպատեհ ասացեալն մեզ թուիցին: Քանզի այս համարձակախօսութիւն 'ի բանս ոչ միայն ըստ արեւելեացն է հանձարոյ, այլ զի և ողբք նորաստեղծեալք զորոց գրէր Մովսէս, անպէտք էին աղուաբանութեան և դարձուածոց խօսից, որք առ յառաջ մուծան առ ամենայն աղին, որք որչափ համարին զանձինս հրահանգեալ 'ի քարաքանի կարգս, այնչափ ևս բազում անգամ եղծեալ և ապականեալ են բարոք: Հեբրայեցիք, և ամենայն աղքատաւիք, պարզաբար ստէին զայն ինչ զոր մէջ այժմ՝ յորս շարամանութեանց բանից բաշտայալուծեք: « Զի այս ամենայն խաղբք, ասէ Վիշօրի, 'ի տարանջատութենէ ժամանակաց և տեղեացն յառաջ գայ: Բազում բանք, որ ըստ այժմեան պայմանի լեզուիս դժպատեհք համարեալ են, առ նոսա կարի իսկ 'ի դէպ վարէին, քանզի և այլ իմաստ և միտս ընծայէր բանն¹ »: Այսպէս իմա ինձ և զայլ զրջաց Հնոց կտակին: Թող զայս՝ առաւել 'ի միտ առցեն անհաւանք որոց անտես արարեալ զեղծապիղծ և զանաւակ գիրս իւրեանց, բողբ բանան շաղուաշուրթն բերանով եթէ զայժմակեղցուցիչ լեւեւաց իցեն մտանկն:

Երկրորդ 'ի հարազատութենէ Հնգամատենին և զայս ունիւք իմանալ, եթէ արդարեւ պատգամաւոր է Մովսէս Նստուծոյ. զի եթէ չէր նորա զգեցեալ զաստուածային իմն զօրութիւն, անհնոր էր ընել այն քանեաց հրօշիջ 'ի ձեռն նորա: Ապա ուրեմն պարտիմ հաւատալ բանիցն, մեծարել զվարդապետութիւնս նորա, և պատկոտանօք ունին դնել զորս ուսուցանէ մեզ զՆստուծոյ, և զարարութենէ, զմարդոյ և զառաջնոց ժամանակաց. քանզի չեք տեղի սրտութեան 'ի գիրս նորա որ 'ի նոյն ինքն յանուն ճշուարտութեանն բարբառէր: Ապա պարտ է ինձ ճանա-

չել զազգ Հեբրայեցոց 'ի Ժողովուրդ աստուածն տիր, աւանդապահ ուխտից սրբութեան և աստուածային լուսոյն որ 'ի նմա գաղեղոցն էր մինչև ճառագայթարձակ փայլմամբ ընուլ ապա զտեղերս: Դարձեալ զՄովսիսական օրէնսն հարկ է ինձ ընդունել իբրև զնախապարաստութիւն քրիստոսական օրինաց և նոցին նկարագլեր. տեսանեմ զիբկին ճառաւիպ զՀին և զՆոր կաակարանաց, 'ի միտ զունեմ՝ ըզխորհուրդս տեսչութեանն Նստուծոյ յանվիանդ մըշտընեաւորութիւն ճմարիս կրօնից, և իսկամտեմ թէ ընդէր ասիցի թէ քրիստոսական կրօն երկցակից իցէ աշխարհիս, և թէ ընդ նմին սկզբնաւորեալ ընդ նմա և 'ի լուսն եկեացէ: Զի 'ի քահանայապետացն որք վարեն այժմ՝ զեկեղեցին Քրիստոսի 'ի վեր կամեցեալ երանել ընդ տերեղհաս յաջորդութիւնս, հասանեմ մինչև ցաւաքեալս. անտի յառաջ մտաուցեալ ընդ զաստ քահանայապետացն որ առ օրինօքն կացին երանեմ մինչև ցՆստուն և ցՄովսէս, անտի մինչև ցնահապետս և մինչև ցսկզբնաւորութիւն աշխարհի¹: Այսպէս ահա յօրէնս ծանուցեալս 'ի նահապետաց, և 'ի տուեալն Հրէից 'ի Մովսիսէ և Քրիստոսին ամենայն ազանց, նոյն Նստուած է որ պաշտի, և նոյն ակնկալութիւն կենացն հանդերձեղց, և նոյն հաւատք զաւտեան Փրկչին, մերթ լուսաւոր և մերթ ընդ ազօա երեւեալ: Այսպէս սկիզբն էառ և բարգաւաճեաց հաւատք աստուածապաշտութեան, որոյ և լըրումն կատարածին բովանդակեացի 'ի յերկինս. և արդարեւ զիժայ իմն երկայնածիւղ են կրօնք, որոյ ծայր 'ի սկիզբն աշխարհի հաստատեալ, և անցեալ ընդ բազմադարեան ժամանակս երթայ և յետխաղաղ ծածկի յանաւճման յաւիտեանս:

¹ Պատիւ, խօսք 'ի վէպս ազգաց, մասն Բ. գլ. 13:

ՄՈՎՍԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱՊԱՏՈՒՄ ՆԱԽԵՒ
ԺԱՄՆԱԿԱՅՑ

Ի բաղմնաշէ գրօսանս մտաց, որ 'ի զուարճացու-
ցանել անդ զողխս՝ միանգամայն գիտիցեն հրահանգել
զմարդ, համարել է անուշտ, տեարբ, և ընթերցումն
պատմական գրեկոյն: Քանզի պատմութիւն որ զա-
ռաջիկայս ընդ անցելոցն լծորդէ, և մեկնեալ պարզէ
զշարայարութիւնս աղանց և ժամանակաց, գողցես ա-
ռաջի աչաց մերոց 'ի հանդէս անէ զաղգս ազգս ժողո-
վորոց, զսովորութիւնս նոցին և զօրէնս, զժամանակս
փառաց նոցա, և զամանակս կործանմանն: Հաճոյա-
կան է մեզ անդ 'ի ծագումն նոցին 'ի վեր ելանել, և
ճանաչել զառաջնորդս նոցին և զնախապետս, հետա-
մուտ լինել անցիցն, յուզել զպատճառս բարգաւա-
ճութեան նոցա, միանգամայն և կործանման, և 'ի
զուզակշիռս համեմատութեան անէլ զանցս անցեալս
զորս իւրաքանչիւր որ ազգաց անեալ է 'ի տեսիլ 'ի
թատր աշխարհի: Մինչ զի յորժամ մկայք ակնսս-
տեարբ գտանիմք այնքանեաց հանգիսից որք փոյթ զվի-
մեանս փոխանակեն, և 'ի բազումս յեղբերականն ա-
ւարտին, յայնժամ ապա յայնժամ յանձին զգայ որ
ընթեանումն և մանաւանդ այրն բարեկրօն, և վերանայ
հօգւոյն իշն ամենազօր, որ 'ի յիւրոց 'ի մշտնջնա-
ւոր և յանստան գահայիցն սանձահարէ զաշխարհս,
և իւրաքանչիւրոց ազգաց զանցիւր զվայրն սահմանէ,
բառնայ 'ի միջոյ զերեցազոյնս 'ի միահեծան պետու-
թեանց, և ընդ նոցա զնորանոր յարուցանէ, և 'ի
մէջ այսքանեաց յեղափոխութեանցն արկածից՝ ինքն

և եթ կայ անփոփոխ յիւր յանշարժական 'ի կայան:
Այլ 'ի մէջ այսքանեաց յիշատակարան մատենից, մին
և եթ քան զայլս ամենեւին ցանկալի է հարցասիրացն,
որ և ամենայն ազգաց անխախ պատականի, և իւրա-
քանչիւրոցն իսկ 'ի նոցանէ, իբրև հայրենասանդ յի-
շատակբ համարել է, և այս իսկ է պատմութիւնն
զոր աւանդեաց մեզ Մովսէս զառաջնոց ժամանակաց,
զի 'ի սմա ամենայն որ ընթեանու զսկիզբն իւր և ըզ-
վախճան, զաղէտս արկածիցն և զյոյս ակնկալութիւնս,
այս է ահա որ 'ի գլուխ Աստուածաշունչ մատենիւ
մերոյ զըրմեալ է գիրքն Ծանօղ: Չեն ինչ ինձ կամք
ճառ արկանել ձեզ աստանոր զվսեմութեան նորին 'ի
պարգութեան անդ, զանարատ և զչքնաղ վարդապե-
տութեանցն, զսիրայորգոր և զանպաճոյճ գեղեց-
կութեանէ նահապետական կենցաղին, զոր և է տեսա-
նել 'ի վարս Աբրահամու և Յակոբայ և Յովսէփայ, և
եղբարց նորա, այլ ինձ առաջի կայ այսոր ցուցանել
ձեզ զՄովսէս զկապտան աշխարհապետում նախնի
ժամանակաց, և պաշտպան կալ հաւատարմութեան
գրեկոցն յընդգիմադրութեանց անհաւատից:

Ոմանք յիմաստնոց առ 'ի գլուխ հնարից ընդգէմ
մովսիսեան մկայցն, անձնամասն եղեն 'ի ստուերոյ
հնութեան ազգաց հեթանոսաց, և կամակար իսկ թե-
րևս յանձին ունէին զցնորս առասպելայոց գարուցն,
թէ միայն հնար էր նոցա այնու 'ի բաց կալ 'ի հաւա-
տալոյ մատենիցն սրբոց: Կն և երկրաբանքն անուա-
նեալք, որոց 'ի բնական գիտութիւնս լեալ խորա-
մուկ, և 'ի խոյզ և 'ի յոյզ անկեալք զօրինումաճոյ
և զկազմաճոյ աշխարհիս, գողցես վեր 'ի վայր արօրա-
գրեցին զերկիրս, առ 'ի գտանել ինչ հակառակ պատ-
մելոցն 'ի Մովսիսե, և թէ զարարադրածութեան սորին
և եթէ զհամառարած բուրյն հեղեղէ. սոցա նոր իմն
աշխարհս ստեղծագործեալ ըստ իւրեանցն յնորից, ան-
զուռն և աներասանակ բերանով այդանեալ հայհոյեն
գորիչ մատենին, զի պատմաւքն 'ի նմանէ ոչ միաբա-
նին ընդ կարգացն առ 'ի յիւրեանց սահմանեաց: Չկա-
միմ 'ի պայքար մտանել ընդ իմաստնոց ընդ այդոցիկ
և ընդ երկրաբանսդ, և զգիտութիւն նոցին և զհան-
ճար ընդ վայր հարկանել. նա մանաւանդ հեռի է յի-
նէն գարովել և ետրեւ զձիզն մարդոյ որ հնարի լու-

տօրանել զհնութիւնս ազգաց և հետամուտ լինել
գաղտնեաց բնութեան: Գեղեցիկ է տեսնել զոգի
մարդոյ որ զհետ կրթեալ իցէ 'ի խելամուտութիւն ա-
րարածոց, և մտօքն չուրջ յաճեալ յամենայն մա-
սունս բնդարձակածաւալ տիեզերացս, որ թէպէտ
ոչ միշտ 'ի յաջող ելնն ժամանեցէ, այլ ոչ և այսու-
րնգալայր ճգունքն վատնիցին: Թագաւոր ոմն է նա յոյց
եկեալ մեծատարած իւրոյ պետութեանն, առ 'ի քաջ
ևս զնոյն ճանաչելոյ: Այլ 'ի մեծարեղ անդ զգիտու-
թիւնս և 'ի պատկառ կալ ճգանց մարդկան և նորա-
հնար գիւտից, զգոյշ կոյցոյք և անձնապահ լիցոյք
'ի խորգաւանացն և յնդգալարապանձ բանից: Այլ ա-
պաքէն և զիտհական միտս անգամ մոլորեցուցանեն
նորասիրութեանն առնչ, սէր փառաց և պատուոյ և
բուռն ցանկութիւն մեծահամբաւ հոգակելոյ ընդ աշ-
խարհ 'ի սուղ ժամանակի: զի ոչ եթէ առ 'ի չգոյշ
հանձարոյ ստեղծ Կարգեալոս 'ի մօի զհիւղեացն հո-
տանս, և Պիւֆիոն զաշխարհն ապակեայ: այլ բազում
այն է զի հնարեալքն 'ի հանձարոյ մերժին յողջախոհ
մտաց: Այլ ժամ է արդ դառնալ միւսանգամ յա-
ռաջագրութիւն բանին: Թեքեա երկիւղ արկցեն մեզ
զառաքինն ազգի ազգի գիտութիւնք զիմագարձք մով
սխալանն աւանդից, այլ 'ի քննել անդ զնոսն իմաս-
տուն մտօքն խոհականին կանոնովքն, վաղվազակի ան-
հետ լինին, զորս ահաւորս համարեաք: Մասիցոյք
սպա 'ի քննութիւն աշխարհալուր անցիցն երկոցուն,
զորոց պատմէ մեզ Մովսէս 'ի գիրս Ծննդոց, զարար-
չագործութիւնն ասեմ զաշխարհիս և զարկածէ ջրոյն
հեղեղաց: յորս ցուցցոյք եթէ ոչ ուստեք հակառա-
կութիւն կրեալ անցիցդ, ոչ 'ի բաղամանութ օրինաց
ճշգրիտ բնաբանութեան, և ոչ 'ի ստուգադոյն տու-
չութեանց ազգացն առաջնոց: Այս է ահա առաջա-
գրութիւն սերկեան բանաստեղծեանս, յորում ա-
ռաջի կայ ցուցանել զՄովսէս գրիչ գրոցն Ծննդոց:

II.

Ստեղծագործութիւն աշխարհի.

Չիք որ որ երկմտիցէ ընդ այս եթէ չէ պարտ պա-
հանել 'ի Մովսիսի խորագին հմտութիւնս զբնա-
կան մակացութեանց, և ոչ իսկ 'ի նմանէ ակն ունել
բացադրութեանց երևութիցն ներգործելոց 'ի տար-
րեղն աշխարհիս: զի և ոչ բնագէտս և իմաստունս
յարգարել զմեզ առաջի կայր նմա, այլ խորհուրդ
պատուականագոյն երկնէր նա 'ի մօի որ պատկանա-
ւոր ևս էր իւրոյ անուանն, և արժանապատիւ իւ-
րումն Առաքչի, և առաւել ևս օգտամատոյց ազգի
մարդկութեանս, այն ինքն է խելամուտ առնել զմար-
դիկ զաստուածական էութեանն, և զնորին տեսչու-
թեանն խնամոց, զպարտուց նոցին և զվախճանին յոր
գիտէին, և 'ի տածել տարածել զնախակարգ ճմար-
տութեանցս զհաստատութիւն առանց որոց անհնար
է յոսնին կալ և սրբութեան կրօնից և վարուց ուղղու-
թեան և քաղաքաժողով ընկերութեան: Հեշտնկալ
և դիւրահաս գիտութիւն իւր 'ի պէտս ամենեցուն
սահմանեալ էր: վասն որոյ և չնն ինչ զարմանք եթէ
'ի խօսել անդ զերկրէս և զարեգակնէ, և զտեսեանց
և զերևութից բնութեան, զընտելական և զգերալուր
յեղանակս բանից 'ի վար արկանիցէ սովորութեանն
զհետ կրթելով: Բարբառ վնպասանն, և քերթողն
և օրէնսգրի տարօրինակ է յոյժ 'ի խօսից բնագիտին
որ զիրաց ինչ ճշգիւ ճառ արկեալ խօսիցի. նա և արդ
իսկ ո՞ յիմաստնոց ոչ արեւու ասիցէ ընթանալ, և մու-
տըս և ելս նմին գրիցէ, թէպէտ և 'ի միտս խօսողն
առ ոչս եւթ այնպէս համարին. նա ապաքէն և աշ-
պանեալ գարովեսն եթէ զպարզաստ բարբառովն
արհամարհիցէ, լրբու զի ոչ ոչ և ուղի միտս բերի-
ցեն աստուածքդ բոա օրինաց բնաբանականն: Ապա
մի այլ ևս յանգիման հարցոյք Մովսիսի զգիրընտել
յեղանակս բանիցն, որք համաձայնք էին երևութիցն

և կամ հանրական կարծեաց գրից աշխարհիս, որով հարկ 'ի վերայ կայր նմա զնոսին առնուլ 'ի գործ և ոչ զայլ բնաւ: Դարձեալ յորժամ վէպս ինչ կամ զանցս յանդիման անէ մեզ, ոչ իբրև զքերթող այլ զօրէն պատմադրի, հեռի լիցի 'ի մէջ յանդուգն ձեռներիցոյ թիւն ընդդիմաբանելոյ պատմելեացն և մաքառելոյ ընդ նոսա նորահար կարծեօք և գրութեամբք, որ 'ի բազումս ստայօգք են և կեղեկարծ:

Այլ ինչ պատկառեմ ստել ձեզ, տեարք, եթէ յաւուրն մեր յորմբ կացին ճարտարագետք աշխարհաց, որ ըստ մտի աւերեն և վերականգնեն զաիեզերս և թուի իմն այնպէս եթէ 'ի նոցին իսկ 'ի հրամանաց եւ լին կանգնեցան արարածոցս զոյացու թիւնք և մանաւանդ երկիրս յոր բնակեմք. և թէպէտ ոչ համարին մերժել 'ի դնել պատճառ եղանութեանցս զՄիսան դերարուն որ 'ի սկզբանէ սպաւորեաց 'ի նոսա զարժումն և զիւտան, այլ ոչ հաւանին 'ի միտ առնուլ եթէ այլ իմն խորհուրդք էին Երարչապետի տիեզերացս, քան զոր նօքս 'ի ստեղծական մտացն հնարեցան: Բազմացան յոյժ յոյժ և կարծիք երկրաբանից և ընդ իրացն ստուգութիւն փոխանակեցին. զնոսութիւնք արարեալք 'ի սահմանափակ և յանձուի վայրըս ընդարձակութեան աշխարհի գրեցան, և զ'ի մասնէ երևոյթս՝ անշարժ և 'ի հանրական օրէնս համարեալ, զպատիր տեսութիւնս մտացն իւրեանց իբրև անհերքելի և անվկանդ ճշմարտութիւնս աւանդեցին: Մի համարիք, տեարք, եթէ մերովսանն տկար զօրութեամբ, արեւոյն համբարձեալ իցեմք արանց վեհագունից՝ որք հանձարով և գիտութեամբ մեծարոյք հանդիսացան. են են և մեր բանիցս երաշխաւորք որոց անուն ոչ անմանութե 'ի Ժողովս խմանանոց: Փաղաւտմն բնապատում և ճանապարհորդ գերահռչակ մերոցս ժամանակաց, և կաճաւորք ձեմարանին փեղերս պուրիայ, ընծայեաց 'ի լոյս զԶնութիւնս յաղագս յօրինուածոյ լերանց, և յաղագս յեղափոխութեանց մերոյ հողագնոցս: Եւրդ 'ի մատենի անդ գորովք զմանս 'ի գիտնոց և յանուանէ զՊիւսֆիւնս յաղագս վաղ-

վաղելոյ 'ի հաստատել նորանոր գրութիւնն, և յաղագս յախուան դանաւատան բերելոյ զյօրինուածոյ աշխարհիս առանձինն եւթ հետադառութեամբք:

Այլ կայմանն լուարուք, տեարք, և զքան երևելոյն 'ի բնապատումն, որով պարծի այսօր Փրանկիա և Եւրոպէ իսկ ուղնք, այն որ անձին փառս յաճախեաց մատենին Յարպրեալ անգամագննութեան, որում յանձն արարեալ էր ձեմարանն բնական գիտելեաց՝ զքննութիւն մատենին անուանելոյ Տեսութիւն այժմեան մակերեսութի հողագնոցս, և սալ զայնմանախոհ էթէ եթէ քանի գիտարին է խելամուտ առնել ըզհասկոհ էթէ քանի գիտարին է խելամուտ առնել ըզհասկոհ երկրասարգական որ 'ի բնէ յողողոյն է և անկայուն 'ի գառաստանս մտաց. նոյն և քրթիմն զի փոխանակ զարգիւնս գործոց 'ի մէջ ածեալոյ, որ հիմունքն են ճշմարիտ գրութեանց, անգէն և անդ 'ի ծանօթութեւն թիւնս պատճառացն կամին վերոննել. սոյնօրինակ ձեարնութաց խուսափումն և վերկրաբանականն գիտութիւն յափշտակեալ վարեաց, մինչ զի «Որ արդեանց և զնոսողութեանց մակացութիւնն էր, յեղափոխեցան 'ի կարծիս սնոսիս և ընդդիմամարտս միմեանց. մինչ զոգցես և անունն իսկ զճաղը շարժել զսողաց... Եւ այնչափ բազմացան երկրաբանականին գրութիւնք, մինչ զի յաւուր յայտնի ութմանիւ չափ համարին և ես աւելի»։ Այլ աղաչեմ զձեզ, տեարք, ուշով քննել ըզքան անն մեծի, որոյ նախ քան զձեան լինել յորանէլ զբնական պատճառս ներքին և արտաքին կազմուածոյ հողագնոցս, ցուցեալ մի առ միոյ եթէ որչափ ինչ կարեւորք կայցեն զխողութեան, ապա անգէն 'ի վերայ բերէ։ «Համարձակիմ ստել եթէ չիք ինչ և ոչ մի զօրմէ աներկբայ ինչ զիտիցեմք, և ասացեալքն յարդ մի քան զմի սնոսիք են։ Յորովագոյնքն 'ի նոցանէ որ ինչ գրութեան իւրեանց 'ի ձահ պատահէր՝ զայն ժառուանդ խոսեցան, քան զոր ինչ անկեղծ և անաչաւ զնոսողութիւնք նոցա ցուցանէին»։

1 Զննութիւնք Տեսան Գիթիէի 'ի Գիրն Տեսութիւն մակերեսութի հողագնոցս, յօրինելոյ յԱպրէէ 'ի Բարեզ 1806. յէջս 319 և 328:

2 Նոյն 'ի նմին յէջ 328:

Ահաւասիկ, տեարք, վիայութիւնք առնն անարտելիք. Երկրաբանականն անուանեալ գիտութիւն որ ճառէ զնախկին և զարդի կազմութեանց հողաշնորհայտ, առհաւան 'ի խանձարութեան է, և յորովք 'ի վարդապետութեանցն վարկածք են կեղակարծք: Արդ եթէ հոյակապ որ այլ իմաստութեամբն և խոհականութեամբ այսչափ զգատ բարբառի, և համարձակ իսկ խոստովանի զանոտութեան իրկրաբանական գիտութեան, ապա զխոր իցէ զի իմաստուն որ ըստ մասնէ, որ թեւ ըսն և անզոր հանձարող դիպեալ, նա զինչ ասեմ, պատանի որ որ այն ինչ 'ի նախագրունսն հպաւորեալ իցէ գաղտնեաց բնականին, զխորք մարթիցի սա զյօրինուածոյ աշխարհիս ինքնօրէն աղիկամի օրէնս և գրութիւնս ճամարտակել, և համարել զնոսա ճամարտութիւնս անասելիս, և յանդգնագոյնս լեզուադարել եթէ զխորք Մովսէս ընդ իւրոց կարծեացն և նորահայր օրինաց գայցէ 'ի միութիւն: Ո՛ր իցէ արդեօք յայգալիսից, չասացելոց զգաստութիւն խոհականութեան, այլ քաջ իսկ բանականութիւն մտաց. ո՛ր իցեն խոհականին կանոնք առանց որոց և մտաւորքն իսկ և իմաստունք մարտեալ զանդաւան: Այլ աստէն հարկ է 'ի միտ տունու զի չեն մեզ պարտք զամենայն զինքնահայր կարծիս և զընդդիմախօս իրերաց 'ի համարյոր միաբանութեան ամէլ ընդ Աստուածաշունչ մասենին: Յորժամ Պիւֆֆին 'ի լոյս եամ զիւր Տեաութիւնն աշխարհիս և զ'արար բնութեան, ծափածայն ցնծացին Ընդք անհաւատից, համարեալ եթէ նոքիմք կործանելոյ էին վեպք մովսիսապատումք: Այլ զինչ յետ այնորիկ. ուղղախոհն բնաբանութիւն և անվթար փորձառութիւն զյօրով 'ի գրութեանցն թիւրս համարեալ գերև հանին, և զյուրվագոյնս 'ի նոցանէ ընդ անտաղապարէցին, և եթէ անուն մատենագրին, չքնաղ գեղեցկութիւն ասացուածոյն և չբեղ աշխոյժք երևակերպութեանն չյաւերջոր զյարգ մատենին, վաղու իսկ եղծեալ էր յիշատակ նորա 'ի մտաց ամենեցուն:

Յետ միանգամ 'ի միտ առնող զայստիկ, ոչ զայլ ինչ պահանջն ըստագովք հաւատոցն, բայց ցուցանել եթէ զի ստուգագոյն սկզբունք բնապատում վեպաց, ոչ իւրք հակառակին մովսիսեան աւանդից. այլ նախ կարեւոր համարիմք յաւելուլ աստէն իսկամաստ-

թիւն ինչ կարեւոր, և ապա թէ 'ի մանրակախութիւնսն իմանել: Որովհետեւ ըստ մովսիսագրի վկայցն արարիցն Աստուած և ամենակարող էտ զլինելութիւն ամենայն արարածոց որ 'ի տիեզերիս, վասն որոյ չէ մարթ արարչական ամենահայր զորութեանն զնոյն օրէնս սահմանել, զոր 'ի կարգս բնութեանն նշմարմբս արգ. քանզի և ո՛րք հաւատարիմ արացէ մեզ եթէ 'ի սկզբան անդ ստեղծագործելոյ արարածոց յոնչէ, չեցէ նորա հզօրագոյն ինչ ազդեցութիւնս տպաւորեալ 'ի բնական պատճառս, և այսու վարդաբանն աւարեալ զլինելութեանցս կատարելութիւն: Մի եթէ անկարանայր ձեռն ամենաստեղծ անդէն 'ի սկզբանն ձուլել և հաստել զմեծագնացուած շատաշէղս ապառաժ վիմաց արաստոյից, որք գոցցես ճիմունք են աշխարհի, որպէս տեսանեմք յգիկիսն աւարտագործեալ զմարդն և զանասունս յարբունս հասակին: Արդ որ իրաւունք իցեն զստեղծագործութեան աշխարհիս զանաջն սկիզբն զամենակարողութիւնն ասեմ աստուածային, 'ի համար զուգակրութեան ամէլ ընդ գանգալագոյն յաջորդական զօրութեանն որք երկրորդական պատճառքն են մասնականութեանց աշխարհիս յետ միանգամ 'ի յանկիցն գոյանալոյ: Այլ արդ յընդհանուր տեսութեանցս անցցուք 'ի հաճել և զհարցասէր իլծս ոմանց, որք 'ի բազումս մտալիք ինչ են և տկար և ունայնամիտ հոգւոց խուզարկութիւնք. անցցուք հպաւորագոյնս ընդ գիտար գէպս մովսիսեան վկայցն որ զարարագործութեան աշխարհիս, և առանց զգրութեան ինչ զիտղմն ունելոյ, ցուցցուք զի զնութիւնքն որով ընդգիմաբանին մեղ՝ միշտ անստոյգ են, չասցից թէ և 'ի ապառ ստապատիքք:

Կարգ լինելութեան, զոր սահմանէ Մովսէս ազգի ողջի արարածոց, որովք յօրինեալ է տեսանելիս այս աշխարհ, գրուլ է կնիք է սեպհական նորին վկայցն. զի արարիցն Աստուած յոնչէ 'ի գոյ ամեալ զամենայն և ճարտարորոշեալ ամենազօր ձեռքն զնոյն կերպաւորեալ, նոքիմք գտիեզերս բովանդակէ: Չանաջն օր արարչութեան զայսօրինակ պարզաբար առաջի առնէ վկայասանն աստուածագեցիկ. « Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկիր: Եւ երկիր էր աներևոյթ և անպատրաստ. Եւ ասաց Աստուած

եղիցի լոյս, և եղև լոյս» բանք վսեմ՝ արգարև և հիւ-
ցուցիւք հեթանոսական անգամ լսեալաց, որպիսի որ
Լոնդինոսն էր հուեաոր, որում գիտակ էք ամենեքին:
Յերկրորդումն աւուր բաժանեցան ջուրք որք ունեին
զերեսն աշխարհիս, որպէս զի մասն մի՝ ի նոցանէ ի
բարձունս համբարեցաւ. յերրորդումն տակու ի
յայտ գայ ցամաքն, բոլբոջն բոյսք ի հողոյ, և ծաղ-
կունք և դալարիք գեղազարդեն զերկիր նորաստեղծ.
ի չորրորդումն արեգակն և լուսին և աստեղք յիւրա-
քանչիւր կայանս փայլեն ի հաստատութեան. ի հին-
գերորդումն փոռք ձկանց կայտեն ի ջուրս, սը-
նան ընդ օդս թռչունք թևածեալք, զեւան դալարին
սողունք ընդ գետին, և չորբոսանիք վարդեն ընդ երեսս
երկրի. հուսկ ապա ի վեցերորդումն երևի մարդն է-
կեալ ի գոյութիւն. և ի բովանդակել ամենայնեւ
տիեզերացս համօրէն, սկիզբն անէ իւրոց ընթացից
ըստ յաւէժական օրինացի, որք ի սպահանութիւն
նոյն կարգեցան ի դարս ապագայ: Ահա այս է վեց-
երայն արարչութիւն. իցէ արդեօք ի բնութեն սեպս՝
գործ հաւասար որ հակառակ եղանիցէ մի զմիոյ անեղ-
ծագործութեան արարածոց: Կա եղեն ևս բնապա-
տումք խորագնինք, որք հիացեալ սքանչանային ընդ
զուգաձայնութիւն մովսիսագիր կարգին լինելութեան
ընդ զննողութիւնս իւրեանց, թէպէտ և ոմանք ի նո-
ցանէ հակառակորդք էին աստուածային յայտնու-
թեան և աստուածաշունչ մատենից: Ըստ Մովսիսի
անգործարանն անուանեալ էակք (հրահալք և քա-
րինք) յառաջ քան զգործարանաւորսն ստեղծան, որ-
պէս զբոյսս և զկենդանիս. և ահա ի պեղել անդ խո-
րագոյնս զերկիր՝ հասնեմք ի նախնական շարս հողոյ,
յորս զգոն տիպք և հետք գործարանաւոր էակաց. և
ամենուրեք զնոյն հաստատեն փորձք և զննողութիւն:¹

Գարձեալ զինչ ընթեանումք մէք ի գիրս Մովսիսի,
բայց զի երկիր ըրով պատեալ էր ի սկզբանէ, և գու-
ցեն ընծայութիւնք ի հակառակէն: Ոչ ապաքէն և
յասեւ անդ ոմանց ի բնաբանից եթէ երկիր ի սկզբ-

¹ Փայլաս. զննութիւնք յաղագս յօրինուածոյ լեւանց. յէջ
15 և 15:

բանէ անպակեայ նիւթ ինչ գոլով հալածոյ, տակաւ
հովալեալ պաղացաւ, ընդդէմ նոցա կըրեցան ամե-
նայն իմաստունք աշխարհի, և խոհականագոյնքն ի նո-
ցանէ զհակառակն հաստատեցին, այսինքն է եթէ եր-
կիր փոխանակ ցրտանալոյ՝ նա և ևս տապանայ: Գար-
ձեալ վասն նախնական ժայռից՝ որք հիմունքն են ցա-
մաքի, միաբանեցին ամէլ իմաստունք եթէ ի տարբա-
կան նիւթոցն են որ ի համապարփակ ջուրսն լուծեալ
սկսեցեալ, ապա միապաղալ վիմատուեալ ձուլեցան:
Գարձեալ և Կիւսութիւն անգլիացի եցոյց եթէ երկրի
հարկ եր լինել ի սկզբանէ կազմագոյն ինչ տարր,
որով և թաւալական շարժմամբն ուսուցաւ ընդ հա-
սարկածիւն և սեղմեալ արամացաւ ընդ բեւեռօք:
Արդ և երկրքն այսօրիկ զննութիւնք ոչ ապաքէն ըլ-
Մովսիսեան վէպն հաւաստեն մեզ, որ ուսուցանէ
եթէ զերկիր համօրէն ջուր համառարած պատեալ
աշարեալ էր ի սկզբանէ:

Այլ լուարօք և զայն բան նորաւոր, զոր անէ
մեզ Մովսէս, և զոր բազում անգամ յայսին կատա-
կանաց ասին նորուքն նանրահաւատք. երբու զի յա-
ւալ քան զծագել արեւու զճառագայթս իւր ընդ եր-
կինս՝ գոյր կանխաւ լոյս յաշխարհի: Չէ մեզ անկ առ-
անոր վճիռ հատանել զկարծեաց երկոցուն իմաստ-
նոց, Տէգառգի որ համարի զլոյս հեղանիւթ ինչ հա-
մաքիւս ընդ արեգեւս յաղգեցութենէ արեգակն
ընկեալ զծաւալումն, և Կիւսութիւն որ հաշուի զնո-
ստ ցորմունս անսպառնելի ճառագայթից արեւու: Գար-
ձեալ յայսին է ամենեցուն և վարկածն այն վեհա-
գունին յաստեղաբաշխ ժամանակիս, որոյ և անուն
մեծահամբաւ հռչակեալ է յինքնագիրս մուրաբն
իւր. զի համարի սա զարեգակն աստղ անմասն ի լու-
սոյ, շուրջ պատեալ ի մշտաբորբոք և ի յարակէզն
այերաց: Այլ որ զինչ և իցեն վարկածքս, այլ ոչ ա-
պաքէն և յամենայն ի նոսա, նա և ի Կիւսութիւն ան-
գամ կարծիս տեսանեմք, զի զսկզբնականն լոյս որիւ
և զան յարեգակնէ համարին նոցա: Յամենայն ուրեք
զատեալ գտանի, թէ և ոչ միշտ փայլիցէ. թէթե ինչ
բաղխան զարթուցանէ զբունեալն յորձաբար երա-
կաց, լուսաբերին երևայթ յայսին զնա ի հանքս և
ի շնչաւորս, շփումն և եթ ցայտեցուցանէ զնա յե-

ընկարիւնական նիւթոց, և ի փառեալ բոցոս և յանա-
սունս առատապէս գտանի. և զժուրս ծովուն եթէ
չթիւցես, նշոյլք լուսոյ հատանին ընդ համառարած
անդունդան. և զիւրի եթէ զամբար ինչ լուցանիցես,
անգէն և անդ լուսաւորի ընդ վայրս հեռաւորս: Արդ
լոյս այս զոր ասացաք, ոչ յարեգակնէ ունի զիւր բա-
կիցին, այլ մասն ինչ է նախաստեղծեալ լուսոյն հրա-
շագործելոյ յառաջնումն աւուր, զոր մարմ է ի բա-
կրդնատարր նիւթ համարել, որով լուսաւորեաց Ա-
րարիչն զարեգակն և զաստեղս. որ և ընդ ամենայն
մարմնոց գայ ի զուգահառնութիւն բազմադիմի յե-
ղանաբք, մերթ գալելովն ի նոսին և մերթ ցայտե-
լով, և որոյ արդեցութիւն մեծ է ի բնաւուծական և
լուսոյթս: Արդարեւ հիւանդի ինն է զի Մովսէս համար-
ձակի կանխադրյն ցուցանել զլոյս քան զարեգակն, ի
ճմարտախրութենէ և եթ բերեալ ասել զայն, որ թէ
պէտ ստոյգն էր և հաւատարիմ, բայց ի վերին երեսս
կարի իսկ օտար ի մտոց և հակառակ իսկ կարծեաց:

Յորովք յիմաստնոց առ ի պարզագոյնս մեկնաբա-
նել զերևոյթս ներքին կազմուածոյ երկրիս, համարե-
ցան եթէ անուանեալքն ի Մովսէսէ աւուրք արար-
չութեան, ոչ իրեզմբնս քաննեցորից ժամուց ամա-
նակաւ չօփիցին, այլ անասման չօփ ինչ իցեն ժա-
մանակի. քանզի և ի գիրս, ասեն, օրդ անուն ոչ հա-
տառուն ինչ և անփոփոխ ժամանակ լսի, այլ մերթ
ևս յայտ անէ և զմիջոյ ինչ ժամանակի կամ զգար:
Եւս առաւել հաստատան եթէ առաջնոց երկոց աւուրց
ջնրթէր իրեւ զմբնս ընել¹. զի չն ևս աստեղծեալ էր
արեգակն, որոյ աւուրսոյ շրջան օրակշիռ սահմանեալ է
մերայոցս: Կա և Մովսէս յետ մանրապատում անե-
լոյ մեզ զգործս արարչութեանն, համառօտիւ զնոյն
բովանգակէ յասեն². «Այս է զիւր արարածոց երկին
և երկրի, յաւուր յորում արար Աստուած զերկինս
և զերկիր²». և ահա յայտնի է եթէ օր ոչ զմի միայն
նշանակէ աստուծոյ, այլ քաջ իսկ զվեցեալն աւուրս
արարչութեան միանդամայն, կամ լաւ ևս ասել զքա-
ն

մասկ ինչ և զգար, յոր միտս էաւ և Տիւրէ ի Մեկնու-
թիւնս իւր: Չկամիմ ոսոխ կամ ջատագով կալ կար-
ծեացս, զի թէպէտ ոչ հանրական իցեն կարծիքս, այլ
են ևս ոչ սակաւք նորին կուսակիցք. և ոչ չբաւորէի
և զարգի աստուածաբանս կոչել ի վկայութիւն, որ
զնայն կարծիս բնկալան և կամ ընդ անստոյգս համա-
րեցան. այլ զիտել արժան է եթ չէ հեթեթի վարդա-
պետութիւնս, և մարթի պաշտպան կալ նմին, առանց
զհակառակ կողմն ճիշտելոյ և սանանելոյ ուղղափառ
հաւատոյս:

Սուրբն Ազգոստինոս յիւրում կարեւորագոյն մա-
տենին որ զՆնեդոց գրոցն¹, ասէ. եթէ չէ արժան
վազմաղել և աղեղնաբանել զհսկութենէ աւուրց ա-
րարչագործութեան, և ոչ իսկ հաստատել եթէ նոյն
և նման իցեն ընդ այժմուցս յորոց եթեանքն կատա-
րին. նա և ի գերաճիւրս մատենին որ Զաղագս քաղա-
քին Աստուծոյ ասէ. «Դժուարին՝ նա մանաւանդ և
անհնարին է ի միտ աւնուել, և առաւել ևս ասել թէ
զինչ էր արդեօք իսկութիւն աւուրցն²»: Իսկ եթէ
ասուցեք թէ ի զնել անդ զվեցեալն աւուրս մի մի գարս
անասմանս, առաւել ևս երկնագոյն պարտ է համա-
րել զաշխարհս քան զոր վարկանիմք՝ իմ պատասխանի
այս է եթէ սկիզբն ժամանակագրութե Մովսէսի ոչ ի
ստեղծմանէ նիւթոյն առեալ է, այլ քաջ իսկ յարար
չազործելոյ մարդոյն, որ ի վեցերորդումն ստեղծաւ:
Աշխարհահամար գրիչ մատենին զամս նախաստեղծ
մարդոյն և զեւրոց սերնդոյն հարուէ, և ի գումա-
րելոյ ամաց նահապետացն որք զմիմեանս յաջորդե-
ցին, յօրինեալ կարգի ժամանակագրութիւն գրոցն
արդոյ. որպէս զի սկզբնաւորութիւն նորին ի ծայր
մարդկութեանս ժամանէ, և ոչ եթէ ի ծագ ստեղ-
ծագործութեան աշխարհիս: Ասան որոյ համարձա-
կելի է մեզ ասել ցերկրաբանս. Իլէք ի ստորինս աշ-
խարհի, և հետագօտեցեք որչափ և կամք իցեն ձեզ
զհիմունս երկրի մինչ ի բուն յալուցս նորա. եթէ
խուզարկութեանց ձերոց ոչ կարեւոր թուեսցի էր.

¹ Մենագոյն Բ. 4:

² Երահանգր պատմութեան. թ. Բ. ծանօթ. և այլն. հտ. Խ

¹ Բառական մեկնութիւն ճննդոց. գ. Դ. թ. 44:

² Զաղագս քաղաքին Աստուծոյ. գիրք Խ. գլ. 2:

կայն ժամանակս ինչ համարել զաւուրս արարչաւ գործութեան, քան որ հասարակէն մեզ զարգիս, և մէք յայնժամ զհասարակաց ընկալուք զկարծիս վասն երկարութեան աւուրչն. իսկ եթէ յայնաւ գոյնս ցուցիլք եթէ հարկ է աշխարհիս և անասնոց և բուսոց երկցադոյն ևս լինել քան զստեղծաւած ազգի մարդկութեանս, ոչ ինչ հակառակեցի յայնու. թիւիք ձեր Ծննդոցն զրոց. քանզի մարթ է ձեզ համարել զմի մի յաւուրցն դարս ինչ անսահման ժամանակաւ. և ձերդ խուզարկութիւն 'ի պարզաբանութիւն համարեցի բանից զրոցն, որոց իմացուած տաւ կաւին չե ևս է ճշգրտեալ:

Իսկ վասն ստեղծուածոյ աստեղաց որ շողան ընդ երեսս երկնից, համառօտիւ ևեթ անցանէ Մովսէս «Արար Աստուած, առէ, և զաստեղ»¹. արգարտե բան հակիրճ և պարզ ամենին, այլ 'ի պարզութեան անդ փայլէ վսեմութիւն, որով և ցուցանէ թէ չիք ինչ գծուարին առ Աստուծոյ, և թէ ոչ աւելի վաստակեցաւ նա 'ի կարգել զբազմութիւն աստեղաց 'ի հաստատութեան երկնից, որչափ 'ի սինդէ ըզհաստ աւազոյ առ արին ծովու: Այլ Մովսէս ոչ ինու զիղձս հարցասիրութեան մերոյ, և թէ արդեօք 'ի լուսաւոր յաշխարհսն յայնոսիկ որք զգլխով մերով թաւալին, գուցեն 'ի նոսա բնակիչք: Ազատութիւն կարծեաց շնորհեալ է ամենեցուն 'ի խնդիրս յայս. չկարեմք անել թէ իցին և 'ի նոսա մարդիկ մերակերպք, քանզի ինչ ոչ գիտեմք ամենին: Անհարկն ինչ արդեօք թուիցի ձեզ զի երկիրս այս ևեթ բնակեալ իցէ, որ առ բոլոր անեղերացս կէտ իմն ևեթ համարի, և համատարած աշխարհաց բազմութիւն անչին և անմարդիկ լբեալ թողեալ յամայութեան: Ոչ ինչ արգելու հաւատոց արքութիւն ընդգրկել և զայդ կարծիս, եթէ հաճեալիք կարգել և յարեգական, և 'ի լուսնի, և 'ի գնայուն և յեւեղակալ աստեղաւ րարածս բանաւորս, որք գիտիցեն ճանաչել և փառաւորել զԱրարիչ եղականաց: Փոնգրնէայ Աշխարհաց յորովութիւն վկայաստութիւն ինչ է մտացածին հանձարոյ գիւտ, այլ թէ կա՞մք ընդունել, լինիցի ձեզ այն 'ի ճամբարութիւն: Զծանոթութիւնս զայնոսիկ կարևոր համարեցաք կարգել աստանոր. քանզի առ

'ի շխարհայ զորս ուսուցանեն հաւատք հաստատապէս, և զորս 'ի կամս մարդոյն առնեն ապաստան, բազում անգամ վարդապետութիւնս ինչ ընծայեն նմա որ ոչ իւր իցէ, և առատանան ընդգէմ նորա կանխակալը կարծեք, և 'ի մարանչել անգ ընդ ստապատիր ցնորից՝ համարին վաստահութեամբ ստանալ ինչ նմա:

Ահաւասիկ հասեալ կամք 'ի հրաշակերտն 'ի գործս արարչութեան, 'ի մարդն նախաստեղծ, որով և համառօտեցաւ վեցորեայն ստեղծագործութիւն. այլ զի մի քան զստաշարքութիւն աւուրս զանցանիցեմք, զերկուս ևեթ զգլխոց հանգամանս առցուք 'ի քնին: Առաջին՝ ըստ մովսիսագիր վկայոցն միակ արմատ հանուրց մարդկութեանս կացին Ադամ և Եւա. իմաստ արդարեւ սկընչ և փարելն, որ զամենայն ազգ աշխարհի ստղծեմք 'ի մի տոհմ և 'ի մի գերդաստան միաւորէ: Այլ անհաւանք ոմանք ագ Վոլգեգիւն ընդունայն և անհանձար ընդգլխմաբանութիւնս մեզ առաջի առնեն, և զմիութիւն ազգի մարդկան քանդել կամին յազգադուռոց մարմնոյն զանազանութեան, համարեցան ևեթ էապես այլ և այլ ազգս համարել սարսա իցէ զսպիւտական և զհնդկիս, զտոգէնգացն և զերուսացն. որպէս թէ չէք հնար մարդկան 'ի մի ազգ պատկանելոց կերպարանափոխ լինել և այլազունել ըստ զանազանութեան վայրացն և սննդեան, և ըստ կենացն կենցաղին, և ժամտ աստիցն, և յայլ ևս յինքնողգպ պատճառաց, որպէս հաստատեաց և Պիւֆֆոն¹, և զի 'ի հանապազորդութենէ բնական պատճառազգ յայլ և այլ աղինս, հնար է անլինջ ալլայլութեան զինաց մուտ գտանել 'ի նոսա. և ահա վասն այսորիկ և ոմանք 'ի բնավկայաց 'ի ցեղս ցեղս որոշեցին զմարդիկ, իբրեւ ոչ ևեթ ըստ ազգացն և ըստ սկզբան որիւ գորով նոցա 'ի միմեանց, այլ ըստ սեպհական կազմուածոյն ևեթ և ըստ գծագրութեան կերպարանաց²:

Երկրորդ անգամ՝ առ Մովսէս վասն մարդոյն, եթէ տէր և իշխան կարգեցաւ յԱստուծոյ 'ի վերայ երկրի,

1 Բնական պատմութիւն. հատ. Կ. 'ի 12. յէջ 112 և 'ի հետ:

2 Նաեւիւտ. Նախադրութիւն ճար. հրահանգաց կենդանաբանութեան իններորդ ամին:

և 'ի վերայ ամենայն անամաց, այս խորհուրդ վանման, ծանօթ և հոգակեալ իսկ էր և առհիմնապէս անհրաժեշտ, որ և զգոյշ լիցուք պահել յանձինս մեր անկապուտ զգեցողոյն փառան շնորհեալս մեզ յԱրարչէն: Այլ զկարգ իցէ, զի արք մեծաշանձարք, և ընդ մեծութիւն մարդկայնոյ բնութեանս պանծացեալք, գոգցես անժառանգել զնա նկրտիցին և կապուել յիւր արքայութեանէն, և մինչև ցընդատն իւրոցն ստրկաց զնա հաւատարել, առ ազատ զնա կացուցանելոյ 'ի պարտուցն պատշաճից: Ո՛հ ապաքն շատ իսկ խոնարհեալ անկաք յառաջնոյ բնութեանս անարատութեանէ և 'ի գեղեցկութեանէ. զորմէ և կարի յոյժ վկայեն անկարգութիւնք յօժարութեանցս մերոց և աղետաբեր թշուառութիւնքս. և արժան ինչ իցէ նորանոր նուատուութեամբ յանարգութիւն ինչոցանէլ զանմասն մեր, և ներքոյ արկանել այնմ, յորոյ վերայ և յետ անկմանս մերոյ ունիմք իշխանութիւն. արժան ինչ իցէ ունին զնեւ անպատեհ բարանջանացն որ յազգահամարս ստեղծուածոց՝ կապկաց սերունդս առգնեն զմեզ. զնիւթակմանիս կազմուած նմանութեան հաստատութիւն ամենայն զարջ և միտակ բանիցն: Այլ և ոչ հաւատար ինչ է համեմատութիւնս այս. որ թէ ճգրիտ ևս ընէր, ոչ ինչ ունէր ցուցանել. և Գիւսէին որ գրեացն զՅարադրեանն անդամադնութիւն, քաջ իսկ խոյտառակեաց ուրեք¹ զանհեղեղ շարժադրման նմանակցութեան մերոյ ընդ անտառաբնակ մարդոյն, այս է՝ ուրանկութեանն անուանեալ ապուղնային: Ի հաճոյս նիւթապաշտիցն թողցուք զանհանձարս խնայտութիւն. իսկ մեր կացուք մնացուք, որպէս և բռնեղաբար յԱստուծոյ մարդիկ բանականք, ազատք և անմահք, և սովին իսկ ձրեւք պատկերակիցք Արարչիս մերոյ, թէ և թերացեալք յոյժ յոյժ 'ի կատարելութեանց նորին:

Այլ մինչև կնքեալ զայս մասն բանիս, կարեւոր համարիմ ցուցանել ձեզ, տեալք, զի և աւանդութիւնք ամենայն ազգաց երկրի, յայնչառակ ժամանակաց հասեալք մինչև առ մեզ հաւատարիմ առնեն զվէպսն

¹ Տեւել. յերես պետութեան բնութեան, ծանօթ, վերջին:

Մովսիսի զառաջնոց ժամանակաց: Անդունդս և թահ, բոհս կրցեն ամենեքին զժամանակն, յորում ամենայն ինչ անկերպարան էր և ստուգեալման, յորմէ 'ի վեր էլին անեղերացս հրաշակեալք: Ամենեքին յիշատակ առնեն եթէ 'ի սկզբան զարք ինչ անցին երջանկութեան և անգործութեան, յորում երկիր հաճոյական բնակութիւն էր մարդոյն, որ և անուամբ ոսկի դարուն հոգակեցաւ 'ի քերթողաց: Խոստովանին ամենեքին եթէ 'ի նախնութեան երկայնակեացք և բազմաժամանակեայք էին մարդիկ. և ականաւորն 'ի պատմագիրս Զովսէպոս 'ի վկայութեան ամէ այսմ՝ զյոյժ վագոյնս 'ի վկայասանից ազգացն առաջնոց: Հաւատալին ամենեքին եթէ զան հոգիք չարք և բարիք. ոչ ապաքն և առասպելք Տիտանեանցն, և վազել և վերտանել նոցա յերկինս, և շանթահարն լինել յԱրամագոյ, զապտումբ հրեշտակացն 'ի յուշամէ զժպրհոթութիւնն և զպատուհաս: Եւ վասն չարեաց աղետից որ զաշխարհս վրդովեն 'ի Պանդարայն ամից ծաւալեալ աւանդէն առասպելք, զընդվայրախող բնութիւն կընդի առաջնոյ քողարկելով 'ի նմա. և օձ կամակոր թշնամի աստուածոց յառասպել նկարի. արդ ոչ ապաքն անհերեւ տեսանի միաձայնութիւն այսոցն ընդ պատմելոցն 'ի գիրս յաղագս մարդոյն և զնորա անկմանէն: Գիտակք իսկ էք զոր զայսմանն զրեաց հեմոգոս 'ի քերթուածին Վաստակոյ և աւուր, և մանաւանդ Ովիդեայն ճարտար մեկնչի դիցաբանականն աւանդից: Դարձեալ սրանչէլ է, տեալք, և բաժանութեամբ ժամանակին յեօթն յեօթն աւուրս որք և եօթնեակքն կոչեցան. և Պայեի 'ի պատմութեան նախին աստեղաբաշխութեանն սան¹. «Առ արեւելեայս եօթնեկը հաշուել զժամանակն յայնչառակ ժամանակաց հասեալ է». չեղձ մարթ համարել զսա յիշատակ եօթնօրեայ ստեղծագործութեան աշխարհէ: Արդարեւ խոստովանիմ և ես զի լարք ինչ եթէ են սոքս սպուեալ ընդ խաւար ժամանակաց. այլ հիւնում յոյժ ընդ այս միաձայնութիւն զի և նուիրական աւանդք ազգաց հեթանոսաց 'ի հաստատութիւն եք.

¹ Լուսաբանութիւն յի գիրս 38. յէջ 333:

րայական տուճութեանցն զուգակցին: Ըստ իսկ ըստուգեցաւ վէպ ստեղծագործութեանն Մովսիսի մը: Նայ ինձ 'ի քնին առնուլ և զպարմեալն զընդհանրէն:

Բ

Յադագս բոցն ձեռնդոց:

Սոհեալ անցեալ էին դարբ վէշտասան յորմէ հերբ տեղծեալ էր մարդն և երկիր 'ի սպառ ապականեալ յանօրէնութեանց նոցա, և ահա զարթեալ սրտառութիւն բարկութեան Վեհնակալն, և կնքեաց պատուհասել զմեղանս նոցա, և թողուլ աղքաց հանգերծելոց զլաւեփական յշատակ իւրոյ արգարութեանն: Առ այս ձայն տայ արարածոց, զի բնութիւն համօրէն սպարաւոր կամակատար կացցէ արբանեկէ իւրոյ անողոր վրէժխնդրութեան. և ահա անդէն ջուրք որ յերկնս, և ջուրք որ յանգուռնս ծովուց և 'ի խորապիտ վիհս երկրի՝ յորդեալ զեղուն 'ի ցամաքն: Ահա զահաւորն զայն տեսիլ ջուրք սահանացելոց 'ի բարձանց երկնից, և բուռն յորդեղոցն 'ի խորոց անդնդոց, և հոսելոցն 'ի ծովէ զախնածիր սահմանօքն վազելով, զտասա նկարագրէ վիպասանն աստուածախօս արեւելեան ճոխաբանութեամբ յատել անդ ելծէ սահանք երկնից բացան և պատառեցան աղբիւրք անդնդոց. որովք կորեաւ աղք մարդկութեանս համբըն, և յաշխարհակուլ նաւարեկութենէն մի և ելծ տուն սպրեցաւ, տոհմն Նոյն, որոյ արգարութեանն անն առին երկնից զայրազնեալ. զի ձեռն ամենակալ հովանացեալ տապանին յորում՝ նոքա պատասպարեան կային, նաւարկէին անվտանգ: Այլ զինի հարեւր և յիտուն աւուրցաւ, յորմէհեռէ սկսան անդ արեւածքն աշխարհակործանն, տակաւ զիճանել սկսան ջուրքն ամբարձեալք, և երեւցան դուռք բերանց. և 'ի ցամաքէլ ջուրք յերկրէ եւ արգարն և առն նորա 'ի տապանէ անտի, զնշխարեալ յոյս անկախութեան աղբի մարդկութեանս ընդ

իւրեանս բերելով. անդէն նախահոգակ փութով սեղանն 'ի տեղւոյն կազմեն, և մեծահանգէս շնորհակալս մատուցանեն Աստուծոյ որ աղատեացն զնոսա: Նորոց կարգաց սահմանի սկիզբն. երեքեան որդիք Նոյն՝ Սեմ, Գամ և Յաբէթ աշխարհաբք կարգին նորանոր աղքաց և ժողովրդոց, և երկիր բոցցես միւսան. դամ նորաստեղծի: Ահա այս է բովանդակութիւն վիպացն զոր աւանդէ մեզ Մովսէս զանգերական ջուրքն հեղեղէ, որ ընկղղոյ և աւերեաց զհամբըն աշխարհս, զոր և ջրհեղեղս անուանեմք:

Նմար էր մեզ արդեօք մերժել զայստոսի՝ թէ և 'ի վը կայութիւն ճշմարտութեան վիպասանիս ոչ առ ձեռն զոյնն այլ պատճառք, բայց բնութիւն և ելծ աշխարհակործանն պատուհասիս, և աներկմիտ վատահութիւն վիպասանին, որով պատմագրէ մեզ զնոսին: Բանդի որ շահ օգտի առաջի կայր Մովսիսի 'ի ստայօգ բանն կարկատելոյ, և ուստի՝ յընայր զանհին առապելան հուցակել, և զինչ յոյս անկախութեան երնմա հաւանական զնա ցուցանելոյ: Ելծէ արգարն ներգործեալ էին յաշխարհի ահաւորս այս սքանչելի, խորագոյնա ապարէն դրոշմեալ էր 'ի միտս մարդկանն որոց ժամանակակից էր Մովսէս, և մինչև ցայնժամ անվնջ պահեալ յշատակաց առաջի աջաց նոցա. զի և այնչափ բազմօրեայք էին մարդիկ ժամանակին, զի աղք սակաւք անցեալ էին 'ի Նոյն մինչև զՄովսէս: Արդ ելծէ ստայօգ ինչ բանս համարձակէր յօրինել զայնպիսեայ երեւելի անցից աշխարհի, ոյր հետք անդամ չէին մնացեալ, ապարէն ամենեքին ընդդէմ դառնային և նշաւակ կատականաց և ծաղու զնա առնէին: Այլ ո՞ ոչ զիսից ելծէ չէ լեալ երբէք 'ի հնոցն աւանդից, որ առաւել բան զանվնջելի տպաւորեալ կայցէ 'ի միտս ամենայն աղքաց աշխարհի. զի միաբարբառ զնոյն հաւատքեն և (Հայք) և Եղիպտոսցիք, և Բաբելոնացիք և Յոյնք և Հնդկիք. և ամենայն աւանգութեանք նորին ժամանակաց ցուցանեն ելծէ յերեմի ժամանակի ջրահեղձոց աստակեցաւ աղք մարդկան, 'ի պատուհաս իւրոց եղեւանց, և սակաւք ոմանք միայն սպրեցան: Բերոսոս որ հաւաքեաց զտարեգիրս Բաբելոնացւոց, և Լուկիանոս 'ի յիշատակս յունական առապելեանց, բազում վէպս

աւանդեցին մեզ զայսմանէ, յորս ականքն տեսնի միաձայնութիւն ընդ պատմելոյն 'ի զիրս Ծննդոյ՝: Կոս և Նոքին իսկ անհաւաք խոստովանին զհամաձայնութիւն արեգեւորական աւանդութեանցս: Գրիշն Հնութեան հոլանդաց, որ զամ մի յանհաւատոյն էր, զայսօրինակ բարբառի. « Հարկ է, ասէ, յաւանդութեանց մարդկան այնպիսի ինչ անցս ընտրել և աւանդել, որոց ճշմարտութիւն բաժնածանօթ իցէ ամենեցուն. և որ այն իցէ: Ըստ իմոյ կարծեացս, ոչ ինչ այլ դէպս իրշմարտ էս, ոյր յիշատակարանք յամենեցունց առհաւաքական վկայեալք իցեն, որպէս զայնոսիկ որ աւանդեն մեզ ընտկան իրիք կերպարանախօսութեան լեալ էր բեմն աշխարհիս, որով նորոգեցաւ և ազգ մարդկութեանս. և համառօտ ասել թուի ինձ թէ զարկածս ջրհեղեղին պարտ իցէ ճշգրիտ դարազրուի համարել պատմութեան ազգաց»: Արդ ռուսի իցէ, տեաք, միաձայնութիւն հաւատոց ազգաց զընհեղեղեան արկածից. զի ոչ զմոլորութեանց ինչ բանք են, զի զամբարհաւածութիւն կամ զայլ աստու ինչ մարդոյ պատճառս նմին կարգիցեմք. զի զինչ շահ կրից ցանկութեանց կայցէ հաւատալ եթէ ազգ մարդկութեանն ջրահեղձոց ջնջեցաւ երբեմն յաշխարհէ: Այստ համաձայն վկայութիւն այլաբեզու, այլաիրոն և այլադենն ազանց 'ի ստուգութիւն իսկ անցիցն հաստատեալ է: Ասան որոյ և ամենայն խուզարկութիւնք ի մասանոց լծնամեաց Գրոց սրբոց, ցարգ ևս ոչ կարա, ջին նշխարս ինչ հնութեան, որ քան զգար ջրհեղեղին երկցադոյն իցէ՝ դտանել. նա ոչ աղաքեն և պատմութիւն հանձարոյ մարդոյն և դիտութեանց և դարբութեանց և արուեստից՝ հաստատութիւն է մովսիսեան վկայացն յաղագս վերանորոգութեան նորատեղի՝ աշխարհիս: Տեսանեմք անգանոր զի տակաւ զօրին տոհմային ընկերութիւնք, ծաւալին Ժողովաւորք, և զարդանան օրէնսդրութիւնք. սկզբնաւորին դիտութիւնք և արուեստք, և ծաղկեն և բարգաւաճեն, և մարդ զամբան զգամ ընդարձակէ զասհմանս իւր և ընդ իւրն

նուաճէ զկողմն կալմն օղխարհի: Եւ հմտագոյնքն անդամ և հանձարամիտ խուզարկուք հնութեանց, որք լուսարանն զմիգարանաւ խանձարուս սկզբնաւորութեան ազգաց, ոչ անգր քան զորդիս Կոյի և 'ի Նոքին յառաջին սերունդս կարգեն զնոսա: Կոքին զարձեալ ցուցանեն մեզ եթէ անուանքս Աեմ, Քամ և Յաբէթ, և անուանք առաջին որդեց Նոցա, պահին ցարգ յանուան ազգացն, որոց կայցն նախապէսք և հինաւ գիրք, թէ և ոչ սակաւ այլալիւալ և ժխորեալ. որպէս անուն Յաբէթայ յորմէ սերեցան յովոյք յազգաց Աբեմովց հոջակեալ է անուամբս Եսաիէթ:

Այ ինչ երկմտեմ թէ մարթ իցէ 'ի վերին երեսս կադէ և մոքառել ընդ Մովսիսի և ընդ գրոց նորս, թիկունս օգնականութեան առեալ Ժամանակադիրս ինչ թափուսս յանցից և 'ի շարայտրեալ արկածից, կամ գաւազանադիրս անուանց թաղաւորաց և պետութեանց, և շարս ամալք բազմաց որք թերևս եթէ նեակք ևեթ էին և աւուրք՝ նա թերևս և Ժամք միայն. դարձեալ և հաշիւս ինչ աստեղաբաշխական ըստ հանդից ընդարձակեալս, և կենդանակամարս կեդակարծս և ըստ մոսի մեկնաբանելիս: Այլ զինչ լինիցի սոցա ամենեցուն եթէ ըստ պահանջելոյ ուղիւստ՝ բանին ուղի ուշով 'ի քնին առցուք զսոսա, զի մի պատրեացուք յառասպելաց և յընդունայն և 'ի դրաջան խուզարկութեանց, բայց անհետ լեալ ջնջեացին յերեսաց լուսափայլ հետազօտութեան ամենայն սնոսիք կարծեցեալ հնութեանցդ. Ֆրէքէ ոյր իմաստուն, որոյ վկայութիւն աներկբայելի է անհաւատից, ասէ. « Աշխատութիւն յանձին կալեալ քննել և բուսարանել զնախնի Ժամանակադրութիւն ազգաց հեթանոսաց, ծանեաց 'ի պարապմունսս յայտոսիկ, զի եթէ ընտրեալ կացուք զնախկին ճշմարիտ աւանդս պատմականս, զզուգակցորդան ընդ միմեանս, որք և վկայեալք և հաստատեալք իցեն 'ի ստուգադիւտ յիշատակարանաց, և եթէ 'ի բաց յաղաւեսցուք 'ի նոցանէ զամենայն ստայօգ առասպելս և զնորանոր յաւելուածս, յայնժամ ականքն տեսնիցեմք զի սկիզբն ամենայն ազգաց, նա և այնոցիկ որոց ծագումն երկրագոյն համարի, բազում ամբ ծագումն երկմտանքն զոր սահմանեն ճշմարիտ Ժամանակադիրք Գրոց

1 Հրահանգք պատմութեան. թղթ. Ե. աղջոյն. հտ. Ա:

սրբոց բազմանալոյ մօրգեութեան 'ի վերայ երկրի¹» :

Եւրոպէն համօրէն զըրդեցաւ յաւուրս մեր ընդ գիւտ կենդանականարի միոյ դրոշմելոյ յանգատտակ մեհենին 'ի Տէնտերոս², յորմէ վաղվաղեցին բաղուսէ երկնագոյնն և ևս ցուցանել զազգ մօրգեութեանս, քան զոր սոսճմանեաց Մովսէս այլ տոյս ևս 'ի նոյն յանդեցաւ, յոր և այլ ամենայն ընդգիմագրութիւնք, զի 'ի քննութիւն յանդիմանեալ 'ի սպառ անհետացաւ: Աշխարհաբարոյ որ հնախօս յԵւրոպայ, հաւմարի զկենդանականարս զայս յետոյ լինել ժամանակաւ քան զԹուականութիւն փրկչին, և չներէ շնորհէլ այնմ³ և ոչ իսկ ամս երեքհարիւր նախ քան ըզՔրիստոս² Գարձեալ և Փրանկիք երկու իմաստութիւն պանծալիք ծանուցին ամենեցուն զհետադատութիւնս իւրեանց զկենդանականարացն զանոց 'ի մեհենին 'ի Տէնտերոս⁴. յորոց մին⁵ որ և լուսաբանեաց ըզհէլէն արձանագիրս մեհենին, ցուցանէ եթէ անդատակն այն յորում քանդակեալ կայ կենդանականարն մեծ առ Տիբերեաւ և կառուցեալ է իսկ երկրորդն⁶ մեկ նաբանութեամբ սրբադրոշմ նշանագրաց փոքու կենդանականարին հաստատէ եթէ վերջինս տոյս առ Կերոնիւ գրուցեցաւ:

Գարձեալ 'ի վերջին յայտարիկ ժամանակս հաստատեցաւ 'ի Պէնիկալոյ կառնուակցութիւն իմաստուն աւրանց անգլխոցւոց, անուանեալ ճեմօրան Վալիսթայ, որոց և ուսեալ զնախաբարաւ ըզու հնգկաց, և Թարթափեալք 'ի գիրս նոցին և 'ի յիշատակարանս և յաւանդութիւնս, ճառս և խօսս հրատարակեցին Հէպալցորութիւնս առաջինս մահագրելով զնոսս. և վաստակք նոցին մեծ և կարեւոր զայս ինչ ծանուցին մեզ,

ևթէ վէպքն Մովսիսի զառաջնոց ժամանակաց և զըրհեղեղն, և յորգտոյն Կոյի սերել նորանոր ազգաց, հաւատարիք են, որոց երաշխաւորեն և յիշատակարանք հնգկաց. և զի ասիական ժամանակագիրք յանթիւն շարս ամաց անյայտեցեալք, նոյն և նման դտանին ընդ ժամանակագրութեան Գրոց սրբոց 'ի Թօթափէլ անդ 'ի նոցանէ և 'ի քօղախնդրէլ զնորհրդական պատրուական: Ապա չիք ժողովուրդ յաշնարհի որ առաւել հնութեամբ սանծասցի երկնագոյնիւ քան զըրհեղեղն մովսիսապատում:

Այլ տեսցուք եթէ պատմութիւն Մովսիսի որ յաւանդից այլոց ազգաց զայսօրինակ սքանչեւապէս հաստատի, կրկնէ ինչ հակառակութեան վէպ 'ի վիպաց բնութեան: Այ բնաւ, տեսաք. արդարև զժուարին է յոյժ, նա մանաւանդ և անհնարին 'ի միտ առնուլ և նկարագրել թէ որպիսի յեղափոխութիւնք և քանդմունք տւերածաց զհեա եկին համայնալինք պատուհասին: Յայսնի է ամենեցուն եթէ դարձնոս քորալ վէպ ջրոցն բնութիւն, և յորդէլ պատառել ծովուց և գետոց և ահեղ զբօսանք ալեաւ ծփելոց վեր 'ի վայր զաշխարհս արարին, յորպիսի ծաւալեցան յանդուհս երկրի. առաջի նոցա զաշտացան լերինք, բացեալ փեռեկեցան ծործորք և հովիտք, թաւալեալ զըրեցան ժայռք մեծամեծք, սահեցան փոփոխեցան բերք աշխարհաց, և ամենայն տարերաց ընդ միմեանս խառնեալք զվազեղ կուտեցան, և ահեղ յիշատակաւ աւերածոց թողին յաշխարհի: Այ տպաքէն և այժմու տեսիլ կերպարանաց աշխարհիս զպատուհասալիոծ յեղափոխութեանցն և ստանալութեանց բերէ զնկարագիր. ոչ ահա 'ի վայրս վայրս աշխարհիս ցարգ իսկ տեսանին կոհակք ըւսնահանգեալք տարեցաբարեց 'ի միասին խառնելոց, աւաղոյ և խճից հեղեղատաց, և ծովային ձկանց և խեցեաց ընդ մասանց անանոց և բուսոց. և չեցէն այսօրիկ յանկարծադէպ յեղափոխութեան ընծայելիք: Վասն այսօրիկ և այրն իմաստուն որ զնութիւն զբրածոյ ոսկերուոյն չորբոսանեաց, զայսօրինակ բարբառի. « Եթէ գուցէ ինչ հաւատարի յերկաւանականին մակացութեան, այս և եթէ է, զի ահեղ և անանկեալ իմն յեղափոխութիւն կերպարանափոխ

¹ Դարպարութիւն ճառն յաղագս ժամանակագրացն Սիւնեացոց 'ի Յիշատակարանս ճեմարանին արձանագրութեանց, հատ. ԺԸ, 'ի 4, յէջ 294. և հատ. ԻԲ, 'ի 42, յէջ 490:

² Վ խոգոնի: Բան յաղագս երկուց կենդանականարաց 'ի վախճան Բ. հատ. Թարգմանութեանն Հերոդոտեայ 'ի Լարլէէ յէջ 363:

³ Լեթրոն:

⁴ Կրտսերն Դամիոնիւն:

արարեալ է զվերին երեսն հողագնոցս¹ ։ Արդ եթէ վէպք ամենայն ազգաց համաձայն ընդ մովսիսականին զպատճառ այսորիկ ցուցանեն լինել զհաւոր և զհամատարած յորդահոսանս ջուրց, զոր ջրհեղեղն անուանեմք, ապա զհորդ և ընդէր իցէ մերժել մեզ զնոյն և արդարեւ բազմաբնին խաղաղութիւնք բուռն արարին խնամաւուն բնավիպաց հաւատարիմ՝ զնա համարել ։ շատ խի է մեզ նոցին խոստովանութիւն 'ի հաստատել զճմարտութիւնն ահեղ արկածիցս ։ խի բնական բացատրութիւնք 'ի նոցանց հնարեալք չեն մեզ կարեւորք ։ Ահա և Փաղաս 'ի ստանապատ կողմանս աշխարհի 'ի Սիպերիա կոչաս բազրան դաեալ ոսկերոտւոյ փղաց և խալամն ամէհի և վիթխարի գազանաց, ընդ այլոց ոսկերց ձկանց և բրածոյից, զարմացեալ հիանայր, և համարէր տեսանել 'ի նոսին վիպս անտեղին աշխարհաւեր ջուրցն յորդութեան ։ որպէս յայտ է 'ի բանից նորին որ 'ի գիրան Յաղաղս յորինուածոյ լեւրան, զոր և այլուր յիշատակեցաք² ։ « Ապա ուրեմն այս այն ջրհեղեղն է, ասէ, զորոց յիշատակ անմուտաց պահէցին նախնի ժողովուրդք Ասիայ, Քաղդէացիք և Պարսք, Հնդկիք, Թիպեդացիք և Սինէացիք, և զոր գրեալթէ առ ժամանակօք Մովսիսի ջրհեղեղին գիպեալ աւանդեն » ։

Եթէ հաւատարիմ համարեցուք զբանս նախաժարարէին, չմարթի զճննաւորց երկցութիւն ընծաւ յէլ աշխարհիս և հինգ հազար ամբ միայն հաշուին, յորմէ հեռէ զսոյն կերպարանս էառ յոր այժմս տեսանեմք ։ զնոյն հաւատուն և արք հոյսիսպք 'ի բնութեանն վէպս պարապեալք՝ խաղաղութեան հեռազատութեամբ իւրեանց ։ վիպ երազաւորեալցն բանիցս Տը Ուսիւս, և Տըւսիւս որ այսպէս բարբառի ։ « Ես, ասէ, շատագոյլ և պաշտպան արձանացայց անսուտ և անհերքելի ճշմարտութեանս, զորոց զընծայութիւն թուիմ նմարել յամենայն էջս վիպասանութեանց, և 'ի մտտեանս յորս զերևութից բնութեան ճառիցն, եթէ այժման հանդամանք աշխարհիս չէ ինչ

հնազոյն, և զի ոչ երկար ժամանակք են յորմէ հեռէ 'ի ձեռս մարդոյ աւանդեցաւ նորին պետութիւն¹ ։ »

Իսկ որ վասն այլոց հեռազատութեանց զնեքքին և զարտաքին կազմուածոյ աշխարհիս, կամիմ զի զիտուիք իցէք, տեսքք, զի ոչ հարկ 'ի վերայ կայ մեզ զնոսա զամենեւին մովսիսապատում՝ հեղեղան մեկնաբանել ։ զի մարթ է և այլոց պատճառաց մեծապէս ազցել 'ի նոսա ։ Քանզի նախ եթէ արդարեւ զաւուրս ստեղծագործութեան մի մի գարս համարեցուք անսահմանս ժամանակաւ, չեք որ որ վիզ խելամուտ աւրացէ անցիցն և յեղափոխութեանց յառաջին ժամանակն յայնտիկ ։ Դարձեալ և ամենեւին անմանութիւն մեզ վէպք հողագնոցս ընդ երկայն ժամանակս ամաց հազար և վեցհարիւրոց, որք անցին 'ի նախաստեղծ մարդոյն մինչև ցարկած ջրհեղեղին ։ և զի որչափ փոփոխութիւնք եղեն արդեօք ընդ այնքան ժամանակս, յորոց չեք ինչ առ մեզ Ստեալ յիշատակ ։ Դարձեալ 'ի ջրհեղեղին մինչև 'ի մեր ժամանակս անցին առաւել քան զորքք հազարս ամաց, արդ ընդ միկոց դարոց քառասնից, քանիցս արդեօք յեղափոխեցաւ երկիրս և չափ բարեխառնութեանօրոց և բերք արմտեաց 'ի բնական և 'ի տեղական և յառանձինն պատճառաց ։ Քանի փոփոխմունս գործեցին 'ի վայրս վայրս լերինք հրացայտք, սասանութիւնք երկրի, և զայրանալ և մերանալ գետաց, լերանց գլորեոց հորովումն, տեղի տու ծովուց և հեռանալ յափնածիր սահմանայն և ցամաքել ծովակաց որք 'ի բուռն զօրութենէ հեղեղաց ջուրց պեղեալ էին յերկրի ։ Զայսմ ամենայնէ ճանապարհ արձակ է հանձարոյ մտաց, այլ զպատշաճականս պաշտօն մեծարանաց մի զպացուք Գրոց սրբոց, այս է ոչ երբէք 'ի պայքար բանից դաւով կամ մերժելով զերեւել անցնս, զորս յիշատակեն նոքա առանց մանրապատում՝ զիրան առնելոյ, որպիսիք են կարգ արարչագործութեան, և աշխարհակուլ ջրհեղեղին ըստ որում աւանդէ մեզ Մովսէս ։

Այլ եթէ ժառիցի որ հորցանել եթէ զհորդ հնար

¹ Գիւգիւս. ճառ կանխարանական. յէջ 110 :
² Յէջ 85 :

¹ Որպիւր բնաբանականն յաւուար 1792 : — Տեսութիւն աշխարհի յԱշխարհէ յէջ 265 :

էր լինել ջրհեղեղին, մեր նախաբարբառ պատասխանի այս է եթէ հաւատարիմ՝ և ընդունելի են մեզ բանք անաղիքիկ վիպագրին. և զի ջրհեղեղին արկած արտաբոյ էր հաւարտիկ օրինաց բնութեան և գործ ամենապարզօրութեանն Աստուծոյ. զի որ հաստատեալն զտիեզերա, նա ինքն կարող է և հզօր և գրգռեցուցանել և գլղղէլ և յեղափոխել ըստ իւրոց հաճոյիցն. և կարի անստութեան է անհնարին համարել օրենսգրի տիեզերացս դարարեցուցանել զնոսին առ վայր մի երբ և կամեցի՝ ըստ տեսչութեան իւրոյ անհաս և անբն. նեղ իմաստութեանն: Գիտեմ զի ծաղրական ինչ թուի անաստութեանն աստուածականն կարողութեան առաքելը պործա, այլ գիտեմ և զայն զի և մեզ մարթ է խառնագործան յիսարութեան համարել զնոցա զաստուածանդիտութիւն: Այլ ի վերայ ամենայնի խորագինն պատմութիւն և բնութեան հնութեանն բուռն արար իմաստուն բնավիպաց մերոցս ժամանակաց խոստովանել եթէ այժմու տեսիլ ցամաքի յայս կերպարանեցաւ յանկարծազաս և ի բուռն հեղեղէլ: Եւ ջուրը ի վերայ երկրի: Արդ որ բնական զօրութիւն ուժեր բաւեր համբաւնայ զվիկիանն համատարած, և հոսել թափել ի վերայ երկրի ընդ հակառակն ծանրակշռութեանն օրինաց. մի թէ կարողք ինչ իցեն հրաշայտ լերինք զայցափ ընդարձակածաւալ հրաշաներ. գործել: Հնարեցան ոմանք ասել եթէ ի գիտաւոր աստեղաց ոմանք ընդ հողագնաոյս բախելոյ թիւրեցան ասանցք աշխարհիս և զվայրս ծովոց տեղափոխեցին: Այլ ոչ միայն կեղականք է ամենին գրութիւն և մտացածին, և յաւանդութիւնս չիք ուրեք այսմ՝ յիշատակ, այլ զի և այնպս և եթէ հնար ինչ իցէ արդեօք այսօրինակ զղրգմանց և խաղութեանց պատահել ի բախելոյ միոյ և եթէ վարդաւոր աստեղ: Հանաւորեղն այն գրիչ Պարզաբանութեան գրիչ աշխարհի, հնարի արտապնդել զայնոսիկ որ մանկաբար երկրնայն յայսպիսի աշեղ արկածից. ահա և բանք նորին. «Այնպիսի փոքրեղն են կոմիտքն, զի և ի բախելն նոցին ընդ աշխարհիս, ի տեղիս տեղիս միայն լինին սասանութիւնը¹»: Ահա և յընդունայնութիւնն

¹ Լա Բլան. գլ. Գ. հատ. Բ. յէջ 36, և այլն,

կարծեաց, որոց ի բնական պատճառաց կամեցան ցուցանել զանցս ջրհեղեղին, հաւասարն մեզ Վէպքն մովսիսապատուք:

Իսկ եթէ հարցցէ որ եթէ ուստի արդեօք ելին այնքան ջուրք ի ծածկել և յողղել զամենայն երկիր, ասեմք եթէ ըստ Մովսիսի յորդութիւն ջուրց որ ի բարձունս օդոց զանձեալ պահին, ընդ ամբարեղոյն յանդունդս երկրի և ի խորս ծովուց, շատ խի են և առաւելուն յոյժ յոյժ առ ի ծածկել զերկիր համբուն. և իմաստնոցն հաշիւք համարոյ յայտնագոյն ևս բնծայեցուցանեն զհնարաւորութիւն իրացս՝ Եւ Մովսիս կարի ստուգադիր դասիկ, որ ասացն յառաջագոյն երկրի ի սկզբանէ ծածկեալ կայր ընդ ջրովք ապա ուրեմն մարթ էր միւսանդամ ի նոյն վերագառնալ:

Յաւելցուք աստանոր և խելամուտութիւնս ինչ կարևորս, որք բաւականք իցեն ի հաւանութիւն ամել զմիտս ողջախոհս, և զինուորել զնոսա ի պատասխանի այնոցիկ որոց տակցենն, եթէ զի է ապա զի ի վերին շարս երկրի ընդ այլոց խեցեաց, բուսոց և անասնոց չգտանին և ոսկերտոսի մարդկանն, որ ի հեղեղս անգ ջուրց սպառեալ ջնջեցան, բաց ի միոյ և եթ յաղագասոյմէ: Արդ նախ քան զամենայն չեղէ արդեօք մարթ ասել եթէ յառաջ քան զջրհեղեղն, ոչ իրբն այժմս բնակեալ էր երկիրս առհասարակ ի մարդկանն. դարձեալ ի ծահ է կարծել եթէ կողմանք ինչ երկրի, յորս յառաջ քան զջրհեղեղն բնակէին մարդիկ, խորասուցեալ իցեն յանդունդս ծովուց: Գարձեալ միւսանդամ ուր ուրեք հետազօտեալ յուղեցին մարդիկ զշարս և զուսու հողոց. ոչ ապաքէն ի կողմանս ինչ և եթ Եւրոպայ. ուր նախկին բնակութիւն և բազմամարդութիւն յարեւելս հաստեցաւ. արդ տեսցուք եթէ եղին ինչ խուզարկութիւնք ի խորս ալուց աշխարհացն այնոցիկ, առ ի հաստատել եթէ չգտանիցին ի նոսա նոյն խարեալ հետք մարդոյ: Կա մանուսնդ զի այս ընդ իմաբանութիւն և ամենայն խի կարծեաց հակառակ արձանանայ. քանզի եթէ ըստ արդի իմաստնոց ևս

¹ Հրոհանդք պատմութեան. հատ. Ա. թղթ. Ե. ծան. ձ:

տակեմք եթէ անկարձ և բուռն վազովունք բանդեալ իցեն զաշխարհս, անշուշտ որպէս զանասունս որ ի նմա, նոյն ինքն ցնիւալ էր ապաքէն և զմարդիկ. որով և նոյնն մարթի հարցաբանեւ եթէ ընդէր ապա չգը. տանիցն բրածոյ սկեկք մարդոյ ընդ այլ կմտաւ չորքոսանեաց:

Հուսկ ուրեմն հարցանեն զմեզ, եթէ ամենայն մարդիկ, ասեն, սերեալք իցեն ի Նոյէ և յորդաղոց նորա, զինորդ հար էր Ամբրիկոյ բնակեւ և բազմամարդիկն լինել ի ժամանեւ անոր Բրիտաւորի Գալուստի: Այս առարկուած, տեսք, ընդ այլն ասահասարակ որք հրապուրէք են իրից և արտից մարդոյն, ազմուկ և ժխոր մեծ յարոյց հակառակ Գրոց սրբոց, այլ ի վերջէ ծանուցաւ, զի որ բազմոց եկաց պատճառք անհաւատութեան, ցնորական ինչ էր և բանք սնտեաց: Քանզի այժմ հասաւ եղաք ամենեքն, մանաւանդ զինի ծովաջուռ ուղևորութեանց հոյսիսպ Գուքի, եթէ Ամբրիկոյ հարաւորագոյն յոյժ է Արիոյ, և զիւրին է ի միտ առնուել եթէ զինորդ յԱրիոյ հատուած անցեալ բազմայնայն յԱմբրիկոյ¹. զի և կերպարանք և հանդերձք և կենցաղ կենաց և լեզու Եգիպտացոց յայտ առնեն զի արեանառուք են Արտեմիդացոց, որպէս և սորա սերեալք ի Նորմեկիացոց համարին. որպէս զի հնարաւոր լինել հիւսիսակողման նորոյ աշխարհին դարձել բնականաւ ի հիւսիսոց Եւրոսոյ: Տեսցես զոր ինչ դրեաց զայսմանէ հաշակաւորն Ռուբերգան Անգլիացի ի Պատմութեան Ամբրիկոյ²:

Արդ համարձակեցէք ինձ ասել, տեսք, եթէ որչափ ինչ մարթ էր, հասաք ըզձիցս մեքոց, որով ցանկացաք վրէժխնդիր և ճատագով արձանանալ Գրոց սրբոց, ընդգէմ այնոցին որ հակառակութաւ ցուցանել զնա կամեցան վիպաց բնութեան և տուգութեան աղգաց երկցագունից. ձեզ արդ միայ փարատել ի ձէնջ զկանխակալոյ կարծեաց զմեալ, որովք ցայսօր թերեւս նսեմացեալ կայիր: Քանզի բուռն և անբերելի է մեզ յաւատարմական բեմէս, զանուրբ և զարտաբեր իրաց

ճառել ձեզ բուն, որ ի սպառ օտարք են ի սրբաւայր տաճարէ աստի: Այլ խաթուծիւն հոգեոց յայս հրաւիրեցին զմեզ, զի որ յառաջ քան զամս հարկեր անհետեւ թ և ծաղկաւան համարէր, և անբերելի գեղեցիկ տիրութեանց և անպատշաճ կրօնից սրբութեան, յաւուր յայսմիկ թերեւս անհրաժեշտ համարի բեմաւ սացութեան, կարեւորագոյն քան զայլ ամենայն զորս մարթ էր ինձ ճառել առաջի ունիւղբացդ իմոց երկտաւ սարգաց. որք անպէտք էք տախալին թէ որչափ անձնաւ պահ զգուշութեան պէտք իցեն ընդգէմ նորահար դրութեանց, զորս կարկանտեն արտք ջանկութեանց, և ջանկութեանք տխտից մեծապիպաք տնչմամբ ընդ ունին: Այլ այս զինչ է. անցանէն չքանան դրութիւնս այսոցիկ, մահակից մարդոյն լեաւ որ զնոսին հնարեցաւ. իսկ ճշմարտութիւն Գրոց սրբոց կայ և մնայ յաւառանս ժամանակաց, աստուածական էութեանն դոյով հաղորդակից, որ եան զնոսին, և ի հակառակամարտ պատերազմացն մեծապայծառ և յալմողական և ևս եւանէ. խեղամտութիւն ութեւտան դարուց զայս ինչ հաւատուէ մեզ, եթէ նորանոր գծուարութիւնք նորանոր հետազոտութիւնս ծնանին և նորանոր յալմանակս նիւթեն հաւատոց: Ի կազմել ամբարշտին զպատկան դարանս գիտութեան, աստմին տկարագոյնքն ի հաւատս, և այր աստուածաբան թուի կաւազել ի բանալ առաջին նորա խնդրոց, որոց ծանութեան թիւն ոչ այնչափ կարեւոր պահանջն. այլ այր բարեկրօն անվանեք ի հաւատս, կանխաւ իսկ հասեալ կայ ի վերայ, եթէ ընդգիմամարտութիւնքն այնոցիկ ի վերին երեսս զօրաւոր և գծաւարակն խն համարեալք, լի են ունայնութեամբ և սնտի խաբէութիւն: Եւ արդարեւ զինչ վախճան լինի նոցա կատարածին, բազ յարուցանէ Աստուած ճշմարիտ իմաստունս, որք զլրէժ խնդրեն թշնամանեւոյ և անպսնեւոյ ճշմարտութեանն, և փարատի մայրն աղմամուռ յորոց զաչան ի լոյս բանալ կամիցին: Տեօիք աչա, տեսք, զի պաշտօն մեծարանաց հարկանեն Մովսիսի և ճշմարտութեան վիպաց նորա վկայք, երաշխաւորեն և տիեղերացս բնութիւն, և վէպք աղգաց, նա և նոքն իսկ առաւապէք, ուր աղաւաղեալ պատկեր զիմացն է ճրջմարտութեան: Այլ ի վեր քան զայս ամենայն բանն

¹ Հրահանգք արամութեան. հատ. Ա. թղթ. Ե. ծան. Կ:

² Գիրք Դ. հատ. Բ. Դ 12 յէջ 175 և զինի:

Բրիտոսի ամրապնդեալ զօրացուցանէ զհաւատա-
ցեալն, և չիք որ յայցանէ՝ անանքապետ 'ի նմանէ՝ վար-
ժողացս, որ չկարացէ համարձակաձայն բարբառել
առ թշնամիս հաւատոյ, զոր ձայնէր երբեմն մարգա-
րէն առ հակառակորդս ժողովրդեանն Աստուծոյ:
« Գիտացէք հեթանոսք և պարտեցարութ, լսելի արա-
րէք մինչև 'ի ծագս երկրի, հզորացեալքդ պարտեցա-
րութ: Զ'ի թէպէտ և դարձեալ զօրանայցէք, դար-
ձեալ 'ի պարտութիւն մասնեալիք: Եւ զոր խորհուրդ
և խորհիցիք, ցրուեսցէ Տէր, և զոր բան և խօսի-
ցիք, մի հաստատեսցի առ ձեզ. քանզի ընդ մեզ տէր
Աստուած: Այսպէս ասէ Տէր առ այնոսիկ, որ զօրու-
թեան ձեռնն նորա ընդդէմ դառնան ¹ »:

1 Եսայի Ը. 9:

ՄՈՎՍԷՍ ՕՐԵՆԱԳԻՐ ԱԶԳԻՆ ՀԵՐԲԱՅՆՏԻՈՏ

Ի գերահրաշ տեսարանս զորս մերթ ընդ մերթ ա-
ռալի առնեն մեզ վէպք հանձարոյ մտաց մարդոյն,
աներկմիտ համարեացի և այն, որ 'նկարէ առաջի մեր
զՄովսէս խղերով զշղթայս գերելոյ ազգին յԱգիպտոս,
և առաջնորդելով նոցա դամս քառասուն ընդ անկոխ
անապատն, մերթ զկոստոսպարանոց ժողովրդեանն սան-
ձահարեալ զանաատութիւն, և մերթ նուաճելով
զմարտս պատերազմաց 'ի խրոխտ և յաշնկէց ազգաց
շուրջանակի 'ի վերայ յարուցելոց. և դարձեալ տա-
լով նոցա կարգս աստուածաշատութեան սուրբս և
անարատս, և պատուէրս խխտս, որ ընկճեն զախտս
և յորդորեն յառաքնութիւնս, և օրէնս խոհականս
և հզօրս, որ ճգնեն զամենայն վատթար յօժարու-
թիւնս. և որոց այնչափ է անվթար հաստատութի, զի
չգօրեն եղծանել ցնոսին երկարութիւն ժամանակաց
և տիեալք արկածից. և այնքան հաճոյական աշակեր-
տելոցն, մինչ զի եթէ և պահպանութիւն նոցին ան-
հնար համարեցի, այլ ոչ ընաւ ջնջին 'ի սրտից նո-
ցա, որով և կնիք մշտնջենաւորութեան գողցես գրոշ-
մեալ նշմարի յօրէնս յայնոսիկ: Քանի խտիր, նա մա-
նաւանդ հակառակութիւն ընդ ժողովուրդս ընդ այս, և
ընդ այլ ամենայն ազգս աշխարհի. քանզի մինչդեռ
յոռաջ քան դամս երեքհազար առ ժամանակօքն
Մովսիսի ազգք և ազնիք 'ի կարի խկ յամօթապարտ
անոտի պաշտամունս անկեալ թաւալէին, և նոցին բազ-
մաստուածութեն ազանդովք լցեալ զեղեալ էին երկինք
և երկիր յանհեղեղ գարշ և յանագորոյն ջոկատս առ

տուածոց • և ահա ժողովուրդ մի սեպհական լուսաւորեալ յօրէնադրէն իւրմէ, համարձակաձայն խոստովանի միոյ միայնոյ Աստուծոյ երկիր պագանեւ, և պաշտօն հարկանել արարչի և տեսնն տիեզերաց: Մինչցեաւ այլ ամենայն ուրեք օրինակք արանց իմաստնոց, նա և նոցին իսկ աստուածոց համարձակեալ էին յամենայն խոհերս անկողնտանալ, և անխորի բերիլ 'ի գարշ և 'ի զազիր սողորութիւնս, անդանօր Մովսէս զժողովուրդ մի ուղջն 'ի զգաստութեան վարս հրաւիրէ, պաշտածիցն և չափոյից հրամայէ պատկառկալ, և անաչառ պատուհասիք 'ի բաց զանկայեւքս կանան պարուրէ: Մինչցեաւ այլոց օրինադրաց մարդկեղէն վաստակք 'ի ծագ կատարելութեանն ժամանել նկրտին կամ գործեւեացն իւրեանց եղծակիցք գտաւին, և սահմանք օրինացն աւարտագործին և կամ իսնն գարին յանցանել ժամանակաց, Մովսէս այնպիսի օրէնս սահմանէ 'որ անդէն 'ի սկզբանն բովանդակէ յինքեան զամենայն կատարելութիւնս, արդէլ հրամանն 'ի վերայ եղեալ' մի ինչ ամենեւին յաւելուէ 'ի նոսա, և մի ինչ բնաւին 'ի բաց յապաւել: զի 'ի նմա պարապրեալ գտանին ամենայն օրէնք և կարգք, որովք վարեալ ուղղեացին նոքա 'ի բարոյականս, յառտնինս և 'ի քաղաքականս:

Եթէ նախնի օրէնք Յունաց և Հռոմոց արժանի բըննեւոյ իցեն, տեսրք, և եթէ հաճոյական պարապումն իցէ ազգաց զօրինացն հետադոտել զաստուածութիւնս և զանպատեհութիւնս, և ճանաչել թէ զինչ կցորդութիւն իցէ օրինաց ընդ զրից աշխարհին և ընդ կենսացն կենցաղին և ընդ հանձարոյ ազգաց իւրաքանչիւր, քանի՞նն ապա մտադիր քննութեան ոչ արժանապի մոլորանեանն օրէնադրութիւն, որ երկնագոյն է քան զամենեւին, հիանալի ըստ մշտնջեմաւոր հանապազօրդութեանն և ազդեցութեան. ողջ և անթերի ըստ ամենայն մասանցն, և ծայրալի պատարմամբ հասեալ մինչև առ մեզ, զոր օրինակ գրոյմեցաւ 'ի ձեռն օրէնսդրին՝ յառաջ քան զամեն երեք հազար և երեք հարիւր: Ի հինաւորաց ժամանակն յայնոսիկ, յորում կենցաղ շինական և գոհհիկ էր մարդկան, և ամենուրեք ծաւալեալ յիմարական ունայն պաշտամունք, յայտնեցաւ այրն աշխարհաբարոյ, որ աւանդեաց Հեբրա-

յեցեոց զկարգս աստուածապաշտութեան և զօրէնս տեսչութեան աշխարհի: Եւ իցէ հնար զի ոչ զարմատցուք ընդ նա, և զասցուք զպատիւ մեծարանաց վասն գերասհրաջ գործոցն, յորժամ անաչառ և արդարապատ քննութեամբ մատիցուք յայնս, յորս անանիցեմք զՄովսէս՝ զի գերազանցեալ զանխամուտ մտահաճութեամբք աղգաց, 'ի բաց փարատիցէ յերեսաց ճշմարտութեան զնաւար պատրանաց և տխրից, առ 'ի զգեղեցիկութիւն նորին պայծառափայլ ցուցանելոյ, և տալով ժողովրդեան իւրում զկրօնս սրբութեան, պատուէրս անարատ քաղաքավարութեան, և օրէնս արգարութեան և իմաստութեան. նա ոչ մանաւանդ զայլ իմն զօրութիւն 'ի նմա նշմարելեմք, 'ի վեր քան զմարդկայինս, և խոստովան լինիցիմք եթէ իմաստութիւնս այս իրեալ է 'ի վերուստ առ 'ի Հօրէն լուսոյ, և զՄովսէս ոչ տուիչ օրինացն, այլ պաշտօնեայ և եթէ համարելիմք հաւատարիմ և կամակատար. յայս յուսամք կիբել և առաջիկայ բանախօսութեանս: Այլ առ քաջայայտ և ևս ընծայել զճշմարտութիւնս զայս և յանձնապահ լինել 'ի սնտին և չիթ բանից, առաջիարացուք զՄովսէս, նախ որպէս զօրէնադիր 'ի կարգս աստուածապաշտութեան և բարոյից, և երկրորդ անգամ 'ի տեսչութիւն քաղաքականս: Այս է պարզաբանութիւն բեմասացութեանս զօրինադրէն Մովսէս:

Ա.

Ի կարգս աստուածապաշտութեան և վարոց.

Ի մեջ ամենայն օրէնադրոց, որք երեւցան յաշխարհի, և ջան 'ի գործ արկին հրահանգել զժողովուրդս, 'ի բարեկարգել զբարս նոցա, և 'ի հնազանդեցուցանել զվարագ զինքնօրէն աղիկամութիւն նոցա 'ի լուծօրինաց, չիք որ չիք ուրեք որ ոչ իւրոյն կարգաց տեսչութեան յօժանդակութիւն առեալ իցէ զկրօնից սրբութիւն, կամ մանաւանդ չիցէ կանգաղեալ գշ-

նուճաճ օրէնսդրութեան իւրոյ՝ ի վերայ յաւժժական հիմանց հաւատաց: Այս ներահայեաց տեսութիւն հանձնարեալագուհիք արանց աշխարհի, ընծայութիւն մեծ է տիրութեամբ մարդոյ, և զի մեծապէս պէտք էն նորա աստուածպետականին, իշխանութեան, առ ՚ի տալ եղծմանելը գործոյ ձեռաց իւրոյ զկարեւորն հաստատութիւն: Ոչ ապաքէն սոցայս օրինակ յանդիմանեալ կտամբէ զհնայոս ոմանց ստատապար ի մասանոց, որ տիրա հանձնարել անմիտ իրեւմտութեան վիճակեալք բարդի, և զանախձ մոլեգնութիւն աշխարհաբարոյ հռչակելով՝ իմաստութիւն համարեալ, կարծիքն հնարա իմն գտեալ անկարօտն լինելոյ ստուածական զօրութեան, և բաւական ՚ի կանգնելը ընկերաճաշապ պատուութիւնս առանց կրօնից: Այլ ՚ի գլուխ ամենայն օրէնսդրաց անցեալ կայ Մովսէս, և յախումբս նոցին բարձրեց գտանի, նա և յաջս այնոցիկ՝ որ մարդ ոք սոսկական կենա ճանաչէն, երևի նա քրանցելը իմաստութեամբն և հանձնարով, և քան զամենայն օրէնսդիրս գերադոյն՝ չքնալ վարդապետութեամբն զիրօնից և զբարոց: Առ ՚ի հաստատութիւն բանիցս ասացելոյ, տեսէք արէ զվարդապետութիւնս հաւատաց զոր ուսուցանէ, և զիրօնից պաշտամունս զոր կարգեալ ասշմանէ:

Առաջին նա մանաւանդ միակ վախճան կրօնից՝ Աստուած է. արգ տեսցուք էթէ զինրդ անբիծաւ և վառ ծաղիկան ծանուցանէ մեզ Մովսէս 'ի զիրս իւր զնորա նէ. քանի՜ զերթԹախից են իւրհորհուրդք մտաց զմեզ, քան զվեճաբանած արանց հանձարեղաց որ 'ի նախկին ժամանակս հէթանոսութեանն կային: Աստուած, ասէ նա, ետրեզդ գախեղբւրս որդան իւրով ամենապարզ զօրութեամբն. « Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկրի. և ասաց եղբից լոյս, և եղև լոյս ¹ »: Աստուած որ յաւիտենիցն է և անփոփոխելի, ամենաբաւական և ամենազօր և սկիզբն ամենայն եղաւանացս. որ ինչ ոչ է Աստուած չէ և յաւիտենական, և հնար իսկ է այնմ գաղաբել 'ի գոյց. ինքն իսկ Աստուած ասէ վասն իւր « Եւ եմ որ էն ² ». Աստուած

մի միայն և ամենազօր, և տեսութիւն նորա 'ի վերայ ամենայն տիեզերաց: որպէս բարբառի և յերկրորդման օրինայն. « Տեսե՛ք, տեսե՛ք, զի ես եմ, և չիք այլ հրեայն » և բռնեմ, և ոչ որ իցէ որ հանիցէ 'ի ձեռաց իմց » ։ « Չիք ինչ հարողգութիւն, ասէ Պոսեւէ², ընդ Աստուած զոր պաշտեցին Հրեայք և քրիստոնէայք, և ընդ եղծապիղծ աստուածոցն ջրերս, որոց պաշտօն տանելն ամենայն աղիւք: Մի է Աստուած մեր անսփռճման և կատարելաւ, որում միայն վայել է պաշտօնհանել զպանդուածս և պատկէլ զառաքինութիւնս: քանզի և սրբութիւն նա ինքն է ամենեւին:... Մինչ չև տուեալ էր արարածոց զլինելութիւն, ինքն միայն կայր: Մովսէս ուսուցանէ մեզ եթէ ճարտարապետն ամենազօր՝ որում զիւրահանել է ամենայն, ոչ միանգամայն, այլ տակաւ և 'ի վեց աւուրս բովանդակել կամեցաւ զտիեզերացս արարչագործութիւն, զի մի կարծիս ինչ տայցէ իբրեւ 'ի հարկէ եկեալ 'ի գործն կամ անխորհուրդ իւր բերմամբ, որպէս օմանք յիմաստանց բանդադուէշայն: Արեգակն անդէն և անդ անտեսանձ գաման ճառագայտիցն հեղու, այլ Աստուած որ խորհրդով և անձնիշխան կամօք ներգործէ, ուր ուրեք և որչափ ինչ հաճոյ իցէ նմա՝ ցուցանէ զիւր զօրութիւն:... Մովսիսապատում վեպք արարչագործութեան, զայս խորհրդական ճշմարտութիւն տայ մեզ իմաստասիրել, և եթէ յԱստուած միայն գոյ անսպառ արգասաւորութիւն և տիրապէսն զօրութիւն բաւական ամենայնի, որ միայն երանելին և ամենիմաստ, ամենազօր և ինչեպեաւ և ամենակալ, և եթէ ըստ անխախտ կարգի տիեզերաց, արարածք արարածոց արբանեկեն, որպէս ծննդեան և աննդեան բուսոց սպասաւորէ արեգականն ջերմութիւն, այլ և այս կարգ նոյն ինքն արարչագիր հրամանացն Աստուծոյ հպատակէ, որ զիւրաբանիւր մասանց տիեզերացս յօրինեալ զարմարութիւն, կամեցաւ զօրիւլ զոտարնդ լիմեանս, և 'ի հրապալի յօրինուածս բնութեանս՝

4. *Özellikler* U. 1, 3:

2. *litig.* 9. 14.

⁴ Երկրորդում օրինաց. ԼՔ. 39:

² խօսք 'ի գէպս ազգաց . մասնն Բ . զԼ . և :

զիւրոյ խմատութեանն պայծառացուցանել զՀանդէսն: Ահա ձեզ, տեսաք, Մովսէս, ոչ որպէս ճարտարապետ որ աշխարհաց, որք կայցին երբեմն առ Հէլէնս, և ցարդ առ մեզ իսկ գտանին, որք յանձանց զօրութիւն և ի զաղիաղիւծեան հնարագիտութիւնս մտաց իւրեանց յեցեալք յողացեալք, անպէտս համարին զԱստուած ի լինելութիւն արարածոց, և բարձրաբոց քարոզեն զանհեղեղ գրութիւն զբռնելանց, և քաշից, կարեաց, կիւլեաց, և ասոր աշխարհաց և կենդանական նիւթոց, զբառս ընդ իրաց վաճառելով, զարդիւնս ընդ պատճառաց, և զօրէնս բնականս տարբերէն աշխարհիս ընդ օրինազրին փոխարկելով: Որպէս զի քաղցր է հոգւոյ, որ ի ինզիր լուսոյ ճշմարտութեան երեւոյ իցէ, և անցեալ գերծեալ ի խաւարամած վարդապետութեանց, ընդ Մովսիսի բարձրութիւն լեալ վերաբերել յՀին անմահական և ամենազօր, ամենիմաստ և անբաւելի, և համառօտ՝ յառաջին սկիզբն օրինաց բնութեան և հրաշալի արգեանց նոցա. զիմպի հնարեանց գոչեցէ նա ի բարբառ մարգարէին, որ ժառանգորդ եկաց մովսիսականգ օրինացն. « Ասաց Աստուած և եղեն, ինչն հրամայեաց և հաստատեցան ¹ »: առանց որոյ չկարացուք թալ երբեք զպատճառ երևելի եղականացս:

Այլ թերևս ասիցէ որ, ընդէր իցէ պանծացուցանել այդչափ զաստուածաբանութիւն Մովսիսի. ոչ ապաքէն և ի նմա տեսանին տխմարական բանք զԱստուծոյ, զոր օրինակ և առ խօթամիա հեթանոսս. տեսէք զխորդ և սա ընծայէ Աստուծոյ զգէմս, զկիրս և զախտս մարդոյ. զի վրէժխնդիր ցուցանէ զնա մեզ և զայրացեալ արամութեամբ, արկովք աշացն, և բազկեր ձգելովք իջեալ տեսանել զաշտարակն Բաբելոնի: Վա՛հ անհանձար և սնոտի թշնամանացդ: Եւ մարթնից իցէ, տեսաք, պահանջել ի Մովսիսէ զի հանապազ ուսումնական ոճով ճշգրտաբանեացէ, և առաջք մի օղոյն այնալիս լեզուսն բարբառիցի, զոր նոքա չխմանայցեն. մինչդեռ հարկ ի վերայ կայր նմա զգալի օրինակօք յայտնել մարմնասէր մարդկանն ան

արատ և իմացական ճշմարտութիւնս: Կանխադէպ ևս հնարեցան լեզուք քան զենազանգականն մակացութիւն, և քան զմտաբանս վաղվաղեցին քերթողք. և վասն այսորիկ յողվագոյն կարնոր և սեպհական բառք պակասէին նախկին բարբառոց քան ի մերսն, ի բացազրութիւն իրաց իրաց և խորհրդոց: Կա և այժմ իսկ զի գոն ի լեզուս բազմադոյն յեղանակք ասացուածոց, նա և նրբին խորհրդոց բնախօսութիւնք, այլ ո՞րք բռնադատեալ համարիցի բատ ամենայնի ճշգիր ճշգրտաբանել: Դարձեալ թէպէտ և հաւաքք քրիստոսականք սրբեալ իցեն զխորհուրդս մտաց մերոց, և ի բաց տարեալ յԱստուծոյ, որ ինչ նիւթականն է և տարբերէն, այլ քանի՞ ծաղրւ արժանանայ, և անբերելի ունկնդրութեան համարի քարոզ բանին, եթէ զայլասացիկն մերժեալ զձև բանից, ոչ բնութեանն օրինակօք առաջն ընծայեցուցէ զնորբաշայտաց ճրչմարտութիւնս: Եթէ զայս շաւիղ կայեալ էր Պոսիւս, և գերազանց հանձարովն անգամ՝ ոչ պերճաբան որ համարէր քան զամենայն մարդիկ, և Մասիյոն ոչ գահերէց բազմեր ի հետևանն շարագիրս գալուցութեան Փրանկաց: Քանզի անհնարին է մեզ բոտ արժանեաց աստուածաբանել, և զանձառելի նորին կատարելութեանց բոտ իւրոյ մեծվայելութեանն ճառագրել, վասն որոյ ի ինզիր նմանութեանց յաժմիք, և զազգեցութիւնս և զկերպարանս բնութեանն յանձնս սեպհականեմք ի ճոխացուցանել զբարբառ մեր. քան զի յորժամ զաներևութեն և զնորին անհասանելի բնութենէն ձառք ի ներքս անկանիցին, տկարանայ առ մենայն լեզու, և բարբառ մարդոյ նուազեալ անկանի. զի առ արժանապէս խօսել զնմանէ, այլոց խորհրդոց և այլ ասացուածոց պէտք են, քան զեղեալն յաշխարհիս: Դարձեալ այս ինչ մեծ խորի է, տեսաք, ընդ Մովսէս և ընդ քերթողս հեթանոսաց, զի գիտակ դուրով մեր միանգամ անհեղեղ մոլորութեանց զիցապաշտիցն, որք առ հասարակ բնկալեալք էին առ նոսա, մարթեմք բան առ բան իմանալ զոր ինչ տեսն և վիպագրեն զնախանձալուգութիւնս, զբռնակուռութիւնս և զընդգիմամարտ գրգռութիւնս աստուածոց նոցա. իսկ ընդհակառակն ծանօթագոյն և ևս գոյով վարդապետութիւն Մովսիսի զաստուածայ

¹ Սաղմոս ճԽԸ, 5:

նականն կատարելութեանց՝ զգորութենէն անմ¹ և զարգարութենէն, զբարութենէն և զխմաստութենէն, այս ամենայն ապք ամեն մեզ զհոգեւորական միասն ուրեմն և բողանդրել ընդ ոչյաւացիկ բանիւքն, զորս կարեւորագոյն էր վարել և վասն նուազութեան բնախօսութեանց բարբառոյն, և վասն խօթամիան ապշութեան ազգին Հեբրայեցւոց:

Այլ անցնոք արգ² ի միւսականդգիմաբանութիւն որ գժուարանքն ինն ևս է. որ և գրեալ թէ ողջն իսկ զազգն Հրէից և զօրենադիր նոցինն ի թաղաշտառնէ: Վրդէս որ խոշտանդէր երբեմն յարհաւրաց Հանդերձեւոցն, վեր ի վայր յեղիէն ի գիրս իւր, եթէ Մովսէս ոչ ուրեք երբեք խօսիցի զհօգւոցն անմահութե, և զն Հրէայք ընդ երկար ժամանակ անգեղք էին վարդապետութեանս, և ընկալան զոյն յետ գերութեանն Բաբելոնացւոց: Հարկ է մեզ, առաջ, ճոխարար ի քնին առնուել և բուսաբանել զայս բնդգիմաբանութիւն. քան զի կարելի վստահութեամբ և յողորմ իմն առաջի առնէ մեզ զոյն պարտքունն անհաւատից, զոր առեալ ի նմանէ բաղում անգամ երկրորդեցին մեզ նորին աշակերտք: Յուցից նախ եթէ վարդապետութիւն անմահութեան հոգւոյ, մասն է հանդանակին Հրէից. և զի այս վարդապետութիւն ընդունելի էր և հարցն նոցա առ Քրիստոսն, և անտի և ևս յառաջ խաղացեալ գտանեմք զոյն գրուեալ անկննդ ի սիրտս նոցա, մինչև վասն մեռելոց պատարադս մատուցանել, և ալին կալութեամբ երջանկապունի կենաց հանդերձեւոց ի վերայ հայրենաստուր օրինացն մեռանել. զի ահա սովին գեղեցիկ յառաւ խիղարեալ իւր Մակարեանց և զորդիս իւր ի նոյն քաջալերեալ խրախուսէր: Չհետ անդրդունելի հաստատութեանցս, մարթ իցէ ինձ կարծել եթէ կարեւորս այս մասն հաւատոց երկնազոյն ևս իցէ յազգի անդ Հեբրայեցւոց, որ անասանելին է ի հաւատս իւր, և փոխանցեալ յազգաց յազգս հասանիցէ մինչև յառաջին ծագումն նորին:

Կարի անուր է կարծել եթէ Հեբրայեցիք հազար ամբք զինի մահառն Մովսիսի, ուսեալ իցեն զհաւատս հանդերձեւոցն կենաց յազգաց Հիւթանոսաց յորոց ի գերութեան վարեցան: Հարցնուք մի անգամ զանստ առ յիշատակարանս նոցին. Դանիէլ որ ի սկիզբն

գերութեանս եկաց, և որ փառս համարէր անարգել և խոտան համարել զպաշտամունս հեթանոսաց, և հաւատարիմ լինել հաւատոց հարցն իւրոց, որով և խիղարեալ և մահաւ դատս յաղթական, այսպէս որեմն բարբառի. «Եւ բաղումք ի ննրեցեւոց ի հող երկրի՝ յարեցեն, ոմանք ի կեանսն յախտեանականս, և ոմանք ի նախառնս և յամօթ յախտեանական¹»: Դարձեալ և գրիչ Ժողովողն, որ յառաջ էր քան զգերութիւնն Բաբելոնացւոց, զայսօրինակ բանախօսէ. «Դարձեալ տեսի ի ներքոյ արեգական տեղի դասաստանի, և անդ ամբարշտ, և տեղի արդարոյ և անդ բարեպաշտ: Եւ ասացի ես ի սրբի խմում, թէ զարդարն և զանբարիւնս դատի Աստուած. զի ժամանակ է ամենայն իրաց²»: Եսայի կանխագոյն ժամանակաւ քան զգերութիւնն, յետ նկարագրելոյ զմահ գոռոզացեւոյ արբային Բաբելոնի, ինուցանէ զնա ի ստորինս երկրի ի կայսնս մեռելոց, և ասէ. «Դրժոխք ի ներքուս գառնացան ի պատահէն քեզ. կանգնեցան միանգամայն հսկայքն ամենայն որ լեալ էին իշխանք երկրի, որ յարուցին յաթոռոց իւրեանց զամենայն թաղաւորս ազգաց: Ամենքեան պատասխանի տացեն քեզ և ասացեն, և զու իբրեւ զմեզ լմբոռնեցար, և ընդ մեզ համարեցար. իցին ի գժոխս փառք. քո, և բաղում ուրախութիւնն քո... Չխորդ անկաւ յերկնից արուսեակն՝ որ ընդ առաւօտն ծագեր... Դու ասէիր ի մտի քում. ելից յերկինս, ի վերոյ քան զաստեղս երկնից արիւց զամթռ իմ... Արդ ահաւատիկ ի գժոխս իջես և ի հիմունս երկրի³»: Արդարեւ վստմական բանք, այլ եթէ չունէին Հեբրայեցիք հաւատս զհանդերձեւոց, ծաղրական ինչ թեւեւ համարէր առ նոսա: Եթէ կամեցեալ էր ոչ չքաւորեալք և զայլ ևս հաւատ և հօգի վկայութիւնս դուստրել աստանոր ի գրոցն Տաբեթայ, Դաւթի և Յովբայ. զորս մարթ է վկայս կոչել հաւատոց Հեբրայեցւոց, որովհետեւ և զսոսա ի շարս աստուածաշունչ

1 Դանիէլ. ԺԲ. 2:
2 Ժողովող. Գ. 16, 17:
3 Եսայի. ԺԴ. 9-16:

գրոց իւրեանց ընկալան: Այլ բաւականացի այսչափ ինչ յանհրաժեշտ յիշատակաց նախկին հաւատոցն իարայելի:

Եւ սալեքք գեռ ևս եթէ 'ի Հնգամատենին Մովսիսի չգուցէ ինչ տիրապէս ասացեալ զանմահութենէ հոգւոց: Եւ զի նչ պէտք իցին այնմ, յորժամ անցեալք ընդ դարս բազումս, տեսաք զհետս նոցին առ Հէրբալ յեցիս. և յորժամ անհնարին է մեզ ժամանակս ինչ սահմանել յետ Մովսիսի, յորում սպրդեալ իցէ վարդապետութիւնս առ նոսա. և զի հակառակ ուղղախոհ մտաց է կարծել, եթէ միայն ժողովուրդն այն ընտրեալն յԱտուածոյ անդէտ իցէ այսմ, որ ծանօթ էր ամենայն սոցցաց առ հասարակ հնոց և նորոց, հրահանգելոցն և վայրենեաց: Այլ ոչ այսչափ միայն. արգարե և մովսիսապիր մատենանն ոչ գտանին աներկբայ բանք յաղագս աւետեաց և սպառնալեաց հանգերձելոցն կենաց, և ոչ յայանագոյնս բացագրին որպէս 'ի քիրս աւետարանական օրինացն. զի չն ևս էր հասեալ ժամանակ լուսափայլութեանն. այլ 'ի վէպն Մովսիսի և 'ի բանս նորին և յօրէնս ակններ և նշմարի այս վարդապետութիւն: Քանզի նախ ուսուցանէ մեզ եթէ 'ի պատկեր Ատուածոյ ստեղծաւ մարդն, ապա և յառաջագոյն օրհանալ 'ի լինել բանական և ազատ և երջանիկ և անմահակից Արարչին, թէ և խոնարհագոյն յոյժ քան զնա: Եւ 'ի յերկրորդման օրինաց¹ յարգելու անդ զիարայել մի կոծս գնել 'ի վերայ անկեղց մերձաւորաց և մեկերմաց առ. « Զի որդիք էք դուք տեսուն Ատուածոյ ձերոյ »: յոր 'ի դէպ էրանէ բան ուրումն. « Որդիք մարդկան մահականացուք որպէս զհարս իւրեանց, իսկ որդիք Ատուածոյ բաժանորդք աստուածական բնութեանն և նմին անմահակիցք »: Դարձեալ զինչ յայտ առնիցեն յուղարկուութիւնք մեռելոցն և պատիւ գերեզմանաց նոցա, և հուցակաւոր շիրիմքն Աբրահամու և Յակոբայ զորոց վկայէ մեզ Մովսէս: Ոչ ապաքէն պատիւ մեծարանաց աճիւնոցն մեռելոց² 'ի հաւատոց անմահութեան հոգւոյն է ծագեալ: Դարձեալ ընդէր իցէ նահապետաց

նժգեհն և անցաւորս համարել զանձինս իւրեանց 'ի վերայ երկրի ըստ ասացուածոյն Մովսիսի. որպէս Յակոբ զի ասէր ցփարաւսն. « Աւուրք կենաց ամաց իմաց, զորս պանդխտեցայ, սակաւ և դժուարինք է դնի³ »: ապա ուրեմն ոչ համարէր նա զաշխարհ իւր գաւառ հայրենի: Ընդէր իցէ դարձեալ Մովսիսի զայս օրինակ բանս տալ 'ի բերան ծերունեաց երթալ և գտանել զհարս իւրեանց, և յաւելուլ յազգս կամ ննջել ընդ հարս իւրեանց². ոչ ապաքէն այս ամենայն 'ի յոյս հանգերձելոցն նկատէ: Հուսկ ուրեմն³ զի է զի պատուիրելով պատուիրէ Մովսէս յօրէնս իւր մի բնաւ ուրուածայն և մեռելահաց լինել³: Ազգ առնէ մեզ Յրէրէ եթէ զօրէնս զայս և կարի մտագրութեամբ արժան է քննել քանզի նովալ ցուցանի առ « Ընդդէմ արդի սաղուկեցւոց, զի 'ի ժամանակս Մովսիսի հրայք անմահս գիտէին զհոգիս. զի թէ չէր նոցա այսպէս հաւատացեալ, և ոչ իսկ փորձէին հարցանել զնոսա. զի չգոյն ինչ ոչ հարցանեմք »: Եւ չեն ինչ զարմանք զի Մովսէս ինչ ոչ ասաց հաստատութեամբ զայսմանն. քանզի ծանօթագոյն էր առ Հէրբայեցին, և 'ի նոսա ևս առ հասարակ հաւանեալ, որպէս յայլ ամենայն աղինս. և զի տուչութեամբ կենդանի բարբառոյ մշտնջենաւորէր 'ի նոսա որդւոյ 'ի հօրէ զնոյն ուսանելով, որում և հաստատութիւն էր գերեզմանացն մեծարանք: Կա մանաւանդ և ոչ ինչ փոյթ թաանել Մովսիսի, ցուցանէ մեզ թէ որչափ ինչ ընտելական էր առ նոսա: Զի և վախճան օրինաբուութեանց նորա ոչ այլ ինչ էր, բայց սպառազինել զհոգիս ընդդէմ հակառակամարտ պատրանաց, որոց մարթ էր յերժումն և յապականութիւն գնել զմեծահանգէս ուխտին զաշխարհութիւն, որում ինքն իսկ կացեալ էր միջնորդ. և աշտ վասն այսորիկ չդադարէ երբէք 'ի յիւնցուցանելոյ նոցա զվրութիւն Ատուածոյ և զբովանդակութիւն կատարելութեանց նո

1 Երմիոց. Խի. 9:

2 Երմիոց. Խի. 17: 1Խ. 29: Խի. 30: — Երկրորդում օրհնաց. 1Խ. 46:

3 Երկրորդում օր. ԺԸ. 11:

րա. և ոչ այնչափ զերծուցանել նկրտէր նա զժողովուրդն 'ի տարրապաշտ մտրուութենէ՝ որ անծանօթն էր յայնժամ, այլ մանաւանդ 'ի կապարիշտ պաշտամանց որ ծաւալեալ ճարակեալ էր 'ի համօրէն ազգ մարդկութեանս:

Եկեց արդ 'ի հանդիսական պաշտամունս կրօնից սահմանեալս 'ի Մովսիսէ 'ի պատիւ աստուածական հուժեանն: Յառաջ քան զգալուսան Քրիստոսի, որ զաշխարհս համօրէն կարգեաց երկրպագութիւն հօգուով և ճմարտութեամբ, իյնէն արդեօք այլ պաշտամունք կրօնից քան զմովսիսականն սուրբք և անարատք 'ի սպասահարկութիւնն յորդորէս սիրոյն Աստուծոյ և երկիրպին, որով և բարեյարմարք 'ի հրահանգել զբարս յառաքինութիւն: Քանզի շքեղութիւն պաշտամանցն յայտ աններ զմեծ վայելչութիւնն Աստուծոյ. զօշք և պատարարք 'ի սեղան նորա մատչելն, զի նա ինքն էր տէր կենաց և մահու. և ողջակիզացն անբիծս և անարատս պարտ էր լինել զի և որում մատչելին լի և անթերի էր յիւրում անկարօտ երանութեանն: Աստանօր ահա պայծառագոյնս արտափայլէ Մովսէս քան զայլ ամենայն օրէնագիրս աշխարհի 'ի իւրով սեպհական և անկապուտ փառքն. զի քանիօն պանծալի և վեհագոյն չիցէ նա, որովհետեւ մերժեաց և ընկեց 'ի պաշտամանցն զամենայն զազբութիւն և զանաւակութիւն և զմարգարեանացն խոհերս, որով սրբուեալ և աղտեղեալ էին պաշտամունք հիւժանոսաց, և առհասարակ յամենայն ազնւո՝ նա և 'ի կարի հրահանգեալն անդամ և յիմաստուն՝ մեհեանք աստուածոց փոխարկեալք 'ի վարժացս եղեւանց, և քահանայք նոյնն զահիճք արկնաբուրք իւրեանց նմանեաց: Չեն ինչ ինչ մեծ պէտք տեսլ թէ քանի մեծապայծառ և չքեղ էին մովսիսացիւր պաշտամունք. շատ իցէ յիշեցուցանել և եթ զի թիւ համարոյ հանգիսից իւրաքանչիւր և ժամանակ նոցին և յեղանակ տեսախմբութեանցն սահմանեալ էր յօրինաց անտի: Ասի ամի տօնք տարեկանացն զմիմեանս յաղորդելն, և ալեղարդ ծերունին յիշատակէր զհանգէս աշխարհախումբ կայրդիցն զոր առաջին նուազ տեսեալն էր. և անխախտ հաստատութիւն նոցին յաւերջոյ 'ի մեծ վայելչութիւն կրօնիցն և 'ի մեծարանս ժողովրդեանն. զի որ միշտ 'ի փոփոխու-

թեան կայ, ոչ ապաւորագոյնս ազգի 'ի հոգիս. իսկ երկցութիւն հինաւորց ժամանակի մեծ վայելչութիւն իմն ապաւորէ անթարգմանելի մարդկեղէն բարբառոյ, որ 'ի զգաստութիւն զմիտնն պարուրէ: Բեպէտ և կրօնից իսկութիւն ոչ յարտաքինս 'ի սոսա հաստատեալ է, որպէս և ոչ աշննից իշխանութիւն թագաւորաց 'ի պսակն և 'ի գաւազան, և ոչ որ 'ի շուրջ պարսպէն զնա յանձնապահապետս, այլ անգէտ մարդկայնոյ բնութեանս համարի, և կարեաց նորին և տկարութեանն անծանօթ, որ որ արհամարհեալ անգոսնէ զարաքինս զայստիկ, որոց ազգեցութիւն մեծ է 'ի հոգիս. և Մովսիսի կարևորագոյնն ևս էր զնոսին 'ի կիր առնուլ վասն հրեական ազգին, որոց տեսեալ միանգամ՝ զմեծաշուք և զբաղմահանդէս պաշտամունս հիւժանոսաց 'ի պատիւ գիցն իւրեանց, տաղաւային թերեւ և գորովէն իսկ զիւրեանցն, եթէ անպաճայճ և աննթեւեթ պաշտամունքն էին: Ահա 'ի մովսիսական կրօնս ցուցաւ ճմարտութիւն 'ի վարդապետութեանն և սրբութիւն 'ի պաշտամունս, շատ լիցի ապա զոր ասացաքս զՄովսիսէ ըստ կարգաց կրօնից, անցյոք արդ և ընդ կարգս քաղաքական տեսչութեան և յանձանձանաց աշխարհի մեծի օրէնագիրս:

Բ

Ի տնուոյրիւնս յաղաքական և յաղաքային.

Քանզի 'ի մաի եղեալս է պաշտպանել օրինացն Մովսիսի յընդդիմամարտութենէ թշնամեաց 'ի հակառակ կորդացն իւրոց, կամք են ինչ արձակաբար զբանսն իմ՝ յօդու վասն որոյ առաջի արարից նախ զքաղաքական կարգս հերքայեցաւ. երկրորդ անգամ՝ ցուցից զհանրական վախճան ողջոյն իսկ օրինադրութեանց նոցա, և 'ի վերջէ ամից 'ի մէջ զսայտօք չարախօսութիւնս հակառակորդաց անհատատից:

Աստուած թեպէտ և ըստ անձառ արդարութեան և բարութեան տեսչութեամբ իւրով իննամէ զամե-

նայն աղջա աշխարհի, և պատուհասակած առնէ ըզ-
յանցուածս նոցա և վարձատառոյ ընի առաքինու-
թեանց, որով և ինքն միայն է տէր և իշխան արարա-
ծոցս: Աստուած թէպէտ և որպէս հայր ազգի մարդ-
կան, ամենեցուն իսկ սայ զառհասառեայս իւրոյ
մարդասիրութեանն, աննախանձ շնորհելով նոցա վա-
յելել 'ի բարիս որ ճոխացուցեալ գեղազարդէն գտիե-
ղերս, և որ յայտնեալ ցուցանէ նոցա զանձն 'ի գե-
ղեցիութեան իւրոյ ձեռակերտաց, և իստի 'ի սիրտս
նոցա բարեբարութեամբն իւրով, և զորութեամբ մտաց
նոցա և գիտակցութիւն խորհրդոց, և այլ ևս ազգի ազգի
օժանդակ ձեռնառութեամբ: այլ սակայն բարեհա-
ձեցաւ նա առանձինն իմն շնորհօք բարեբարութեան,
զոր ոչ ումեք պարտական է, նախախնամել Աբրահա-
մու և սերնդոցն նորա, ոչ վասն արդեանց ինչ նոցա
բարեբարութեանն, այլ ըստ իւրոյ աննախանձ և ա-
ռատապարգև գթութեանն: վասն որոյ և զարմանա-
հրաշք քանեւեւօք զերծեալ զնոսա 'ի դառն գերութէ
Եգիպտացւոց, և ասպարափակ հովանացեալ նոցա իւ-
րով ամենակալ զորութեամբն յերեսաց թշնամեաց,
ինքն իսկ օրէնսդիր և Թագաւոր. կայ նոցա, և զՄով-
սէս միջնորդ կարգէ մեծապայծառ և նորահրաշ ուխ-
տին դաշնաւորութեան զոր հաճի կուել ընդ ազգին
հերբայեցւոց: և 'ի ձեռն հրեշտակութեան նորա զայս
օրինակ բարբառի առ նոսա Աստուած. «Դուք ձե-
ղէն տեսէք, որչափ ինչ արարի ընդ Եգիպտացիսն. և
առի զձեզ իբրև 'ի վերայ թեոց արծուոց, և յարեցի
զձեզ առ իս: Եւ արդ եթէ լսելով լուիցեք ձայնի ի-
մուս, և պահեցեք զուխան իմ, եղիլիք դուք ինձ Ժո-
ղովուրդ սեպհական յամենայն ազգաց: զի իմ է ամե-
նայն երկիր: Եւ դուք եղիլիք ինձ 'ի Թագաւորութիւն
և 'ի քահանայութիւն և յազգ սուրբ¹»: Դուք ինք-
նին տեսանէք, տեսք, զի աստի ապա հերբայեցիք
զնա ինքն զԱստուած ճանաչէն տուիլ օրինաց իւ-
րեանց, ոչ կրօնիցն միայն, այլ և քաղաքական տես-
չութեանն. որ և պատուիրէ նոցա զինքն իսկ համա-
բել 'ի Ժամանակեան իւրեանց 'ի Թագաւոր, և հաւա-

¹ Եւեց. Ժ. 4, 5, 6:

սարխ' ընել իւրոց հրամանաց. որով և մերթ զաւե-
տիս և մերթ զպատուհաս սպառնայ նոցա, զորս ինքն
և եթ կարող է հատուցանել. զխաղաղութիւն, ասեմ,
զլիւթութիւն և զազատութիւն 'ի վարձս հաւատարմու-
թեան նոցա. և զսով, զպատերազմ' և զգերութիւն 'ի
պատուհաս ազատարմութեան նոցա և օրինազանց
ստուգանութեանն: Եւ այս ոչ զի կրօնք նոցին շնու-
տանայր երջանակազոյն ևս կենաց փոխարէն 'ի հան-
դերձելուն, որոց սրտի մտօք զօրէնսն պահեցեն, այլ
զի ուխտ մովսիսադիր դաշնացն, ոչ և եթ որիշ որիշ
ընդ միոյ միոյ 'ի նոցանէ կուցաւ, այլ քաջ իսկ ընդ
ազգին լլութեան: այլ արդ ազգի միոյ ողջոյն ոչ այլ
յոյս անկախութեան առաջի կայ և ոչ երկիւղ 'ի չա-
րեաց, բայց 'ի Ժամանակեայցս: Այսու ահա և կարի
ստուգութեամբ հաւատալին հրեայք եթէ աստուա-
ծաբարմանք էին պատուելք օրինաց իւրեանց, և զի
ինքեանք ազգ ընտիր և Ժողովուրդ սեպհական իցն
տեսան Աստուծոյ. որով պանծայր և մարգարէն հինգ
հարիւրամօք յետոյ քան զՄովսէս, յասել անդ. «Պատ-
մէ դբան իւր Զախորայ, զարդարութիւն և զիրաւուն
Խորայելի: Ոչ այսպէս արար ամենայն ազգաց՝ Տէր²»: Եւ
արդարեւ ամենայն ինչ սուրբ համարէր Խորայելի
և ձեռակերտ Աստուծոյ՝ կրօնիցն պաշտամունք, և
նուիրական արարողութիւնքն, և ձեռապանակին, և
պատմութեանք քահանայիցն և Ղեւտացւոց, և օրէնքն
և սրբութիւնք, և տոհմային իսկ բարեզարդութիւնք:
Եւ ոչ եթէ Մովսէս միայն պաշտօնեայ Աստուծոյ,
այլ և Աստուած ինքնին տուիլ օրինաց նոցա, յայտ-
նէր Խորայելի փառք աւետեացն և աստիւ սպառնա-
լեաց, մերթ խորախոսելով զնոսա յուսով անկախու-
թեան, և մերթ սանձահարելով զնոսա յերկիւղ պա-
տուհասի, որք կրկին զորութիւնքն են վարկէք մարդ-
կութեանս: Արդարեւ մարթ էր նոցա գեղեւել յան-
սասան հաւատոցն օրինակաւ հիշմանոցս, այլ լլու-
թիւն ազգին անդրդուելի կայր 'ի նմին, և թշուառու-
թիւնքն որ 'ի պատուհաս օրինացանց մոռացութեանն
'ի վերայ հատանէին, դարձեալ միւսանդամ սրտա-

² Սաղմոս ճԵԵ. 49, 20:

անդէր գնոսս : և արդ քանի՞ զօրութիւն չյաւելոյր սա օրինադրութեանցն Մովսիսի : Եւ չէ մարթ զհաստատութիւն հաւատոց նոցա կեղակարծ խաբէութեան և սնտոխ և նանրահաւատ երկիւրածութեան համարել : քանզի որպէս և յայլում ճառի տեսաք՝ բազում սքանչելահարաւ ընծայութիւնք էին յաստուածոստ պատգամաւորութեանն Մովսիսի, զոր չկամիմ վերաւարդել ասանաւոր : Իսկ զարդիս հայեացոյք ընդ նա, որպէս ընդ մարդ որ ստակական որ զհանձար մտացն և եւթ ունիցի իւր թիկունս օգնականութեան : Այլ և այսու ոչ ապաքէն համարել արժան իցէ զնա օրէնսդիր աստուածադպեցիկ, և դերաբուն քան զամենայն մարդ մահկանացու, զի եւթէ նախկին փառք օրէնադրի այն իցէ սերել և փարել ընծայել զօրինադրութիւնս իւր, և յաւեթական յարգարել գնոսս ի մշտնջենաւորս, զինչ համարել իցէ զՄովսէս, որոյ օրէնք ոստիկան հրամանատար կացին Հեբրայեցւոց ի Պաղեստին ընդ շարս ամաց հազար և հինգ հարիւրոց, և զինի ութ ևս ասան դարուց՝ յորմէ հետէ ցրուեալ վտարեցան ի հայրենի աշխարհէն՝ տակաւին այնչափ սերելն են նորա մնացորդաց թշուառական ժողովրդեան, և որ ցարդ ալէկիզեալ սրտաբեկէն գնոսս աշխարանք և անձկով դորովանաց զոր յուշ անենն նոցա :

Այլ առ ի քաջ խելամոռութիւն գերազանցութե մովսիսագիր օրինացն, ահմարկել արժան է և յուշ նպատակին որ առաջի կայր նմա : Եւթէ և ամենայն վարդութիւնք աշխարհի ի մշտնջենաւորութիւն իւրեանց նկրտին, և ամենեցուն վախճան նոյն է՝ զպահպանութիւն և զերջանկութիւն ժողովրդեանն հայ թայթել, բայց և իւրաքանչիւրոց ի նոցանէ սեպհական կնիք են և նկարագիր, և ամենեցուն նոցա այլ ընդ այլոյ կէտ դիտակի առաջին կայ : զոր օրինակ Սպարտացւոցն օրէնք մարտիկս յարգարէին, հռովմայեցւոցն՝ աշխարհակար, և Վարքեդոնացւոցն՝ վաճառականս և նուաաստիս, մինչ զի յորժամ յաջողէր նախնի օրինադրացն այնոցիկ հօրս և բարգաւաճս զազգն կացուցանել, զոեալ համարէին զիւրեանց պաշտամունս : Այլ Մովսէս անդր ևս քան զսոսս ի բարձրագոյնսն դիտաւորէր, և վախճան նորին վսեմական՝ զմարդկային մտօքն գերազանցէ : քանզի նախ զայն և եւթ նկատէր՝

զապք մի ողջոյն ճշմարիտ երկրպագուն յարգարել ճշմարտին Աստուծոյ, և օրինակ ընծայել ազգաց օտարաց ի բանաւոր և յանրիծ պաշտամունս : Մինչդեռ ի արեգերական ապականութեանն ի գերութեան կաշկանդեալ ունէին զսիրտս մարդկան ակոխցն ցանկութիւնք, և ի խաւար շօշափելի չիլեալ թուէր լոյս ճշմարտութեանն որ յայնտեսանէր զանբովանդակելի կատարելութիւնս Աստուծոյ, և զժագոսմն և զվախ ճան մարդոյն, և զնոխրական պարտս նորին, յայն ժամ Մովսէս ձեռն ի գործ արկանէ կարգել կազմել ժողովուրդ մի սեպհական, յորում ընդ շարս դարուց և ժամանակաց անբիծ և անխառն պահեացին պատուական վարդապետութիւնքն բարոյականք և քաղաքականք : առ այս ահա ուղղեալ է օրէնսդրութեանց նորա լրումն : և զսոյն պարս է մեզ առաջի ունել եւթէ ողջախոս մտք գնոսին քննել առնուցումք : Ի սոյն սակս բազում խարական օրէնք գոն ի մովսիսագիր մատենին, որք տրգելուն Հեբրայեցւոց մի հաւորով ընդ այլոց ազգաց, առ ի զգուշացուցանելոյ գնոսս յանբարելաւ և յանառակ գնացից հեթանոսաց : Եւ չէ մարթ ասել եւթէ օրէնք և խտրութիւնք թըշ նամիս յարգարէին գնոսս ազգի մարդկան : քանզի հրեայք խորշին և եւթ յօտար հաւատոց և ի պղծաւից պաշտամանց նոցա և ի քսամենելի ողջակիզացն : և այս նախանձաւորութիւն օրէնսգրին արժան է և ի իրաւ առ ի զամբծութիւն կրօնից և զվարուց պահելոյ յիւրում ժողովրդեանս : վասն որոյ և կարի խմաստութեամբ յաւել խոսս խափանարարս առ ի մերժելոյ գնոսս ի կռապարիշտ պաշտամանցն, առ որս յոյժ յոյժ յօժարամտաւք էին : Իսկ զայնուիկ, որ զգովսիս օրինադրութիւնս՝ զքաղաքականս և զառնրինս, կուտակութիւնս սնտուայց համարեցան և խրժարիծս մանկականս և սնտախ, բանիւք Պաւսէի ըմբռնանալուք : « Թեպէտ և խտրութիւնք օրինացն որովք ծանրաբեռնեաց նա զԵբրայեցիս, զարգիս աւելորդք մեզ թուիցին, այլ կարի կարեւորք էին նոքն ըստ յայն ժամու պիտոյից, առ ի մեկնել անմատելի մեջ ժողովրդեանն Աստուծոյ և ազգաց հեթանոսաց, և իւրն ամբարտաւք համարէին ընդգէ՜մ կռապաշտութե, զի մի և զնա վարեալ մղեացէ, որպէս զայս յազգաց

առհասարակ¹ » : Յաւելցուք և զՅովհաննու Յակոբայ
զբանս : Եթէ օրէնքն մովսրատգիր կարի յոյժ պատ-
կանաւոր էին՝ անտի իսկ յայտ է, զի անյեղլի եկաց
նա ընդ փորձ անցեալ դարուց ամանակաց, յեղափո-
խութեանց բազդի, և աշխարհակալ պետութեանց² :
Եւ Մոնղոլներէօ « Կրօնք, ասէ, յորում յորում են սո-
վորութիւնք, ապաւորագոյնս աղբն, քան յորս նը-
ւազունք իցեն, և դործք հանապազորդեան հաճոյս
կան մեզ ընծային³ » : Տեսէք արդ, տեսա՛րք, թէ զինորդ
ձախողակի մտաց իցէ անպոննել զՄովսէս վասն խրա-
րութեանցս որ բառ վախճանի օրէնսդրութեանցն և
կարի յոյժ հանձարեղ իմաստութեան էր հնարաւո-
րութիւն :

Պշուցեալ զարմանալի մէք առանձինն ընդ նախնի
ժողովուրդս Հռովմայ և Ելլազայ, և ոչ բնաւ լռեմք 'ի
պանծացուցանել զսէր նոցա առ հայրենիս, զկորով և
զքաղաքործութիւնս : այլ ոչ ապաքեն և ազգ Հերբա-
յեցւոց յօժարափոյթ սիրող եկաց կարգաց իւրոց և
օրինաց և հայրենեաց : նա զի որչափ և անկցորդ էր
ընդ ազգաց օտարաց, նոյնչափ ևս ապաւորագոյն էր
'ի նմա կնիք սեպհական ազգային ոգւոյն : մի եթէ չե-
ղեն և նորա և արքայք և որեւոր քաջամարտիկք : Ո՞ր
արդեօք զարմանաբանչ էր յաշխարհի : Ելլազայ որ
ընդգէմ բազմաձեռն գնդաց մեծի արքային ճակատ
յարգարէր, և թէ գիւցազնեան տո՛ճմ մակաբեանց, որ
խրախուսեալ բորբոքեալ զլքեալ սիրտս իւրոց հայ-
րենակցաց, և արութեամբ քաջութեամբ դուռնաբէր
նահատակէր ընդգէմ աշաւորագունին 'ի պայազատս
Աղէքսանդրի : և թէպէտ 'ի վերջոյ խոնարհեալ ան-
կան ընդ լծով Հռովմայեցւոց, այլ նախ ընդգէմ կա-
ցին բուռն խիղախելով զօրութեան նոցա, որոց սա՛-
մանեալ էր նուաճել զազգս համօրէն և խորտակել
զաթոռս թաղաւորաց աշխարհի :

Մատիցուք արդ 'ի հզօրագոյնն 'ի մեղադրութիւնս

որով ստգտանի Մովսէս, իբրեւ զի հաստատեալ իցէ
օրէնս և պատուհասս կարի խժականս և անազորոյնս
ընդգէմ ազգի ազգի յանցանաց, և օրինաւոր և նուիրա-
կան համարեալ զանձեւ և զքնայինս բարձունս ազգաց
բազմաց : Արդարեւ կարի գժնդակք են պատուհապն
զոր 'ի վերայ կապէ կուսպարիշտ ամբարշտութեանս :
այլ ոչ ապաքեն բառ մովսրատեանդ օրինայն աստուած-
պետական էր և տէրութիւն նոցա ժամանակաւոր
և պաշտօն տանիլ կուց՝ ոչ միայն ուրացութիւն էր
հաւատոց, այլ և ապաւորութիւն ընդգէմ թագա-
ւորի և եղեռն յանցաւորութեան յանձն արքայի, ու-
րով աղմկեալ վերգովք և անդորրութիւն քաղաքա-
ժողով ընկերութեան : Եւ իցէ որ անգէտ գժնդակ չա-
րեանց և ամօթապարտ քարուակախութեանցն, որ
զհետ գան կուսպաշտութեան : Են ևս այլ ինչ յան-
ցուածոց օրէնք խիստ և անաշուք : այլ ո՞ր մեղադիր
լիցի Մովսէսի, զի ետ սուր 'ի ձեռս դատաւորին վրէժ-
խրնդիր ընել չարեաց որ թշնամանեալ խայտառակեն
զբնութիւն, ապականեն զարքութիւն վարուց, և նշա-
ւակեալ երկպառակեն զառնս : Զի ոչ ներկոյ թողու-
թեան արժանի համարին զՄովսէս վասն զնուորա-
կան ինչ օրինաց և հրամանին ջնկելոյ ապառելոյ զազգս
ոյժնոյ՝ որպէս զՔանանացին, զիտեմ և ես : Այլ հարկ
է, տեսա՛րք, 'ի բաց մերկանալ առ վայր մի զողին հա-
կառակութեան, զի մի մոլորեցուցէ զմեզ, և այլ ընդ
այլոյ տօցէ մեզ նշմարել զեղեալսն : Քանանացւոցն
վատար ժողովուրդ 'ի բազում ժամանակաց հետէ
'ի աղծալից պաշտամունս հատեալ էր և զրահեալ վա-
րեալ 'ի խժական անտիապաշտութիւնս, և անկեալ
զակատեալ յազգի ազգի յանառակ շուայտութիւնս
և 'ի պաշտոն և յամօթալից քարուակախութիւնս,
չար ևս քան զՈղովմայեցւոցն և զԳամրացւոց : և որ-
պէս զիբք տան՝ լցեալ էր չափ անօրէնութեան նոցա,
որոյ վասն և Աստուծոյ սա՛հմանեալ ջնկել զնոսա :
Արդ ո՞ր ընդգէմ հրքեսցի Տեառն ամենակալի, որոյ
'ի ձեռս են մահ և կեանք մահկանացուացս, և թէ սրա-
մահ սատակել կամեցի զազգ մի մեղապարտ, որ կա-
րօլն էր և սրածութեամբ վախճան առնել նոցա և
կամ սովալլուկ սատակել : Եթէ որ 'ի հրամանաց վե-
հագունից 'ի մարտ խաղան ընդգէմ թշնամեաց՝ ան-

¹ Խօսք 'ի վեպս ազգաց, մասն Բ. գլ. Գ. :

² Հարցարանութիւն իմաստ. գիրք Դ. գլ. Բ. յօդ. 2. թիւ
282. ծան :

³ Ոգի օրինաց. գիրք ԻԵ. գլ. Բ. :

մեջք իցեն, և դատաւոր անսողիւտ՝ ի դատասպարանէլ զարագործ զոր ի մահ, չիցէ մարթ և Աստուծոյ որ տաղահացեալ էր յերեսաց չարեաց նոցա, կնքել զվճիւ մահուն, և սաշառնեայ անողորբելի արդարութեանն ընտրել զխարայել:

Բարդաբե բաղուժ անդամ՝ զանցին և Հերբայեցիք զմարդասիրութեանն օրինօք, և խժդժագոյնս վարեցան ընդ լծնամիս: այլ որ ուղիղ դատաստան որ առնել զայսպիսեաց կամիցի, պարտ է նմա յերիցագոյն ժամանակին մատչել, մինչդեռ քրիստոնէական հաւատոց օրէնք անբծութեան չէ ևս ամբեալ էին զխժական սովորոյթս պատերազմաց. քանզի ի հնադոյն ժամանակն յայնոսիկ, որպէս և արդ վայրենի ժողովուրդք, ոչ բնաւ գողցէս զէնս զանձամբ ամէկն, բայց ի զնեւ զլծնամին յաւար, յեղծումն և ի սասակումն: Մի լծէ ոգեալքն ի հոռութեան զիւցաղունք Նլլադայ՝ Հե. րուկէն և թեւեռո՝ բարեհամբոյցք ոմանք էին քան զառաջնորդս խորայելի: Չէ մեզ կարեւոր յառաջին հինահարութեանն Հոռովմայեացն ի վերելանել. քան զի ահա և ի վերջնոցն Պաւլոս Նովիտոս յԵփեսոս, Սկիպիոնն Ափրիկեցի ի Կուսմանիա և ի Վարքեդոն, Տիտոս յԵրուսաղէմ, և Գերմանիկոս ի կողմանս Մարսեաց, և հեա պարտելոյ զլծնամին՝ անկարեկիր սըբսիւ զանուր խժդժութեանն հրամայեն. և սակայն հնոցն վաղ քորսվարս առաքինիս զնոսա յանդիման առնեն: Այս մի և յերբայեցեաց զանչափ մարդասիրութիւն պահանջեցուք, զոր ի ժամանակն յայնոսիկ չմարթէին առաքելանաւ: Այլ և ի թաց առցուք զսասակումն ազգաց ոմանց, որք ի նոյն նշովիւք չափ դատասիրեալք էին ի Տեսոնէ վասն իւրեանց մեղանաց, և որք բնաջնոյ լծերես արարեալ էին ըզհրէայս եթէ յաղթականք կացեալ էին նոցա, ահա նենք այլուստ զի պատերազմական օրէնքն Մովսիսի կարի յոյժ մարդասիրականք են: Տեսէք զոր ինչ պատուիրէ նա վասն զորաց յանցանել նոցա ընդ սահմանս նիդակակից զաշխարհաց, վասն աւարատութե աշխարհաց լծնամեաց, վասն պատեալ և պաշարեալ քաղաքաց, և վասն գերեաց գերելոց, և հեղաշարժոյցք ևս լծուեացին այսոքիկ. քան որ յայլ ամենայն երկցաւ գոյն ժողովուրդս: Այլ տեսէք, տեսար, զանաշառն

արդարութիւն որով վարին զըպարտիչքն դատախազք զՄովսիսն և զօրինաց նորա. մինչդեռ գերապանծ ժողովուրդք, որպիսի էր Հոռովմայեացն, խժական ինն օրինօք՝ ոչ առ վայր մի միայն, այլ հաստապաղորդ ծովացեալ արեամբ անմեղացն պարարին, գերեացն աւսմ և սուսերամարտ ոգորելոցն և յաղթահարեալ ազանց պարտելոց, սորա քարոզք մարդասիրութեան ոչ ինչ ոչ տեսն զնոցանէ. իսկ եթէ Հրէայք ըստ ոչ իւրեանց սովորութեանն օրինաց՝ զվատթարեալն դատին անողորմ, յայնժամ չառնուին երբէք վախճան հեծութիւնք սոցին և դարովանք. վա՛շ անախատու և անխտիր դատաստանացն:

Ատեն ահա և մեք վախճան տացուք երրորդիս այսմ և վերջին բանտիստութեանս զՄովսիսն. այլ քանից այժմ հնար է մեզ լաւ ևս ճանաչել զյարգ և զպատուականութիւն օրինադրուեց նորա որ ի կրօնականս, որ ի բարոյականս և որ ի քաղաքականս, դարձցուք ապա առ վայր մի յանձնիս մեր և տեսցուք եթէ ուստի հրահանգեալ իցէ Մովսիս ի բարձրագոյնիցն ծանթութիւնս: Քանզի ի ժամանակի երեւելոյ նորա յաշխարհի խաւար ժամնարմամբ պատեալ սղաւարեալ էր զմիտս ժողովուրդոց, և զիարդ ի ստուերաց աղջւ մեջնից ցայտեաց լոյսն մեծապայծառ, և զորպէս ի միջոյ ամսթաւից սնտախաղաղութեանցն լսելի եղև բարձրագոյն ձայն գերազուսն իմաստութեանն. արդեօք գերահրաշ մատցալ թովիչք ինչ իցեն մարդկայինս հանձարոյ, եթէ անգր ի յերկինս ինդրել արժան իցէ զաղբերանն անաբատ վարդապետութեանս: Չի ուր այլք յօրէնսդրաց զիսնիսամուս սնտեաց պաշտամունս յօճան առնուին ժամնդակութեան, և սիրելի և փարելի ընծայեն զմոյրութիւնս ընկալեալ, և զգրդեալ ախտս ցանկութեանց կարգին օրինաւորս, Մովսիսն չհանգուած է երբէք ունել զճշմարտութիւն ի կապանս գերութեան, և ոչ ի կեղծաբոլութիւն իտ նարհի ստոպատիր քաղաքականութեան. ի մէջ խուռն ամբոխի զիցն հեթանոսաց՝ նա ի միութիւնն Աստուծոյ զհաւատս իւր հաստատէ, ի մէջ պիլծ և անաբարոյն պաշտամանց ընդ աշխարհ հոգեկեղոյ՝ նա զգոհագոյնն և զանորատ ընտրեալ սահմանէ: Չիք ինչ որ հաւատարեաց գեղեցիկ սրբութեան բարոյականին և

խմաստութեան իւրոց օրինաց. որով և չեն ինչ զարմանք ելծէ ցայնվայր նախանշայոյզ գտանի 'ի հանապազորդ նոցին մշտնջնաւորութիւն. վասն որոյ և առ սեաւ զմերձենալ վախճանին՝ կոչէ առ ինքն զգլխաւորս ժողովրդեանն և զցեղապետս նոցա, և առաջի նոցա պարզէ զեզուն 'ի սքանչեւհարաշ և յաստուածազգեցիկն այն օրհնութիւն. « Եւրեցարուք երկինք և իստեցայց, և լուիցէ երկիր զպատգամս բերանոյ իմոյ »¹։ Յունկնդիր լուծեան անդ ողջոյն տիեզերաց, բարբառի նա անհասանելի զօրութեամբ. և ահա յանկարծ յափշտակեալ 'ի բարձունս, և զմարդկեղէնս բարբառանբաւական համարեալ բարձրագունից խորհրդոցն, նին իսկ Աստուծոյ տայ բարբառել վեհագոյնս և սրբաբախ, որ զերկիւղ և զսեր ազգեն միանգամայն։ Ի բերան առնու ժողովուրդն զօրհնութիւնն զայն, յորում՝ համառօտին բարեբարութիւնքն Աստուծոյ, հրաշարի աւետիք խոստմանցն և ահագին սաստք բաւառնաբեացն. և մեռանի այրն մեծ՝ գոհութեամբ, զի ոչ ինչ իւրիք նուազեաց որովք մարմէ էր յաւեժացուցանել զլիշտաակ երախտեաց և պատուիրանաց Աստուծոյ Իսրայելի. և զինի ելիցն այնպէս խորագոյնս տալաւորէ 'ի նոսա զհետս առաքինութեանց իւրոց և աստուածառաք պատգամաւորութեն, զի և յետ երեք հազար ամաց անցանելոյ՝ անուն նորին և օրէնք սեր և մեծարանա ազգեն 'ի ժողովուրդն նորա։ Եւ արդարեւ զարմանալի ինչ է, նա և անհաւատալի, զի ազգն հրեական տարամերժեալն յամենայն ազանց, դիտակ իցէ վեհագունից և անարատ սկզբանց բարոյականին. չէ նորա առաւելութիւն ճարտարութեան յարուեստս, հանձնարոյ 'ի մարդկային գիտութիւնս քան զայլս յազգաց, այլ սակայն և կանաչք նոցին և մանկաւ քան զամենայն իմաստասերս Աթենայ հասու են ճմարտութեանց վեհագունից։ Եւ ո՞ր կարացէ տալ մեզ զպատճառ այսորիկ. բայց զի հարկ իցէ խոստովանել ելծէ իցէ 'ի սմա զօրութիւն աստուածային քան ըզմարդկայինս դերաբուն։ Ապա հրաշարի է Մովսէս ոչ յօրէնսգրութիւնսն և ելծ զոր հաստաբե, այլ և 'ի

սքանչելին՝ զորս ներգործէ. մինչ կենդանին էր բարոյական սքանչելիք էին վարդապետութիւնքն նորա, որպէս և բնական հրաշք էին յալթոզական անցք նորա ընդ ծովն Կարմիր. ահա գեղեցկութիւն հաւատոցն և վարդապետութեանց նորա և օրինաց, զուգակցեալք ընդ անձառ գործոց նորա սքանչելիս՝ վրկայք երաշխաւորեն աստուածընախր նորա առաքելութեանն։

¹ Երկրորդուն օրինաց. Լթ. 4։

ՅԱՂԱԳՍ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԱՒՆՏԱՐԱՆԱՅ

Ահա ասիկ, տեսրք, յերեսին ճառս առաջինս, ցուցաբ ձեզ զՄովսէս երկրագոյն 'ի պատմագիրս, վեհագոյն յիմաստասէրս և իմաստնագոյն յօրէնագիրս. Դա նեաք ստուգութեամբ եթէ պատգամաւոր է նա Աստուծոյ, և նա հասկեալ ազգի միոյ, որ յառաջագոյն նրկառեալն էր 'ի Բարձրեւոյն 'ի պահպանութիւն 'նուիրական ճշմարտութեանց 'ի միջի անդ ստուերաց ալջամովսի աշխարհակուլ ապականութեան մարգիկան աղգիւ։ Եթէ բացեալ էաք յանդիման ձեր զիմաստս օրինակաց և պաշտամանց և պատգամաց հնոյ օրինին, տեսանէիք ակներեւ եթէ նորին իսկ նախանկար կանխաբանութիւնք էին կատարելագունին յօրէնս, որով վարի արդ աշխարհ բրիստոնելից, զորմէ այսօր առաջիկայ մեզ ճառել։ Յարգ յարապքին յանդատակն տաճարիս ոտնատեալ կայաք. մացուք ապա ընդ գրունս նորա և անդր 'ի վայրն սրբութեան համարձակեացուք մտանել։ Այսօր համբարձցուք զվիտս ձեր 'ի քննութիւն այնպիսեաց որ պատուականագոյն և նուիրականք համարեալ են տուն հաւատացելոյ, և ամենեցուն իսկ պաշտելի, նա և որոց՝ թէ և չիցի էրեալ բաժին վիճակի զբրիստոսականս գոյս դաւանել ըզկրօնս, այլ ոչ օտարք ինչ իցեն սրբութեան բարոյիկ և գեղեցիկ նահատակութեանն յառաքինութիւնս. կամ է մեզ ճառել զՔրիստոսէ և զԱւետարանացն մերոց, որ զգործս նորին և զբանն պատմեն, և գողցես վեպք մահկանացու կենաց նորա են։ Յաչա բրիտոնէին լոյս աշխարհի է Քրիստոս վարդապետութիւնք։

որպէս և օրինակ՝ առաքինութեամբքն. և Աւետարանք նորա աստուածահրաման օրէնք են, և անվրէպ կանոնք հաւատոց նորա և խրատուց և պաշտամանց. այլ զայն որում հաւատացեալն երկիր պաղտանէ, անհաւատն բազում անգամ այսն տունէ զնովաւ և անարգէ, և թերեւս ատեալ իսկ 'ի սրտէ։ Անդառն 'ի ծագմանէ անտի բրիտոնէութեան, խաչն Քրիստոսի և խորհուրդք նորա, և Աւետարանք և պատուիրակացն 'ի նոցունց յուզեալ ամբոխեցին զանբարտաւանութիւն մտաց մարդկան և զապականութիւն սրտից նոցա. վրդովեցին վրանկաւ կալ կարծիս և զախտս ցանկութեանց։ Յառաջին ժամանակս եկեղեցւոյ մարտ եզին կրօնք աստուածապատութեան ընդ խտտաւիրս յամուսութեան մարմնապաշտ և երկրապիւղ ազգին հրէից, ընդ թանձրամիտ ապշութեան հեթանոսաց որ զակապեալ էին զհետ կոսապաշտութեան, և մոլեալք զինի պղծալից և հեշտրնկալ կրօնից, ընդ սոնրացեալ արհամարհութեան սուտ իմաստասիրաց, ընդ խեթաշար և արիւնառւշտ օրէնագրութեանց հաղովեական կայսերաց, և ընդ նախանձայոյց մուրհնութեան գիցն պաշտօնելից։ Եւ առ յապա ժամանակս իբրեւ յաղթանակեր նա ընդ Վոստանդիանու, ամբարտաւանութիւն և հեշտասիրութիւն թշնամիս նմին յարգարեցին յորդոց անտի իւրոց։ Հերձուած նովատեանց վեր 'ի վայր յեղաշրջեաց զվարդապետութեան նորա, անխտիրքն 'ի հաւատոցս մերժեցին զնա 'ի մտաց իւրեանց, անհաւանք կատակէին զնովաւ, և ցոփակեացքն վարուք սրամտեալ բարկութեամբ պատառել կամէին զսուրբ գիրս մեր, զի 'ի նոսա բնութեանն զգատապարտութի իւրեանց։ Այլ և այսու ամենայնիւ այս եօթնեանս դարք են՝ յորմէ հետէ անուն Քրիստոսի մեծարեալ պատու 'ի մարդկանէ, նա և յայնոցիկ որք ոչ են նորա աշակերտք. և օտարախոհքն 'ի նոցանէ հային ընդ նա որպէս ընդ գերածայրեալ որ այր վեհագոյն քան զամենայն մարդիկ և արժանի պատուելոյ յամենայն ազանց վասն բազմապիսեաց առաքինութեանց իւրոց, և Աւետարանք նորա՝ զարմանահրաշք ըստ պարզութեանն, ըստ լուսաւոր իմացուածոյն և ըստ կատարելութեան վարդապետութեանն. մինչ զի չիք որ ոչ բազում պատկառանք բարբառիցի զմանէ, որպէս և Մահ.

մէտ ինքեմն գլխովն: Ի վերջին զարս եւեթ 'ի վեր է
ընէցան ամբարիշտք ուրացեալք 'ի հաւատոց՝ որք լը-
բուեթեամբ կամակորեալ զգիրս սուրբս, զհնութիւն
նոցա ուրացան, և ընդդէմ՝ նորին ինքեան Քրիստոսի
զանդուր և զպիղծ հայհոյութիւնս ժայթքեցին. և ցայե
վայր ցնորեցան միտք նոցա մինչև յերկբայս անգամ
լինել զմահէ: Արդ կամ է մեզ յորովագոյն բանախո-
սութեամբ հաստատել զայսոսին մատուան հաւատոց
մերոց, և պատապարել նոցա 'ի բանախօս յարձակ-
մանց թշնամեաց իւրոց. և նախ սկիզբն արասցուք
առնուլ 'ի քնին զերեսին զայսոսին խնդիրս որ զըս-
տուգութե աւետարանաց մերոց. առաջին եթէ արգա-
րև յայանեցաւ Քրիստոս 'ի Հրէաստանի 'ի ժամանա-
կին զորմէ աւանդեն աւետարանքն մեր. երկրորդ եթէ
աւետարանքն մեր պուզիւ գրեալ իցեն 'ի ժամանա-
կակից մարդկանէ, զորոց ունին զանուանս, որ են
սուրբն Մատթէոս, սուրբն Մարկոս, սուրբն Լուկաս
և սուրբն Յովհաննէս. և երրորդ եթէ աւետարանք
ընդ հարազատ իմաստիցն անայտայտի և անխաղախ
հասեալ իցեն մինչև առ մեզ: Ահա այս նկարագիր և
բաժանումն առաջնոյ առեկախօսութեանս զԱտու-
գութենէ աւետարանաց:

II.

Երբ արդարև յայտնեցաւ Քրիստոս 'ի Հրէաստա-
նի 'ի ժամանակին զորմէ առանկեն առևտու-
րանքն մեր.

Յայտ հաւատալի է 'ի վաղեմի հաստատուն և յընդ-
հանրական հաւատոց, զարձեալ և յանանջատ գրա-
ւոր վկայութեանց՝ որք 'ի սկզբանէ մինչև ցայսօր ի-
ջն առ մեզ, զարձեալ և վկայութեամբ նոցին խկ ան-
հաշտ թշնամեաց անուանն Քրիստոսի Հրէից և Հե-
թանոսաց, և թէ յառաջ քան զաւթեալսն զարս
յայտնեցաւ 'ի Հրէաստանի այր ոմն նորապաւն ա-
նուանեալ Յիսուս Կաթովեցի, ականաւոր անբժու-

թեամբ վարդապետութեան իւրոյ, և առաւել սքի-
ւալի սրբութեամբ վարուցն, և թէ ապանաւ նա առ
մահանաց Հրէից 'ի վերայ խաչիս Թագաւորութեամբ
Տիբերեայ կայսեր: Ապա ստուգադոյն ևս է թէ կե-
ցեալ իցէ Քրիստոս 'ի ժամանակն, յորս հաստատուն
գնա լեալ վէտք աւետարանապատումք, քան զլինե-
լութիւն այլոց ամենեցուն ականաւոր արանց՝ որք կա-
ցին 'ի հնումն, և զորոց չէր ոք որ երկմայեցէ՝ որպիսիք
ոմանք եղեն Սոկրատէս, Ալէքսանդր և Աեսար: Ապա
և զՔրիստոս յառասպելեաց համարել ոչ միայն յեա-
նոյ ամբարշտութեան է յաչս առն քրիստոնէի, այլ և
անհնարին յիմարութեան առաջի միտս ունողաց:

Այլ քանզի մարթ է ցնորեցոյն և յանգսնեցոյ քան
զմարդկային բնութիւնս՝ գումարել աստանոր զմայայս
զսկզպական աղանդոյն, մանրախուզիւ քննեսցուք
զիրան՝ առ յամօթ տունել զնոսա. յառաջ կոչեսցուք
մի առ մի զանդիմագարձ և առանց պատասխանայ
զվկայութիւնսն, և ցուցցուք թէ զկարդ հաստատեալ
իցեն նոքա անդդուելի հաւատովք ընդհանուր տիե-
զերաց. զի ահա ազգք և ազլնք որ 'ի քրիստոնէից և
Հրէից և Հեթանոսաց միաձայն հաստատեն եթէ 'ի
սկիզբն մերոյ թուականիս երևեցաւ Քրիստոս:

Առաջի զառաջինն զքրիստոնէից. զի քաջայայտ է
եթէ յամենայն ժամանակի քրիստոնէայք պատուէին
զՔրիստոս իբրև զօրէնագիր իւրեանց: Ութեալսն
զարք են յորմէհեն խոտովանին ազգք և ազլնք ըզ-
քրիստոսական կրօնս, և յառաջ ժամանակաւ ոչ ու-
րեք երևէր, և անուն անգամ քրիստոնէութեան եր-
բէք ուրեք չէր լուեալ. ապա ուրեմն եղև նորա բա-
կիզբն և օրինագիր, և ընդ զարս իւրաքանչիւր 'ի վեր
մատուցեալ 'ի Քրիստոս յանդեպի սկզբնաւորու-
թիւննորս: Ոչ ապաքէն և քրիստոնէայք անուն ըզ-
ծագումն նորա ցուցանէ. քանզի և ոչ այլ ինչ նոս-
նակէ՝ բայց զհետ երթող վարդապետութեան Քրիս-
տոսի: Ոչ ապաքէն և յառաջնոց անի ժամանակաց
թուականութեանս մերոյ յորովագոյն մատենք դոն
անստելիք հնութեամբ, որ զմեզ մինչև 'ի ժամանակս
Քրիստոսի ածեալ կապուցանեն. և ամենայն մատուց
հաւատոց մերոց խորհուրդք և պաշտամունք և առ-
նախմբութիւնք՝ ոչ ապաքէն աղքեն զհայն վիմին հաս-

տառնոյ շինուածոյս, որ նա ինքն է Յիսուս Քրիստոս: Այս մեզ են մատենանք չորից աւետարանաց, Պրակք առաքելոց և Թուղթք սրբոյն Պաւլոսի, և այլ բազում մատենանք որ հոր կաակարանքն կոչեն: Տակաւին չառնում ես 'ի քնին եթէ արդեօք հարազատք այնոցին իցեն սղբա, որոց համարինն. այլ շատ իցէ խոստովանել առ այժմ եթէ 'ի սկզբանէ անտի քրիստոնէութեան մնացեալք իցեն, և գրեալք յայնչանէ՝ որք զառաջինն գէտ չոգան Քրիստոսի. արդ այս ամենայն մատենանք այնպէս ճշգրտապատումս և մանրաբնիս առաջի առնեն զվարս Քրիստոսի, և զգործս և զբանս և զմահնորա, մինչև շատ է ընթեռնուել միանգամ, առ 'ի ինքամտել եթէ քանի անգէպ է այլապացի ինչ առասպելս զնոսա համարել: Էն առ մեզ և այլ յորով մատենանք յառաջնոյ դարէ քրիստոսական եկեղեցւոյ, զոր օրինակ Թուղթք սրբոյն Վիլմայ Հռովմայ քահանայապետի, սրբոյն Իգնատիոսի Անտիոքայ հայրապետի, սրբոյն Պրովերպոսի զմիւռնացւոյ՝ որ աշակերտ էր Յովհաննու առաքելոյ: Էն մեզ պէտք աստանօր 'ի քննութիւն վարդապետութեանց նոցա զեզերել, և զսուանձնական ինչ իրաց պատմելոց 'ի Թուղթսն յայնոսիկ իմաստասիրել, այլ այս ինչ է կարեւոր մեզ 'ի գիտութիւն եթէ գրեցան նոքա 'ի կանուխ հետեւողացն Քրիստոսի, և զի զնա ինքն ցուցանեն հիմնադիր կրօնիցս: Դիւրագոյն է ցուցանել եթէ շարայարութիւն վկայութեանցս անվթար պահեցաւ և 'ի դարն որ զկրնի 'ի ձեռն Յուստինոսի և Տերտուլիանու և Վիլմայ աղեքսանդրացւոյ, արանց ականաւորաց հանձնարով և իմաստութեամբ, որք 'ի հեթանոսութեան ծնեալք անցին 'ի ծոց քրիստոնէութեան: Եթէ բարձցան 'ի միջոյ զՔրիստոս, և ամենայն կրօնք քրիստոսական խարխալեալ աւերին. իսկ եթէ խոստովանեցին ըզՔրիստոս՝ ամենայն ինչ շարայարեալ զերեսարս լուսաբանեն: Եւ արդարեւ ամենայն վէպք ազգաց քրիստոնէից և յիշատակարանք նոցին և աւանգուծիւնք, և մատուց հաւատաց և կրօնից տօնախմբութիւնք անգրասին 'ի Քրիստոսէ ունին զմագուսն, և շամբագոյն է որ ասէն եթէ Քրիստոս չիցէ օրէնսդիր կրօնից մերոց սրբոյ, քան որ յուրասն կայցէ եթէ չիցէ Մահմետ տառնիչ պաշտամանցն որ զնորին կրէ զանուէն:

Գիտեմ զի զմուրացածոյ վկայութիւնս ինչ գրոց ընդ միմեանս կարկառելով, և զկարծիս մտացածինս ընդ ցնորական առասպելաց ինչ զօգելով, ջանան թրշնամիք ճգնել զմեր կողմն, և միժպնել զբանս մեր, և անկեալք գլորեալք 'ի կուրաշաւիլ մուրուծիւնս, կամին ցուցանել եթէ քրիստոնէայք ոչ ծանեան մինչև ցայսօր զհաւատս իւրեանց, և զի նախկին հետեւողք քրիստոնէութեան ընդ անուամբ Յիսուսի Քրիստոսի պաշտօն տանէին արեգական: Այլ զայս դարձեալ ոչ անդիտանամ եթէ այսօրինակ բանդագուշանք, և զամենայն ազգի ազգի յիմարութիւնս մարթի ծաւալել: Քանզի զիարդ հնար իցէ, տեալք, խառնաշփոթ համարել զպաշտօն Քրիստոսի և արեգական, վասն այն եւ եթ զի յերրորդ դարու յարեան Մանիքեցիք որ խառն 'ի խուռն և անմիտ պաշտամամբ զՔրիստոս ընդ արեւու 'ի պաշտօն առին. և զի յառուր արեգական, զի այսպէս կոչէր առ Հռոմայեցիս օրն կիւրակէի, Ժողովին քրիստոնէայք կատարել զպաշտամունս կրօնից, յորմէ պատճառս առին ասել շարախօյք ոմանք անանուիք, եթէ քրիստոնէայք զարեգակն պաշտօնեցին. որպէս և ամբաստանեն իսկ զնոցանէ եթէ 'ի խորհրդատօնս ուրեք և 'ի գաղտնածածուկ պաշտամունս զմարմին մանկան սղայոյ զենեալ ուսուցեն, փոխանակ զի հաղորդելին աստուածային խորհրդոյն. արդ վասն անգէպ նմանութեանց աստեղատանց ինչ երկնից ընդ խորհրդոց Քրիստոսի ըստ անհանձնար առասպելաբանութեան ոմանց, իցէ եթէ ոչ ինչ համարեցին հաւատքս մեր, որ երկնադոյնն է և անխոփոս և յրեզնիսն առաւելալ յաշխարհ քրիստոնէից. և վկայագիր յիշատակարանք որ դարուց 'ի գարս անդր 'ի սկիզբն քրիստոնէութեան ասէն զմեզ ջնջեալ եղծանիցին առաջի յիմարական ցնորիցք. ապա ուրեմն և Յիսուս Քրիստոս ոչ այլ ինչ իցէ եթէ ոչ արեգակն. և առաքելալք որ զհաւատս նորա հաստատեցին, աստեղատունք կենդանակամարին. ով աղետաբեր ցնորիցն: Ապա ուրեմն և նախկին քարոզք քրիստոնէութեան որ օրինակ նմանութեան ընծայիցին աշխարհի զսէր և զբաղջրութիւն, զհամբերութիւն և զսրբութիւն Քրիստոսի, զարեգական միայն զգեղեցիկ արգիւնս քարոզել համարէին: Ապա ուրեմն և մարտիրոսք որ կամակար

հեղուին զարկեմս իւրեանց վասն հաւատոց Յիսուսի Վրիստոսի, առ սէր արեգական մեռանէին. և հովիւք և վարդապետք և Նատնիկովք ճմարտութեան որ ընդ կռապաշտութեան մարտ եղեալ կռուէին, և ուսուցանէին զմի Աստուած արարիչ արեգական և աստեղց, և իբրև պիտի ճամբարէին զամենայն պաշտամունս՝ որք ոչ միոյն և ճմարտին Աստուծոյ ընծայէին, առ հաւատաւել և եւթ զգիւական պաշտօն արեգական ճգնեալ նաջատակէին և 'ի մահ ևս մասնէին: Եւ զու մեծդ Պաւլոս 'ի Թուղթան քո զորս առաքեցեր յախանաւոր քաղաքս միահեծան պետութեան Հռոմոց, յորս մեծածայն քարոզէիր զՎրիստոս մեռեալ 'ի խաչի վասն փրկութեան աշխարհի, զարեւապաշտ մոլորութիւնսն ճամբարէիր քարոզել: Որպիսի՞ ամեթ, որպիսի՞ ցնորք դիւաբան մտաց մարդոյ: Ողբս առցուք 'ի վերայ անգարձ մոլորութեանն. նա մանաւանդ խնդացուք զի ահա Թշնամիք կրօնիցս յաւուրս մեր խախտիտ բանիւք և եւթ սոսիկս մարտնչել ընդ մեռ:

Երկրորդ անգամ և զվկայութիւն ազգին Հրէից զօրավիգն բանիս ասացաք. ոչ որ Թերեաւ անգիտանայ եթէ քանի բանախուռութիւնք եղին յառաջին ժամանակն յայնոսիկ ընդ Հրէայս և ընդ քրիստոնեայս. և ահա ոչ ուրեք երբեք լի է եթէ նորա ուրացեալ իցին զգոյութիւն Վրիստոսի: Ճամբար ճամբարեցան զնա կախարդ որ լինէ, և բազում չարախօսութիւնս զնրմանէ կցեցին, այլ անգանօր դադարեցին զբարանութիւնքն, նա մանաւանդ նորին իսկ Թշնամանք վկայեն երևեալ նորա յաշխարհի: Տեսէք դարձեալ եթէ զիարդ և յիշատակարանք նոցին ճմարտութեան բանիցս երաշխաւորեն. իցէ որ հաւատարմաւորն ևս վկայ քան զժամանակակիցն Յովսէպոս: Չկամիմ օժանդակ ինձ կոչել աստանօր զայն բանս պատմաբանին, որ հրաշալիւս որ լեալ է վասն բազում հակառակութեանցն զորս կրէ յարդեաց քննաբանից. այլ է նորա և այլ իմն հատուած բանի 'ի հիստորիոսիսն Հրէից ¹, որ ոչ ինչ բերէ հակառակութեան վեճ յողջամիտ քննաց, և այն շատ է մեզ 'ի ցուցանել եթէ արդարև երևեալ

իցէ յաշխարհի Վրիստոս: Պատմէ նա եթէ քահանայական Անանոս Ժողով գումարեալ եկակող առնէ ըզՅակոբոս՝ զեղբայր ² Յիսուսի որ Վրիստոսն կոչէր, և զայս ոմանս, և զատապարտեաց զնոսա 'ի քարկոծումն իբր յանցաւոր զանցառութեան օրինաց: Ի գէպ ինչ իցէ արգեօք ասել եթէ Յակոբոսդ այդ կոչեցեալ յատեան Հրէից աստեղատուն իմն էր մերձաւոր արեգական. և բնաւ իսկ անճոռնի կարծիք են, ընդ որս մարտեցեալ կռուիմ: Ի Թաւմուտ նոցա՝ որ յերկրորդի դարուն յօրինեալ կարծի, տեսանեմ զի Հրէայք ժամանակին զնոյն չարախօսութիւնս Հծծէին զՎրիստոս՝ զոր ինչ և հաբք նոցա. այլ ոչ ուրեք յուրաստ կան նորա զերևելոյ նորա յաշխարհի. քանզի և տուչութիւնք որ զնմանէ՝ կարի գիւրեմաց, անյեղ լնք և միաձայնք էին:

Զինչ ասացից և զվկայութեան Հեթանոսաց. լուարուք բանից վիպագրաց նոցա որ երկցակից էին ժամանակացն այնոցին: Տակիտոս 'ի Տարեգիրս ² իւր ասէ, եթէ քրիստոնեայդ անուն 'ի Վրիստոսն ունի բսկիցն, որ առ կայսերութեամբն Տիրերեայ՝ և առ դատաւորութեամբ Հրէաստանի Պոնտացոյ Պիղատոսի դատապարտեցաւ 'ի մահ. և կրասերն Պլինիոս 'ի Թրդթիկն զոր գրէ առ Տրայիանոս՝ ծանուցանէ նմա, եթէ սովորութիւն է քրիստոնէից 'ի սաճմանեալ աւուրս Ժողովել 'ի միասին, և երգս առնուլ 'ի պատիւ Վրիստոսի. և Լուկիանոս Սամոթրակեցի որ եկաց առ ժամանակօք Տրայիանոսի՝ 'ի վէպս մահուան իմաստասիրի ուրումն անուն Պետեգրինոս, ասէ եթէ գնացեալ սորա 'ի Հրէաստան ուսաւ զվարդապետութիւն քրիստոնէից, և ապա այգանելով իմն յաւելու. « Պաշտեն սոքա զայրն անուանի որ իսպեցաւ 'ի Պաղեստինացոց աշխարհին, զի նա զառաջինն ուսոյց մարդկան զկրօնս զայս »: Լամբրիափոս պատմէ 'ի վարս կայսեր Վղէք. ասնորու Սեւերոսն, եթէ աւուրց յաւուրս ընդ աւաւոսս պաշտօն տանէր Վրիստոսի, և կամեր ևս տա

¹ Հրէայք եղբարս կուէին զՏորեգորօրդիս և զկարեօր ազգականս. անկարտ վկայութեանց ճամբարի զիրս, զի ամենայն մեկնիչք ընդ այս միաբանին:

² Տարեգիրք. ԺԵ. գլ. ԽԻ:

¹ Նատն. գիրք Ի. գլ. Թ. Թ. 1:

Քար նմին կառուցանել։ Թողից ասել զվկայութիւնս
Կելտոսի որ խորամանկ և իմաստնագոյնն էր 'ի Թէնա-
միս քրիստոնէից։ Պորփիւրի՝ որ ըստ ասից սրբոյն
Աւգուստինոսի իմաստասէր էր հանձարեղ։ Յուլիանոս
որոյ մտացն զօրութիւն և չարութիւն յայտ է ամե-
նեցուն, և Հերիկէտեայ հեծանոս դասաւորի զոր
յիշէ Եւսեբիոս։ Չորեքին սորա զամենայն ճիշն մտաց
Թափեցին հակառակ քրիստոնական կրօնիցս, այլ յե-
րաղեցին իսկ ոչ ուրանալ զլինելութիւն Քրիստոսի։
Ահաւասիկ ազգք և ազնիք և Ժամանակք և ամենայն
վկայագիրք իմաստունք և հալաւորք Ժամանակաց ան-
ցիցն, միաձայն հաստատան եկեղ երեւեալ իցէ 'ի Հրեաս-
տան ոմն անուանեալ Քրիստոս, և Թէ նա է Հիմնա-
դիր քրիստոնական կրօնից։ Եւ արդ չիցէ անպատկառ-
լըբութեան և թերութեան բանականին 'ի կշիռ ամ-
բառնալ զանհերքելի վկայութիւնս պատմականս ընդ
ստոյգք աւանդութեանց ամբոյսին զառասպելադա-
ստում մարդկանէ, որք անխնայն և անզօգեիլք են
ընդ միմեանս, և ոչ խի վկայութեամբ Ժամանակակից
որերոյն հաստատեալք, և ոչ յարանց իմաստնոց ճիշ-
մարիս խոստովանեալք։ զի ասչա այս ոչ այլ ինչ է,
բայց 'ի համեմատութիւն անել զխաւար ընդ լու-
սոյ, և ասել եկեղ քանզի գոն վէպք ստոյգք, ապա
ուրեմն չիք ուրեք պատմութիւն ստուգապատում։ Կա-
զի եկեղ և ամենայն վէպք հնոց սուտ յանդիմանելն,
այլ չէ մարթ ասնանել իւրք մերոյն՝ որոց 'ի պաշարաւ
նութիւն անցեալ կամք։ Այլ զի է մեզ դեգերել և
ևս 'ի յայտնութիւն խնդրոյս՝ որ քան զարեգակն պայ-
ծառագոյն ևս է։ Ոչ ապաքէն թշնամիք որ մերթէն
կամեցան զՔրիստոս Յիսուս 'ի Ժողովոյ հաւատացե-
լոց՝ որ օրհնագիրն է սոցա, նոքին կամեցան վարել
չերկրէս և զԱստուած ամենակալ՝ զարարիչն նորա։
Որպէս ճշմարտութիւնք, նոյնպէս և մեղրութիւնք 'ի
միմեանց ունին զծագումնս։ զորեւայ միանգամ 'ի խա-
ւար անաստաւածութեան, միմազնին միտք և շիջանի
սէր ճշմարտութեան, և տակաւ ընդեւանան մեզ և
ցնորք անհեծեթք, և հոգին կորուսանէ յանցագատից
զանժ և զպատկառանս։ և 'ի վերջէ պատառեալ և
զդեղերեւ ստութեանն զպատրուակ, այնուհետեւ ա-
ւանց ընդ բանս ինչ ածելոյ և անպատկառ 'ի յայտ

ածեն և զխարի յիմարականս կարծեաց. և սքեա եղ-
կելիք որ յայս անարգութիւն Հնական զանձինս մատ-
նեն, չզգան այլ ևս ամեթոյ, և ոչ պատկառեն խելա-
ցնորս և մտաբան երեւել։

Եկեսցուք արդ յերկրորդ խնդիր բանիս, և տեսցուք
Թէ ուր ուրեք զրեւալ իցեն պատմութիւնք վարուց
Քրիստոսի։ — Յաւետարանագիրս մեր։ — Այլ ինք-
նագիր իցեն արդեօք աւետարանիցն յԱւաքելոց և յա-
շակերտաց, զորոց անուանան ունին, այս է 'ի սրբոյն
Մատթէոսէ, Մարկոսէ, 'ի Ղուկայ և Յովհաննէ. կամ
ըստ ասից քննաբանից վաւերականք իցեն արդեօք ա-
ւետարանքս մեր։

Բ

Երբ աւետարանքն մեր ստուգիւ գրիս իցեն 'ի Ժա-
մանակակից մարդկանէ զորոց կրնն զանուանել.

Թող ասացէ մեզ անհաւաստ, եկեղ գտանիցին ար-
դեօք մատենալ վաղեմիք որոց հարազատութիւն հաս-
տատեալ իցէ այնչափ վկայութիւն մինչև անկասկած ընդ
ստուգութիւն նորա լինել, որ որ ոչ անձնամասն լինիցի
պիւստնեան երկմտութեանն։ Ոչ ապաքէն ընդ մտա-
Թափս համարելիք որ որս ստանուն համարել զմատենաս
որ զՎեմոսթենի և զՎիկերոնի և զՎեսարու բերեն դա-
նուանա։ Որպիսի շուշէ ոչ վրդովեցին զհաճառ իմաստ-
նոց և սիրաբանից՝ 'ի կարծիս հօրն հարտուէին, որ կա-
մեր կապտել 'ի Վիրգիլեայ զիսուս քերթութեայ ի նիսա-
կանին, հակառակամարտ դարուց բազմոց։ Անշուշտ
ամաչէք և գուք աշակերտել նորահար իմաստնոյն,
Թէպէտ և գիտել զիսաց նա 'ի յայտնի ընծայութիւն
զկարծիս իւր հաստատել։ Այլ ասա 'ի նորին մեղրա-
շաւիսն զանգաւէ, որ որ անհարազատ գոլ ասիցէ
զգիրս աշակերտացն Քրիստոսի, զորս նոցին անուամբք
պատուէ ընդհանուր եկեղեցի քրիստոնէից։ Այլ արդ
զինչ պահանջիլիմք յանաւա քննաբանիցդ. կամիք
զի հաստատեսցուք զստուգութիւն աւետարանագրաց

ընդհանուր և անյիշատակ աւանդութեամբ, այլ և զբաւոր վիայութեամբ ազգաց քրիստոնէից. կամօք զի ցուցցուք և 'ի խոտաովանութենէն այնոցիկ որք թրշնամբ իցեն գրոցս. կամօք դարձեալ զի հաւատաւս ցուք եթէ անհնարին էր յօգել և կարկատել զնոսա առ յապս ժամանակս: Համարիմ' եթէ շատ իսկ են ընծայութիւնքս առ 'ի համոզել և զկարի իսկ յամառեալս յիւրեանց կարծիս և ո՛ր յարտաբնոցն և 'ի հնազոյն մատենից 'ի ստուգութիւն իւր առաջի առնել կարտացէ այսչափ և այսպիսի պայծառ վկայութիւնս: Այլ արդ նոքին իսկ են որ հաւատաւն զՎաւերակաւնութիւն չորից աւետարանացն մերոց:

Ասոցի եթէ հատառախ անկողի և հնազոյն աւանդութեամբ քրիստոնէից. աղէ հաղց միանգամ զաղգս քրիստոնէից որք սպռեալ կան յամենայն ծագս աշխարհի, եթէ ուստի ունկիցն նոքա զսկիւլն և զանուն, զհաւատս, զվարդապետութիւնս և զպաշտօն կրօնից. և ահա թէպէտ դասնել գտանիցես զնոսա տարօրի նախ 'ի միմեանց 'ի վարդապետութիւնս ինչ և 'ի հրահանգս, այլ ամենեքին ցուցցեն քեզ միաբան իբրև հիմն հաւատոց իւրեանց զսրբեանն աւետարանս. ոչ ապաքէն պրանելի իմն է միաձայնութիւնս: Քանզի ոչ զայնպիսի գրոց են բանքս՝ որոց չկայցէ ինչ մասն ընդ վարդապետութիւնս կրօնից և ուզողութեան վարուց, որով և ոչ իսկ կարևոր ան հաւատացելոց, և ոչ դարձեալ զայնպիսեաց՝ որ 'ի դարանս և 'ի խորս հետաքննին ընթերցասիրացն պահին և 'ի սակաւուց և եթ յակն արկանին, և որոց անուամբ անձանսթք են բաղմաց, և կամ 'ի խաժամուժ ամբօխեն և եթ հաւատարիմ՝ համարեալք: Այլ իբրև զաւետարանս յիւրեմբ, զայնպիսի գիրս իմանամք՝ որ աղբիւրք են կրօնից յոլովագոյն ազանց աշխարհի. և որոց կարևորութիւն զաչս համորեն հաւատացելոց յինքն ձգէ, և միշտ 'ի ձեռս յամի այնոցիկ որք իմասնաբոյրք ճանաչին, և անստերիւր կանոնք են հովուաց եկեղեցւոյ, և զորոց բազում անգամ վէճք հանդիսացան, և զգուշագոյնս նա մանաւանդ և անպառազոյնս 'ի փորձ և 'ի քննիմաստուցան: Արդ զեւրդ հնոր էր քրիստոնէից 'ի պատարանս անկանել վասն գրոցս մինչև ցայսօր ժամանակի. և 'ի սկզբանէ անտի անցիցն միաբանել այլաբա-

րոյ, այլաբազու և օտարառի ազանց և համարել եթէ յԱւաբելոց աւանդեալ իցեն մատենքն, որք չեն իսկ բնաւ այնպիսիք:

Հարկ 'ի վերայ կայ անհաւատից խոտաովանել եթէ անգատին յերկրորդի դարուն ծանօթք էին Աւետարանքն մեր յիշատակեալք և պատուեալք, որպէս ինքնագիրք առաջնոց աշակերտացն Քրիստոսի, որոց 'ի հաստապրութիւն ոչ չքաւորիմք և վկայս անհերքելիս ածել 'ի մէջ. և նախ առաջին զսուրբն Յուստինոս՝ որ իմաստասէր պրատոնական եղով երեսնամեայ ընկալաւ զքրիստոսական հաւատս. ծնեալ սորա 'ի սկիզբն երկրորդի դարուն՝ քաջ իսկ տեսեալ էր թէ ոչ և զառաքեալն այլ զնոցին աշակերտս. յամի հարկերբորդի և յիսներբորդի առաջի արար նա զՊապան՝ խոտաովանելիս իւր 'ի պաշտպանութիւն քրիստոնէից՝ կայսերացն հօովմայ Առանինոսի Պիոսի և Մարկոսի Արեւիոսի և ծերակուռն և համորեն ժողովրդոց: Ուսուցանէ մեզ անդամս եթէ սովորութիւն է քրիստոնէից ընթերցելով 'ի ժողովս իւրեանց զգիրս Առաքելոցն որ անուանեալ կոչին Աւետարանք. և 'ի նմին՝ որպէս և յայլում ուրեք 'ի համառօտ բանախօսութեան իւրում՝ յոլովագոյն հատուածս բանից 'ի մէջ ածէ՝ զորս ցայսօր ընթերցումք յաւետարանագիրս մեր: Վկայ երկրորդ երաշխաւորեցէ մեզ սուրբն Երանոս եպիսկոպոս Լուգունի, որ յարեւելից անցեալ էր 'ի Գաղղիա, աշակերտեալ սրբոյն Պոլսկարպոսի՝ որոյ վարդապետ ընալ էր առաքեալն Յովհաննէս. սորա և եթ վկայութիւն շատ իսկ է արդարեւ, որ 'ի գործս իւր ընդդէմ՝ հերձուածոց՝¹ ասէ յայտնապէս, եթէ չօրս և եթ են աւետարանք, ոչ աւելի և ոչ նուազ, և զնոյն անուանս կոչէ նոցա զմերոց աւետարանագրաց: Ըստ հաւատոց երկրորդի դարում զնոյն վկայութիւն տան և առ յապայս Տերտուլիանոս, Վիմէս աղբասնորացի և Որոգինէս արք իմաստունք՝ համարելի ձեզ, տեսաք, զհնութենէ ծագման աւետարանին. ունայն քննաբանութիւնք ութեւաններբորդի դարուս, որ զսնտի

¹ Մոզգէմ հերձուածոց. գիրք Գ. գլ. Ա և Բ. թ. 8:

երկմտութիւնս եւթ Հակոտակ ամբառնայ, եթէ եկեղեցիք բրիտանից' որ անգուստ յերկրորդն դարէ մեծարեին զաւետարանս մեր, որպէս յԱռաքելոց անտի աւանդեալս: Այլ միտ զիք աղաչեմ և ընդ այս, զի Արեւելք և Արեւմուտք, Փոքրն Ասիա (և Հայաստան), Ելլադա, Եգիպտոս և Իտալիա յառաջնոց անտի չիմնադրաց բրիտանիէութեան ընկալան զՀաւատաւորդ ո՞րք այլ անգաղղոյնս պահէր զաւանդեալն յառաքելոց, բայց եկեղեցիք որք 'ի նոցանէ իսկ չիմնեցան. և եթէ 'ի սկզբանէ երկրորդի դարուն ապք և աղինք յԱռաքելոց զոյ ասացին զաւետարանն, ուստի ընկալան նոքա զայս միաձայն աւանդութիւն, եթէ ոչ վկայեալք յայնոցնի որ յառաջ իսկ էին քան զնաս: Այս ահա երկրորդ զոգ է շղթայն' որ ընդ առաջնոյն անդր 'ի սկիզբն կրօնից ամէ զմեզ: Արդիք 'ի Հարց իւրեանց ընկալան զայս Ժառանգութիւն, և Հաւատք Հաստատուն' ընդհանուր և անհերքելի երկրորդի դարուն զատուցութենէ աւետարանացս, անվկանդ ընծայութիւն է Հաւատոց առաջնոյն:

Հարցանիցէք թերևս, եթէ չգուցեն ինչ արդեօք միայեալք յառաջնոց դարէ անտի: Սակաւ յոյժ մը նոցին մեզ, տեարք, 'ի յայնց Ժամանակաց. առ այս ոչ անդէպ թուեացի ձեզ ինքամտութիւնս այս, եթէ 'ի սկզբնաւորութեան անդ բրիտանական կրօնից' քարոզութեան մանաւանդ պէտք էին 'ի տարածումն Հաւատոց, քան գրութեան մատենից. և պաշտօնեալք 'նորածեալ եկեղեցւոյ' 'ի մէջ բազմաթիւ վտանգաց և Հակառակութեանց վարեին զպաշտամունս իւրեանց. 'ի յօրինուած մատենից Ժամանակի և Հանգրտեան պէտք են. վասն որոյ չէ ինչ զարմանաց եթէ յառաջնուած դարուն նուազագոյն իցեն մատենք քան 'ի յապագայս. բայց դարձեալ որչափ և աւանդեցանն շատ իսկ են 'ի վկայութիւն աւետարանացն մերոց: Են առ մեզ 'ի Ժամանակաց անտի մնացեալք կրկին թուղթք սրբոյն Աղմուկ Հոգւոյն Հայրապետի, յոռվագոյնք դարձեալ սրբոյն Իգնատիոսի Անտիոքայ, միւս ևս սրբոյն Պոլիկարպոսի զմիւսնիկացւոյ, և այլ գարձեալ յանուն սրբոյն Բառնաբայ, որ թէ և նորա ջնջէ, այլ քաջ իսկ առաքելաշնորհ ուրուք անն. և Հերմայ Հովնի կոչեցեալ գիրք, և 'ի վերջէ պատա-

սիկք ինչ Պատրիարայ Հայրապետն Հերապոլոյ' զորս աւանդէ մեզ Եւսեբի '1, յորս յիշատակին Մարկոս և Մատթէոս գրիչ գործոց և բանից տեսնն մերոյ Յիսուսի Բրիտանի: Իսկ այլ մատենադիրք առաջնոց դարուն թեպէտ և ամեն 'ի բանս իւրեանց բազում ինչ 'ի սուրբ գրոց, բայց ոչ յանուանէ յիշատակին զգիրտ և զգրութիւն բանիցն և զգրիչ մատենիցն, այլ այսչափ միայն ասեն. Ուղեւ և Գրեւ: Տէրն Թե ասաց. Ուղեւ ասէ աւետարանս. որպէս զայս ձե բանից ցարդ ևս վարեն յաճախ որ Հոգեւորական խրատուց են Հրահանգիցք և պերճախօսք բրիտանական կրօնից. նա արժան իսկ է գիտել զի ջատագովք Հաւատոցս բազում Հատարծս բանից Հաւաքեցին 'ի զրոց աստի որք Առաքելութեն գրեցան, որք գոգցեն նոյն են և կամ կարէ նմանաձայնք բանիցն զորս ընթերցումք այժմ յաւետարանս մեր:

Եւ զինչ պատասխանի ունիցի որ նիւսն առնել Համարեցի զվարեմի Հաւատս նախնի եկեղեցեաց, և զինչ ընդ յոյժ վկայութեանցս որ յառաջնոց անտի դարէ սկիզբն առեալք, ապա յերկրորդն և 'ի յետագայս և ևս բացախալեալ զօրանա: Համարիցիք եթէ անդէպ և զիւրահաւանք էին մարդիկ առաջնոց Ժամանակաց. զգրագրաւութիւնս զայս, տեարք, կամ է մեզ առանձինն բանախօսութեամբ հերքել 'ի բաց, այլ առ այժմ 'ի կարճառօտ այլ 'ի բաւական գիտելիս զբանս իմ բովանդակեմ: Գիտիցէք եթէ ոչք ումանք էին յօրվաղոյնքն յերկանց, քահանայապետաց և վարդապետաց նախնի եկեղեցեաց: Ինն սորա արք Հանձարեղք 'ի Հրէից և 'ի Հիւթանոսաց' զարձիւրց 'ի բրիտանիէութիւն, որ յառաջ քան զլեքանել զՀայրենատուր կրօնն, մարտեղեալ էին ընդ կանխալեալ կործան մտաց և ընդ ցանկութիւնս սրտից. արդ այնչափ ևս անհերքելի է նոցն վկայութիւն զատուցութենէ աւետարանացս մերոց, որչափ զի հղաւորք էին Ժամանակաւ, և շահ անձանց 'ի խորալնն քննութիւն նոցն յորդորեր զնոսա. ահա և մատենք բազմաց 'ի նոցանէ որք յերես յառաջնոց դարս կապին' ցու-

ցանկն մեզ մինչև ցայսօր զինաստութիւն մատենա-
գրացն, և զգեղեցիկութիւն հանձարոյ նոցին: Ասիցէք
թերեւ եթէ կեղակարծ իցէ դատաստան նոցա յայս
խնդիր, և թէ չիցէ պարտ ունինգիր լինել վիայութեց
նոցա, երբ դուրսը գրոց նոցա բանին իցեն: Այլ ուստի
սկիզբն կալաւ այս սովորոյթ չընծայելոյ երբէք հա-
ւատա բանից ազգի միոյ՝ յորժամ՝ զօրինացն իւրոց և
զսովորութեանց և զիրանից և զիւր վկայացն վկայիցէ:
Եթէ ոչ մոլորեալ էաք դաշտնի և կամ յայտնի աստ-
լութեամբ ընդդէմ՝ քրիստոսական կրօնից, իցէ թէ
զայսօրինակ խորհէաք: Ի պատմութեան հնոցն Նլաւ-
դայ բաղում ինչ է զի՝ ի յոյն մատենագրաց և եթ ծա-
նոցեալ են մեզ, և սակայն չիք որ որ ընդ այնս երկ-
մակցէ՝ դարձեալ և առ Հռովմայեցիս բաղում ար-
կածք են որոց հաւատա ընծայեմք ի բանս պատմա-
գրաց նոցին վստահացեալք: Ը՛ն ապաքէն օտարացու-
ցիւս որ թուէր առ մեզ բարբառել, եթէ որ արհա-
մարհէր զամենայն յիշատակարանս մեր և զստուգա-
գիր աւանդութիւնս՝ ի վկայութիւն հռչակաւոր ան-
ցից պատմութեան ազգիս, զայս պատրուակ յանձին
առեալ, եթէ չէ պարտ հաւատալ Փրանկաց՝ յորս
յազգ իւրեանց պատկանիցին:

Թէպէտ և ոչ ի դէպ և իրաւացի ինչ իցէ՝ արտա-
քոյ վկայութեան ազգաց քրիստոնէից և յաւարտոյ
ազանց հաստատութիւն պահանջել հնութեան Աւե-
տարանացս, այլ մեք ոչ թերապոյեք և զայս ցանկու-
թիւն նոցա ընտր, թէ և անոտի ինչ է և անիրաւ: Ի
սկզբանէ անտի ժամանակաց բաղում թշնամիք յա-
րեան ընդդէմ՝ գրոց նորոյ օրինացս. հրեայք ատեցողք
աշակերտացն Քրիստոսի, որպէս և վարդապետք նո-
ցա, և սուտանուն իմաստունք ինքնանոցս՝ որ զնու-
հանձարոյ և իմաստութեան ողորդէն ընդդէմ՝ քրիս-
տոնէից: Արդ օ՛ր որ չարախօսէր զնոցանէ, իբրեւ զի
զգիրս առն ուրումն սուտակապատի պատուիցեն,
իբրև ի ձեռանէ առաքելոց գրեալս. չիք որ ուրեք որ
զայսպիսի բարուս զնորմիք շինեցէ: Իցէն արդեօք
եւաք թշնամիք քրիստոսական կրօնից հանձարեղք և
չարաճճիք, քան զՎելսոս, զՊորփիր և զՅուլիանոս,
որք քաջ իսկ ճանաչէին զաւետարանագիրս մեր, և ի
նոցունց՝ բանս ընդդէմ՝ ամէին քրիստոսական հաւա-

սոցս, և այսին առնէին զվարդապետութիւնսն աւան-
դեալս ի նոսա. այլ ոչ բնաւ լուր եղև եթէ կեղակարծ
համարեալ իցեն զսկզբնաւորութիւն նոցա. ոչ ապա-
քէն մեծապէս աստարէր նոցա ցուցանել եթէ առն
ստայտի իցեն նոքա յօրինուած. քանզի այսու և եթ
հնար էր նոցա հիմն ի վեր առնել քրիստոնէութիւն,
և դէտուողս նորին յայսն և ի կատակ նշաւակել, և
ցուցանել զնոսա ջոկս մարդկան կուրօրէն պատրելոց:
Քաջայայտ է ամենեցուն եթէ կայսրն Յուլիանոս ի
կրօնս քրիստոնէութեան հրահանգեալ էր, և ծանօթ
էր վկայց նորին և գրոց. և ահա նա ինքն խոստովան
եղև եթէ աւետարանք յԱռաքելոց անտի գրեալ ի-
ցէն՝ զորոց ունին զանուանս. և այս յայտ է ընդդի-
մաբանութեանցն որովք համարէր ուրանալ զառ-
սուածութիւն Քրիստոսի. քանզի առեր, եթէ ոչ յի-
շատակ ինչ արարին զաստուածութենէ նորին սուրբն
Մատթեոս, Մարկոս և Ղուկաս, այլ Յովհաննէս զառա-
ջինն յանդգնեցաւ ասել զայս¹: Արդարև դժնդակ է
առարկուածս կայսեր ստանուն իմաստնոյն, այլ վե-
կայութիւն նորին կարի իսկ պատուական ի հաս-
տատութիւն առաջիկայ բանիցս. քանզի նոյն ինքն
ուրացողն յանուանէ յիշատակէ զգրեալն աւետարա-
նագիրս մեր: Վարի պանծալի է քրիստոնէիցս, զի ա-
նուանք ականաւոր և անսուտ արանց կրօնիցս՝ և թըշ-
նամեաց իսկ վկայութեամբ և ևս բացալալէն: Քանի
այսպանելի է ապա յանդգնութիւն անհաւանից ութ-
ւեալն ընդդէմ՝ մատենիցս մերոց, զորս ամօթ համարէին
թերեւ ի դէմս ամէն հակառակ այլոց գրոց, մինչդեռ
ականաւորք և իմաստունք յանհաւատա երկրորդի,
երրորդի և չորրորդի դարուն, հպարտքն ժամանա-
կաւ և քաջամանթօք ամենայնի, ի վերայ հասեալ վե-
կայեցին հնութեան աւետարանացս:

Իկեցուք արդ, տեսք, և յերրորդ խնդիր հարա-
զատութեան աւետարանաց. արդ կրկին առաջնորկ
կան մեզ, և չիք այլ միջնաշաւիզ ընդ նոսա, զի կամ

¹ Սուրբն Կիրեղ ալեքս. ընդդէմ՝ Յուլ. գիրք Ժ. Ստեփ-
նագր. հատ. 2. էջ 327:

'ի ձեռն Առաքելոց գրեցան աւետարանքս՝ յորոց ա-
նուն գրուեալ կան, և կամ ստայօդ որ կարկատեալ
գնոսա յանուն Առաքելոց ընծայեցուց, քան զոր չեք
ինչ ցնորական ասել: Աղէ ասացէք, երբ և յորում
ժամանակի համարեցիք զհարեութիւնս այս գործեալ-
առ Առաքելոցն եթէ յետ մահու նոցին, ընարեցէք
զոր կամք: Թերեւս առ կենդանութեամբ առաքելոցն
ասիցէք գործեալ և վարդ ոչ բողբ բառնային նո-
քա ընդդէմ ստապատիր առնն, և ոչ անգէն իսկ 'ի
սկզբան նենգագործ պատրանացն խայտառակելն դա-
ւանքն, ոչ ապաքէն և զայրոյթ բարկութեան համօրէն
ժողովրդոցն՝ հալածական տանել զնա և 'ի խաւար
մուսցութեան գնա խորգաւաներ: Եւ զվարդ հնար
էր Առաքելոց վատ լուծութեամբ զանձաջխարեութիւնն
պատրուակել, որք անաս և աներկիւղ էին վասն փա-
ռաց Տեսնն իւրեանց, և 'ի վերայ վարդապետութեց
նորա նահատակելն 'ի վատեաց, 'ի չարչարանս և 'ի մահ:
մինչդեռ մարթ էր ջննդ զպատրանան անհաւան եթ
ցուցանելով զանձինս ընդ իրսն: Եւ քանզի կարն ան-
ձաք են իբրս, վասն որոյ յետ մահու Առաքելոցն
յօգեալս համարեցուց զաւետարանս մեր: Այլ կան
խաւ իսկ ցուցաք զի 'ի ժամանակս սրբոյն Յուստինո-
սի՝ 'ի միջոյի երկրորդի դարուն՝ սովորութիւն էր ամե-
նայն աղցաց քրիստոնէից ընթեռնուլ զաւետարանն
'ի ժողովս իւրեանց 'ի անախմբութիւնս կրօնից: ապա
ուրեմն և յաւաքագոյն իսկ ծանօթ և պատուեալք
էին մատենայն: Վասն որոյ եթէ նենգագործի ուրաք
հնարք իցեն, հարկ է 'ի սկիզբն երկրորդի դարուն հա-
մարել զպատրանս: Այլ աշակերտք սրբոյն Յովհան-
նու և այլոց Առաքելոց՝ դեռ ևս կենդանիք էին 'ի ժա-
մուսն, կանգուն կային եկեղեցիք հիմնեալք 'ի նոցանէ,
և եպիսկոպոսունք զորս 'ի տեղիս իւրեանց կարգեցին,
և հեթանոսք իմաստունք յամենայն վիճակէ դար-
ձեալք՝ 'ի հաւատս՝ սփռեալ կային ընդ ամենայն ու-
րիք: արդ ոչ ապաքէն զօրութեամբ ընդդէմ դառ-
նային սոքա նենգագործին, որ զարագբեալն յիւրմե-
յանուն Առաքելոց ընծայել յաւակներ, որ վարդա-
պետք և օրէնսդիրք լեալ էին նոցա: նա՝ ասելն իսկ
այնպիսեայն: Մեր իսկ տեսեալ է զԱռաքեալսն, Ծա-
նօթ են մեզ գործք նոցին և վարդապետութիւնք, 'ի

նոցանէ իսկ եկեղեցիք մեր կանգնեցան. այլ ոչ բնաւ
յախանջալուրս եհաս մեզ եթէ գիրս ինչ աւանդեալ
իցեն, և ընդէր առ ձեզ եթէ դասնիցին մատենայն
նոցա, որով իւրի կարիցէք զնոյն հաւատել և տալ
մեզ ընծայութիւնս ճշմարտութեան: Օ՛ն անդր, քաջ
իսկ պատուեմք մեզ զարան աստուածաբեալս, յորոց
զլոյս հաւատոցս ընկալուք և զգիտութիւնս Աստուծոյ
և ճշմարտութեան: այլ չկարեմք հաւատս ընծայել
բանիցդ ձերոց, և զգիրս որ բնաւին անծանօթ են մեզ՝
իրեւ 'ի ձեռանէ նոցա ընդունել Չայս օրինակ, տեալք,
'ի բաց հերքէին պատրանքն, և ոչ ինչ իւրի հաւատոց
քրիստոնէիցն ստաննէին, և ամօթ նախատանաց խա-
բեալատիր նենգութեանն՝ 'ի նոսին իսկ 'ի գործելինս
յանկէր:

Չեն ինչ զանխուլ առ 'ի միջն եթէ յառաջին ժամա-
նակսն 'ի վեր երեւեցան և ստանուն աւետարանք. այլ
նոքին իսկ վկայք են աներկբայեղիք ճշմարտութեան
բանիցս մերոց: Յառաջին ժամանակս յայնոսիկ հա-
ւատացեալք ոմանք բարեպառիւտք՝ գովելի՝ այլ կեղա-
կարծ իմն երանդեամբ, ջանային 'ի գիր անցուցանել
զոր ինչ միանգամ լսէին զԲրիտանոս և զԱռաքելոց
նորա, զվարդապետութիւնս նոցին և զբանս, միան-
գամայն ասացից՝ գոցեա տղջոյն իսկ զվարս: Գրեանս
այսորիկ թէպէտ և ոչ ստուգագիր էին՝ որպէս զԱ-
ռաքելոցն, բայց մեծաբնէն 'ի բազմաց և գովութեամբ
յիշատակէին: 'ի սոցա համարի էր, ասէ Եւսեբի¹, Ա-
ւագաբան հրէեց: վասն որոյ թուի թէ սրբոյն Իգնատիոս
սի՝ 'ի թղթի միում յիշատակեալ իցէ զբանս ինչ նո-
րա, ոչ որպէս յառաքելաւանդ մատենից, այլ իբրեւ
'ի հոգեւորական ինչ գրուածոյ: Ո՛չ ահա գրիւն և
ճարտարախօսք քրիստոնէից 'ի նոցին իսկ յարապ-
նոցն մատենից ամեն բանս, ըստ օրինակի սրբոյն Պաւ-
ղոսի որ յիշեցուցաներ հեթանոսաց իւրոց ժամանա-
կաց զառաւս քերթողացն Արատոսի, Եպիսկոպեայ
և Երկրպիղեայ: Բայց յայց գրոց՝ որ տարապոյման
պաշտօնասեր նախանձու համարեացին, են և այլք որ
'ի չարամիտ նորապիտանցն հնարեցան՝ 'ի հաստատել
և ևս զմոլորութիւնս իւրեանց: այլ միթէ կարացին

1 Պատմ. եկեղեց. գիրք Գ. գլ. ԻԵ, ԻԶ, և այլն:

Հաւանեցուցանել եկեղեցեաց փոխելոց ընդ ծագս տիեզերաց Համարել զգիրսն առաքելախօսս՝ որք չէին այնպիսիք։ Ոչ այդպէս, տեաքք. կացին արդարեւ յամենայն ժամանակի արք խաբէպատիրք, որպէս և արք փոտաւորք, այլ եղեն և Հանապազ կանոնք քննարաւորութեան, որպէս և հրահանգք առաքինութեան։ Ոչ որ յառաջնոց անոտի եկեղեցեաց մերոց բնաւ դռնեալ զմին յաւետարանաց մերոց, իսկ ստանուն աւետարանք 'ի հերձուածողաց ոմանց միայն պատուեցան։ Կեղակարծ աւետարանքդ այգորբիկ՝ որ 'ի մուրրութեանէ յառաջ եկին կամ 'ի ագիտութեանէ և կամ 'ի կարծամիտ բարեպաշտութեանէ, ամենեքեան նորա 'ի մուրացոնս անկան, և ոչ երբեք հնար ինչ եղև ճշմարտապատումս զնոսա կարծեցուցանել, և եկեղեցիք հիմնաւք յԱռաքելոց և հովիւք նոցա և վարդապետք զսրովեալ անարդեցին զնոսա։ Դախանձ եկեղեցեացս 'ի տարազիր առնել զսուտ աւետարանս, սառու պէս վկային մեզ, եթէ արդարեւ հարազատք իցեն զորս միանգամ աւանդեցին մեզ գոլ այնպիսիս, և մեզ մարթի վստահս լինել ընդ ջանս ընտրութեան նոցա, զի սրբազան և անաշտա քննաբանութեամբ իւրեանց որպէս աւետարանական հեծանոցաւն սրբեցին զգորեանն աւորք, և 'ի բաց թօթափեցին զյարդն մկեղեալ։

Համառօտիւ բովանդակեմ զբանս. եթէ որոնեմ ժամանակ ինչ բարեպատեհ, յորում մարթ իցէ նենդագործի ուրուք ջանահնար լինել 'ի յօրինել զաւետարանս, ոչ ուրեք երբեք գտանեմ. եթէ հարցանեմ զի բնէ թշնամիս գրոցս, գտանեմ զնոսա վկայս հնութեան նոցին, եթէ քննեմ զընդհանրական վկայութիւնս առաքելական եկեղեցեաց, և զմատենագիրսն որք կացին 'ի սկզբանէ, դարձեալ և զնոսա գտանեմ օժանդակ կարծեացս. ապա ուրեմն հարազատութիւն մերոցս աւետարանաց 'ի վեր է քան զամենայն պատմական ստուգութիւնս։ Չիք մատեան գրեալ 'ի զարս Ագոստոսայ որոյ հարազատութիւն ստուգագոյն իցէ քան զաւետարանացս մերոց. և սակայն չեք որ զնոցանէ երկմտիցէ։ Այլ իցէ թէ անարատ հասեալ իցին առ մեզ, որպէս և զիսրդ 'ի ձեռանէ Առաքելոցն աւանդեցան. աշխատիկ հասեալ յերրորդ մասն բանախօսութեանս, եթէ զինչ կարծել իցէ զանթերի լլուծեմնէ նոցին։

Գ

Երբ աւետարանք ըստ հարազատ իմաստիցն անայլայլակ հասեալ իցեն միեկ և առ մեկ.

Հաւանիմ և ես ասել եթէ յլնթացս ութնամասն գարուց, առ անգգուշութեան և ագիտութեան գրչաց սպրդեալ իցեն թերեւ յաւետարանս մեր թեթեւ ինչ վերիպակք, այլ թէ և առգք ինչ յաւելեալ իցեն 'ի նմա՝ չառնում յանձն խոստովանել. այլ չեն ինձ կամք վստայտրիկ 'ի պաշար մասնել ընդ անհաւատից. զի ոչ էական ինչ փոփոխութիւն մարթի այնու ներգործել 'ի նոսա։ Չայս ինչ և եթէ հաստատեցիկ 'ի ժամուս, եթէ աւետարանքս մեր ոչ իւրք այլայեցան 'ի հաւատոցս, 'ի հրահանգս ուղղութեան վարուց և յորս 'ի վեպս անցից պատկանիցին. որպէս զի ըստ էական մասանցն ցարդ իսկ նոյն են՝ զոր օրինակ 'ի ձեռանէ Առաքելոցն ելին։ Առ 'ի հաւանել բանիցս շատ է զծագումն և զիսկութիւն գրոցս ամէլ զմտաւ։ Առաքեալք և աշակերտք Քրիստոսի փոխեալ ծաւալին ընդ ամենայն կողմանս աշխարհի, յարեւելից մինչև 'ի մուսուս արևու ընդունելի գտանին վարդապետութիւնք նոցա, ընդ ամենայն տեղիս գումարին եկեղեցիք բրիտանից 'ի նմա մարեալք յիւրաքանչիւր հովուապետաց կարգելոց 'ի նոցանէ. Երուսաղէմ և Մատիք, Աղեքսանդրիա և Եփեսոս, Կորնթոս և Հռովմ տեսանեն յիւրեանս ըզգերահարազ զարսն զայնոսիկ, որք համարին կոչել ըզտիեղերս 'ի գիտութիւն ճշմարտին Աստուծոյ. յետոյ ուրեմն 'ի գիր գրուանէ զվարդապետութիւնսն զորս բարոզեցին, և մատենաքս այսօրիկ ծաւալին ընդ համօրեն եկեղեցիս. 'ի նոցանէ ասանին հովիւք զվարս և զվարդապետութիւնս Յիսուսի Քրիստոսի, զոսա մեկնաբանեն եկեղեցոյն, և ասն 'ի ձեռս հաւատացեալք։ Իբրև աստուածաշունչ պատուին մատենաքս այսօրիկ, և օրենք յանցաւոր գաւին որ ոք 'ի նոսա ձեռն մխեսցէ. առաջին պարտք հայրապետաց և հո-

վուսայ այս է՝ զգուշանալ 'ի նոյնն պահպանութիւն և յանձն առնել այլոց իրրն զառանգ պատուականն. և այնպիսի յարգանք պատուեն զնոսա, մինչև զմահ յանձն առնուլ 'ի հալածանս, քան մասն լինել նոցա յանարգութիւն հեթանոսաց: Արդ անցուք թէ իցէ՞ հնար առն նենգագործի յաւելուլ 'ի նոսին վարդապետութիւնս ինչ օտարութիւն և պատուէրս՝ անձանօթս յառաջագոյն. մարթ ինչ էր արդեօք եղծանել զմատենան մի այնպիսի որ ընդ ամենայն աշխարհ և առ ամենայն ազնւոս հասեալ էր, և ոչ իւրից 'ի յայտ գալ խարդախութեանն. և զինի նշաւակելոյ պատրանացն, լռէր արդեօք զայրոյթ հոգեւոյն և հաւատացելոց, որ միամտութեամբ հշէա երթային աւանդելոցն յառաջագոյն, և ոչ մանուշանդ առ հասարակ ընդգէմ պատրանացն բողբոջին:

Եւ զխոր ժարթ իցէ իմանալ զհնարս և զյաջողութիւն նենգութեանն: Անուշա չիք որ որ այնչափ ձեռնեքեք համարիցի զգաւագործին՝ որ կարիցէ ընդ բոամբ օժեղ զամենայն օրինակս աւետարանաց որ սփռեալ էին ընդ աշխարհ համօրէն, և բոա մօի խարդախեալ զնոսին, աալ միւսանդամ 'ի ձեռս մարդկան յնթէրցումս. զի այս ամենայն յայտնի իսկ անհնարին է: Թերեւս ասիցին, եթէ նախ յօրինակս ինչ եւթ սպրդեցին, և 'ի նոցունց ապա յանգագատից յամենեւին մուծեալ ճարակեցաւ: Այլ ևս այս ցնորական ինչ է. զի յայնժամ հարկ 'ի վերայ կայր հայրապետաց և հովուաց, իմաստնց և զաւտացելոց, և համօրէն իսկ եկեղեցեաց Յունաց և Հռոմոց լռել զանդգնութենէ եղծագործին, և միաբան հաւանութիւն ընդունել և հաւատակ զգաւանն, ոչ ինչ ամենեւն ունիւնդիւր լեալ վկայութեան մտաց իւրեանց և թեւագրութե կանխակալոյ կարծեաց, և կրթութեան և բարուց. որ կարի իսկ օտար է 'ի բնութենէս: Իսկ եթէ այդ այդպէս իցէ, ապա և ինձ ներեացի տեսլ, եթէ թերեւս յառաջ քան զամս հազար և չորեքճարիւր՝ այր որ նենգագործ եղծեալ ապականեց զամենայն օրինակս ինիական քերթութեամբն, որ ընդ աշխարհ ամենայն սփռեալ կային, և զոր ունիմքս այժմ յանուն Վիրգիլեայ՝ ոչ նոյն իցէ ըստ իսկութեանն, որ ինչ 'ի ձեռանէ քերթողին էլ: Այլ և զայս հարկ է 'ի միտ առնուլ, զի ոչ զմիջ

եւթ դրոց բանք են աստանօր, այլ զլորեցուն զայլ և այլ մատենից, որք որիչ որիչ յանձանց գրեցան, և յայլ և այլ ժամանակս, թէ և ըստ իսկութեանն հանգունատիպք են. որպէս զի ոչ զմին եւթ, այլ զլորեմին աւետարանս միանգամայն հարկ էր եղծանել. որով անհնարին և ևս լինել ձեռնարկութեանն: Քաջցայտ է ամենեցուն եթէ նորապիսեք ունանք՝ առ 'ի զերբանց կարծիս օժանդակելոյ, յանդգնեցան փոփոխութեանս ինչ մուծանել 'ի զիրմս. այլ և այն չէ ինչ զանխուլ եթէ զխորդ յանձնս ձգեցին զարդարակ վրէժխնդրութիւն եկեղեցեաց. զի վարդապետք հաւատոց յերեսս իսկ նոցա հարկանէին զոճիրն. զոր օրինակ Որդինէս¹ որ կշտամբեր վասն այտօրիկ զՎալենտինոս և զՄարկիոն, և Տերտուլիանոս², բողբոյ կարգայ զվերջնոցս իբրեւ զի կամակորելով զաւետարանս մեր յիւր կարծիս շրջեր զնոսա. զի ասէ. «Ձեռնեքեք յաւետարանն լինելով՝ իւրացոյց զնոսա»:

Որ որ համարեացի եթէ առաջինքն ոչ ինչ հոգ յանձն ունէին զանվթօր պահպանութենէ գրոց սրբոց, անպէտ է այնպիսին եռանդեան նախնի եկեղեցեաց. քանզի այնչափ պատուէին նորա զաւաքեալ զհիմնադիրս կրօնից իւրեանց, և զգիրս նոցա, մինչև ընդ զոյգն նորոգութիւնս զատարազք յառնէին. վկային մեզ վէպք եթէ զխորդ ինտմով հսկէին ընդ անխառնութիւն օրինակաց սուրբ գրոց. զի 'ի չորրորդի զարուն Տրիփլիտոս ոմն եպիսկոպոս որ համբաւեալն էր ճարտարախօսութեամբն, 'ի միում 'ի ճառիցն զմի եւթ բառ փոխանակեալ ընդ այլում՝ որ անհարթ թուէր ինքեան, կշտամբեալ յանգիմանեցաւ առաջի եկեղեցոյն 'ի Սպիրիդիոնէ հայրապետէ կիպրոսցոց՝ ընդ զոյգն փոփոխութեանն³: Ոչ ապաքէն բազում առաւայնութիւնք ծագեցան վասն նորոգ թարգմանութեան սուրբ գրոց 'ի սրբոյն Հերոնիմոսէ. զի երկնչէին մի գուցէ խառվեացին ինչ հաւատացեալք որք վարժեալք էին 'ի լուր նախկին թարգմանութեանն, զոր

¹ Ընդգէմ Կելտոսի. գիրք Բ. թ. 27:

² Ընդգէմ Մարկիոնի. գիրք Դ. գլ. Կ:

³ Սոլոմ. Պատմ. եկեղ. գիրք Կ. գլ. Բ:

ցայսմամբ՝ վարէին. զոր օրինակ պատմէ և սուրբն Աւգոստինոս¹, զի մինչդեռ ոմն 'ի Հայրապետաց տայր ընթեռնուէ յեկեղեցւոյ զգիրս սուրբս նորոգ թարգմանեալս՝ ազմուէ մեծ յարեալ յամբոխին ընդ նորս նոր բառս ինչ՝ զորս 'ի վաղ ժամանակաց այլ անգլուեալ էին:

Իբրև յեղան նորս 'ի զանազան լեզուս, և սիրեցան ընդ ամենայն ազգս 'ի ձեռն ամենայն հաւատացեալոց, բազմանային անդէն յոյժ յոյժ օրինակք աւետարանաց մերոց, յայսմանէ ապա յառաջ եկին այլ և այլ ընթերցուածք յաւետարանագիրս մեր: Անգղիացի ոմն իմաստուն գերեւուն ամ աշխատ լեալ հաւաքեաց զփոփոխութիւնն զայնոսիկ երեսուն հազարիւ չափ. այլ որ հրաշալին է՝ չէր 'ի նոստ փոփոխութիւն ինչ 'ի կարևորաց. գոգցես բնաւքն գլխաւակէ բանիցն են և ոչ զգործոց, զբառից և ոչ զբանից: Են և օրէնակք՝ յորս 'ի մի լծորդեալ շարայարին բանք չօրից աւետարանաց, յաւելլով յայլով՝ որ ինչ 'ի մին պահասէ. այլ թէ հանգէս միմեանց կացուացես և զկարի իսկ զխանդարեալ օրինակն ընդ անթլթարին, զմի և ըզնոյն բանս յերկոսին իսկ նմարեացես ըստ վարդապետութեան, և ըստ հրահանգութեանց և ըստ պատմութեան անցիցն անցեալոց: Բնիաբանք քսան հազարիւ չափ այլագրութիւնս համարեցան 'ի դործս Տեբեւտիոսի, այլ և այսու ամենայնիւ ջնարթեմք ուրանալ՝ եթէ ըստ նիւթիոյն համանման իցէ այնմ՝ որ եղն 'ի ձեռաց նորս. նա մասնաւոր բազմութիւն օրինակաց և ձեռագրացն զգուշաւոր քննութեամբ՝ զնախիկն հարազատութիւն զգեցաւ գործն. որպէս զի 'ի մէջ հնազոյն մատենից սորայս համարի անխառն և ուղղադոյն ընթերցուած: Այսպէս իմա գու ինչ և զաւետարանաց մերոց:

Այլ թէ և ևս յամստեացն հակառակորդք խարգախեալս ասելով զաւետարանս մեր, ահա առաջի առնեմք նոցա և զայլ իմն յայտնագոյն և ակներև ընծայութիւն. զի ահա են առ մեզ մատենագրութիւնք հարց եկեղեցւոյ յառաջնոց անսի դարոց, և ոչ յի-

չեմ թէ որ յանհաւատից բանգագուշեալ իցէ ասել և զնոցանէ թէ հնարեալ և կամ նենգեալ իցեն յումեք. ապ' եթէ ոչ՝ հարկ 'ի վերաց կայր ասել թէ և ամենայն մատենք որք 'ի ժամանակացն Աւգոստինոս մնային, ամենայն շարագրածք ճարտարափստացն և քերթողաց, պատմաբանից և իմաստասիրաց, յօդեալք կամ եղծեալք իցեն 'ի ձեռն ան նենգագործի. որ ոչ միայն անհնարին է, այլ և 'ի սպառ անմատոյցն: Արդ թէ թէ միանգամ՝ անցանիցէք, տեսաք, ընդ գիրս նախնիք ինստնէից, տեսանէք ակներև, զի զրեա եթէ դա զափարեն նոքա զոջոյն իսկ զնոր կոտակարանս 'ի մեկ նութիւնս իւրեանց և 'ի ճառս, 'ի ներբողնիս և 'ի գիրս պաշտամանց. և գտանէք 'ի նոստ ոչ զիմաստս և եթէ բանիցն, այլ և զնոյն զբառս աւետարանաց. այնպէս զի թէ պէտ և 'ի սպառ կորնէին մատենացն սուրբք, որ անհնարին է, մարթ էր դարձեալ յօրինել զնոսա հաւաքելով զվիսյութիւնս որ արեալ կան 'ի մատենագիրս ստալնոց ժամանակաց: Այդա ուրեմն աւետարանք զորս վարէին 'ի կանուխ ժամանակն՝ հանգուխապէս էին այժմուցս. և ընդ այնչափ զորս անցեալք՝ ոչ ինչ այլափոխեցան ըստ էական մասանցն:

Ասան որոյ և յընթեռնուէ անդ զաւետարանս՝ համարձակելի է ինձ ասել. Ահա սղբս են մատենանքն յօրինեալք 'ի ձեռն Առաքելոց և աշակերտաց Յիսուսի Գրիստոսի՝ յառաջ քան զութեալսն դարս. և այնպէս կան և մնան, որպէս և եկին 'ի ձեռաց նոցա, և աներկմիտ հաւատամբ վարդապետութեան նոցա, որպէս եթէ 'ի բերանոյ նոցն լսէի և զայստօրիկ ստուգադոյն ճանաչեմ, քան զՅիսուսեակարանն որ զկեսարու բերին զանուն: Ընգվայր զբարանեն ապա ոմանք, եթէ եղեն և արք իմաստունք որք ուրացան զսկզբնաւորութիւն աւետարանաց մերոց: Այլ զի՞նչ իցեն իմաստունք ոմանք մերոցս ժամանակաց, որոց մարթ էր դիտուն լինել, այլ ոչ և մատոյցիս՝ զի՞նչ համարեցին նոքա առաջի այնչափ իմաստնոց, որք ոչ միայն գիտնագոյնք էին քան զնոսա, այլ հանձարով մտաց և իսկականեղծմութեամբ զարժանին վայելեն զմեծարանս յազգայն որ գալոցն էին: Ո՛չ ապաքէն և որք զամբարկոյտ անաստուածութիւնն քարոզեցին և ուսուցին մարդկան յուրաստ կալ յԱստուծոյ, արք ի-

1 Թղթ. ՀԱ. առ Հերոնիմ. Թ. 8:

մաստունք էին և կամ այսպիսիք համարէին. արդ
պարտ իցէ և մեզ անաստուածս լինել ըստ նոցանէ:
Առ ինչ օժանդակեացէ զիտութիւն առանց ուղիղ
կշռութեան մտաց. նա մանաւանդ բռնն անպիտան.
զի գանձ յիշողականին այնպէս է 'ի յողջողջ միտս,
որպէս ատաղձ պատուական 'ի ձեռս անգէս շինողի:
Ո՞րք իմաստնադոյն քան զՀայրն Հարուսէն. և զինչ
այլ անհանձար ստեղծարանութիւնք քան զնորայսն:
Խոստովանելի է ապաքէն զի ոչ նուազ մտասանջք և
նրբիւք էին քննարանական խորհրդածութիւնք նորին՝
որով հեբբեաց զՀնութիւն Ինկականին, քան զայնո-
սիկ որ ընդգէմ՝ Հնութեան աւետարանացս առագրե-
ցան. այլ սակայն ոչ որ 'ի սիրաբանիւցն կաճառէ գտա-
նմին համարոյ, իսկ սոքա քարոզիչք անհաւատու-
թեան բազում աշակերտս զկնի ձգեցին. և ընդէր. զի
ախտ ցանկութեան մարդոյ կամ իմն նուագեցուցա-
նել և ընթել իսկ զՀարազատութիւն գրոց սրբոց առ-
ախտիցն օժանդակելոյ. իսկ ընդհակառակն ոչ ինչ է
փոյթ ումբք, և թէ Ինկականն գործ իցէ միանձին
ուրումն յերեքստասներորդի դարուն, որպէս և կա-
մէր Հայրն Հարուսէն, և կամ Վիրգիլեայ փառք ի-
ցեն նուագել զինիսս և զմեծամեծ արութիւնսն, որ-
պէս խոստովանի և աշխարհ համօրէն: Անիրաւ դա-
տաւորք են, աւարք, աստղ ցանկութեանց, և յորժամ
սոքա զաղաղակ բառնան, լռէ անգէն ճմարտութիւն.
այլ անարգութիւն է մանաւանդ յաղթութիւն նոցա
և իւր 'ի բազումս կարի վաղանցուկ: Եղուկ էր մեզ,
եթէ նկուն լինէր ճմարտութիւն մերոյս ընդգիմա-
դրութեամբք. քանզի նորին և եթ յաղթանակօք ստա-
նամք զփրկութիւն. 'ի մեր և յաղապարհ խաղաղու-
թիւն յոյս կալցուք յաղթութեանն զոր տարցի ճըշ-
մարտութիւն 'ի վերայ ստութեան, և տեսցուք զնա
շքեղագոյնս յետ զարձեալ 'ի ձախառն ընդգիմադրու-
թեանց. իբրև զնաճն բոցափառս՝ որ այնչափ և ես
լուսափայլեն, որչափ բուռն վեր 'ի վայր որ շարժեալ
տարուբերիցէ զնոսա՝:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱՊԱՏՈՒՄ ՍՔԱՆԶԵԼԵԱՏ

Եթէ հարցանիցենք քրիստոնէից զինչ և ո՞րք իցեն
ցոյցք և հաւաստիք հաւատոյ նոցա 'ի Քրիստոս Յի-
սուս, և յաւետարանս նորա և 'ի վարդապետութիւնս
և 'ի խոստացեալ աւետիմն, անդէն և անդ վստահու-
թեամբ առաջի արացեն մեզ զայնպիսի հաւաստիս
յայտնագոյնս, որք խորագոյնս ապաւորին 'ի միտս
մարդոյ: Այլ մեք չկամիք գտոս զամենեւին 'ի հանգէս
ածել. այլ չկը երկբայել զի առաջին պատճառ, որ 'ի
քնական կրօնս զմեզ ամբացուցանէ, աստուածական
պանելիքն են հրաշագործեալ 'ի Յիսուսե Քրիստոսէ,
որ ոչ միայն այր որ իմաստուն ցուցանեն զնա գոյ, այլ
և առաքեալ յԱստուծոյ 'ի լուսաւորել զսիւնգերս, և
օրէնս տալ ազգի մարդկան վստահաւոր և վա-
րուց բարեաց և պաշտամանց կրօնից. պանելիքն ա-
սեմ աւանդեալք յաւետարանագրաց, որ յաւեժա-
կան վկայութիւնքն են յաստուածուստ առաքելու-
թեանն Քրիստոսի, և որ բաւական իսկ են լուսաւոր
և բանաւոր յարգարել զհաւատս մեր, թէպէտ չգոյն
մեզ և այլ ուսուիք վկայք ճմարտութեան: Մինչ զի
թէպէտ և զօրհանապաղ կոծեցեն զսեղիս ճմարիտ
հաւատացելոյն անտիապաշտութեանն և գերասա-
ւանութեանն անուանք, և առաջի նորին նկարեալ՝ որ-
չափ ինչ միանգամ 'ի վէպս աղցաց ստապաւոր հրա-
շագործութիւնքն հաշուին, յանարժան զուգալիւու-
թիւն կոչեցին չարահամբաւ մուրեցուցիչք աղցաց
ընդ տեսն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, վստահել զը-
տաքնեն արգարե զսիրտ նորա այնանախատ և թշնա-

1 Տես 'ի Հերբուածս սուրբ Գրոց 'ի վերջէ մկնարանեաց.
ԳԼ Ա.

մանալից ցուցակութիւնքն, այլ ոչ կարեն գրողեցուցանել զնա, թող թէ չըլել 'ի հաւատոց, եթէ քաջ խելամուռ որ իցէ այնպիսին յընծայութիւնս աստուածատուր իւրոց կրօնից: քանզի ոչ պատճառս համարի նա զինքնատուութիւնսն, թէպէտ ճարտարահաւար և զկծեցուցից ևս իցին քան զանհաւատիցն առարկուածս: և զի հաստատուեալ գիտէ թէ ցոյ միջնայայր անմեա անընդատեալ 'ի ծայրայեղ խոտորմանց՝ տկարութեան ասեմ գիւրահաւանից և վիտութեան խրատարիւրս յամուելոց: և զի մարթ է անհաւատպէս 'ի քնին առնուլ առանց ծաղրաբանութեան, առ 'ի բնորելոյ զստոյգ վէպս յառապելեաց: և զի կեղծուպատիր սքանչելիք սկարեն զճմարիտսն եղծանել զոր օրինակ և գրամ մի անպատիւ: չմարթէ և զյարգուման անպատուել, և սուտ իմաստութիւն զճմարիտն: Կա մանաւանդ յորժամ զմտաւ առէ նա եթէ ամենայն արբ հանձարեղբ որբ կացին յանարհիլ ընդ գարու թէ և տանն, և ամենայն արբ անուանիք գիտութեամբ և առաքինութեամբ ճոխացեալ, և խորիմացքն 'ի հրահանգս լեզուաց և 'ի հմտութիւնս հնարասութեանց, առանց ինչ երկմտութեան ճմարիտ համարեցան զաւետարանական սքանչելիսն, անդէն 'ի միտ առնուլ թէ մարթի հաւատալ այսոցիկ, առանց ինչ յանձն ձգելոյ զտկարամտութեան զեպելրանս, և առ ոչինչ գրէ զանհիմն և զվաղանցուկ բանս թերահաւատիցն:

Վաղագոյն ևս, տեարբ, այլով իմն բանախօսութեամբ ցուցաբ զհնարաւորութիւն և զստուգութիւն սքանչելեաց առ հասարակ: Եղաք անդէն թէ զկարգ մարթիցէ զատանել զնոսա 'ի գիպաց բնութեան և հաւատել զնոցա ստուգութիւն: և և թէ նորինք կարացաք բառեալ զսնտի կարծիս, որ 'ի վեր երևեցան 'ի մերժամանակս, ապա գիւրագոյն ևս մուտ իցէ մեզ 'ի բնուս սացութիւնս յայս, որ առաջի կայ մեզ աստանօր: Մի ինչ ամենեւին անյիշատակ միացէ յաւետարանական սքանչելեաց: բողաինգրեալ հոգանեցուք և զամենայն ընդգիմագրութիւնս թերահաւատից, զի ճմարտութիւն և նորինք յալթական հանգիստցի, որովք ճշնի ստութիւն զնա միմպնէ: Այլ զթերահաւատիցն ջոխս յերկուս մարթ է արոհել: զի ոմանք գողանալ և խախտել միայն կամին զգրութիւն և զստու-

գութիւն սքանչելեացն: իսկ այլք 'ի սպառն սարսուցեալ և աւարաց ելեալ մարտնչին և բնաւին յուրաստկան 'ի նոցանէ: Սքա յետինքս ասեն թէ ոչ ամենեւին աներկմիտ և անտեղի են վկայութիւնքն զնոցանէ, և ոչ իսկ բաւականք համոզակիր լինելոյ իմաստուն մրտաց: իսկ առաջինքն՝ եթէ գուցէ հրաշալի և անօղորդեպէ ինչ էին բնութեան և արարք մարգկային ճարտարութեան: և զի անհնարին է գիտել եթէ արգեօք անընդմէջ յԱստուծոյ հրաշագործէին իրքն եթէ 'ի ձեռն անընդատի ուրումն ընդ մէջ երկոցուն՝ ընդ Այլ և ընդ մարդկան անկելոյ, թէնամոյ ճմարտութեան և արդարութեան: նա՛ քանզի և Քրիստոս գողցես յարգահաստութիւն թշուառացելոցն և եթ գայր 'ի հրաշագործել, քան 'ի հաստատութիւն իւրոյ վարդապետութեանն և առաքելութեան յաստուածակոյս կողմանէ անտի: Ահա 'ի սոսա բովանդակին, տեսաք, ամենայն ընդգիմագրութիւնք թերահաւատից հնոց և արդեալ հակառակ սքանչելեաց Քրիստոսի: Առ 'ի հերքել զսոսա հաստատեացուք զիրկնակի յառաջագրութիւնս: առաջին՝ զի անմարթ է իրաւացի պատճառօք մերժել զգոյութիւն աւետարանական սքանչելեաց: և երկրորդ՝ անհնարին է նուաղեցուցանել իւրի զստուգութիւն նոցին: Ահա այս է նիւթ ճառիս և բաժանումն նորին, քան զոր չիք ինչ ստուգագոյն վճիռ 'ի նպատակ կրօնից:

Ս.

Զիր ինչ ստուգագոյն քան զանտարանապատուս սքանչելիս:

Ոչ առաջի կայ մեզ, տեարբ, մի առ մի յիշեցուցանել ձեզ աստանօր զսքանչելեացն և զբաղմապատուի նշանս, զորս պատմեն աւետարանագիրքն մեր: այլ զայն և եթ 'ի մէջ ածցուք որբ կարեւոր թուեսցին յայս ինդիր: Յիսուս Քրիստոս զկնի ընդերկար առանձնութեանն սկսամի ապա նաւթձեղ աւետել զվարդապե-

սուժիւն իւր 'ի Գալիլէան, և միով ևեթ բարրաւորով
անժիւ հիւանդաց և տխտացելոց առ զբժշկութիւնս
համբաւ ընծանայ զմանէ ընդ ամենայն Ասորիս, և
մատուցանեն առ նա զամենայն նեղեալս և զաշխա
տեալս 'ի պէսպէս զաւս և 'ի տանջման, և վաղըղապէ
բժշկէ զնոսա զիւրապարտաւտ օժանդակութեամբս
զնոյն զօրութիւն հրաշագործէ նա անաշխատ և 'ի քա
ղաքս և 'ի դեօսս հրէաստանի. հրէայք, Սամարացիք
և Քանանացիք առ հասարակ, նորա ամենագոր բարե
բարութեամբն երախտաւորին զարմաղան սքանչե
լեօք. մի ևեթ բարբառ խաղաղէ զմրրիկս, յարուցա
նէ զմեռեալս, շնորհէ զտեսութիւնն 'ի ծնէ կայր ծնէ
լոյն, բժշկէ զանդամալոյծն երեսնամենի, բաղմացու
ցանէ 'ի լիութիւն բաւականի զհացս սակաւս, 'ի յա
գեցուցանել զժողովուրդս բազումս, և արտահալած
բժշկութեամբս փարատէ զբազմապատիկ զաւս աղջի
մարդկանս. այլ այս ամենայն անոր ստուերագիր է
սքանչելեաց որք զնիւ հիտոց նորա ընծանան. այլ և
բաղութիւն նորա և զօրութիւն և յաջողութիւն յա
մենայնի տան նշմարել 'ի նոսա զճեւանն տիեզերա
ստեղծ, և ըստ իմ չիք այլ ինչ 'ի վկայմանինեաց որ ըս
տութեան հրաշիցս հաւատարեցէ: Քանզի զի՛նչ
այլ պահանջմբ մեք, տեսաք, առ 'ի ստուգիւ 'ի վերայ
հասանելոյ անցիցն, զորս չիցէ աչք մերովք տեսեալ,
վասն հեռի 'ի մէջ լինելոյ այնոցիկ տեղեաւ, և կամ՝
քան զմեզ յառաջագոյն կանխելոյ: Վամիցիմբ զի աշ
խարհաբարոզ հաշակեալ իցեն, և ամենեցուն կցոր
դեալք և շահաւորեալք, և զամենասին 'ի հիացումն և
'ի զարմանս գրաւեալք. զարձեալ զի սոքա 'ի ժամա
նակիկց վկայասանից աւանդեալք իցեն 'ի քաջ խե
ղամեղեցն, և զորոց չմարմնիցմբ կապած ինչ խաբե
ւապարի ստութեանն ընդ միտ անգամ ամէկ: Արդարեւ
չիք ինչ այլ ինդրելի քան զայսոսիկ. և գուցէ արդեօք
գտանել յարասքն վկայասանս նախնեաց՝ ինչ մի որ
յանձնի բերիցէ զայս ամենայն յայնապոյն գործմս
ճմարտութեան: Այլ մեք տեսցուք աստանոր եթէ
մարմնից արդեօք մերձ գնել զինքն զայսոսիկ անցիցմ
վկայելոց յաւետարանս մեր:

Առաջին ինդրիկն այն է զի աշխարհատես լեալ ի
ցեն անցքն և զգալիք. ոչ 'ի միման և 'ի խաւար գիշե

լոյ, այլ 'ի հրապարակի և 'ի լոյս սուրբնեան հրաշա
գործեալք, առաջի բաղում վկայից յամենայն հասակէ
և յամենայն պայմանէ կենաց. զի յայնժամ աշխար
հածանեթ յայտնութիւն նոցա երախտաւորէ մեզ եթէ
չեն 'ի նոսա զաւանձանութիւն և պատրանք խաբեու
թեան: Քանզի 'ի ծածուկ և յաղթանդին վայրս
միտրին միաք և հրապուրին, և գտաւաչք երկոյթս
ճմարիտս համարին: Այլ քան զաւետարանապա
տում՝ սքանչելիս գուցէ այլ ինչ յայնապոյն և ծա
նօթ և ամենեցուն իսկ աչաց յանդիման նկատեալ. որ
պէս յարութեանն Վաղարու, 'ի ծնէ կուրին, անդա
մալուծին, բազմանալոյ հայեցն, յորովագոյն հիւան
դաց առժամայն բժշկութիւն յամենայն տեղիս՝ 'ի փո
ղոցս և 'ի հրապարակամէն, 'ի դեօսս և յազարակս
հրէաստանի. զորս 'ի տեսանել չամ էր ունել զաւս,
և չէին ինչ պէտք խորագինն բնաբանութեան: Նա և
ըստ իւրեանց իսկ բնութեան և կարի քաջ տեսանելի
էին սքանչելիքս, որպէս այլ ամենայն մարդիկեղէն պա
տահարք, և նոյնչափ զգալի որչափ և Ժողովս որ խոմ
բեալս է աստանոր. ուրանոր չունիմբ ինչ պէտս գե
տելոյ զտեսարանական օրէնս Նեառնի, առ 'ի ստու
գիւ 'ի վերայ հասանելոյ եթէ գուք տեսանիցէք զիս,
և ես ինքն զձեզ:

Ինդրի զարձեալ զի ոչ աննշան ինչ անցքն իցեն և
անօգուտ, զորս մարմ իցէ անխտիր մերժել կամ հաս
տատել, այլ մանաւանդ և յոյժ կարեւորք և երեւելիք:
զի յայնժամ և ամենեցուն իսկ արծարծի հարցապի
րութիւն, և 'ի նոյն ուղղին աչք արանց իմաստնոց, և
պետութիւնն ինքնին չուրջ հայի տեսանել. որով և
մանրախտովս քննեալ և ընդ հարցիորձ անցեալ է
րացն, յետ բազում իսկըմալութեան ընդունելի ամե
նեցուն գտանին: Արդ զի՛նչ այլ կարեւոր, տեսաք, քան
հրաշագործութիւնքս Քրիստոսի. զի հրէայք կանխաւ
սպասեն Մեսիայի, փրկչին՝ խոստացելոյ հարց իւ
րեանց, և համբաւ վաղընգիւրթ երեւելոյ 'ի Պաղեստի
նէ առն ուրումն նշանաւորի իրապետեալէ և առ հեթա
նոս անգամ. որպէս որոշակի յիշատակ առնեն մեզ
զմանն Տակիտոսս և Սուեռոնիոս¹: Եւ ահա յակնկա

¹ Տակիտոսս 'ի Պատմ. գիրք Ե. գլ. ԺԳ. — Սուեռոնիոս, 'ի
Վիւպատանոս. ԴԼ. Դ:

լուծեան անդ համօրէն տիեզերաց, երևի Քրիստոս Յիսուս, և ցուցանէ զինքն լինել զոր նախագուշակեցին տեսանողք։ ասէ զանձնէ թէ յերկնից ինչեալ է լուծան տալ պատշաճաց մարգարեից, և նորահրօն պաշտամունս սահմանեալ խափանել զնախկին զոհադործութիւնս, և ի կնիք իւրոյ սատուածային առաքելութեանն ի ձեռն առնու զհրաշագործութիւնս սքանչելեացն։ Եւ գուցէ ինչ այլ որ առաւել հեբբայական կրօնից պատշաճիցի, և ի մօտոյ սպառնացի պաշտամանց և սովորութեանց ազգի միոյ որ այնչափ պնդագոյնս յամուսնելն էր ի պահպանութիւն օրինացն և հայրենատուր աւանդից՝ զինչ այլ այնպէս աւջալուրջս գործեացէ զբաժանայս և զօրէնագէտս և զազգրն ողջոյն։

Պահանջի և ևս զի գէպք՝ մի օտար ինչ իցեն ի վիպաց, այլ մանաւանդ քաջ կցորդեացին ընդ ապագայ եկելոցն, ընդ փոփոխութիւնս ասեմ՝ քաղաքական և կրօնական կարգաց։ զի յայնժամ կարևորագոյն ևս համարին իրքն, որչափ զի բազմաց և բազմաբնին խուզարկութեան պէտք պահանջիցին, և բազում շաւիղք գուցեն հասանելոյ ի ձմարապետութեանն վերայ։ Արդ ոչ ապաքեն և պատահարքն որք գէշա եկին սքանչելեացն Քրիստոսի, հաւատոնն զնոսա և անհերքելի ընծայութիւնք համարին։ Ոչ պերճութիւն ճարտար-խօսութեան, ոչ զինուոց զօրութիւն, և ոչ անխից ցանկութիւն՝ հաստիչ և կամ ստար եկաց բրիստոսական կրօնիցս, այլ հաւատք և եթ աւետարանապատում սքանչելեաց ընդ ամենայն աշխարհ քարոզելոց, և ահա տեսէք եթէ զնարդ կցորդին նոքա ընդ սքանչելի, տիեզերական և մշտնջենաւոր յեղափոխութեանցն, որոյ չիք հանգոյն ի սկզբանէ անտի ազգի մարգկութեանն։ Եւ զինչ հաւուսիցին աշխարհականութիւնքն Վարենհի և Ալեքսանդրի և Հռովմայեցւոց առ տիեզերականութեամբն Յիսուսի Քրիստոսի որ իւրով ընդարձակութեամբն և մշտնջենաւորութեամբ ձգեալ ծաւալեալ ունի զազգս աշխարհի և զգարս ժամանակաց։ Արդարեւ բազում անցք անցեալք ի հնուն ոչ միանգամայն յանձինս բերեն զգրոյմս զայսօսիկ, այլ սակայն աներկօր հաւատամք այնոցիկ ի վկայութիւն եւեթ պատմագրաց յեղեալք։ Բայց դիւրաւոր

ևս գտանիմք այնոցիկ՝ որք ոչ միայն երեւելի, աշխարհաբարոյ և կարևորքն իցեն իբրև զաւետարանական հրաշս մեր, այլ և զորոց վկայասանիցն մարթից վառահաւութեամբ ասել թէ ոչ խաբեալ ինչ իցեն, և զիւրին ևս իցէ նոցա ստուգել զիրսն։ և եթէ բնութիւն ևս իրացն օժանդակեալ՝ երաշխաւորեացէ ստուգութեան վկայելոցն, ահա ընու անդէն որ ինչ անողքք քրնիութիւնն պահանջէ։

Ասիցէք թերեւ զի թէ և քաջ իսկ յինքեանս ունիցին աւետարանական սքանչելք զգրոյմս կարևորութեան և աշխարհածանօթ յայտնութեան, այլ ո՞ր ռաշխաւորեացէ մեզ ստուգութեան նոցա և անկասկածս արասցէ զմեզ և թէ չիցեն նոքա կարկատեալ և քարողեալ ի ստապատիր արանց և ընկալեալ ի զիւրահաւան և ի իսթամիտ Ժողովրդոց։ Ասանորձայն տացուք, տեսաք, թերահաւատիք, և ասպարեզ կարգացուք նմա, ամէլ առաջի զանցս հնոցն պատմութեանց և ևս անվկանդ և անտերիւր վկայութեամբ, քան զորս հաստատենն զաւետարանապատում սքանչելիս։ որով բուռն առնեմք նմա չհաւատալ ամենեւին որ ինչ յանցեալ ժամանակագործեցան, որ ամենեւին յիմարութեան է։ և կամ հաւատալ ստուգութեան սքանչելեացն Քրիստոսի, եթէ միտս ունել պարծիցի։

Արդ ի պատմականսն ի ծագ ստուգութեան հասեալ համարիմք՝ եթէ բազում վկայասանք միաձայն գտանիցին զպատմեացն, եթէ ժամանակակիցք կացեալ իցեն անցիցն, եթէ ի վկայս նոցա զրոյմեալ տեսանիցի անկեղծութեանն և հաւատարմութեան կրնիք, զոր արք խաբեալատիրք չկարեն ի գէմս բերել, և համայն իսկ ասել՝ եթէ չիցեն յարուցեալ վեճք և պայքարք հակառակ վկայութեան նոցա, ևս և յայնցանէ, որոց պարտ էր խափն զնոսա ըմբռնեալ կշտամբել և յերեսս հարկանել զնաբեալատիր ստութիւնն։ Յուշ լիցի մեզ զարձեալ զի ըստուգութիւն պատմութեանն ոչ յանձնական բարոյից մատենագրացն եւեթ չափի, այլ և ի հաւանութենէ իւրոց ժամանակակիցաց։ զի յընթեմուն իմ զվէպս թուրիմ և զողջոյն իսկ ազգին և դարուն լսել զբարբառ։ և ո՞ր իցէ որ ոչ ի միտ աւանուցու զի թէ անպատ-

կառ որ խիզախներ պատրել զժամանակակիցս իւր զաշխարհայութիւն և զժամանակագոյն անցից կարեւորաց, ազազակ պարսաւանաց նոցա հնէր և ի դարս ապագայս, և զնա խայտառակեալ նշաւակէր յաշխանդերմէրէն իբրեւ այլ որ ստապաւոր և չարահամբաւ: Այլ չէ անդիս ի գէալ բացադրելոյ զդատարանական կանոնս զայսոսիկ, զի որ ի ստիւն թարթախեալ իցէ, գիտէ ապաքէն և թէ չէ մարմ զգուշադոյն և խտադոյնս ևս քան զստոս սահմանել: և զի ի յորովադոյն իրս, յորս մարդկային և եթ վկայութեամբ հաւատայ աշխարհ, ոչ անկրեալ պահանջին օրէնքս այսօրիկ: Այլ անցուք յիրացդ հաստատութիւն:

Առ ի հաւատալ աւետարանական սքանչելեաց, պատմիչս մերձաւորս ժամանակաւ կամիցիք իրացն անցելոց, որք ոչ ի կարծ ընդոստուցեալք և ոչ ի լուր անցայտ աւանդից զարթուցեալք, այլ անձամբ անցելոցն հաւաւորք և ճամարտութեանն լեալ իցեն վերահասութ: աշխանդ վկայք ութ, հինգն ի նոցանէ աւանանսք եղելոցն և այլքն ժամանակակիցք, որք և գրիչք են չորոյ կոռակին: Սուրբն Մատթէոս, Յովհաննէս, Պետրոս, Յակովբոս և Յուդաս ի թուոյ երկոտասանին էին սեպհականեալք ի Քրիստոսէ և անմեկնելի վկայք առաքինութեանց նորս և սքանչելեաց, և առ ժամանակք հրաշագործութեանցն կէին սուրբն Մարկոս, Վուդաս և Պաւլոս: Զոր և մնաի է ճիգն այնոցիկ, որք զհնութիւն Գործոց կամին հնչեւ: զի աշխ ի նախնութեաց բանախոսութիւնս հաստատեցաք զստուգութիւն չորից աւետարանաց, և նոյնօրինակ գիւրին և ջուլցանէ և զճամարտութիւն Գործոց Առաքելոց և թղթոցն Պաւլոսի:

Այլ արդ հայեցաւորք, տեալք, թէ զիւրդ աներկ միտ վտառչութեամբ և անկեղծ հաւանութեամբ բարբառին աւետարանադիրքն մեր: յականէ յանուանէ յիշատակ առնելով քաղաքաց և դիւղից, տանց և աւրանց որք վկայք կացին կամ յորոյ վերայ սքանչելքն հրաշագործեցան: ոչ համոզակեր առնել ճիշին ըզհրէայսն աստցելոցն, այլ ի վկայութիւն և ի ծանոթութիւն տղոյն աղբին յոյն զնոսա: ոչ զհնոց ինչ իրաց ճառ արկանեն նոցա Առաքելաք յանցեալ աղգան պատահելոց, այլ զայնցանէ և եթ վկայագրեն որք առ

ունկնգրացն իսկ ժամանակք գործեցան, և ոչ լրբութիւն էր՝ նա մանաւանդ և յիմարութիւն վկայս կոչել առաքելոցն զհրէայս, որոց չէր տեսեալ զասացեալսն: Ոչ անձանթ որ էր Քրիստոս և ի հնագոյն դարս կացեալ, առ ի առասպելս ինչ կարկառեւ զնմանէ: այլ ընդ այն իսկ ժամանակս անցեալ չլլէր ընդ քաղաքս և ընդ գեօղս և ընդ ագարակս հրէաստանի, հանապազ ի առաւարին ուսուցանէր և խօսեր ընդ քահանայսպետս և ընդ օրէնագետս նոցա: և ժողովուրդ բազում խուան զինի նորա ընթանայր ընդ լիւրնս և ընդ անապատս, և ամենեկին տեսեալ էին զնա որպէս ժողովրդականն՝ նոյն և իշխանքն նոցա: Եւ զիւրդ հնարեց զի այն Յիսուս զոր ամենեկին ճանաչէին, ոչ ստուգապէս յարուցեալ իցէ զՆազար, ոչ առեալ զտեսութիւն կուրին ծնելոյ, ոչ բազմացուցեալ զհոցն, ոչ աստուածական ինչ զօրութեամբ բժշկեալ զբազում՝ աստածեալս որք անկեալ դիւին ընդ որ նայն անցանէր, և սակայն Առաքելաքն ի վկայութիւն կոչէին սքանչելեացս զայնչաք բազմութիւն արանց, որք տակաւին կենդանիք էին, և սուրբն Պետրոս յարուցեալ առաջի իմիւրէնցն հրէից համարձակեր ամբանեալ ըզձայն իւր և ասել: «Արք հրէաստանեայք, ունկն զիք բանից իմոց: զհիսուս նազովրեցի, զայր ջուցեալ յԱստուծոյ ի ձեզ զօրութեամբ և նշանք և արուեստաւք, զոր արար նովս Աստուծո ի միջն մերում: որպէս և դուք իսկ գիտէք: Եւ եթ չէին ճամարտ բանքն ոչ ապաքէն անհնգեղ խաբկանքն էին և դիւրահրէքն ը: մարթ ինչ էր Պետրոսի յուսալ և եթ կարողէ համոզկեր լինել հրէից թէ զիտիցն զոր ինչ ոչն գիտէին, և տեսեալ իցեն զոր ոչն տեսին: Արգարեւ եթէ առասպելս ինչ յամառեալ սնդգին գրիչք մատնիցն սրբոց, այսն կատականաց երաներ յամենեցունց ի փոխարենս նոցա, և ի նոցանէ իսկ զարովեալ անգոսնէին, զորս ի խելայեղութեան անդ իւրեանց ի վկայութիւն կոչեալ էր, և աշխ զայսօրինակ անյալմէլի գրաւականս վկայութեան ընթեռն մեզ ժամանակակից մասնադիրք անցիցն անցելոց:

Եթէ պատմագիրս ամանս կամիցիք որ 'ի դործս իւրեանց զանկեղծ հաւատոց և զգիտմունութեան տացեն ձեզ ընծայութիւնս, ընթերցէք, աղէ, տեսքը, զաւտարանագիրսն և տեսանիցէք եթէ զխարդ պարզ և անխառն իցեն բանքն. չեն 'ի նոսա ինքնապաշտօն խորհրդածութիւնք և բառից ճոռոմութիւնք, այլ ամէնայն ինչ պարզութեան և անմեղութեան յայտարարը. մինչև զանձանց իսկ ոչ պարտուակելով զթութութիւնս. զոմանց զանխորհուրդ նախանձաւորութիւն, զայլոց զանձնախոր լինել անախառութեամբ, զամենեցուն զողորմութիւն և զշնականութիւն. ըզգատութիւն որով ցրուեալ 'ի փախուստ զառնան, և զուրացութիւնն Պետրոսի, և զայն ամենայն որ ամեն և կորսնս ամեն ինքեանց, ոչ բնաւ լուութեամբ ծածկեն: Միաձայնութիւն նոցա 'ի հիմնականն' հաստատե՞ թէ՞ սկիզբն ճշմարտութեան մի է 'ի նոսա, և տարաձայնութիւն 'ի վկայագրութեան' երաշխաւորե մեզ եթէ չէ 'ի նոսա դադանորոգայթ դաւակցութիւն: Ո՞ր 'ի վկայաանից ոչ 'ի գովութիւն առնուցու զիւր նահատակն, ոչ զսանուցու ընդ այգանուսն նոցին և ոչ զգայունաց ընդդէմ' թշնամեացն: Այլ յաւետարանագիրս չեն ուրեք լուսանք և հայհոյութիւնք և կամ զորոց զայրադին, նա և չերևին 'ի նոսա առելութիւն և հեաք ամբոխեցոց, կամ' ճոռոմութիւնք բանից. այլ նովին անկեղծաւոր պարզութեամբ պատմեն և զցաւս նորա և զտաննան, որպէս և զհրաշագործ սքանչելիս. և մինչ աստուածային իմն զորութեամբ ցուցանեն առջեալ, անդէն աստի՛ի առնեն 'ի նոսա և մարդկայինս բնութեան զտկարութիւնս, և վէպք ահաւոր տեսեան խաչելութեանն նորա յայտ բան հաւատաօր. « Անդ հանին զիս 'ի խոջ » Եւ յատացումս նոցա և 'ի բանս այնպիսի իմն պարզութիւն և ճշմարտութիւն տեսանի որովք չէր մարթ խաբէութեանն կերպարանել. մինչ զի և յընթեւնուլն զնոսա ոչ ինչ կասկած պատրանաց 'ի միտս անխանի, և ոչ իսկ առաւելութեան բանից. նա և յափշտակիմք իսկ 'ի նոսան, և առաքինութիւն և անկեղծութիւն բռնաբար զհետ իւրեանց առեալ ձգեն զմեզ: Ի զուրէի ասել թէ աւետարանագիրք զպարզութիւն և զանկեղծութիւն կերպարանեցին, առ հէշտիւ ևս հրապուրելոյ. քանզի

անմարթ էր նենգուպատիր ճարտարութեան ամենուրեք կալ 'ի թաքտան, զի զինչ այնուհետև յայտարար կնիք ճշմարտութեան մնային, եթէ խաբէութիւն այնպէս ճգրտագոյնս նմանող նմին լինէր, առանց երբեք խալտառակելոյ: Արդարև աւետարանք չաղդեն ինչ բնաւ 'ի սիրտս սուսանուն իմասանոց կարծրացեցոցն նիւթապաշտութեամբ, և ոչ իսկ յապականեալ և 'ի խանգարեալ հոգիս թերահաւատիցն, այլ աղգէր նա 'ի սիրտ Յովհ. Յակոբայ Ռուսայի, որոյ բանք ճշմարտաբ' 'ի բազմաց 'ի վկայութիւն առեալ է. « Խոստովանիմ, ասէ, եթէ մեծ վայելութիւն գրոց սրբոց հիացուցանէ զիս, և սրբութիւն Աւետարանաց խօսի 'ի սիրտ իմ. զխարդ մանուկը են առ նովաւ մեծապանծ մատենաք իմաստասիրաց... Մարթիցէ ասել եթէ լուս հաճոյս հնարեալ իցեն վէպք աւետարանեալաւորմբ. այլ անհնարին է այսպիսի հնարագիտութիւն. ոչ այնչափ պնդագոյնս վկայեալք են Սոկրատայն գործք, ընդ որս ոչ ոք երկմտէ, որպէս արարուածք Յիսուսի Քրիստոսի: Այն զի ոչ պարզել է զգիտարութիւնս, այլ և ևս յաւելուլ. զի անհասանելի ևս է միաբան գործակցութեան բազմաց համարել զգիրս, քան միոյ ևեթ մալ զգէպս անցից որ 'ի նոսա... նա զի այնպիսի մեծ և յայտնի և անզուգական գրովք ճշմարտութեան են աւետարանաց, զի սքանչելի քան զգիւցադնն երևէր որ զնոսին ճարտարեաց ¹ »:

Այլ ահա միւս ևս սքանչելիք, որոյ չիք հանգոյն 'ի վէպս աղգաց. և որ զանկեղծութիւն առաքելոց պայծառագոյնս լուսաբանէ: Ոչ շատանան գրիչքն սուսուածեղէնք զոր տեսնն և ծանեան քարոզել. այլ զամենայն մտանգօք գերազանցեալք գիտագրուս ինչ զիսին նախատանաց և չարարանաց, և մահու ևս զոն պատրաստականք եթէ պէտքն պահանջիցեն 'ի վկայութիւն իրացն զորս պատմեն. և ո՞ր 'ի հնապատուս' պատմագրացն հեթանոսաց 'ի մահ առեալ իցէ զանձն 'ի վկայութիւն պատմելեացն 'ի գիրս իւր: Քաջ խելամոռայութ, տեսքը, զորութեան վկայութեան կնքելոյ արեամբ այնոցիկ որ զնոսա հաւաս

անցին, և մի անխորհուրդ կշռազատութեամբ արտա-
ցուցուք ինչ զնոյն: Մարմնի թերևս կարծել եթէ
արք ոմանք ծնեալք և սնեալք 'ի մարար կարծիս,
համարեցին զնոսա և կարի ճշմարիտս, և սովին
հաւանութեամբ նուիրեցեն վասն նորա զամենայն
ինչ և զկեանս զկսովին, զի յայնժամ մոլորութիւնն
ինքնին, զոր ճշմարտութիւն համարին, հաւասարագոր
իշխանութեամբ ազգէ 'ի նոսա որպէս ինքն իսկ ճըշ-
մարտութիւնն: այլ անուր յիմարութիւն է արդա-
րեւ, եթէ արք ոմանք ստապատում անցս ինչ ստեղ-
ծարանեալ, վտանգաւ իսկ կենաց զնոսին ճշմարիտս
ցուցանել ճշնեացին, և 'ի մահ զանձինս մարտեացեն 'ի
վկայել Թեոսեալ զոր ոչն տեսին, և լուեալս զոր ոչ եր-
բէք լուան: Առաքելք, որպէս ասէ Պատիւ¹, ոչ
արք զբաւեալք էին 'ի կանխակալոյ կարծեաց զի 'ի վե-
րայ հաւատոցն՝ զոր ընդ կաթին գիեցեալ էին, զմեա-
նել յանձն արնուցուն, և ոչ իսկ 'ի յամարեւոյն սա-
կի, որք կենոք չափ իւրեանց կարծեացն պաշտպանի-
ցեն: Չասնե մեզ բնաւ յաւաքեալ եթէ խորհեցաք,
զմտաւ ամաք և հաստատեցաք, զի մարմն էր խորհրդ-
ոց նոցա պատրողականս դու, մոտմութեանց սոյ-
թաքելիս, և հաստատութեանցն անելս և զաղբաղ-
փունս, այլ զի «Ար էրն 'ի սկզբանէ, զորմէ լուաքն,
որում ակնատեսն իսկ եղաք, ընդ որ հայեցաքն, և
ձեռք մեր չօշափեցին 'ի վերայ բանին կենաց²»: Եւ
տհա վասն այսորիկ աննիաղ յիւրում՝ զօրութեանն
կայ և մայ հաշակաւորն այն ասացում փասգալի³
զայտանէ, զոր չիմանալոյն առնեն թերահաւաք:
Այլ եթէ ասաց նա եթէ կամուհար հաւատամ այն-
ցիկ որք մեռանին վասն կարծեաց իւրեանց, այլ թէ
«Կամուհար հաւատամ վկայաց որոց վկայք 'ի մահ
զանձինս ետուն»: Հաւատասցուք ապա, տեսաք,
եթէ գրիչք Նորոց կտակարանաց արք ճշմարտաւերք
էին, և պարզութիւն նոցին և փաճայնութիւն, և ան-
երկիւղ քաջութիւն նոցա 'ի զիմագրաւել մահու

վասն գործոց հրաշարեաց, որոց ակնատեսն վկայս զան-
ձինս գտանեն, քաջ իսկ ընծայութիւնք են անկեղ-
ծութեանն, զոր 'ի զուր է ինդրել յարապքին վկա-
սանս նախնեաց:

Եւ զինչ անտի զոր 'ի գէմս մեզ ամեն, իբրեւ զի լու-
քանելիք Քրիստոսի յաշակերտաց անտի նորա միայն
պատմեցին: Այլ չառ իցէ զի վկայութիւնք նոցա ան-
հերքելիք են, և զի գտանին 'ի նոսա ամենայն ցոյցք
ճշմարտապատում մատենագրաց, և զի քաջայայտ է
թէ ոչ խաբեալք և ոչ խաբողք ոմանք էին, և զի զոր
ինչ ստուգիւ գիտէին զայնա եւթ անխաղախ մեզ ա-
ւանդեցին. զարձեալ զի գրիչք աստուածապատումք
ոչ 'ի ծնէ քրիստոնեայք էին, և ոչ բոս կանխակալոյ
կարծեաց դատարարապետութեան առ մեզ բարբառէին,
և ընկալան զքրիստոսականս կրօն 'ի սքանչելեացն
Քրիստոսի եւթ 'ի նոյն ձեռալք. որպէս զի լինել նո-
ցին քրիստոնեայ՝ առաւելու մանաւանդ քան նուա-
զէ զզօրութիւն վկայութեան նոցա. արգ ոչ ապաքեն
անիրաւութիւն մեծ է զայլ ևս ընծայութիւնս պա-
հանել: Այլ վերնախնամ տեսչութիւնն աստուա-
ծային կամեցաւ զի աւանդութիւնք մերոց Աստուա-
ծաշուշ մատենագրաց հաստատեցին և 'ի գիրս իւ-
րոց անհաշտ թշնամեաց. զի քաջամոտեմք են բանա-
կաւութիւնքն և պայքարք որք 'ի սկզբանէ հետէ ծա-
գեցին ընդ քրիստոնեայս և ընդ Հրէայս և հեթանոսս,
զի սքա յեալնքս ոչ ինչ ոչ թողին ամենեկին անարգս
և ծաղրելիս երեւցումցանել զառաջինս, և արհամարհ
զօրէնս նոցա և զգիրս. այլ անուր է ամենեկն եթէ և
վասն ճշմարտութեան աւետարանապատում քանչե-
լեաց մարտումնք լեալ իցեն ընդ թշնամիս և ընդ ջա-
տագովս քրիստոնեութեան¹: Առ կենդանութեամբ
Քրիստոսի Հրէայք ոչ ուրանային զքանչելիսն, այլ առ-
չարութեանն դիւաց զնոյնս ընծայէին. որպէս և Կեւ-
սոս և Պորփիր և Յուլիանոս կախարդանս ինչ զիւ-
թութեան զքանչելիսն Քրիստոսի համարէին, այլ ոչ
յուրաստ գային 'ի նոցունց: Չկամիմ 'ի քնին մտանել

¹ Ներքողեան 'ի Ս. Անդրեաս. մասն Ա:

² Յովհաննու թղթ. Կթղ. Առաջին. գլ. Ա. 1:

³ խորհրդածութիւն. իր. թ. 72:

¹ Տիւփուազէն, ընծայութիւնք աւետարանականք. յոգ. Ե.
Աքանչելիք. թ. 2:

եթէ այս ամենայն խոստովանութիւնք ընծայութիւնս
ինչ մատուցանել կարացին. այլ և հանգերձ այսու
ամենայնիւ կարի զարմանալի է զի ստուգութիւն հրա-
շինցն դաւանեալ է և յայնոցիկ, որոց ոգւով չափ ա-
տելի և խորշելի էին և Քրիստոս և նորին աշակերտք:
Այլ առն հաւատացելոյ քաղցր է տեսնել զչմար-
տութիւն յաղթական 'ի վերայ այժմեան անհաւա-
տից 'ի խոստովանութեան հնոցն և առաջնոց, լծեպէտ
և չուենիցմբ ինչ պէտս հաստատութեան և յարատե-
րոց: Արդ մարթիցէ այլ ևս զգութիւն մատենագրաց
հնոցն հրէից և հեթանոսաց առնուլ 'ի թիկունս օգ-
նականութեան. ոչ ապաքէն հակադակ է կանոնաց
խոհականին և ուղիղ քննաբանութեան՝ ընդգէմ ար-
ձանացուցանել զրախան և անհերքելի վկայութեանց
զորս ընծանին մեզ պատմութիւնք, զայն իշատակ լու-
թիւն ոմանց, զոր մարթի անփութութեան նոցա հա-
մարել և աստելութեան և կանխակալոյ մտաց, և քա-
ղաքական խորագիտութեան, և այլ ևս հանգոյն կրից
և նկատմանց որոց աղգեցութիւն մեծ է 'ի հոգիս մար-
դոյ: Քրիստոնեութիւն նորաեսելի իմն կերպարանօք
երևէր յաչա հեթանոսաց, որ արեւի և արձամարձ զնա
ցուցանէին. զի առ Հրէայս ծնաւ նա, որ անուր և
վատանուն էին 'ի ժամանակին յայնմիկ, նա մանա-
ւանդ և բաղում անգամ ընդ մի համարէին զնա ընդ
հրեական օրինաց: Ահա և ճարտարագոյնքն անգամ 'ի
մատենագիրս հեթանոսաց և զգծնավորք, որպիսի որ
Սուեառնն էր և Տակիտոս, սակաւիկ ինչ եւեթ ծա-
նօթ էին քրիստոսական կրօնիցն վարդապետութեան-
և 'ի բանս իւրեանց անգէտք ոմանք երևին և հարեալք
'ի հակառակամարտ կրից: Եւ Պլուտարքոս բաղմա-
հմուտն յամենայնի, ինչ ոչ ասաց զքրիստոսական
կրօնից, լծեպէտ և 'ի նորին ժամանակս տարածեալ
էր ընդ ամենայն կողմանս կայսերութեան, որպէս և
չմարտեալ է:

Ապա ուրեմն առանց մտախոհութեան կամեցան ո-
մանք մարանչել ընդ անհերքելի ստուգութեան օրի-
նակագրացս մերոց, օճանս առեալ զգութիւն ոմանց
'ի նախնի մատենագրաց: Արդարև այնչափ է զօրու-
թիւն աւետարանական վկայութեանց որ յաղագս
սքանչելեաց, զի ոմն յարդի անաստուածից առ 'ի թա-

փիւ ճորոպրել զանձն 'ի նոցանէ՝ յանդուսութեան
կողմն հառեալ ուրացաւ եթէ և Յիսուս Քրիստոս որ
անուանեալ լեալ իցէ երբէք. ահա ձեզ և բանք նա-
րա. « Յընդունել անդ զվկայութիւն գրոցս այսոցիկ
(իմա զաւետարանաց) իբրու յընծայութիւն եթէ
Քրիստոս ոմն կացեալ իցէ, սալպիմք հաւատալ և
ամենայնի. զի եթէ չչմարկաւ է զոր ստեն եթէ Քրիս-
տոս երևեալ իցէ 'ի միմի նոցա, զինչ պատճառք գու-
ցեն մեզ չհաւատալոյ, եթէ և կեցեալ իցէ որպէս և
նոցա պատմեն, և սքանչելեօք ևս զիւր վարս հրաշա-
գործեալ վասն որոյ և բարի Քրիստոնեայք որ հա-
ւատան այսոցիկ, լծեպէտ և թանձրամիտք ոմանք ի-
ցեն, այլ գոնէ ուղղադատ ևս են՝ »: Ոչ նշաւակե-
ցից աստուծոյ զանհեղեղ և զանարժան ասացուած
նորա որ պահասամուտութեամբ ամէ յանդուգն դատա-
տան զիմաստուն և զհանձարել արանց որք հաւա-
տարիմ՝ համարեցան զսքանչելիսն Քրիստոսի 'ի յաւե-
տարանագրացն ստուգութիւն մարտցեալք: Եթէ խրա-
րել ինչ կարեալք 'ի բանախօսութեա զդաս թանձրամի-
տաց, կարծեմ՝ չէր հնար մեզ ընդ սոսա համարել ոչ
զՊէժըն, ոչ զԲասգալ, ոչ զՏէքարթ, ոչ զԿիլիսթըն,
ոչ զՂէք, ոչ զՖրենեքն, ոչ զՊոսիւս, ոչ զԼէյսիսից, և
ոչ զայլ ևս յոլովագոյնս 'ի գերահանձար արանց, զօրս
դեռ ևս մեծարեմք իբրև իշխանս մարդկային գիտու-
թեանց, և որք զքրիստոսական կրօն գործ հրաշա-
կերտ համարեցան ինքնին իսկ Աստուծոյ: Այլ թող-
ցուք 'ի բաց զվերագիրդ, որ տուողին եթէ զայն ամէ
անարդանս. այլ ողբալի է մեզ վախճանն յոր եհաս
նա, զի առ 'ի խուսել 'ի սքանչելեաց Քրիստոսի, 'ի նը-
մանէ իսկ յուրաստ գայ. արդարև նորանշան ցնորումն
է այս 'ի շարս յիմարութեան մարդկայինս մտաց-
մինչ զի եթէ պէտք ինչ էին նորանոր ընծայութեանց
'ի հաստատութիւն կրօնից մերոց, մարթ էր ճոխա-
բար գտանել զնոսա յանհեղեղ կարծիս իւրոց թշնա-
մեաց: Ահա ցուցաք յայտնապէս եթէ չիք ինչ սու-
գաբոյն բան զաւետարանական սքանչելիս. յաւե-
ցուք ապա եթէ չիք այլ ինչ որ առաւել օժանդակե-
ցէ առաքելութեան և վարդապետութեան Յիսուսի
Քրիստոսի:

Բ

Չիրինէ քան զսրանչեկիս նկատաւատոյց 'ի ստու-
գոյրին կրօնից .

Ճշմարտաւ 'ի վերայ հասեալ միանգամ ստուգու-
թեան սրանչեկեացն Քրիստոսի, զխորդ հնար իցէ չհա-
ւանել եթէ հաւատարիմ է արդարեւ և առաքելու-
թիւն նորա և վարդապետութիւն. զի՞նչ այլ նշանս
հրաշալիս, բռնադատիւս և աստուածազգեցիկս հնար
էր ցուցանել վասն այնոցիկ, քան հրաման սալ ամե-
նայն արեգեւոյց և հնազանդեցուցանել զնոսա : Զի՞նչ
սպաւ հնարեցին կակաղել առ 'ի նուազել զգորութիւն
սրանչեկեացս . այլ զանգիտութիւն թէ ճմարթիցի՞ ար-
դեօք բնական և եթ պատճառօք զնոսա մեկնաբանել,
կամ զի թերեւ 'ի գերադոյն ինչ քան զմարդկայինս
զգորութենէ հրաշագործեալ իցեն այնոցիկ, որ ճմար-
տութեանն իցէ թշնամի . և թէ արդեօք Քրիստոս 'ի
կարեկցութենէն և եթ առ վտայցեալս եկեալ իցէ 'ի
սրանչեկիս, եթէ 'ի տալ կիկը իւրոյ առաքելութեանն .
քան զոս չէ մարթ սնոսեաց բանս հանձարել առ 'ի
զանձինս ճողապրելոյ :

Այլ նախ ասել է, եթէ ընթերցիցք միանգամ ըզ-
պատմութիւնս աւետարանին, ոչ ինչ ոչ գտանիցէք 'ի
հանգամանս սրանչեկեացն և 'ի պայմանս հրաշագոր-
ծութեանցն, որ բնական ինչ պատճառս կամ մարդ-
կային ճարտարութեան հնարս տացեն նշմարել . զի
Քրիստոս յանպարտասից և առանց նիւթական ինչ
գեղորէից և գործեաց օժանդակութեան առնէ զնը-
շանս, յամենայն ժամանակի և յամենայն տեղօք,
փութանակի, միով և եթ բանիւ և ըստ դիպացն պա-
տահելոյ : Կամիմ, սրբեաց . ահա այս է արուեստ նո-
րին և դարման, և 'ի բանս յայտասիկ անդամալոյժք,
խուլք, համբք, կոյրք և բորոտք վաղվազսիկ արագ
արագ բժշկին 'ի սպառ աշատեալք յուրաքանչիւր ան-
տից . 'ի բարբառ նորին և եթ « Կազարէ եւ արտաքս » :

'ի կեանս վերադառնայ դիակին՝ անկենդան փոխալ և
հոսեալ : Եւ եթէ ճարտարութիւն համարել արժան է :

Ընդ վայր ճգնին ոմանք սնոսի և ծաղրական զու-
գակաւութեամբ նուազեցուցանել զսրանչեկիս զայտա-
սիկ : Հաւանեցուք թերեւ եթէ որդի Կրիստոսի համբ
'ի ծնէ՝ 'ի տեսանել զթշնամին զմահաբեր հա-
ւանեալ կռեալ հօրն իւրում, զարհուրագին գոչիցէ .
« Այր դու մի սպանաներ զԿրիստոս » . զի մարթի կարծել
եթէ բուռն յոյզք կրիցն իցեն, որ տեսովոր իմն շար-
ժումն ազգեալ գործարանին՝ զբարեբաւտիկն զայն
պատճառեալ իցէ զլուծումն բնութեանն կապանաց :
Սոյնպէս, հնար է բազում ձգամբք ուղղել զթիւրեալ
անգամս, և որոյ չունիցին զգործարանս բարբառոյ՝
տալ հնչել բանս ինչ, որ գործ հնարաւոր է դժուա-
րաբերան և երկարատեւ ճարտարութեան : Մարթի և
կա 'ի ձեռն խապեալ հեղանիւթոյ իրիք առժամայն
զորումն ինչ ազգեցուցանել ընդ մկանունս անասնոյ
մեռելոյ, որ մեքենական արգասիք ինչ են հանդոյն իմն
դռնելոյ աղեաց երաժշտական գործեացն որոյ զմասն
հարկանիցեն, որոյ չիք ինչ կցորդութիւն ընդ երեւո-
թի կենդանութեան : Այլ ո՞ր ոչ տեսանիցէ, զի այ-
սօրիկ ամենայն և նմանիք սոցուն այտալիսեաց՝ արուես-
տի և ժամանակի ծնունդք, տարօրինակ և տարակացք
են յոյժ յոյժ յաւետարանական սրանչեկեաց . զի 'ի
վերջինս յայտասիկ ոչ կրից յուզմունք երեւին, ոչ ժա-
մանակի երկարութեան, ոչ զուր ջանս յաճախեալ, և
ոչ անկարծ ինչ զիպաց յայդուութիւն, և ոչ ծածուկ
զապանակաց հնարաւորութիւնք . այլ ամենայն ինչ
փոյթ և անվրէպ կատարին ըստ կարեւոր պիտոյից, ա-
ռանից գործեաց և հնարից որ ընդ արգասեացն զու-
գակաւել մարթացին, այլ բանիւ լոկով և յօժարու-
թեամբ կամացն, որում չիք ինչ դիմակալ, մեռեալքն
յարուցեալք որ տակաւին զգերեզմանաց բուրբն ըզ-
ժահահոտութիւն, և հաջքն առժամայն բազմացեալք
անդէն յազգեցուցանեն զհաղաբաւորս 'ի մարդկանէ :
Արդ հարցցուք . ո՞չ ապաքէն բոս ամենայն յայտնի
բանադրօտութիւն իցէ օրինաց անութեան և յինքն բե-
րիցէ զյայտնադոյն կնիք Աստուծոյ գորութեանն :

Մեծապէս զճամբաւի հարան յաւուրս մեր և ցարդ

խիկ հուշակին երեւոյթը ինչ անսովորք, որոց պատճառք չեն ինչ յայանքը, և խմատուռք յերկուս պառակտեցան վասն այսոցիկ, ոմանց անպիկ իմն հիացմամբ զնոսա պանծացուցանելով, և այլոց ծիծաղական ինչ զիրան համորելով, իսկ թերահաւատք անյազ տենչմամբ 'ի ցանկալիան բերեալք, խնդամիտ ընկալան զայնոսիկ և ոչ պատկառեցին աւետարանական սքանչելեացն զնոսա նմանեցուցանել: Ոչ է ինչ 'ի դէպ 'ի պայքար ձրշմարտութեան իրացն մտանել, այլոց թողից զգառաբանական քննութիւնս, այլ ես հաւանիմ ասել եթէ յետ զատանելոյ զճմարիան 'ի ստոյ, և որոշելոյ որ ինչ առասպելք սարգեալ իցեն յայնս 'ի ցնորական մտաց, յանմտագրութենէ, 'ի նանրութենէ և 'ի սնտախ շաղփաղփութենէ, զինի խոհական քննութեան երկին տակաւին բժշկութիւնք նորանչանք որ արդ օտար են 'ի սովորական օրինաց, այլ ոչ յամօթ իցէ մտաց ընդ մի համարել զնոսա ընդ սքանչելահարչ բժշկութեանց յիշատակելոցն յաւետարանս:

Այլ յաւելցուք աստուծոյ զընդհանրականս զայս և զհասու խելամոռութիւն, զամենայն սքանչելիս զորս աւետարանադիւրնս պատմեն եթէ առաջնակարգքն և եթէ որ ոչ այնչափ զարմանաց թուին, ինքն Քմ հրաշագործեաց, նա որ յայրոյցն զՎաղար, և զտեսութիւն շնորհեաց կուրին ծնելոյ, և զհացն բազմացոյց յանապատի, նա ինքն էր որ բժշկէր զամենայն ախտս և զամենայն հիւանդութիւնս: Յարութիւնն Վաղարու զաստուածաժաման զօրութիւն ցուցանէ, անհաս 'ի մարդկայն տկար նմանակցութենէ, և ոչ կարծեմ թէ հմուտ որ արուեստի բժշկութեան պարծեսցի կեանս շնորհէր դիակնացելոյ մարմնոյն փտելոյ ընդ վիմով շիրմին: Արդ եթէ Քրիստոս իւրով ամենազօր կամօքն հրաշագործեաց զայս սքանչելիս, ընդէր ոչ նոյն զօրութեան ընծայեացն և այլ ևս նշանք թէպէտ և ոչ այնչափ հիանալիք: և ընդէր իցէ ծիծաղական այն խտիր զոմանս 'ի սքանչելեացն անընդմէջ աստուածական զօրութեանն ընծայելով, և զայլոն միջնորդական արգասիս բնական ինչ զօրութեան անծանօթի: Ոչ ապաքէն յամենեւին 'ի նոսա նոյն Քրիստոս է որ իշխանութեամբ հրամայէ ամենայնիս առհասարակ:

Այլ ստեղծ ինչ և ընդ քննութիւն կարծեցեալ

զուգակշռութեանն իսկ անցորդ, զորոյ զնանրութիւն չէ ինչ զգուարին ցուցանել: Ի բժշկութիւնսն զոր 'ի զուգակշռութիւն աւետարանապատում սքանչելեացն մատուցանեն՝ ժամանակ, ժուժկալութիւն և հանապազորգութիւն պահանջի, եւք արուեստին կեղակարծ են, և բազում անգամ թերացեալք, ոչ միշտ քաջադէպ պատահին, և բազում անգամ ևս արիւտաւորք: յամենեւեան 'ի նոսա անպիտելի են պատճառքն և զողցես պատահականք, թէպէտ և արգիւնք նոցին, որպէս և այլ ամենայն բնական պատճառաց, զսկիւղքն իւրեանց ունիցին, զմէջ և զկատարած: Իսկ 'ի բժշկութիւնսն զորս զործեաց Փրկիչ մարգիտութեանս, ոչ անկարողութիւն, ոչ տատամսութիւն և ոչ տկարութիւն երբէք նշմարի, այլ արագ և առեամայն անշուշտ և անթերի կատարեալք: Արդ անհուն անընդ պետ և խարոց մեծ նկատեմ ընդ սոսա երկոսեանս. մինչդեռ 'ի միումն բժշկական դարմանոց տեսանել զընթաց և զյառաջատուութիւն յանյոյտ պատճառաց բնութեանն ներգործեալ թէ և կարի հրաշալի կարծեսցի, իսկ 'ի միւսումն զվաղահաս և զանանջրպետ զօրմս աստուածական զօրութեանն:

Ո՛վ, որպիսի ժամանակաց պատահեցաք, յորում ոչ առ այլ գիտութիւնք և հանձար 'ի գործ արկանին, բայց առ անմիտ և անհանձար յանդիմանութիւնս և զուգակշռութիւնս կարկատել ընդդէմ կրօնից քանի՜ աւաղելի է դարս այս մեր, յորում բուռն է զտագովիցն բրիստոնէութեան իբրուկարեորս ինչ հերքել զանաբժան կշռադատութիւնսն: Այլ եթէ անաբժան որ համարեսցի յայն նուաստութիւն իրօքսնեւ զինս սպասահարկութիւն, ասեմ եթէ 'ի մեծէ Առաքելոյն ուսայ ընդ տկարսն լինել իբրեւ զտկար, և զի փորձ իրացն բազում անգամ արդարացոյց զինս կարեկցութիւն, նա յլեցեցուցանել 'ի դէպ է և զայն զի յորժամ հարկեցաւ նա ըստ սովորական պատշաճն ելանել, զանձնէ խօսելով և զգովութիւնս անձինն յլեցուցանելով զի զսուտ չարահամբաւութիւնն զանձնէ 'ի բաց քերիցէ, ոչ ինչ պատկառեաց ասել զհաւատացեալս այնր ժամանակին. « Եղէ անղցամ » քանդի դուք ստիպեցէք ¹ »:

Գուցէ՛ այլ ինչ երկմտութիւն ասել թէ պանչելքն Քրիստոսի գործ Աստուծոյ իցեն։ չեն մեզ պէտք երկարագոյն բանից ի հաստատութիւն այսորիկ։ ոչ ըզմիոյ միայնոյ հրաշից են աստանօր, տեաքք, բանքս այլ ի քնին առնուլ հարկ է զամենեւին միանգամայն, զթիւ նոցա զբայածանօթ յայտնութիւն, զգանազաւնութիւն նոցա և զվախճան, զարագութիւնն որովք գործեցան և զանապառ հանապազորգութիւն յառողջութեան բժշկելոցն, որով և յայնժամ՝ այնչափ յայտնագոյնս ի գէմն գայցեն մեծութիւն նոցա և սրբութիւն և բարութիւն, մինչ զի անհնարին իցէ այնուհետեւ չճանաչել ի նոսա զճեւն Աստուծոյ ամենակարողն և ամենաբարեւոյ։ Եւ ի պատահարն և ի գէպս չիք անպատեհ, և անսուրբ և դժնդակ, և ոչ ինչ որ զգործակցութիւն չարին երեւցուցէ։ չեն ի նոսա խայտառակ ինչ երեւոյթք որ վարուց բարեւոյ թշնա մանագիր կայցէ, այլ ամենայն ինչ վասն բարւոյ և բարերարութեան մարդկութեանս հրաշագործեալք։ Եւ զինչ կարծել իցէ զխոնարհագոյն որոց որ գեղն կուչին, բայց զի թշնամբք են նոքա մարդկութեանս, հարբ ստութեան և սագրիչք ի մոլորութիւնս և հրապուրիչք ի մեղս։ վասն որոյ և բաժին արեայութեան նոցա կռապաշտութիւնն էր, և որ ինչ անտի ցանկութիւնքն իցեն և անառակութիւնք։ այլ Քրիստոս զանձնն իսկ ասէր թէ առաքեալ է յԱստուծոյ առ ի բառեալ զախտս և զկրօնս հեթանոսութեան, և կոչել զմարդիկ ի ծանօթութիւն միայնոյն Աստուծոյ արարչի տիեզերացս, և արխանել յերկիր զազգի ազգի առաքինութիւնս։ Եթէ իշխանութեամբն ստատանայի հրաշագործեալ էր զպանչելքն, ապա ուրեմն աստանայ զիւրի թագաւորութիւն կործանել հնարէր, և հակառակ անձին իւրով զորութեամբն մարտնէր, անշուշտ նորոնշան որ գե իցէ այն որ քակել նկրտիցի զթագաւորութիւն տխտից և ընդ նորա զառաքինութեանցն վերականգնել զարքայութիւն։ վասն այսորիկ իսկ և Քրիստոս առ ի հրեքն զանհանձար ընդ զիմաբանութիւնն Հրէից, ասէր ցնտաւ։ « Եթէ ստատանայ զստանայ հանէ, յանձն իւր բաժանեցաւ։ արդ զիմարդ կայցէ թագաւորութիւն նորա ¹ »։ որում չիք

պատասխանի ընդդէմ գնել։ Ապա ուրեմն աստուածայինք էին պանչելքն։

Այս ևս վերջին ճիգն թերահաւատից զի ասեն եթէ Քրիստոս ի վշտակից արգահատութենէ մանաւանդ գայր ի հրաշագործութիւնս, քան առ ի հաստատել զաստուածայինն լինել իւրոյ առաքելութեանն և վարդապետութեանն։ Հնար էր արդեօք հաւատալ եթէ յայս պաշտօն կուրուցութիւն հասեալ իցեն թերահաւատք, եթէ ոչ ի զիւր նոցին գրոյմեալ գտանէր այս ընծայութիւն։ և ահա Յովհաննէս Յակոբ յայս ծայրայեղ կարծիս անկաւ դանդաղէ։ Այլ ինքն Քրիստոս յանդիմանեացէ զստութիւն անհեղեղ կարծեացս, և առ այս գննես ինչ կենաց նորա յիշատակեցուք։ Ի բժշկել անդ զանգամաւրցոն ծանուցանէ յայտնապէս եթէ առ ի ցուցանել զիւր իշխանութիւն ի թուղւլ զմեզս մարդկան տունէ զայն, որում ընդդէմ զառնային փարիսեցիք ¹։ Յորժամ՝ աշակերտքն Յովհաննէս Մկրտչի զան հարցանել նմա եթէ ինքն իցէ Քրիստոսն, ընդ ամենայն պատասխանեայ նշանս յուրովս արարեալ առաջի նոցա՝ յաւելու։ « Եթեայք պատմեցէք Յովհաննէս զոր տեսիքն և լուսոյք։ զի կոյրք տեսանեն, կաղք գնան, բորոտք սրբին և մեռեալք յառնեն ²։ Եւտ բժշկելոյն զկոյրն ի ծնէ, շուրջ զան զնովաւ գլխաւորքն Հրէից, և խնդրեն ասել նոցա եթէ ինքն իցէ Քրիստոսն, իսկ Յիսուս տայ նոցա պատասխանի։ « Գործն զոր ես գործեմ՝ յանուն Հօր իմոյ, նոքին իսկ վկայեն վասն իմ ³ »։ Ի յարուցանել անդ զՂազար, յայտնաբարբառ վկայէ, եթէ վասն այն շնորհէ նմա զկեանս, զի ժողովուրդն ականատեսս մեծի պանչելեացս, առաքեալ յԱստուծոյ գնա նկատեցին ⁴։ Որպէս և Առաքեալք որոց ծանօթ էր գործն և վախճանն ոյր վասն գործէր, ոչ գաղարէին առաջի տանել զպանչելիս նորա իբրեւ ընծայութիւնս իւրոյ առաքելութեանն։ Արդարեւ յայտնեցաւ Քրիստոս Յիսուս բարի առնել ամենեցուն, և յորովք ի պանչ

¹ Մատթ. Թ. 6։

² Մատթ. ԺԱ. 4, 5։

³ Յովհ. Ժ. 23։

⁴ Յովհ. ԺԱ. 42։

լիւրեանց գործ էին իւրոյ բարեբարութեանն. այլ այս
ևս յայտնի է զի նորօք յայտնել կամէր զաստուածայ-
նութիւն առաքելութեանն իւրոյ և վարդապետու-
թեանն: Արդ պատրուակաւ զկարեկից մարդասիրու-
թիւն նորին մեծարելոյ, ընդ աստուածեղէն առաքե-
լութեանն մաքառել ոչ այլ ինչ է, բայց երախտագի-
տութիւնս իմն կերպարանիլ առ ՚ի սքողելոյ զանօրէն
ամբարշտութիւն: Այլ վասն ծաղրական առարկեալ-
ածոց բաւականացի ասացեալս:

Արդ անցցուք և ՚ի հետեւութիւն բանիս որ ՚ի ստոյգն
լինելոյ աւետարանադատում սքանչելեացն յառաջ
գաւ. այլ ցուցանել եւթ զնոյն շատ լիցի աստանօր,
քանզի ՚ի մտի եղեալ է այլով իմն բանաստեղծիք ընդ-
արձակագոյնս պարզարանել. այս է՝ զի եթէ սքանչե-
լիւն հրաշագործեալք երբեմն ՚ի Քրիստոսէ առաքեալ
յԱստուծոյ զնա բարոզէին ընդ ամենայն հրէաստան,
որով հարկ ՚ի վերայ կարդէին լսել ձայնի նորա և ըզ-
հետ երթալ վարդապետութեանն և խորհրդոց և պա-
տուիրանաց, զնոյն և մեզ բարոզէն նոցա յետ ութե-
տանն դարուց. զի որ ինչ երբեմն վասն ճշեից և հե-
թանոսաց գործեցան սքանչելիք, նոքին և վասն մեր
խի եղեն: Արդ աստանօր հարկ է մեզ և զայս կան-
խակալոյ կարծիս մերժել և փարատել, որ բազում
անգամ զանխուլ սարդեալ սողոսիկ ՚ի մեզ. քանզի
իրեն մեզ և մտախուլ կանուխ ժամանակաց անտես
իմն առնեն ՚ի մենջ զանցան հնագոյնս, թուի թէ ոչ
իւրի նոքին մեզ պատկանիցն, կամ թէ չեղեալս ինչ
զնոսա համարիմք. այլ այս պատրանք ինչ են մտաց.
զի կալ կացին նոցա, թէպէտ և ՚ի մենջ տարանջատք,
և ճշմարտութիւն ոչ երբէք հնանայ. արդարեւ անցք
նախնի ժամանակաց սկսարազոյնս ազգէն քան զայժ-
մեանքս, այլ բազում անգամ նոյն ստուգութիւն է և
երկոյզուն ՚ի միտս մեր. և ծաղրական ինչ է կարծել
եթէ ճշմարտութիւն իրաց ըստ ազգաց տակաւ նուա-
ղեցի. ոչ ստուգագոյն ևս է ինձ թէ լեալ իցէ Նուդո-
վիկոս Ժ. Կ. քան Հենրիկոս Դ. և ոչ Հենրիկոս Գ.
քան զԿարոլոս մեծ, և ոչ Կարոլոս մեծն քան զԿո-
տանդիանոս, և ոչ Կոտանդիանոս քան զԱլեգզստոս:
Նա մանաւանդ անցք հնադոյնիք ընդ բազում ազգս
անցեալք, որ և ըստ իւրեանց էութեանն յորովագոյն

բանակոռութեանց պատճառք լեալ իցեն, այլ և հան-
դերձ այսու ամենայնիւ առ ամենեւին հաւատարիմ
թուեցեալք, նոր իմն յաւելուն յիս հաւատս ՚ի միա-
բան հաւանութենէ ազգաց և ժամանակաց:

Այլ ՚ի վախճան բանաստեղծեանս, ներեացի ինձ,
տեալք, զարձուցանել զբանս իմ առ որս տակաւին
յերերի կայցեն և ընդ թերահաւատութիւն և ընդ
քրիստոնէութիւն դեղեկիցին: Արդ յոր պայման
զմիտսդ հաստատեցես և յոր կողմն լեանիցես. յու-
րանս կալ ՚ի սպառ ՚ի սքանչելեացն հնարաւորութե-
նէ. զահալէժ խորդաւանել է այդ յանաստուածու-
թիւն. պայքարել տակաւին զաւետարանապատում
հրաշիցն. նովա զանձն ՚ի պատմականս յանհանձար
և հանրական պիւղոնականութիւն ցնդեալ հոսեցես.
Իսկ ՚ի հաւատալ և յոչն լինել քրիստոնէայ, ոչ ուղ-
ղախո՞՞՞ որ զանձնդ ցուցցես. քանզի աւետարանա-
կանքն ամենայն պնդագոյն ևս վկայութեամբ հաստա-
տեալք են, քան զյուրովագոյնս որոց աներկմիտն հա-
ւատաս, և ընծայութիւնքն զորս ընձեռէ նա ՚ի պաշա-
պանութիւն քրիստոսական կրօնից, անվկանդք են և
անսանձեղիք ՚ի խուժելոյ թշնամեաց: Քաջ ՚ի դէպ է
տեղիս երկրորդելոյ զինաստուծն և զանջնոյ բանս երևե-
լոյ ուրումն դառաւորի, որով պանծայ Փրանկիա,
որպէս գրէր նա առ որդին իւր. « Որ որ իսելամոնեալ
իցէ ընծայութեանցս ամենայնի այսոցիկ, ոչ միայն ան-
բոյժ ևս համարի, այլ և զիւրագոյն հաւատալ քան
եթէ չհաւատալ. և ես գոհանամ զԱստուծոյ որ բա-
րեհաձեցաւ զի կարեօրացոյնն ՚ի ճշմարտութիւնս և
քան զամենայն իցէ ստուգագոյն. որպէս զի չիցէ հը-
նար ընդ ճշմարտութիւն քրիստոսական կրօնից երկ-
մունել, որպէս և չէ մարժ յերկուամալ թէ լեալ իցեն
Կեսար ոմն և Աղեքսանդր¹ »:

¹ Տ՝ Աղբոյ, Հրահանգք ոստիկանութեան. յԱ. հա. Բա-
սննագրութեանցն. յԵ 162:

ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Ի սկզբանէ անտի քրիստոնէութեան ոչ որ յանա-
գորոյն թշնամեաց նորա՝ ի Հրէից ասեմ՝ և ի Հեթանո-
սաց ընդդէմ դարձաւ պատմական անցիցս աւանդե-
լոց յատուածադեցեիկ մերոցս մատենագրաց՝ եթէ
Յիսուս Քրիստոս մեռաւ ստուգապէս ի վերայ խա-
չին։ այլ սքանչելիք յարութեանն Քրիստոսի այնչափ
հրաշալի իմն է և զօրաւոր, մինչ զի ոչ ինչ ոչ մնաց ի
հնարից՝ որ ոչ ի փորձ մատչելի զստուգութիւն նո-
րին եղծանել և կամ զփառսն աղօտացուցանել։ այլ
տակաւին չէր որ, ոչ ժողովարանն Հրէից և ոչ ռաբբիք
նոցուն և ոչ խմատասներն Յունաց և Հռոմոց, չէր
որ որ ընդ միտս ածեալ էր ասել եթէ Քրիստոս չէր
մեռեալ, որով և զիւրադոյն ևս յաղդէր յարուցեալ
զնա կարծեցուցանել։ Որ ինչ միանգամ ի ձեռս մեր
ժամանեցին ի հնոցն բանականութեանց և պատաս-
խանատուաց կրօնիցս և նոցին ընդգիմարանից, ոչ ու-
րեք ի նոսա գտանին սղոյթաբար զստուգապէս մահուա-
նէն Քրիստոսի, որ յերկրոցնց կողմանց ևս աներկ-
բայ համարէր։ Արդ ըստ կանխադոյն և անփոփոխ
հաւատոց՝ և քրիստոնէից և Հրէից և Հեթանոսաց
և ոչ դոյզն ինչ երկմտութեան տեղի գտանէր այս մասն
խնդրոյ։ Եւ արդարեւ զիւրադոյն համոզակեր լի-
ցի անձին, եթէ որ զհանդամանս իրացն զմտաւ ածի-
ցէ, զարաջար հարուածս ասեմ զանկեմութեանն,
զկան բեւեռեալ ի խաչին ցժամն երկու արիւնաթա-
թաւ և չարատանջեալ, զբանալ կողիցն խոցուածով
տիգին, զցցուշուծիւնս ի հաւատաւ եթէ արդարեւ

մեռեալ իցէ նախ քան զկրօնցանէն զնա ի խաչէ ան-
տի, զերկապինդ պատանն և զլարշամկապատս և
զինկոցն և զիւրոց յորովութիւն որովք պատեալ ե-
ղաւ ի գերեզմանի, որոց բուրմուշք և եթ շատ էին
հեղձամղձուկ ասնէ զնա, եթէ ցայնվայր տակաւին
կենդանի ևս կայր, այսոքիկ ամենայն հաւատարիմ
արասցեն նմա զմահ Քրիստոսի։ — Վասն այսորիկ
երկու ինչ և եթ ասացան, կամ զի յարուցեալ էր նա,
և կամ եթէ չգտաւ ի գերեզմանի մարմինն, աչա-
կերոցն գորացան զնա։ Լուարուք զինչ անհաւատն
ասիցէ. « Կաշնաւորին աշակերտքն Յիսուսի գողանալ
զմարմին վարդապետին իւրեանց, և զպահապանն որ
զգուշանային գերեզմանին պատրեալ կամ պարտեալ
կաշառովք, դաւովք և կամ ուժգին բռնութեամբ,
հաւակ հարկանէն թէ յարուցեալ իցէ մեռեալն, և
այս առասպէլք կարկատեալ ի ստատարիք խաբէու-
թեան, ծաւալի տակաւ ի թանձրամիա ժողովրդեան
անդ և վաղընդփոյթ ի ստուգութիւն փոխարկի։ Մա-
նաւանդ զի և աւետարանագրացն վէպք, եթէ զդո-
ւեաւ որ մանր զննեցէ, բաղում ինչ ընդգիմանկ իրե-
րաց ի մէջ ածեն զէպս որ տեղի տան երկմտութեան,
և թէ ստուգապէս յարուցեալ էր, ոչ ապաքէն փո-
խանակ աշակերտացն իւրոց և եթ երևելոյ, ժողովա-
բանին Հրէից զանձն յայտնէր, և ողջն իսկ քաղաքին
երուսաղէմոցւոյ, և մանաւանդ իւրոց թշնամեաց առ ի
յամօթ առնել զնոսա, և փառք յարութեանն իւրոյ
ջնկել յաջաց նոցա զանշքութիւն կենաց իւրոց և զան-
արգանս մահուն »։ Այս բարբառ է անհաւատից, զոր
բանս առ բան եզի աստանօր. Գիտելով չափ զի չէր ու-
րեք կրօնից մերոց երկիւղ և արհաւիրս ի բաղխանէն
իւրոց թշնամեաց, առ ի պատրուակել զնոցա ձեռնե-
րեց և զյանդուզն պատասխանիս։

Արդ եթէ հաւատացելոյն հարցանիցեմք, նա ասա-
ցէ մեզ եթէ յարութիւնն Քրիստոսի յանստելի վը-
կայութիւնս յեցեալ ամրացեալ է. եթէ վարկած գո-
ղացեալն լինելոյ մարմնոյն Քրիստոսի ամենակն իսկ
ցնորական է, և թէ ընդգիմարանութիւնք ինչ ի վե-
րին երեսս ի վէպս աւետարանագրացն երևեալք, ոչ
միայն չնուազեն այլ և զօրացուցանեն իսկ զստու-
գութիւնս սլաւմեհացն, և թէ Յիսուս Քրիստոս շատ

խիկ եցոյց զհանդէս իւրոյ յարութեանն, որ բաւականք են 'ի խեղամոել զայր խնայողուն, և որոց զօրութիւն ոչ երբեք նուազէ. որով և այս սքանչելիք յաղթանակէք են կրօնիցն սրբութեան որոյ հեղինակ աստուածային նա ինքն Յիսուս Քրիստոս: Ահա և միք 'ի հաստատութիւն և 'ի պաշտպանութիւն վարդապետութեանն նուիրեացոք զառաջնիկայս բանականութիւն. վասն որոյ նախ բազմազմով վկայութեամբ հաստատեցոյք զստուգութիւն յարութեանն Քրիստոսի, և ապա սարգարեանեցոյք որչափ ինչ 'ի նմանէ 'ի նպատակը օժանդակելոյն. և վախճան ճառիս զի տեմբ զցոյցս և զհետեւութիւնս յարութեանն Յիսուսի Քրիստոսի:

Ա.

Րեւոյաբար յարոշրեանն Յիսուսի Քրիստոսի.

Հաւատացեալք միշտ բանաւորք 'ի հաւատոյս, ոչ վայրասար ինչ հաւատան յարութեանն Քրիստոսի, այլ յայնպիսի արտաճաս յեղեալք, որ բաւականք են 'ի լուսաւորել և 'ի յաղթահարել զմիտս ուղղախոհս: Այո՛ հաւատամ ևս այսմ վասն անհերքելի վերայութեան որոց զայս մեզ աւանդեցին, զի գիտեմ զնոսա տեղեկացոյնս անցիցն, և անկեղծս 'ի վէպսն. հաւատամ այսմ հաստատեալ և 'ի զօրութիւն այնոցիկ որոց 'ի սկզբան անդ ընկալան զոյն զաւանուութիւն խոհական և անդրգուշիկ հաստատութեամբ, հաւատամ զարձեալ վասն անհեղեղ կարծեացն զորս պարտ է ընդունել առ 'ի չհաւատալ այնմ. և 'ի վերջոյ հաւատալով հաւատամ հայեցեալ 'ի մեղմիւն և 'ի անորի առարկուածս զորս ընդդէմ յարուցանեն անհաւանք: Եթէ այս ամենայն պատճառք հաւատարմութեան, որոց մէն մի զիւրն ունի զօրութիւն առանձինն, 'ի մի վայր եկեացեն՝ քանի ուժգին իցէ ազդեցութիւն նոցա:

Ասացի հաւատալ նախ 'ի վկայութենէ իրազեալ և

հաւատարիմ՝ արանցն որ զայս մեզ աւանդեցին: Արդ նախ ոչ սպաքէն յայնիկ ինչ է եթէ անհար էր աշակերտաց Քրիստոսի 'ի պատրանս անկանել զստուգութենէ կամ զստուգենէ յարութեանն Տէառն, որոց մարմն էր ստուգիւ 'ի վերայ հասանել իրացն. նա զի զառաջինն և կարի իսկ անհաւանք զտան այնմ, և այս թերահաւատութիւն նոցա զգուշացուցանէր զնոսա յամենայն պատրանաց: Յորժամ կանայքն սրբասնեալք երթեալ 'ի գերեզմանն, զարձան պատմել նոցա և թէ տեսն յարուցեալ գտնն և կենդանի, երազապատումն զնոսա համարին՝ և յորժամ երեւցաւ նա աշակերտացն համարմբեցոյ՝ համարեցան թէ առաջօք ինչ իցէ, և որ չէրն ընդ նոսա՝ չկամէր հաւատալ այլոց, և վկայութիւն գնէր ոչ հաւատս ընծայել իրացն մինչ չէ ձգեալ զձեռնն 'ի տեղիս բեւեռացն Քրիստոսի: Երանիկ թերահաւատութեանն որ զմերն յաղթահարէ, զի երաշխաւորէ մեզ եթէ քանի անհաւատ էր հեռադատութիւն աշակերտացն, և ցուցանէ մեզ թէ ոչ զխրահաւան բերամբ պատրեցան: Դարձեալ և յայս արժան է հայել եթէ ժամանակն և գեալք յաջողելն նոցա յամենայնի առ 'ի ստուգիւ զիրան իմանալոյ. զի Քրիստոս ոչ միայն եթէ առանձինն երեւի, զորոյ զվկայութիւն մարմն էր ցնորական ինչ համարել, այլ բազմաց համանգամայն 'ի միտսն ժողովելոց, Մարգարէնացոյն ապա և այլոց ևս կանանց, ապա սրբոյն Պետրոսի և սրբոյն Յակոբայ, և ապա երկուց աշակերտաց, և մեռածան առաքելոց, հուսկ յետոյ հինգ հարիւր արանց միանգամայն: Դարձեալ ոչ գեշերահաւան երևէր նոցա Քրիստոս, յորում ցնորեալ մտաց և զառաջօք տեսլին 'ի ճշմարտութիւն փոխարկէ, այլ 'ի տուրքեան և 'ի հասարակ աւուր 'ի բացութեայ և 'ի տարանջատ տեղիս, 'ի նպարտիլն ուր գերեզմանն էր և յուղին որ աճէրն յշմմաւուս, 'ի վերնատանն, առ ծովակին Գեննեսարեթայ և 'ի լերինն Գալիլեայ: Դարձեալ միտանգամ ոչ երևի Քրիստոս 'ի Տարեանցի և վաղանցուկ տեսութեամբ և անհետ ընթացիւք, այլ քաջ իսկ զաւուրս քառասուն, խօսելով ընդ աշակերտան և շօշափելով նոցին ձեռքն և ընդ նոսա բաժանելով զկերակուր: Կա զի և Առաքեալք զամս երկա կարի իսկ ընտելացեալք էին ընդ նմա, և

ձայն նորա և բանք, դժագրութիւն զիմաց և տիպ կերպարանացն և յեղանակ և ամենայն նշանք յայտարարք անձինն քաջածանութք էին նոցա և անշուշտ զամենեւին առ հասարակ թանձրամիտս ոմանս է համարել եթէ զայլ որ կարծէին լինել զՅիսուս որ քանի ինչ առւերս միայն ծածկեալ էր յաջաց նոցա և համարէին տեսանել զոր ոչն տեսանէին, և լսել զոր ոչն լսէին, և չօրհիւել զոր ոչն չօրհիւէին և այս է ասել եթէ առանց ցոյցս ինչ յիմարութեան տալը զանձանց, ամենեքին միանգամայն և յեղակարծում խելայեղեալ իմն իցեն միօրինակ և երկարածիք ցնորմամբ, մինչև զառւերս քառասուն ի ծփելոյ խելացն զնոյն ազգեցում թիւնս ընդունել և ի նոսին յերազմեալ Ահա արդարեւ յայտոսին խելացնոր կարծիս զանձինս արկանեն, որ համարին զԱռաքեալն խաղալիկ իմն լեալ ամբոխելոյ մտացն զՔրիստոս համարելով զառաջք տեսլիմն և զեօրական երևոյթման:

Այլ ասեն, եթէ ոչ պատրեցան նոքա վասն սքանչելեաց յարութեանն, այլ ինքեանք իսկ զամենայն դէպման հնարեցին, զի այսու խաբէութեամբ զաշխարհս հրապարակ մարթեացեն: Այլ ամենայն ինչ հակառակ կարծեացս երանէ. քանզի առ ի ցուցանել զԱռաքեալն յայս պայման խաբէութեան հասեալ, զի մինչև ցմահ յինկնոսնար առասպելս յարութեան պիտեալ յամուռեացին, հարկ է նախ դնել ի մտի ընդունել որչափ ինչ միանգամ մարթ իցէ անիրաւ, հակառակս մտաց և անմիաբան բարբառել: Եւ յիրաւի իսկ, տեաքք, ոչ իմաստասերք ոմանք էին առաքեալն վարժեալք յԱթէնս և ի հռոմ, և ոչ արք մեծախորհուրդք, նա մանաւանդ ընդ հակառակն արք տգէտք և շինակարն և երկչորք. այլ սակայն թերահաւասն ցուցանէ զնոսա զոչ նորանշանս ոմանս և յանդրգնադոյնս. քանզի ընծայէ նոցա խորհուրդս իմն լայն և ընդարձակ քան զոր մարդկայինս միտք հանձարեցին, այս է ասլ համբէն աշխարհի պաշտել որպէս զԱստուած զայր որ խաբէպատիր խաջեալ ի ճրեառտան. անլուր բան, և յաջողեցին ի նոյն: Առաքեալք ոչ էին արք անօրէնք և ամբարշտք և թէպէտ համարեցուք զնոսա առ պարզամտութեան խաբեալս, սակայն զգոնութիւն նոցա ի վարս բարեաց, առաքինութեանք և անստգիւտ քաղաքավարութիւն ոչ թողալ ցուցանեն մեզ նշանս ինչ զնոսա համարել անօրէնութեան և ամբարշտութեան. և սակայն արդարեւ այս պիտի որմանք են նոքա ըստ ըստ կարծեաց թերահաւասն: Եւ զինչ քան զայս դժնդակ կայցէ Առաքելոց, ի սրտաբանել անդ յարուցեալ զՔրիստոս, որ անկախութեան կայցէ բարւոյ ի ստապատիր խաբէութենէն: Զինչ ընդ այս վարժք էին նոցա յաստիս, բայց մեղեցնութիւնն հրեից, կապանք, անարգանք, տանջանք և մահ անհրաժեշտ: Եւ զինչ անդ ի հանդերձելումն, եթէ զոյ Աստուած վրէժխնդիր անօրէնութեանց, որ պատիժ պատուհասի ոչ մնայր ապա խաբէպատիր ամբարշտացն: Եւ ոչ այսչափ միայն. եթէ Քրիստոս ոչ է յարուցեալ, որպէս ինքն իսկ կանխաւ ծանուցեալ էր, ապա և նա ինքն ընդ կարծեօք խաբէութեան անկանէր յաջս նոցա և Առաքելոց հարկ էր դաւաձան զոք զնա ճանաչել, զի խաբեաց զնոսա և մարթ ինչ իցէ ասել եթէ արդարեւ փոխանակ որպէս զայր որ խաբեաց զնա ճանաչելոյ այնուհետեւ, նա առաւել ևս նախանձաւորք իցեն լեալ վասն նորա որ այնպէս խաբեալ այսն արար զնորք: Այլ այս ամենայն կարի օտար է ի մարդկայինս բնութենէն:

Եթէ համարեցինք արդարեւ այսպիսի ինչ դաւալ ցութիւն գործեալ Առաքելոց, աստէն ի միտս իմ նկարի իբրեւ զի ի խորհուրդ ժողովեալ նոցա առ ի զկալմածս մենքենային յօրինելոյ, այսպէս բարբառեալ

կցէ յանդգնագոյնն 'ի նոցանէ. « Բարեկամք քաջք, այժմ ահա ծանուցեալ գիտացաք, եթէ Քրիստոսն այն խաբէաց զմեզ, զի խոտաբանեալ նորա յառնել 'ի կենդանութիւն, տակաւին ընդ մեռեալն ննջէ: Խայտառակել զնորա դաւաճանութիւնն շահօ օգտի մերոյ պահանջէ. այլ ոչ այսպէս. զամենայն ինչ 'ի փառս նորա նուիրեսցաք, զեկզճ՝ մտաց, զգործիս, զհանգիստ և զկեանս գլխովին: Գիտեմք սուղիւ, եթէ մեք ինքնին զմարմինն նորա 'ի գերեզմանէն արտաքս քարոյցաք. այլ չէ ինչ փոյթ. քարոյցեսցաք հակառակ ճշմարտութեան՝ եթէ ինքն իսկ ել թօթափեաց զնա կենդանայն. և իբրեւ Աստուծոյ պաշտօն տարցուք նմա: Կախազուշակք ընդգէժ՝ մեր յառնելոյ ժողովարանին և ողջոյն իսկ հրէական ազգին, այլ սրտաւորնդեալ խրախուսեալքը առ 'ի զվաթեար խաբէութեանն պատապարելոյ: Եթէ գուցէ դք Աստուած, արդարութեան և ճշմարտութեանն գիտակ, որ սրտաւորն հաստ գանձէ մեզ 'ի վարձ գեմդակ խաբէութեանն, հասա 'ի գլխի հարցոցք ճակատ տալոցք սրամտութեանն երկնից, զոր օրինակ և երկրիս: Առանց ակրն կալութեան ինչ շահոտ յատուի կամ 'ի հանդերձեալսն, նա մանաւանդ և հակառակ մերոյ օգտին, ընթացուք ընդ աշխարհ ամենայն 'ի քարոյցել դատարարութիւնն Քրիստոսի. և եթէ պետք ինչ լինիցին՝ մի և 'ի մահուանէ զանդիտեսցաք, կամակար մեռանելով 'ի վերայ ինքնաստեղծ առասպելեաց »:

Ահա զայսպիսի սանդարամեաական դաւաճեցութիւն արժան է համարել յԱռաքեալս անդ Բնի: Այլ ոչ այսպիսի մտայն, այլ հարկ է և ևս առել, եթէ զինի այսպիսի դաւաճանութիւն, չկցէ որ 'ի նոսա որ տանջեալ 'ի գիտակցուէ մտացն իւրճի՝ դանեալ յետոյ յուրառա կայցէ և մերժեացէ զանձն յանօրէն ընկերակցութենէն. չկցէ որ որ 'ի հրապոյրս խոտամանցն անկեալ՝ զգաղանի դաւաճանութիւնն խոյստուակեացէ. չկցէ որ որ յանդգնագոյն մտանաւ նմին եկիցի. չկցէ որ որ առ աշի տանիկաց զիրն յանդիտանեսցէ. այլ ամենեքին մինչև 'ի գերեզմանն առեալ տանիցին ընդ խրեանս զայսպանելի փառսն մեռանելոյ վասն որոյ սուտն համարին. զամենայն ինչ կորուսեալք եթէ մահ վախճան կցէ առ մենայնի, և անդանոր տանջանս գտեալք, եթէ գուցէ

Աստուած վրէժնդիրք: Ահա քեզ պրանցելք, անհաւատալիք ևս քան զյարութեանն: Աստի ապա յայտնի է եթէ զաշակերտս Քրիստոսի, որ ահանատեսք և զեն նորա յարութեանն, չէ մարթ խաբէալս և խաբէ պատիրս համարել: ապա ուրեմն անհերքելի է վկայութիւնն նոցա:

Երկրորդ հաստատութիւն հաւատացս ասացի լինել զվկայութիւն այնոցիկ որոց ոչ կարացին 'ի սկզբան անդ չընծայել հաւատս անիցին: Առաքեալքն սկսանին քաջ բողոքել զյարութեանն Քրիստոսի ընդ ամենայն երուրովել զյարութեանն համարէն, և յայս պրանցէ. առդէմ և ընդ հրէաստան համարէն, և յայս պրանցէ. իս հինացուցանեն զիրօնս, և զնոյն 'ի նշան յաղթութեան կանգնեն աստուածային առաքելութեանն Քրիստոսի. և սուրբն Պետրոս 'ի տաճարի անդ բարբառի առ ժողովարդն հրէից. « Չառաջնորդ կենացն սրտնէք, զոր Աստուած յարոյց 'ի մեռելոց. որում մեք իսկ վկայեմք¹ ». և յետ սակաւոց սուրբ Պաւլոս գնաց զնոյն քարոյցել յաթենացւոց քաղաքին, նա և յանգիման Արիսպապին². և յորժամ առ կորնթատցիս գրէ մեծն յառաքեալս, զինչ ասիցէ նոցա. եթէ Քրիստոսն, առ, չէ յարուցեալ ընդունայնէն ամենեկին հաւատքն մեր. և անդէն 'ի վերայ ամէ « Եւ գտանիցիմք սուտ վկայք Աստուծոյ³ »: Արդարեւ հրաշալիք յարութեանն գերագոյն քան զայլ ամենայն պրանցէ. լին է և 'ի նշոյլ նորին ճառագայթեն այլքն նմ, և է միջակէտ յոր համահաւորքն բրիստոսական կրօնիցս մասունք: Անսողիւս է հաւատացեալն և անալլալ 'ի հաւատացն եթէ անգիտանայցէ զպրանցէ իս որ 'ի գիրս մեր առանգին. այլ աններելի նմա անգիտութիւն բաւանցէլեաց աղանս լինելոյ Քրիստոսի և 'ի մեռեալս անդ և 'ի ճիրանս մահուն, և յաղթական ելք նորին 'ի խաւարային արուց գերեզմանին. որ հաւատաց այսմ, հարկ է նմին լինել քրիստոնեայ. իսկ որ ոչն հաւատաց, անհնար է թէ համարեայի: Եթէ անդ 'ի սկզբն բան երկրպագոյք Քրիստոսի գտանին յերուսաղէմ,

1 Գործք առաք. Գ. 15:

2 Գործք առաք. ԺԷ. 51:

3 Առաջին կորնթ. ԺԵ. 43, 47:

ի կորնթուս, յԱթենա և յԵփեսոս, յԱնտիոք, յԱղեքսանդրիա և ի հռոմ, ի քարոզելոյ Առաքելոցն է այն զփառաւոր յարութիւնն Քրիստոսի: Եւ ո՞րք իցեմ ես զի զինի ուժեւորան զարուց հերքել և մերժել կարիցեմ զոր բնակք համբաւատենք քաղաքացս և հրեայք և հեթանոսք սրտի մտօք ընկալան, յուզութիւն հաւատոց իւրեանց և վարուց, և որ պատրաստագործն և էին մեռանել քան առ երեսս իսկ ուրանալ զնոյն:

Զբազմոց անհաւանութիւն զիւրագոյն է սարգաբանել ի զօրութիւն աստից ցանկութեան հանելով զպատճառան, որ միշտ անխռէ լծոյն կրօնից որ զնա սանձահարէ: այլ զյորովագունից խոստովանութիւն, վտանգաւ ևս կենաց, անհնար է մեկնաբանել եթէ ոչ խորագինն քննութեան գրեցոյցք զհաւանութիւն նոցա: որ զարձեալ ոչ այնչափ զարմանալի ինձ թուէր, եթէ մարթէր ինձ կասկածել թէ առ ի շահօգրէ անձանց և կեալ իցեն յայն: այլ զինչ շահ աստի հրէից և հեթանոսաց. նա և ամենայնիւ պարտ էր նոցա զարդի և մերթիլ յոյսցանէ: զի ոչ յայնպիսի նորակրօնութեանց ինչ էր վարդապետութիւնս, որոց զսիրտս մարդկան հրապուրելով և զմիտան հաճելով ի ցանկութիւնս աստիցն՝ ի փառասիրութիւնն ասեմ և յամբարտաւանութիւն և ի հեշտութիւնս՝ կուտեսնէ իւր եկամուտս և աղանդաւորս: այլ մանաւանդ ի լինել քրիստոնեայ հարկ էր զցանկութիւնն չիփուցանել հրէայն թանձրամիտ և երկրապիլ, որ ակն ունէր Մեսիային իբրև հօգոր և մեծաշուք արքայի, բլուռադատեր երկիր պապանել ան, զոր քահանայքն և վարդապետք օրինաց ետունս սպանանել որպէս զանօրէն դք և թշնամի Աստուծոյ և մովսիսաւանդ պաշտամանց: Եւ հեշտասեր և դրդասուն հեթանոսաց առաջի կայր զնալի և զարտակրութեանց յանձին ունէր զկրօնս: Քանի՞ ապա հօրագոյն պատճառաց պէտք էին առ ի յաղթելոյ նոցա ցանկութեանց և կանխակարդ կարծեաց: Եւ զի ամենայն պատճառք զգրան չեղն յարութեանն ունին հինն հաստատութեան, ապա քանի խորագինն հետադօտութեամբ և հաւատովք երկիւրամութեան քննաբանեալ իցեն զնոյն: Արդ ո՞չ ապաքէն արժանահաւատ իցէ նոցին վկայու-

թիւն, որք և մահուամբ չափ ի վերայ նորա նահաւանեցան:

Երրորդ պատճառ հաւատոցս ասացի զանպատեհութիւն հակառակ կարծեանց, զոր հարկ է ընդունել ի չկամել անդ հաւատալ յարութեանն Քրիստոսի: Արդ կամ յարուցեալ է Քրիստոս ի մեռելոց, և կամ հարկ է ընդունել եթէ աշակերտքն զողացեալ իցեն զմարմին նորա: զի և չէ հնար զայլ իմն կարծիս ընդ մէջ սոցա գտանել: Այլ աստէն ի սկզբան բանս խելամուտէ արժան է, զի զանցս հաստատեալս բազում ընծայութեամբք, անո՞՞՞ն և անհանձար աղաղմարակաւ հերքել և կամ ըստ մոի նանրախորհուրդ ինչ կարծիս ի ներքս մեծանել ի նոսա, հակառակ է ամենեկին տղախոհ մտաց և օտար յանաչառ քննաբանութեան: Քաջածանօթ էր Առաքելոց զբաբանութիւնն գողացեալ լինելոյ մարմնոյն Քրիստոսի, զոր և ինքեանք իսկ յիշեն իբրև զառասպելս հնարեալս ի հրէից: այլ և այստե ամենայնիւ ոչ գողարեն ի տալս զվկայութիւն վանս յարուցելոյն, և կնքել զնա արեամբն իւրեանց: Հնար ինչ իցէ ցնորեալս զնոսա համարել և կամ արսխաբեբայս: պատրեանս եթէ պատրոյս: Ահա այս է կարեւորն ի խնդիրս առաջադրեալ: ցորչափ ոչ մարտնչին ընդդիմախօսք ընդ ցոյցս որով զանկեղծութիւն վկայութեան նոցին հաստատեմք, նոյն զօրութիւն մշանքնաւորէ ի նոսա և ոչ երբեք նուազէ: Քանզի և զինչ այլ առնել իցէ վանն անցիցս անցելոց, վկայս ձեզ ածեմք, և ցուցանեմք ձեզ եթէ անհերքելի է նոցին վկայութիւն և գուք զուրաջութիւն և եթ ինչ առանց ինչ ընծայութեան շատ համարիք: Չէ բաւական ասել եթէ հնար էր գողանալ Ըբմարմին Քրիստոսի, այլ հարկ է ցուցանել եթէ արդարեւ գողացեալ իցէ: արդ հարկ է ձեզ կամ ընդունել զգրանելիս յարութեան որ այսպէս քաջիկ հաստատեալն է և կամ ցուցանել ձեզէն անստեղծ փաստիւք զստուգութիւն գողացեալն լինելոյ: Զստուգութիւնս պատմութեանն ի ձեռին առեալ յանդիմանեցէք գուք ինձ զուսերահար զեղերական մահ Վեսարոս ի Ժողովի անդ ծերակուալն: միթէ մարթ ինչ իցէ ինձ ոչ հաւատա մատուցանել այնմ, զի հակառակէն հնարաւորութիւնն և եթ ի մէջ ածելով: Եթէ

զայտօրինակ իմաստասիրեցաւք՝ ոչ իմիք այնուհետեւ ազդեն վկայացն վկայութիւնք։ Այլ զհարծիս գողա նաղոյն առ վայր մի ի քնին մատուցանել արժան է։ Առ ձեզ առ անհաւատս են բանք իմ։ Գիտեք քաջ էթէ զօրականք հառվոյնցիք ի զգուշութիւն գերեզմանին կարգեցան։ արդ քաջ է, ընտրեցեք զոր կա միք։ համարեք եթէ պահապանքս այսքիկ որսա ցեալք արծաթով կաշառուցնայ լեալ իցեն ընդ աշա կերտան ի գողանալ զմարմինս։ համարեք զի աշա կերտան զբռնութիւն ի գործ արկեալ ինչ իցեն և յայտնի խողմարարութեամբ զոսհապանացն վա նեալ զընդդիմամարտութիւն։ համարեք դարձեալ զի ի քուն լինել պահապանացն, աշակերտքն գաղտա գողի բարձեալ իցեն զմարմինս։ Այլ որ հարկեալն իցէ ընտիր առնել երեցուն կարծեացս, որք առհա սարակ զազդադիմեք են և անհաստատ։

Եթէ ոսկւոյն և արծաթոյ գեղովն զոռոտեալք և պատրեալք կաշառեցան պահապանքն, հարկ ի վե րայ կայ համարել զաշակերտան իբրև արս անդատ կառս և աներկիւղութեալս առ նոսա ի սուրբառս եղեռանց, որք և կաշառս իմեն նոցա ոչ ինչ ամե նեկն երկուցեալ զի հրաժեշտ նոցին և եթ յանհարկն չարին մատնէր զնոսա։ և զի ոչ որ իցէ ի զօրականն որ անմերձ կայցէ յառկրատութենէն յայնմանէ, և ոչ որ դարձեալ որ յուսով փոխարինաց զԱսաբեղոյն մերկասցի զոճիր, քան ընդ նոսա յանցաւորակիցն լե ներով և ձեռներեց յեղեւան, որոյ և վախճան կարի արկտարեր լինել մարմ էր գործօնիցն։ և Ժողովարան հրեկից ի լուծութեան գաղարե, փոխանակ ի քնին և ի խուզարկութիւն մատուցել զի յամօթ արասցէ զգա ւապանաց և զաշակերտացն գաւազրութիւն և զա ւասն առնուլ կանխադեկոյց չարեացն։ Հրեայք որ այնչափ պահ զգուշութեան ունեկն ընդդէմ չարա հնար գաւանաց, որք և ինքեանք հայցեցին ի գաւա ւորէն զզօրահամոցն պահպանութիւն, և ի զգուշու րին փակեալ կնքեցին զգերեզմանն մատանեալ ոս արկանի աշխարհին, և որոյ այնչափ չափ օգտի համա րէր զյարութեանն եղծանել զհաւատս, ոչ ինչ ամե նեկն հարցափորձ առնեն աշակերտացն և պահապա նաց, առ ի զյանցաւորութիւն նոցին նշանակելոյ։

Արգարև այս առաջին վարկած այնչափ անտեղի է և անհանձար զի հրեայք անգամ ոչ յանդգնեցան զայն ի գէմն ածել։

Այլ անկասկած ևս իցէ արդեօք տակ էթէ աշա կերտք բռնա զօրութեամբ մարտուցեալ և վանեալ իցեն զպահապանն և տղա առեալ տարեալ զմար մինն։ Այլ զհարգ մարմիցի այսմ լինել, որք այնչափ երկնորքն էին և վատասիրտք և յերկիւղէ այսր և անդր խուսափեալք։ Պետրոս ձայնիւ աղախնոյն և եթ մինչև յուրացութիւն Տեառնի խնարհէր և մահն Քրիստոսի այնպէս այլայնեղեալ իմն էր զնոսա, զի ոչ ևս խորհին զնմանէ և զնոսամանցն նորա։ և ինքեանք իսկ անկեղ ծովութեամբ ոչ թաքուցանեն խոստովանել զերկիւղ իւրեանց և զերկմտութիւն։ և սակայն վաղապակի յեղակարծում Ժամեւ յարս անվէհերս փոխարկեալք զիւրայն զիմագրաւ բնութեան բազմադէմ վառեալց, անկանին ի վերայ հառվմեական զօրականին և ի փա խուստ զնոսա զարձուցանեն։ Եւ գուցէ յամենեւին ի սոսա ախլ ճմարտութեան։ Այլ որ հիանալի ևս է՝ և եթ զայտօրինակ իմն բռնութեամբ այսպանեալ էր զօրականն, ոչ աղաքն բողբ կարգայն նորա զգաւաճան առկրատութենէ Ասաբեղոյն առ ի զան սողիւս արգարութիւն անձանց յանդիման առնելոյ։ և ըստ եկակոյց առնին արգարապէս հալածականք լինէին քշակերտք իբրև գերեզմանակրկիտս և լուծիս կնքոյ պետութեան մատանելոյ ի գերեզմանին։ Այլ անդայ չեն ինչ ամենեկն հետք այսպիւտոյ չարահամ բաւութեան։

Երրորդ վարկած հրեականն այն է՝ որք համարեցան և եթ ի քուն լինել պահապանացն եկեալ աշակեր տացն գաղազողի բարձեալ իցեն զմարմինն։ Այս հրեական առասպելք կարի ի գէալ գան ի ջրթուռն արանց, որ ամի հաւատան, բայց յայնմանէ որ հաւա տալին իցէ։ Զի առ ընդունել զայս կարծիս, հարկ է տակ և եթ միաբանեալ էին պահապանքն միանգամայն ի միասին ի քուն մտանել, և ոչ որ ի նոցանէ ազդեր և զարթնոյր յաղմէ արանց բազմաց ի գերեզման անդր զիմեղոյ, որ զզօրեալ թաւալեն զլէմն մեծ որ զգուռն ամրափակէր, և մտեալ անդր հանեն զմար մինն և առեալ տանին։ Գարձեալ և զայս ինչ պարտ

է Եսայանէլ, թէ փոխանակ պատանեօքն հանգերձ ըզմարմինն բառնարց, որ զիւրագոյն ևս էր և համառօտ, զընդհակառակն առնէն նորանշան գողքս այսօքիկ: Ի բաց առնուան զգառառակալն որ զմարմինն պատէր, թողուն զնա անդէն ի գերեզմանին, և զվարչամանն որ էր ի գլուխ նորա ոչ ընդ այլ կառան, այլ ուրոյն ծալեալ ի մի կողմն: որպէս մանրապատում առնէն մեզ զայստօիկ աւետարանագիրք: Իսկ եթէ ամիցեն զի գողուղի և ստորերկրեայ ճանապարհաւ հաւ հասեալ իցեն Եւաքեալքն ի գերեզման անդր, զայս մի անգամ ստել չառ լիցի, զի դաւանք այսպիսի ոչ անհետ կորնէին, այլ յայտնադոյնս մնային գետնաշաւիղքն: նա զի և գերեզմանն ի վիմի գործեալ էր, ընդ որ պարս էր անցս իմն հատանել, և այն անցք մասնաւոր լինէր զաւաճանութեանն և անօրէն գողութեանն: Տեսանէք ահա, տեսք, զի մտացածինս այս գողութիւն մարմնոյն, ոչ միայն չբաւէ տալ մեզ ընծայութիւնս ինչ հաւատարմ, այլ և ոչ հաւանութեան կարծիք նշմարին ի նմա: այլ խաբիւրու իմն և վաղափութ շինուած են, որ յամենուտեք թօթափեալ և աւերեալ կործանի: որում ի գէպ ելանէ հաւովմեական քերթողին բան. « Թող Հրէայն թրիա տեալ հաւատասցէ, այլ ես ոչ »¹:

Երբորդ հաստատութիւն ասացի հաւատոցս՝ զնանրախորհուրդ և զգրաբան ընդգիմաղբութիւնս թերաւ հաւատից. բանիկ ոչ բնաւ այնպէս պայծառ փայլէ զօրութիւն ճշմարտութեան որպէս ի տկարութենէն ճգանց, որովք մարանչել ընդ նմա կամիցին. և յայնժամ յայտնադոյն ևս ցուցանին օգտակարութիւնն նորա և յաղթութիւնք: Տեսցուք արդ թէ զինչ ինչ հնարեցան անհաւատք ընդգէմ պատմական ընծայութեանց յարութեանն Բրիտանոսի: Եսիս եթէ աւետարանագիրք տարտամք և դանդաղեալք ի բանս այլ

ընդ այլ իմն պատմեն և հակառակս իրերաց, և ոչ միաբանին ի վէպս յայտնութեան հրէշտակաց, և երեւելոյն Բրիտանոսի, զկանխեալ երթալոյ կանանցն և աշակերտաց ի գերեզմանն, և թէ երբ և յորում ժամաւ գնացին անդր. ոմն ասէ մի եւթ հրէշտակ երեւեալ, և միւսն զբազումս. զոր սա յետ ելից արեւուն դնէ, նա յառաջ իսկ քան զարշաւուրն. և զիսորդ մարթ իցէ ճշմարտութեան նշմարել նշոյլ ի չմիաբանեալ վէպս յայտնիկ: Այսչեմ զձեզ, տեսք, և զամենեւին որ ողջ միտս ունիցին. որ իցէ ի հաւատարմ անցիցն առաջնոց, որ ոչ ի վէպս մանուշց մթադինս և խորթնիս չերեւցուցէ և աշխատ չառնիցէ զքննաբանս: Մի թէ մարթ ինչ իցէ հէքքել զվկայութիւն չորից աւետարանագրաց միանգամայն, վասն զոյգն ինչ չմիաբանութեան ի նոսա տեսանելոյ. որ թերեւ վասն ժամանակակից մարդկանն յայտնադոյն ինչ էին, թէպէտ և անծանօթ մեզ հեռաւորացս և անըստելոց ընդ պարագայս ութնուսուս գարուց: Այլ գիւրքին է ցուցանել եթէ ընդգիմախառութիւնք որք յաւետարանս մեր տեսանին ի վերին երեսս են միայն: Զի ահա կանայք ու մանք և աշակերտք, յայլ և այլ ժամաւ աւուրն գնան ի գերեզմանն, յայլ և այլ նուագս և ընդ այլ և այլ ուղիս, և հրէշտակ մերթ մի եւթ երեւիցինոցս և մերթ բաղումք: Եւ զայստօիկ ոչ ամենեւին միանգամայն մանրապատում առնէն աւետարանագիրք, այլ զոր մին պատմէ՝ միւսն ընդ լուութեամբ արկանէ. աստի ահա չմիաբանութիւնքն, այլ ոչ բնաւ ստոյգ ընդգիմաբանութիւնք. նա զի և այսորիկ զանկեղծութիւն հաւատոց նոցա քաջայայտ ցուցանեն: Եթէ խաբէական ինչ դաւակցութիւն գործեալ էր նոցա, զիւրին իմն էր և զվէպսն յերկրեւ այնպէս զի մի ինչ խոջ և խուժ կայցէ և ի մանուշան անգամ. այլ քանզի ճշմարտութիւն եւթ առաջնորդ և թէշաղիւր էր մերոց աւետարանագրաց, վասն որոյ և խրաբանչիւր որ ի նոցանէ անկեղծութեամբ պատմէ զոր պարան համարէր, ստուգութեամբ հասեալ ի վերայ եթէ զոր ինչ առնէ համաձայն դասնիցի ընդ պատմելոցն և յայլոց: Արդ աւետարանագիրք մեր համաձայն են՝ որչափ ինչ միանգամ կարեւորն իցէ առ ի կասկածանաց խաբէութեան ազատելոյ զնոսա, և զարձալ զանաղանեալք

¹ Որասեայ է բանս վասն տառապելեալ հրաշից ինչ տառցեալ եթէ անիկոք ի հրոյ ի տաճարի ուրեք խուռն ծխիցի:

credat Judaeus apella,
Non ego:

ի զիրս ճառից, Ա. Ե. 400:

խրեւաց առ 'ի գերմանել 'ի դաւակցութեան հնա-
րիցն յանգիմանութենէ:

Այլ ահա և վերջին առարկուած անհաւատից: Եւ
[Ե] ստուգապէս յարուցեալ էր Քրիստոս, արդեօք
շատանայր նա երևել աշակերտելոյն որ կանխաւ հա-
ւատային 'ի նա. ո՞չ հարկ 'ի վերայ կայր մանաւանդ
[Ե] նախապէս երևել առ 'ի բժշկելոյ զանհաւատութիւն
նոցա: Յիւրաւի, տեաքք, եթէ Քրիստոս կամեցեալ էր
զի 'ի պանելիս անդ յարութեանն բացափայլեացէ
աստուածայինն լինել իւրոյ առաքելութեանն, պարտ
էր այնպիսի բնծայութիւնս տալ մեզ զայնմանն որք
կարողք իցեն զամենայն ողջամիտս յաղթահարել և ա-
ծել 'ի հաւանութիւն. այլ եթէ բաւականք իցեն ար-
ւեալքն, և այնպիսի դրոշմս ճշմարտութեան յինքեանս
բերիցեն, որոց չիցէ մարմն ընդդէմ մտքաւել, բայց
մտաւի և նանրախորհուրդ եւեթ բանիւք, զի ևս այլ
խնդիրիցեմք յայտնադոյնս և հրաշափառադոյնս: Մի-
թէ անարութիւն մտաց մերոյ չափ և սահման կայցէ
ծածուկ խորհրդոյ ամենակալին. և զհարկ յանդգնի-
ցիմք փոխանակ տուելովք շնորհքն շատանալոյ, արդ-
արեմել վասն որոյ ոչն արժան համարեցաւ շնորհել:
Այլ 'ի բանաւորս լինել 'ի հաւատոյս և անպատասխա-
նի յանհաւատութեան, շատ է զիտել եթէ Քրիստոս
յայտնեալ իցէ զյարութիւն իւր անհերքելի վկայից,
և [Ե] յայտնի իցեն վկայութիւնք սոցա, և իցէ 'ի նա-
սանոյն զօրութիւն, առ 'ի յաղթահարել և զմիտս
մեր 'ի հաւանութիւն: « Եւ ո՞ւմ ումք արդեօք պար-
տական էր Քրիստոս յայտնել զանձն. վաս զատա-
ւորին, որ հակառակ խղճի մտացն դատապարտեալ
էր զնա. նանրախորհուրդ և հեշտամբն Հերովդի, որ
աչայն արար զնա նախատականք. քահանայիցն, վար-
դապետաց և փարիսեցոց, որ ոչ բնաւ զազարեալ
էին 'ի հաղածելոյ զնոսս զտապարտութեամբ և չորա-
հար նենդութեամբ, մինչև հանին զնա 'ի Գողգո-
թա. մոլեղներոցն Հրէից, որ հանապաղ 'ի բարերա-
րութիւնս նորա վայելեալք, մեծածայն աղաղակաւ
զմահ նորա խնդրէին, զարկն նորա յինքեանս և 'ի
վերայ որդւոյ իւրեանց ընդունելով: Այլ արժանա-
ւորին ո՞չարգործքս եղևնաւորք նորա յայտնու-
թեանն. հակառակ մտաց է համարել եթէ Աստուծոյ

պարտք իցեն այնչափ ևս առատութեամբ զշնորհս իւր
առատաձեռնել որչափ և անարժան այնմ դասնիմք,
և որչափ ընդդէմ դաւանամբ և ստահակիմք հաւատոց,
նոյնչափ ևս զընծայութիւնս նորին բազմապատկանել »:
Քրիստոս յայտնի աշակերտացն, քարոզս զնոսս ա-
ռաքէ իւրոյ յարութեանն, և 'ի ձեռն նոցա ծանու-
ցանի աշխարհի, որպէս և մեզ իսկ վկայութեամբ նա-
ցին մանկեանաւորելոյ ընդ դարս յովսէ: Կամեք եթէ
բանադատեալ կարկէր զ[Ե] նախմիս իւրով փառաւո-
րեալ յայտնութեամբն. այլ նա չկամեր բնաւ զայս
ինչ, եթէ կամք են նորա զհաւատս պատճառովք հաս-
տատել, զի բանաւոր ևս իցէ, այլ կամի ևս զի աղաւ
իցէ առ 'ի արժանաւոր վարձուցն լինել, ամենայնի
սուեալ է նա հաւատախ բոս բաւականին. այլ որ որ
յայտմ տակաւ իցէ ընկալեալ, չունի իրաւունս անի-
բաւ զԱստուած բամբասել, իբրեւ զի այլոց առաւել
ևս շնորհեալ իցէ: Կուք հարցանեք եթէ ընդդէմ չիցէ
յայտնեալ Քրիստոս ողջոյն. քաղաքին Երուսաղեմի,
Ժողովարանին և համբռն թշնամեաց իւրոց. և ես
հարցից ձեզ ընդէր չերկիցի նա 'ի 'ի հաւով և 'ի Կո-
րնթոս և յԵփեսոս և ամենայն ուր քարոզեցաւ և
հիմն կրօնից աւանդեցաւ յարութիւնս նորա: Տեսա-
նեք զի ոչ երբեք վախճան եկիցի հարցմանցս:

Այլ չիցէ արդեօք մարմն ասել ընդ Յովհաննու Յա-
կորայ. « Ի մարդոյ եւեթ ուսեալ զիտեմ զայս պան-
չեիս, որպէս և զայլն. ո՞րեոս զաս. մարդիկ. ո՞ր է որ
ինձ աւանդէ. մարդիկ. և միշտ մարդիկ են ընդ իս և
ընդ Աստուած անկրօնա. ո՞չ ապաքեն զիւրադոյն ևս
էր եթէ քնքն Աստուած խօսէր ընդ իս »: Բանք ար-
ժանաւոր արդարեւ ամբարտաւան իմաստասիրին, որ
[Ե] նախմանն զԱստուած որ ետ նմա զլինելութիւն և
զհանձար որով ընդմանի հայցոյել զնա: Օ, խորք ճա-
խաչէր այդք ամբարնա զԱստուած, և զաշխարհակա-
լութիւնս նորա և զմահ նորա եղբարկան, եթէ ոչ
վկայութեամբ ազգաց որ կուռ զմիմեանս յարդրե-
ցին ընդ դարս ութեանսն: Ահա այսչափ մարդիկ զոն

1 Եւ Իսկիւրն. Բանախոսութիւնք վասն կրօնից. Բ. ծառ.
զԼ. Բ. Թ. 74:

յանդիցն Ալեսարու մինչև ցիւր ժամանակն. և համա-
րիցն նա զանձն ազատ լինել 'ի ՀՀաւատալ այնմ. կամ
Թէ առել ոչ յիմար որ համարեացի 'ի ՀՀաւատալ անդ
վկայացն: Կամքը Եթէ ընդ նմա իսկ խօսէր Աստուած.
և ընդէր ընդ նմա և Եթ, և ոչ առ այլ որ. համարէր
Եթէ հուր խանդիցն վերագոցն ինչ զնա դասեցէ յաչս
այնորիկ, որում քան զամենայն ինչ անհաճաճոյ ան-
մեղութիւնն է և առաքինութիւն: Ապա հարկ էր Աս-
տուծոյ առանձինն երեսութիւք յայտնել զինքն միոյ
միոյ 'ի մարդկանէ, և վեր 'ի վայր յեղաշրջել հանա-
պաղ զօրէնս բնութեան, և յանհուն բազմապատկել
զբանեցելն, և առօրեայս և յունկէտս կարգել զնո-
սա, մինչև չմնացեալ 'ի նոսա փառաց և զօրութեան
հրաշից՝ անպէտս և անօգուտս լինել. զի յայս իսկ ժա-
մանեն և վախճան առնուն պահանջաբ սուտ և ամ-
բարտաւան իմաստութեանն:

Այսպէս ահա, տեսաք, յառնուլ անդ 'ի քնին
զվկայութիւնս ահանաւան եղեւոյն յարուցելոյն Քրիս-
տոսի, կարի իսկ արժանահաւատս գտանեմ զնո-
սա. Եթէ զվկայութիւն Հրեից և Հեթանոսաց 'ի փորձ
մատուցանեմ, որք 'ի սկզբան անդ հաւատացին սքան-
չեւեաց յարութեանն և զնոյն 'ի ամենման անգամ դա-
ւանեցին, գտանեմ զի և նոցա վկայութիւն կարի յոյժ
զօրաւոր է. Եթէ զգողացեալն լինելոյ մարմնոյն զկար-
ծիս 'ի մէջ ածեմ, տեսանեմ զի և ոչ ստուեր հաւա-
տարմութեան 'ի նմա նշմարի. և 'ի վերջէ՝ 'ի գալ անդ
յեղճս առարկուածոցն անհաւատից, գտանեմ զնոսա
զարգաբազման և տկարագոյնս առ հաստատութեամբ
մերոց պատմական ընծայութեանցս. ապա առ 'ի բա-
նաւորն լինելոյ, պարտիմ հաւատալ Եթէ յարու-
ցեալ իցէ Քրիստոս: Անշուք արդ 'ի հետեութիւնս
յարութեանն:

Բ

Արդասիր նետուրեանց սրաշալի յարուրեանս.

Չէ բաւական հաւատալ յարութեանն Քրիստոսի
և հիանալ ընդ հրաշանան սքանչելիս Աստուծոյ զօ-
րութեանն: « Ար ինչ գրեցաւն 'ի մեր վարդապետու-
թիւն գրեցաւ՝ » սակ առաքեալն: Ամենայն ինչ որ 'ի
ճմարկաւ և յերեքսրբեան կրօնս աստուածապաշտու-
թեան, 'ի լուսաւորել զմիտս մեր հաստատեալ է և 'ի
նորոգել զհոգիս: Այլ զայնոցիկ վկայաց են բանքս, ո-
րոց Թէպէտ և հաւատս ընծայել բանաւոր ինչ է, զի
'ի ստուգապատում յիշատակարանս աւանդեալք են,
այլ բանդի օտարք են 'ի սկզբանց հաւատոցս մերոց
և վարուց, սակաւ ինչ շահ օգտի և Եթ գիտեն ազգել
'ի մեզ. զի Եթ հաւատամք դեղակուր մահուն Սոկրա-
տայ, հիւպատոսութեանն Նիկեոսի և Թագաւորու-
թեան Ալեքսանտրի, այլ այնպիսի ինչ են այսոքիկ, զի
մարթի որ անգիտանալ զնոսա անպատուհաս, և կամ
'ի հաւատալ ևս իրացն, չիք ինչ անտի շահու անկա-
լութիւն: Այլ այսպէս են և վերջ յարութեանն. զի
'ի նմանէ յառաջ գան անհրաժեշտ հետեութիւնք,
որք պարտին ամբողջել զհաւատս մեր, ցուցանել
Եթ զինչ առնել արժան իցէ և իմ իմիք հաւատալ. և
բարեկարգել զվարս մեր, և զպաշտամունս և զմեծա-
րանս առ Յիսուս Քրիստոս, և զկեանս առաջիկայս
զօղել ընդ հանդերձելոյ մշտնջենաւորութեանն:

Առաջին հետեութիւն յարութեան Քրիստոսի այս
է, Եթ ինքն է ճմարտապէս առաքեալ Աստուծոյ.
Երկրի Քրիստոս 'ի Հրէաստանի և անուանէ զանձն ա-
ռաքեալ Աստուծոյ. զի կազմեցէ Տեառն երկրպա-
ստս հոգւով և ճմարտութեամբ. ոչ բանակաւ լի-
նի, այլ վճիռ հատանէ. ոչ իբրեւ իմաստասէր որ ճա-

մարտակէ, այլ իբրեւ զժողովրդապետ հրահանգելով. զխմատութիւն 'ի շրթունա իւր կրէ, որպէս և զան մեղութիւն 'ի դործս. բարձրագոյն է 'ի պարզութեան անդ բանից, առանց ճռտմունքեան և ճգանց իբրեւ իշխանութեամբ ուսուցանէ, սրանչանայ ժողովուրդն ընդ բանս նորա, և վայել թէ ոչ որ խօսեցաւ մարդ, որպէս այլն այն¹: Եւ արդարեւ սրբութիւն վարուց նորա և անբծութիւն վարդապետութեանն երկնազգէցիկ ոմն զնա ցուցանեն, որպիսի որ էր բնաւ երեւեալ յաշխարհի, և այր այնպիսի որ միայն կարողն էր հրահանգել և լուսաւորել զմարդիկ 'ի հաւատոյս: Այլ զգալի ևս ընծայութեանց պէտք էին իւրոյ առաքելութեանն, մանաւանդ վասն խօթամիտ ժողովրդեանն, և յազոպս այսորիկ բազում անգամ սրանցէնք ըզբանն հաստատէր: Եթէ երեւցաւ նա բարի ամեն յաշխարհի, բարերարութիւն նորա հրաշագործութիւնքն իսկ են, որ գողցես միշտ յարգահատութիւն լծուաւսն լոյն գառնային, 'ի միեմարութիւն վշտացելոց և 'ի զարմ մեղաւորաց: Կանխադեկոյց աղգմամբ գուշակէ նոցա եթէ յերրորդումն աւուր յարկցէ, և զայս սրանցէին տայ նոցա իբրեւ կնիք պայծառ իւրոյ աւտուածեղէն իշխանութեանն. ապա ուրեմն եթէ ճիշմարտապէս յարուցեալ է, և արդարեւ որպէս և կենդանեաւն ասէր՝ Աստուած ճշմարիտ: Ոչ միայն խմատասէր որ է խմատանագոյն և հանձարեղ քան զայլս, այլ և խորհրդակից խորոցն Աստուծոյ՝ որ եկն յայանել զնոսա մարդկան և ծանուցանել ճշմարտութիւնս յերանութիւն իւրեանց կարողութիւն:

Երկրորդ հեռանութիւն որ յառաջնոյ անտի ունի զակիզքն՝ այս է, զի պարտիմբ հաւատալ ամենայնի զոր ինչ ուսուցանէ մեզ Քրիստոս, զի նա ինքն է ճիշմարտութիւն: Եւ խմատանագոյնն անգամ յիմաստասէրս հնար է մտրդել. քանզի միտք սահմանափակ, մտրդութիւնք կանխակալոյ կարծեաց, և բլունութիւն կրից, արկանեն զնա 'ի պարանա խաբէութեան, որով և ինքն պարտից այլոց գառնի: Եւ անաբան անգամ առաքինութիւն, ոչ 'ի սպառ աներ-

կեան է 'ի պարանայ. և հոգի ուղիղ, անմեղ զմեզ կացուցանէ, այլ ոչ և անմղարս: Այլ զԳիտուս Քրիստոս պարտ է համարել ստուգապէս թարգման կամ մայն Աստուծոյ. որ ոչ յիւր անուն, այլ յանուն Աստուծոյ խօսի, և Աստուած հաստատէ զնոյն սրանցէնք, և մանաւանդ անձառահրաշ յարութեամբն. և ահա այս կնիք նորին և դրոշմ՝ երկնառաք հրեշտակութեանն նորա առ մարդիկ. մինչ զի եթէ խաբէր նա ըզմեզ, զնա ինքն զԱստուած պարտ էր պատճառս պատրանացն համարել: Այն որոյ չէ բաւական մեծարել զվարդապետութիւն Քրիստոսի, վկայ կոչել զբանս նորա, իբրեւ աղգողագոյնս ինչ եթէ, և զաւետարանս նորա համարել իբրեւ մատենագրութիւնս իմն խմատանոյ ուրումն հռովմայ կամ Աթենայ. այլ պարտիմբ հաւատալ այնոցիկ, և հպատակել զմիտս մեր, և ըզնոյն հաւատաւ ընծայել նորա բանիցն, զոր ինչ և աստուածայնոցն:

Աստի ապա զհետ գոյ երրորդ, և թէ պարտիմբ ընդունել զվարդապետութիւն Քրիստոսի, առանց նուազելոյ և կամ առաւելոյ, ոչ ինչ յապաւելով 'ի նուցանէ և ոչ ինչ յաւելով. քանզի « Երկնք և երկիր անցցին, և բանք նորա մի անցցին¹ »: Եր երբեմն զի աշակերտս նախանձայոյզս ժողովեալ խմատասիրաց, զի իւրեանց իշխանութեամբ նուաձէին զնոսա. այլ նորա յետ սակաւուց դատաւորք վարդապետին իւրեանց յառնէին, 'ի սպաք բանից քննէին զվարդապետութիւն նորա, փոփոխէին և ըստ մաի յերկրէին գնոսա, և ինքեանք իսկ նորանոր վարդապետք յառնէին. մի եւեթ զպրոց 'ի յորմագոյնս բաժանէր, և նոյն իշխանութիւն էր ընդ հեզվնակին, որոց զնոսա վերանորոգեցին: Ոչ այսպէս է և զպրոց Յիսուսի Քրիստոսի. վարդապետութիւն մշննջեաւոր է և անցիլի, և վնայ այնմ որ զնոսա այլոցէլ մարգերիցէ. քանզի ուձիլք ամբարշտութեանն է այս հակառակ Աստուծոյ ճշմարտութեանն: Եւս Քրիստոսի զաւստեանն ոչ ևս մարթ է հնարել ինչ, այլ քաջ իսկ պահպանել զաւ 'ի նմանէ աւանդեալս. քանզի բանք նորա զարուց

ի դարս մշտնջենաւորեալք մինչև ցլտիսձան պարտի մնալ յիւրումն անմերձեանի անբժուլթեան:

Առաջնոցն զհետ դայ և այս չորրորդ զի պարտիմք միապէս ընդունել և զխորհուրդս անհաստ ՚ի մէնջ, և զպատուիրանս որոց մարթիւնք խելամանէ: Ի զուր ամբոխին միտք ընդ անհաստական բարձրութիւն խորհրդոց. քանզի բանն վկայէ ինձ և սակեթէ Աստուած ՚ի ձեռն Քրիստոսի խօսեցաւ. և զի Աստուած բանն անհաստանքի կարէ տեսանել զայն ինչ, որ անտեսն է յանձուկ մտաց մարդկայնոյ: Յորժամ ՚ի կրօնս հրահանգիմք, ոչ հասանելիս գործել ձգնիմք զխորհուրդս, այլ հաւատալիս միայն. և ոչ յետութիւն նուցին ժամանել, այլ քաջ իսկ զգոյութիւն նոցին ստուգել. արդ զհաւատս զայս վկայութեամբն Քրիստոսի ճանաչեմք, որ յայնեանց զայն յանուն Աստուծոյ որ է յաւիտեանսն ճմարտութիւն. որպէս ՚ի վկայութենէ Թեոփիլոսի, ճանաչեմ զԱստուած առանց խելամանելոյ. որպէս և կոյր՝ ճշմանելոց տեսութեանն հաւատաց վկայութեամբք իւրոց նմանեաց, թէպէտ ինչ ոչ իմանայցէ: Ի զուր դարձեալ ընդդէմ դառնան սրտին յօժարութիւնք անբժուլթեան աւետարանական խրատուց. քանզի բանն վկայէ ինձ և թէ ՚ի ձեռն Քրիստոսի խօսեցաւ Աստուած, որ նոյն ինչն գորով բարութիւն և իմաստութիւն, ոչ անբերելի ակարութեան մարդոյ ծանրացուցանէ զուր: Այլ մէք յայլում վայրի առանձինն բանաստեղծութեամբք պաշտպան կացցուք բարոյական օրինաց և խորհրդոց մերոց. այլ աստանոր շատ լիցի մեզ բողբ բառնալ ընդդէմ կիսամասնեաց քրիստոնէիցն որ հերձուածս արկանեն կրօնիցս, ըստ մօի ընդունելով և կամ մերժելով որ ինչ նոցա հաճոյ թուելի. որպէս և թէ յարուցեալն ՚ի մեռելոց Քրիստոս յայտ և եթ հաւատալի ինչ և յայն ոչ: Արդարև նորանշան դաշնաւորութիւն իմն է, սուրբ, քրիստոնէութեան ընդ անհաւատութեան, մասն ինչ ՚ի յայնութիւնն ընդունել և զայլն մերժել. և ոչ այլ ինչ՝ բայց լինել քրիստոնէայ միանգամայն և չլինել: Ի մէնջ սրդեօք յօրինեցան աւետարանք, զի ըստ հաճոյս կրճատել ինչ ՚ի նոցանէ կարիցեմք. և կամ կրօնից հաւատոցս երկուք կացեալ ինչն հիմնագիրք զանազանք յիրեաց, զի զմին մեծա-

պատիւ մեծարիցեմք իբրև աստուածային պաշտօնեայ ճմարտութեան, և զմիւսն մերժեալ արտաքին ցեմք իբրև ստութեան ինչ բարոյ:

Դարձեալ ոչ իբրև զմարդոյ ձեռագործս իցին կրօնք, որոց չէ հնար կատարեալ ինչ լինել ՚ի սկզբանն. ժամանակ և փորձառութիւնք նորանոր գիւտս յաւելուն. և վէպք ճարտարութեան մարդոյն բաղում անգամ՝ կարգս իմն յանդիման առնեն հակառակ կարծեաց և գրութեանց: Իսկ վարդապետութիւն քրիստոսական կրօնից անդէն ՚ի սկզբան էառ զանթերի կատարելութիւնն զոր սահմանեաց տալ նմա Աստուած յայտ արշարհիս: Որպէս ՚ի ստեղծագործութեան անդ արարածոց ասաց Աստուած և ամենայն ինչ եղև, և Թեոփիլոսը կան անփոփոխ, անհնար գորով մարդոյ ստեղծուլ կամ եղծանել հիւլէ մի և եթ ՚ի նիւթակա նացս, նոյնպէս և ՚ի յայնեւ քրիստոսական կրօնիցս, միանգամ խօսեցաւ Աստուած, և բանք նորա անյեղի կացցեն մինչև ՚ի սպառ, առանց հնար գորով մարդուն նշանակելց մի և եթ նուազել ՚ի նոցանէ և կամ յաւելուլ. կամ զամենայն հարկէ ընդունել և կամ մերժել զամենայն, զի և այլ հնար չէք ընդ մէջ սոցա երկոցունց: Յորժամ ամենեքեան միօրինակ յԱյլ աւանդեցան, առ հասարակ զամենեւին պատուել արժան է: Եթէ հաւատաս Այլ, այլ ոչ և տեսուէ. եթէ տեսուէ թէ ան յրեզնիսն որ, այլ ոչ և առանձինն որ զգործս մարդոյն քննէ. եթէ առանձինն տեսութեան հաւատաս, այլ ոչ հանդերձեալ կենաց. եթէ և հանդերձեալ կենացն այլ ոչ պատժոց յանցանոց. եթէ հաւատաս նախկին և հիմնական ճմարտութեանցս, այլ ոչ զորս յայնեանցն Յիսուս Քրիստոս. եթէ հիմնաս ընդ անարատութիւն բարոյական օրինացն, այլ ոչ համարիս զանձնդ պարտական ՚ի նոցին պահպանութիւն. և համառօտ ասել՝ եթէ ըստ հաճոյս աստ և անդ միջորեալ ոչ միանգամայն զամենայն յայնեանն ընդունիցիս, եթէ հանգանակս իմն առանձինն քեզ հնարեցիս, ոչ ևս քրիստոնէոյ ես: Քանզի և համօրէն վարդապետութիւնք և սրտուէրք կրօնիցս մերոց յանյեղի ճմարտութիւնք և սրտուէրք կրօնիցս հաստատեալ է, որ յայնեանցս մեզ ՚ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի ցուցէք ինձ աղէ ուստի իցին ընծայութիւնքք ՚ի չհա-

ւատալ խմբ ամենին, և կամ ուստի առանձինն չնորհ
զմի մասն եւեթ ընդունելոյ:

Վ երբն հեանութիւն որ և հինն է քրիստոնեական
կրօնից, այս է զի Քրիստոս Յիսուս ոչ միայն արգար
որ է և մտերիմ Աստուծոյ և առաքեալ յերկնից, այլ
ստուգապէս և ճմարաւապէս Աստուած, զգեցեալ ըզ-
մարդկային մարմին: Եւ արգարեւ եթէ չէր նա Աս-
տուած, և ոչ իսկ առաքեալ Աստուծոյ. և եթէ չէր
արժանի մերոց պաշտամանց իբրեւ Աստուած ճշմա-
րիտ, մերոյ ատելութեանս եւեթ լինէր արժանի, իբրեւ
եղեռնաւոր քան զամենայն մոլորեցուցիչ խորեբայս. և մի
ճոռմմբանութիւն ինչ համարիցիք զասացեալս.
քանզի և ճմարաւապէս յոյժ է բանս, որպէս ընդ հուպ
խելամանակիք: Եթէ Քրիստոս առաքեալ էր Աստու-
ծոյ ի հրահանգել զմարդիկ, ապա, ճմարիտ էին ա-
սացեալքն, և արգարեւ նախանձաւոր էր փառաց ճըշ-
մարիտ Աստուծոյ, և պաշտամանցն որ նմա միայն
վայելէր, որով և խորէր մերժէր ի կուսարիշտ պաշ-
տամանց, արդ եթէ ինքն չէր Աստուած, պարտ էր ի
բաց տանել յանձնէ, որ աստուածութեան ինչ ջոյցս
տայր նմա, և զգոյ կալ բանիցն զի մի յաստուածա-
կան կատարելութեանց յանձն իւր ձգեացէ, և կամ
զաստուածական ինչ շուք յինքն չորթիցէ: Ո՞չ ապա-
քէն անհնարին ամբարշտութեան է առաքեալ եւեթ
Աստուծոյ գոյ, և սակայն ի բանս և ի գործս այնպի-
սի ինչ ցուցանել զի Աստուածն լինելոյ կարծիս տայցէ
զանձնէ: Տեսէք եթէ քանի նախանձայոյցք էին Մով-
սէս և այլ մարգարէք որք յայնապէս ատէին եթէ
պաշտօնեայ եւեթ են աստուածութեանն. և զգուշա-
նային յամենայն բանից, որ Աստուածս զնոսա համա-
րէլ տալ մարթէին եկեալս ի տեսութիւնէ: Տեսէք
զեմարդ առաքեալքն Պաւլոս և Բարնաբաս, իբրեւ Աս-
տուածս համարեցան, պատտօնէն զհանգերձս իւրեանց
և աղաղակեն. «Արք զի՞նչ գործէք զայդ, մէք ձեզ
նմանողք կարեօք մարդիկ եմք¹»: Իսկ ի Յիսուս Քրիս-
տոս ամենին զհակառակն է տեսնել, և բանք նորա
զողջեա միշտ հաւանեցուցանել թուին եթէ ինքն իսկ

ճմարիտ Աստուած իցէ. բաղում անդամ հաւասար
հօր զանձն ասէ, հաստատէ եթէ Աստուծոյ եկեալ
է, և եթէ էր յառաջ քան զԱբրահամ, և քան զա-
մենայն ինչ, եթէ ինքն և հայր մի են. եթէ զոր ինչ առ-
նէ հայր, զնոյն և Որդին նմին նման գործէ. եթէ այս
են յաւիտեական կեանք ճանաչել զՈրդին որպէս
զհայր. գարձեալ և կամակար ընդունի զաստուածա-
կան պատիւն որք նմա ընծային, և գովէ զաշակերտան
զի կոչեն զնա Տէր իմ և Աստուած իմ¹: Բանք նորա
առ հասարակ, բաց յայնոցիկ որք ոչ այնչափ բացա-
յայտք են, յանձն իւր ձգեն զվայելեցականսն Աստու-
ծոյ միայնոյ. զորս և քաջ քննել և տեսանել արժան
է. զի առ աղատ կացուցանելոյ զնա յամբարիտ խան
գուծենէ և յաշաղանաց փառացն Աստուծոյ՝ չէ բա-
ւական ասել եթէ տարտամ ինչ են ասացուածքդ և
անորիցք, և ոչ զանձութիւն նորա յայնապէս ցուցա-
նիցեն. քանզի մարդ որ սոսկական ոչ միայն պարտի
անձնապաշ լինել յասելոյ յայնապէս եթէ ինքն Աս-
տուած իցէ, այլ և որ ոչն զգուշացի յորոց կասկածք
ինչ այնպիսի ծնանիցին, և որ այնպիսի բանս ամիցէ
որ յերկուս միտս հարկանիցեն, և որ ոչ մերժեալ
թօթափեացէ յանձնէ ահիւ և երկիւղիւ, որովք մարթ
իցէ գայթակղեցուցանել յայսմ զնմանիս իւր, և այ-
սորքիմք ևս թշնամանադիր լինիցի այնմ որ «Աստուած
նախանձորդ²» զանձն անուանէ ի գիրս մեր, և կար-
կեալ համարեացի զանձն ամբարիշտ որ չարագէ:

Եւ ոչ այսչափ միայն. որ իցէ առաջին պատուէր
զոր հրամայէ Քրիստոս Առաքելոցն, բայց եթէ սիրել
զնա, և զամենայն ինչ վասն սիրոյ և վասն փառաց նո-
րա գործել, և ի նա հաստատել զխորհուրդս և յօժա-
րութիւնս իւրեանց. նա մնաւանդ և պահանջէ ի նո-
ցանէ առատաձիր և զիւցաղնական ջոյցս սիրոյ նոցա,
կամ զի սիրեացեն զնա առաւել քան զմտերիմս և ըզ-
բարեկամս և քան զկեանս իւրեանց, և վասն նորա և
զարիւն իւրեանց հեղուցուն. յայնս իսկ քարոզե-
լով, զի որ ոչն ընծայէ նմա զայս ամենայն պատիւս

1 Յովհ. Ի. 28:

2 Աբրարդ. օրինաց. Գ. 24:

մեծարանաց չէ նմա արժանի: Հնար է ինձ, տեաքք, 'ի միտ առնուլ եթէ Բրիտոս մեռանի վասն Աստուծոյ, և զի հրաւիրէ զմեզ ընթանալ զինի հետոյ նորա: այլ չկարեմ ինքամեռա ընել եթէ զհարգ պահանջէ նա 'ի մէնջ զայնպիսի ցոյցս սիրոյ, զոր Տեառն եւեթ գերազուին կենաց մերոյ պարտապան եմք, եթէ և ինքն չիցէ Աստուած: « Ամենայն մարդ, ասէ Մասիցոն, որ զանձն ընծայեցուցանէ իբրեւ մի միայն արժանի սիրելութեան, անօրէն է և ամբարիշտ, որ յինքն չորթէ զփառս միայնոյ գերազոյն էակին սեպհականեալս. այնպիսին նշան իմն այլանդակ է ամբարտաւանութեան, որ անձին բազմես կանգնէ և 'ի սիրտ անգամ մարդոյ, որ միակ սրբութիւն է՝ զոր չեթող երբէք Աստուած զից օտարութեան: »:

Յիտուս Բրիտոս քարոզէ զանձնէ եթէ եկեալ է եղծանել զպաշտամունս զից, և պատրաստել Հօր իւրում երկնաւորի երկրպագուս հոգւով և ճմարտութեամբ, զի զճմարիտն զԱստուած միայն 'ի պաշտօն առնուցուն. իսկ եթէ չէ ինքն Աստուած, ապա պատրեաց նա զաշխարհս, և ստաբան որ մարգարէ է, և հաւատք նորին նոր իմն կուսպաշտութիւն. քան զի առաջին ջան աշակերտացն այն է զի իբրեւ Աստուծոյ 'ի նա դարձուցեն զմեծարանս ազգաց. որ է նմին ինքեան մատուցանել զպատիւ և զսէր բովանդակ աշխարհիս որ Աստուծոյ միայն վայել է. այնպէս զի և 'ի ժամանակի անբժութեան և անարատութեան կրօնից նորա, ամենեւին նանրահաւատութիւն իմն էր այն, որպէս և այլ ամենայն ազգաց պաշտամունք մինչև յայնժամ: Այո, համարեակիմբ ասել աներկիւղ, ոչ միայն ստուերածս ինչ չածելով Բրիտոսի, նա մահաւանդ և յարգազէր մեծարանօք անարատութեան վարուց նորա, և ճմարտութեան բանիցն, և օտառածային առաքելութեան իւրոյ, զի եթէ չէր նա Աստուած, քան զամենայն արս խաբէպատիրս անարդ և ատեցեալ և ամբարշտադոյն գտանէր. և եթէ զարհուրէր ընդ միտ անէլ և ասել զայստիկ, զինչ ապա մը-

նայ ձեզ առնել, բայց եթէ անկանել առաջի նորա, ընդ այլոց հաւատացելոց իւրոց երկրպագուաց:

Այլ ժամ է վախճան տալ բանիս: Բրիտոսական եկեղեցի յուժեւատան գարուց հետէ, տեաքք, հաւատայ 'ի յարութիւնն Բրիտոսի և զնոյն սքանչելիս ամենակալին հիմն համարի իւրոց հաւատոց. և հինաւանդ տօն տարեկանացն որով ամբոս ամէ զնոյն յարգ իսկ յիշատակէ, 'ի սկզբանէ անոր հաստատութեան քրիստոսական կրօնից, վկայութիւն իմն է յայտ նաբարբառ ճմարտութեան սքանչելեացս և իւրոց անյկղիչ հաւատոց: Աքանչելք յարութեանն վկայութիւնք հաստատի, որպէս և զայլ ամենայն անցս սոքիմբ հաստատել ընկալեալ է առ մարդիկ, նա և յատեանս իսկ. և վկայութիւնքս յայտքիկ որչափ ևս ընդ փորձ անցեալ քննեցնին, նոյնչափ ևս յայտնադոյն բացափայլէ նոցին հաւատարմութիւն: Ահա եղաք առաջի զընծայութիւնս յարութեանն Բրիտոսի, և զնեղամոտութիւնն որ զհետ գան այնմ. եթէ անվկանդեղք են ընծայութիւնքս, և ստոյգ հետեութիւնքս, չմնայ այլ ինչ տեղի դեգեւելոյ: Վարկեցուք միանգամ զկանխակալող կարծիս, և զսուտ պատկառանս, որք կաշկանդեալ ունին թերեւս զճմարտութիւն 'ի սրտի մերում. ընծայեցուք ապա զպատշաճ մեծարանս յայտնելոյ ճմարտութեանն, և զիտացուք եթէ յամբարիշտ աշխարհիս քաջարտութիւն մեծ է չլինել յանօրինաջ համարի: Փառք և պատիւ Յիսուսի Բրիտոսի տեսան մերոյ, որում ամենայն ծուր կրկնեցին. անուն նորա 'ի լեզուի մերում, և օրէնք պատգամացն 'ի սիրտս մեր. պաշտօն մեծաւանանցս՝ հաւատոցս մերոյ երաշխաւորեցնին, և սեղանքս այսոքիկ ընկալցին զերգումն մեր մեծաշուք՝ միշտ և հանապազ զոյն կրօնս դաւանելոյ, որ անխախտ հիմունքն են սքանչելք և մանաւանդ հրաշափառ յարութիւն իւրոյ հիմնադրին:

ՅՈՒՅԱԿ ՆԻԻԹՈՅ

ՀԱՏՈՐ Ա

ԳՈՎԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՅ ՏԵԱՌՆ ԶԲԷՍԻՆՈՒ	
ԸՆԾԱՅԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԻՆ ԱՌԹԱԳԱՌԸ	
ԲԱՆ ՆԵՐԱՆԱԿԱՆ	1
Ա. Պատճառք և նիւթ բանաստեղծեանցս	4
Բ. Կերպարանք նոցին և նկարագիր	14
ՅԱՂԱԳՍ ՏԵՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ	24
Ա. Գուցին ճշմարտութիւնը նախնականը, և որ իցեն նոցին յայտարարք	27
Բ. Իցէ արժան և ճշմարտութիւնս ինչ գնել յառաջադասեալ, և ի՞նչ իւրի գայցեն մեզ ի ծանօթութիւն	37
ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՏՃԱՌԱՅ ՄՈՂՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄՏԱՅ ՄԱՐԴ	
ԿԱՆ	47
1. Տկարութիւն բանի	49
2. Տգիտութիւն	51
3. Թերակատար իմաստութիւն	52
4. Գիտութիւն ինքնին	54
5. Թիւր յարմարութիւն ճշմարիտ ակրդ բանց	55
6. Մտախաբութիւն	56
7. Ընդվայրաբնին հետազոտութիւն	60
8. Յանկութիւն կրկն	62

ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԹՈՅ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ Ի ՀԱՒԱՏՈՅ	
Ա. Թէ՛ ի հաւատոց ազգի մարդկան ցուցեալ է գոյութիւն Աստուծոյ	69
Բ. Հաստատութիւն այս հաւատոց ի բնութենէ ունի զծագումն և յուղղատես մըտաց	70
Գ. Ունայնութիւն պատճառայն որով կարծէ անաստուածն տալ զմեկնութիւն անխախտելի հաւատոցս	82
ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԹՈՅ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ Ի ԿԱՐԳԱՅ ԵՒ Ի ԳԵՂԵՑԿՈՒԹԵՆԷ՛ ՀԱՄԱԳՈՅՈՅՍ	92
Ա. Յամենեցուն միտս, նաև ուսմկն անգամ, գոյ ծանօթութիւն կարգաց և գեղեցկութեան	94
Բ. Ըստ այսոցիկ ծանօթութեանց զիւրին է ամենեցուն ի միտ առնուլ եթէ գոյ արդարև կարգ յերևելի աշխարհիս	98
Գ. Չէ մարթ մեկնաբանել զայս օրէնս կարգաց՝ բայց ի ներգործելոյ խնայական պատճառի, որ է Աստուած	103
ԳՆՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԳԻՒՄԱՄԱՐՏ ՊԱՏՃԱՌԱՅ ԱՆԱՍՏՈՒԱԽՅ	112
Ա. ԱՌԱՐԿՈՒԱՅ. Չի անխնայել է Աստուած	115
Բ. ԱՌԱՐԿՈՒԱՅ. Չի անտես է Աստուած	120
Գ. ԱՌԱՐԿՈՒԱՅ. Չի ամենայն ինչ առանց նորա բացայայտ ցուցանի	123
ՅԱՂԱԳՍ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏՈՒԹՈՅ Ի ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԿԱՐԳՍ ԱՇԽԱՐՀԻ	134
Ա. ԱՌԱՐԿՈՒԱՅ. Անհաւասար բաշխումն ձրից և պարգևաց	138
Բ. ԱՌԱՐԿՈՒԱՅ. Չարիք և աղէտք որ ներէն զմեզ	143
Գ. ԱՌԱՐԿՈՒԱՅ. Անկարգութիւնք և անտք ասպկանարարք որ սղծեն զաշխարհս	146
ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՆԻԹԱԿԱՆ ԷՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՈՅ	157

Ա. Չիք ինչ լուսաւորացոյն քան զընծայութիւնս վարդապետութեանս	160
Բ. Չիք ինչ զաղփաղփուն քան զաւարկուածս նմին դիմամարտս	171
ՅԱՂԱԳՍ ԲՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱՅ	184
Ա. Գոն օրէնք երկցագոյնք քան զամենայն դաշնակցութիւնս մարդկայինս	186
Բ. Իրաւամբ Բնական կոչեցան այս օրէնք	200
Գ. Աւաջինն ի պարտս զոր հրամայեն մեզ օրէնքս այս՝ է ուղղել զյօժարութիւնս	202
ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՋՆԻՇԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄԱՅ	210
Ա. Ուղղակի ընծայութիւնք. զգայութիւն, բան և հաւանութիւն ազգի մարդկան	212
Բ. Անուղղակի ընծայութիւնք. եղծ անհէգեգ կարծեաց հակառակորդաց	224
ԱՄԱՂԱԳՍ ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՈՅ	233
Ա. Յոյցք ի ծանօթութենէ մարդոց	235
Բ. Յոյցք ի ծանօթութենէն Աստուծոյ	245
ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՇՏԱՄԱՆՅ ԿՐՏԵՆՅ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ	256
Ա. Չի պարտին մարդիկ պաշտօն ինչ մաստուցանել Աստուծոյ	258
Բ. Պարտ է պաշտամանս արտաքին գոյ և հրապարակական	266
ՅԱՂԱԳՍ ՍԿԶԲԱՆՅ ԿՐՏԵՆՅ ՈՐ ՀԻՄՈՒՆԻ ԵՆ ՈՒՂՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ	278
Ա. Չի սկզբունք հիմունք են բարոյականին, զի նոքօք եւթ ստիպիմք հաւատալ և լի նել հաւատարիմք ի պահպանութեան օրինացն	280
Բ. Չի սկզբունք հիմունք են ընկերութեան, որպէս և ցուցանի ի վկայութենէ, ի փորձոյ և ի բանէ	288
ՅԱՂԱԳՍ ՎԱՅՏՈՒԹԵԱՆ	299
Ա. Յոլովք ի ծանօթութեանց մերոց յայն	288

պիսիս հաստատեալ են, զոր չէ մեր տե- սեալ, սակայն հաւատալիք այնչ ասկա վկայութեան այլոց	300
Բ. Վկայութիւն մարդկային ստուգադոյն կանոն է ճշմարտութեան յայն իրա՝ որ ընդ նոցին իշխանութեամբ են, զոր օրին- անկ են զվայութիւն և բան յայնմ որ նոցին անկ են	306
ՅԱՂԱԳՍ ՍՔԱՆՁԵԼԵԱՅ ԱՌՃԱՍԱՐԱԿ	320
Ա. Հնարաւոր են սքանչելեացն ներդործու- թիւնք	322
Բ. Մարթ է զանազանեւ զսքանչելիս 'ի բնու- թեանն արկածից	327
Գ. Աքանչելիք պատրանաւոր միջնորդք են 'ի հաստատել զճշմարտութիւն կրօնից	331
Դ. Մարթ է հաւատաւ զսքանչելիս ոչ տե- սեալս 'ի մէնջ՝ 'ի ձեռն վկայութեանց որ պէս և զայլ անցս բնականս	335
ՄՈՎՍԷՍ ԳՐԻԶ ՀՆԳԱՄԱՏԵՆԻՆ	340
Ա. Մովսէս գրիչ է Հնգամատենին	343
Բ. Մովսէս ստուգադիր է 'ի բանն	356
ՄՈՎՍԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱՊԱՏՈՒՄ ՆԱԽԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅ	368
Ա. Ստեղծագործութիւն աշխարհի	371
Բ. Յաղագս ջրացն հեղեղաց	384
ՄՈՎՍԷՍ ՕՐԵՆՍՈՂԻՐ ԱԶԳԻՆ ՀԵՐԲԱՏԵՑԻՈՑ	397
Ա. Ի կարգս ստուգած պաշտութեան և վա- րուց	399
Բ. Ի տեսութիւն քաղաքական և քաղա- քային	409
ՅԱՂԱԳՍ ՍՏԱԿՂՈՒԹԵԱՆ ԱԻՏԱՐԱՆԱՅ	420
Ա. Եթէ արդարեւ յայանեցաւ Քրիստոս 'ի հրէաստանի 'ի Ժամանակին զորմէ ա- ւանդեն բանքն մեր	422
Բ. Եթէ աւետարանին մեր ստուգին գրեալ իցեն 'ի Ժամանակակից մարդկանէ զո-	

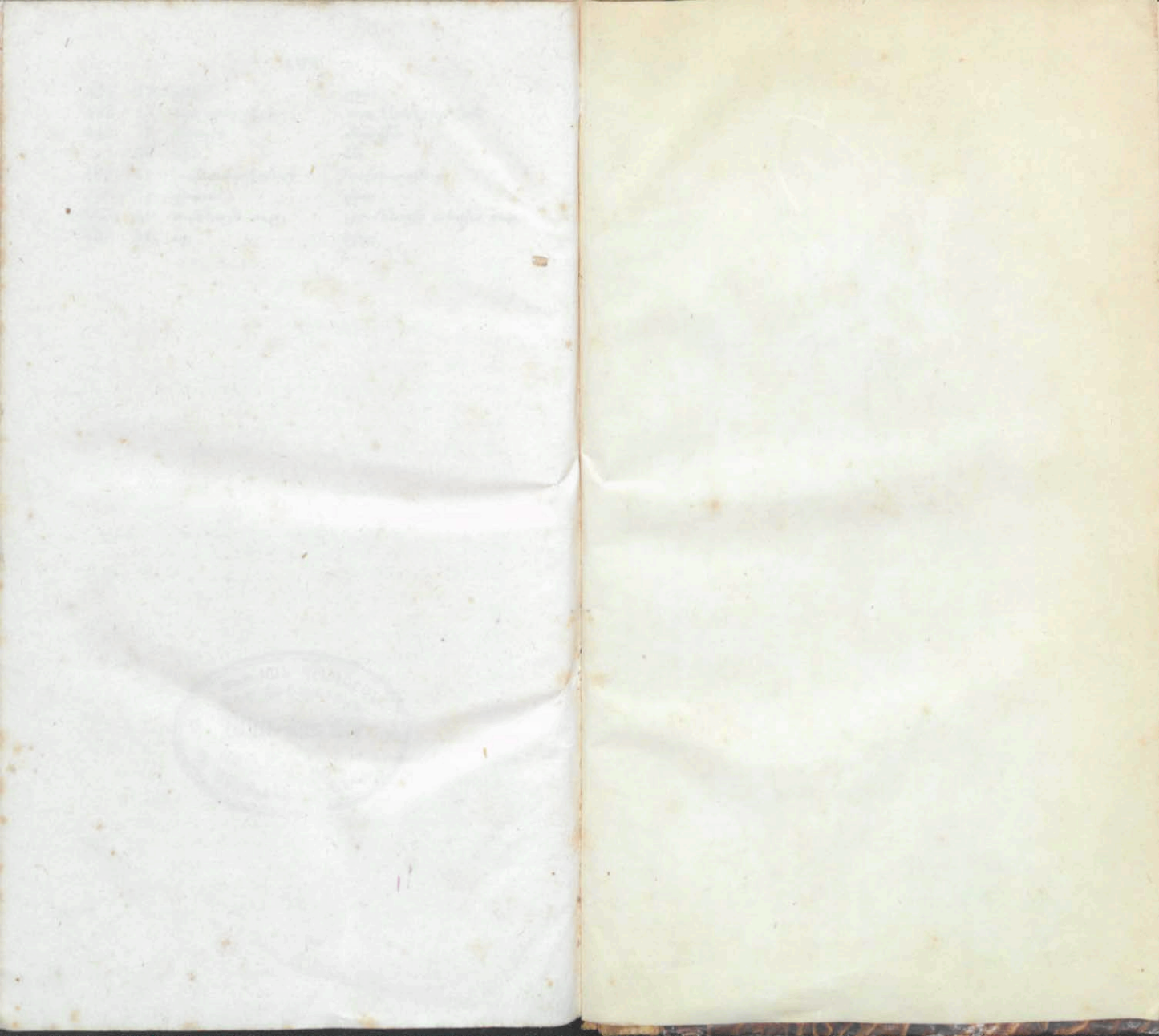
րոց կրեն զանուանան	429
Գ. Եթէ աւետարանիք ըստ հարազատ իմաս- տիցն անայլայլակ հասեալ իցեն մինչեւ առ մեզ	439
ՅԱՂԱԳՍ ԱԻՏԱՐԱՆԱՊԱՏՈՒՄ ՍՔԱՆՁԵԼԵԱՅ	445
Ա. Չիք ինչ ստուգադոյն քան զաւետարա- նապատում սքանչելիս	447
Բ. Չիք ինչ քան զսքանչելիս նպաստամա- տոյց 'ի ստուգութիւն կրօնից	460
ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԵՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ	468
Ա. Ընծայութիւնք յարութեանն Յիսուսի Քրիստոսի	470
Բ. Արդաւիք հեռութեանց հրաշալի յա- րութեանս	484

ՀԱՏՈՐ Ա.

Էջ	Տող.	ՍԻՍԼ,	ՈՒՂԻՂ.
6	3	դճերճուածս	դճերբուածս
18	7	խմաստաօիրուծին	խմաստաօիրուծին
22	15	անդր	անդր
»	32	ճմարաուծեան	ճմարաուծեան
24	7	զամենային	զամենային
25	26	անդ	անդ
30	8	նիւթոյ	նիւթոյ
32	13	կարել կարացին	կարել կարացին
34	19	բան	բան
48	20	երեցան	երեցան
54	8	վսեմաբեր	վսեմաբեր
»	10	բեռ	բեռն
57	29	յոր	որ
65	19	քաղցրամբ	քաղցրամբ
72	2	գեղեցիկն	գեղեցիկն
82	2	գոյուծանն	գոյուծեանն
89	14	գան	գալին
90	5	կարեւոր, հաստա-	կարեւոր հաստատու-
		տուծե իւրեանց	ծեան իւրեանց
91	17	աննծուծեան ե-	աննծուծեան եղեւն
		ղեւն. գերեզման	գերեզման
94	18	գող	գոյ
109	18	ընդ	ըստ
110	1	անաստուածուծէն	անաստուածուծէն
116	18	կոչեալ	հնչեալ
129	38	նախ	նա
137	39	ամբարհաւաճ	ամբարհաւաճ
155	8	այսպէս է	այնպէս է
165	34	անարդ	անարդ
180	30	ոչ ոք	ոչ ոք
276	28	զնազս	զնազս
293	31	գիտուծեանց	գիտուծեանց
298	8	գիտուծեանց	գիտուծեանց
302	15	գեղեցային	գեղեցային
329	25	մշտափարատ	մշտափարատ
395	39	ուր	որ

422	19	ընդ	ըստ
433	13	Վապեւելոյքն	առ Վապեւելոյքն
443	5	մնային	մնացին
»	38	էին	էն
482	34	նախատահանօք	նախատանօք
»	33	զնոսա	զնա
483	24	ամենայն ուր	յամենայն տեղիս ուր
493	34	որ	որոյ

8007

U. D 1

8007 6

~~2000~~

3463-2470

506-400

507-

<< Ազգային գրադարան

NL0161022

